

**Erfgoedkaart Valkenswaard
Catalogus
Cultuurhistorische Inventarisatie
Versie 2026**

Inhoud

Uitleg erfgoedkaart en leeswijzer	3
1. Inventarisatie fysieke landschap - Valkenswaard	5
1.1. Algemeen	5
1.2. De kaart voor Valkenswaard	5
1.3. Werkwijze bij het maken van het fysieke landschap	7
1.4. De kaart van het fysieke landschap	11
Thema: 1 Lage zandgronden	11
Thema: 2 Lage dekzandruggen	11
Thema: 3 Hoge dekzandruggen	11
Thema: 4 Duinen en stuifkoppen	12
Thema: 5 Laagte op het Hoge	14
Thema: 6 Dalen op het Hoge	15
Thema: 7 Beken	16
Thema: 8 Moeren op het Hoge	18
Thema: 9 Heide	20
Thema: 10 Grote structuren	23
Thema: 11 Restbossen	25
2. Inventarisatie historisch landschap – Valkenswaard	29
2.1 Algemeen	29
2.2 Thema's	37
Thema: 12 Oude infrastructuur	37
Thema: 13 Doorgaande wegen	40
Thema: 14 Lokale wegen	61
Thema: 15 Gegraven waterlopen	70
Thema: 16 Molens	75
Thema: 17 Gehuchten	88
Thema: 18 Heerlijkheden	99
Thema: 19 Landgoederen	106
Thema: 20 Bosbouw	117
Thema: 21 De oude Akkers	122
Thema: 22 Ontginningen	129
Thema: 23 De beemden	136
Thema: 24 Bestuurlijk	142
Thema: 25 Militair	158
Thema: 26 Kerkelijk	175
Thema: 27 Meubilair	245
Thema: 28 Grondstofwinning	304
Thema: 29 Industrieel	310
Thema: 30 Woonwijken	346
Thema: 31 Historische (steden)bouwkunst	351
3. Inventarisatie archeologisch landschap – Valkenswaard	451
Thema: 32 Bewoning	451
Thema: 33 Cultus/heiligdom	501
Thema: 34 Begruving	510
Thema: 35 Infrastructuur	523
Thema: 36 Agrarische productie	528
Thema: 37 Grondstofwinning	534
Thema: 38 Industrie en nijverheid	536
Thema: 39 Depot	540
Thema: 40 Onbekend	545
Bibliografie Valkenswaard	572

: Exacte locatie onbekend

Uitleg erfgoedkaart en leeswijzer

In deze catalogus worden de resultaten van de inventarisatie van de erfgoedkaart van Valkenswaard beschreven. De erfgoedkaart is een GIS-kaart, ofwel een kaart uit een Geografisch Informatie Systeem (GIS). Dit is een digitale kaart die meer is dan alleen een visuele representatie van een gebied. Het is een systeem dat ruimtelijke data (data met een locatie-component) beheert, analyseert en visualiseert. De erfgoedkaart is ook interactief, waardoor gebruikers op de webviewer kunnen inzoomen, uitzoomen, en informatie over specifieke objecten op de kaart kunnen opvragen.

De erfgoedkaart is grofweg ingedeeld naar landschap, historie en archeologie. Binnen deze hoofddeling zijn de geïnventariseerde gegevens verder onderverdeeld naar thema en naar type gebied of object (ofwel subthema genoemd). Bij ieder thema en subthema wordt een korte toelichting gegeven. Daarop volgt de inventarisatie van objecten en gebieden, geordend per thema en subthema. Elk object of gebied bezit een eigen "Uniek nummer" dat als volgt is opgebouwd: gemeentenummer.themanummer.subthemanummer.volnummer (bijv. 1.14.4.085). Valkenswaard begint met nummer 8, omdat dit de achtste gemeente in Zuidoost-Brabant is met een erfgoedkaart volgens dit systeem.

Alle objecten en gebieden zijn in de beschrijving van deze catalogus genummerd en deze nummers komen als oproepbare labels op de erfgoedkaart terug, voorafgegaan door het subthemanummer, het thema-nummer en het gemeentenummer. Vanaf de kaart kan een object dus snel worden teruggevonden. De beschrijving van ieder object geeft minimaal een identificatie, vaak een korte beschrijving en soms een uitvoerige behandeling. In een aantal gevallen wordt (via de voetnoten) naar verdere literatuur verwezen. Voor het overige wordt stilzwijgend verwezen naar het informatiesysteem van het regionaal archief, waarmee op adres zowel literatuur als afbeeldingen gevonden kunnen worden.

In principe krijgt ieder thema één laag, maar als daarbij meerdere dimensies (punt, lijn, vlak) betrokken zijn, zijn het even zovele kaartlagen. Als die lagen met oplopend nummer gestapeld worden en binnen ieder thema de punten boven de lijnen en die boven de vlakken, wordt in de meeste gevallen een goed beeld verkregen. Wel is het zo dat het beeld bij kleinere schalen snel erg vol loopt. Het is dan zaak enkele lagen "uit" te zetten. Al deze lagen worden het best bekeken op de ondergrond van de reconstructie van het fysieke landschap.

In hoofdstuk 1 wordt de reconstructie van het natuurlijk landschap in Valkenswaard beschreven voordat de middeleeuwse mens daarin grote ingrepen deed. Deze lagen zijn genummerd thema 1 tot en met 11. In hoofdstuk 2 wordt een reconstructie van het historische landschap in Valkenswaard beschreven, zoals dat onder invloed van de mens tot stand kwam. Deze groep omvat de lagen 12 tot en met 31. Naast veranderingen in het landschap na 1830 is ook de uitgroei van de dorpen en de industrialisatie hier in meegenomen. Diverse (sub)thema's kunnen in de toekomst nog verder uitgewerkt worden, waaronder bijvoorbeeld de wegen en groenstructuren. Er kunnen zich echter ook nieuwe thema's voordoen of thema's die nu nog niet aan de orde zijn gekomen, waaronder het immateriële erfgoed zoals tradities en voorwerpen. De catalogus is dan ook zo opgezet dat het systeem makkelijk aan te vullen is, mocht dat nodig zijn. In hoofdstuk 3 wordt tot slot het archeologisch (niet-zichtbare) erfgoed beschreven, in de thema's 32 tot en met 40.

De volgende pagina geeft een totaal overzicht van alle mogelijk voorkomende thema's en subthema's in de Kempen.

Thema's en subthema's die voor Zuidoost-Brabant van toepassing (kunnen) zijn:

Thematische indeling fysisch landschap (thema 10 is vervallen)										
01 Lage zandgronden	02 Lage dekzandruggen	03 Hoge dekzandruggen	04 Duinen en stuifkoppen	05 Laagte op het Hoge	06 Dalen op het Hoge	07 Beken	08 Moeren op het Hoge	09 Hei	11 Restbossen	
1. Lage zandgronden	2. Lage dekzandruggen	3. Hoge dekzandruggen	1. Akkerrandwal	1. Pingo-ruïne	1. Dal	1. Beekloop	1. Ven	1. Hei in 1840	1. Restbos	
			2. Duin	2. Andere laagte	2. Rijt	2. Oude meander	2. Moeras	2. Hei in 1900	2. Ecologisch oud bos	
			3. Kamduinen			3. Overstromingsgebied	3. Veengebied, actueel	3. Hei in 1930		
			4. Uitblazingslaagte				4. Veengebied, verdwenen	4. Hei in 1950		
			5. Fort				5. Wijstgronden			
Thematische indeling historisch landschap										
12 Oude infrastructuur	13 Doorgaande wegen	14 Lokale wegen	15 Gegraven waterlopen	16 Molens	17 Gehuchten	18 Heerlijkheden	19 Landgoederen	20 Bosbouw	21 Oude akkers	
1. Pre-historische wegen	1. Doorgaande weg	1. lokale weg	1. Kanaal	1. Windmolen	1. Groot dorp	1. Kasteel	1. Gracht	1. 1500-1750	1. Akkerwal	
2. Romeinse wegen	2. Halte	2 Voorde / brug	2. Molenloop	2. Watermolen	2. Klein dorp	2. Hoofdhoeve	2. Herberg	2. 1750-1850	2. Besloten akker	
3. Voorde	3. Oude rijksweg		3. Sloot	3. Rosmolen	3. Groot gehucht	3. Hoeve	3. Hoeve	3. 1850-1900	3. Open akker	
4. Middeleeuwse hoofdweg	4. Railweg		4. Haven	4. Toremolen	4. Klein gehucht	4. Heerlijkeidsgebied	4. Klooster	4. 1900-1930	4. Steilrand	
	5. Trekpad		5. Gracht	5. Motormolen	5. Huizengroep	5. Relatie	5. Laan			
	6. Veer		6. Sluis	6. Molenbiotoop	6. Verspr aan str	6. Voorhof	6. Landgoedgebied			
	7. voorde / brug			7. Molenberg	7. Compact aan str	7. Kasteelboerderij	7. Landhuis			
	8. Plein			8. Molenwiel	8. Verspreid		8. Omgrachte hoeve			
	9. Poort			9. Molenvoed			9. Ontginningsstructuur			
	10. Spoorbrug			10. Watervluchtmolen			10. Zichtlijn			
	11. Tol(huis)			11. Water- en windmolen			11. Park			
	12. Holle weg						12. Tuin			
	13. Jaagpad						13. Vijver			
	14. Grenspost						14. Villa			
	15. Laanbeplanting						15. Wal			
							16. Overig			
22 Ontginningsystemen	23 De beemden	24 Bestuurlijk	25 Militair	26 Kerkelijk	27 Meubilair	28 Grondstofwinning	29 Industrieel	30 Woonwijk	31 Historische bouwkunst	
1. Veenontginning	1. Bocht	1. Galg	1. Begraafplaats	1. Kerk	1. Bijzondere boom	1. Boerenkuil	1. Arbeiderswoning	1. Arbeidersbuurt	1. Woonhuis	
2. Beekdalontginning	2. Dijk	2. Gemeente	2. Blokhuis	2. Begraafplaats	2. Fontein	2. Peelbaan	2. Brouwerij	2. Company-town	2. Boerderij	
3. Bosontginning	3. Dijkputten	3. Gevangenis	3. Boerenschans	3. Calvarieberg	3. Gedenkteken	3. Turfhok	3. Directeurswoning	3. Lintbebouwing	3. Villa	
4. Heideontginning	4. Dijksloot	4. Grensmarkering	4. Fort	4. Graf	4. Hek	4. Turfvaart	4. Fabrieksgebouw	4. Stationswijk	4. Cafe	
5. Populierenlandschap	5. Eendenkooi	5. Raadhuis	5. Kazemat	5. Heiligenbeeld	5. Kinderkolonie	5. Moerput	5. Fabrieksterrein	5. Tuinwijk	5. bedrijfsruimte	
6. Streepjesverkeveling	6. Hek	6. Rechtbank	6. Linie	6. Kapel	6. Poel	6. Uitgelaagd perceel	6. Gezondheidszorg	6. Villawijk	6. Bakhuis	
7. Voorpootstrook	7. Hoolland	7. Schepbank	7. Militair complex	7. Kapelleke	7. Pomp	7. Zandwinput	7. Hoge schoorsteen	7. Wederopbouw	7. Schuur/bijgebouw	
8. Zandontginning	8. Keetveld	8. Vrijheid	8. Militair oefenterrein	8. Klooster	8. Schaapskooi	8. Stufzandwinning	8. Hopeest	8. Woonwijk	8. Koetshuis	
9. Rulverkeveling	9. Schouwslot	9. Diversen	9. Schans	9. Kloosterterrein	9. School	9. Leemput	9. Kantorenpark		9. Varia	
	10. Sluis		10. Schietveld/berg	10. Kruiseik	10. Sportterrein	10. Steenoven	10. Klokkengieter			
	11. Wiel		11. Schijnboot	11. Kruisweg	11. Straatmeubilair	11. Droogloodsen	11. Leerlooierij			
	12. Vloeiweiden		12. Schootsveld	12. Lourdesgrot	12. Ven	12. Waterputtenweg	12. Loods/pakhuis			
			13. Tankgracht	13. Pastorie	13. Ziekenhuis	13. Pompgebouw	13. Onderwijs			
			14. Vesting	14. Patronaat	14. Verhalen	14. Watertoren	14. Pottenbakkerij			
			15. Vliegveld	15. Religieus groen	15. Gasthuis/armenhuys	15. Visvijvers	15. Smidse			
			16. Oefenlokaal	16. Schuilkerk	16. Kiosk	16. Vismarkt	16. Vlasrootput			
			17. Landweer	17. Seminarie	17. Waterput	17. Turfwinning	17. Weverij			
			18. Wal	18. Stokske	18. Bank					
				19. Wegkruis	19. Winkel					
				20. Mirakelkuil	20. Gemeenschapshuis					
				21. Luidhuis	21. Herberg					
					22. Hotel/restaurant					
Thematische indeling archeologisch landschap										
32 Bewoning (inclusief verdediging)	33 Religie	34 Begraaving	35 Infrastructuur	36 Agrarische productie en voedselvoorziening	37 Grondstofwinning	38 Industrie en nijverheid	39 Depot	40 Onbekend		
1. Romeinse villa	1. Kerk	1. Grafheuvel	1. Weg	1. Akker/(moes)tuin	1. Kleiwinning	1. Metaalbewerking	1. Depot	1. Onbepaald		
2. Kasteel	2. Kapel	2. Grafheuvelveld	2. Brug/voorde	2. Celtic Field	2. IJzerertsminning	2. Pottenbakkerij	2. Muntvondst			
3. Kamp	3. Klooster	3. Urnenveld		3. Veekraal/ schaapskooi	3. Turfwinning	3. Steen/ pannenbakkerij				
4. Schans		4. (Vlak)graf	3. Percelering/ verkeveling			4. Vuursteenbewerking				
5. Wal/omwalling	4. Cultusplaats/ heiligdom/tempel	5. Grafveld				5 (Houts)koolbranderij				
6. Nederzetting		6. Kerkhof				6 Leerlooierij				
7. Borg/Stins/Versterkt huis		7. Rijengrafveld				7 Bierbrouwerij				
8. Moated site		8. Onbepaald				8 (Water)molen				
9. Landweer						9 Onbepaald				
10. Onbepaald										

1. Inventarisatie fysieke landschap - Valkenswaard

K.A.H.W. Leenders

1.1. Algemeen

Op de kaart van het fysieke landschap, dit is de waarneembare, natuurlijke omgeving, wordt weergegeven hoe het landschap gestructureerd was eer de mens daar gericht belangrijke wijzigingen in aanbracht. Deze kaart is vooral van belang voor het inschatten van archeologische potenties en als basis voor de historisch-geografische ontwikkeling. Met een historisch-landschappelijke analyse is het ook mogelijk om de huidige verstedelijkte gebieden in de regio qua bodem te inventariseren. Voor die bewerking wordt uitgegaan van de oude topografie en de samenhang tussen landschappelijke structuren uit 1838 met geomorfologische en bodemkenmerken, zoals die juist buiten het stedelijke gebied aanwezig zijn. Verdere verfijning kan worden verkregen door gebruik te maken van de digitale hoogtegegevens. Omdat echter de mens in het landschap altijd al aan het werk is geweest, zowel door directe ingrepen als door gevolgen van ingrepen elders kan bij het tekenen van de historisch-landschappelijke kaart onmogelijk een vast jaartal aangehouden worden.

De kaart van het fysieke landschap vertoont meerder legenda-eenheden, genummerd 01 tot en met 08. De afzonderlijke kaartelementen binnen iedere legenda-eenheid worden beschreven. Op de kaart verschijnt (na aanklikken) een samengesteld nummer: een combinatie van legenda-eenheid en kaartelementnummer.

1.2. De kaart voor Valkenswaard

Basismateriaal

Geomorfologische kaart 1:50.000

Bodemkaart 1:50.000

AHN: Actueel Hoogtebestand Nederland (2004, per 5 meter een meting)

Kadastrale minuutplans Aalst (1828?), Valkenswaard (1828), Stratum (1828?) en Heeze (1828?)

Topografische kaart 1:50.000 (1840/41, 1856/7, verkleining van 1:25.000)

Topografische kaart 1:25.000 (1867, deels 1840-57)

Topografische kaart 1:25.000 (ca 1900)

TOP10-vectorkaart (2008?)

Meerijkaart Verhees (1794)

De relatieve hoogtekaart

Ten behoeve van het opstellen van de kaart van het fysieke landschap is een relatieve hoogtekaart vervaardigd, uitgaande van de AHN-gegevens.

De AHN heeft op het platteland de gebouwen weggefilterd, maar in woonkernen groter dan 100 hectare niet. Daar zien we dus ook de hoogte van de gebouwen en daar zijn we niet in geïnteresseerd. De eerste bewerking bestond er daarom uit om die gebouwen alsnog uit te filteren.

Daartoe is van ieder vierkant van 25 hoogtemetingen de laagste waarde toegekend aan het middelste meetpunt. De meeste huizen verdwijnen zo, maar grote gebouwen blijven zichtbaar. Die meetpunten zijn gewoon weggelaten ("no data"). Het resultaat is dat de terreinen van de grote woonkernen nu een hoogtebeeld tonen dat aansluit bij dat van de omgeving.

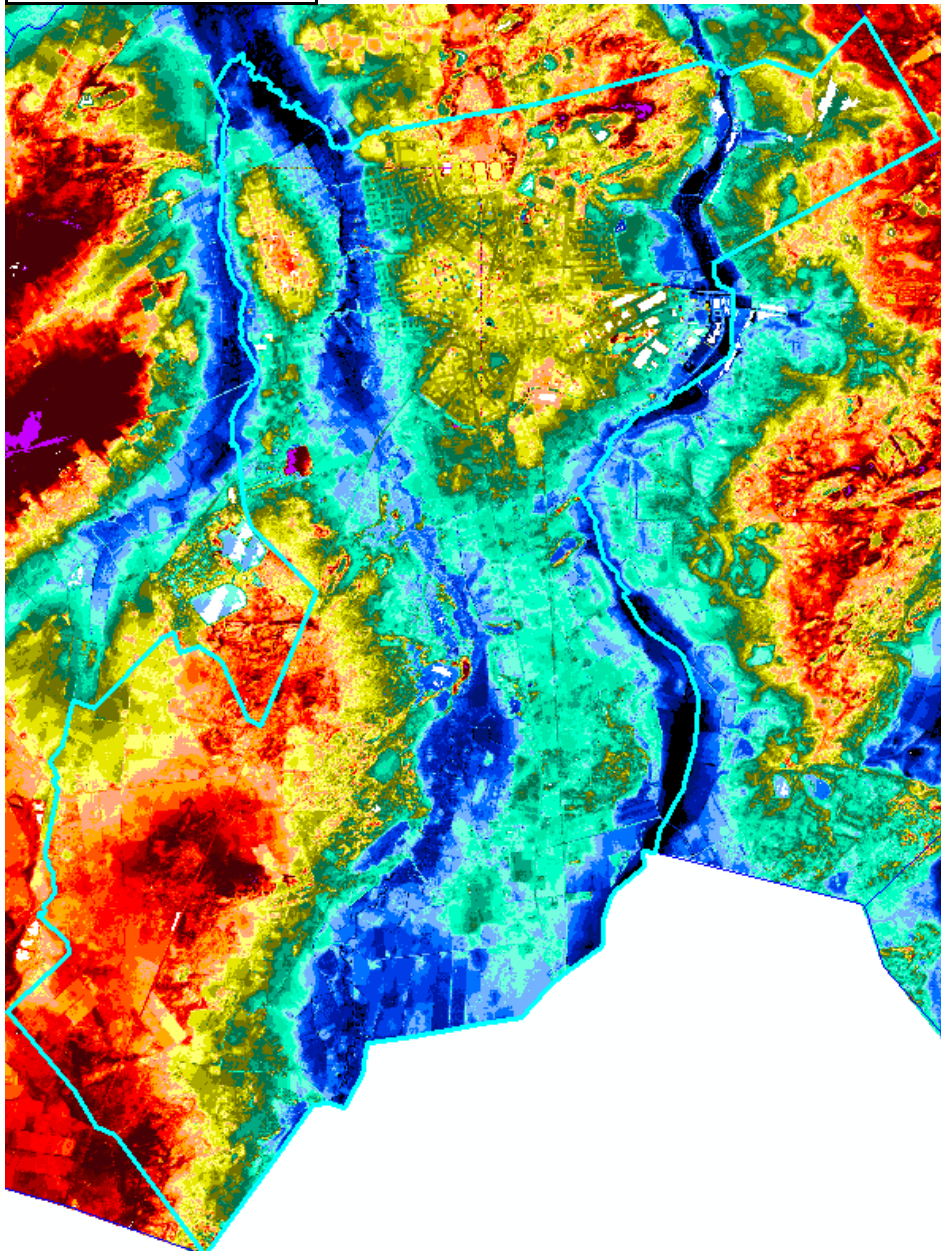
Vervolgens is de globale hoogteligging van Waalre en Valkenswaard samen bestudeerd op een kaart met verschillende kleuren per 2 meter hoogteverschil. Het gebied blijkt naar het noorden af te hellen, van ca 38,5 m +NAP in het zuidwesten naar 17 m +NAP langs de beken in het noordoosten, wat ook overeenkomt met de algemene richting van de belangrijkste beekdalen.

Door meting in de AHN zijn vervolgens de parameters voor een referentievlak bepaald. Dit vlak wordt bepaald door vijf oost-westlijnen op 3,5 kilometer van elkaar:

Y	Z	dZ/dY
380000	1947	-0,06971
376500	2191	-0,08743
373000	2497	-0,08800
369500	2805	-0,10514
366000	3173	

dZ/dY is de helling (in cm hoogte per meter horizontaal), die in noordelijke richting afneemt.

De relatieve hoogtekaart wordt berekend als het verschil tussen de echte terreinhoogte en het referentievlak: $Z_{rel} = Z_{ahn} - Z_{ref}$

Relatieve hoogtekaart Valkenswaard.

De oranje-rode vlekken zijn relatief het hoogste; de blauwe het laagste. De grenzen van de huidige gemeente Valkenswaard zijn aangegeven met een licht blauwe lijn.

1.3. Werkwijze bij het maken van het fysieke landschap

Als uitgangspunt voor de kaart van het fysieke landschap is de geomorfologische kaart genomen. De ligging en begrenzing van de daar aangegeven terreintypen is vervolgens aangepast aan de hand van vooral de relatieve hoogtekaart en verder voor details met behulp van de kadasterkaarten en de het andere kaartmateriaal. Al doende zijn de moderne structuren, zoals autowegen, vuilhopen, afgravingen en bebouwde gebieden, uit de kaart verwijderd.

Vanaf de oude kadasterkaarten werden de beken ingetekend: element "07 Beken" op de kaart. De beken werden stroomopwaarts niet verder getekend dan tot waar de kadasterkaart ze een min of meer natuurlijk (enigszins kronkelend) uiterlijk geeft. Op die beken sluiten vaak veel rechtere, ooit gegraven waterlopen aan die misschien wel in een oud dal of dalvormige laagte liggen, maar hier niet als "beek" zijn aangemerkt.

De beekdalen zijn op de geomorfologische kaart meestal van een R-type. Al die R-typen zijn samengenomen en vervolgens is de begrenzing aangepast aan de AHN-gegevens en de oude kadasterkaart, waar dat nodig was. Deze bewerking leverde "06 Dalen op het Hoge". Door controle tegen de kadaster- en topografische kaarten is een nadere verdeling tussen "dal" en "rijt" aangebracht. Enkele "dalen" zijn echter als "05 Laagten op het Hoge" geïnterpreteerd.

De volgende stap betrof het andere uiterste in het landschap: de stuifduingebieden. Ook deze kunnen op de geomorfologische kaart teruggevonden worden (3L8 en 4L8: Lage landduinen met bijhorende vlakten; 12C2 hoge idem), maar hier leverde de relatieve hoogtekaart een belangrijke verrijking met details op. De bodemkaart (code Zd) diende als controle en de topografische kaarten van 1840 en 1900 en de kadasterkaart dienden om inmiddels afgegraven duinen terug te vinden en ze scherper te lokaliseren. Binnen de duingebieden komen allerlei kamduinen voor: soms paraboolvormig, soms langgerekt, soms helemaal rondlopend. Ook de laagten in het duingebied konden zo goed worden opgespoord. In een aantal gevallen moesten de kadasterkaart en de oude topografische kaarten voor aanvullingen zorgen. Ook de afgravingen zijn hier van belang: die hopen zand waren altijd een aantrekkelijke bron van zand: onnutte grond en een hele berg! Deze bewerkingen leverde het onderdeel "04 Duinen en stuifkoppen" op.

Van de geomorfologische kaart werden de dekzandruggen (3K14, 4K14) afgelezen. Dat zijn er resp. 8 (63 ha) en 0. De categorie "3L5 Dekzandruggen met of zonder oud bouwland" bleek in Valkenswaard een zeer belangrijke aanvulling op die heel beperkte 3K14-groep, met nog 13 grote vlekken, samen ca. 1650 ha groot. Voor een deel bleek dat gebied hiervoor als duinengebied geclassificeerd omdat de hoogtekaart er heel duidelijk een patroon van duinen en uitblazingslaagten laat zien. In Valkenswaard zijn 15 gebieden als "02 Lage dekzandruggen" en 11 als "03 Hoge dekzandruggen" aangegeven, resp. 1270 en 413 hectare groot. Het betreft onder andere de dorpsakkers van Valkenswaard en Dommelen, akkers bij enkele gehuchten maar ook enkele voormalige heidegebieden. Wegens de recente bebouwing zijn ze vaak op basis van het oud kadaster, de kaart van 1900 en de hoogteligging gereconstrueerd.

De geomorfologische kaart geeft ook allerlei laagten aan die niet behoren bij dalen of duingebieden. Controle tegen de relatieve hoogtekaart, de kadasterkaart en de topografische kaart leverde de eenheid "05 Laagte op het Hoge" op. Los hiervan is de hoogtekaart nogmaals doorgelopen, wat nog enkele laagten opleverde. Dit alles leverde 32 laagten op van uiteenlopende grootte: van een kwart hectare tot 30 hectare groot, samen 117 hectare. In hoeverre hier of in de duingebieden "Pingo-ruïnes" voorkomen, kan op deze wijze niet vastgesteld worden: daarvoor is veldonderzoek nodig.

De rest van het gebied is hier opgenomen als een soort restcategorie "01 Lage zandgronden", voor zover ze hiervoor niet in een andere categorie zijn ondergebracht. Dit leverde in Valkenswaard 22 gebieden op, vaak flanken van beekdalen, samen 1677 ha groot. De kleinste plekjes zijn twee donken in het dal van de Tongelreep; de grootste zijn uitgestrekte gebieden in het zuiden bij Borkel, bij Schaft en in het zuiden van oud-Valkenswaard. In absolute zin zijn dit hoge gronden, maar vergeleken bij hun omgeving zijn het lage!

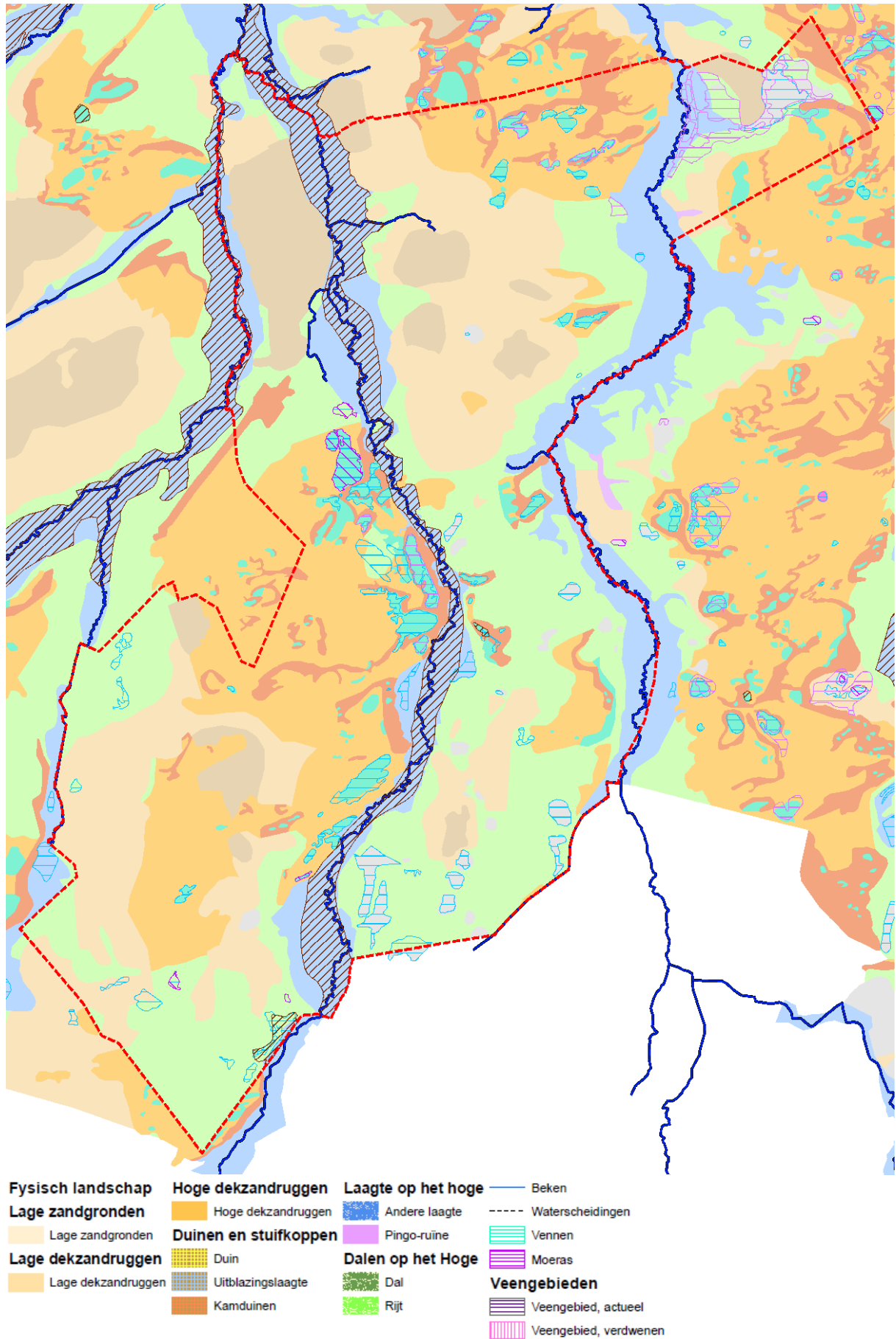
De voorgaande elementen 01 t/m 06 beschrijven heel de bestudeerde oppervlakte. Het element 07 dat lijnvormig is, kan daarop geprojecteerd worden.

Als extra element is er dan nog "08 Moeren op het Hoge". Allereerst zijn de vennen die op de kadasterkaart van 1828 getekend zijn ingetekend. Binnen Valkenswaard zijn dat er 78 met een oppervlakte van 243 hectare. De vier van de vijf grootste vennen (groter dan 10 hectare elk) lagen op een lange rij in het midden van Valkenswaard. In het noordoosten lag het grote Greveschutven, waarvan een hoekje tot in het moderne Waalre reikte. Ook de ven-indicatie moet over de bodem-indicatie geprojecteerd worden.

Van inmiddels verdwenen vennen blijkt op de moderne geomorfologische en bodemkaart niets meer. Wel worden daarop terreinen aangegeven waar nog steeds ondiep in de bodem of aan de oppervlakte een veenlaag of moerige laag aanwezig is. In Valkenswaard zijn dat er 4, met een oppervlakte van 848 hectare. De veruit belangrijkste veengebieden liggen in de dalen van de Dommel en de Keersop en strekken zich ook onder Waalre en Bergeyk uit: 397 en 438 hectare. De geomorfologische kaart geeft binnen Valkenswaard 11 "moerassige" gebieden aan, samen 84 hectare groot.

Geheel verdwenen vennen zullen via archiefonderzoek aangetoond moeten worden, maar hier wordt nu even volstaan met het benutten van de namen van de vennen uit 1828. Namen met daarin de elementen wit, klot, brand, put en zwart wijzen hoogstwaarschijnlijk op plekken waar ooit veen zat dat intussen opgeruimd is. Zo zijn er in Valkenswaard 6 plekken (24 ha) genoteerd die niet al via de bodemkaart of geomorfologische kaart als actuele veenplek herkend waren. Turfvaarten zijn hier niet geweest: de turf werd per kar afgevoerd.

Dit is dan het resultaat:

Een totaaloverzicht van het fysische landschap van Valkenswaard in cijfers:

Thema nr	Thema	Aantal	Opp (ha)	Lengte (m)	Sub nr	Sub-thema	Aantal	Opp (ha)
1	Lage zandgronden	27	2030	86742				
2	Lage dekzandruggen	17	1326					
3	Hoge dekzandruggen	12	448					
4	Duinen en stuifkoppen	185	2095					
					4,2	Duin	38	1479
					4,3	Kamduinen	45	391
					4,4	Uitblazingslaagte	102	226
5	Laagte op het Hoge	32	117					
6	Dalen op het Hoge	5	2604		6,1	Dal	4	2602
					6,2	Rijt	1	2
7	Beken	10						
8	Moeren op het Hoge	99	1200		8,1	Ven	78	243
					8,2	Moerassig	11	84
					8,3	Veen, actueel	4	848
					8,4	Veen, verdwenen	6	24
	Totaal	387	9819	86742				

1.4. De kaart van het fysieke landschap

Thema: 1 Lage zandgronden

Er zijn 27 vlakken aangegeven, met een gezamenlijke oppervlakte van 2030 hectare. Ze komen over het hele gebied verspreid voor. De vlakken zijn genoemd naar het dorpsgebied waarin ze voorkomen.

Thema: 2 Lage dekzandruggen

Er zijn 17 lage dekzandruggen aangegeven, die samen 1326 hectare beslaan. De grootste zijn vaak gebruikt als dorpsakkers, maar ook enkele ruggen in de heide vallen in deze groep. De akkers van Schaft liggen op een rug van 94 hectare. Veel groter zijn de akkers van het oude Valkenswaard en een rug op de Beekerheide (470 ha).

Thema: 3 Hoge dekzandruggen

Er zijn 12 hoge dekzandruggen genoteerd, met een gezamenlijke oppervlakte van 448 hectare. Ook hiervan zijn de grootste alle in gebruik geweest als dorpsakker, met de akkers van Dommelen als veruit de grootste.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.3.051	Konijnswarande	6,58
8.3.052	De Hoef	6,65
8.3.054	Akker Schaft	12,02
8.3.055	Klein Borkel	19,67
8.3.056	Zeelbergse Akkers	21,10
8.3.057	Deelsheurkse Akkers	21,52
8.3.058	bij het Klotven	24,17
8.3.059	bij Greveschutven	30,05
8.3.060	Akker Leendermolen	34,13
8.3.063	Kerk- en Haagakkers	45,28
8.3.064	Borkelse Akkers	45,32
8.3.067	Dommelen	181,12

Thema: 4 Duinen en stuifkoppen

In deze categorie zijn drie subcategorieën onderscheiden: 38 duingebieden met een oppervlakte van 1479 hectare; 45 kamduincomplexen met een oppervlakte van 391 hectare en 102 laagten die samenhangen met duinen en waarschijnlijk meestal uitblazingslaagten zullen zijn, samen 226 hectare groot. In totaal is zo 2293 hectare duingebied genoteerd, ruim 40 % van de oppervlakte van de gemeente.

4.1. Akkerrandwal

Lang, smal maar hoog opgestoven zand op grens van hei en oude akkers, vaak begroeid met wat zielige eiken, maar soms ook hele stevige. Het naastliggende ex-heide gebied vaak begroeid met dennen; de akker hopelijk nog akker. Ontstaan door instuiven van akkerwal.

4.2 Duin

Duinen zijn door de wind in het vrije opgeblazen hopen stuifzand. Soms een heel chaotisch golvend gebied. Het grootste duingebieden liggen in het zuiden tussen de Keersop/De Beek en de Dommel. Ook in het noorden aan de grens met Waalre en in het noordoosten zijn uitgestrekte duingebieden. Dit zijn de 10 grootste:

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.4.2.008	Borkelse Heide	271,33
8.4.2.761	Borkelse Buitenheide	209,62
8.4.2.533	Pelter Heggen	207,36
8.4.2.805	Malpiebergse Heide	133,35
8.4.2.804	Aardbrandse Heide	105,95
8.4.2.671	Nederheide	94,14
8.4.2.673	Heezerhut - Witven	90,92
8.4.2.646	Petersberg en omgeving	64,54
8.4.2.629	Geenhovense Heide	52,55
8.4.2.659	Wildenberg	52,09

4.3 Kamduinen

Duinen, maar dan in gebogen ruggen, eventueel mooie parabolen. Binnen de bogen uitblazingslaagten. De kamduinen zijn soms erg lang, tot 3,5 kilometer komt hier voor. Vaak kronkelen ze omdat we eigenlijk met een reeks aaneengeschakelde paraboolduinen te maken hebben, waar dan inderdaad ook een reeks uitblazingslaagten bij hoort. Deze duinen kunnen van laat-glaciale ouderdom zijn, maar ook laat-middeleeuws en alle dateringen daartussen. Zonder detailonderzoek of vergelijking met archeologische sporen zijn ze niet te dateren. De elf grootste zijn:

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.4.3.635	Wildenberg	68,51
8.4.3.387	Westerhovense Heide	32,62
8.4.3.551	bij de Aalsterhut	31,49
8.4.3.630	Geenhovense Heide	28,43
8.4.3.712	Malpieberg	25,15
8.4.3.617	Geenhovense Heide	25,07
8.4.3.732	Borkelse Heide	20,69
8.4.3.722	Hoeverenberg	19,03
8.4.3.695	Hogenberg	16,54
8.4.3.546	Pelter Heggen	14,45
8.4.3.789	Meelberg	10,25

4.4 Uitblazingslaagte

Plek waar het zand weggeblazen is, tot op een natte of stugge laag. Soms gevuld met een ven of een (ex-) veen. De 102 uitblazingslaagten zijn meestal klein, hun gemiddelde grootte is 2,2 hectare. De

grootste is echter ruim 27 hectare. Combinaties van oude kamduinen en oude uitblazingslaagten lijken bij uitstek kansrijk voor sporen uit het Mesolithicum.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.4.4.541	Pelter Heggen	27,41
8.4.4.699	Aardbrandsven	17,68
8.4.4.735	Biestven	12,63
8.4.4.708	Vaarvennen	11,47
8.4.4.707	Groot Malpieven	10,97
8.4.4.772	Stroopersberg	9,33
8.4.4.688	Aardbrandse Heide	9,21
8.4.4.679	Heezerhut - Witven	7,72
8.4.4.713	Aardbrandse Heide	6,59
8.4.4.678	Heezerhut - Witven	6,44

4.5 Fort

Soort getuigeberg in verstoven gebied waarin de oude bodemopbouw nog aanwezig is, vaak bedekt door een bergje stuifzand. In het gebied konden met de gebruikte methode geen forten herkend worden. Daarvoor is detailonderzoek in het veld nodig.

Thema: 5 Laagte op het Hoge

Een niet-beekdal-laagte, het kunnen oude uitblazingslaagten zijn die in de laatste 1000 jaar niet meer stoven (in cultuurland, heide) maar ook erg oude beekdalen die tot ingesloten laagten werden doordat ze ergens door overstuiving met dekzand tot kom werden. Of rare gaten door smeltend ijs nagelaten etc.

5.1 Pingoruïne

Een pingo is een bolvormige heuvel die ontstaat in een gebied met permafrost waar de hydrostatische druk van bevroren grondwater zorgt voor het opheffen van een laag bevroren grond. Als het klimaat warmer wordt, bijvoorbeeld aan het einde van een ijstijd, blijft van een pingo een cirkelvormig meer of krater over die pingoruïne wordt genoemd. Veel pingoruïnes worden na het afsmelten van het ijs langzaam opgevuld met veen.

In het gebied konden met de gebruikte methode geen pingo-ruïnes herkend worden. Omdat er kennelijk weldegelijk oude (dat wil zeggen tot in het Mesolithicum teruggaande) duinen zijn, kan niet uitgesloten worden dat er ook pingo-ruïnes zullen zijn.

5.2 Andere laagtes

Het gaat hier dus niet om uitblazingslaagte met randwal, maar om laagten in verder min of meer vlak gebied die meestal geen deel uitmaken van dalsystemen. Wel kunnen er stukjes dal tussen zitten die door latere zandverplaatsing afgesnoerd werden. Het gaat om 32 laagten met een totaal oppervlakte van 117 hectare. Vaak lagen er vennen in. De tien grootste:

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.5.2.167	Greveschutven	30,56
8.5.2.178	De Pee	12,64
8.5.2.177	Het Schijfje	8,97
8.5.2.180	Grensven	8,16
8.5.2.175	Wolfsvan	5,74
8.5.2.156	Voorste Ven	4,25
8.5.2.154	bij Voorste Brug	4,24
8.5.2.176	Armenven	3,75
8.5.2.164	De Vennen	3,69
8.5.2.157	Achterste Ven	3,32

Thema: 6 Dalen op het Hoge

Normaler wijze beekdalen met beek, maar soms geheel gevuld met veen en dan (vroeger) beekloos.

6.1. Dal

Langgerekt doorlopend dal.

In Valkenswaard zijn de beekdalen min of meer zuid-noord gericht. Van west naar oost zijn dat de Keersop / De Beek; de Dommel en de Tongelreep. Naast deze drie hoofddalen, werden geen zijdalletjes opgemerkt. In totaal zijn 4 dalen en zijdalen onderscheiden, met een totale oppervlakte van 2604 hectare, deels buiten Valkenswaard.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.6.1.056	Keersop	622,29
8.6.1.061	De Beek	306,90
8.6.1.069	Dommel	937,71
8.6.1.070	Tongelreep	734,83

Afbeelding: beekdal van de Tongelreep bij de Brugse Heide (juli 2011)

6.2 Rijt

Begin van een beekdal, vaak in kwelzone, vaak moerassig of venig en met een afsnoering eer het eigenlijke dal begint. Aan de uitlopers van deze dalen en hun zijdalen kwamen rijten voor: plaatsen waar het water uit de bodem komt aan de kop van zo'n dal, wat meestal een erg natte plek opleverde. Nabij de Heezerhut wordt een rijt vermoed. Dat is een plek waar het water uit de bodem komt aan de kop van een dal, wat meestal een erg natte plek opleverde.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.6.2.071	rijtje nabij Heezerhut	1,94

6.3 Waterscheiding

Valkenswaard ligt geheel in het stroomgebied van de Maas en meer speciaal in het stroomgebied van de Dommel. Op het laagste niveau lopen er twee waterscheidingen door Valkenswaard, beide van zuid naar noord: tussen de De Beek / Keersop en de Dommel; en tussen de Dommel en de Tongelreep.

Thema: 7 Beken

De beken in Valkenswaard zijn merendeels 'genormaliseerd' ofwel rechtgetrokken. Op deze kaart is echter hun kronkelende gedaante weergegeven en dat op basis van de kadasterkaarten van ca 1828. Een probleem is de naamgeving van de beken, niet alleen hier maar in heel de Kempen. Soms verandert een beek al binnen één oude gemeente van naam, in de regel gebeurt dat zodra de beek een gemeentegrens oversteekt. Voor weer andere beekjes geeft de kadasterkaart geen naam. Daar is de naam ontleend aan latere topografische kaarten. Vaak heten de beken tegenwoordig wéér anders: hier staan dus de oude namen voorop! Op enkele plekken blijken al in 1828 beekjes dwars door stuifduinen te open. Dat moeten gegraven waterlopen zijn en die zijn hier niet opgenomen.

7.1 Beekloop

De eigenlijke natuurlijke beek. Op de kadasterkaarten is in de regel goed te zien tot waar een beek stroomopwaarts natuurlijk is (bochten!). Daarop sluiten dan gegraven, meestal rechte, waterlopen aan, aangelegd bij de ontginning van de heide. Die rechte stukken horen tot het cultuurlandschap.

In totaal zijn 10 beken en beekjes onderscheiden, met een totale lengte van bijna 87 kilometer, meestal binnen, op of vlakbij de grens van Valkenswaard.

Uniek nr	Naam	Lengte (m)
8.7.1.087	Dommel	29461
8.7.1.089	Tongelreep	23222
8.7.1.079	Keersop	19867
8.7.1.080	De Beek	5042
8.7.1.093	Waterlaat	3110
8.7.1.096	Kattenrijt	2756
8.7.1.090	bij Dommelse molen	630
8.7.1.095	bij Venbergse molen	616
8.7.1.094	Boomgracht ¹	602
8.7.1.119	De Rijt	1436

Afbeelding: Vistrap in de Tongelreep bij Zeelberg (zomer 2010).

8.7.1.079 Keersop

De naam Keersop bevat in het eerste deel van zijn naam het bestanddeel "(water)kers" en in het tweede deel het Germaanse hydroniem apa 'water'. De Keersop, die in het Belgische Lommel ontspringt en net over de grens Aa heet, is een "schone" waterloop waarin tot op heden nog waterkers groeit! Volgende vermelding is van 1464 in verband met de afbakening van de gemeint: op die beecke geheiten die Kerspe en lanx dieselve Kerspe totdat ze valt in die Dommele. In de volksmond hoort men 'kerzÉ™p'. Keersop ontstond door verspringing van r. De naam is verwant met de Engelse plaatsnaam Creswell.²

¹ De gegraven Boomgracht is overigens veel langer.

² Mondelinge mededeling van Vic Mennen aan Karel Leenders, d.d. 21-3-2011.

7.2 Oude meander

Reeds in een vroeg historisch of zelfs prehistorisch stadium afgesnoerde meanders. Vaak half open en half verland met veen of dichtgroeïende boerenkuilen.

7.3 Overstromingsgebied

Soms belandt een beek in een erg vlak gebied waar amper nog van een dal sprake is: zo'n gebied kon gemakkelijk onder water schieten. Iets dergelijks ook bovenstrooms van bijna-afknellingen van beekdalen door dekzandruggen. Dergelijke overstromingsgebieden zijn wel eens "gecultiveerd" tot een "vloed" bij een watermolen. Die "vloed" noteren we bij het cultuurlandschap, het natuurlijke fenomeen van de overstromingsvlakte noteren we onder fysisch landschap.

Thema: 8 Moeren op het Hoge

Van venen aan de aardoppervlakte blijkt op de moderne geomorfologische en bodemkaart niets meer. Ze zullen via archiefonderzoek aangetoond moeten worden, als ze er hier al waren. Wel geven deze kaarten bodems aan waarin een veenlaag of een moerige laag voorkomt. In deze reconstructie zijn de waterhoudende vennen volgens de kadasterkaarten alle opgenomen. Een aantal vennen draagt namen met de naamselementen “klot”, “wit”, “zwart” erin: daar is zeker turf gestoken of gebaggerd. Opvallend is dat heel wat vennen op de topografische kaart niet vol water staan en dat die kaart weer enkele vennen tekent die op de kadasterkaart niet aangegeven zijn. Kennelijk was de waterstand lokaal nogal wisselend van jaar op jaar!

8.1 Ven

Natuurlijk open water op oude kaarten, zoals kadaster. Hier gegraven poelen in het cultuurlandschap. Sommige vennen (groepen) werden omgebouwd tot viskwekerij. De vennen noteren bij fysisch landschap; de viskwekerijen bij cultuurlandschap. Vennen ontstonden deels door het leeggraven van met veen gevulde laagten. In veel vennen werd nog recent van de bodem “klot”, goeie turf, gewonnen.

Er zijn 78 vennen opgenomen, met een totale oppervlakte van 243 hectare. Enkele vennen strekken zich ook een eindje over de gemeentegrens uit. Een deel van de vennen lag in uitblazingslaagten tussen de duinen, maar er is hier ook een grote groep grote vennen vlak naast het dal van de Tongelreep, soms van de beek gescheiden door een kamduin.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.8.1.368	Greveschutven	23,23
8.8.1.371	Aardbrandsven	15,99
8.8.1.396	Biestven	14,70
8.8.1.390	Malpieven	13,29
8.8.1.415	De Pee	12,64
8.8.1.379	Vaarvennen	9,31
8.8.1.414	Het Schijfje	8,97
8.8.1.417	Grensven	8,16
8.8.1.406	Kraaienvén	6,91
8.8.1.381	Vaarvennen	6,74

Afbeelding. Malpieven (bron: www.Dommel.nl)

8.2 Moeras

Moerassige gebieden waarvan niet duidelijk is dat het ooit veengebieden waren.

De geomorfologische kaart geeft binnen Valkenswaard 11 “moerassige” gebieden aan, in totaal 84 hectare. Drie kwart van die oppervlakte komt voor rekening van 2 plekken: het Greveschutven en omgeving, en de Vaarvennen.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.8.2.462	Greveschutven e.o.	56,61
8.8.2.468	Vaarvennen	11,47
8.8.2.472	Petersven	4,61
8.8.2.473	Langven	3,07
8.8.2.467	in Nederheide	2,42
8.8.2.449	Wasven	1,76
8.8.2.450	Klein Malpieven	1,73
8.8.2.466	in Geenhovense Heide	0,79
8.8.2.474	Rietven	0,76
8.8.2.475	Rietven	0,73
8.8.2.465	bij Greveschutven	0,42

8.3 Veengebied actueel

Gebieden waar ooit in de laatste 5000 jaar veen aan de oppervlakte lag. Aantoonbaar leeggeturfde vennen (niet omwille van de klot) horen er ook bij. Meestal in pleistocene laagten, maar het veen kon zich van daaruit ook verbreiden over de vlakkere omgeving. Het meeste veen is in de middeleeuwen en daarna weggegraven: het gaat dan om een reconstructie!

Zowel de geomorfologische kaart als de bodemkaart geven gebieden aan waar thans ondiep in de bodem nog veen of een moerige laag aanwezig is. Deze gronden zijn samen genomen in de subcategorie 8.3: “Veen, actueel”. Binnen Valkenswaard betreft het 4 gebieden: twee grote beekdalen en twee vennen. Samen is dat 848 hectare, deels buiten de gemeente gelegen.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.8.3.355	Keersop	438,86
8.8.3.447	Dommeldal	396,63
8.8.3.448	Kraaienvén	11,69
8.8.3.486	Meelberg	1,15

8.4 Veengebied verdwenen

Gebieden waar ooit in de laatste 5000 jaar veen aan de oppervlakte lag. Aantoonbaar leeggeturfde vennen (niet omwille van de klot) horen er ook bij. Meestal in pleistocene laagten, maar het veen kon zich van daaruit ook verbreiden over de vlakkere omgeving. Het meeste veen is in de middeleeuwen en daarna weggegraven: het gaat dan om een reconstructie!

Tenslotte is een schatting gemaakt van plekken waar vroeger veen gelegen kan hebben. Daarvoor zijn onder meer de namen van de vennen uit 1828 benut. Namen met daarin de elementen wit, zwart, klot, put en brand wijzen hoogstwaarschijnlijk op plekken waar ooit veen zat dat intussen opgeruimd is. Turfvaarten zijn hier niet geweest: de turf werd per kar afgevoerd.

Dit leverde nog 6 plekken op met een oppervlakte van 24 hectare.

Uniek nr	Naam	Opp (ha)
8.8.4.490	Aardbrandsven	15,99
8.8.4.488	Witven	2,80
8.8.4.489	Klotven	2,70
8.8.4.492	Klotven	1,45
8.8.4.491	Puttenven	0,65
8.8.4.493	Zwartven	0,39

Thema: 9 Heide

In de Volle Middeleeuwen werd een begin gemaakt met plaggenbemesting. Heide en grasplaggen werden vermengd met de mest van het vee. Eerst gebeurde dit in de openlucht, later in zogenoemde potstallen. Hierdoor ontstonden vruchtbare, humeuze akkerbodems. Rond 1850 bestond Kempenland nog voor tweederde uit woeste gronden, vooral heide. In de periode 1850-1940 hebben zich ingrijpende veranderingen voorgedaan in het grondgebruik in de Kempen. De woeste gronden werden ontgonnen. Tot aan het einde van de 19de eeuw was er vooral sprake van grootschalige bosaanplant. Rond het jaar 1900 kwamen, me name dankzij een meer algemeen gebruik van kunstmest, grootschaliger heideontginningen op gang. Rond 1940 waren van de grote heidevelden nog maar enkele grotere gebieden over. Na de Tweede Wereldoorlog werden nog meer heidegronden in cultuur gebracht.

Bij de reconstructie van het historisch landschap is gebruik gemaakt van drie referentieperiodes, drie ijkpunten (circa 1830, 1900, 1930), waardoor de ontwikkeling van het landschap gestalte krijgt. Aan de hand van het historisch kaartmateriaal uit betreffende periodes kon de ontwikkeling van het landschap, in dit geval de heide, in kaart worden gebracht.³

De heide was belangrijk voor de valkerij. De valkerij heeft, net als in de andere Kempengemeenten, in Valkenswaard in de periode 1450-1800 het nodige aan de welvaart bijgedragen. Door de valkenvangst, de hoge prijzen die voor afgerichte vogels werden betaald en door de behoefte aan allerlei attributen nam de welvaart van de arme bevolking op de onvruchtbare zandgronden toe. Panken beschreef dat als volgt:

In oude tijden vonden sommige Bergeikenaren ook hun bestaan in de valkenjacht. In de 17^e en 18^e eeuw werd door hen dit bedrijf nog uitgeoefend in de Maaierheide onder Bergeik; zij richtten daartoe in die heide hutten van zoden op, welke tobhutten genoemd werden; de personen, die daarin tot den vangst der valken gezeten waren, heette men tobbers; nabij het Monikensputje, dat aan de grenzen van Bergeik en Lommel ligt, heeft nog lang eene tobhut gestaan. De Bossche Bisschop Ophovius maakt in zijn bekend Diarium melding van eenen valkenier, die in 1631 te Bergeik woonde en in 1704 woonde daar nog Dirck Bijnen, valkenier van Zijne Roomsche Keizerlijke Majesteit.⁴

9.1. Hei in 1840

Uniek nr	Naam	BronType	Relictenstatus
8.9.1.001	Beeker Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.002	Buiten Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.013	Malpiebergsche Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.015	Borkelsche Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.017	Schaftsche Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat niet meer
8.9.1.018	Opper Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.019	Venbergsche Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.021	Brugsche Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.023	Lage Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat niet meer
8.9.1.024	Neder Heide	Topografische kaart 1850	Bestaat nog deels
8.9.1.025	Heike	Topografische kaart 1850	Bestaat niet meer

8.9.1.013 Malpiebergse Heide

Heidegebied tussen Valkenswaard en Borkel en Schaft. Komend vanuit Valkenswaard gelegen aan de linkerkant van de Luikerweg, nabij de Venbergse molen. Grote heidevelden, dertien vennen groot

³ Historisch kaartmateriaal: 1832: kadaster 1832; 1838: topografie 1837-1840. Uit de reproductie Wolters-Noordhoff, 1990; 1845: Topografie ca 1845: Van der Voordt-Pieck en Kuijl. 1845; 1900: Topografie ca 1900 Wieberdink, 1989. Dit zijn de Bonnebladjes.

⁴ Panken en Van Sasse van Ysselt, 1900, 77.

en klein afgewisseld met bosachtige gedeelten, vormen samen een prachtig coulissegebied. Er zijn verschillende verklaringen voor de naam. Een ervan verwijst naar een kwalificatie van de grond in het Frans t.w. Mal Pays ofwel 'slechte grond of woeste grond'. Een tweede verklaring zou een verbastering kunnen zijn van 'Mal Pad' (mal= Frans voor slecht) ofwel 'het slechte pad'.⁵ Ook dat zou kunnen want op De Malpie bevond zich vroeger 'de galgenberg'. Vraag blijft of daarbij gerefereerd wordt aan de slechte toestand van het pad op deze 'kwaai' grond of aan de 'slechte mensen' die hierlangs naar hun slechte toekomst – de galg – liepen.⁶

Het lijkt verstandiger uit te gaan van de oudste vermeldingen die dateren van rond 1300 en voorkomen in de grensbeschrijving van de gemeente van Dommelen. Die grens "begon" aan *den paele, staende beneden Maelpay naest der Dommelen*, en eindigde ook weer bij die *iersten paele beneden Malpay*.⁷ Omdat we pal aan de Dommel zitten, moet "beneden" zo begrepen worden dat de Ma (e)lpay ten zuiden van die grenspaal gezocht moet worden, terwijl die paal de zuidpunt van de oude gemeente van Dommelen zal zijn. Het betreft dus inderdaad de huidige Malpiebergse Heide, maar rond 1330 wordt helaas niets gezegd over het karakter dat dit gebied toen had. Mélotte en Molemans zien in de naam een samenstelling van *mael* 'grensteken' en *paeij* de meervoudsvorm van pad benaderend weergeeft. Ze beschrijven dat er veel paden naar en langs die grenspaal liepen en er zijn daar ook pad-toponiemen: Malpad, Malpadbeemdeke, Malpadbrug.⁸

Op de Cultuurhistorische Waardenkaart Brabant heeft het gedeelte van de Malpiebergse Heide dat nog open heide met vennen is een hoge cultuurhistorische waarde gekregen:

Heidegebied met een groot aantal vennen, o.a. Groot Malpieven en Pastoorsven en met gefixeerd stuifzand. Restant van de grote, open heidegebieden die sinds de Late Middeleeuwen (1250-1500) in grote delen van de Brabantse zandgebieden voorkwamen. Aan de randen productiebossen met naaldhout, voornamelijk van omstreeks 1940, en spontane opslag van berken en dennen. Het gebied kent een samenhang met het Dommeldal. CHW. Nr. V189 (HK-HV-37)

Afbeelding: Malpiebergse Heide in 2022 (foto ODZOB).

8.9.1.024 Nederheide: De Suikerberg

De Suikerberg wordt als toponiem beschreven als een licht verheven stuk bouwland aan de Nederheide te Valkenswaard.⁹ Aan de Bosstraat staan nu nog, als stille getuige 'een twee onder een kapper' met de naam: *De Suikerberg*. Deze panden zijn van voor de oorlog en waren lang op die

⁵ Van Moolenbroek-Vogels, 2006.

⁶ Van de Nieuwenhof, z.p., z.j..

⁷ Enklaar, 1941, nr 29.

⁸ Mélotte en Molemans, 1979, 193.

⁹ Mélotte en Molemans, 1979.

locatie de uiterste bebouwing van Valkenswaard. Eerst na de oorlog werd de rest van de huidige Bosstraat bebouwd. *Berg* is in de Kempen frequent de benaming van een weinig renderend hoger gelegen stuk land. In de meeste gevallen heeft *berg* eveneens de betekenis van landduin.¹⁰

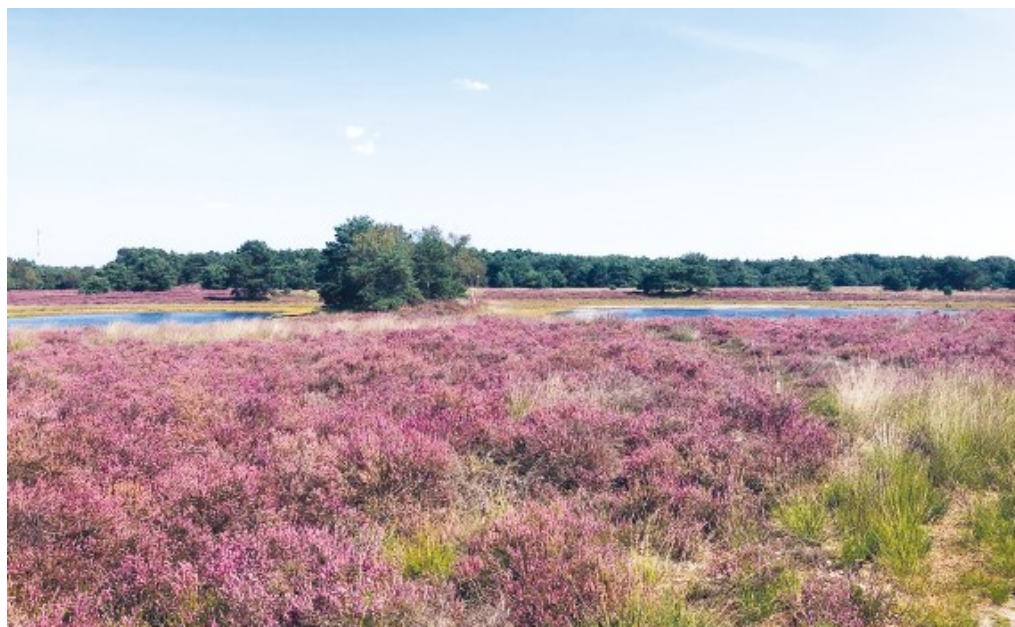
9.2. Hei in 1900

8.9.2.200 t/m 8.9.2.417 Hei in 1900 in Valkenswaard

Uniek nr	Naam	BronType	Relictenstatus
8.9.2.808	Geenhovensche Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat niet meer
8.9.2.826	Neder Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.827	Turfbergsche Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.835	Opper Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.836	Schaftse heide	Topografische kaart 1900	Bestaat niet meer
8.9.2.837	Venbergsche Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.838	Buiten Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.840	Binnen Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat niet meer
8.9.2.841	Beeker Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.843	Lage Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat niet meer
8.9.2.844	Aardbrandsche Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat niet meer
8.9.2.845		Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.846	Malpiebergsche Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat nog deels
8.9.2.846	Malpiebergsche Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat niet meer
8.9.2.848	Borkelsche Heide	Topografische kaart 1900	Bestaat niet meer

9.3. Hei in 1930

8.9.3.261 t/m 8.9.3.560 Hei in 1930 in Valkenswaard

Afbeelding: De purperen heide in bloei bij Valkenhorst (foto B. Verbeek 2023, p. 208).

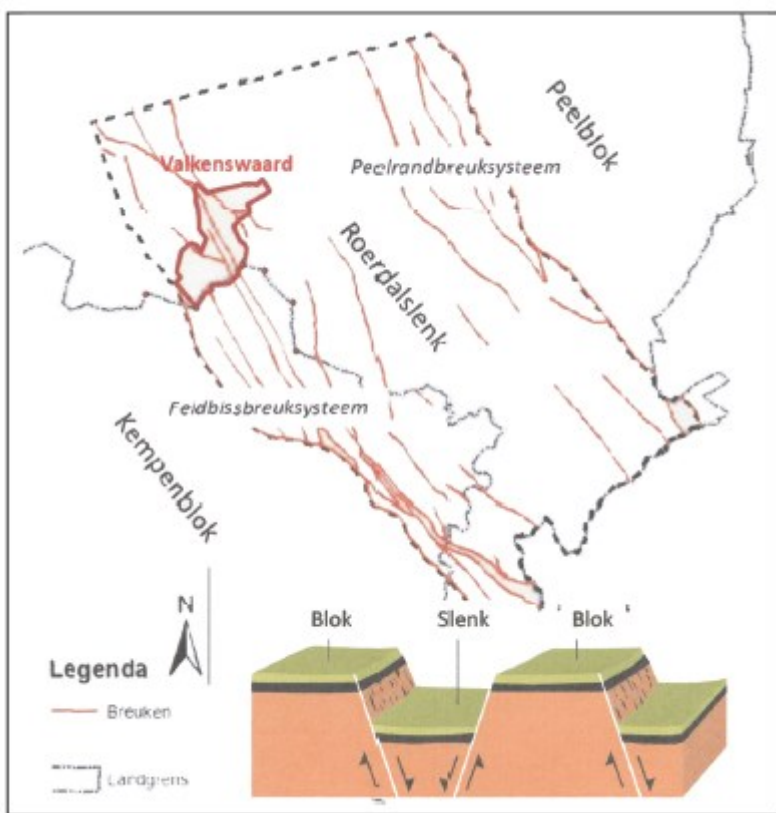
¹⁰ Privé-archief: M.W.C.J.N. van Moolenbroek-Vogels.

Thema: 10 Grote structuren

Naast alle hier beschreven kleine landschappelijke structuren, hebben we ook te maken met enkele grote vooral geologische structuren die een regionale schaal hebben en soms erg bepalend zijn voor de kleinere landschappelijke structuren.

10.1. Geologische eenheid

Centraal in Zuidoost-Brabant ligt een zone waar door tektonische bewegingen de oudere bodemlagen diep zijn weggezakt. Deze laagte is deels weer opgevuld met zandige en lemige afzettingen. Deze zone heet tegenwoordig de Roerdalslenk, maar in oudere publicaties wordt hij de Centrale Slenk genoemd. Tektoniek (de duwende kracht onder het landschap) heeft geleid tot het Feldbissbreuk-systeem dat de diepere ondergrond van Valkenswaard van het zuidoosten naar het noordwesten doorsnijdt. De Feldbissbreuk vormt de overgang tussen de langzaam zakkende Roerdalslenk in het oosten en het hoger gelegen Kempen Blok in het westen. De Roerdalslenk zakt nog altijd ongeveer 5 cm per duizend jaar. Grofweg kan worden gesteld dat Valkenswaard in de Roerdalslenk ligt en dat Borkel en Schaft en Dommelen op het Kempen Blok liggen.¹¹

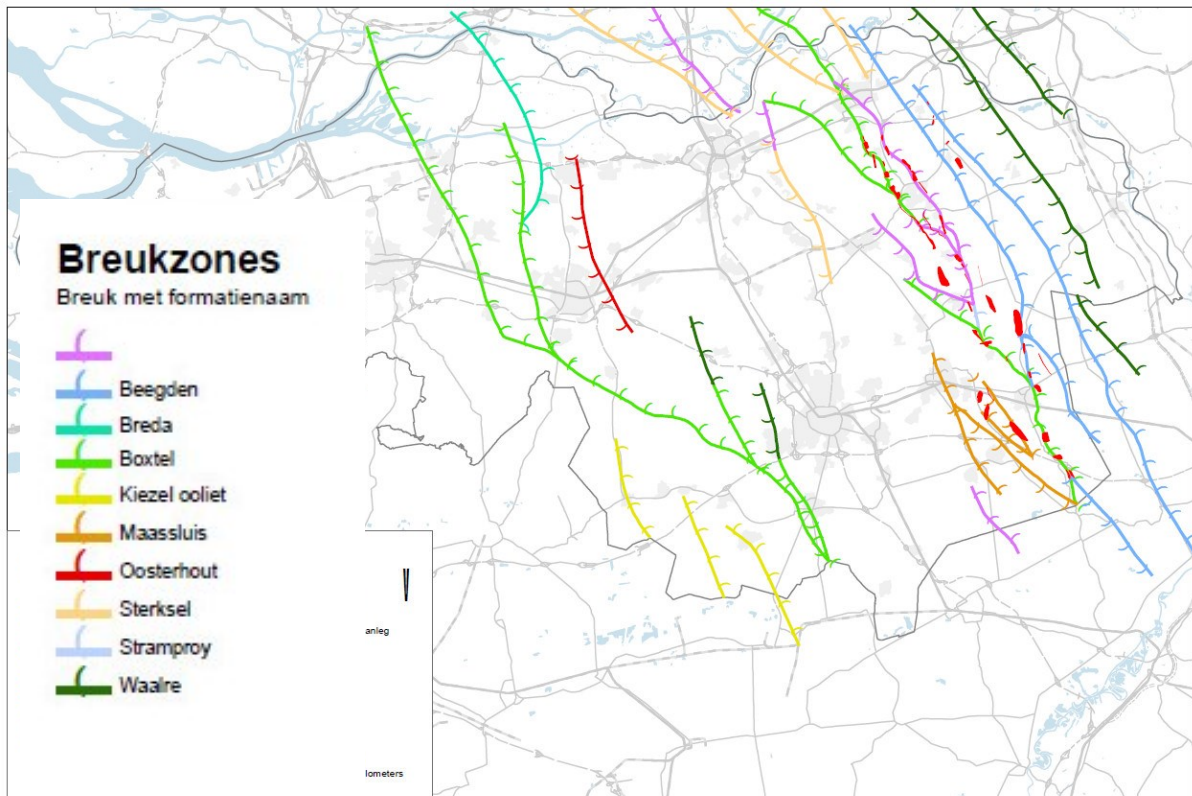
Afbeelding: Valkenswaard ligt op de Feldbissbreuk op de overgang van de Roerdalslenk naar het Kempenblok (uit De Canon van Valkenswaard, p. 10).

10.2. Tektonische breuk

De scheidingen tussen de grote geologische zones worden gevormd door breuklijnen in de aardkorst. Langs een breuk zijn de bodemlagen ten opzichte van elkaar verschoven. Het merendeel van de breuken en breuksystemen zijn van zuidoost naar noordwest georiënteerd. De belangrijkste en grootste breuken zijn de Peelrandbreuk, de Feldbiss en de Gilze-Rijen breuk. Deze breuken begrenzen de zogenoemde Centrale- of Roerdalslenk, een gebied dat in de geologische geschiedenis al geruime tijd een sterke daling vertoont. Niet alle weergegeven breuken manifesteren

¹¹ Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Natuurlijk landschap in wording. Een voortdurende wisselwerking van formidabele krachten. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.10-13). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

zich op maaiveldniveau. Sommigen komen alleen op grotere diepte voor. De diepte van de breuken varieert van maaiveld tot ca 3km.¹²

Afbeelding: Het systeem van geologische breuken in Noord-Brabant (bron: <https://www.bjmgerard.nl/>).

10.3. Midden-Brabantse Dekzandrug

Dwars over de Roerdalslenk ligt een jong-pleistocene dekzandrug, de Midden-Brabantse Dekzandrug. Deze is 43 kilometer lang, opvallend recht en meestal ongeveer 2 kilometer breed. Deze rug belemmert de afstroming van heel wat beken, waardoor aan de zuidzijde hier en daar flinke overstromingsvlakten gevormd zijn.

10.4. Waterscheiding

Waterscheidelijnen scheiden de stroomgebieden van de afzonderlijke beken. Hier zijn slechts de voornaamste natuurlijke waterscheidingen weergegeven. Ze lopen vaak over landruggen en door duingebieden, maar soms ook door het cultuurland.

¹² Het bestand dat gebruikt is voor de erfgoedkaart is een combinatie van oudere gegevens uit lokale studies uit 2007 en recente ondergrondmodelgegevens afkomstig van TNO. De gegevens van TNO zijn een combinatie van de laatste updates van H3O-De Kempen en H3O-Roerdalslenk Noordwest met DGMv2.2.

Thema: 11 Restbossen

11.1 Restbos

Bossen die kennelijk de bos-vijandige middeleeuwen overleefden en pas daarna sneuvelden of misschien zelfs nog bestaan.

8.11.1.001 t/m 8.11.1.199 Restbos Valkenswaard

Bij de reconstructie van het restbos is gebruik gemaakt van historisch kaartmateriaal vanaf 1830 t/m 1930. Daar waar op alle kaarten bos voorkwam zijn aangemerkt als restbos.¹³

11.2 Ecologisch oud bos¹⁴

Een oude boskern is een bos dat tenminste voorkomt op topografische kaarten van ca. 1840 en waar een deel uit inheemse bomen of struiken bestaat. Inheems zijn de bomen en struiken die zich sinds de spontane vestiging na de laatste IJstijd (vanaf ca. 13000 jaar geleden) ter plekke altijd natuurlijk hebben verjongd. Ze kunnen ook kunstmatig verjongd zijn, maar dan moet het plantmateriaal afkomstig zijn van strikt lokaal oorspronkelijke bomen of struiken. Dit betekent dat bomen en struiken die als soort wel inheems zijn, maar ingevoerd werden uit een andere klimaatszone of geologische regio niet als inheems worden aangemerkt. Plantmateriaal uit direct aangrenzende gebieden (ook over landsgrenzen) kan daarentegen wel als oorspronkelijk inheems worden gedefinieerd, als het verder voldoet aan de definitie.

Aangeplante bomen en struiken zijn niet zonder meer te onderscheiden van hun inheemse verwanten. Ervaren veldwerkers kunnen wel heel wat morfologische verschillen vaststellen, maar in de praktijk worden inheemse bomen en struiken onderscheiden door middel van een aantal parameters of criteria. De werkwijze hiervoor is ontwikkeld door Maes.¹⁵ De criteria hebben betrekking zowel op de boom zelf als op de groeiplaats. Soms bieden archieven of herinneringen van omwonenden hulp. Een nieuwe hulpbron is kennis van het DNA met behulp waarvan inheemse genenbronnen kunnen worden gekarakteriseerd.

De belangrijkste criteria die de groeiplaats betreffen:

- het landschapselement komt voor op de historische topografische kaart van ca. 1830-1850 of ouder;
- het landschapselement komt op latere topografische kaarten voor, maar er zijn duidelijke aanwijzingen dat er vanuit oudere landschapselementen in de buurt uitzaaiing heeft plaats gevonden;
- het landschapselement maakt in het veld een oude en ongestoorde indruk
- het bodemtype en de groeiplaatsomstandigheden komen min of meer overeen met de natuurlijke standplaats van de soort;
- de bodem maakt een ongestoorde indruk;
- de boom of struik komt voor in het ter plaatse natuurlijke of afgeleide vegetatietype;
- er zijn plantensoorten aanwezig in de boom-, struik- of kruidlaag die indicatief zijn voor oude bosplaatsen of houtwallen. Hierbij wordt een lijst gehanteerd zoals die voor de bossen van Vlaanderen is opgesteld door M. Hermy (Tack et al., 1993), aangevuld met soorten die representatief zijn voor Nederland
- de standplaats ligt binnen het natuurlijke verspreidingsgebied van de betreffende soort;
- in de omgeving komt de betreffende soort voor op vergelijkbare standplaatsen;
- in of nabij de standplaats komen oude natuurlijke of cultuurhistorische elementen voor zoals beekmeanders, wallen, greppels, graften, holle wegen en oude perceelsgrenzen.

De belangrijkste criteria die de boom of struik zelf betreffen:

- de boom of struik is een wilde inheemse variëteit, geen cultuurvorm;
- de boom of struik maakt een spontane en niet-aangeplante indruk;

¹³ Historisch kaartmateriaal: 1832: kadaster 1832; 1838: topografie 1837-1840. Uit de reproductie Wolters-Noordhoff, 1990; 1845: Topografie ca 1845: Van der Voordt-Pieck en Kuijl. 1845; 1900: Topografie ca 1900 Wieberdink, 1989. Dit zijn de Bonneblaadjes.

¹⁴ Volledig naar bestanden Bert Maes 2010; Geactualiseerd aan de hand van Atlas van landschappelijk groen erfgoed van Nederland 2016.

¹⁵ Maes, 1993.

- het betreft een zichtbaar oude boom of struik, een oude stoof van voormalig hakhout of spaartelg (op enen gezet);
- DNA onderzoek geeft indicaties over de autochtoniteit.

Overige criteria

- uit archieven blijkt een hoge ouderdom van de groeiplaats of zijn er indicaties voor het autochtone karakter;
- uit mededelingen van bewoners ter plaatse blijkt een hoge ouderdom van de groeiplaats;
- uit archeo-botanisch- of archeologisch onderzoek volgen indicaties voor het autochtone karakter.

In de praktijk gaan zelden alle criteria tegelijk op. Op verarmde plaatsen bijvoorbeeld zullen indicatieve kruiden ontbreken. Er is ook niet altijd sprake van oude bomen of oud hakhout. Het uitsluiten van typische tuinvariëteiten is nog wel mogelijk, maar determinatie van wilde variëteiten is alleen met veel veldervaring soms mogelijk. De criteria dienen ook in samenhang met elkaar gebruikt te worden.

De groeiplaatsen van autochtone bomen en struiken worden in het veld aangegeven op een veldkaart met topografische ondergrond, schaal 1:10.000.

Op het inventarisatieformulier worden opgenomen:

- gegevens betreffende de standplaats (topografie, geomorfologie, bodem, vegetatietype, indicatieve kruiden e.d.);
- gegevens over het beheer;
- de karakteristieke bomen en struiken (Tansleypresentie, inheems karakter, omtrek, hoogte, optreden van verjonging);
- gegevens ten behoeve van de oogst van vruchten of zaden (bloei, vruchtzetting, mate van bereikbaarheid).

De in de rapportage opgenomen soorten en groeiplaatsen zijn steeds in het veld bezocht en bestudeerd. In de praktijk is gebleken dat er in bestaande inventarisatierapporten ten aanzien van een aantal soortengroepen onvoldoende zekerheid bestaat over de determinatie of dat er sprake is van onzorgvuldige determinatie. Dit geldt voor geslachten als *Betula*, *Quercus*, *Crataegus*, *Prunus*, *Salix*, *Rosa* en *Ulmus*.

Uniek nr	Totaal ha	Naam	Toelichting
8.11.2.279	2,87	De Malpie	eikenhakhout/spaartelgen op oude oeverwal van de Dommel
8.11.2.280	0,35	De Sil	houtkant met eikenhakhout/spaartelgen langs oud zandpad; stort tuin-/snoeiafval (niet afgevoerd); verspreid meer eikenspaartelgen in omgeving;
8.11.2.284		Beekloop	Grasland; hakhout, spaartelg van eik, els Voorkomende bomen, struiken, lianen en soorten: zachte berk, zomereik, zwarte els, Gelderse roos, grauwe wilg, sporkehout, wilde kamperfoelie.
8.11.2.285	0,79	Dommel / Putten	bosrand van broekbos en houtkant met oud elzenhakhout, Gelderse roos en Kraakwilg; groot deel van buitenrand vrijwel geheel bestaande uit vlier;
8.11.2.286	6,33	Dommel / Horsten	landschappelijk fraaie, oude relatief grote percelen eikenhakhout/spaartelgen afgewisseld met verdroogd elzenbroekbos (hakhout en voormalig hakhout): deel van de elzen recent afgezet en weer uitlopend; meerdere oude Schietwilgen en Bindwilgen
8.11.2.287	0,96	Dommel / Malpie / Biestven	eikenhakhout/spaartelgenrelict op houtwallen en in bosrand (oostelijk van pad)
8.11.2.288	0,55	Dommel / De Malpie	eikenhakhout/spaartelgenrelict op oeverwal van de Dommel; hakhout loopt door in aangrenzend particulier terrein met aanplant van o.a. <i>Picea</i> en <i>Thuja</i>

11.3 Oude Boskernen¹⁶

Onderstaande gebieden zijn overgenomen uit de Groen Erfgoed Atlas van Nederland.¹⁷ In deze Atlas is het landschappelijk groen erfgoed opgenomen in twee categorieën. Allereerst de landschappen met oude boskernen, houtwallen en heggen; hierin liggen de in het veld geïnventariseerde autochtone bomen en struiken (= subthema 11.2 ecologisch oud bos).¹⁸ De begrenzingen zijn ruimer gekozen dan de werkelijk geïnventariseerde gebieden, zodat de historisch-geografische context wordt benadrukt. In de potentiële landschappen met oude boskernen, houtwallen en heggen heeft geen veldonderzoek plaats gevonden; hieronder de nummer 007 t/m 013, waar ook geen info over is opgenomen. Ze zijn ingetekend op grond van kaartanalyse. De topografie van deze gebieden vertoont nog veel overeenkomsten met die van rond 1850. Dit geeft een indicatie voor de mogelijke aanwezigheid van cultuurhistorisch waardevolle groenelementen en dient als aanzet voor verder veldwerk.

8.11.3.001 Tongelreep, Valkenhorst

Bos, heide; hakhout van els.

Voorkomende bomen, struiken, lianen en soorten: boswilg, zachte berk, zwarte els; Gelderse roos, geoorde wilg, gewone vogelkers, grauwe wilg, geoorde wilg x grauwe wilg, sporkehout, wilde gagel, wilde lijsterbes, wilde zwarte bes; bitterzoet, wilde kamperfoelie.

8.11.3.002 Beekloop

Grasland; hakhout, spaartelg van eik, els

Voorkomende bomen, struiken, lianen en soorten: zachte berk, zomereik, zwarte els, Gelderse roos, grauwe wilg, sporkehout, wilde kamperfoelie.

8.11.3.003 De Sil, Zeelberg

Grasland, heide; hakhout, spaartelg van eik

Voorkomende bomen, struiken, lianen en soorten: zomereik, sporkehout, bitterzoet.

8.11.3.004 Dommeldal, Putten, Horsten

Bos, grasland; hakhout van eik, els, wilg.

Voorkomende bomen, struiken, lianen en soorten: kraakwilg, schietwilg, zachte berk, zomereik, zwarte els, Gelderse roos, gewone vogelkers, grauwe wilg, geoorde wilg x grauwe wilg, sporkehout, wilde lijsterbes, bitterzoet

8.11.3.005 Dommeldal, Biestven, Malpie

Akker, grasland. hakhout, spaartelg van eik.

Voorkomende bomen, struiken, lianen en soorten: zachte berk, zomereik, sporkehout.

8.11.3.006 Dommeldal, De Malpie

Bos, grasland; hakhout, spaartelg van eik, els.

Voorkomende bomen, struiken, lianen en soorten: zomereik, zwarte els, blauwe bosbes, Gelderse roos, grauwe wilg, sporkehout, wilde kamperfoelie.

8.11.3.007 Tongelreep, Bruggerhuizen

8.11.3.008 Tongelreep, Zeelberg

8.11.3.009 Molenven, Venbergen

8.11.3.010 Deelshurk, Dommelen

8.11.3.011 Keersop, Dommelen

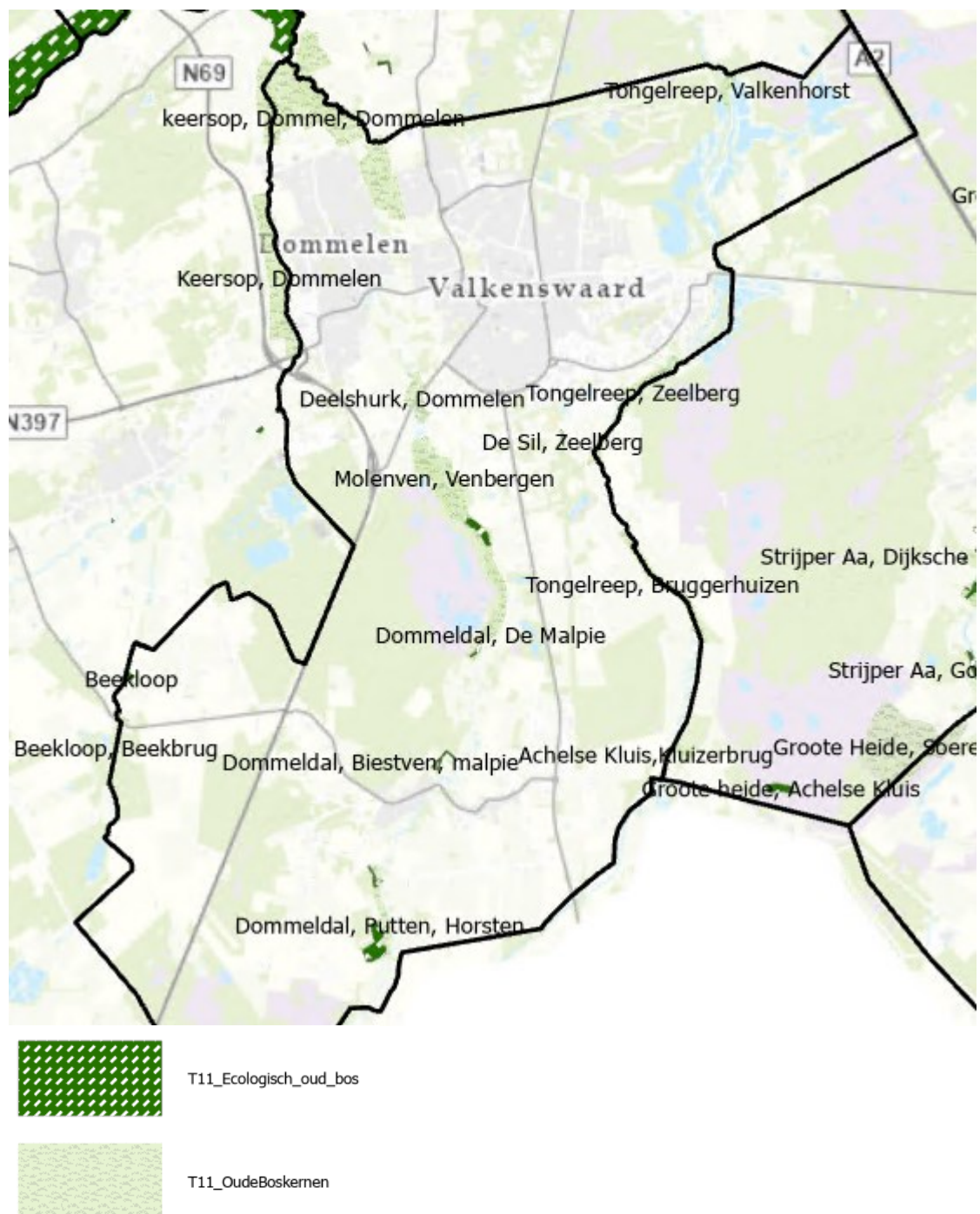
8.11.3.012 Keersop, Dommel, Dommelen

8.11.3.013 Beekloop, Beekbrug

¹⁶ Gebaseerd op de Atlas van landschappelijk groen erfgoed van Nederland 2016. <https://rce.webgis.nl/nl/map/groen-erfgoed>.

¹⁷ Maes 2016. <https://rce.webgis.nl/nl/map/groen-erfgoed>.

¹⁸ Het gaat om landschapselementen die tenminste rond 1850 al bestonden. Het veldwerk vond plaats in de periode 1992-2015.

Afbeelding: Overzicht van de opgenomen oude boskernen in Valkenswaard op de erfgoedkaart (bron RCE Groen Erfgoed Atlas).

2. Inventarisatie historisch landschap – Valkenswaard

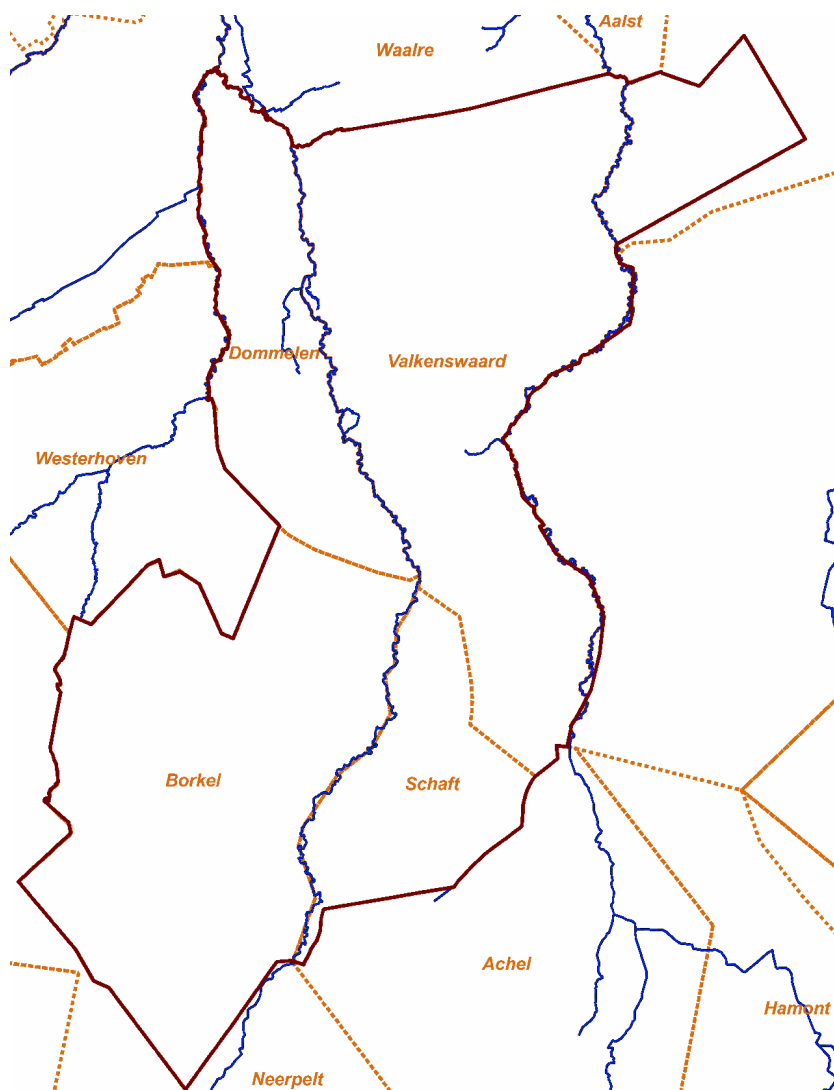
Mieke van Moolenbroek, M. Wagemans, J. de Vries en K.A.H.W. Leenders

2.1 Algemeen

De huidige gemeente Valkenswaard werd op 1 mei 1934 gevormd door samenvoeging van de oude gemeente Valkenswaard met Borkel en Schaft, en met Dommelen. Op 1 januari 1997 waren er enkele kleine grenscorrecties met omliggende gemeenten. De veruit belangrijkste wijziging was toen de toevoeging van 269 hectare van de gemeente Heeze. Het betrof heide en bosgebied rond het Greveschutven waar toen 10 mensen woonden. Bij een kleine correctie op 1 januari 2002 raakte Valkenswaard nog 3 hectare kwijt aan Bergeijk.

In hoofdzaak bestaat Valkenswaard dus uit drie oudere gemeenten: Valkenswaard, Borkel en Schaft, en Dommelen. Die gemeenten werden in 1810 - 1812 gevormd uit de oudere dorpsgemeenschappen. Daarbij werd in 1810 de nieuwe gemeente Borkel en Schaft samengesteld uit de oudere gemeenschap Borkel die uit Bergeijk losgemaakt werd, en Schaft dat voor 1795 tot de heerlijkheid Valkenswaard hoorde. Dommelen werd in 1810 uit Bergeijk losgemaakt en bij Valkenswaard gevoegd, maar in 1812 werd Dommelen een zelfstandige gemeente.

Daarom onderscheiden we binnen de huidige gemeente Valkenswaard vier oude dorpsgemeenschappen, plus het stuk heide van Heeze bij het Greveschutven.

Bevolkingsontwikkeling van de dorpen

	Inwoners 1438	Inwoners 1496	Inwoners 1526	Inwoners 1795	Inwoners 1899	Inwoners eind 1996
Borkel				224	284	960
Schaft				196	256	150
Dommelen	240	225	255	372	344	10350
Valkenswaard	550	590	590	1074	2337	19830
Totaal	790	815	845	1866	3221	31290

In de middeleeuwen werd Borkel onder Bergeijk geteld en Schaft onder Valkenswaard. Daarom moeten we hier voor Borkel misschien 200 personen extra tellen. De inwoners van Schaft zitten in het getal voor Valkenswaard. Dan blijkt dat het gebied van het huidige Valkenswaard toen zo'n 1000 mensen huisvestte. In 1795 waren dat er 1866, waarvan 58% in het eigenlijke Valkenswaard. In de 19^e eeuw nam de bevolking met 73% toe, hoofdzakelijk in het oude Valkenswaard dat meer dan verdubbelde. In de 20^e eeuw vertienvoudigde de bevolking en maakte vooral het kleine Dommelen een enorme ontwikkeling door: van 344 naar dik 10.000 inwoners! De archeologische onderzoeken die aan deze ontwikkeling vooraf gingen hebben de kijk op de Kempen in de middeleeuwen drastisch doen herzien.

Valkenswaard vanaf 1934

Wapen

Na de samenvoeging van 1934 voerde de gemeente tot 1942 officieel geen wapen, maar bleef ze het wapen van de voormalige gemeente Valkenswaard gebruiken. Eerst in 1939 ging men over tot verzoek om bevestiging van het oude wapen. Door foute adressering - eigen schuld van het gemeentebestuur - moest het verzoek worden overgedaan (26 augustus 1940). De Hoge Raad van Adel deelde vervolgens begin 1942 - terecht - mee dat het oude wapen op historische en heraldische gronden niet aan de tegenwoordige gemeente kon worden toegekend. Een nieuw passend wapen zou op korte termijn worden verleend. Bij besluit van de waarnemend secretaris-generaal van het departement van Algemene Zaken van 8 juli 1942 nr. 397 werd aan de gemeente een nieuw wapen verleend: "In goud een slechtvalk in natuurlijke kleur, gekapt en geschoend van keel, zittende op een vuist, gehandschoend van hetzelfde en vergezeld in de rechter bovenhoek van een posthoorn van hetzelfde, beslagen van zilver, in den linker bovenhoek van een merlet van keel en in den schildvoet van een lelie van hetzelfde met afgesneden voet. Het schild gedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee paarlen." Het wapen vertoont naast een valk als het sprekende element tekens uit de wapens van de families Van Horne, Van Cuijk en Van Rotselaar. Dit besluit werd - in verband met de tijd - aanvaard. Al op 18 oktober 1945 richtte het gemeentebestuur een verzoek aan Hare Majesteit om intrekking van het besluit van 1942 en vroeg opnieuw bevestiging van het oude wapen. Emotionele redenen op godsdienstige basis lagen hieraan ten grondslag, terwijl het belang van de valkerij waaraan de gemeente toch haar naam dankt door het gemeentebestuur werd geminimaliseerd. Aanvankelijk werden de verzoeken niet gehonoreerd. In 1950 ging het gemeentebestuur officieus het "nieuwe" wapen gebruiken. Opnieuw volgde na druk van de R.K.-parochie in 1952 een nieuw verzoek, met dezelfde argumenten. De Hoge Raad van Adel wees het verzoek af, maar de minister van Binnenlandse Zaken week van dat standpunt af en er volgde een bevestiging van het wapen van 1819, een fout van de Hoge Raad van Adel zelf, en wel bij Koninklijk Besluit van 10 februari 1954 nr. 11: "In azuur het beeld van St. Nicolaas, houdend in de rechterhand een kromstaf, terwijl hij de linkerhand beschermend uitstrekt boven de drie kinderfiguren, staande op de rand van een kuip, het geheel geplaatst op een grond, alles van goud." Verzoeken aan het

gemeentebestuur uit 1983 en 1989 om een nieuw wapen met Sint-Nicolaas als schildhouder vast te stellen, vonden geen gehoor.¹⁹

Historische beschrijvingen

- 1950: Na de tweede wereldoorlog kwamen verschillende grote bedrijven zich hier vestigen. Naast de Sigarenindustrie is Valkenswaard o.m. bekend door de Dommelse Bierbrouwerij, de Bova autobusindustrie, Smeva koeltechniek, Brabantia huishoudartikelen, en Philips treksteen, diamantverwerkende industrie.
- 2000: Een oplossing voor de weg Eindhoven-Valkenswaard buiten de kern om staat hoog op de politieke agenda. De gemeente vervult een centrumfunctie voor het gebied van de Kempen en in economische zin ook voor een groot gebied over de grens met België. De afronding van het woongebied in Dommelen gaat ten nadele van de ecologische structuur van het beekdal van de Keersop. Valkenswaard is nationaal en internationaal bekend geworden door particuliere voorzieningen en evenementen in de paarden- en de tennissport.

Borkel en Schaft

Naam

De gemeentenaam is een simpele samenstelling uit de oude dorpsgemeenschapsnamen Borkel en Schaft. Zie aldaar verder.

Wapen

Oorspronkelijk behoorden de dorpen tot de schepenbank van Eersel, vanaf 1469 tot die van Bergeijk. Omdat het een nieuwe gemeente betrof, kon de burgemeester in 1815 geen "oud wapen of zegel" [lees: zegelafdruk] inzenden aan de gouverneur der provincie. Hij deelde mee dat het Bergeijkse "wapen" door de dorpen van die bank gezamenlijk werd gebruikt. Hij verzocht om in het wapen van zijn gemeente "de ploeg" te mogen voeren, "als zijnde de landbouw de voornaamste inkomsten dezer gemeentens en wel het eenigste dat eenigzins het bestaan der inwoners opleverd." Aan dat verzoek werd voldaan. Bij Koninklijk Besluit van 31 augustus 1818 nr. 74 werd aan de gemeente als wapen verleend: "Zijnde een schild van lazuur, beladen met een ploeg van goud."²⁰

Gebied

De gemeente bestond uit de oude dorpsgebieden Borkel en Schaft.

Historische beschrijvingen

- 1811: "Borkel een klein dorpje 3 uren ten zuiden van Eindhoven, en een uur van Achelen of de fransche grenzen bevat 200 morgen gecultiveerde grond. Het ligt te midden van een grote heide en heeft een zaveligen schrale bodem, maar de weilanden langs de Dommel zijn tamelijk goed."
- 1900: Borkel- en- Schaft, gemeente in Noord-Brabant met een oppervlakte van 2473 bunders, bijna geheel zandgrond, met enige verspreide vennen en plekken nat veen en beekklei langs de Dommel. De gemeente bevat de beide dorpen Borkel en Schaft, naast de gehuchten Klein-Borkel, Hoek, Heuvel, Hoef-en-Brug, Peuterseind, Heijerseind en Klein Schaft.

¹⁹ Foto wapen (1954) uit Wapenregister Hoge Raad van Adel: RHCE, THA, Atlantisnr. 10154. Melssen, 1986; Melssen, 1992; Poels, 1995. Rapport betreffende herziening van de wapens van gemeenten en de instelling van wapens voor de dorpen in de Regio Eindhoven [Noordbrabantse Commissie voor Wapen- en Vlaggenkunde, september 1996].

²⁰ Originele wapendiagram in RHCE, THA, Atlantisnr. 23993. Foto wapen (1818) uit Wapenregister Hoge Raad van Adel: RHCE, THA, Zegelkaarten, doos 2. Rapport betreffende herziening van de wapens van gemeenten en de instelling van wapens voor de dorpen in de Regio Eindhoven [Noordbrabantse Commissie voor Wapen- en Vlaggenkunde, september 1996]. Melssen, 1999.

Borkel

Naam

De eerste vermeldingen van de dorpsnaam luiden Borkel (1299) en Borckel. De naam Borkel is ontstaan uit de samenvoeging van de Germaanse woorden "Burgon" en "Lauha". Deze woorden hebben respectievelijk de betekenis van "berk" en "bos op hoge zandgrond". Borkel betekent dus berkenbos op een hoge zandgrond. Dit toponiem komt op meerdere plekken voor zoals in het Vlaamse Burkel (bij Maldegem) en het Gelderse Borculo.²¹

Gebied

Borkel ligt ten westen van de Dommel en ten oosten van De Beek, een zijbeek van de Keersop. Borkel grenst in het noorden aan Dommelen (een ca 1330 in de hei getrokken lijn), in het zuidwesten aan Bergeijk (ook een bijna rechte lijn) en in het zuidoosten aan Neerpelt en het oude graafschap Loon op een rechte lijn net ten westen van de Dommel.

Dorp

De eerste grootschalige schriftelijke vermeldingen van Borkel vinden we terug in het Cijnsboek van de Hertog van Brabant van 1340-1350. Borkel behoorde in deze periode tot het cijnsdorp Eersel dat in 1325 de rechten van "vrijheid" verkreeg en daarmee werd de schepenbank van Eersel een feit. Uit deze bron valt op te maken dat Eersel op haar beurt onder de "Eninge" van de Kempen viel. Deze relatie brengt ons terug naar het jaar 1203 wanneer de Hertog van Brabant van de Graaf van Gelre dit gebied in handen krijgt. We stellen dus dat Borkel vanaf 1203 deel uitmaakte van het Hertogdom Brabant.

In 1299 sprak de Hertog van Brabant van "décimas novaiium de Borkel". In 1331 legt Hertog Jan III van Brabant in zijn uitgiftebrief aan in de inwoners van de Dorpen Bergeijk en Westerhoven - waaronder ook Borkel ressorteert - de oostelijke grens van Borkel vast. Uit deze uitgiftebrief blijkt dat deze grens reeds de rivier de Dommel heeft overschreden en dat ook Schaft binnen deze grens viel. Of de eerste kerk een lang bestaan heeft gehad is nog maar de vraag want volgens de getuigen van Pelt uit 1441 werd Borkel (uit de archieven is niet op te maken dat het dorp Schaft in deze periode reeds bestond) in 1334 gebrandschat.

In 1468 verkrijgt Bergeijk, Westerhoven, Riethoven, Dommelen en Borkel en Schaft haar eigen Schepenbank. Hierdoor zou Borkel de komende eeuwen onder Bergeijk vallen.²²

Schaft

Naam

De naam Schaft is afkomstig van het oud-Germaanse woord Scaft, dat schacht, steng of staak betekent. Het toponiem staak is op meerdere plekken in deze regio terug te vinden waaronder in het toponiem stakenburg. Het woord staak verwijst naar de aanwezigheid van een grenspaal waar Schaft de grens was tussen het Hertogdom Brabant en het Graafschap Loon. Dat het woord Schaft van watriscafo is afgeleid is hoogst onwaarschijnlijk omdat de aanwezigheid van een watermolen op Schaft nooit is aangetoond. Tevens is een Romeanse afleiding erg onwaarschijnlijk omdat Schaft pas na de 13e eeuw is ontstaan hierdoor betreft het dus een Germaanse afleiding.²³

Gebied

Schaft ligt ten oosten van de Dommel. Het grenst in het zuidoosten aan Achel en het oude graafschap Loon. De helft van deze grens wordt gevormd door de Kattenrijt. In het noordoosten grenst Schaft aan Valkenswaard.

Dorp

Het gehucht Schaft is vermoedelijk pas eind 14e eeuw ontstaan. Naast de dorpskern van Schaft bestond dit gehucht uit Klein Schaft en het Potterseind. Er bestaan nog enkele vraagtekens omtrent de precieze relatie tussen Schaft en Valkenswaard. De beschikbare archieven laten zien dat Schaft in de 18e eeuw geleid werd door een borgmeester die onder toezicht stond van Valkenswaard. Ook kerkelijk gezien was Schaft, ten oosten van de Dommel, georiënteerd op Waalre. Echter eerder genoemde archieven van voor deze periode geven aan dat geografisch gezien Schaft binnen de

²¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Borkel_en_Schaft

²² https://nl.wikipedia.org/wiki/Borkel_en_Schaft

²³ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Schaft_\(plaats\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Schaft_(plaats))

grens van de heerlijkheid Bergeijk viel. Dit zou kunnen betekenen dat Schaft in de loop der tijd een andere status heeft verkregen.

In Schaft leefden niet alleen boeren, maar ook Teuten. De jaarlijkse kermis heette de Teutenkermis: hier werd de terugkeer van deze reizende handelslieden gevierd.

Op 14 juli 1541 verklaard priester Heer Gielis van der Stoct dat hij, op basis van een 'indult imperiaal' de kapelanie van Onze Lieve Vrouwen van Schaefte onder de parochie of het personaat van Waalre ende Weerdt bezit. Later was de kapel te Schaft een dochterkerk (succursaal) van de Waalrese parochiekerk. Ze is omstreeks 1510 gebouwd en was gewijd aan Sint-Petrus' banden. De kapel is in 1791 eveneens getekend door Hendrik Verhees. De kapel werd in 1648 gesloten en in 1816 gesloopt. De materialen werden gebruikt om de schuurkerk te repareren. Uiteindelijk werd in 1845 een nieuwe kerk te Borkel gebouwd, die door de bewoners van beide deelgemeenten werd gebruikt.²⁴

Dommelen

Naam

De oudste naamsvermeldingen luiden Dommele (1311) en Dommelen. Het dorp is genoemd naar de rivier de Dommel die er de oostgrens van vormt. Oude vermeldingen van die riviernaam luiden Dutmala en Dudmale. De riviernaam kan niet worden verklaard.²⁵

Wapen

Tot 1469 behoorde Dommelen tot de schepenbank van Eersel, daarna tot die van Bergeijk. In 1561 ontstond een eigen schepenbank. Een schependomszegel is bekend vanaf 1578. In 1602 werd een identiek zegel gesneden, met toevoeging van het jaartal 1602 ("160Z"). Het vertoont Sint-Maarten te paard, die een stuk van zijn mantel afsnijdt ten behoeve van een achter hem aanlopende bedelaar. Onder die voorstelling is het familiewapen Van der Clusen te zien [gevierendeeld; I en IV in sabel drie gestengelde en gebladerde eikels, de stengels omlaag, van goud; II en III in azuur drie sterren van goud], zonder het hartschild dat wel in het zegel van Waalre voorkomt. De burgemeester zond in 1815 aan de gouverneur der provincie een "aftekening" in "van het wapen" [lees: inktafdruk van zegelstempel], dat volgens hem "Sint-Maarten, patroon van de plaatselijke gilde" voorstelde en verzocht om bevestiging. Sint-Maarten is naast gilde- ook parochiepatroon. De burgemeester vergat te vermelden dat onder het heiligenbeeld het wapenschild Van der Clusen voorkwam [vergelijk Deurne] en ook de Hoge Raad van Adel is dat blijkbaar niet opgevallen. Toch is het wapen niet op 16 juli 1817 maar op 10 november 1819 bevestigd: "Zijnde een schild van lazuur beladen met St. Maarten van goud."²⁶

Gebied

²⁴ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Schaft_\(plaats\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Schaft_(plaats))

²⁵ Van Berkel en Samplonius, 1995, 48.

²⁶ Originele wapendiagram in RHCE, THA, Atlantisnr. 23989. Foto wapen (1819) uit Wapenregister Hoge Raad van Adel: RHCE, THA, Zegelkaarten, doos 2. Rapport betreffende herziening van de wapens van gemeenten en de instelling van wapens voor de dorpen in de Regio Eindhoven [Noordbrabantse Commissie voor Wapen- en Vlaggenkunde, september 1996].

Dommelen ligt ingeklemd tussen de Keersop in het westen en de Dommel in het oosten. Die strook is maar 1100 meter breed. In het zuiden werd Dommelen door een ca 1330 getrokken lijn door de heide begrensd.

Dorp

In 1331 legt Hertog Jan II van Brabant de Oost grens vast aan de inwoners van de dorpen Bergeijk en Westerhoven waar ook Dommelen onder viel. De volgende schriftelijke overleveringen vinden we terug in het "Cijnsboek van de Hertog voor de Meijerij van 's Hertogenbosch" van 1340. Hierin wordt "Sceepleyde in Dommelen" genoemd in de geschriften bijhorende bij het cijnsdorp Eersel. Uit deze bron valt op te maken dat Dommelen in 1340 onderdeel uitmaakte van Eersel en dat Eersel op haar beurt onder de "Eninge" van de Kempen viel. Deze relatie brengt ons terug naar het jaar 1203 wanneer de Hertog van Brabant en de Graaf van Gelre dit gebied meester maakte. Dommelen maakte vanaf 1203 deel uit van het Hertogdom Brabant en stond voor die tijd onder gezag van de Hertog van Gelre.

Op bestuurlijk gebied behoorden de dorpen Bergeijk, Westerhoven en Riethoven tot 1468 tot de schepenbank van Eersel. De schepenen werden benoemd door de hertog van Brabant. De kwartierschout van Kempenland of diens plaatsvervanger had de leiding over de schepenbank. In 1468 verleende Karel de Stoute aan Bergeijk een eigen schepenbank met vrijheidsrechten. De vrijheid of schepenbank van Bergeijk bestond uit de dorpen Bergeijk, Westerhoven, Riethoven, Borkel en Schaft en Dommelen.

Dommelen was onderdeel van de heerlijkheid Bergeijk, maar in 1561 werd Dommelen als heerlijkheid verkocht aan Huibrecht/Hubert van der Clusen. In 1648 kwam Dommelen onder gezag van de Staten-Generaal die vertegenwoordigd werd door de kwartierschout van Kempenland.

Het jaar 1702 vormde een dieptepunt, daar Dommelen tijdens de Spaanse Successieoorlog geplunderd werd door Staatse troepen en later door Franse en Spaanse troepen. De laatste hebben ook menig huis gedestruëerd en zelfs een clocke uyt het clockhuys weggenomen. Bestaansmiddelen werden gestolen of vernield en huizen in brand gestoken.

Reeds in 1922 was er sprake van annexatie, waarbij eerst van samenvoeging met Riethoven, en later met Valkenswaard sprake was. Uiteindelijk werd Dommelen in 1934 door Valkenswaard geannexeerd.²⁷

Historische beschrijvingen

- 1811: "Dommelen heeft zijn naam ontleend aan de rivier de Dommel waarop een watermolen gebouwd is. De lucht is er gezond, maar het getal van de ingezetenen is afgenomen tot 304."
- 1900: Gemeente in Noord-Brabant die voor het grootste deel door de rivieren den Dommel en de Keerschop wordt omspoeld. Met uitzondering der oeverranden van de beide stroompjes waar beekklei ligt bestaat de grond uit zand met enige drassige stukken daarin vooral naar het zuiden. De grond brengt rogge, boekweit, haver en aardappelen voort. Doch van de 757 bunders die de gemeente beslaat ligt nog veel woest en ledig.

Valkenswaard tot 1934

Naam²⁸

De ontwikkeling van de naam Wedert tot Valkenswaard is onderzocht middels archiefonderzoek en aan de hand van oude kaarten. Bij het archiefonderzoek ligt de focus met name op de periode vóór 1800. Geschreven bronnen voor deze regio gaan terug tot ongeveer 1200. De oudste gedrukte en bewaard gebleven kaarten van Brabant dateren van halverwege de zestiende eeuw.

De oudste benaming 'Wederde' stamt uit de dertiende eeuw. Zowel in de archieven van Echternach als in de archieven van Postel komt deze schrijfwijze voor. Een oorkonde uit het eerste kwart van de

²⁷ [Dommelen - Wikipedia](#)

²⁸ Verbeek, B. & W. Peels. (2023). Van Wederde tot Weerd. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.46–49). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem; Verbeek, B. & W. Peels. (2023). Wedert wordt Valkenswaard. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.102–105). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

dertiende eeuw vermeldt een lijst van hoeven en cijnsen van de abdij van Echternach waarin naast Waalre ook Valkenswaard wordt vermeld. Tot circa 1550 wordt daarna de naam 'Wedaert/Wedart/Wedert' gehanteerd. Deze oudste schrijfvormen wijzen erop dat we niet met 'weert', in de betekenis van riviereiland of laagliggend land tussen of langs waterlopen te doen hebben. Wel met een samenstelling, vermoedelijk van 'wede', wat kreupelhout, struikgewas betekent en 'aard' wat duidt op gemene gronden, gemeeynt, of vroente. Gemene gronden, gemeeynt of vroente zijn gronden die gemeenschappelijk gebruikt en beheerd worden door een groep gebruiksgerechtigden. Vanaf 1500 tot 1650 verandert de naam opnieuw en wordt het 'Weerde/Weerd/Weerdt/Weert'. Naast deze naam wordt tussen 1600 en 1650 de plaatsnaam 'Ver(c)ken(s)weer(d)t' gebruikt, met name in de Bossche Protocollen maar niet in de lokale archieven. De toevoeging 'Verkens' is spottend bedoeld en verwijst naar de bloeiende varkensmarkt die hier wordt gehouden. Tot slot moeten na 1650 de 'varkens' het afleggen tegen de 'valken', gerelateerd aan het succes van de valkenvangst en de valkeniers, de plaatsnaam verandert dan snel in 'Valkensweert/weerdt/ waerdt/waardt/waard'.

Wapen

De schepenvanck Van Valkenswaard en Waalre gebruikte achtereenvolgens vier zegels: één uit de 14de eeuw met de beeltenis van de Heilige Willibrord, nog één uit de 14de eeuw waarop naast het heiligenbeeld een klein, niet nader te beschrijven schildje staat afgebeeld, één uit de 15de eeuw, waarin Willibrord het wapenschild Cuijk vasthoudt, en één uit de 16de eeuw, waarin het wapenschild Cuijk is vervangen door dat van Van der Clusen. Het vierde zegel werd in de jaren 1760-1771 en het eerstgenoemde zegel in de jaren 1777-1782 door het dorpsbestuur van Valkenswaard gebruikt om onder meer borgbrieven te bekrachtigen. De burgemeester - een allochtoon - schreef in 1815 aan de gouverneur der provincie dat de gemeente tot de inlijving van Holland bij het Franse Keizerrijk (1810) een wapen had gebruikt met de beeltenis van de Heilige Nicolaas, in bisschoppelijk gewaad, "zijnde de patroon van de gemeente". De oorsprong zocht hij bij het plaatselijke Nicolaasgilde. Het cachet was op dat moment zoek. Hij had vermoedelijk een vage afdruk van het 14de-eeuwse stempel onder ogen gehad en toegepast op de plaatselijke situatie. De burgemeester verzocht om bevestiging van het oude wapen dan wel verlening van een nieuw, meer in overeenstemming met de oorsprong van de naam Valkenswaard. Met name wees hij op de valkenvangst en stelde een gekroonde valk voor. Het bij diploma van 28 september 1819 bevestigde wapen is omschreven als volgt: "Zijnde een blaauw sch[i]ld, beladen met het beeld van] St. Nicolaas van goud." De kleuren zijn de rijkskleuren. Rijksarchivaris J. Smit schreef in 1932 al een artikel over de gemeentewapens van Waalre, Valkenswaard en Aalst en stelde voor dat Valkenswaard bij herziening van de grenzen de kleuren zou aanpassen en de tekening verbeteren. Beter vond hij de toevoeging van een valk "aan de rechterhand van de heilige". Het gemeentebestuur werd van dit voorstel in kennis gesteld.²⁹

Gebied

Het Valkenswaard van voor 1934 lag tussen de Dommel in het westen en de Tongelreep in het oosten. Deze strook was in het zuiden maar 1½ km breed, in het noorden echter 3½ km. De noordgrens met Waalre is een vrijwel rechte lijn, behalve waar deze door oud cultuurland loopt. De zuidgrens met Schaft is een gebroken lijn door de hei.

Dorp

De hoge, middelbare en lage heerlijkheid van Waalre en Valkenswaard werd door verschillende heren in leen gehouden van de Sint-Lambertuskerk van Luik, daarna van de hertog van Brabant, die

²⁹ Originele wapendiploma in RHCE, THA, Atlantisnr. 23990 (1819). Foto wapen (1819) uit Wapenregister Hoge Raad van Adel: RHCE, THA, Zegelkaarten, doos 2.

al in de 14de eeuw zijn invloed ter plaatse uitbreidde. In 1411 kon de hertog zelfs een "tegenheer" aanstellen, en schakelde hij de "echte" heer uit (1412). Van dan af was het openbaar bestuur te Valkenswaard en Waalre één heerlijkheid die als leen gehouden werd van de hertog van Brabant. Valkenswaard en Waalre hadden samen een schepenenbank waarvan drie van de zeven schepenen uit Valkenswaard kwamen. Het dorpsbestuur bestond uit drossaard, drie schepenen, twee burgemeesters, drie zetters, drie rekenmeesters en nageburen.³⁰

Historische beschrijvingen

1811: "Valkenswaard strekte vroeger tot ontmoetingspunt der Valkeniers van geheel West-Europa. Om deze reden veranderde de naam op het eind van de 17e eeuw van Verkensweerd in Valkensweerd. Valkeniers van vorsten uit geheel Europa woonden er. De aanzienlijke tractementen van de valkeniers en de vele liefhebbers van de jacht gaven aan dit dorp welvaart en arbeid en verschaften aan vele ingezetenen een goed bestaan. Op den eersten dinsdag in december is hier een goedbezochte varkensmarkt."

1900: De gemeente omvat naast het dorp Valkenswaard, de gehuchten Delishurkt, Zeelberg, Geenhoven, Venberg en Stad. De ingezetenen bestaan meest van den landbouw. Zij hebben echter ook looierijen, brouwerijen, molens etc. Ten oosten van het dorp is een station van de Luiksch-Limburgschen spoorweg, met een kantoor der inkomende rechten. Dit station is het eerst voor den dienst geopend den 21 juli 1866.

Omgeving Greveschutven

Het gebied rond het Greveschutven dat in 1997 aan Valkenswaard toegevoegd werd, was vanouds een onbewoonde heide met vennen, horend onder Heeze.

³⁰ Sanders e.a., 1996, 238.

2.2 Thema's

Thema: 12 Oude infrastructuur

Dit thema wordt gebruikt voor het onderbrengen van de oudste categorie wegen en routes: de pré-Romeinse en Romeinse wegen, waarvan het beloop veelal op giswerk en stoute dromen is gebaseerd. Het gaat hier om verbindingsroutes, vaak bundels van banen, die maar met enige vaagheid aan te wijzen zijn als daterend van vóór de Romeinse tijd of van in die Romeinse tijd, met de bijhorende beekovergangen, dat zijn hier dan altijd voordien. Omwille van hun vaak hypothetisch karakter hier apart gezet van de middeleeuwse infrastructuur.

12.1 Prehistorische wegen

Prehistorische wegen volgen vaak terreinhoogten, soms gemarkeerd door grafheuvels etc. of juist op basis daarvan verondersteld.

12.2 Romeinse wegen

Romeinse wegen zijn verondersteld of echt aangetoonde rechte wegen.

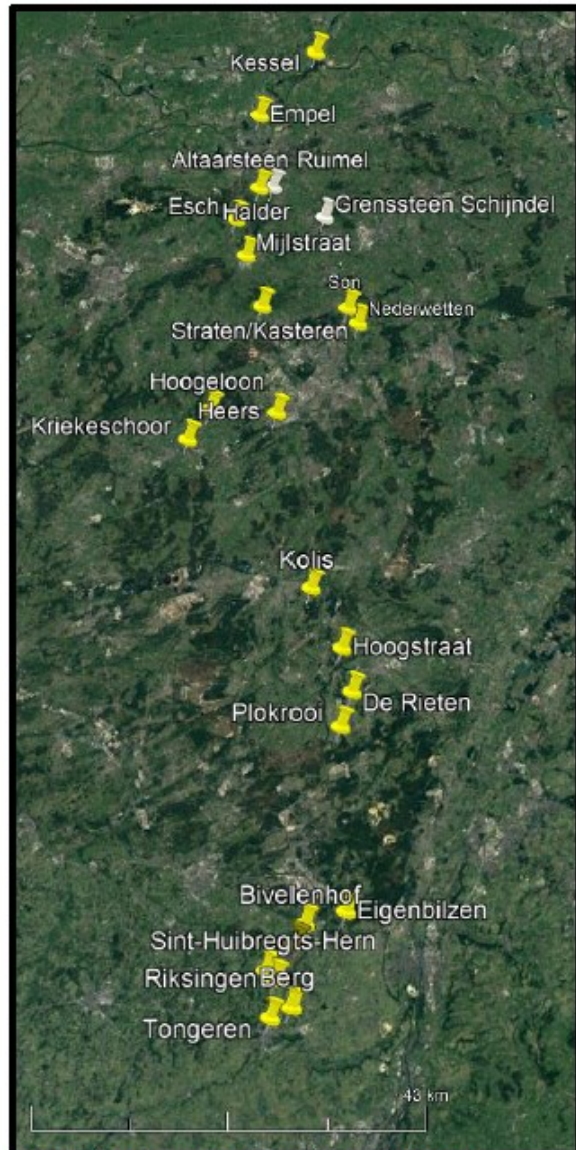
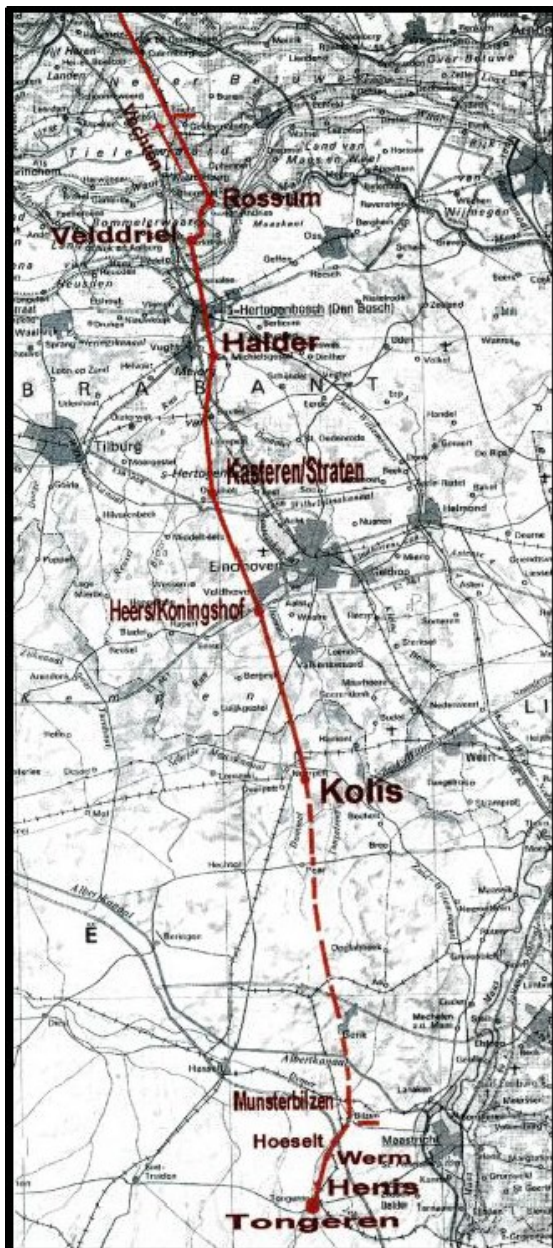
8.12.2.001 Noord-Zuid: een Romeinse Weg

Mennen heeft in 2003 de Romeinse route Tongeren – Rossum onder de aandacht gebracht die al langer in de literatuur bekend was.³¹ Hij baseert zijn lokalisatie op enkele middeleeuwse heerwegen. Iedere door de heer (hertog) gegarandeerde doorgaande weg heette in de Middeleeuwen evenwel al snel Heerweg of 's-heren weg en hoeft dus niets met Romeinen van doen te hebben. Deze veronderstelde route wordt door hem net ten westen langs Dommelen getekend. De kaarsrecht getekende weg vertoont alleen bij beekovergangen een kleine verschuiving. In het zuiden loopt de weg via Borkel naar de grenspaal "Graaf van Loon". In noordelijke richting sluit zijn weg aan op een prachtige wegenbundel tussen Veldhoven en de Oirschotse Heide (nu deels vliegveld). Die bundel begon op de voorde door het Langven (Landvoort) en eindigde in de wegentrechter aan de noordkant van Zonderwijk. In het oude cultuurland was er verder naar het zuiden maar één weg die bij Veldhoven de Gender overstak, maar Mennens weg wijkt daar al westwaarts van af. In Oirschot zou de weg via de holle weg van Straten verder lopen.

In 2024 heeft Nellen een nieuwe studie gemaakt naar de vermeende Romeinse Noord-Zuid route.³² Hij stelde de vraag of er in de Romeinse tijd een door de Romeinen aangelegde doorgaande Noord-Zuidweg heeft gelopen van Tongeren naar Vechten zoals in 2003 door Jan Mennen is gesteld. Om een antwoord te krijgen op die vraag werden van de Prehistorie tot in de Middeleeuwen markante plaatsen in kaart gebracht die een directe relatie hebben gehad met de ontwikkeling van de doorgaande wegen. Hierbij tekent zich een duidelijke doorgaande Noord-Zuidroute af in het oostelijk deel van het MDS-gebied. De hypothese is dat de weg behorend bij deze route is ontstaan door de religieuze, sociale en economische activiteiten gekoppeld aan de cultusplaatsen in de Bronstijd, de IJzertijd en de Romeinse tijd en zeker niet alleen vanuit een militaire behoefte. Het zal blijken dat er naar alle waarschijnlijkheid in de Romeinse tijd een secundaire Noord-Zuidweg van Tongeren naar Empel heeft gelopen. Komend vanuit Tongeren is die weg tot in Bilzen vrij goed te volgen. In Bilzen is die weg met bermsloten ook archeologisch aangetoond. Het traject van Bilzen naar Vechten daarentegen is tot nu toe archeologisch niet onderbouwd. Het deel van dat traject van Neerpelt naar Boxtel is in de Middeleeuwen terug te vinden als een kaarsrechte heerweg. Het is heel waarschijnlijk dat die weg is ontstaan vanuit een voorganger in de Romeinse tijd en het is dus zeker niet uitgesloten dat de Romeinen geïnvesteerd hebben om de Prehistorische weg, daar waar nodig, recht te trekken en te verbeteren.

³¹ Mennen, 2003, 27 - 28.

³² Nellen 2024.

Figuur 8.39 Markante plaatsen in de Romeinse tijd ³⁶²
 -Cultusplaatsen: tempels, heiligdommen, tumuli en grafvelden
 -Verwijzingen naar voorden
 -Steenbouw, wachttorens
 -Ambachtelijke activiteiten
 -Romeinse weg (Bivelenhof)

Afbeelding: De Kempenroute in de Romeinse tijd, links, en rechts de markante plaatsen uit de Romeinse tijd op die route (uit Nellen 2024).

12.3 Voorde

Voorde horend bij deze oude wegen en routes. Omdat de voorde/brug op drie plaatsen in het systeem voorkomt (zeer oude wegen, doorgaande en lokale wegen), bepaalt het type weg waar de voorde/brug geboekt moet worden. Bovendien zijn veel voorden door grotere of kleinere bruggen vervangen.

12.4 Middeleeuwse hoofdweg

8.12.4.001 De weg Antwerpen – Roermond

Door het zuiden van Valkenswaard loopt een erg oude verkeersroute. De weg komt binnen bij de Beekbrug en gaat via Borkel, en Schaft wat slingerend oostwaarts om bij de Kattenrijt de gemeente weer te verlaten. Tot ca 1210 was dit een deel van de doorgaande weg Antwerpen –

Turnhoutervoorde – Eersel – Kattenrijt – Roermond.³³ Nadien is de weg ingeschakeld in de route Breda – Maastricht. De in 1788 deels op rechte dijken door de hei gelegde weg staat ook bekend als “Bredase Baan”.

8.12.4.007 Postelse baan

Het vermoeden bestaat dat er een oude baan van de Keersopse watermolen via Riethoven, Bergeijk, Luyksgestel verder naar het zuidwesten liep. De waaier van holle wegen ten zuidwesten van het gehucht Boscheind markeert het begin van een wegenbundel over de heide. De bestemming van deze weg was o.a. de abdij Postel en veel verder weg: Herentals.

³³ Van Asseldonk en Leenders. 2003.

Thema: 13 Doorgaande wegen

De gemeenten worden vanouds doorsneden door landwegen verbonden met de rest van Brabant en de wereld. Het beloop van die wegen is in den regel goed bekend, de ouderdom van de wegen van voor 1800 is vaak onduidelijk. De doorgaande wegen verbinden dorpen onderling of met verder weg gelegen steden en streken.

Een kenmerk van de middeleeuwse wegen is dat ze zorgvuldig de hogere gronden volgen, enigszins bochtig zijn en hier en daar overgaan in bundels van alternatieve wegen. Dit laatste maakt dat beter van routes gesproken kan worden. Rivieren en beken werden aanvankelijk overgestoken bij een voorde of doorwaadbare plaats. Juist in de doorgaande wegen zijn die het eerste door bruggen vervangen. Zo'n voorde of brug werd vaak de focus van een tweezijdige wegwaaier. Er zijn echter ook eenzijdige wegwaaiers: de punten waar alternatieve wegen afsplitsten en punten waar een weg het cultuurland verliet en daar het keurslijf van akkers en heiningen kon afschudden. Dergelijke eenzijdige wegwaaiers markeren dus het punt tot waar de ontginningen strekten. Bij veren, bruggen en kruisingen verzezen vaak ook herbergen. Nabij steden werden stukjes weg bestraat, maar de vraag is of dat in de 9 gemeenten ook gebeurde.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw werden nieuwe met bomen beplante rechte en tonnerond gelegde wegen ("dijken") aangelegd ter vervanging van de beroerde middeleeuwse wegen. Het zelfde idee werd vanaf 1810 op een hoger schaalniveau herhaald met de wegen die door Napoleons genie en onder koning Willem I aangelegd werden. Deze "rijkswegen" waren echte interregionale wegen, kaarsrecht, bestraat en beplant. De kosten moesten weer via tollens terug verdiend worden. Opnieuw raakten er zandwegen buiten gebruik. De "provinciale wegen" die in de negentiende eeuw tot stand kwamen waren daarentegen niets anders dan verbeterde interlokale wegen. Ze behielden dus hun bochtig verloop, al werd er hier en daar een lastige bocht opgeruimd of een ontbrekend stuk nieuw aangelegd. Tenslotte (hier vanaf 1863?) verschenen de spoorlijnen op geheel nieuwe spoorbanen en trammetjes (vanaf ca 1880?) die meestal in de berm van bestaande wegen reden.

13.1 Doorgaande weg

Min of meer duidelijke baan. Indien er bundels banen optreden, die banen afzonderlijk opnemen, zodat de bundel duidelijk wordt.

De volgende doorgaande wegen zijn van de kadasterkaart van 1832 overgenomen:

Uniek nr	Naam	Relict Status
8.13.1.001	Dorpsstraat	bestaat nog
8.13.1.002	Luikerweg – Eindhoveneweg (Steenweg van Den Bosch naar Luik)	bestaat nog
8.13.1.003	Weg van Lommel naar Valkenswaard	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.13.1.004	Oude Baan van Westerhoven naar Neerpelt	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.13.1.005	Dommelse Dijk	Bestaat nog
8.13.1.006	Weg van Westerhoven naar Schaft	bestaat niet meer
8.13.1.007	Peedijk	bestaat niet meer
8.13.1.008	De Schafterekker	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.13.1.009	Maastrichterweg	bestaat nog
8.13.1.010	Weg van de Venbergse Molen naar de Leenderbrug	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.13.1.011	Kluisdijk	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.13.1.012	De Klapperstraat - Heistraat	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.13.1.013	Oude Baan van Valkenswaard naar Geldrop	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.13.1.014	Loonderweg	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.13.1.015	Dommelstraat	bestaat nog, deels verlegd
8.13.1.016	Dijk van Waalre naar Valkenswaard	bestaat nog
8.13.1.017	Bergeijkse Dijk	bestaat nog

8.13.1.018 en 023	Weg van Kluis naar Schaft en Dommelen	bestaat nog deels
8.13.1.019	Baan van Eindhoven naar Leende	bestaat nog
8.13.1.020	Leenderweg	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.13.1.021	Kromstraat – Weg naar Borkel	Bestaat nog deels
8.13.1.022	Baan van Valkenswaard naar Eindhoven	Bestaat niet meer

8.13.1.001 en 018 Oude Dorpsstraat, Borkel en Schaft

Thans een idyllisch laantje en laatste restant van de oorspronkelijke toegang tot Borkel. Beginnend bij de Luikerweg sluit de weg zich na circa 500 meter bij de huidige Dorpsstraat aan, De nieuwe toegang tot Borkel begint bij de nieuwe rotonde even verderop.

De bestrating met gebakken klinkers dateert (deels) uit de periode 1890-1940.

Cultuurhistorische waarde: Zeer hoog. CHW. Nr. L68 (GK-HL-24)

8.13.1.002 De Steenweg van Den Bosch naar Luik³⁴

Deze weg heet ten noorden van de kom van Valkenswaard Eindhovenseweg en ten zuiden ervan Luikerweg. In de loop van de 18^e eeuw werden de tolgeden op de Maas, tot dan toe de belangrijkste verkeersweg tussen 's-Hertogenbosch en Luik, steeds hoger. De stad Den Bosch vreesde dat het handelsverkeer met 's-Hertogenbosch in verval zou raken omdat de stad Breda steeds meer handel naar zich toe trok. Dat verkeer trok over rulle zandwegen dwars door de Kempen en maakte deels zelfs gebruik van de oude weg Antwerpen – Roermond, zodat dat stuk nu nog de Bredase Baan heet. Het duurde dan ook niet lang of het gerucht verspreidde zich dat men in het prinsbisdom Luik overwoog een straatweg naar het noorden aan te leggen. Uiteraard zou dan ook het recht van tolheffing aan het prinsbisdom toekomen. Daarbij had het prinsbisdom de keuze voor een steenweg vanaf Luik naar 's-Hertogenbosch of naar Breda.

Hierop kwam de Raad van State in actie. In allerijl werd een commissie van 6 personen in het leven geroepen. Die zou plannen uitwerken voor de aanleg van een verharde wegverbinding van 's-Hertogenbosch naar Luik. Deze nieuwe commissie kreeg bijna onbeperkte volmachten en als belangrijkste opdracht de voorkeur van het prinsbisdom te beïnvloeden ten gunste van 's-Hertogenbosch. Het prinsbisdom had alle tijd en hield zo lang mogelijk alle opties open. Wel werden er plannen gemaakt voor een weg via Luyksgestel. Dat was een zorgelijke ontwikkeling voor 's-Hertogenbosch, want dan kon men alsnog voor de weg naar Breda kiezen. De Raad van State probeerde dit te voorkomen door een tracé over Achel te plannen. Pas daarmee was het Bossche belang veilig want vanuit Achel naar Breda afbuigen werd totaal onlogisch geacht.³⁵

Intussen werden vanuit de Raad van State pogingen ondernomen om de steden langs de Maas te bewegen zich te matigen bij het heffen van hun tolgeden. De Maassteden echter beschouwden het gepraat over een weg als een argument om hen te dwingen minder winst te maken. Het overleg met hen over een matiging van de tolgeden leverde dan ook niets op en de gevolgen laten zich raden, het oude plan voor een verbinding over land werd weer actueel!

Eindelijk! Op 23 juli 1740 besloot de Raad van State definitief dat er een betere verbinding moest komen tussen 's-Hertogenbosch, Maastricht en Luik. De directeur van de Fortificatiën, de heer H. Draak, meende toen dat de kosten van de aanleg en het onderhoud van zo'n weg gedekt konden worden door het heffen van tolgeden. Hij dacht zelfs op den duur winst te kunnen maken.

De aanleg van de weg werd met de volgende argumenten gerechtvaardigd:

- door het betere wegdek zullen er minder paarden nodig zijn om de lasten te trekken
- er zal veel tijdswinst voor het wegverkeer te behalen zijn
- dat zal een stimulans voor de handel met 's-Hertogenbosch zijn.

In september 1740 verklaarde het Prinsbisdom Luik zich akkoord met de aanleg van de route vanuit Luik via Hasselt - Peer naar Achel. De koppeling aan het Bossche plan om via Valkenswaard en - Eindhoven 's-Hertogenbosch te bereiken, werd gerealiseerd. Een jaar later, in 1741, kwamen er voorlopig drie tolleren op het al voltooide traject 's-Hertogenbosch - Boxtel. Op 6 april 1741 was de aarden baan tot op de Stratumseheide gereed.

³⁴ Nooijer, K. de, D. Vangheluwe & J. Biemans 2022.

³⁵ Vercauteren, 1956, 1958. Anonymus, 1987.

Afbeelding: impressie van de Steenweg (naar Melotte en Molemans 1979)

Oorspronkelijk werd overwogen om vanaf dát punt de Dommel schoon te vegen en bevaarbaar te maken voor verder vervoer per trekschuit. Uiteindelijk kreeg de straatweg toch de voorkeur. Het bleef een zorgelijke onderneming en al gauw manifesteerden zich de eerste moeilijkheden bij het onteigenen van grond als bij het veranderen van traditionele routes. Het traject moest zo efficiënt mogelijk gestalte krijgen. Dientengevolge was het onvermijdelijk dat vele kleinere plaatsen buiten de route vielen. Dat zette veel kwaad bloed en lokte de tegenwerking van de plaatselijke bevolking uit. 's Nachts werden de nieuw aangelegde stukken wegdek met ploegen verstoord en werden perceelsafgrasteringen teruggeplaatst. Vaak onttaarde deze handelwijze tot regelrechte rellen. Daardoor stagneerde de aanleg aanzienlijk.

Gelukkig vielen de opbrengsten van de tollén aanvankelijk mee. De eerste zes weken werd alleen al bij de Vugtherpoort in Den Bosch een bedrag van f 430,- ontvangen. Helaas, in 1745 begonnen de opbrengsten terug te lopen. De weg had tot dan toe f 380.000,- gekost. Voor die som moest f 11.400,- interest worden neergeteld. De weg leverde op dat moment jaarlijks slechts f 9.900,- op. De tekorten namen steeds meer toe waardoor de verdere uitbouw werd gestaakt. Zelfs het noodzakelijke onderhoud werd niet uitgevoerd. Kortom, het zag er buitengewoon slecht uit voor de al zo lang geplande verbinding tussen Luik en 's-Hertogenbosch. Maar in 1749 gaf de Bossche magistraat dan toch de opdracht de weg te voltooien. Het duurde echter nog tot 1790 voor de aarden baan tot Eindhoven voltooid werd. Het wegdek tussen Eindhoven en Stratum kwam daarna gereed en het traject Best-Eindhoven volgde in 1806. Daarmee was de straatweg een feit met uitzondering van het gedeelte Borkel-Stratum. In 1818 werd op last van het Ministerie van Waterstaat en Publieke werken het laatste stuk gerealiseerd. Eindelijk! Op 6 april 1818 stelde de Raad van State bij Koninklijk Besluit de hoogte van de tolgelden vast voor het gebruik van de weg Eindhoven -Valkenswaard. De tollén werden pas in de jaren 1930 afgeschaft. Pas door het gereedkomen van de autoweg A2, die ruim 5 km ten oosten van de kom van Valkenswaard loopt werd Valkenswaard verlost van het grote verkeer dat aanvankelijk zo op prijsgesteld werd.³⁶

Het boek *Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1789*³⁷ noemt deze weg al:

'Hier loopt den weg op Luik. Men had er voor eenige jaaren het plan om den steenweg van 's Bosch, die maar 4 uren ver bestraat is, verder door te leggen tot de grenzen van het Luikerland. Dit werk bleef steeken, doch de bedding van dien weg en de noodige steenen bruggen zijn reeds gemaakt. In het Luiksche is die weg reeds

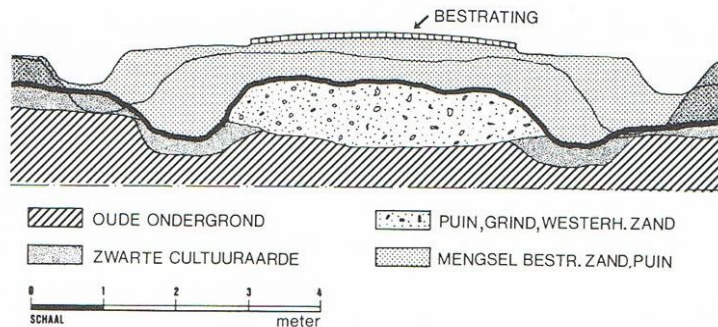
³⁶ Vercauteren, 1956, 1958. Bestek, Conditieën ende Voorwaarden' Archief Provinciaal Genootschap: KUB MC 22. Anonymus, 1987.

³⁷ Hanewinckel, 1799-1800.

voltrokken. Jammer is het dat die weg niet voltooid is; het zou een zeer schoone weg geweest zijn van 's Bosch naar Luik, en dus meer dan 20 uur lang!'.³⁸

8.13.1.005 Dommelse Dijk

Weg van Valkenswaard naar Dommelen en dan naar Westerhoven.

Afbeelding: dwarsdoorsnede van een oud gedeelte van de Dommelse Dijk (8.13.1.006) van de Markt van Valkenswaard naar Dommelen (naar Melotte en Molemans 1979).

8.13.1.009 Maastrichterweg – Achelse Dijk

Zuidelijk vervolg van de oude noordzuidweg door Valkenswaard. Het zuidelijke deel heette Achelse Dijk omdat deze weg via Achel naar Maastricht ging. Op de topografische kaart van 1840 aangemerkt als “Militaire weg naar Maastricht”.

8.13.1.013 Oude baan van Valkenswaard op Geldrop

Vanuit de Markt van Valkenswaard liep deze weg door de hei naar het Achtereind van Aalst en dan via de Aalsterhut verder richting Geldrop.

8.13.1.014 Loonderweg

Weg door de Dommelse Akkers als westwaartse verbinding van Valkenswaard met Riethoven en verder.

8.13.1.020 Leenderweg - Oude baan naar Heeze

Heette oorspronkelijk Heezerdijk. Vanuit de Markt van Valkenswaard liep oostwaarts de weg naar Heeze die bij de Heezerbrug de Tongelreep overstak. De heibaan kwam bij Heerzerenbosch in Heeze uit. De Leenderweg buigt even voor de Tongelreep wat zuidwaarts en gaat dan naar Leende verder. Dat is een midden-19^e-eeuwse nieuwe weg die een heirbaan vervangt die ook op de Heezerbrug aansloot.

De Heezerdijk bij de Tongelreep (naar Melotte en Molemans 1979).

8.13.1.022 Baan van Valkenswaard naar Eindhoven

³⁸ Zoals geciteerd bij Meijs, 1995a, 9.

Voorganger van de Steenweg, loopt vanaf Aalst langzaam wat weg van de Steenweg, aan de westkant. De weg tekent zich op de AHN af als een kaarsrechte holle weg! Dit is een deel van de middeleeuwse doorgaande weg die vooraf ging aan de Steenweg. Binnen Valkenswaard maakte de weg een boogje en kwam dan op de Markt uit.

13.2 Halte

Paardenwisselstation op postbaan, spoorweg of tramstation, tram of bushalte, busstation.

8.13.2.001 Station Valkenswaard

Het Valkenswaardse stationsgebouw was, net als de spoorlijn Hasselt-Eindhoven, eigendom van de Luik-Limburgsche Spoorwegmaatschappij. Voor de aankoop van de ondergrond voor de spoorlijn werd o.a. de Valkenswaardse gemeenteraad benaderd. In de vergadering van 24 april 1864 bepaalde de gemeenteraad dat de gemeentelijke heidegronden gratis aan de spoorwegmaatschappij zullen worden afgestaan mits: *'de Heren Concessionarissen in de verplichting zullen zijn, om zoo nabij mogelijk de kom der gemeente Valkenswaard, ter plaatse genaamd de Heezerdijk, langs welke nieuw aan te leggen kiezelweg (lopende van Leende naar Luijksgestel) een station te bouwen.*

Een gunstiger plek had de gemeenteraad niet kunnen kiezen. Het centrum lag slechts op enkele honderd meter en de nieuwe weg en dat zou de aanvoer van reizigers uit de omliggende dorpen alleen maar vergemakkelijken. De Heezerdijk, nu Leenderweg, volgde een tracé vanaf Leende via Valkenswaard, Dommelen, Westerhoven, Bergeijk, Luyksgestel naar Lommel.

Het hebben van een station – het enige station in de reeks hiervoor genoemde dorpen – beloofde in de jaren 70 van de 19de eeuw grote kansen voor de industriële ontwikkeling van Valkenswaard. Tot kort daarvoor was voor de 1.250 inwoners landbouw de grootste bron van inkomen. Vooral voor de opkomende sigarenindustrie bleek deze internationale verbinding een meevaller. In 1865 kwam van hogerhand de toestemming tot het onteigenen van de eerste particuliere gronden ten behoeve van de bouw van het station.

Afbeelding: Station Valkenswaard in 1959 (Stationsweb.nl: Kees van de Meene ©)

Met de nieuwe lijn verschijnen in Valkenswaard naast een station ook enkele spoorwachtershuisjes. In totaal kent de lijn tussen Luik en Eindhoven 41 van dergelijke huisjes, waarvan één in Borkel en Schaft (nummer 28) en vijf in Valkenswaard (nummers 29 tot en met 33).³⁹

Na het opheffen van het spoor werd het stationsgebouw totaal overbodig. Het was een hoog gebouw, met aan een zijde een lage vleugel, met douane kantoor. De afbraak in 1961 was daardoor onvermijdelijk. Het stationsgebouw stond aan de westzijde van de spoorlijn, even ten noorden van de overweg in de Leenderweg.

8.13.2.002 De Halteplaats NS op de Schaft

De in 1866 in gebruik genomen spoorlijn Eindhoven – Achel ten oosten van Schaft, werd in 1921 voor Borkel en Schaft belangrijk, omdat op die hoogte van het traject een stopplaats werd toegevoegd aan de zuidkant van de overweg in de weg naar de Achelse Kluis. Oorspronkelijk werd driemaal daags een extra trein van Valkenswaard naar Schaft ingelast. Hierdoor waren zowel de Achelse Kluis als het dorp Borkel en Schaft voor reizigers veel makkelijker te bereiken. De stopplaats was er gekomen op dringend verzoek van de Achelse Kluis waar zich regelmatig gelovigen aanmeldden. Die kwamen voor langere of kortere tijd in retraite om er, zodoende te midden van de broeders, in afzondering en stilte terug te trekken in meditatie. Na langdurig aandringen willigde de NS dit verzoek in. De burgers uit Borkel en Schaft profiteerde eveneens van deze service omdat ook zij nu gemakkelijker naar Valkenswaard of naar Achel konden reizen door van deze service gebruik te maken.

Omstreeks 1938 werd de reizigersstopplaats opgeheven. Het goederenvervoer bleef gehandhaafd tot in de jaren zeventig. Toen werd de complete lijn Eindhoven - Achel opgeheven. Ook de stopplaats, die niet langer een functie had, verdween. Sinds 1948 loopt de busdienst van Eindhoven via Borkel en Schaft naar Achel.⁴⁰

13.3 Oude rijksweg

Wegen uit het rijksprogramma uit de jaren 1810 – 1935. (Daarna krijgen we de moderne autowegen).

8.13.3.001 Eindhovenseweg – ofwel de N69

Zie 8.13.1.002

13.4 Railweg

Spoorlijnen, trambanen, goederensporen (interlokaal maar ook lokaal!)

8.13.4.001 Spoorlijn Hasselt – Eindhoven

In 1863 stelde de pas opgerichte 'Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen', kortweg het Staatsspoor zich tot doel de Nederlandse spoorwegachterstand in te lopen. Er werd daarbij ook gedacht aan verbindingen met het buitenland. De aanleg van de lijn Eindhoven - Valkenswaard – Hasselt – Luik zou daartoe kunnen bijdragen. Dientengevolge nam de directie van het Staatsspoor contact op met de Belgische regering. Na overleg werd door Nederland, ook voor de aanleg van het Nederlandse gedeelte van de lijn, toestemming verleend aan de *Société du Chemin de fer Liégeois, Limbourgeois et ses prolongements*. Voor de aankoop van de ondergrond werd o.a. de Valkenswaardse gemeenteraad benaderd. In de vergadering van 24 april 1864 bepaalde de gemeenteraad dat de gemeentelijke heidegronden gratis aan de spoorwegmaatschappij zullen worden afgestaan mits: *'de Heren Concessionarissen in de verplichting zullen zijn, om zoo nabij mogelijk de kom der gemeente Valkenswaard, ter plaatse genaamd de Heezerdijk, langs welke nieuw aan te leggen kiezeweg (lopende van Leende naar Luijkgestel) een station te bouwen.*

Op 20 juli 1866 werd de lijn Valkenswaard – Eindhoven geopend. De treinen reden in het begin een keer per dag retour Valkenswaard – Eindhoven. In 1896 kwam er een ochtend- en een avondtrein bij die doorreed naar het Belgische Hasselt. Vanaf het begin was echter duidelijk dat de aanleg van het spoor een verkeerde beslissing was geweest. Het personenvervoer bracht nooit het succes dat men had verwacht. Op 4 september 1939 werd de lijn voor reizigersvervoer alweer gesloten. Het vervoer van goederen ging voorlopig door.

³⁹ Van Mierlo 2023, Canon van Valkenswaard, p. 134.

⁴⁰ Website van de gemeente Valkenswaard – Valkenswaard 2010.

Deze lijn werd altijd ondergewaardeerd omdat de gewenste aansluitingen met de mijnbouwgebieden in België uitbleven en omdat de Nederlandse Spoorwegen later het (goederen)verkeer naar België via Maastricht en Roosendaal lieten lopen. Ook het personenvervoer bleef achter bij de verwachtingen. Vooral de concurrentie van buslijndiensten bleek fataal. Hoewel in 1938 voor het eerst vanuit Valkenswaard, zonder over te stappen, naar Brussel (2,5 uur reistijd) en Amsterdam (2 uur) werd gereisd, moest deze verbinding toch stopgezet worden na de afkondiging van de mobilisatie in 1939. In oktober van dat jaar werd het personenvervoer helemaal opgeheven. Na WO II bleven de treinen nog enige tijd lopen ten behoeve van het werkliedenvervoer voor Philips BV. Als laatste passeerde de heer J. Balmer op 9 juni 1951 de uitgangscontrole na de laatste rit op de lijn Eindhoven – Valkenswaard. Het goederenvervoer ging door en veroorzaakte genoeg hinder om tot een spoorverlegging te besluiten. Op woensdag 4 februari 1959 is het dan zover en wordt de oude lijn officieel gesloten en de nieuwe feestelijk geopend. Autoriteiten en direct betrokkenen maken op die dag een feestelijke rit naar Hasselt en terug. In Strijp en Gestel was men tevreden omdat eindelijk de spoorwegovergangen, die zoveel overlast veroorzaakten, verdwenen. De laatste rit werd gekenmerkt door allerlei symbolische handelingen. Bij de onbewaakte overweg in de Valkenswaardse bossen schroeven de burgemeesters van Eindhoven en Valkenswaard de rails los en leggen die dwars over de spoorbaan. Een seinpaal werd als teken van opheffing omvergehaald. In Valkenswaard ontvingen de reizigers van 'de Blauwe trein' een product van eigen bodem, natuurlijk een doosje sigaren.⁴¹

8.13.4.002 Spoorlijn Hasselt – Eindhoven via Geldrop

Omdat de spoorlijn in Eindhoven, met zijn gelijkvloerse kruisingen met de straatweg veel overlast veroorzaakte wilde het stadsbestuur er eigenlijk van af. Maar vanwege een overeenkomst tussen Nederland en België was dat niet mogelijk. Daarom werd besloten de spoorlijn vanaf Valkenswaard om te leggen via Geldrop. Er werd in totaal 12 km nieuw spoor aangelegd, grotendeels op kosten van de gemeente Eindhoven. Even voorbij de nieuwe aftakking in Valkenswaard, werd de nieuwe lijn in 1959 symbolisch geopend door de trein door een wit zijden lint te laten rijden.⁴² In 1973 reed de laatste trein, de sporen werden in 1985 opgebroken. De spoorlijn was enkelsporig uitgevoerd en niet geëlektrificeerd.⁴³

Afbeelding: De eerste trein komt aan bij het nieuwe Valkenswaardse station in 1959 (uit Canon van Valkenswaard, p. 136).

13.5 Trekpad

Trekpad langs rivier of kanaal.

13.6 Veer

Oversteek van een rivier met een bootje: aanlegplaatsen, dalende wegen veerhuis.

⁴¹ Van Mierlo, 2005.

⁴² Van Mierlo, 2005.

⁴³ http://nl.wikipedia.org/wiki/Spoorlijn_18_Winterslag_-_Eindhoven op 3 januari 2011.

13.7 Voorde/Brug

Oversteek van water via doorwaadbare plaats, vaak later vervangen door een brug, in een doorgaande weg. Doorwaadbare plaatsen heb je in soorten: min of meer dwars op het watert, schuin, zeer schuin of zelfs een heel eind door het water: een “waterstraat” of “langvoort”. Bruggen heb je ook in soorten: een paal in het water om overheen te stappen (‘waterstap’), een balk erover, een vonder, een schoor, een echte houten of stenen brug. Klein water stak met men een gemetseld of houten “heul” over. Omdat de voorde/brug op drie plaatsen in het systeem voorkomt (zeer oude wegen, doorgaande en lokale wegen), bepaalt het type weg waar de voorde/brug geboekt moet worden. Bovendien zijn veel voorden door grotere of kleinere bruggen vervangen.

8.13.7.001 de Schaftsebrug

Brug over de Dommel tussen Borkel en Schaft. Oorspronkelijk een houten brug zoals toen gebruikelijk. In de Tweede Wereldoorlog werd de brug vernield en daarna vervangen door de huidige stenen brug.⁴⁴

Afbeelding: De brug over de Dommel tussen Borkel en Schaft (maart 2011)

8.13.7.002 Peeschoor

Houten brug als rivierovergang bij de Dommel.⁴⁵

Afbeelding: De Peeschoor op de kadastrale kaart van 1832, sectie C, blad 2⁴⁶ en via Google streetview juli 2025.

8.13.7.003 Elensdijkschoor

Houten brug als rivierovergang bij de Dommel.⁴⁷

⁴⁴ Interview met mevr. A. Kaptheijns uit Borkel – 2010.

⁴⁵ Bots & Mélotte, 1977, 30

⁴⁶ www.watwaswaar.nl

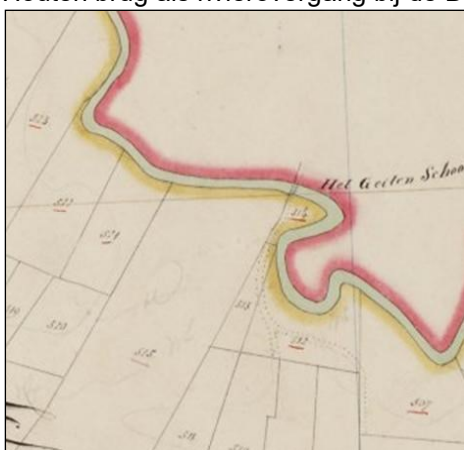
⁴⁷ Bots & Mélotte, 1977, 30

Afbeelding: De Elensdijkschoor op de kadastrale kaart van 1832, sectie C, blad 2.⁴⁸

8.13.7.004 Geitenschoor

Houten brug als rivierovergang bij de Dommel.⁴⁹

Afbeelding: De Geitenschoor op de kadastrale kaart van 1832, sectie C, blad 2.

8.13.7.005 Marisschoor (verdwenen)

Houten brug als rivierovergang bij de Dommel.⁵⁰

Afbeelding: De Marisschoor op de kadastrale kaart van 1832, sectie C, blad 2.

8.13.7.006 Muldermansschoor (verdwenen)

Houten brug als rivierovergang bij de Dommel.⁵¹

⁴⁸ www.watwaswaar.nl

⁴⁹ Bots & Mélotte, 1977, 30

⁵⁰ Bots & Mélotte, 1977, 30

⁵¹ Bots & Mélotte, 1977, 30

Afbeelding: De Muldermansschoor op de kadastrale kaart van 1832.

8.13.7.007 Kavesschoor (verdwenen)

Houten brug als rivierovergang bij de Dommel. Lag tussen de Geitenschoor en de huidige Schafterbrug.⁵²

Afbeelding: De Kavesschoor op de kadastrale kaart van 1832, sectie C, blad 2.

8.13.7.009 Venbergse brug

Een zeer oude brug over de Dommel.⁵³

⁵² Bots & Mélotte, 1977, 30

⁵³ Bots & Mélotte, 1977, 33

Afbeelding: De brug bij de Venbergse watermolen (Google streetview 2023).

8.13.7.010 Zeelbergse brug⁵⁴

De Zeelbergse brug was vaak in "onvoldoende staat". Zo ook kort na het midden van die negentiende eeuw. De brug of schoor liggend over de Tongreep in de nabijheid van het gehucht Zeelberg zou in 1830 tijdens het concentreren der troepen door het militair gezag zijn afgebroken. Gedurende de onlusten is die brug "onopgemaakt" gebleven. Valkenswaard wil wel meedenken over een oplossing, maar het probleem is allereerst dat "sedert onheugelijke jaren (het onderhoud geschiedde) gedeeltelijk door de Heer van Heeze en Leende en gedeeltelijk door enige belanghebbenden uit Valkenswaard . . . daar welligt een drietal Ingelanden, die even als ten tijde der revolutie langs eenen anderen weg hunne gronden kunnen naderen, tot het alleen dragen derzelve niet ligtelijk zullen te bewegen zijn." Maar, zegt Valkenswaard, er is nog een ander die verplicht wordt geacht tot het leveren van een bijdrage. "Zoude onzes bedunkens zijn om Mevrouw Douairière van Tuyll van Serooskerken, Baronesse van Heeze en Leende, die uit hoofde van de honderd karren turf welke Haar Hoogwelgeboren jaarlijks aan onze ingezetenen verkoopt en die gevoegelijk langs geen anderen weg kunnen worden vervoerd, een allersterkst belang bij het behoud der brug heeft." Valkenswaard wil het herstel van die brug zeker niet alleen dragen. Temeer niet omdat aan die ellendige toestand van de brug ook de sedert 1830 "op de grenzen gelegerde troepen" debet zijn. Als de direct belanghebbenden nog langer weigeren de kosten voor het onderhoud te delen dan zouden ook Gedeputeerde Staten" in zodanig geval geene de minste zwaarigheid maken om met burgemeester en wethouders (van Valkenswaard) er in toe te stemmen om de brug finaal af te breken".

⁵⁴ L. Driessen, 1997: De Zeelberse en de Leenderbrug, in: Heemkronijk jrg. 36, nr. 4, p. 46-51.

Afbeelding: De brug over de Tongelreep bij Zeelberg (Google streetview 2023).

8.13.7.011 Kluizerbrug

Brug over de Tongelreep, genoemd naar de ligging bij de Achelse Kluis.⁵⁵

Afbeelding: De Kluizerbrug nabij de Achelse Kluis (Google streetview 2025).

8.13.7.012 Stenen Brug

Op de kadastrale kaart van 1832 staat een stenen brug aangeduid over de Dommel in Valkenswaard in het verlengde van de Steenstraat (sectie D, blad 01). Dit is een voorganger van de huidige Victoriebrug.

⁵⁵ Mélotte & Molemans, 1979, 170

Afbeelding: Stenen brug op de kadastrale kaart 1832; onder de huidige brug van de Luikerweg over de Dommel (Google streetview 2025).

8.13.7.013 Leenderbrug⁵⁶

Deze brug was voor 1872, toen de provinciale weg Leende-Valkenswaard werd aangelegd, de belangrijkste rivierovergang van de Tongelreep in Valkenswaard. Uitsluitend via de weg over de brug, de Bruggerdijk (nr. 1150) kon men met paard en kar de gemeenten Budel, Hamont en Leende bereiken (ook wel bekend als De Brug).⁵⁷

In de meidagen van 1940 bliezen Nederlandse militairen ter verdediging van ons land ook de Leenderbrug op. Na de overgave aan de Duitsers werd er een noodbrug gelegd. Deze brug bestond uit enkele balken waarop planken waren gespijkerd. Jarenlang is er overleg tussen de gemeenten Valkenswaard en Leende over de vervanging van de Leenderbrug en de eveneens provisorische Zeelbergse brug. En terwijl de gemeente Leende intussen reeds jarenlang probeert vervanging van de brug te bagatelliseren en vervolgens ver van zich af te schuiven, stort de Leenderbrug uiteindelijk in op 28 februari 1961. Op 23 maart 1964 krijgt de firma Van Doesselaere en Bossink uit Eindhoven de opdracht voor de bouw van de Leenderbrug.

⁵⁶ L. Driessen, 2011: De Leenderbrug, 1940-1965, in: Heemkronijk jaar 2011, jrg. 50. Nr. 1, p. 3-8.

⁵⁷ Mélotte & Molemans, 1979, 87-89

Afbeelding: De Leenderbrug in 1964, ook wel brug Bruggerhuizen genoemd (uit Driessen 2011).

8.13.7.014 Brug over de Keersop

Deze brugovergang lag bij de watermolen.

Afbeelding: De brug over de Keersop (Google streetview 2023).

8.13.7.015 Brugberch, stepke over de Tongelreep⁵⁸

De Stepkesweg, die naar een "stepke" of houten bruggetje over de Tongelreep is genoemd, verleende vroeger toegang tot de Mollenvelden onder Leende. Dat bruggetje heette in de zeventiende eeuw de Brugberch, en die naam illustreert van hoe vitaal belang de brug voor Bruggerhuizen toen was.

⁵⁸ Maas 1981.

13.8 Plein

Verbreiding van een doorgaande weg of samenkost van wegen die tot een brede open ruimte leidt. De pleinen kunnen allerlei functies hebben.

8.13.8.001 Grote Markt Valkenswaard

De Markt van Valkenswaard heeft een L-vorm. Het min of meer driehoekige grote gedeelte heet 'de Grote Markt' en het haaks hierop staand rechthoekig gedeelte 'de Kleine Markt'. Het gedeelte beter bekend als: de Grote Markt, was tot 1860 eenvoudig een brede straat waar tal van uitvalswegen samenkamen. Pas bij de bouw van de kerk in 1860 werd de situatie gewijzigd in 'een plaetse'. Kooplieden uit de streek en vooral de Teuten, die door heel Europa trokken en hier hun retourwaren kwamen verkopen, brachten de handel tot leven. Zij waren betrokken bij de handel in koper. Ze verkochten nieuwe koperen gebruikswaren en kochten het gebruikte metaal als 'oud koper' op. Het oude koper werd door de Teuten ook als betaalmiddel geaccepteerd. Later brengt ook de handel in varkens veel volk uit de regio op de been want de varkensmarkt is in die periode wereldberoemd in héél de Kempen. Die handel wordt zó belangrijk voor het dorp dat de naam gedurende die periode gewijzigd wordt in 'Verkensweert'.

Afbeelding: Marktplein te Valkenswaard vroeger en nu (Google streetview 2016).⁵⁹

Natuurlijk heeft ook de locatie van Valkenswaard, daar waar belangrijke wegen samenkomen, beslist zijn invloed gehad. Bijzonder was dat toen hier de meest veilige route, via een tracé door Leende, naar Duitsland liep. Zo getuigt een reisverslag van Balthasar Moretus uit het midden van de zeventiende eeuw. Hij was eigenaar van de beroemde drukkerij Plantijn in Antwerpen. In die hoedanigheid bezocht hij jaarlijks de tot nog steeds bekende boekenbeurs in Frankfurt. Zijn verslag uit 1644 getuigt hiervan. In dat jaar, vier jaren voor de Vrede van Munster, dus nog volop in het strijdgewoel van de Tachtigjarige Oorlog, kwam hij vanuit Antwerpen naar hier afgereisd. Zo'n reis was uiterst riskant vanwege de mogelijke confrontatie met Spaanse soldaten of met die uit Staats-Brabant. Verder waren rondtrekkende struikrovers en plunderende troepen ook een probleem. Reizen over vriendschappelijk grondgebied genoot de voorkeur, zelfs als er een grote omweg gemaakt moet worden. Na vervelende ervaringen bij vorige reizen koos Balthasar Moretus dus ook voor deze omslachtige route. Zijn reis verliep vanuit Antwerpen via Turnhout, Reusel, Bladel, Duizel, Riethoven, Dommelen, Valkenswaard, Leende en Weert richting Frankfurt. Jawel, dat is dus bijna heel de oude middeleeuwse route Antwerpen – Roermond, met uitzondering van het ommetje via Leende. De route via Leende was niet toevallig want daar woonde toen Jan Coolen, in die tijd dé bekwaamste konvooleider uit de streek. Hij werd geroemd om zijn tactische vaardigheid bij het samenstellen van de konvooien. De kans op onverhoopte aanvallen en de gevolgen daarvan werden zo tot een minimum teruggebracht om het even wie de aanvaller was.⁶⁰

8.13.8.002 De Kleine Markt

Hier lag eigenlijk het oorspronkelijke hart van Valkenswaard. Op de Kleine Markt zijn nog enkele oude huizen en ook verschillende zeer oude bomen te vinden. Enkele werden gerooid voor de verschillende opeenvolgende muziekkiosken. Midden jaren vijftig van de vorige eeuw werd, bij het verbreden van de Leenderweg, echter besloten de toenmalige kiosk niet te verplaatsen/restaureren maar definitief af te breken.⁶¹

⁵⁹ Brabant Collectie, Databank Topografisch-Historische Atlas

⁶⁰ Van Moolenbroek-Vogels, 1991.

⁶¹ Peels-Mollen en Moolenbroek-Vogels, 1995.

13.8.003 Kromstraat

De aanduiding 'dorp' werd gebruikt voor de directe omgeving van de Plaats, de huidige Markt te Valkenswaard. De welvarende boeren woonden in de 15^e eeuw niet aan de Plaats, maar in de Kromstraat en Groenstraat. Een 20-tal huizen lag verspreid aan weerszijden van de Kromstraat. De meeste huizen waren echter geconcentreerd rond een plein dat aan de gemeijnt toebehoorde en waarin een waterkuil was gegraven. Hiermee wordt een langgerekt driehoekig plein bedoeld met de vroegere naam 'Floraplein', waar momenteel de Dommelseweg begint.⁶²

Afbeelding: De heringerichte entree van de Kromstraat-Dommelseweg in 2025.

13.08.004 Het Boterpotplein

Het huidige Boterpotplein, omsloten door de achterzijden van huizen werd heringericht tot parkeerplaats. Dat was vroeger wel anders. De naam Boterpot, een toponiem dat aangeeft dat de grondgesteldheid van deze percelen van zeer hoge kwaliteit was. Het betrof '*3 à 4 percelen zeer vruchtbare bouwgrond omgeven door een waterloop*' (vandaar het toponiem 'Boterpot'). Sinds 1524 was deze grond, gelegen aan '*de aangelagen*' en achterzijde van de huizen aan de noordzijde van het marktplein, eigendom van wisselende welgestelde inwoners van 'het Dorp'⁶³.

8.13.08.005 Plein Geenhoven (verdwenen)

Geenhoven wordt een van de oudste nederzettingen van Valkenswaard genoemd. Het had een driehoekig plein dat *dries* werd genoemd, met een waterkuil die als bluskuil diende. Rond deze pleinen, die aan de gemeijnt toebehoorden, lagen aan meerdere zijden de boerderijen.⁶⁴

Afbeelding: Geenhovense Dries in de jaren 50 van de vorige eeuw⁶⁵

⁶² Bots & Mélotte, 1977, 69

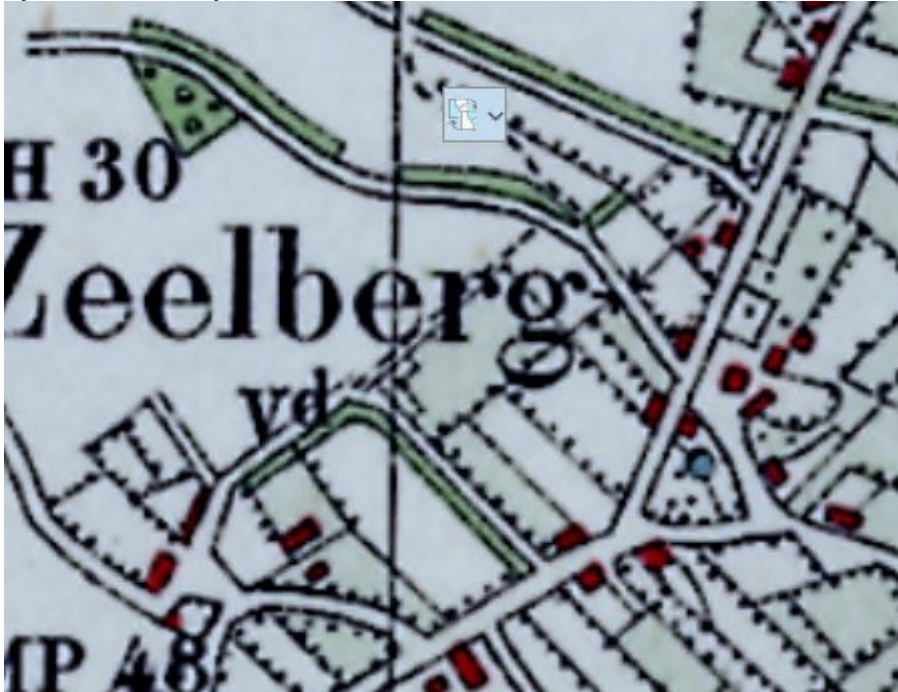
⁶³ Mélotte en Molemans, 1979.

⁶⁴ Bots & Mélotte, 1977, 55

⁶⁵ Mélotte en Molemans, 1979.

8.13.08.006 Plein Zeelberg

Zeelberg wordt net als Geenhoven tot de oudste nederzettingen van Valkenswaard gerekend. Zeelberg had eveneens een plein welke op Zeelberg *berg* werd genoemd, met daarbij een waterkuil die als bluskuil diende. Rond deze pleinen, die aan de gemeijnt toebehoorden, lagen aan meerdere zijden de boerderijen.⁶⁶

Afbeelding: Het driehoekige plein bij de Zeelberg op de Bonnekaart van 1900.

8.13.8.007 Peperstraat

Verbrede deel van de Peperstraat.

Afbeelding: verbreding van de Peperstraat-Bakkerstraat (Google streetview 2025).

8.13.8.008 Dommelen-Mgr. Smetsstraat

⁶⁶ Bots & Mélotte, 1977, 55

Afbeelding: Het plein in 1830 op de huidige splitsing van de Mgr. Smetsstraat-Pastoor Bolsiusstraat in Dommelen.

8.13.8.009 Dommelen

8.13.8.010 Schaft

8.13.8.011 Kapel Borkel

13.9 Poort

Een doorgang door een natuurlijke barrière zoals een duinenrug, moeras, beekdal, de droge tegenhanger van een voorde dus. Veelal aan een of beide zijden met een wegwaaier. (Hier wordt dus niet een soort stadspoort bedoeld!)

13.10 Spoorbrug

Speciale brug voor spoorlijn of trambaan. Meestal ijzeren of stalenconstructies, al dan niet beweegbaar.

8.13.10.001 Viaduct Leenderweg

Dit viaduct is een reliëf uit de periode dat hier de voormalige Belgische spoorlijn liep. Bij de aanleg werden rekenfouten gemaakt. Daardoor bleek de brug te laag zodat de treinen er niet onderdoor konden rijden. Om dit euvel te verhelpen werd het spoor verlaagd. Dit vergde de nodige inspanningen aangezien het verval van de stalen spoorrails aan een bepaald percentage per km gebonden is. Uiteindelijk werd er dan toch, gedurende een korte periode gebruik gemaakt van deze spoorverbinding. De onderdoorgang van de brug werd later toen spoor niet meer werd gebruikt aan beide zijden afgesloten. Deze ruimte wordt toen gebruikt als opslagplaats van de praalwagen van de Valkenswaardse Prins Carnaval.⁶⁷ Het viaduct is in de jaren 2010 verwijderd en daarbij is de Leenderweg heringericht.

13.11 Tol (huis)

Plaats of huis waar tol werd geheven.

In 1818 werd het laatste stuk van de steenweg 's-Hertogenbosch – Luik verhard. Op dit traject tussen Borkel en Stratum konden daarna de laatste tolleren, nodig om de kosten van de weg en het onderhoud ervan te dekken, geplaatst worden. Tussen de grens met de provincie Limburg en de Bestse Barrière kwamen er zeven. De 1ste tol stond in Acht, tol 2 bij de Fellenoord in Woensel, tol 3 in Stratum (bij de

⁶⁷ Eindhovens Dagblad 13/10/2010.

Roosten), tol 4 in Waalre (bij het Raadsven), tol 5 in Valkenswaard, tol 6 in Borkel en tol 7 in Bergeijk. De tolleren 1, 2, 6 en 7 waren al in 1814 in gebruik, de tolleren 3 en 4 in 1818 en de tol in Valkenswaard vanaf 1819.

Volgens het Koninklijk Besluit van 4 februari 1825 golden de volgende tarieven van de *'rijks-tollen op den groote en provinciale wegen'*: *2½ cent voor 'elk paar wielen aan een rij-of voertuig hoe ook genaamd' of 5 cent voor 'elk paard of muilezel, aangespannen of niet, tot een gespan van vier paarden of muilezels toe'*. In de *'Voorwaarden van de verpachting der Lands-Tollen op de groote provinciale wegen des Rijks'* staat in artikel 3 te lezen dat: *'het tolrecht bij paal of tolboom dient te worden ontvangen en nergens anders'*. De pachtprijs werd van overheidswege ingezet op een bepaalde som, die o.a. afhankelijk was van de te verwachten ontvangsten. Iedereen kon meebieden. Hij moest wel in staat zijn voldoende borg te hebben voor de totale pachtsom en meteen ook de pachtsom van 5% kunnen betalen. De pachters stonden regelmatig borg voor elkaar.

Op 15 augustus 1872 werd na veel verzet vanuit de bevolking, de tolheffing afgeschaft. In de plaats daarvan kwam er een paardenbelasting. De tolhuizen en slagbomen werden verkocht. Het onderhoud van de tol in Valkenswaard kostte in dat laatste jaar nog f14,-. Dat werd als laatste vermelding over de Valkenswaardse tol in de archieven opgetekend⁶⁸. Toch was er in 1924 weer sprake van een tol...

8.13.11.001 Barrière bij Borkel

De Steenweg was een tolweg, met op een aantal plaatsen een slagboom of "barrière" waar de tol geheven werd. De Barrière even ten noorden van Borkel staat al op de Meierijkaart van Verhees uit 1794 aangegeven. Verdere tolplaatsen waren net in Waalre en net in Bergeijk. De tolheffing werd in de jaren 1930 opgeheven.

8.13.11.002 Eerste tolplaats "Valkenswaard"

De Valkenswaardse tol stond eigenlijk op grondgebied van Dommelen. Even ten zuiden van de Venbergsche Brug, precies op 4711 ellen van de tol in Waalre. Voor een bedrag van f 230,- gulden per jaar pachtte landbouwer/voerman/herbergier Jan van den Besselaar de tol van Valkenswaard. Bij de pacht van deze tol was geen tolhuis noch enig bouwland inbegrepen. Een tol werd aangegeven door een paal of tolboom, die van zonsondergang tot zonsopgang verlicht moest zijn met een lantaarn.

8.13.11.003 Tweede tolplaats "Valkenswaard"

Al snel in 1821, slaagde Jan van de Besselaar erin de tol verplaatst te krijgen in noordelijke richting, op 4478 ellen van de tol in Waalre, nabij de herberg 't Witte Paard, die hijzelf exploiteerde nabij de Delishurck. Ongeveer waar anno 2010 de rotonde in de Luikerweg, dichtbij het centrum van Valkenswaard kwam. Toen Jan van den Besselaar in 1824 stierf, nam zijn weduwe de tol over. In 1879 vroeg de Directeur der Registratie en Domeinen in de provincie Noord Brabant om daar waar geen tolhuizen zijn, een keet te mogen plaatsen. In dat verband werd ook de tol van Valkenswaard genoemd. In 1924 werd de tol nog uitdrukkelijk vermeld als *'tol verpacht zonder woning'*.

13.12 Holle weg

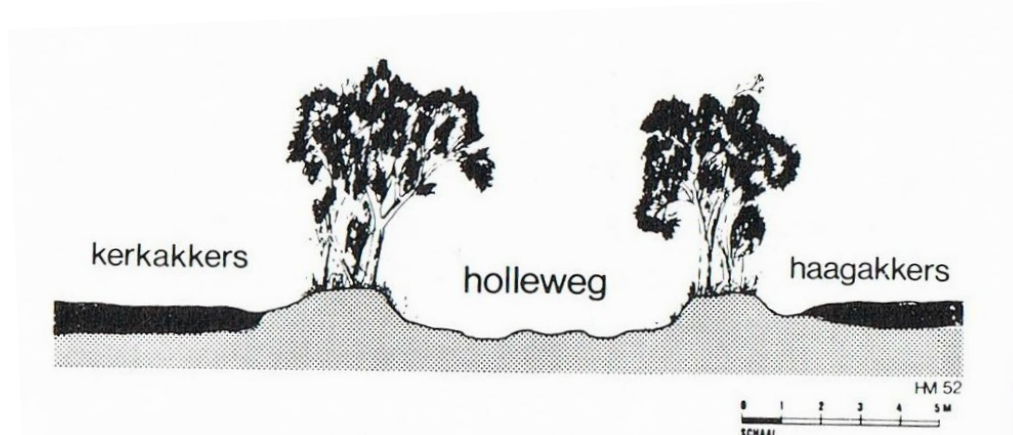
Een door langdurig gebruik uitgesleten strook waarin een oude weg loopt. Omdat de holle weg op twee plaatsen in het systeem voorkomt (doorgaande en lokale wegen), bepaalt het type weg waar de holle weg geboekt moet worden.

In Valkenswaard werden ruim 19 holle wegen of complexen holle wegen gezien op de AHN-kaarten, samen ruim 20 kilometer lang. Het betreft vaak korte stukken. Deels is er van interessante groepen sprake, zoals de holle wegen die uitstralen vanuit het dorpscentrum van Valkenswaard of de groep duinpaden die hoofdzakelijk in de Westerhovense Heide ligt. Ook de Luikerweg blijkt over grote lengte als holle weg uitgevoerd te zijn, in het bijzonder waar duingebieden doorsneden worden.

Uniek nr	Naam	Dorp	Lengte
8.13.12.001	bij Greveschutven	Heeze	398
8.13.12.002	Keersopperwg/Kerkak	Dommelen	903
8.13.12.003	Boekweitbeemd	Dommelen	375

⁶⁸ Van de Besselaar, 1988; K. Leenders – *Sprokkels Valkenswaard* – Eindhoven mei 2010.

8.13.12.004	Eindhoven-Valkenswaard	Valkenswaard	495
8.13.12.005	akkerweg De Haag	Valkenswaard	1030
8.13.12.006	akkerweg Kerkakker	Valkenswaard	866
8.13.12.007	langs Galgenven	Valkenswaard	725
8.13.12.008	langs Zeelbergse Akker	Valkenswaard	1148
8.13.12.009	Hazestraat	Valkenswaard	584
8.13.12.010	waaier M'trichtseweg	Valkenswaard	2157
8.13.12.011	Luikerweg	Valkenswaard	619
8.13.12.013	Kromstraat	Valkenswaard	546
8.13.12.012	bij Geenhoven	Valkenswaard	796
8.13.12.015	Luikerweg	Borkel	4929
8.13.12.019	in duinen Kl. Borkel	Westerhoven	2213
8.13.12.016	akkerweg Borkel	Borkel	987
8.13.12.017	Waaier Hoef	Borkel	631
8.13.12.018	waaier Kapel	Borkel	524
8.13.12.014	in de Opperheide	Valkenswaard	581

Afbeelding: dwarsprofiel van de Holleweg in de Kerkakkers (naar Melotte en Molemans 1979).

13.13 Jaagpad

Treepad langs turfvaart, kanaal of rivier.
[Komt in Valkenswaard niet voor].

13.14 Grenspost

13.15 Laanbeplanting

8.13.15.001 Laanbeplanting Dorpsstraat

Cultuurhistorische waarde: redelijk hoog
Laanbeplanting van zomereik. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1850-1890.
CHW. Nr. G160 (GK-HG-112)

8.13.15.002 Bos en wegbeplanting Pastoor Bolsiusstraat e.o.

Cultuurhistorische waarde: redelijk hoog
Bos en wegbeplanting van zomereik en zilverlinde, langs wegen en op een onverhard driehoekig plein in een oud buurtschap. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1880-1930.
CHW. Nr. G270 (HK-HG-42)

8.13.15.003 Frans Van Bestpark Valkenswaard

Hier stond van ca. 1875 tot begin jaren 60 van de 20^e eeuw Huize Rapelenburg, een villa van sigarenfabrikant Jan van Best. In 2022 werd de tuin van de villa omgetoverd tot het huidige Frans van Bestpark. Verschillende oude bomen staan er nu nog.

Afbeelding: Aanzicht villa Rapelenburg met stationsempacement in 1952. Plaats waar de villa stond is nu het Frans van Bestpark. De voormalige spoorbaan is nu de Europalaan (foto Beeldbank Weerderheem).

Thema: 14 Lokale wegen

In Oost-Brabant moest het vervoer vanouds vooral over land geschieden, de Dommel en de Aa waren door hun meanderende nauwelijks begaanbaar voor scheepvaartverkeer. Vervoer vond plaats langs landwegen waarvan de loop werd bepaald door de zandruggen en beekdalen die ze volgden. Deze wegen waren in de zomer stoffig en rul en in de winter nat en modderig.⁶⁹

14.1. Lokale wegen

Uniek nr	Naam	Relict Status
8.14.1.001	Berkheuvels	bestaat niet meer
8.14.1.002	Buitenheide	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.003	Buitenheide	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.004	Hoeve	bestaat nog
8.14.1.005	Het Mortelke	bestaat niet meer
8.14.1.006	Het Mortelke	bestaat niet meer
8.14.1.007	Het Mortelke	bestaat nog
8.14.1.008	Achterste Brug	bestaat nog
8.14.1.009	Hoeverdijk	bestaat nog
8.14.1.010	Abdijweg	bestaat niet meer
8.14.1.011	Schafterdijk	bestaat nog
8.14.1.012	Dorpsstraat	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.013	Schafterdijk	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.014	Poterseind	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.015	Poterseind	bestaat nog
8.14.1.016	Poterseind	bestaat niet meer
8.14.1.017	Schafterdijk	bestaat niet meer
8.14.1.018	Kapelweg	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.019	Kapelweg	bestaat niet meer
8.14.1.020	Luikerweg	bestaat nog
8.14.1.021	Klein Borkel	bestaat nog
8.14.1.022	Luikerweg	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.023	Luikerweg	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.024	Pastoor Bolsiusstraat	bestaat niet meer
8.14.1.025	Monseigneur Smetsstraat	bestaat niet meer
8.14.1.026	Venbergseweg	bestaat niet meer
8.14.1.027	Monseigneur Smetsstraat	bestaat niet meer
8.14.1.028	Monseigneur Smetsstraat	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.029	Bergstraat	bestaat niet meer
8.14.1.030	Pastoor Bolsiusstraat	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.031	Korfvlechterwei	bestaat niet meer
8.14.1.032	Witbolgrasbeemd	bestaat nog
8.14.1.033	Frankhof	bestaat niet meer
8.14.1.034	Looierwei	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.035	Brouwerijdreef	bestaat niet meer
8.14.1.036	Brouwerijdreef	bestaat nog deels, deels verwijderd

⁶⁹ Kolman e.a., 1997, 45.

8.14.1.037	Helenadal	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.038	Helenadal	bestaat niet meer
8.14.1.039	Penninghof	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.040	Het Broek	bestaat niet meer
8.14.1.041	Molenpad	bestaat niet meer
8.14.1.042	De Weegbree	bestaat niet meer
8.14.1.043	De Weegbree	bestaat niet meer
8.14.1.044	Geenhovensedreef	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.045	Distelstraat	bestaat niet meer
8.14.1.046	Haagstraat	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.047	Bosbeslaan	bestaat niet meer
8.14.1.048	Hoppenbrouwer - Rijtstraat	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.049	Minister Aalbersestraat	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.14.1.050	Doctor H Mollerstraat	bestaat niet meer
8.14.1.051	Lijsterbeslaan	bestaat niet meer
8.14.1.052	Klinkerstraat	bestaat nog
8.14.1.053	Haagstraat	bestaat niet meer
8.14.1.054	Kempischebaan	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.055	Dommelseweg	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.14.1.056	Goorkes	bestaat nog
8.14.1.057	De Kaatse Bossen	bestaat nog
8.14.1.058	Kromstraat	bestaat niet meer
8.14.1.059	Kromstraat-Deelshurk	bestaat nog
8.14.1.060	Nieuwe Waalreseweg	bestaat nog
8.14.1.061	Dommelseweg	bestaat niet meer
8.14.1.062	De Hoeve	bestaat nog
8.14.1.063	Luikerweg	bestaat niet meer
8.14.1.064	Molenstraat	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.065	Molenstraat	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.066	De Hoeve	bestaat niet meer
8.14.1.067	Zuidelijke Randweg	bestaat niet meer
8.14.1.068	Sakervalk	bestaat niet meer
8.14.1.069	Sakervalk	bestaat niet meer
8.14.1.070	Molenstraat	bestaat niet meer
8.14.1.071	Boomvalk	bestaat niet meer
8.14.1.072	Molenstraat	bestaat nog
8.14.1.073	Molenstraat	bestaat niet meer
8.14.1.074	Zuidelijke Randweg	bestaat nog
8.14.1.075	Zuidelijke Randweg	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.076	Maastrichterweg	bestaat nog
8.14.1.077	Hoge Akkers	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.078	Brugseheide	bestaat niet meer
8.14.1.079	Zeelberg	bestaat nog
8.14.1.080	De Vest	bestaat nog
8.14.1.081	Zeelberg	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.082	De Vest	bestaat niet meer

8.14.1.083	Zeelberg	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.084	Bakkerstraat	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.14.1.085	Europalaan	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.14.1.086	Parallelweg Oost	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.087	De Scheepsvork	bestaat nog
8.14.1.088	Valkenierstraat	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.089	Klappermanstraat	bestaat niet meer
8.14.1.090	Bakkerstraat	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.14.1.091	De Vest	bestaat nog
8.14.1.092	De Stad	bestaat nog
8.14.1.093	Zandbergstraat	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.094	Het Schepenseind	bestaat niet meer
8.14.1.095	Het Schepenseind	bestaat niet meer
8.14.1.096	Wolbergstraat	bestaat niet meer
8.14.1.097	Wolbergstraat	bestaat niet meer
8.14.1.098	Luikerweg	bestaat nog
8.14.1.099	Schrijnwerkersplein	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.14.1.100	Leenderweg	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.101	Geenhovensedreef	bestaat nog deels, deels verwijderd, deels verlegd
8.14.1.102	Karel Mollenstraat Noord	bestaat nog
8.14.1.103	Lindestraat	bestaat niet meer
8.14.1.104	Karel Mollenstraat	bestaat nog
8.14.1.105	Nieuwe Waalreseweg	bestaat niet meer
8.14.1.106	Hoge Akkers	bestaat nog
8.14.1.107	Kapelweg	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.108	Kerkhofstraat	bestaat niet meer
8.14.1.109	Beemdweg	bestaat nog
8.14.1.110	Peedijk	bestaat niet meer
8.14.1.111	Maastrichterweg	bestaat niet meer
8.14.1.112	Jan Vlekkestraat	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.113	Zandschel	bestaat nog, deels verlegd
8.14.1.114	Dijkstraat	bestaat nog
8.14.1.115	Hoeverdijk	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.116	Hoeverdijk	bestaat nog deels, deels verwijderd
8.14.1.117	Grensweg	bestaat nog

8.14.1.104 Karel Mollenstraat – voorheen Fabriekstraat, Valkenswaard

Voor november 1943 werd deze straat de Fabriekstraat genoemd. Een logische keuze aangezien hier verschillende sigarenfabrieken gevestigd waren. Op de hoek Markt/Fabriekstraat stond op n°17 de fabriek van Hoekx-Maas met het merk Texas uit 1883, de fabriek van de Gebr. Bots uit 1912 met het merk Botycos stond op n° 21. Daarnaast op n° 23 de fabriek van Gyrath-Bots uit 1904 met het merk Het Duifje en op n° 25 de fabriek van J.H. Louw uit 1912. Die fabriek lijkt, in de Fabriekstraat, het meest succesvol geweest te zijn met in 1932 een totaal van 300 werknemers. In 1943 tijdens de Duitse bezetting kreeg de straat een andere naam. Om sympathie te winnen werden in die periode straten omgedoopt met namen van lokale helden en/of bekende persoonlijkheden. In Valkenswaard viel deze eer te beurt aan Karel Mollen, de laatste beroepsmatige valkenier. Dat gebeurde in 1943 *...krachtens artikel 3 der Verordening n°152 - 1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche grondgebied waarnemende de taak van den Gemeenteraad...*

Bij de gevechten in september 1944 tijdens de bevrijding van Valkenswaard werden verschillende fabrieken verwoest. Heropbouw was geen optie aangezien kort daarna, als resultaat van een heftige antirooklobby in de jaren vijftig, de vraag naar tabak sterk terug liep. Er kwamen woonhuizen en winkelpanden, die moesten op hun beurt rond de laatste eeuwwisseling plaatsmaken voor nieuwbouw waaronder een winkelgalerij die de naam 'De Kerverij' kreeg.⁷⁰

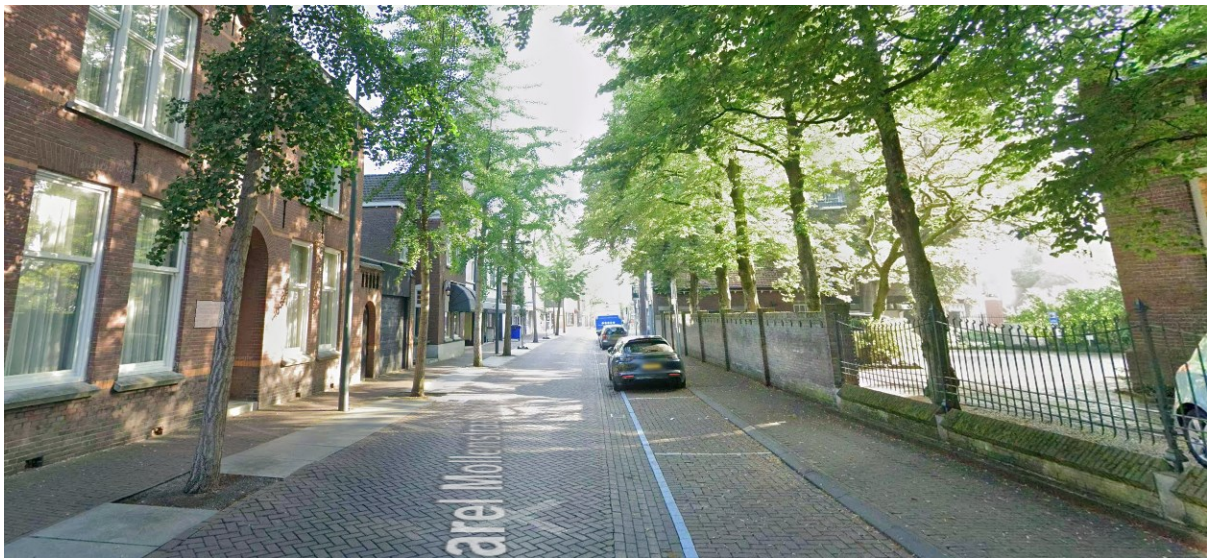
Kerven is een term uit de sigarenindustrie. De nerven uit het tabaksblad zijn hinderlijk voor de productie van sigaren en worden dan ook verwijderd. Voor het 'binnenwerk' worden de nerven met een mesje weggesneden. Voor het 'omblad' wordt de nerf met één vloeiende beweging weggescheurd. Die bladeren worden 'gestriep't'. Daar komt ook de carnavalsnaam van Valkenswaard vandaan want in die periode wordt het dorp 'Striepersgat' genoemd.

De huidige Karel Mollenstraat loopt vanaf de Kleine Markt en de rechterzijde van de splitsing naar de Frans van Beststraat. Ter linkerzijde van de splitsing begint tegenwoordig de Hoogstraat, vanaf de Beelmanstraat tot aan de Valkenierstraat. Hier werd een oude naam in ere hersteld. Dit stuk van de weg heeft lang, zonder naamsaanduiding, deel uitgemaakt van het fabrieksterrein van de Willem II sigarenfabriek.

Na afbraak van de fabriek kwam ruimte vrij waaraan de bestemming woningbouw werd gegeven. De huidige Hoogstraat begrenst het park dat is ontstaan door het bedoelde gedeelte van het oude fabrieksterrein toe te voegen aan reeds aanwezige groenstrook langs de Europalaan. Feitelijk werd hierdoor de oorspronkelijke tuin van 'villa Rapenburg', de woning van Frans van Best, de directeur/oprichter van de 1ste sigarenfabriek in Valkenswaard, wel 4 à 5 keer groter. Het pand is afgebroken maar als herinnering kreeg een verzorgingshuis in de directe omgeving dezelfde naam⁷¹.

In het gedeelte van het park nabij de Hoogstraat werden '3 Urban Villa's' gebouwd. Deze 3 appartementenblokken kregen namen die herinneren aan de sigarenindustrie. In het park werd een kunstwerk neergelegd. Er werd voor een aantal bronskleurige daalders met uitsparingen in de vorm van gevallen tabaksbladeren gekozen.

De achterliggende gedachte van de kunstenaar was 'de tabak is weg, daarom werden alleen de contouren van de bladeren zichtbaar gemaakt door het blad als het ware uit de daalder te snijden. De 'herboren' Hoogstraat kreeg aan de zijde tegenover het park een straatwand van 12 eengezinswoningen en een modern appartementencomplex met de voor de hand liggende naam 'Parkzicht'.

Afbeelding: Doorzicht in de Karel Mollenstraat (Google streetview 2025).

8.14.1.107 Kapellerpad⁷²

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

⁷⁰ Jaarboek Willem II – sigarenfabriek, 1966.

⁷¹ Van Moolenbroek-Vogels, 2001.

⁷² 'Het kerkdorp Borkel en Schaft' door pater Domien de Jong, uitgegeven 1951 door de Achelse Kluis.

In het buitengebied van Borkel ligt een verbindingsweg tussen de Hoeverdijk en de Kapelweg, genaamd het Kapellerpad. De weg Kapellerpad is ongeveer 340 meter lang, heeft verschillende breedten die liggen tussen de 3,1 en 3,4 meter en bestaat uit kasseien/kinderkopjes. Links en rechts naast de weg ten minste 1 meter berm. Vanaf de aansluiting met de Hoeverdijk maakt het Kapellerpad een scherpe bocht naar links. Vandaar tot aan het pand Kapellerpad 8 is de weg ongeveer 100 meter recht. Vanaf dit pand maakt de weg een hele flauwe bocht naar links. Daarna volgt weer een recht stuk weg van ongeveer 100 meter en komt er een flauwe bocht naar rechts. Ter hoogte van het pand Kapellerpad 15 volgt nog een flauwe bocht naar links en komt de aansluiting met de Kapelweg.

Volgens de gegevens uit Topotijdreis is de weg Kapellerpad in 1953 nagenoeg rechtgetrokken. Men vermoedt dat toen de zandweg is voorzien van de huidige kasseien. Daarna is de weg meermaals open gebroken, gereconstrueerd/hersteld.

Afbeelding: Kapellerpad t.h.v. weiland. met straatkolk (2018).

8.14.1.117 Grensweg Klinkerweg Schaff

Cultuurhistorische waarde: Zeer hoog

Klinkerwegen in en nabij oude buurtschappen. De bestrating met gebakken klinkers dateert (deels) uit de periode 1890-1940.

CHW. Nr. L68 (GK-HL-24)

Afbeelding: De Grensweg met oude klinkers (Google streetview 2025).

8.14.1.123 t/m 8.14.1.210 Nog bestaande zandpaden Valkenswaard⁷³

Een 10tal opvallende oude zandpaden:

- De Dijk van Westerhoven naar Borkel / De Her Baan / De Oude Baan van Westerhoven naar Neerpelt, samen waren deze drie wegdeelen, die op elkaar aansluiten, onderdeel van een belangrijke noord zuid handelsroute van Den Bosch via Westerhoven, door Borkel en verder naar Neerpelt en Luik. Weliswaar zijn delen van deze weg in de loop der jaren verloren gegaan, maar desalniettemin is er voldoende over en er mogelijk kunnen delen in ere worden hersteld.
 - De Kerk Weg, nu bekend als de Kapelweg. Langs deze weg trokken de inwoners van de gehuchten Klein Borkel, Binnen Heuvels, De Hoek en De Straat ter kerke. Deze lag destijds in het gehucht De Kapel, het oude centrum van Borkel. Hier stond ook later ook een schuilkerk.
 - De Weg van de Ven Bergsche Molen naar Schaft, langs deze weg brachten de inwoners van Schaft hun koren naar de molen om het afdraai te laten vermalen tot meel. In tegenstelling tot het huidige fietspad liep deze weg niet door maar om de Malpievennen heen. De weg door de venen was vermoedelijk te drassig en niet geschikt voor de zware karren.
 - Op Achterste Brug: de Weg van de Achterste Brug naar Neerpelt en de ontsluitingswegen naar de beemden langs de Dommel. Op Achterste Brug lag ook een herberg, die mogelijk als stopplaats op de oude handelsroute in gebruik was.
 - De ontsluitingswegen op 't Heike naar de beemden langs de Dommel en de Keersop
 - De Molenstraat, ook bekend als de Molenweg, een karweg van Geenhoven naar de Loonderwatermolen. Staat al vermeld in de 15de eeuw.
- Deze weg scheidt de oude bolle akkers van de beemden in het dal van de Dommel.
- Twee ontsluitingswegen in de Nieuwe Velden, een 16 17de eeuwse ontginning aan de heide in de Deelshurk.
 - De Kluizerdijk, de weg van het Dorp naar de Achelse Kluis. Is nu ook nog grotendeels zandpad.
 - De Heezer Dijk vanaf waar die afbuigt van de Leenderweg. Slechts een klein stukje van een belangrijke verbindingsweg.
 - De Goorkes Op de eerste kadastrale kaart staat deze vermeld als Beemd Straat, welke naam terug gaat tot 1688. Het is een weg die parallel loopt aan de Dommel en de Venbergse Molen verbindt met de Loonder Molen. Andere namen zijn Beemdsteeg en Lijkweg (weg waarlangs de lijken ter kerke werden gedragen). Daarop aansluitend de ontsluitingsweg naar de Dijk Beemdsche Goorkens

Afbeelding: Zandpad De Goorkes (Google streetview 2017).

⁷³ Inventarisatie heemkundekring Weerderheem 2021.

Afbeelding: De Hoeverdijk is deels een zandpad (Google streetview 2025).

8.14.1.211 Oranje Nassastraat, Valkenswaard

In de periode 1920 – 1930 werden successievelijk beide zijden van de Oranje Nassastraat bebouwd met middenstandswoningen. Het pand Oranje Nassastraat 25 werd in 1979 door de erven F. Smolders aan de gemeente verkocht. Nadien werd dat pand als eerste in Valkenswaard door enkele jongelui ‘gekraakt’. Pas in 1981 veranderde die situatie en werd het pand gesloopt. Gedeeltelijk op die ondergrond werden de eerste HAT-woningen gebouwd als woongelegenheden voor alleenstaanden en tweepersoons huishoudens. De eerste woningen in Valkenswaard die speciaal met die bestemming werden gepland en gebouwd.

8.14.1.212 Spoorstraat – nu Frans van Beststraat, Valkenswaard

De linker straatwand van de Spoorstraat was tot oktober 2004 vrijwel in de oorspronkelijke toestand. Het laatste stuk van de Frans van Beststraat werd opgeheven en ging op in de structuur van het Frans van Bestpark. Anno 2010 werden plannen gemaakt om het eerste gedeelte van de Frans van Beststraat ook te “actualiseren”.⁷⁴

8.14.1.213. t/m 8.14.1.270 diverse wegen Valkenswaard

Deels overgenomen van de CHW Noord-Brabant.

14.2 Voorde / brug

Oversteek van water via doorwaadbare plaats, vaak later vervangen door een brug, in een lokale weg. Doorwaadbare plaatsen heb je in soorten: min of meer dwars op het watert, schuin, zeer schuin of zelfs een heel eind door het water: een “waterstraat” of “langvoort”. Bruggen heb je ook in soorten: een paal in het water om overheen te stappen (‘waterstap’), een balk erover, een vonder, een schoor, een echte houten of stenen brug. Klein water stak met men een gemetseld of houten “heul” over. Omdat de voorde/brug op drie plaatsen in het systeem voorkomt (zeer oude wegen, doorgaande en lokale wegen), bepaalt het type weg waar de voorde/brug geboekt moet worden. Bovendien zijn veel voorden door grotere of kleinere bruggen vervangen.

Enkele voorden verraden zich doordat de weg een stukje langs de beek loopt: een langvoort. Op twee plaatsen werd een “waterstap” opgemerkt: een rij palen in het water waarover een man met een zak op de rug de beek kon oversteken. De kaarten en toponiemen wijzen er verder op dat er tal van “schoren” of eenvoudige houten bruggetjes over de beken lagen. Die zijn hier niet opgenomen.

De volgende voormalige voorden werden in Valkenswaard opgemerkt:

⁷⁴ Van Moolenbroek-Vogels, 2006b.

Uniek nr	naam	type	dorp
8.14.2.001	Bij Achelse Kluis	kortvoort	Borkel - Schaft
8.14.2.002	bij Klein Malpieven	kortvoort	Borkel - Schaft
8.14.2.003	Goutsvoort	kortvoort	Schaft
8.14.2.004	Vagevoort	langvoort	Valkenswaard
8.14.2.005	Venbergse Molen	kortvoort	Valkenswaard
8.14.2.006	Molenstap	waterstap	Valkenswaard
8.14.2.007	bij Agnetendal	kortvoort	Dommelen
8.14.2.008	bij Bruggenhuis	kortvoort	Valkenswaard
8.14.2.009	Stapke	waterstap	Valkenswaard
8.14.2.010	Heezerbrug	langvoort	Valkenswaard
8.14.2.011	Voorde Graaf van Loon	kortvoort	Valkenswaard
8.14.2.012	Voorde bij Horsten	langvoort	Valkenswaard
8.14.2.013	Borkel of Schafterbrug	langvoort	Valkenswaard
8.14.2.014	Dommelse Beemden	langvoort	Dommelen
8.14.2.015	Dommelse watermolen	langvoort	Dommelen
8.14.2.016	Loonder molen	langvoort	Dommelen
8.14.2.017	Molen Keersop	kortvoort	Dommelen
8.14.2.018	Goedbrug	langvoort	Dommelen

8.14.2.003 Goutsvoort

De oudste vermeldingen van de Goutsvoort over de Kattenrijt luiden Gaetsvoort (1452 en later).⁷⁵ Hier verliet de oude weg Antwerpen – Roermond de huidige gemeente Valkenswaard.⁷⁶

8.14.2.005 bij Venbergse Molen

Ter plaatse van de Venbergse Molen lijkt ook een voort geweest te zijn omdat de toegangsweg rond 1500 Voortstraat heet.⁷⁷

Afbeelding: De voorde bij de Venbergse watermolen op de historisch topografische kaart van 1840, schaal 1:25.000.

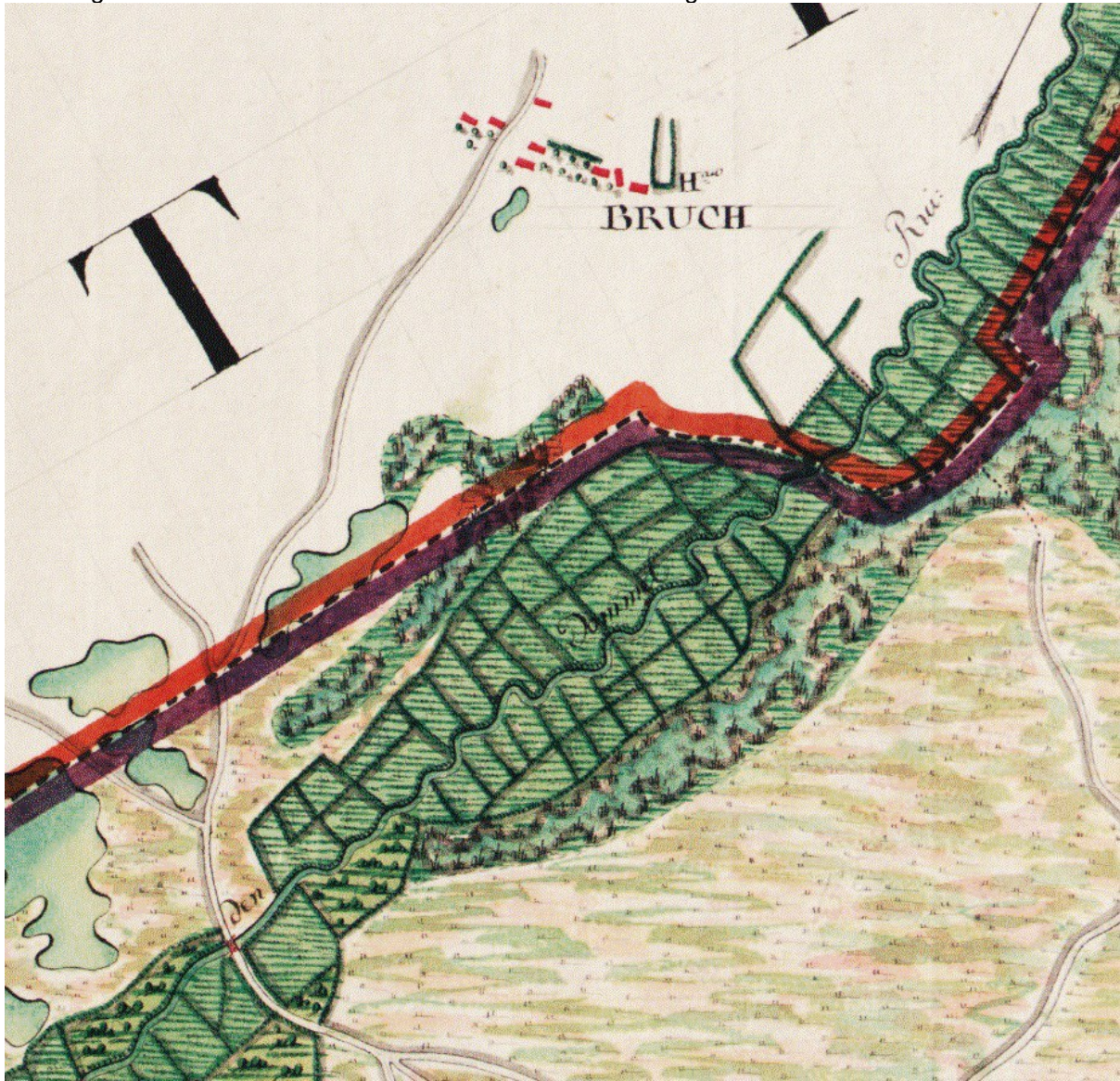
⁷⁵ Mélotte en Molemans, 1979, 123.

⁷⁶ Van Asseldonk en Leenders, 2003.

⁷⁷ Mélotte en Molemans, 1979, 258.

8.14.2.013 Borkel of Schafterbrug

Richting Schaft is er een brug over de Dommel aangelegd die zeer oud moet zijn. Via deze brug staan de huidige centra van Borkel en Schaft met elkaar in verbinding.⁷⁸

Afbeelding: Hameau Bruch ofwel Borkel of Schafterbrug zoals afgebeeld op de Ferraris kaart uit 1778 (uit Canon van Valkenswaard, p. 60).

⁷⁸ Nooijer, K. de, D. Vangheluwe & J. Biemans 2022.

Thema: 15 Gegraven waterlopen

Gegraven waterlopen zijn grotere gegraven waterlopen waaronder kanalen. Behalve de turfvaarten van de Peel zijn er bij Eindhoven nog een aantal wateren gegraven. Het grootste project was de aanleg van de Zuid-Willemsvaart (met bijhorende kanalen) en later het Wilhelminakanaal. Ook is er veel gewerkt aan de kanalisatie van de Dommel. Voor de waterhuishouding van de watermolens werden wat kanaaltjes gegraven. We onderscheiden drie categorieën: bevaarbare kanalen of gekanaliseerde rivieren, gegraven molenwaters en ontwateringssloten die met ontginning en/of grensafbakening te maken hebben.

15.1 Kanalen

Scheepvaartkanaal of gekanaliseerde rivieren voor algemeen interlokaal transport, of speciaal voor turftransport (turfvaart). Secundair worden kanalen gebruikt voor watertransport, bijv. ten behoeve van vloeiveiden of ontlasting van rivieren.

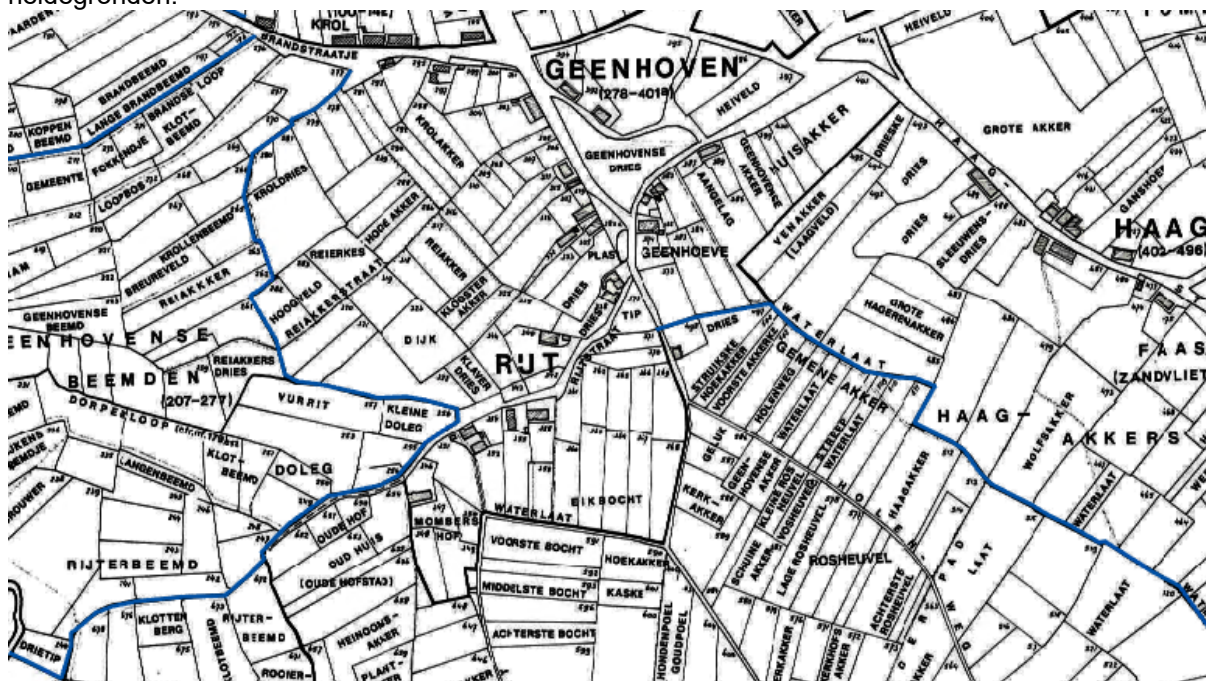
15.2 Molenloop

Kanaaltje gegraven bovenstrooms van een watermolen om die molen aan een groter hoogteverschil in waterstand te helpen. Molenlopen kunnen meer dan 1 kilometer lang zijn. Bij een watermolen is er soms maar een kort stukje molenloop.

15.3 Sloot / wetering

Hier worden de grote ontwateringssloten die met ontginning en/of grensaftakening te maken hebben bedoeld, niet de eindeloos talrijke gewone slootjes.

Een wetering is een gegraven waterloop voor de kunstmatige bevoeiing van droge onvruchtbare heidegronden.

Afbeelding: Verdwenen gegraven waterlopen (in blauw) in Geenhoven en omgeving op de bewerkte kadasterkaart van 1830 met toponiemen (naar Mélotte en Molemans 1979).

8.15.3.001 t/m 8.15.3.018 gegraven afwateringssloten en waterlopen Valkenswaard

8.14.3.014 Sloten en kaden Pelterheggen

Kanaal, sloten en kaden van een complex met vloeiveiden. Met de aanleg werd begonnen in 1847. CHW code GK-HL-27. Cultuurhistorische waarde Zeer hoog.

8.15.3.019 Brandse Loop

8.15.3.020 Biezenrijt

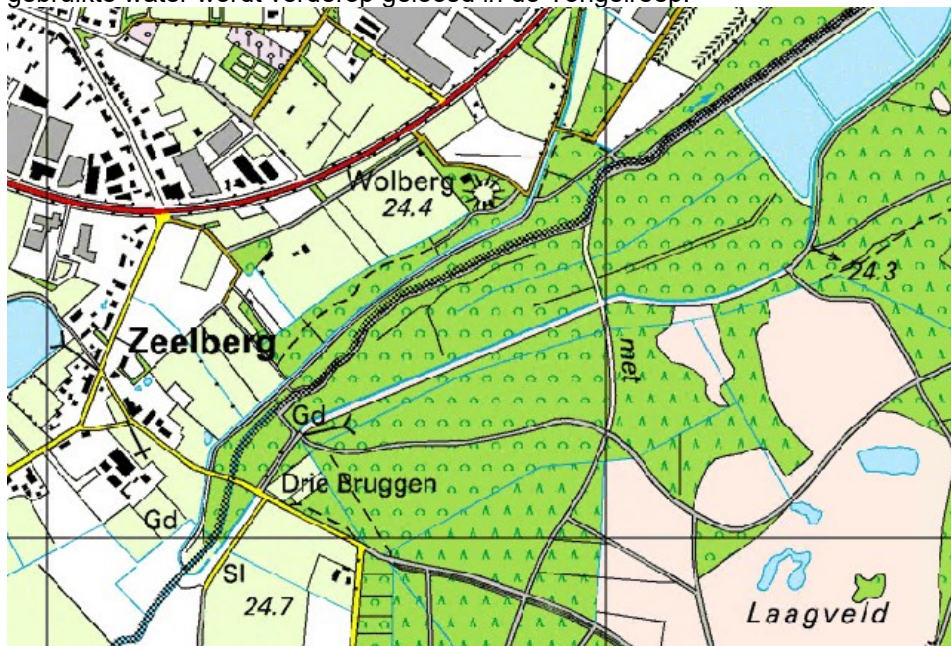
8.15.3.021 Waterlaat

8.15.3.022 Wetering Kromstraat

8.15.3.023 Vloetije

8.15.3.024 Weteringsloot of Witte sloot bij Tongelreep

Bij de huidige Drie Bruggen, drie kilometer stroomopwaarts van het viskweekcentrum, wordt de Tongelreep in drieën gesplitst: de witte sloot, de Tongelreep zelf met een twee meter lagere waterstand, en de bronzen sloot. Dit gebeurt door twee kanaaltjes langs de rivier te graven. De namen witte sloot en bronzen sloot zijn verbasteringen van 'Weteringsloot' en 'de baron zijn sloot'. Er komt een slotenstelsel met sluisjes om het water en de waterstand voor de vijvers te regelen. Het gebruikte water wordt verderop geloosd in de Tongelreep.⁷⁹

Afbeelding: De Witte en Bronzen sloot bij de Tongelreep vanaf Drie Bruggen op de TopKaart van 2009.

Afbeelding: Zicht op de Witte sloot bij de Tongelreep vanaf het zuiden in 2023 (foto ODZOB).

⁷⁹ Canon van Valkenswaard, p. 147.

8.15.3.025 Turfbergsche Wetering

15.4 Haven

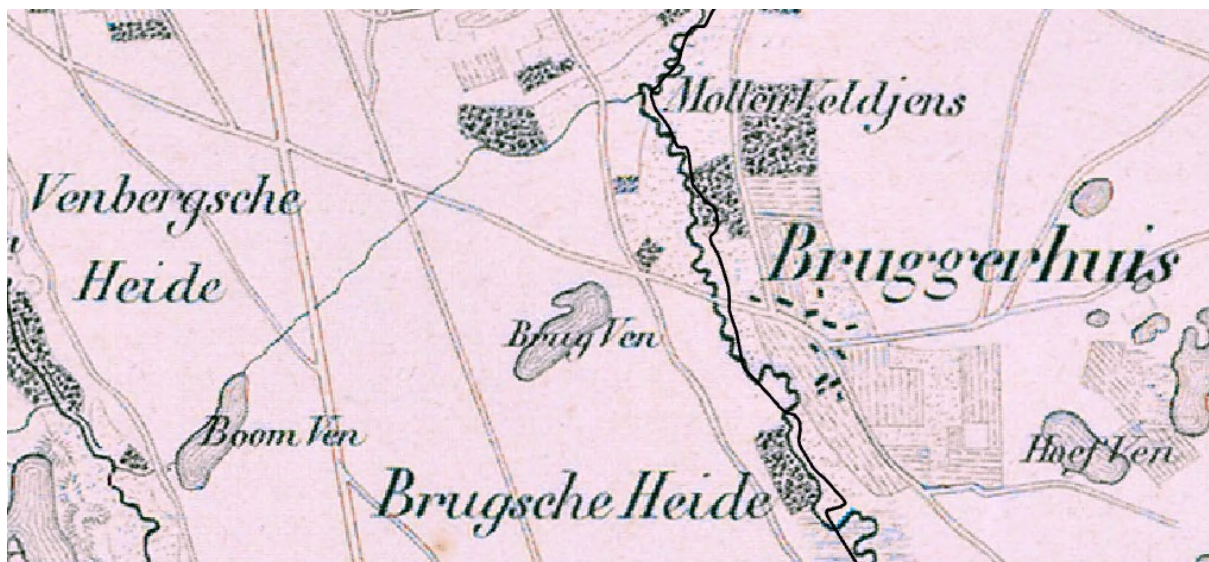
[niet in Valkenswaard]

15.5 Grachten

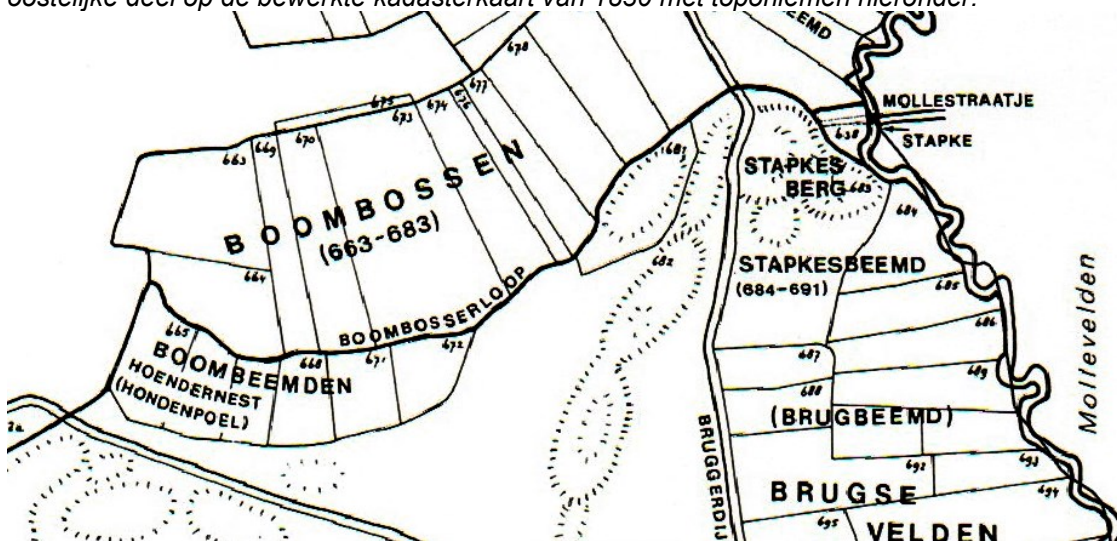
Kunstmatige beeklopen.

8.15.5.001 Boomgracht

Ter hoogte van de Vaarvennen op de Malpie, daar waar de Dommel en de Tongelreep het dichtst naderen, mondde op de rechteroever van de Dommel eenmaal een belangrijke gracht uit. In 1480 is deze gracht bekend onder naam *Baustgrave*, (verbasterd tot *Bautsgracht* (1537), *Balsgracht* (1667) en *Palsgragt* (1767)). Vanaf 1695 wordt zij ook *Boomgracht* genoemd. Deze gegraven waterloop vormde een verbinding tussen de Tongelreep aan de Stepkesberg en de Dommel. Bovendien fungeerde de Boomgracht, die vroeger behoorlijk breed moet zijn geweest, tot aan omstreeks 1800 als een vestinggracht voor de noordelijk daarvan kamperende troepen. Men had er uitzicht op alle wegen die Valkenswaard vanuit het zuiden bereikten.⁸⁰

Afbeelding: De Boomgracht op de kaart Van der Voordt-Pieck, langs het Boomven⁸¹ en hieronder het oostelijke deel op de bewerkte kadasterkaart van 1830 met toponiemen hieronder.

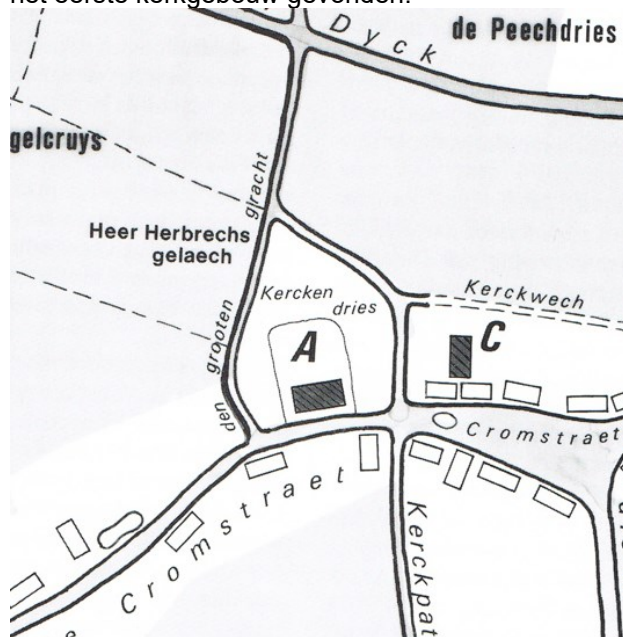

⁸⁰ Bots & Mélotte, 1977, 32

⁸¹ www.watwaswaar.nl

8.15.5.002 Groote Gracht bij Kerkendries

Aan de hand van toponiemen kan de eerste kerk van Valkenswaard aan het begin van de Kromstraat gesitueerd worden. Heer Herbrechts, de capelaen te Wedert heeft daar zijn ambtswoning. Het zijn de namen van de oude wegen Kerkwech en Kerckpat die ons naar deze plek leiden. Het deel van het terrein achter zijn gelaech staat te boek als de kerkacker en kerkdries. Dit terrein van circa anderhalve hectare omgeven door wallen en wegen met daarop een woning en verder daarbij behorende akkers, beemden en weilanden blijkt, volgens bronnen uit 1500 tot 1800, steeds tiendenvrij in eigendom te zijn van de Abt van Echternach. Het was een leengoed dat telkens werd verpacht. De eerste kerk heeft twee altaren ter ere van Marie en Katharina. Valkenswaard heeft in 1481 een eigen priester Alarden Symen Bierens. Tot op heden zijn er geen tastbare aanwijzingen van het eerste kerkgebouw gevonden.⁸²

Afbeelding: Het kerkelijk domein van Valkenswaard rond 1500 met bij A, het tiendvrije leengoed van de abt van Echternach (Reconstructie Mélotte 1974, uit Bots & Mélotte 1977.

8.15.5.003 Gracht bij Agnetendal

Afbeelding: Kadasterkaart uit 1832, dus ruim een eeuw na de sluiting van het klooster Agnetendal, met daarop de huidige villa met een gracht ervoor. Tevens een aantal boerderijen die hoogst waarschijnlijk deel waren van het klooster.⁸³

⁸² Canon van Valkenswaard, p. 79.

⁸³ Canon van Valkenswaard, p. 69.

15.6 Sluis

Thema: 16 Molens

Onder molens verstaan we graanverwerkende en andere industriemolens die als zodanig herkenbaar waren. Op het platteland heeft een groot aantal molens gestaan. De oudste groep bestond uit de door rivierwater aangedreven molens. Sommige zijn zo lang geleden gebouwd en zo vroeg al weer verdwenen, dat er amper een duidelijk spoor van de vinden is: de "spookmolens". Mogelijk waren dat kleine molens die de concurrentie met de latere, grotere, molens verloren. Soms is uit archiefstukken alleen bekend dat er een molen was, maar is de exacte locatie niet bekend (hooguit alleen een globale locatie).

Windmolens waren in vergelijking met de watermolens een nieuwe vinding. Aanvankelijk waren alle windmolens houten standaardmolens. Er kwamen echter in de middeleeuwen al torenmolens voor in de regio. Vanaf 1680 werden steeds meer molens met een stenen romp en draaibare kap gebouwd.

Tot 1800 kon men niet vrijelijk molens oprichten en waren de mensen gedwongen om van bepaalde molens gebruik te maken, zelfs wanneer die erg onpraktisch gelegen waren. Na de opheffing van de heerlijke rechten en de belastingreglementen van de Republiek verzezen rond 1800 daarom molens op beter gekozen plaatsen, terwijl veraf gelegen molens buiten gebruik raakten of naar een betere plek verhuisden. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd stoomkracht ingevoerd in het maalderijbedrijf, maar pas in de twintigste eeuw werden er veel oude molens opgeruimd. De meeste molens maalden graan tot meel. Sommige hadden een meer industriële taak: schorsmalen voor de leerlooiers, olieslaan, het vullen van textiel, het grutten van boekweit, zelfs het malen van snuif kwamen voor.

In eerste instantie heeft men voor aandrijving van de noodzakelijke molens gebruik gemaakt van waterkracht. Rond 1100 waren er in de Nederlanden al heel wat watermolens in bedrijf, rond 1300 nam de bouw van windmolens een vlucht. De bouw van zowel wind- als watermolens vereiste een relatief grote investering, die alleen door kapitaalkrachtige personen of instanties was op te brengen. De eerste molens zijn dan ook gebouwd door de adel die heerlijke rechten bezat en door grote kapittels en abdijen, zoals in Kempenland de abdij van Postel. Omdat deze investeringen hun rente moesten opbrengen, wendden vele eigenaars, zoals Postel, zich tot de hertog, om de plaatselijke boeren te verplichten om op de plaatselijke molen te laten malen. Dit waren de zogenaamde dwang- of banmolens.⁸⁴

16.1 Windmolen

Door windkracht aangedreven graan- of industriemolen. Standaardmolen, later stenen molen; op het vlakke, op een berg of in een berg (beltmolen), al dan niet met galerij.

8.16.1.001 Molen Sint Antonius Abt, Dorpsstraat 50, Borkel.

Rijksmonument nr. 36874

CHW. Nr.: KL112-000251

In het centrum van Borkel, ten zuiden van de Dorpsstraat is tussen 1867 en 1869 een ronde stenen bergkorenmolen gebouwd. De ronde stenen bergkorenmolen (1867-1869) is na een brand in 1936 herbouwd. De laatste restauratie heeft plaats gehad in 1989. Deze molen die in 1966 op de Rijksmonumentenlijst is geplaatst, werd rond 1900 in oostelijke richting uitgebreid met een bedrijfsruimte ten behoeve van een maalderij, graan- en meelopslag. In 1913 vond wederom een uitbreiding aan de oostkant plaats. In genoemd jaar liet mulder J. Theeuwes de molenaarswoning aanbouwen. Sinds de realisering van een vrijstaande woning in 1970 voor het gezin van de toenmalige molenaar, is de woning uit 1913 als opslagruimte in gebruik. In april 2008 werden beide panden aangewezen als gemeentelijk monument.⁸⁵

Samen met de molen is er een unieke compositie ontstaan die aan het complex een heel eigen identiteit geeft. In de molendatabase voor molens staat deze molen geregistreerd als een korenmolen van het type Beltmolen (Database. nr. 503). Voor uitgebreide achtergrondinformatie, inclusief beeldmateriaal, over deze molen, zie www.molendatabase.nl. Volgens de RCE vormt de molen samen met het aanpalende molenaarshuis en magazijn vormt hij een uniek ensemble.

⁸⁴ Lijten, 1996, 1.

⁸⁵ Van Moolenbroek-Vogels, 2006.

In de vijftiende en zeventiende eeuw werd al gesproken over een watermolen aan de Dommel in Borkel en Schaft. Op een kaart van Blaeu uit 1644 werd een watermolen vermeld.⁸⁶ Voorafgaand aan de bouw van de graanwindmolen Sint Antonius-Abt in 1865 werden nog twee eerdere pogingen ondernomen. Michiel Boermans, een timmerman uit Schaft, had geprobeerd een koren- en boekweitwatermolen te bouwen aan de Dommel. De toestemming van acht boeren uit Borkel verkreeg hij op 4 maart 1837. De bouw ervan werd waarschijnlijk afgeblazen, want op 12 augustus 1840 wilde Christiaan Claassens, een molenaar uit Westerhoven, er een wind-, koren-, boekweit- en pelmolen plaatsen. Hij had zich er al van verzekerd dat de buren geen bezwaar hadden. Uiteindelijk werd ook deze molen niet gebouwd.

Theodorus van Driel, een molenaarszoon uit Someren, kreeg in 1865 een vergunning tot het '*oprigten van eenen graanwindmolen*'. In mei van dat jaar had hij een stuk heide gekocht en in oktober werd al het eerste meel gemalen. Na eerst verpacht te zijn geweest werd de molen in 1872 verkocht aan Paulus Loos, molenaar op Venbergen in Valkenswaard. Tot 1912 bevolkten twee generaties Loos de molen. Daarna volgen de molenaars elkaar snel op. In 1924 kwam Sebastiaan Poos, hij was de negende molenaar van de molen in Borkel en bleef dat tot na de Tweede Wereldoorlog. Na hem kwamen er nog drie. In 1959 kocht de twaalfde en laatste molenaar, de heer P. Vossen, de nog geen honderd jaar oude molen.

Vóór de restauratie, in 1990, werd de molen Sint Antonius-Abt verkocht aan de gemeente Valkenswaard.⁸⁷ Alle extra toevoegingen die er ooit een stoommolen van hadden gemaakt, werden bij die gelegenheid rigoureuus verwijderd. In 2006 en 2007 werd opnieuw groot onderhoud aan de molen verricht. In 2009 werd de molen voor een opknapbeurt onderhanden genomen in opdracht van de gemeente Valkenswaard. Naast het noodzakelijke vernieuwen van technische onderdelen werd ook zorg besteed aan de romp en wieken die, na herstel, dit keer geverfd werden in de kleurstelling van vroeger.

Afbeelding: Molen met molenhuis Sint Antonius Abt in Borkel (maart 2011)

16.2 Watermolen

Door waterkracht aangedreven graan- of industriemolens. Enkele molens en dubbele molens. De oostgrens van de heerlijkheid Valkenswaard werd gevormd door de rivier de Dommel. Op de Dommel zijn van oudsher vanwege gunstige omstandigheden veel watermolens gelegen. Ten zuiden van de Brabantse Kempen ligt geologisch gezien een soort hoogvlakte: het Kempisch Plateau. Op de hoogvlakte ontspringt onder andere de Dommel. De Dommel heeft plaatselijk een sterke helling, waardoor hier veel watermolens zijn te vinden. Een nadeel van watermolens was dat ze niet werden gebouwd van duurzame materialen, maar dat ze van hout werden gebouwd. Vanwege de blootstelling aan lucht en water, trad verwerking en rotting op. Watermolens vergden daarom

⁸⁶ Gesprek met – Nico Jurgens, gerenommeerd molendeskundige – Valkenswaard 2010.

⁸⁷ Website van de gemeente Valkenswaard – Valkenswaard 2010.

voortdurend onderhoud, maar de voordelen waren groot. In een glooiend landschap kan waterkracht goed als energiebron worden gebruikt.⁸⁸

8.16.2.001 Dommelse Watermolen, Bergstraat 1 Dommelen

Rijksmonument nr: 36873

CHW. Nr.: KL112-000232.

De Dommelse Watermolen kan uit de 13e eeuw dateren. In 1976 werd de Dommelse Watermolen grondig gerestaureerd. Tijdens deze werkzaamheden werden oude paalfunderingen gevonden. De geschatte ouderdom van deze fundering werd geschat op 700 à 800 jaren. Een aantekening uit 1545 vermeldt een ordonnantie die betrekking heeft op de hoogte van de waterstand. Boeren hadden veelvuldig hun beklag gedaan omdat de molenaar te waterpegel te hoog had aangehouden, waardoor overlast ontstond in het omliggende akkerland. Bij uitzondering kreeg de Dommelse watermolen geen pegel voorgeschreven en daarom werd deze extra aantekening gemaakt.

Begin 1800 waren zowel olie- als graanmolen in bezit van molenaar J.E. Keunen. Omstreeks 1885 ging het eigendom geheel over in handen van de Eindhovense rentenier J.H. Keunen. Die verkocht in 1886 het hele watermolencomplex aan zijn neef, de Casterse koopman L. Willems. Via het huwelijk van diens dochter kwam in 1907 de molen in bezit van het Dommelse brouwersgeslacht Snieders.⁸⁹ Bij een restauratie in 1914, liet de toenmalige eigenaar W. Snieders een extra bergplaats bouwen. Links daarvan stond de 'wateroliemolen' en rechts de watergraanmolen.

De olieslagmolen werd in 1938 vanwege zijn bouwvallige toestand afgebroken. Lang waren enkele rondliggende molenstenen de enige 'stille getuigen' die het bestaan van de olieslagmolen in de herinnering van de bevolking levendig hielden. De graanmolen stond er nog. Als de Duitsers Dommelen binnenvallen, kreeg de molen ook het nodige te verduren. Door een miscalculatie van de 'wakkere bevolking' die een poging ondernamen waardoor ze de Duitsers konden beletten Dommelen binnen te dringen, werd helaas nog al wat schade aangericht. Tijdens het verdere verloop van WO II bleef de molen gelukkig van direct gevaar verstoken.⁹⁰

Afbeelding: De Dommelse watermolen (maart 2011).

Na het overlijden van W. Snieders '*den brouwer*' werd de watermolen opgenomen in de N.V. Dommelsche Bierbrouwerij. Bij de overname van de brouwerij ging de molen over in handen van de Leuvense Brouwerij Artois. In maart 1973 krijgt de molenaar te horen dat hem per 1 mei 1974 de huur van de molen annex het pakhuis en bijbehorende grond werd opgezegd. De brouwerij had het plan

⁸⁸ Bijsterveld, 2000, 198.

⁸⁹ Thomson, 1980.

⁹⁰ Van Moolenbroek-Vogels, 2007.

opgevat er een horecabedrijf in te vestigen. Rond die periode werd de molen ook op de landelijke Monumentenlijst gezet. Molenaar P. van den Eijnden had tevergeefs verzocht het Ministerie van C.R.M. om de molen van deze lijst af te voeren om zodoende op de molen te kunnen blijven. Een tegen de brouwerij aangespannen civiele procedure werd door molenaar Van de Eijnden gewonnen. Hij mocht de eerstvolgende vijf jaren huurder van de molen blijven. Een jaar later bepaalde de gemeente dat er geen horecabedrijf in de molen of het molenhuis gevestigd mocht worden. Daarop verkocht de brouwerij de molen aan de gemeente Valkenswaard voor het symbolische bedrag van f 1,-. De directie van de brouwerij stelde als voorwaarde wel dat: *'de molen zo snel mogelijk gerestaureerd moest worden ten behoeve van het behoud voor de gemeenschap'*. Zo bleek uit het artikel van L. Thomson: *'De Dommelse Watermolen'*.⁹¹

Na de aankoop besteedde de gemeente in de jaren 1975/76 en 1977 ruim f300.000,- aan de restauratie. Op 13 augustus werd de watergraanmolen officieel heropend tijdens een groots Dommels volksfeest. Na het overlijden van Ceel van den Eijnden werd zijn zoon Pau van den Eijnden molenaar op de Dommelse watermolen. Omdat per 1 mei 1979, na verloop van de toegezegde vijf jaren, opnieuw de huur voor het molenhuis was opgezegd en de molenaar dringend een nieuw onderkomen nodig had, werd door de gemeente op de funderingen en in de stijl van de olieslagmolen, een nieuw molenaarshuis gebouwd. Voor het aanzienlijke bedrag van f 250.000,-. Deze beslissing werd onderbouwd met als argument dat: *'...voor optimaal waarborgen van een goed beheer van de watergraanmolen en de regeling van de waterhuishouding nodig is, dat de molenaar nabij de molen woont'*. Eerst in 1982 werd de molenaarswoning opgeleverd en kon molenaar Pau van de Eijnden met zijn gezin er zijn intrek nemen. Eén jaar later overleed Pau de molenaar. Zijn zoon Maurice werd zijn opvolger. Bij de molen verscheen een rustiekal aandoende winkel met een robuuste uitstraling waar men, tot op heden, naast meel en graanproducten ook diervoeding ging verkopen. Anno 2010 behoorde het beheer van de waterhuishouding nog steeds tot de taken van de Dommelse watermolenaar.

Oorspronkelijk stond hier een dubbele watermolen: op de linkeroever van de Dommel een korenmolen en op de rechteroever een oliemolen waar raapolie en lijnolie kon worden geproduceerd. De nog bestaande korenmolen is rijksmonument. Van de oliemolen zijn alleen de fundering en het maalwerk bewaard gebleven. De huidige opbouw dateert uit 1982. Zij herbergt een molenaarswoning en is naar uiterlijke vorm een reconstructie van de vroegere molen. Het molenhuis is deels van baksteen, deels van hout. Zadeldak met oud Hollandse pannen. Pakhuis, tweelaags onder zadeldak (circa 1920). Maalwerk nog aanwezig. De huidige uiterlijke vorm is gedeeltelijk een product van de restauratie.

In de molendatabase staat deze molen geregistreerd als een korenmolen van het type Onderslag watermolen (Database. Nr. 512). De landschappelijke waarde wordt zeer groot geacht. De molen is uitermate fraai gelegen tussen Dommelen en Valkenswaard. Voor meer achtergrondinformatie, inclusief beeldmateriaal, zie www.molendatabase.nl

8.16.2.002 De Venbergse watermolen, Molenstraat 211 Valkenswaard

Rijksmonument nr. 36872.

CHW. Nr.: KL112-000321

De Venbergse Watermolen. Oorspronkelijke graan-, olie- en schorsmolen, met slagrad op de Dommel. Houten molenhuis. In 1227 was al sprake van een graan-, olie- en schorsmolen. Het is nu een korenmolen, die werkt op waterkracht met een groot onderslagrad. Het molengebouw is zeer eenvoudig en werd met behoud van de oude constructie vernieuwd rond 1900.

De Venbergse molen, gelegen langs de Dommel kreeg de status van een druk bezochte uitspanning met aanlegplaats voor kanovaarders. De watermolen draaide nog wel maar wegens het onklaar zijn van de kantstenen, kan er niet meer gemalen worden.⁹²

De Venbergse watermolen werd voor het eerst vermeld in 1227 in een perkamenten akte geschreven in het Latijns en opgesteld in Turnhout op Goede Vrijdag van het jaar 1227. Hierin schenkt Hertog Hendrik I van Brabant: *'... 1/3 deel van de molen van Venbergen aan de zusters van Postel. Dit tot zaligheid zijner ziel'*. Dat derde deel van de molen was tot die tijd van de hertog te leen gehouden

⁹¹ Latjes, 1990.

⁹² Interview met Henk Sesink, lid van het Molenaarscollectief *'De Brabantse Kempen'* - Valkenswaard 2010.

door Gerardus van Eijck.⁹³ In 1275 werd het zusterklooster omgezet tot een Norbertijnen mannenklooster. Hiermee ging het bezit over van het vrouwenklooster naar het Norbertijnen patersklooster. In een handschrift, anno 1331 geschreven door Hertog Jan van Lotharingen, Brabant en Limburg, werd voor het eerst gesproken over het feit dat de Venbergse molen een dwang- of banmolen was. De Hertog beval dus zijn onderdanen in deze akte: '*... dat zij hun graan op straffe van zware boeten op de daartoe aangewezen molens moesten laten malen*'.⁹⁴

In 1343 droeg de oudst vermelde mulder van de Venbergse molen, genaamd Jhan de Mooleneer van Venberghen [Van Eijck], een nazaat van Gerardus van Eijck, voor de schepenen van Waalre en Wedert al zijn bezittingen over aan de Abdij van Postel.

Afbeelding: Venbergse watermolen met waterrad (maart 2011)

Aan de overdracht was de verplichting verbonden: '*... dat de Abdij £10,- (tien pond) zou uitkeren aan de kinderen van de schenker en een zelfde bedrag aan de kinderen van diens broer Aert van Eijck, woonachtig te Mol*'.⁹⁵ In 1716, werden alle Postelse Abdijbezittingen in de Meierij van 's-Hertogenbosch geconfisceerd door de Raad van State in Den Haag. In de 19de eeuw werd de molen bemalen door de familie Van Poppel. In 1830 werd de molen in de kadasterbeschrijving omschreven als: '*...een Water/oliemolen werdende met een paan Steenen met eenen Bank en een Stamper Zijnde in goed gebouw geplaatst en in goeden Staat van onderhoud deszelfs. Eigenaar werd Jan Keunen uit Dommelen. Men heeft dezelve begroot op f 120,-*'.⁹⁶ In 1918 kwam de molen in eigendom van de familie Rietera. Het huidige pand ontstond in deze opzet rond 1920. Uiteraard waren verschillenden delen veel ouder en stamden ze uit de 17de en/of 18de eeuw. Begin 20ste eeuw was het olieslagwerk, aangedreven door het waterrad, nog aanwezig. Begin jaren zeventig was de molen dringend aan restauratie toe. Door het uitblijven van subsidies werd de molen in de periode 1973 – 1977 door de eigenaar, naar beste vermogen, zelf gerestaureerd. Tijdens deze werkzaamheden werden de kantstenen teruggevonden, maar helaas, ze konden niet langer maalvaardig worden gereconstrueerd. Het waterrad, uitgevoerd in ijzer met houten schoepen, de onderschijfloop, draaiend op het aswiel, werd voorzien van ijzeren staven.⁹⁷

De Venbergse watermolen, ook wel Vloeyt genaamd, zou eigendom geweest zijn van de gemeentesecretaris van Leende, de heer De Nobel. Een uitermate geschikte plaats voor een molen, gelet op het verval van de Tongelreep, is het gebied aan de zuidkant van de Drie Bruggen. In het

⁹³ Camps, 1979, nr. 139.

⁹⁴ Bulthuis-Van Tuyl en Brom, 1990.

⁹⁵ Senders, 1990.

⁹⁶ Van Mierlo, 1994.

⁹⁷ De Nederlandse Database Noord Brabant, Valkenswaard

archief van het Waterschap De Dommel is geen informatie te vinden over een dergelijke molen. Een passage uit "De Dommel en haar watermolens" werpt licht op de zaak:

'In een van het zegel van de Schepenen van Waalre en Valkenswaard voorziene akte van 1426 staat vermeld dat een zekere Hermans en zijn vrouw Gertruda enige goederen afstonden aan het huis van Postel. Uit de genoemde akte moet worden geconcludeerd dat deze goederen behoorden aan de boerderij van de Venbergsche molen. Volgens dezelfde akte was de boerderij gelegen aan een rivier, stroom of water, "Vloeyt" genoemd. Zij was bovendien met diepe grachten omsingeld. De hoeve van Venbergen werd in 1426 bewoond door Jannes Willem Geraerdsen van Balen. Hij was "kelder" van Venbergen, dat wil zeggen: hij beheerde de bezittingen van het klooster en droeg de opbrengsten af aan hetzelfde klooster. Hij zag er tevens op toe dat de inwoners van Valkenswaard hun plicht tot het malen op Venbergen nakwamen en het is waarschijnlijk dat hij ook de molenaars van Venbergen aanstelde. In het jaar 1598 wordt Willem Hendricx voor het eerst genoemd als "kelder ende hoevenaer van Venbergen", Willem woonde op de Zeelberg in de l'Kellershof, een met grachten omgeven boerderij.'"⁹⁸

Afbeelding: De Venbergse watermolen omstreeks 1908 (uit Canon van Valkenswaard, p. 51).

Anno 2010 waren opnieuw uitgebreide herstelwerkzaamheden noodzakelijk. Een flink karwei dat zowel financieel als technisch een grote uitdaging vormde. Met de restauratie zou o.a. de molen bedrijfsklaar gemaakt worden. Helaas bij navraag bleek de subsidiepot leeg. De restauratie zou met veel zorg en op verantwoorde wijze uitgevoerd worden door een groep enthousiaste molenaars. Alle betrokken molenaars werden lid van het Molenaarscollectief 'De Brabantse Kempen'. De Molenstichting Noord Brabant werd eveneens, als katalysator, betrokken bij deze werkzaamheden. Onder andere door in beginsel te zorgen/helpen bij het opstellen van een PIP (Periodiek Instandhoudings Plan). Dit plan werd opgesteld om tegemoet te komen aan de dwingende voorwaarde bij het aanvragen van de BRIM subsidieregeling (Besluit Rijkssubsidiering Instandhouding Monumenten).

In de molendatabase staat deze molen geregistreerd als een korenmolen van het type Onderslag watermolen (Database. Nr. 601). De landschappelijke waarde wordt zeer groot geacht. De molen is uitermate fraai gelegen in een beekdallandschap. Horeca en kanoactiviteiten in de directe omgeving laten de molen nog in zijn waarde. Voor meer achtergrondinformatie, inclusief beeldmateriaal, zie www.molendatabase.nl

8.16.2.003 Loondermolen (staat onder Waalre vermeld als 9.16.2.002)

De Loondermolen wordt doorsneden door de gemeentegrens van Valkenswaard met Waalre. De Loondermolen lag in de directe nabijheid van Kasteel Loon en dateert waarschijnlijk uit de 14^e eeuw.

⁹⁸ Zoals geciteerd bij A. Maas, *Bruggerhuizen in de gemeente Heeze-Leende* (z.p. z.j) 163-164

De molen wordt vanaf 1406 als heerlijk bezit vermeld en maakte tot 1793 deel uit van het goederenbezit van de heer. Alleen een heer of een klooster konden het recht verkrijgen om een water- of windmolen op te richten en te exploiteren, wat een winstgevende zaak was. Stichting Waalres Erfgoed gaat er van uit dat de Loondermolen niet vóór 1368 is gebouwd. Met het oog op de Keersopper watermolen die 1200 meter westelijker lag, lijkt het onwaarschijnlijk dat de heer van Herlaar twee molens zou hebben bezeten die zo dicht bij elkaar waren gelegen. De molen zou daarom pas na de verkoop van de heerlijkheid in 1368 zijn opgericht. Er wordt echter ook rekening mee gehouden dat de molen toch ouder zou kunnen zijn, omdat verschillende heren er ook niet voor terugdeinsden om op relatief korte afstand van elkaar verschillende molens te bezitten.⁹⁹

Er zijn geen tekeningen of schilderijen van de Loondermolen bekend van vóór 1900. De oudste foto's dateren van rond 1900 en tonen de molen zoals die er in de eeuwen daarvoor moet hebben uitgezien. De Loondermolen komt qua stijl en bouwwijze overeen met andere watermolens in deze regio. De Loondermolen was van bescheiden afmetingen en van beperkte capaciteit. De molen werd in de 16^e eeuw een korenmolen genoemd en in 1793 aangeduid als een graan- en runmolen, waarop ook boekweit werd gemalen. Van der Aa vermeldt in 1847 dat de Loondermolen een korenmolen is die tevens tot runmolen dient. Run is gemalen eikenschors ten behoeve van de leerlooierij.¹⁰⁰ De molen raakte in 1940 ernstig beschadigd en is daarna afgebroken. De molenaarswoning staat er nog wel. In de database voor verdwenen molen staat deze molen geregistreerd als een korenmolen van het type Onderslag watermolen (database nr. 5094). Voor een uitgebreide omschrijving van de geschiedenis van deze molen, inclusief foto's, zie <http://www.molendatabase.org/molendb.php>.

In het *Voorstel Aanvulling Gemeentelijke Monumentenlijst* voor de gemeente Waalre van Kunst- en Architectenbureau R. Koning, werd in 2002 voorgesteld om de fundering van deze molen aan te merken als Gemeentelijk monument. In ieder geval betreft het een archeologisch attentiegebied. Hieronder volgt de argumentatie van Kunst- en Architectenbureau R. Koning.

De restanten van de fundering, van de vroegere Loondermolen liggen ca. 1 km ten zuiden van het gehucht Loon aan de Dommel, een van de rivieren waar in het verleden meerdere watermolens stonden. Zoals alle watermolens in deze regio was de molen met uitzondering van de molenstenen en het smeedijzerwerk geheel uit hout geconstrueerd. Vooral de met water in aanraking komende onderdelen, zoals de funderingspalen en sluisen, moesten regelmatig worden vervangen. Ofschoon het baksteengebruik rond 1700 voor de gemiddelde burger een haalbare zaak was, heeft het tot het begin van de 20ste eeuw geduurd voordat de kwetsbare eikenhouten onderdelen door metselwerk werden vervangen. Een muurdeel en enkele gemetselde poeren of stiepen, waarop de molenstenen gerust hebben, zijn thans nog aanwezig en markeren de plaats waar de molen gestaan heeft. De loop van de Dommel is in ca. 1950 naar het westen verlegd in verband met de bouw van een nieuwe brug. De oorspronkelijke bedding van het molenwiel bleef echter behouden, waardoor de situering aan de zuidwestzijde van het brugje herkenbaar is en ook de eeuwenoude ligging bij de vroegere molenaarswoning, de gerenoveerde langgevelboerderij op nr. 4. Aan de oostzijde ligt het Rijksmonument de boerderij 'Het Kasteel', een overblijfsel van het in 1867 grotendeels afgebroken kasteel van de heren van Waalre. Een gedeelte van de gracht is nog aanwezig, evenals een betonnen goot van een vroeger bevoeiingssysteem.

Van de fundering van de watermolen staat op dit moment een in kruisverband machinale baksteen opgetrokken muurdeel parallel aan de stroomrichting. Verder iets hoger gelegen twee poeren, waarvan één object bijna geheel schuilgaat onder de wortels van een boom. Het tweede nagenoeg vierkante object ligt in het zicht en vertoont het voor een fundament gangbare metselwerk met telkens een terugspringende klezoor.

Cultuurhistorische waarde:

- Aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord.
- Het object is vanwege de ouderdom en situering representatief voor de ontwikkeling van het dorp.
- Het object vormt samen met de vroegere molenaarswoning en de nabijgelegen boerderij 'Het Kasteel' een belangrijk cultuurhistorisch geheel.

⁹⁹ Bijsterveld, 2000, 15, 192, zie verder hoofdstuk 7; voor uitgebreid overzicht van de watermolens in Waalre, zie ook: Bijsterveld, 1989, 63-67.

¹⁰⁰ Bijsterveld, 2000, 222, zie verder hoofdstuk 7 en 8.

Architectuurhistorische waarde:

- Het object is een voorbeeld van de overgang van hout- naar steen bouw.

Stedenbouwkundige en landschappelijke waarde:

- Het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap.
- Het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen geconserveerd is gebleven.
- Het object vormt onderdeel van een historische nederzettingsstructuur.

- Afbeelding: Een oude opname van de 'Loonder Molen'. Jan Bijnen, Brabant-Collectie Universiteitsbibliotheek Tilburg (uit Canon van Valkenswaard, p. 64)

8.16.2.004 Keersopse watermolen (zie 1.16.2.001 Catalogus Bergeijk)¹⁰¹

De Keersopse watermolen wordt doorsneden door de gemeentegrens van Valkenswaard met Bergeijk. De Keersoppermolen behoort tot de goederen van de heren van Herlaer.¹⁰² De molen fungeerde oorspronkelijk als korenmolen. Oorspronkelijk was de molen eigendom van de Heer van Herlaer, die tot 1368 ook Heer was van Waalre, Valkenswaard en Aalst. Blijkens het leenboek van Herlaer bezat de heer van Herlaer in de veertiende eeuw ook een leengoed in het gehucht Keersop onder Riethoven, te weten 'die moelen te Kerspe met allen toebehoirten ende alle die visscherije vander moelen opwaert tot des boevenbempt toe'. Deze molen werd omstreeks 1390 in leen gehouden door Udemans Airt Udemans soen. De oude Keersopper watermolen, (die Molenen te Kersp, Rijthoven) wordt vermeld in de Bossche Protocollen van 14 februari 1441. Lysbeth, de weduwe van Jan Dirx die Lu, verhuurt voor zes jaar aan Jan Pouwels, de olie- en koren molen van Keersop. De huurder moest 26,5 mud rogge, Eerselse maat, betalen. Telkens in vier parten op respectievelijk St. Remeyns, Kerstmis, Pasen en St. Jan. Pouwels werd verplicht voor verbouwingen 'myspelterenhout' te gebruiken, waarvan Lysbeth leverancier was. Ook verplichtte Lysbeth hem, om op 11 november een partijtje 'ael' te leveren.

De molen werd in 1545 bezocht door een commissie die in opdracht van Karel V de stuwhoogten van de meeste watermolens op de Dommel, de (Peel-) Aa en hun zijrivieren onderzocht. De molen was toen eigendom van de erfgenamen van de heer Poitiers van Haren.

Mr. Gerard van Broeckhoven, de vierde zoon van Hendrick van Broeckhoven was evenals zijn vader schepen van Den Bosch en rentmeester generaal in het Kwartier 's-Hertogenbosch. Hij kreeg in 1626 van Philips IV, koning van Spanje, als hertog van Brabant, voor de som van fl. 97.000 de heerlijkheden Bergeik, Westerhoven en Borkel en Schaft, waaronder de watermolen van Keersip in

¹⁰¹ H. Verdonk, 2017: De watermolen en het kasteel van Keersip.

¹⁰² Verbeek, B. & W. Peels. (2023). Tussen Dommel en Keersop. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.70–73). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

pand. De molen werd waarschijnlijk steeds verpacht. Het pand werd in 1658 afgelost door de Staten Generaal van de Republiek der Vereenigde Nederlanden van zijn weduwe Catharina Maes.

In 1873 werden de onderdelen van de rosoliemolen in Walik gebruikt voor de uitbreiding van de Keersoppermolen. De olieslagerij werd in hetzelfde gebouw ondergebracht als de korenmolen, maar zou aangedreven zijn door een stoommachine. De kollergang bevond zich in de noordwestelijke hoek van het gebouw, terwijl de maalstenen tegen de oostelijke wand, aan de zijde van de rivier lagen. De ligger en de kantstenen die tot aan het instorten van de molen aanwezig waren, waren ongeveer even groot als die van de Dommelse molen, met uitzondering van de ligger van de kollergang werd de olieslagerij uitgebroken in 1929. Het waterrad was op het laatst omsloten door een aanbouw om de kans op vastvriezen te verkleinen. In 1938 werden de stuwrechten afgekocht door het waterschap, waarna de ark en het rad verwijderd werden. Nadat molenaar Verhoeven overleden was raakte de molen in verval.

In 1977 meldde zich een koper op voor de molen en het molenaarshuis om er horeca in te beginnen. Kort na het vertrek van de weduwe van Frans Verhoeven, in 1981, stortte de molen echter van ellende in elkaar. De nieuwe eigenaar kreeg een bouwvergunning om het complex te restaureren, maar bij gebrek aan activiteiten werd die vergunning in 1991 weer ingetrokken. In 2001 volgde een nieuwe poging, maar het jaar daarop legde een brand het molenaarshuis in de as.

In 2003 moest Monumentenzorg constateren dat er na de brand te weinig substantieels van het complex meer over was om de status van monument te handhaven. Daarmee lijkt het einde van de Keersopper molen definitief.

P.N. Panken heeft in het riviertje de Keersop nog de houten overblijfselen gezien van een oudere watermolen. In 1842 toen dit kronkelende stroompje min of meer gereguleerd werd, heeft men tevergeefs getracht deze resten te verwijderen. In 1974 is dit wel gelukt met een halve molensteen. Voor het jaar 1700 noemt Panken een weg genaamd Molendijken. Bij de molen zou een brug geweest zijn waar een karweg op uitkwam, lopende naar Borkel zodat de boeren daar de rogge gemakkelijk naar de Bergeijkse watermolen konden rijden.

Afbeelding: maalstenen bij de plek van de verbrande Keersopse watermolen (augustus 2011)

In de database voor verdwenen molens staat de jongste versie van deze watermolen geregistreerd als een koren-, olie-, pelmolen van het type Onderslag Watermolen (nr. 343). Deze molen is gelegen aan de (straat) Keersop, welke iets meer naar het oosten Loonderweg heet (coördinaten: 157301, 364915). De molen stortte in 1981 in. Momenteel rest van de molen alleen het verbrande molenaarshuis. Maar volgens de database valt er zeker nog wel wat te bewonderen, behalve het restant van de olieslagerij, een koppel maalstenen en de prachtige omgeving van het beekdal van de

Keersop, zijn er de molenstuw en visstuw te zien. In 2003 werd een nieuwe vispassage in werking gesteld op de plek waar al ruim zes eeuwen een stuw staat die het waterpeil in de Keersop regelt. De vispassage maakt het voor vissen mogelijk om het hoogteverschil van 90 centimeter stapsgewijs te overbruggen. De vispassage bestaat uit vier stenen drempels en dertien compartimenten van de 'Vertical Slot' rechts van de nieuwe stuw.¹⁰³

8.16.2.005 Watermolen Borkel en Schaft

In een overzichtswerk van de geschiedenis van Valkenswaard, Dommelen en Borkel en Schaft wordt vermeld dat er in de nabijheid van de Schafterbrug in het verleden een watermolen gestaan moet hebben. Deze veronderstelling wordt gebaseerd op een historische kaart van omstreeks 1650 die Jan Harrewijn vervaardigde. Het betreft een kaart van Brabant die omstreeks die tijd te Mechelen gedrukt werd. Auteurs hebben helaas geen verwijzing naar deze bron gegeven.¹⁰⁴

Afbeelding: De Schafterbrug op de Bonnekaart van 1900.

16.3. Rosmolen

16.4 Torenmolen

Molens met een stenen romp, die hier in de regio al in de middeleeuwen voorkwamen.

16.5 Motermolen

Vanaf 1846 komt de stoommachine de wind- en waterkracht aflossen, eerst in een bijgebouwtje van de oude molen. Vanaf 1907 ook "zuiggas"-motoren en later diesel en elektromotoren. Eerst worden er nog typische motermolengebouwen opgericht, later is een maalderij onherkenbaar. Het gaat om die typische motermolengebouwen.

16.6 Molenbiotoop

Gebied met straal van 600 meter rond een met windkracht aangedreven molen. Bij watermolens gaat het om de molenkolk, benedenstrooms van de molen, die onderdeel uitmaakt van van de molenbiotoop. Eventuele vergaardijvers (weijers) maken door hun positie bovenstrooms van de molenstuwen zowel deel uit van de molenbiotoop als van de hydrologische invloedsfeer.

8.16.6.001 Molenbiotoop van windmolen Sint Antonius Abt, Dorpsstraat 50, Borkel

Zie voor de molen: 8.16.1.001

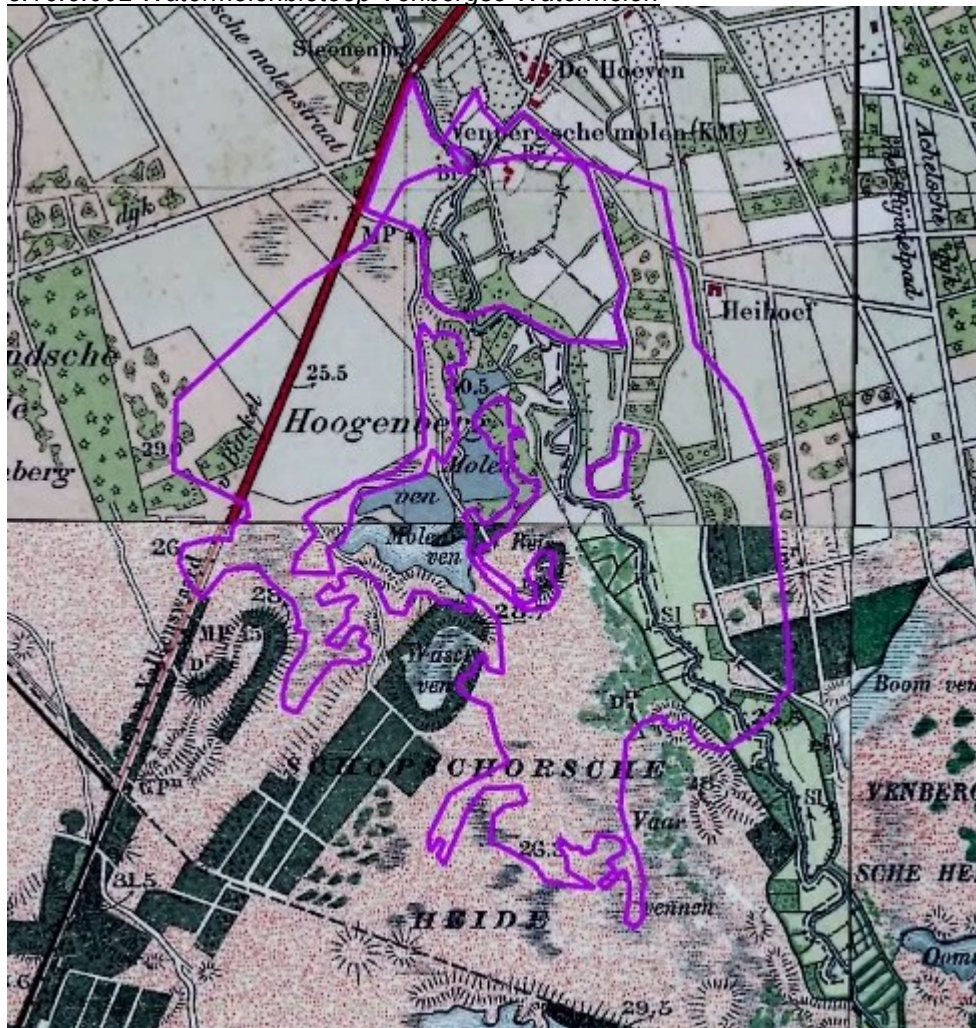
¹⁰³ <http://www.molendatabase.org/>.

¹⁰⁴ Bots & Mélotte, 1977, 30

Afbeelding: ligging van de molenbiotoop bij windmolen Sint Antoius Abt in Borkel op de topografische kaart van 1980.

8.16.6.002 Watermolenbiotoop Venbergse Watermolen

Afbeelding: ligging van de Venbergse watermolen op de Topografische kaart van rond 1900 met de molenbiotoop en de hydrologische invloedsfeer (bron: De Mars e.a. 2019).

16.7 Molenberg

Natuurlijke of opgeworpen hoogte waarop een windmolen staat of stond. Ook de “belt” van een beltmolen.

16.8 Molenwiel

Min of meer ronde waterplassen boven en benedenstrooms van watermolens, uitgewoeld door het onrustige water. De molenaar had er vaak het visrecht op. Niet te verwarren met het molenrad: dat is het rad waarin het water valt om de molen aan te drijven.

8.16.8.001 Dommelse Watermolen, Bergstraat 1 Dommelen

Benedenstrooms van de watermolen is nog altijd een fraai molenwiel. Dit wordt ook aangegeven op de kadasterkaarten van ca 1830.

8.16.8.002 De Venbergse watermolen, Molenstraat 211 Valkenswaard

Benedenstrooms van de watermolen is nog altijd een fraai molenwiel. Dit wordt ook aangegeven op de kadasterkaarten van ca 1830.

Afbeelding: Molenwiel bij de Venbergse watermolen dat ontstaan is door het bij de molen kolkend wegstromende water en kwam bij nagenoeg alle watermolens voor (foto H. de Mars, uit Biografie van de Dommel 2023, p. 263).

8.16.8.003 Loondermolen (zie onder Waalre)

De oorspronkelijke bedding van dit molenwiel bleef bewaard, waardoor de situering aan de zuidwestzijde van het brugje herkenbaar is en ook de eeuwenoude ligging bij de vroegere molenaarswoning, de gerenoveerde langgevelboerderij op nr. 4.

8.16.8.004 Keersopse watermolen, Riethoven (zie onder Bergeijk)

Benedenstrooms van de watermolen was een molenwiel dat aangegeven is op de kadasterkaarten van ca 1830 en nog op de topografische kaart van 1930. Het is verdwenen.

16.9 Molenvloed

Gebied bovenstrooms van watermolen dat door te sterke stuwing bij de molen wateroverlast kon hebben.

NB: verschilt van “Molenwiel”, want dat is een meest ronde kleine waterplas bij de uitloop van het molenrad of de bijhorende sluis; soms ook pal bovenstrooms van molenrad.

8.16.9.001 Dommelse Watermolen, Bergstraat 1 Dommelen

Bovenstrooms van de Dommelse watermolen komt de veldnaam Vloetbeemd voor, zowel links als rechts van de Dommel. Het betreft het deel van het Dommeldal dat te maken had met de opstuwing door de Dommelse watermolen.¹⁰⁵

8.16.9.002 Molenvloed Venbergse watermolen, Molenstraat 111 Valkenswaard

Bovenstrooms van de Venbergse watermolen komen heel veel veldnamen voor die variëren op het thema Vloet. Het betreft het deel van het Dommeldal dat te maken had met de opstuwing door de Venbergse watermolen.¹⁰⁶

8.16.9.003 Loondermolen

Bovenstrooms van de Loondermolen komen veldnamen voor die variëren op het thema Vloet. Het betreft het deel van het Dommeldal dat te maken had met de opstuwing door de Loondermolen.¹⁰⁷

16.10 Watervluchtmolen

Molen waarbij geschakeld kan worden tussen windkracht en waterkracht.

¹⁰⁵ Mélotte en Molemans, 1979, 255 – 257.

¹⁰⁶ Mélotte en Molemans, 1979, 255 – 257.

¹⁰⁷ Mélotte en Molemans, 1979, 255 – 257.

Thema: 17 Gehuchten

Dit deel van Brabant is vanouds een gehuchtenland, met gemiddeld een dozijn gehuchten en één dorpskom per oorspronkelijke gemeente. Het begrip "gehucht" (buurtschap, herdgang) hoort specifiek bij het oude hoofdzakelijk agrarische landschap. Ieder gehucht beschikte over een groter of kleiner gebied met akkers, weiden, hooiland en in de Middeleeuwen een aandeel in de gemene gronden. Dit kan het gehuchttoehoren genoemd worden.

Gehuchten die vooral uit boerderijen bestonden vertoonden een vrij open structuur. Iedere boerderij stond immers op een betrekkelijk groot erf (typische maat: 1 hectare) en daardoor konden ze niet dicht opeen geschoven worden. Vaak is de onderlinge afstand nog veel groter en is de ligging bij eigen grond blijkbaar een belangrijke factor geweest. Een straat verbindt in veel gevallen de boerderijen. In andere gevallen stonden de boerderijen met hun "voordeur" op de rand van een akkergebied (krans-akkerdorp) of op de rand van een stuk gemeenschappelijk gebruikte grond (krans-aard-dorp). Bij deze twee laatste vormen vinden we de boerderijen alle aan dezelfde kant van de straat, maar tevens waren ze verdeeld over meerdere gehuchten. In bijzondere topografische omstandigheden kan op deze wijze een driehoekige ruimte tussen boerderijen ontstaan zijn. Dat zijn geen "Frankische driehoeken", maar in de late Middeleeuwen of daarna gevormde pleinen, die qua genese verwant zijn aan de wegenwaaiers aan de rand van het cultuurland.

Waar er dichte bebouwing optreedt, hebben we niet met boeren te maken. Het kan gaan om landarbeiders of wevers, maar ook (vooral in de dorpskommen) om renteniers, winkeliers, notabelen etc.

Niet alle gehuchten dateren uit de hoge of late Middeleeuwen. Naarmate de ontginningen voortgingen, ontstonden er ook nieuwe nederzettingen. Door het opschuiven van de heiderand kwamen ooit op die rand gelegen gehuchten midden in het boerenland te liggen en kwam er ruimte voor een nieuwe rij: "Heikant" is dan een typische benaming. Elders werd op vrij chaotische wijze een stuk heide ingenomen en bebouwd: de heidekrakers. In het bestaande cultuurland ontstonden nieuwe gehuchten door de splitsing van oude boerderijen, door het aankoeken bij een herberg of door het op een strookje langs de weg huisvesten van landarbeiders.

Op de erfgoedkaart worden twee referentieperiodes gebruikt bij het thema gehuchten en dorpen, namelijk de periode 1830 en 1900-1930. De situatie op basis van de kaart van 1832 wordt als onderlegger gebruikt voor de verwachtingswaarde hoog – historische kern. Als eerste meetmoment wordt 1832 (opname kadaster) aangehouden. De bewoonde erven van 1832 dienen als basis voor de gehucht-identificatie. De situatie van 1900-1930 is de tweede referentie waarbij de bewoning nader wordt getypeerd. Bij ieder bewoond erf is aangegeven tot welk gehucht en tot welke gemeente het behoorde. De in 1832 bewoonde erven kunnen archeologisch interessant zijn. Bovendien bestaat de mogelijkheid dat, als het bedrijf tot in de twintigste eeuw voortgezet werd, op het erf naast puin ook bodemverontreiniging wordt aangetroffen.

De gehuchten worden als volgt getypeerd:

groot dorp: meer dan 50 nederzettingseenheden, brede verzorgende functie, veel functies meervoudig aanwezig.

klein dorp: meer dan 25 nederzettingseenheden, verzorgende functies enkelvoudig aanwezig

groot gehucht: meer dan 25 nederzettingseenheden, geen verzorgende functie buiten een enkele herberg

klein gehucht: 10-25 nederzettingseenheden

huizengroep: 3-9 nederzettingseenheden.

verspreide bewoning aan straat: Van belang is dat de "verspreide bewoning aan straat" in veel gevallen de gedaante is waarin oude, niet erg uitgegroeide, agrarische gehuchten in de vroege negentiende eeuw nog voortbestonden

compact aan straat: enkele verdichtingen in de verspreide bewoning, meestal aan een weg.

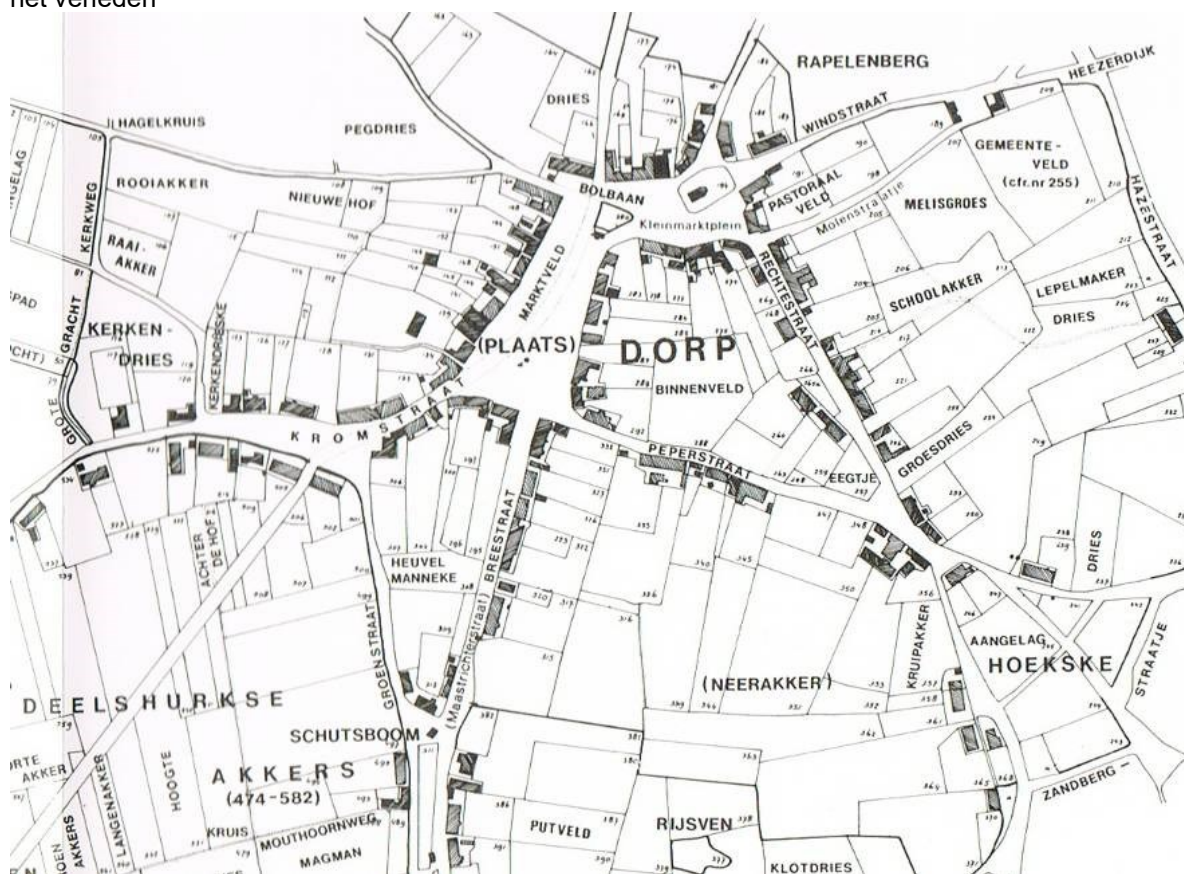
verspreid: soms erg eenzaam gelegen losse nederzettingseenheden, bijv. boswachter, veerhuis, paardenwisselstation.

Bij het typeren van gehuchten is het van belang op welk moment we de situatie beoordelen. Een gebied met verspreide bewoning in 1832 kan tegen 1900 enkele gehuchten bevatten, een groep boerderijen die in 1832 als "verspreid langs straat" (verder dan 100 meter uit elkaar dus) getypeerd

Het laatste kwart van de 19^e eeuw en de eerste decennia van de 20^e eeuw staan te boek als een periode waarin in Nederland grote veranderingen plaatsvonden. Deze ontwikkelingen, dikwijls aangeduid als ‘modernisering’, behelsden vooral in Zuid-Nederland een sterke economische en demografische groei. Door de daling van de sterftcijfers groeide de bevolking van Nederland in dit tijdvak zeer sterk.¹⁰⁸ Vooral in het katholieke Brabant groeide de bevolking explosief. De huisnijverheid bood soelaas voor deze enorme bevolkingsaanwas. Aan het begin van de 20^e eeuw was er vooral sprake van huisindustrie (leer, schoenen, sigaren, klompen et cetera). Uit de huisindustrie ontstonden in de loop van de 20^e eeuw grootschalige industriële activiteiten.

8.17.1.001 Valkenswaard-dorp

Het Dorp met de Kromstraat en de Braken heeft op een enkel gebouw na weinig binding meer met het verleden¹¹⁰

¹⁰⁸ Blom en Lambert, 2006, 327-328.

¹¹⁰ Gesprek met de ambtenaren W. Coolen en H. Aerts van de gemeente Valkenswaard.

17.2. Klein dorp

8.17.2.001 Schaft

CHW. Nr. S311 (HK-HS-12)

Schaft bestond in 1830 uit een kerk, pastorie en een twintigtal boerderijen tweezijdig langs de dorpsstraat. Tien stonden er aan de zuidzijde en tevens op de noordrand van de Schaftse Akker, eentje wat verderop op de rand van die akker.

Buurtschap met lintbebouwingen en rudimenten van driehoekige pleinen. De structuur dateert grotendeels uit de Late Middeleeuwen (1250-1500), toen de oudtijds verspreide bewoning zich verplaatste naar de randen van de akkercomplexen en oude alleengelegen hoeven of "einzelhöfe" werden opgesplitst en uitgroeiden tot buurtschappen. Het bebouwingsbeeld met overwegend langgevelboerderijen dateert met name uit de periode 1750-1950. Monumentale gebouwen zijn enkele langevelboerderijen uit de 18e eeuw. Kenmerkend is verder de klinkerbestrating. Het buurtschap kent een samenhang met het Dommeldal. Aan de zuidzijde kent het buurtschap nog een zichtrelatie met een oude akker met een esdek.

8.17.2.002 Dommelen

CHW. Nr. S310 (HK-HS-11)

Dommelen bestond in 1830 uit 17 huizen en boerderijen aan de slingerende weg ten westen van de Dommelse watermolen en het molenhuis. Dit is de zuidrand van de akker van Dommelen waarin verspreid de eenzame kerk en nog twee boerderijen lagen. De kerk stond op 600 meter van de dorpsstraat, nu Bergstraat geheten. Ten zuiden van de straat van Dommelen lag voorheen een vrij vierkant akkergebied, de Groenakkers. Hieromheen lagen in 1832 verspreid nog 10 boerderijen, met op de zuidwesthoek een pleintje waarin de kadasterkaart de naam "Dommelen" noteerde. Op alle topografische kaarten is deze plek (Pastoor Bolsiusstraat – Mgr. Smetsstraat) echter naamloos en staat de naam Dommelen bij de straat ten westen van de watermolen.

Afbeelding: De Groenakkers op de kadasterkaart van 1832.

Oude dorpskern met lintbebouwingen en een driehoekig plein. De structuur dateert grotendeels uit de Late Middeleeuwen (1250-1500), toen de oudtijds verspreide bewoning zich verplaatste naar de randen van de akkercomplexen en oude alleengelegen hoeven of "einzelhöfe" werden opgesplitst en uitgroeiden tot buurtschappen. De huidige kern van Dommelen is ontstaan uit de vroegere buurtschappen Berg, Groenstraat en Hei. Het centrum van Dommelen, met de kerk, lag in de Middeleeuwen in de Kerkakkers, ter hoogte van de huidige kruising Kerkakkerstraat-Helenadal. De kerk werd in 1882-1883 verplaatst van de Kerkakkers naar de Groenstraat. Het bebouwingsbeeld, met overwegend eenlaags bebouwing, waaronder (verbouwde) langgevelboerderijen, dateert met name uit de periode 1850-1950. Monumentale gebouwen zijn ondermeer de R.K. kerk van de H. Martinus (1882-1883), de Dommelse Molen, een dubbele onderslagmolen (17e eeuw en jonger, molenaarshuis uit 1843), het voormalige raadhuis (1918), villa De Berg (1925) en De Dommelsche bierbrouwerij (1870 en jonger). Oude bomen in het processiepark bij de kerk, in de tuin bij villa De Berg en op en bij het driehoekig plein aan de Pastoor Bolsiusstraat. De oude dorpskern kent aan de

oostzijde een samenhang met het Dommeldal. Aan de zuidwestzijde kent de oude dorpskern nog een zichtrelatie met een oude akker met een esdek.

Afbeelding: Westerhovenseweg door de kern van Dommelen (Google streetview 2025).

17.3. Groot gehucht

17.4. Klein gehucht

8.17.4.001 De Straat, Borkel

Langs de (Dorps)Straat van Borkel stonden in 1830 tien boerderijen aan de kant van de Borkelse Akkers (Hoge Akkers en Strater Akkers, gescheiden door de Kerkweg), en nog wat huisjes aan de overzijde, in de Nieuwe Erven. Dit is dus een typische akkerrandnederzetting. Buurtschap Straat ligt langs de oude postkoetsweg die hier ongeveer de Luikerweg kruist en daarnaar is genoemd.

8.17.4.002 De Hoef, Borkel

De Hoef bestond in 1830 uit twaalf boerderijen langs een straat in een halve cirkel om de centrale open akker liep. Alle boerderijen stonden aan de akkerkant van de weg. De Hoef kunnen we nog herkennen aan het toponiem Hoevenakker op de kadasterkaart.

8.17.4.003 Zeelberg, Valkenswaard

Zeelberg bestond in 1830 uit 15 boerderijen in drie wat verspreid gelegen groepjes (7, 5, 3) langs straten en een driehoekig plein nabij de Tongelreep. De naam Zeelberg verwijst naar duinenrug bij de Tongelreep. Daarbij gaat *zeel* terug op zijl of afwateringssloot.¹¹¹

Afbeelding: Zeelberg op de TopHistorischeKaart van 1840 (schaal 1:25000).

8.17.4.004 Geenhoven, Valkenswaard

¹¹¹ Mélotte en Molemans, 1979, 272 - 273..

eeuw de Brugberch, en die naam illustreert van hoe vitaal belang de brug voor Bruggerhuizen toen was.

Door zijn uitzonderlijke ligging is Bruggerhuizen altijd een buurtschap geweest van mensen, die zich bezighielden met veeteelt, vooral met het schapenbedrijf, landbouw, huïsnijverheid, handel en natuurlijk de valkerij. De meeste valkeniers woonden of waren afkomstig van de woonplaatsen aan de Heerbaan die vanaf de brug (Bruggerhuizen) dwars door Valkenswaard naar het noorden liep. Het is ook de weg waarover zich in 1742 de troepen verplaatsten. Misschien is via deze verplaatsingen het werk van de valkeniers alom bekend geraakt. Diverse inwoners van de Brug waren aan de adellijke hoven verbonden. Willem Wouters van de Brug en zijn zoon Pieter waren beiden valkeniers van prins Maurits. Ook Jan Bruggen, valkenivanger bij de Kolabaai, woonde in 1740 aan de Leenderbrug. De heide werd ook door de mensen van Bruggerhuizen allereerst gebruikt om de schapen, beesten (runderen) en varkens te weiden. Het winnen van strooisel voor de potstal was eveneens belangrijk. Verder werden er brandzoden uit de heide gewonnen; de turf werd gestoken om het tekort aan brandstof te dekken. Vorst- en dakrussen stak men in de taaie zoden van 's-zomers droog gevallen vennen. Andere heide-opbrengsten waren: honing (zoetstof) en was (kaarsen); verder werd wit zand voor in den herd en ook hoogzand gehaald. Bezems en boenders maakte men van heide en berketwijgen. De heide leverde verder leem voor het stampen van lemen huisvloeren en voor het besmeren van wanden. Deze wanden werden uit stro of tenen tussen latten en staanders gevlochten.

17.5 Huizengroep

8.17.5.001 Klein Borkel, Borkel

Klein Borkel bestond in 1830 uit vier boerderijen langs een rechte straat die langs een bijna rechthoekig ontginningsblok liep. Het lag als een kleine enclave ren noordoosten van de Beekloop, ook Beek of Grote Beek geheten. De beek is een zijtak van de Keersop en mondt uit in de Keersop ter hoogte van de watermolen in Westerhoven. De beemden aan de Beekloop waren een belangrijk bezit in handen van het Heiligkruisaltaar te Bergeijk. Buurtschap Klein Borkel ligt aan de Heersstraat (dat is dus niet de Luikerweg) en vormt letterlijk de ingang van Borkel.¹¹⁵

Afbeelding: De huizengroep op Klein Borkel op de kadasterkaart van 1832.

8.17.5.002 Binnen Heuvels, Borkel

Binnenheuvels bestond in 1830 uit 4 boerderijen aan de noordrand van de Borkelse Akkers.

8.17.5.003 De Hoek, Borkel

De Hoek bestond in 1830 uit 4 boerderijen aan de noordrand van de Borkelse Akkers.

¹¹⁵ Nooijer, K. de, D. Vangheluwe & J. Biemans 2022.

8.17.5.004 Kapel of Kerkeind, Borkel

Bij de kerk van Borkel stonden in 1830 vijf boerderijen en de pastorie. De nederzetting ligt aan de zuidzijde van de Borkelse Akkers (Hoge Akkers en Strater Akkers, gescheiden door de Kerkweg).

8.17.5.005 Voorste Brug, Borkel

Voorste Brug bestond in 1830 uit slechts twee boerderijen. De naam lijkt wat geheimzinnig omdat er binnen 900 meter geen waterloop van betekenis is. Daarom zal de naam begrepen moeten worden tegen de achtergrond van het gehucht Achterste Brug, dat veel dichterbij de Dommel lag met wél een bruggetje in de buurt.

Afbeelding: De huizengroep op Voorste Brug op de kadasterkaart van 1832.

Afbeelding: In de collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief Noord-Brabant komen we onder inv.nr. 7051 een ingekleurde kaart tegen uit (vermoedelijk) 1788 van de driehoek Luyksgestel, Westerhoven en Borkel met Bergeijk in het midden. Hierop heet het gehucht "Borkels Brug" (uit Peels 2020).

8.17.5.006 Achterste Brug, Borkel¹¹⁶

Beschermd dorpsgezicht.

¹¹⁶ Peels 2020; C.A. Kuysten, Brabants Heem, jg. 1, 1949, De Achterste Brug.

Achterste Brug bestond in 1830 uit 5 boerderijen, alle aan de kant van de akker langs de straat aldaar. Oostwaarts waaiert die straat uit in meerdere wegen naar de Overbroekse Beemden langs de Dommel, waar in 1830 minstens één bruggetje over de rivier was. Zo kwam je in Schaft.

De oudste verwijzing naar het gehucht de Brug, in Borkel onder Westerhoven, stamt uit het cijnsboek van de Hertog van Brabant uit 1370 "relicte et liberis de johanni de ponte". Het gehucht komt ook voor onder de naam "de Brugh" en "de Brug" of zelfs "de mooiste Brug". Op de Ferraris kaart (1771-1778) wordt nog net melding gemaakt van het "Hau Bruch", ook al ligt dit hameau, ofwel gehucht of buurtschap net over de grens. In de Schepenakten komen de namen "Voorste Brug" en "Agterste Brug" niet voor. Na 1800 komen uitsluitend nog de benamingen "Voorste Brug" en "Achterste Brug" voor.¹¹⁷

De Brug had vroeger een andere naam: Wederixbrugge. Henrik Bax de Eyke staat in 1370 genoemd als vroegere eigenaar van het goed "bij wedrixbrugge". De andere helft van dit bezit is in 1370 in handen van de 'weduwe en kinderen johan de ponte'. Hiermee identificeren we 'de ponte' ofwel Brug met Wederiksbrugge dat vele malen staat vermeld in de hertogelijke cijnsboeken. De ligging blijkt ook duidelijk uit de vermelding 'op ghene wederixbrugge in parochia de westerhoven', 1421. 'Gene' betekent 'ver weg gelegen, in de uithoek van'. De Wederik is de naam van een moerasplant met gele bloemen die daar aan de Dommel veelvuldig groeit. Of dit de naam verklaart van Wederiksbrugge is niet zeker. Wederik is mogelijk een persoonsnaam. Of er nu bij de Brug een voort was of een brug is niet zeker. We lezen wel dat de postkoets zo door de Dommel reed, dus we denken eerder aan een voort. Dat geeft de naam Brugvoort ook al aan; de voort bij buurtschap de Brug. Panken vermeldt: 'De plaats waar de postkar en andere karren, bij gebrek eener brug door de Dommel reden, heet nog de Doorvaart'.¹¹⁸

Het buurtschap is waarschijnlijk in de periode 1600-1800 ontstaan uit een laatmiddeleeuwse alleengelegen hoeve of "einzelhof". Het bebouwingsbeeld met langgevelboerderijen dateert met name uit de periode 1700-1900. Het buurtschap kent een relatie met het beekdal van de Dommel en met de heidegronden in het gebied De Plateaux.

Cultuurhistorische waarde: Redelijk hoog. CHW. Nr. S268 (GK-HS-25)

Afbeelding: Achterste Brug (april 2011)

8.17.5.007 Poterseind, Schaft

Het Poterseind bestond in 1830 uit 8 boerderijen aan het westzijde van het vervolg van de dorpsstraat van Schaft. Peutereinde of de Polder is te herkennen aan de Peutereindsen akker (C279) in het noorden, Hei-eind in het zuiden zoals blijkt uit de Heleindsenakker (C793) en Schaft ertussenin.

8.17.5.008 Klein Schaft, Schaft

Klein Schaft bestond in 1830 uit 5 boerderijen, waarvan drie bij elkaar, eentje wat verderop en een, genaamd Het Weeuwte (weduwte) aan de andere kant van de bijna rechthoekige akker. Klein Schaft

¹¹⁷ Peels 2020.

¹¹⁸ Nooijer, K. de, D. Vangheluwe & J. Biemans 2022.

heette tot de veertiende eeuw Hemelaershoek. Klein Schaft herkennen we aan de ligging van de Kleinschafterakker (Cl66). Klein-Schaft ligt aan de Maastrichterweg, een belangrijke doorgaande route die van Valkenswaard naar Achel loopt.

Afbeelding: Klein Schaft boven Schaft op de Topografische Militaire Kaart van 1830-1850.

8.17.5.009 Keersop, Dommelen

Keersop was in 1830 een groep van 5 boerderijen aan de Dommelense kant van de Keersopper watermolen, ingeklemd tussen de beek en de akker van Dommelen.

8.17.5.010 De Brand, Valkenswaard

De Brand bestond in 1830 uit 7 boerderijen en de zuidkant van de Loonder Akker. De kleine nederzetting is vernoemd naar de nabije beemden (Brandbeemden), waar uit de venige bodem brandstof gewonnen kon worden.¹¹⁹

8.17.5.011 De Rijt, Valkenswaard

De Rijt bestond in 1830 uit een vijftal boerderijen aan de Rijtstraat bij Geenhoven. Het gehucht is genoemd naar het beekje De Rijt dat langs de Rijtstraat liep. Of misschien omgekeerd, liep die straat door een deel van het dalletje van die Rijt.¹²⁰

Afbeelding: De Rijt op de bewerkte kadasterkaart van 1830 met toponiemen (naar Mélotte en Molemans 1979).

¹¹⁹ Mélotte en Molemans, 1979, 85.

¹²⁰ Mélotte en Molemans, 1979, 219, 222.

8.17.5.012 De Haag, Valkenswaard

De Haag bestond in 1830 uit 8 boerderijen op de noordostrand van de openakkers van Valkenswaard. Tot het begin van de twintigste eeuw was de Haagstraat aan weerszijden beplant met meidoornhagen. De naam De Haag gaat echter terug op een gerooid laagstammig bos.¹²¹

8.17.5.013 De Stad, Valkenswaard

De Stad bestond in 1830 uit 7 boerderijen aan uitwaaiende wegen ten oosten van de kom van Valkenswaard. De nederzetting geeft dus allermint een stedelijk karakter en de pas bij het kadaster genoemde naam waarschijnlijk afgeleid van hofstat, 'perceel waarop een boerderij of huis stond hoort te staan, maar nu niet staat'.¹²²

Afbeelding: De Stad bij Valkenswaard op de Topografische Militaire Kaart van 1830-1850.

8.17.5.14 Het Hoekske, Valkenswaard

Het Hoekske bestond in 1830 uit 3 boerderijen ten zuiden van het dorp.

17.6 Verspreid aan de straat

8.17.6.001 De Papenhoek, Dommelen

De Papenhoek was in 1830 een groep van 9 ver ver uiteen langs een straat gelegen boerderijen ten oosten van de akker van Dommelen. In het zuiden had de straat een driehoekige verbreding met waterpoel.

8.17.6.002 Molenstraat, Dommelen

Langs de Molenstraat in Dommelen lagen verspreid 5 boerderijen en het gebouwencomplex van het klooster Agnetendal, alles op de ooststrand van de akker van Dommelen.

Afbeelding: Agnetendal met de Molenstraat op de TopHistorischeKaart van 1840 (schaal 1:25000).

¹²¹ Mélotte en Molemans, 1979, 126.

¹²² Mélotte en Molemans, 1979, 237.

8.17.6.003 Venbergen

17.7 Compact aan straat

17.8 Verspreid

8.17.8.001 De Barriere

Tolhuis of Barriere aan de Luikerweg op de grens met Bergeijk.

8.17.8.002 't Laar End bij Schaft

8.17.8.003 Nieuwe Erven

8.17.8.004 Eikhof aan Zandbergstraatje

8.17.8.005 Lovershof

8.17.8.006 De Haas

8.17.8.007 De Braken

8.17.8.008 Basker Heiveld aan de Luikerweg

8.17.8.009 Hut aan de oude dijk naar Aalst

8.17.8.010 Heiereind onder Schaft

Haareind (Haaiereinde) is een verkeerde spelling van Heiereind. Enclave in de heide.

Afbeelding: Het Heiereind ten zuiden van Schaft op de kadasterkaart van 1830.

Thema: 18 Heerlijkheden

Een typisch middeleeuws fenomeen zijn de heerlijkheden. In oorsprong zijn dat grote stukken grond waarover de bezitter of heer een zekere rechtsmacht bezat. Veelal betrof die macht ook de mensen die op die grond woonden of anderszins aan de heerlijkheid gebonden waren. Deze rechtsmacht vertoonde gradaties: de hoge rechtsmacht liet toe misdadigers te bestraffen, eventueel met de doodstraf. De lage rechtsmacht liet slechts toe boetes tot een zeker niveau op te leggen, terwijl het recht van "erven en onterven" er op neer kwam dat de gronden die onder de heerlijkheid vielen alleen ten overstaan van de heer of zijn vertegenwoordiger en zijn leen- of laathof konden worden verkocht of verorven. Voor die heer was er in principe een woning op de heerlijkheid. Veelal werd die woning in de loop van de tijd uitgebouwd tot een eenvoudig kasteeltje met op de voorhof een hoeve. Tot de heerlijkheid hoorden vaak nog enkele hoeven die door de heer verpacht werden. Daarnaast was een deel van de grond uitgegeven en werd daarvan jaarlijks een klein bedrag (typisch 6 Leuvense penningen per bunder, ongeveer 2,5 eurocent per hectare) aan de heer betaald. Andere gronden waren als leengoed uitgegeven. De leen- en cijnsgronden lagen deels aaneen tegen het eigen (deels verpachte) deel van de gronden van de heerlijkheid, maar voor een ander deel lagen ze vaak erg verspreid.

Samenvattend:

1. eigen goed:
 - burcht of kasteel
 - huis voor de heer, met wat grond (tuin, park)
 - een of meer verpachte boerderijen
2. leengoed
3. cijnsgoed
4. allerhande rechten. Deze kunnen soms landschappelijk tot uiting komen.

De bezitter van zo'n heerlijkheid was in de regel zelf weer leenman van een andere heer. Dat kon de hertog van Brabant of Gelre zijn of de abdis van Thorn, de bisschop van Luik etc.. Deze feodale afhankelijkheid is belangrijk voor het begrijpen van de vorming van de nederzettingen.

In de Kempen is een heerlijkheid een gebied waarover een lokale heer enkele rechten uitoefent. Dat kan heel beperkt zijn, het kan ook gaan om rechtsmacht tot en met het ter dood brengen van veroordeelden. Heerlijkheden zijn een typisch middeleeuws fenomeen waaraan in 1795 formeel een einde kwam. In het landschap herinnert er nog veel aan. De heerlijkheden zijn vanaf de zestiende eeuw in toenemende mate ook een landgoed geworden. De landgoedaspecten van de heerlijkheden worden hierna onder thema 19, Landgoederen behandeld. Daar komen de heerlijkheden dus ook weer terug.

In Waalre en Valkenswaard hebben we te maken met meerdere heerlijkheden.

1. Echternach: grondbezit, kerk, lage rechtsmacht
2. Voogdij over Echternach
3. Heerlijkheid Waalre, Valkenswaard en Aalst

1. Echternach

Zeer vroeg is er het bezit dat in het jaar 703 of 704 door de Frankische aanzienlijke *Aengilbaldus* aan Sint Willibrord geschonken werd. Dit bestond uit *terram in loco vel villa nuncupante Waetriloe super fluvium Dutmala*, dat is: land in de plaats of het landgoed genaamd Waalre aan de rivier de Dommel. Verderop in de oorkonde volgt een lijst van wat er allemaal bij hoorde: akkers, velden, beemden, weiden, waterlopen, bos en acht onvrije hoeven met de mensen die daarop woonden.¹²³ Willibrord zou dit complex vervolgens in 726 of 727 aan de abdij Echternach hebben geschonken.¹²⁴ Over dit bezit van Echternach bestaan echter twijfels.

Willibrordus wordt rond 658 n.Chr. geboren in Northumbrië. Hij steekt volgens de legende in 690 met twaalf gezellen de Noordzee over om in het land van de Friezen het Christendom te verspreiden. In 696 vestigt Willibrord zich als bisschop in Utrecht en herbouwt daar de verwoeste kerk. Ook sticht hij de abdij van Echternach. Willibrord sterft op 81-jarige leeftijd en wordt in 739 in deze abdij begraven.

¹²³ Camps, 1979, nr. 3.

¹²⁴ Camps, 1979, nr. 9.

Ruim 450 jaar later in 1191 schrijft Theodoricus Scholasticus, een benedictijner monnik en hoofd van de kloosterschool van Echternach, het Liber Aureus Epternacensis ofwel het Gouden Boek van Echternach. Het boek bevat afschriften van documenten, die terug te voeren zijn tot omstreeks 700 n.Chr. De akten beschrijven schenkingen van domeinen en andere bezittingen in Texandrië, het latere Noord-Brabant, die tussen 698 en 721 mogelijk door enkele Frankische aristocraten aan Willibrord zijn gedaan. In 1222 neemt de Abdij de handgeschreven kopieën van deze schenkingsakten in het Gouden boek op.

Met het opstellen van deze wereldkroniek wil de abdij van Echternach aantonen welke rechten de abdij in het verleden ontvangen heeft. Vanaf de twaalfde en dertiende eeuw gebruikt de abdij het Liber Aureus voor het opeisen van diverse rechten en goederen in onder meer Noord-Brabant. Het Gouden Boek bevat ook oorkonden die historici relateren aan Waalre.

In een schenkingsakte uit 703-704 n.Chr. schenkt ene Aengilbald, zoon van Hildibold, zijn land te Waetriloe super fluvium Dutmala met alles wat wettig daartoe behoort aan Willibrord. Opvallend is dat het origineel van deze akte verdwenen is. In een later handschrift staat boven het woord 'Waetriloe Waderlo' vermeld. In de kanttekening staat met een 16e-eeuws handschrift Watrilo, fluvio Dutmala. Een latere akte in het boek is gedateerd tussen 726 en 727 n.Chr. Ook hier is geen origineel meer van aanwezig. Willibrord schenkt op zijn beurt de bezittingen waaronder Wadradoch in pago Texandrio super fluviof Duthmala aan de abdij van Echternach. Kenners trekken de echtheid van deze oorkonde echter in twijfel.

Aan het begin van de dertiende eeuw stelt de abdij een lijst op met daarin de hoeven en cijnznen die haar toekomen. In deze lijst staan bij Waalre en bij Loon een viertal personen met de achternaam de Wederde (= van Valkenswaard). Zij bezitten elk een halve hoeve. Dit betekent niet dat deze goederen in Wederde liggen. Dergelijke inkomsten zijn voor de abdij van groot belang. De kloosterbezittingen binnen Valkenswaard zijn vooralsnog beperkt tot enkele tienden op akkers en het patronaatsrecht van de kerk. De abdij maakt in de vijftiende eeuw een plan om meer inkomsten te krijgen. De schenkingsakte uit 726 wordt vervalst door een toevoeging in het bijschrift 'hic nota donationem ville Werdart prope Walre et donationem Repple'. Vrij vertaald, 'dit is de schenking van Werdart nabij Walre'. De abdij probeert hiermee met terugwerkende kracht aanspraak te maken op goederen in Valkenswaard.¹²⁵

2. Voogdij over Echternach

Uit documenten uit 1368 blijkt dat de heerlijkheidsrechten parallel liepen met de voogdij rechten van Echternach. Dat is ook logisch omdat Echternach slechts een beperkt aantal cijnznen en rechten binnen Valkenswaard zich had weten toe te eigenen.¹²⁶

De Heren van Herlaer (St. Michielsgestel) zijn de eerste heren, die goederen binnen Valkenswaard bezitten, en deze later in leen hebben van de prinsbisschop van Luik en de Hertog van Brabant. Zij hebben naast deze rechten ook de voogdijrechten van de Abdij van Echternach.¹²⁷ De eerste schriftelijke vermelding van de heerlijkheid komt voor in de schoutrekeningen van de kwartierschout van Kempenlandt in 1368. Opvallend in deze schoutrekeningen is de passage waarin naast de heer en heerlijkheid ook gesproken wordt over 'der voechden te Wadert ende te Wedert van den abt van Achternaken'. Duidelijk wordt dat voogdijrechten en de heerlijkheid los van en naast elkaar bestonden.

3. Heerlijkheid Waalre, Valkenswaard en Aalst

In Valkenswaard zijn diverse goederen in leen van het prinsbisdom Luik. Ook de graven van Gelre hebben goederen in hun bezit. Maar ook lokale machtige personen, vaak vernoemd naar het gehucht van oorsprong hebben veel bezittingen. Denk hierbij aan Geradus de Eyke, die de Venbergse watermolen in bezit heeft, Willem van Wedert, Gobbe van Dommelen en Henrici de Waderlo. Vaak gaat het om voogdijrechten, grondcijnznen en rechtspraak. De Heren van Herlaer zijn de eerste heren die goederen binnen Valkenswaard bezitten en deze later in leen hebben van de prinsbisschop van Luik en de Hertog van Brabant.

Gerard van Loon en zijn vrouw Aleid – dochter van Theodericus van Herlaer – verkopen op 30 maart 1314 de heerlijkheid Herlaer aan Gerard van Horne. Onderdeel van deze verkoop zijn de (voogdij)rechten van Echternach en het heerschap van Loon en Geenhoven. In de jaren 1321-1327

¹²⁵ Verbeek, N. & W. Peels. (2023). Willibrord en de Abdij van Echternach. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.38–41). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

¹²⁶ Verbeek, B. & W. Peels. (2023). De Hertog van Brabant. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.42–45). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

¹²⁷ Verbeek, B. & W. Peels. (2023). De heerlijkheid Valkenswaard en Waalre. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.54–57). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

ontwikkelt Gerard van Horne een eigen 'ghericht' (rechtsgebied) voor de plaatsen Waalre en Valkenswaard. De Heren van Horne spelen daarna een belangrijke rol in de ontwikkeling van de heerlijkheid Wadert, Wedert ende Aelst. Een exacte datum van het ontstaan is tot op heden niet gevonden. In 1430 komen de bezittingen van Van Horne in handen Jan II van Schoonvorst, heer van Waalre, Valkenswaard en Aalst tevens heer van Eindhoven en Cranendonck. Zijn weduwe verkoopt in 1434 de heerlijkheden aan Jan van Horne. De beide heerlijkheden (Waalre, Valkenswaard en Aalst) worden op 22 januari 1442 voor het eerst tot het leenhof van Brabant verheven. Hiermee worden de heerlijkheden Brabantse lenen met de Brabantse Hertogen als leenheer.¹²⁸

Met de verwerving in 1551 door I. van der Clusen, een kort tevoren geadelde telg uit een familie van beambten, is het duidelijk dat de heerlijkheden al in de zestiende eeuw vooral dienden ter aankleding van nieuw verworven aristocratische status, die onder meer inhield dat men zich 'heer' van een plaats kon noemen en heerlijke rechten bezat. Geplaagd door politieke, financiële en dynastieke tegenslag, moesten de Van der Clusen in 1721 al Aalst laten schieten en verkocht de laatste, buitenechtelijke nakomeling in 1746 ook de heerlijkheid Waalre en Valkenswaard. Daarna werd de heerlijkheid door de verkoop van onderdelen (zoals de molen in 1793, het kasteel in 1824 en de heerlijke hoeven) en de afschaffing van heerlijke rechten steeds meer uitgehold, totdat de titel van 'heer van Waalre' (of Valkenswaard of Aalst) in 1848 een loze titel werd. Er resteerden toen slechts jacht- en visrechten als renderend bezit, totdat ook deze in de twintigste eeuw door afschaffing en mogelijk afkoop zijn verdwenen.¹²⁹

Borkel en Schaft¹³⁰

Borkel heeft andere grondheren dan Schaft. In Schaft is Echternach de grondheer, in Borkel is dat de abdij van Sint-Jacob te Luik en het kapittel van Sint-Jan te Luik en mogelijk het kapittel van Sint-servaas te Maastricht. Deze laatste zat vooral in Achel maar het had ook bezittingen in Westerhoven. En ten zuiden van de Brug vinden we een akker in de heide die Servasenheide (*1050) heet. Verder vinden we nog een grote beemd aan de Dommel, de Schabbert (B731) die eigendom is van het klooster van Postel. Of Postel veel bezittingen had in Borkel is niet bekend.

Borkel en Schaft maakten in de middeleeuwen deel uit van het domein Eicha. De voornaamste grondheren van dit domein zijn de abdij van Sint-Jacob te Luik en het kapittel van Sint-Jan te Luik. Deze twee instellingen werkten op verschillende plaatsen nauw samen. Eerst was er een meier in het domein: de heer van Eykelberge. Deze neigde samen te werken met de hertog van Brabant die het domein dreigde over te nemen. In 1311 wordt de heer van Eykelberge uit het domein gezet en is het kapittel van Sint-Lambertus er de rechtspreker, tot 1426 toen de hertog de rechtbank in Bergeijk bij die van Eersel voegde. Na jaren van overleg met het kapittel van Sint-Lambertus te Luik mocht Bergeijk eindelijk in 1469 een eigen rechtbank hebben, nu onder de hertog van Brabant. Tevens werd het domein opgeheven en kreeg Bergeijk de titel "stad." Borkel en Schaft vielen toen samen met Bergeijk, Riethoven en Westerhoven onder deze rechtspraak. Om het compleet te maken: Borkel en Schaft vielen later onder het bestuur van Westerhoven.¹³¹

18.1 Kasteel

Onder kasteel verstaan we niet alleen het (stenen) hoofdgebouw in een gracht, maar het hele complex bestaande uit zo'n hoofdgebouw (eventueel op een motte) en zijn gracht, een voorhof in een gracht, de kasteelboerderij, eventueel poortgebouw, verdere wallen en grachten. Vergeet niet dat er misschien nu nog maar enkele brokjes zichtbaar zijn, maar dat er in het verleden meestal wel een compleet "totaal-kasteel" was en dat daarvan in de ondergrond gewoon nog resten zitten (link naar de archeologie!).

8.18.1.000 Kasteel van de heren van Valkenswaard en Waalre

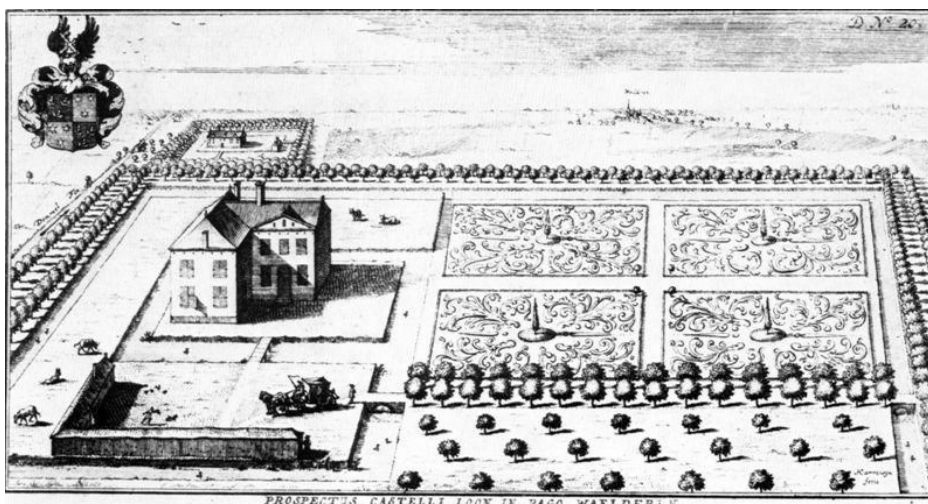
Het kasteel van de heren van Valkenswaard en Waalre stond net in Waalre bij de Dommel: het kasteel van Loon. Hier pro memorie, zie 9.18.1.001 Catalogus Waalre.

¹²⁸ Verbeek, B. & W. Peels. (2023). De heerlijkheid Valkenswaard en Waalre. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp.54–57). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

¹²⁹ Bijsterveld, 2000, 74.

¹³⁰ Nooijer, K. de, D. Vangheluwe & J. Biemans 2022.

¹³¹ Nooijer, K. de, D. Vangheluwe & J. Biemans 2022.

Afbeelding: 17^e eeuwse gravure beeldt het kasteel Loon af in zijn oorspronkelijke staat, als een op een hoge onderbouw verrijzend herenhuis met een fries boven de eerste verdieping met haar hoge ramen.

18.2 Hoofdhoeve

Met hoofdhoeve en hoeve worden de agrarische bestaansstructuur van de heerlijkheid en bestaansbasis van de heer aangegeven. In de late middeleeuwen en daarna zijn dat normaal verpachte boerderijen met meestal veel grond. De hoofdhoeve staat veelal op de voorburcht. Wat verderop vindt je dan één of meer andere hoeven.

8.18.2.001 Hoofdhoeve van de heren van Valkenswaard en Waalre

Vermoedelijk de Achterhoeve te Waalre, hier pro memorie, zie 9.18.2.001 Catalogus Waalre.

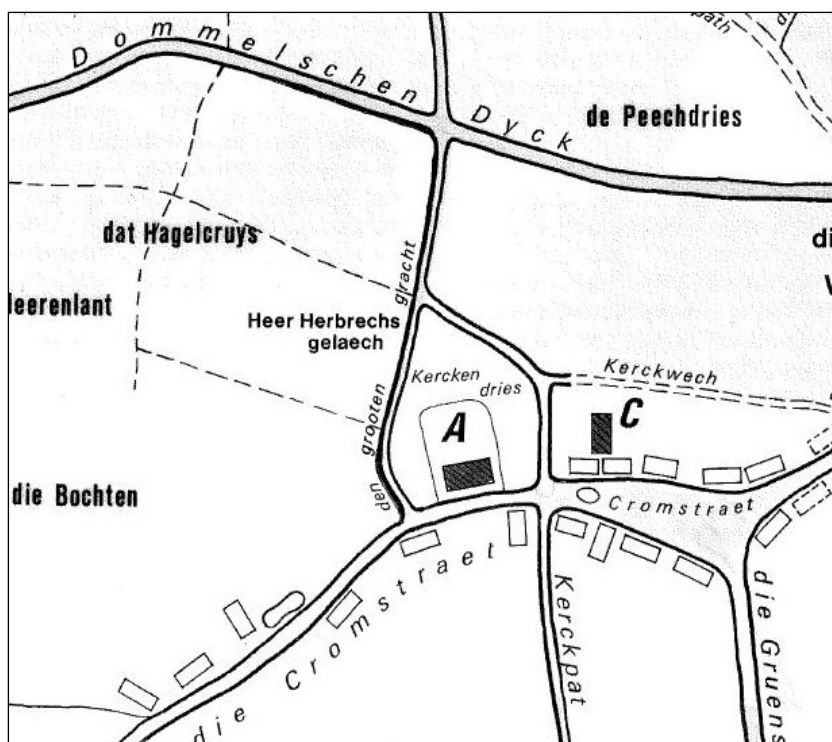
8.18.2.002 Leengoed Abt van Echternach

Op het Floraplein waar momenteel de Dommelseweg begint, op de huidige splitsing van de Kromstraat en Dommelseweg, lag mogelijk tot 1795 een leengoed van de abt van Echternach. Het goed werd omgeven door een brede gracht, *den groten graft*. Het bestond uit een hoeve met ongeveer 15 ha grond.¹³²

Het is echter onzeker of dit altijd van Echternach is geweest. Op grond waarvan dit gebied tot een leengoed van Echternach gerekend kan worden, vermelden bronnen immers dat het tiende vrij zou zijn. Meer voor de hand liggend zou zijn dat dit omgrachte gebied voor de bouw van de kerk op de Kerkakkers in het bezit was van de lokale heer en dat deze heer deze grond na de bouw van de tweede kerk aan de abdij van Echternach heeft geschonken.¹³³

¹³² Bots & Mélotte, 1977, 69

¹³³ Info B. Verbeek, nov. 2025.

Afbeelding: Het kerkelijk domein van Valkenswaard vanaf omstreeks 1500. De eigendommen waaruit de Abt van Echternach de tienden hief om de kerk te onderhouden zijn in grijs aangegeven. A = Tiendvrij leengoed van de Abt van Echternach, B = ligging der parochiale kerk vanaf 1500 tot 1860, C = plaats van de nood- of schuurkerk vanaf 1672 tot 1804. (Reconstructie H.M., 1974.)¹³⁴

18.3 Hoeve

Abdijhoeven etc.

Het kasteel van de heren van Valkenswaard en Waalre, en tot 1721 ook Aalst, lag juist in de gemeente Waalre. Ook de bijhorende hoeven lagen in Waalre. Zie aldaar.

8.18.3.001 De Hoef Venbergen, Molenstraat 204, Valkenswaard (D673).

8.18.3.002 De Hoef Venbergen, Molenstraat 203, Valkenswaard (D749, 750)

De nederzetting Venbergen herbergde in het verleden meer dan alleen de bekende watermolen. Venbergen was een goed waarvan de molen slechts deel uitmaakte. De kadasterkaart van 1830 toont aan de huidige Molenstraat pal tegenover elkaar twee boerderijen die beide "De Hoef" heten. De percelen aan de zuidoostzijde van de weg heten De Venbergse Hoef, die aan de andere kant kortweg "De Hoef". Het lijkt daarom alsof die twee eerder één bedrijf waren en dat het dan om de Venbergse Hoef gaat. Deze boerderij hoorde sinds 1227 aan het klooster van Postel, net als de Venbergse watermolen met de molenaarswoning 250 meter verderop.¹³⁵ In 1648 werd dit complex genaast door de Raad van State en in 1740 werd het aan particulieren verkocht. De deling moet nadien gebeurd zijn.¹³⁶ Het goed Venbergen, bestaande uit een hoeve, landerijen en een watermolen, lag in de 15e eeuw verspreid. De totale oppervlakte van dat kloostergoed wordt op minstens 100 hectare geschat.¹³⁷

¹³⁴ Bots & Mélotte, 1977, 1118

¹³⁵ Camps, 1979, nr. 139. In dat jaar draagt Gerard van (Berg?) Eik zijn leen, zijnde een derde van de molen, op aan zijn leenheer der hertog van Brabant ten behoeve van het klooster van Postel.

¹³⁶ Mélotte en Molemans, 1979, 83, 251, 252.

¹³⁷ Bots & Mélotte, 1977, 74

Afbeelding: De hoeve aan de Molenstraat op Venbergen in de jaren 70 (inmiddels verdwenen), gebouwd op de fundamenten van de Venbergse Hoef of Postelhoef.¹³⁸

8.18.3.003 Venbergse molenaarshuis

Dit is de molenaarswoning bij de Venbergse watermolen. Deze molen hoorde sinds 1227 aan het klooster van Postel, net als de Venbergse Hoef 250 meter verderop.¹³⁹ In 1648 werd dit complex genaast door de Raad van State en in 1740 werd het aan particulieren verkocht.¹⁴⁰

Afbeelding: Venbergse watermolen met molenaarshuis op de kadasterkaart van 1832.

18.4 Heerlijheidsgebied

Aanduiding van het rechtsgebied van de heerlijkheid in kwestie. Dat is soms uitgezocht en dan kun je dat overnemen. Indien onbekend: dan valt er ook niets op te nemen. De grenzen van zo'n heerlijkheidsgebied zijn soms heel grillig, met enclaves over en weer. Soms ook zijn het nog steeds bestaande min of meer rechte lijn in het landschap: die vinden we dan als relictten terug!

8.18.4.001 Heerlijkheid Valkenswaard – Waalre

De exacte omvang en ligging van het domein dat in de 8^e eeuw aan Willibrordus werd geschonken zal wel nooit vastgesteld kunnen worden. In later tijd kwam ze waarschijnlijk neer op een gedeelte van Waalre en Valkenswaard en delen van Schaft er ook nog bij. De aldus ontstane heerlijkheid Waalre en Valkenswaard werd later verbonden met de heerlijkheid Aalst die in 1721 weer een eigen weg ging.¹⁴¹

¹³⁸ Bots & Mélotte, 1977, 76

¹³⁹ Camps, 1979, nr. 139. In dat jaar draagt Gerard van (Berg?) Eik zijn leen, zijnde een derde van de molen, op aan zijn leenheer der hertog van Brabant ten behoeve van het klooster van Postel.

¹⁴⁰ Mélotte en Molemans, 1979, 83, 251, 252.

¹⁴¹ Bijsterveld, 2000, 39.

Het is niet onmogelijk dat de heerlijkheid voortkomt uit de loyaliteit van Dirk van Horne aan de Hertog van Brabant tijdens de Brabantse successieoorlog 1355-1357. De jaren daarna ontvangt Diddereck van Hoerne namelijk gelden van de Hertog op zijn dorpen Waderle, Wedert en Aelst voor zijn verdiensten in deze Vlaamse Oorlog. De eerste schriftelijke vermelding van de heerlijkheid komt voor in de schoutsrekeningen van de kwartierschout van Kempenlandt in 1368. De kwartierschout vermeldt dat 'miins heren te Wadert ende te Wedert en den rechte ende die herlicheijt tusschen min heer ende den heer van Perweis'. Opvallend in deze schoutrekeningen is de passage waarin naast de heer en heerlijkheid ook gesproken wordt over 'der voechden te Wadert ende te Wedert van den abt van Achternaken'. Deze documenten bevestigen dat er sprake was van heerlijkheidsrechten naast de voogdijrechten van Echternach. Het is zeker niet ongebruikelijk dat loyaliteit tijdens oorlogen reden was tot verheffing tot een heerlijkheid of adellijke titels.¹⁴²

Voor een uitgebreid overzicht over het ontstaan van de heerlijkheid, over het verschil tussen de grondheerlijkheid en de hoge heerlijke rechten, zie:

- A.J. Bijsterveld, 'Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard: ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400.' In: *Kempenprojekt* 3, p. 57-96. Aldaar, 78-87, 90.

- B. Verbeek & W. Peels. (2023). De heerlijkheid Valkenswaard en Waalre. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.54–57). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

18.5 Relaties

Het kasteel, de hoeven, de galg, het heerlijkheidsgebied en eventuele andere fenomenen van één heerlijkheid vormen samen een ensemble: die heerlijkheid. Getekend als verbindingslijnen met het kasteel (bijv. een lijn galg – kasteel).

18.6 Voorhof

Hier boven beschreven als element van het kasteel

18.7 Kasteelboerderij

Kasteelboerderij is de hoofdhoeve uit de beschrijving hierboven

¹⁴² Verbeek & Peels 2023.

Thema: 19 Landgoederen

De terreinen die de heren van de oude heerlijkheden voor zich behouden hadden, zijn in de zestiende eeuw en later uitgegroeid tot de kernen van landgoederen. Naast deze oude groep ontstonden er ook geheel nieuwe landgoederen. De kern daarvan was in de regel een bestaande boerderij, soms een nieuwe ontginningshoeve, die in handen kwam van in een naburige stad gehuisveste adel of notabelen.

Landgoederen zijn mooi ingerichte stukken grootgrondbezit. Sommige komen voort uit oude heerlijkheden: in dat geval worden de landgoedaspecten daarvan onder het thema “landgoed” beschreven. Andere hebben een andere ontstaanswijze, deels door opwaardering en uitbouw van een enkele boerderij, deels als ontginningsblok.

Centrum van het landgoed is het landhuis, ook wel “kasteel” genoemd, naar het uiterlijk. Bij dat landhuis horen een tuin, vijver en park, soms een gracht om het huis. Daaromheen liggen de landerijen met enkele verpachte boerderijen. Soms is op grote schaal het landschap aangepast en meestal zijn er een of meerdere lanen aangelegd. Het geheel is het landgoedgebied. Soms is het deels omgeven met een wal. In de negentiende eeuw ontstaan ook mini-landgoedjes: een grote villa of grote herberg met ruime tuin en vaak nog een vijver, maar verder geen landerijen, boerderijen etc.

Veel grotere kloosters zijn in wezen het centrum van een landgoed. In plaats van een landhuis is dan het klooster het centrum. Soms is dat in een oud landhuis gevestigd. Waar in tuin en park van een gewoon landgoed allerlei profane versieringen en follies staan, staan bij een kloosterlandgoed religieuze elementen zoals heiligenbeelden (in plaats van Romeinse of Griekse beelden), kruiswegstaties, Calvariebergen en Lourdesgrotten. Maar de opzet is identiek: centraal gebouw, tuin, park en een lanenstructuur in een ruim gebied met pachtboerderijen staan en waar soms aan *landscaping* gedaan is.

De terreinen die de heren van de oude heerlijkheden voor zich behouden hadden, zijn in de zestiende eeuw en later uitgegroeid tot de kernen van landgoederen. Naast deze oude groep ontstonden er ook geheel nieuwe landgoederen. De kern daarvan was in de regel een bestaande boerderij, soms een nieuwe ontginningshoeve, die in handen kwam van in een naburige stad gehuisveste adel of notabelen.

In Valkenswaard zijn geen landgoederen opgemerkt.

19.1 Gracht

Gracht om het landhuis of een iets groter gebied. Soms is alleen de gracht bewaard gebleven.

19.2 Herberg

Herberg uit 19^e of 20^e eeuw, centrum van rijke tuin, maar zonder verdere landgoedstructuren van betekenis: mini-landgoed.

19.3 Hoeven

Pachthoeve van het landgoed. Soms een bij het landhuis en nog enkele wat verderop. Hier worden enkele opvallende hoeven genoemd, al is een band met een landgoed niet aanwijsbaar.

8.19.3.001 De Polder, Schaft

Kennelijk een ontginningshoeve uit de 17^e of 18^e eeuw. In die tijd werd de naam “Polder” vaak voor nieuwe ontginningen gebruikt, hetzij om een hoge vruchtbaarheid te suggereren, hetzij omdat de wallen die men om het nieuwe land opwierp misschien op polderdijken leken.

Afbeelding: Hoeve De Polder op de kadasterkaart van 1830.

8.19.3.002 en 005 De Braken, Valkenswaard

In 1830 twee boerderijen dicht bijeen aan een flink stuk land dat ook De Braken heette. In 1402 nog een hofstat, er was toen dus geen boerderijgebouw maar wel een erf waar de boerderij op zou komen of al gestaan had. Die hoeve werd op Nuwelijnt gelokaliseerd. In 1500 woont er een Bertelmeeus Braecmans op de hoeve. De naam Braken verwijst waarschijnlijk naar het breken van de grond ten behoeve van ontginning. De naam Nuwelijnt zou 'het nieuwe lo-eind' betekenen.¹⁴³ Ze lagen in de Hoogh Braken aan de rechterzijde van de huidige Brakenstraat.

Afbeelding: Twee hoeven op De Braken op de kadasterkaart van 1830.

8.19.3.003 hoeve Ghinhoeven

In de nederzetting Geenhoven lag aan het plein (dries) aan de zuidkant de hoeve Ghinhoeven waaraan nederzetting zijn naam ontleende, wat overigens niet betekent dat het de oudste hoeve is

¹⁴³ Mélotte en Molemans, 1979, 83, 205.

van de nederzetting.¹⁴⁴ Op grond van de beschikbare gegevens wordt er van uit gegaan dat de Geenhoeve aanvankelijk een volkomen zelfstandig bedrijf was. Het had 2 ha aaneengesloten land, waarop zich een grote en kleine boerderij bevonden, een schuur, een schaapskooi, een hof (moestuin), een huisakker en een huisdries.¹⁴⁵

Afbeelding: bewerkte kadasterkaart van 1830 met toponiemen (uit Mélotte H.E.M., J. Molemans. Valkenswaard. Eindhoven, 1979: Noordbrabantse plaatsnamen).

8.19.3.004 Hoeve Hostat

Aan de Rijt in Geenhoven lagen in de 15e eeuw een 10-tal boerderijen. Het betreft vermoedelijk zeer oud cultuurgebied. De voornaamste hoeve stond bekend als die Hostad (een hostat is een hofstede), die omstreeks 1400 op een afstand van 250 meter van de Dommel was gelegen.¹⁴⁶

8.19.3.005 Hoeve de Mouthoorn

De Mouthoorn was een hoeve die rechts op de hoek van de huidige Korenstraat stond. De oude hoeve stond aan de Groenstraat.¹⁴⁷

8.19.3.006 Hoeve den Hatenhof

Hoeve gelegen aan het begin van de Groenstraat. De naam van de boerderij veranderde in de Nieuwe Tijd in het 't Heuvelmanneke. Zo wordt het terrein thans nog genoemd dat door de Molenstraat en Maastrichterstraat wordt ingesloten.¹⁴⁸

8.19.3.007 Hoeve den Loevenshof

Loevenshof is tot omstreeks 1700 het zuidelijkst gelegen woonoord van het Dorp. De hoeve lag op de plaats waar zich thans een opslagplaats van de gemeente bevindt, dus juist ten noorden van de asfaltweg die men onlangs 'Meulensteen' gedoopt heeft.¹⁴⁹

8.19.3.008 Hoeve Hostad Nuland

Ouder en omvangrijker dan de Zandberg was in de 15e eeuw de ontginning ten zuiden van de Zandberg, waarop toen 5 boerderijen stonden. Een daarvan wordt met bijbehorende gronden als

¹⁴⁴ Bots & Mélotte, 1977, 56

¹⁴⁵ Bots & Mélotte, 1977, 57

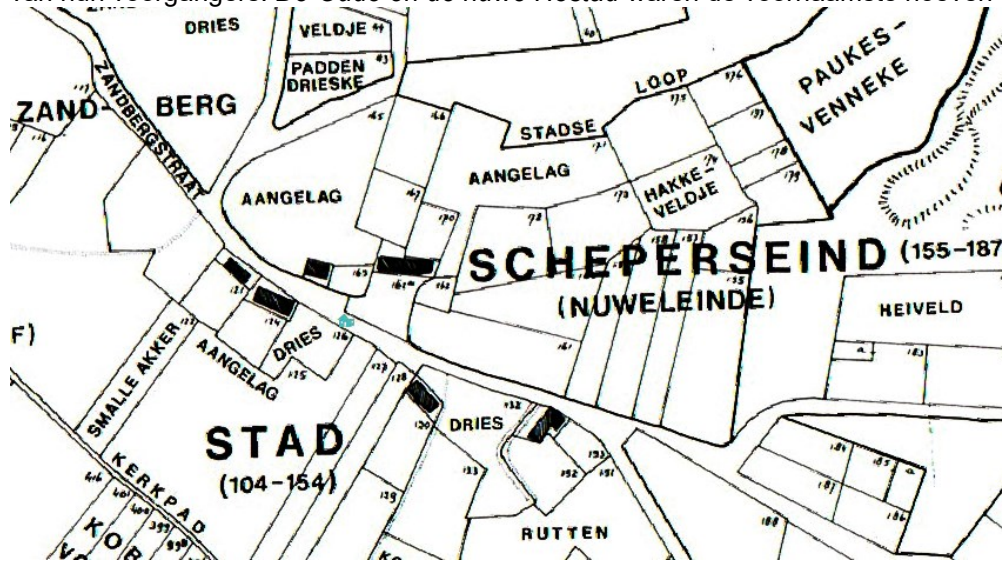
¹⁴⁶ Bots & Mélotte, 1977, 60

¹⁴⁷ Bots & Mélotte, 1977, 71

¹⁴⁸ Bots & Mélotte, 1977, 69-71

¹⁴⁹ Bots & Mélotte, 1977, 69-71

Hostad omschreven. Een hofstede dus, die gelegen was op een nieuwe ontginning in de heide.¹⁵⁰ In het gehucht Nulant stonden in de tweede helft van de 20e eeuw nog enkele boerderijen op de plaats van hun voorgangers. *De Oude en de nuwe Hostad* waren de voornaamste hoeven van Nulant.¹⁵¹

Afbeelding: bewerkte kadasterkaart van 1830 met toponiemen (uit Mélotte H.E.M., J. Molemans. Valkenswaard. Eindhoven, 1979: Noordbrabantse plaatsnamen).

8.19.3.009 Hoeve bij de Zwalp

De nederzetting Deelshurk kende aanvankelijk één hoeve: aan de splitsing van de Molenstraat en de weg naar de Zeelberg; aan wat later 'De Zwalp' werd genoemd.¹⁵²

8.17.3.010 Hoeve Zandberg

De Zandberg was in de 15e eeuw de noordelijkst gelegen heidenederzetting van het gehucht Zeelberg. De hoeve werd naar de heuvel genoemd. Op dat ontgonnen heidegebied lagen twee hoeven met samen ongeveer 8 ha. aan bouw- en weiland. De vroegere ligging daarvan moeten we zoeken aan de huidige Klappermansstraat.¹⁵³

Afbeelding: bewerkte kadasterkaart van 1830 met toponiemen (uit Mélotte H.E.M., J. Molemans. Valkenswaard. Eindhoven, 1979: Noordbrabantse plaatsnamen).

¹⁵⁰ Bots & Mélotte, 1977, 60

¹⁵¹ Bots & Mélotte, 1977, 60

¹⁵² Bots & Mélotte, 1977, 69-71

¹⁵³ Bots & Mélotte, 1977, 80

8.19.3.011 Huis Wolfsberg

Ten oosten van de Zeelbergseweg lag een huis met aangelag dat genoemd is naar een 500 meter verder gelegen zandverstuiving *den Wollifsberch*.¹⁵⁴

Afbeelding: Hoeve Wolfsberg aan de Zeelbergsestraat op de kadasterkaart van 1830.

19.4 Klooster

Typisch kloostergebouw als centrum van het landgoed.

19.5 Laan

Met bomen beplante meestal kaarsrechte weg. Soms aan iedere zijde twee of zelfs drie rijen bomen. Rond 1700 werden ook dennen als laanboom gebruikt.

19.6 Landgoedgebied

Het totale landgoedgebied, inclusief boerenland en bossen.

19.7 Landhuis

Het centrale landhuis, dat alle mogelijke bouwstijlen kan vertonen. Het landhuis kan in gebruik (geweest) zijn als klooster.

19.8 Omgrachte hoeve

Sommigen groeiden uit tot kasteeltje, de meesten 'degradeerden' tot boerderij (veelal zijn de grachten helemaal of gedeeltelijk gedempt).

19.9 Ontginningsstructuur

Meestal rechthoekige landinrichting die gevormd werd bij ontginning, waarin toen direct al of later een landgoed gevormd is.

19.10 Zichtlijn

Lijn waarlangs men in de verte uitziert op een bijzonder object: een beeld, kapel, kerktoren, molen... Deze lijn valt vaak samen met een laan.

8.19.10.001 en 002 Zichtlijnen Dommelen - Keersop

Deze zijn beiden verdwenen met de aanleg van de nieuwe N69.

8.19.10.003 en 004 Zichtlijnen Schafse Akker

Deze bestaan nog steeds.

¹⁵⁴ Bots & Mélotte, 1977, 60

Afbeelding: Zicht over de open akker naar Schaft vanaf de Peedijk (Google streetview 2025).

19.11 Park

Gebied met bomen en struiken, doorsneden met paden. In het park kun je folies aantreffen. Veelal speciaal vormgegeven. Soms zijn sporen van meerdere stijlen herkenbaar, want het park werd af en toe aan de nieuwste mode aangepast.

8.19.11.001 Het Philips - de Jongh Natuurpark – Valkenswaard

Het Philips-De Jongh Wandelpark is een fraai stuk natuur dat aan de noordkant grenst met de Eindhovense Golf. De gemeente Valkenswaard was in 1927 zeer ingenomen met het plan van NV Philips Grondmaatschappij om ruim 150 ha. Bos- en heidegrond aan te kopen in het noorden van Valkenswaard. De gemeenteraad bepaalde de prijs op minstens f 100.000,-. Een fors bedrag voor die tijd, dat voor de gemeente uiterst welkom was. Philips gebruikte circa 100 ha voor de aanleg van een golfbaan (de Eindhovense Golf), de resterende grond kreeg merendeels de bestemming van 'openbaar park'. Philips zou zorg dragen voor de aanleg én voor het eeuwigdurend onderhoud. Het Natuurpark werd, vanuit Valkenswaard in richting Eindhoven bekeken, aan de rechterkant van de weg aangelegd nog voor de stoplichten van de kruising Meerendreef/Eindhovenseweg.

De gemeente had voordien al verschillende plannen ontwikkeld om zelf een park aan te leggen. In de raadsvergadering van 27 maart 1926 werd vermeld dat de aanleg van een park een welkome bestrijding zou kunnen zijn voor de gevreesde TBC-ziekte die veel slachtoffers eiste. Op 27 januari 1927 wees wethouder Jac. Kanen nog eens op het grote aantal tuberculose patiënten in de gemeente, een gevolg van het werken in de ongezonde sigarenindustrie. Het park (25 ha. groot) werd aangelegd naar een plan van tuinarchitect D.F. Tersteeg uit Naarden die koos voor het handhaven van het typische Brabantse landschap met zijn heide, vennen en dennenbossen. Er werden wegen aangelegd met banken en met riet bedekte schuilhuisjes.

Op zondag 8 juni 1930 was het feest in Valkenswaard want die dag werd het 'Philips-de Jongh Natuurpark' officieel geopend. De Valkenswaardse gemeenteraad besloot de schenkers een stenen bank aan te bieden (kosten f 300,-) met de tekst: 'Herinnering van dankbaar Valkenswaard aan de heer en mevrouw dr. A.F. Philips de Jongh'¹⁵⁵

Het prominente Peetersven staat bekend vanwege de aanwezigheid van de beschermde plantsoorten zonnedauw en gagele. Even ten zuiden van het wandelpark bevinden zich de Grote en Kleine Meer.

¹⁵⁵ Van de Besselaar, 1995.

Oude landkaarten spreken van Groot Moer en Klein Moer en archieven uit de zestiende eeuw van de ossevenne. Moer verwijst naar de Zuid-Nederlandse naam voor klot, dat ontstaat door een ophoping van afgestorven plantenresten die men gebruikt als brandstof. Opvallend maar karakteristiek en cultuurhistorisch zijn de runsloten van de Kleine Meer. Lokale leerlooiers gebruiken dit gebied voor de aanleg van zogenaamde rabatten, kleine dijkjes gemaakt van grond. Op deze rabatten plant men eiken. De schors van deze bomen gebruiken de leerlooiers bij het looien van leer.¹⁵⁶

Afbeelding: Philips de Jongh wandelpark (bron: Panoramico)

19.12 Tuin

Meest open gebied met gras, lage struiken, bloemen, kruidentuin, paden. Veelal speciaal vormgegeven. Soms zijn sporen van meerdere stijlen herkenbaar, want de tuin werd af en toe aan de nieuwste mode aangepast. Hieronder vallen ook de stadtuinen die behoorden bij de deftige woningen in een dorp (zoals bijvoorbeeld Oirschot).

8.19.12.001 Tuin Brouwerijplein 84 Dommelen

Tuin bij de villa die gebouwd werd voor de familie Snieders, eigenaars van de Dommelse bierbrouwerij. De beplanting bestaat oa. uit rode beuk en valse acacia. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1890-1910. Volgende bomen zijn bij de bomenstichting geregistreerd:

- diverse soorten uit 1890-1900, waaronder groep rode beuken;
- valse acacia uit 1900-1910.

Cultuurhistorische waarde: hoog. CHW. Nr. G269 (HK-HG-41)

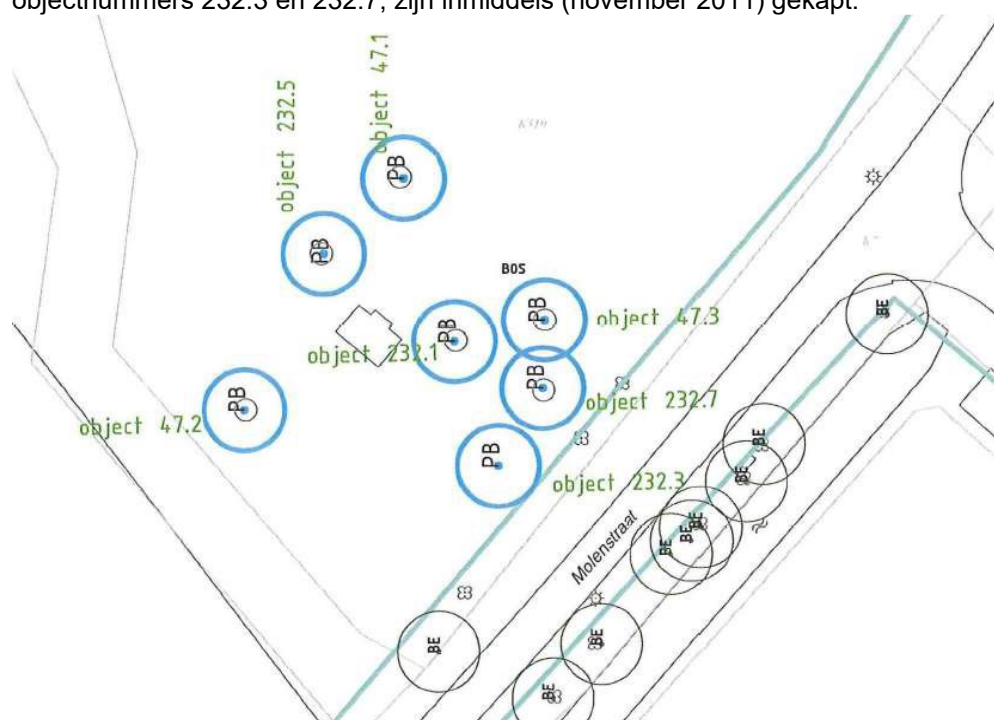
¹⁵⁶ Verbeek 2023, 206 e.v.

Afbeelding: Monumentale bomen in de tuin aan Brouwerijplein 84 (Google streetview 2025).

8.19.12.002 Tuin bij theehuis Molenstraat 210 Valkenswaard

Met blauwe cirkels zijn de monumentale bomen in de tuin aangegeven. Twee bomen, de objectnummers 232.3 en 232.7, zijn inmiddels (november 2011) gekapt.

Afbeelding: Tuin bij theehuis Molenstraat 210 Valkenswaard (foto Google Maps).

Afbeelding: Tuin bij theehuis Molenstraat 210 Valkenswaard (foto Google Maps).

19.13 Vijver

Siervijver in de tuin of het park, soms speciale visvijvers.

19.14 Villa

Groot huis of klein landhuis uit 19e of 20e eeuw, centrum van rijke tuin, maar zonder verdere landgoedstructuren van betekenis: minilandgoed.

19.15 Wal

Aarden wal vaak met gracht als omgrenzing van het landgoed. Als het landgoed ooit uitgebreid is, kan zo'n wal ook binnen het landgoed voorkomen!

19.16 Overige

Landgoederen zijn bijzonder rijk aan allerlei bijzondere elementen. In de groep “overig” zitten objecten van uiteenlopende aard, die hieronder opgesomd worden:

arbeidershuis: woning voor een van de landarbeiders van het landgoed.

beeld: beeld van klassieke goden, koningen of koninginnen, andere helden of symbolen;

heiligenbeeld, kruiswegstatie, Calvarieberg, Lourdesgrot.

bijgebouw: niet nader gespecificeerd bijgebouw van het centrale landhuis of klooster.

bomengroep: bijzondere groep bomen, soms ook van bijzondere bomen, als element van het vormgegeven landschap.

familiëgraf: vlakgraf of grafheuvel waarin leden van de landgoedfamilie begraven zijn. Soms moeilijk te onderscheiden van ijskelder!

ijskelder: holle heuvel waarin men het ijs bewaarde dat in de winter uit de vijver gehakt werd. Lijkt soms erg op een familiëgrafheuvel.

jachthuis: speciaal huis of huisje waar men samen kwam voorafgaand en na afloop van de jacht. Hier werden bijv. de jachttrofeeën bewaard.

kapel: privé-kerk, kapelletje

kerkhof: op kloosterlandgoederen komen begraafplaatsen voor de kloosterlingen voor.

koetshuis: bijgebouw waarin de koetsen gestald werden. Meestal met grote poortdeuren.

opzichtershuis: woning voor de opzichter van het landgoed, vooral op landgoederen waar de eigenaar zelden aanwezig was.

orangerie: bijgebouw voor het kweken van allerlei planten, voorloper van de moderne kassen.

theehuis: losstaand gebouwtje om thee in te drinken, vaak op een heuveltje, met fraai uitzicht.

toegangshek: deftig toegangshek aan de oprijlaan, met gemetselde elementen en of veel smeedijzer.

tuinhuis: losstaand gebouwtje aan de rand van tuin of park, met fraai uitzicht.

visvijver: vijver (tje) om vis in te houden, soms reeks vijvers om vis in te kweken.

8.19.16.001 *Het theehuis van Mevrouw Van Best*

Molenstraat 210 Valkenswaard (nabij de Venbergse molen).

Gemeentelijk monument.

Het landgoed waar anno 2010 het tuin- of theehuisje ligt, was in 1832 een weiland tussen de Venbergse Molen en de Postelse Hoef (of Postelhoeft). Het behoorde toe aan de brouwers Jan en Adriaan Snieders uit Dommelen. Het gehele terrein werd 'De Hoef' genoemd, naar een boerderij met dezelfde naam. Volgens onderzoek van bouwhistoricus Dick Zweers zou het hier gaan om de Postelse Hoef. Jan en Adriaan Snieders waren eveneens eigenaren van die boerderij.

Rond 1900 was de bekende Valkenswaardse fabrikantenfamilie Van Best (grondlegger van de Willem II – sigarenfabriek) eigenaar van de Postelhoeft. Op het eind van de 19e eeuw lieten de Van Bests op dit terrein een tuin- of theehuisje bouwen, zoals dat bij rijkere families wel vaker gebeurde. Op een topografische kaart uit 1901 is het huisje herkenbaar. Mevrouw Etty van Best-Wiegersma, de vrouw van de sigarenfabrikant Frans van Best, heeft jarenlang gebruik gemaakt van dit theehuisje. Later verkocht Van Best de boerderij, maar het theehuisje bleef nog lang in zijn bezit. Het onderhoud van de boomgaard op het terrein van het theehuisje werd gepleegd door een zekere heer Lemmens. Bij de opvolgende eigenaren kreeg het theehuisje nadien een heel andere functie. Het werd een soort vakantiewoning, waar familieleden jaarlijks een paar weken doorbrachten. Ook vonden er enkele verbouwingen plaats aan het huisje, dat daardoor meer 'gerief' kreeg om het ook voor langere tijd te bewonen. Enkele jaren geleden is het huisje overgegaan naar de familie Staals, of eigenlijk de dochters Staals. Zij hebben in 2010 het plan opgevat om het theehuisje en de oude boomgaard op te knappen. De dames Staals zijn de initiatiefnemers voor een nog op te richten: 'Stichting tot behoud van het theehuis met tuin van mevrouw Van Best-Wiegersma'. De stichting zal zich inspannen zowel theehuis als tuin te onderhouden en te bewaren. Het ligt in de bedoeling hier straks kleine concerten, exposities en educatieve ontmoetingen te organiseren.¹⁵⁷

Het roodbruine metselwerk in kruisverband, wordt gelijkmatig afgewisseld met witgeschilderde imitatiespekragen. Twee louverdeuren geven toegang tot de twee vertrekken van het theehuisje. Het stucplafond en de zeshoekige vloertegels in Escher-achtige kubusmotief zijn bijzonder. De grote omliggende tuin is merendeels ingericht in Engelse landschapstijl. De tuinaanleg rondom dit huisje is geheel verfraaid. Een tuinarchitect heeft de indeling van de tuin weer teruggebracht naar het eind 19e-eeuwse Engelse modebeeld. Het gebouwtje is in 2010 eveneens geheel gerestaureerd. Het

¹⁵⁷ Eindhovens Dagblad 21/6/2011.

bekende uiterlijk van het theehuisje is geheel intact gebleven, met uitzondering van de dakbedekking en de indeling van ramen en toegangsdeuren. Het interieur was op vele plaatsen (wanden, plafond) in een slechte conditie. De eigenaar heeft bewust gekozen om de restanten van een verflaag (bruinrood en groen), die op de muren was aangebracht, intact te laten. Op enkele plaatsen is een volledig kaal muurdeel op onopvallende wijze voorzien van een identieke kleur. Het huidige stucplafond met plint is op enkele plaatsen gerestaureerd.

Het theehuisje aan de Molenstraat 120 in de jaren 80 (boven) en in 2013 (foto boven www.theehuisvanmevrouwvanbest.nl en onder R. Berkvens).

Het tuin- of theehuisje aan de Molenstraat is wat betreft vormgeving uniek in Valkenswaard en staat op het historische grondgebied van de oude Postelse Hoeve. Het huisje geeft op sociaal en cultuurhistorisch gebied een mooi beeld van de vrijetijdsbesteding van de vermogende Valkenswaardse industriëlen van de 19e eeuw. Daarbij is ook de natuurlijke omgeving, met daarbij de parkaanleg en boerderijen in de directe nabijheid beeldbepalend. Nu het huisje gerestaureerd is en de omliggende tuin volledig nieuw is ingericht, is het gewenst om de resterende monumentale bomen in de tuin als beschermd gemeentelijk monument aan te wijzen.

Thema 20 Bosbouw

Tot een eind in de middeleeuwen waren er in Zand-Brabant volop bossen. Door ontginning, het halen van bouwhout en geriefhout, en overbeweiding gingen die bossen bijna allemaal teloor. Bossen die deze periode “overleefd” hebben en nog voort bestaan zijn zeldzaam, maar ze zijn er wel. Het lijkt alsof de bebossing van de heide in de Kempen pas tussen 1850 en 1950 tot stand kwam en dat een deel van die jonge bossen na 1900 (1907?) alweer in boerenland omgezet werd.

De bossen zijn in vijf ouderdomscategorieën ingedeeld. Het gaat hier dus om de vlakken die bos zijn of waren en hun datering. Er horen daarom ook beschrijvingsvelden “datering start van het bos”; “datering einde van het bos” bij.

Bij de reconstructie van het historisch landschap is gebruik gemaakt van drie referentieperiodes, drie ijkpunten (circa 1830, 1900, 1930), waardoor de ontwikkeling van het landschap gestalte krijgt. Aan de hand van het historisch kaartmateriaal uit betreffende periodes kon de ontwikkeling van het landschap, in dit geval de bosbouw, in kaart worden gebracht.¹⁵⁸

20.1. Bosbouw 1500-1750

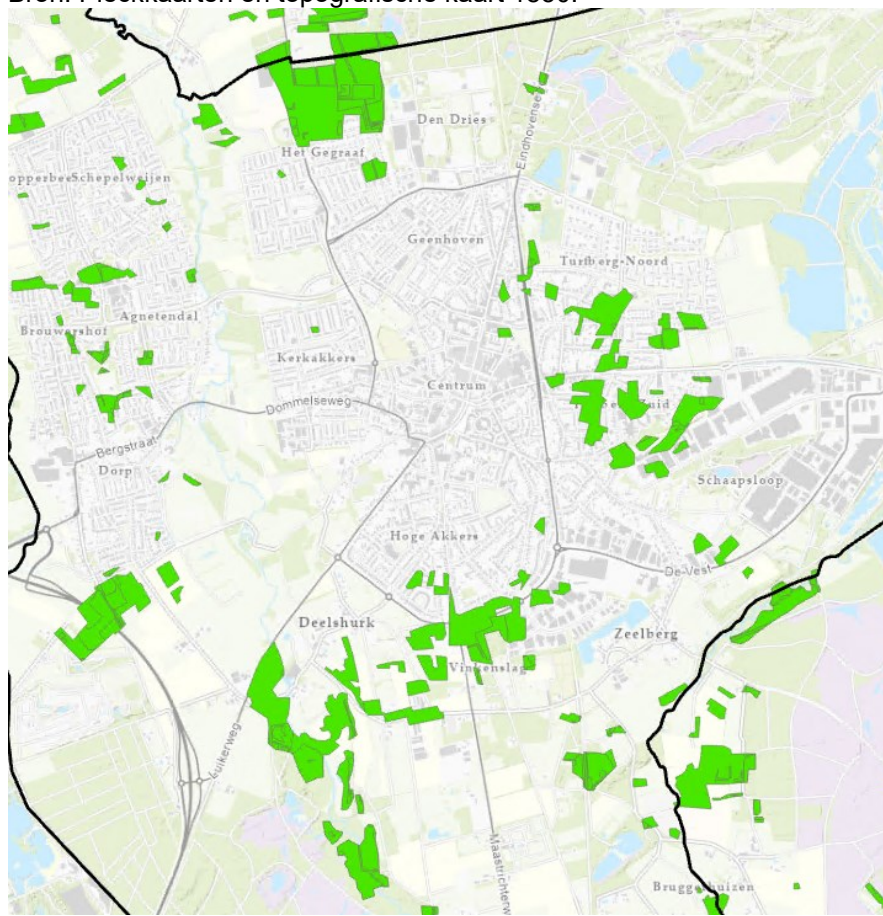
Nieuwe bosaanplant uit deze periode.

20.2. Bosbouw 1750-1850

Na 1750 begint de bouwbouwtraditie van de Verlichting grip te krijgen op de landgoedeigenaren. Zowel loofbossen als dennen.

8.20.2.001 t/m 8.20.2.172 Bosbouw 1750-1850

Bron: Pieckkaarten en topografische kaart 1850.

Afbeelding: Overzicht van het aanwezige bos in 1850; opvallend minder dan heden ten dage.

¹⁵⁸ Historisch kaartmateriaal: 1832: kadaster 1832; 1838: topografie 1837-1840. Uit de reproductie Wolters-Noordhoff, 1990; 1845: Topografie ca 1845: Van der Voordt-Pieck en Kuijl. 1845; 1900: Topografie ca 1900 Wieberdink, 1989. Dit zijn de Bonnebladjes.

20.3. Bosbouw 1850-1900

Vanaf ca 1850 vooral bebossing van grote heideterreinen die uit de gemeente verkocht werden en bij gebrek aan mest niet in boerenland konden worden omgezet. Veelal dennen (mijnhout).

Operationaliseren: deze bossen staan nog niet op de kaart van Van der Voordt Pieck, 1842; maar wél op de Bonnekaart van ca 1900.

8.20.3.001 t/m 8.20.3.251 Bosbouw 1850-1900

Bron: Topografische kaart 1900.

Bijzonderheden:

8.20.3.235 t/m 242 en 252 Bos en houtwallen Dommeldal bij Loon

Bos en houtwallen in het beekdal van de Dommel. De beplanting bestaat o.a. uit zwarte els, zwarte bes, zachte berk, populier, es, zomereik, grove den, ruwe berk, wilde lijsterbes, grauwe wilg, ratelpopulier, sporkehout, wilde kamperfoelie en vogelkers. In de ondergroei o.a. koningsvaren, Gelderse roos en wilde gagel. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1850-1910, maar is deels ook ouder.

Cultuurhistorische waarde: zeer hoog. CHW. Nr. G217 (GK-HG-77).

Afbeelding: Bos en houtwallen in het dal van de Keersop en de Dommel, in het noorden van Dommelen (Google Maps 2025).

8.20.3.067, 074, 077 t/m 080, 088 t/m 092, 201 t/m 208 en 253 Bos en houtwallen Dommeldal tussen Borkel en Valkenswaard

Bos en houtwallen, plaatselijk met (restanten van) hakhout, in een beekdal. De beplanting bestaat o.a. uit zomereik, zwarte els, grove den, es, zachte berk, grauwe abeel, populier en hop. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1850-1900, maar is deels ook ouder.

Cultuurhistorische waarde: zeer hoog. CHW. Nr. G156 (GK-HG-108).

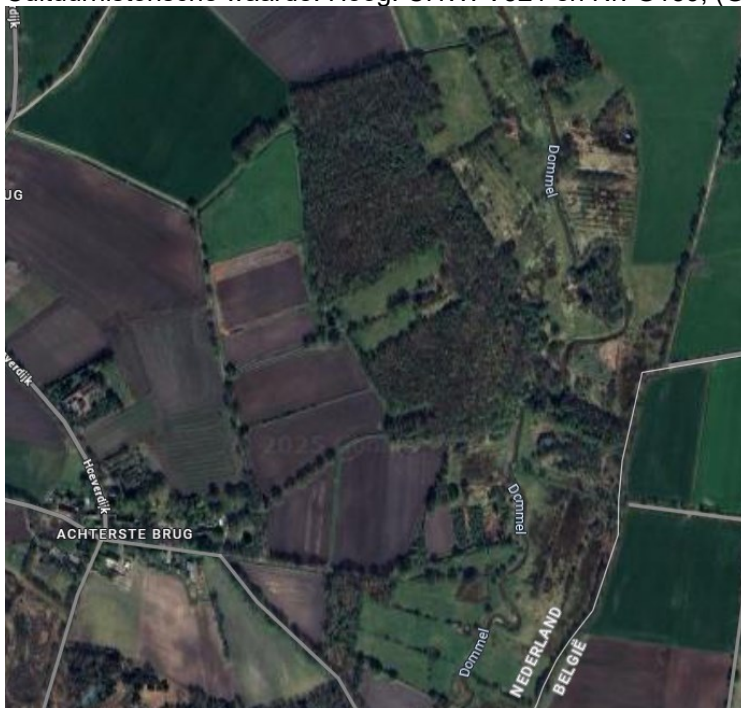

Afbeelding: Dicht broekbos in Dommeldal bij de Malpie (foto R. Berkvens, 2022).

8.20.3.124 t/m 127 en 143 t/m 147 Bos en houtwallen Dommeldal bij Achterste Brug

Beekdal met beemdgronden (oude hooi- en weilanden) en restanten van een kleinschalige percelering, met lange, smalle percelen, haaks op de beek. Veel perceelsscheidingen worden nog gemarkeerd door greppels en (resten van) houtwallen. Plaatselijk nog zandpaden. De percelering kan deels nog dateren uit de Late Middeleeuwen (1250-1500), toen grote delen van de beekdalen werden ontgonnen. In het beekdal ligt de Venbergse Molen (ca. 1900, vermeld in 1227). Hoewel het gebied nooit is herverkaveld en de Dommel nog vrij meandert, is de percelering na 1950 gedeeltelijk gewijzigd en uitgedund. Delen van het beekdal zijn thans bedekt met aaneengesloten bos. Voor een deel bestaat dit bos uit (doorgesloten) hakhout: Bos en houtwallen, plaatselijk met (restanten van) hakhout, in een beekdal. De beplanting bestaat o.a. uit zomereik, zwarte els, schietwilg, grauwe wilg, geoorde wilg, populier, ruwe berk, wilde lijsterbes, sporkehout, gewone vlier en Gelderse roos. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1850-1900, maar is deels ook ouder. Het gebied kent een samenhang met de boven- en benedenstroomse delen van het Dommeldal, met de woeste gronden van De Malpie en met de buurtschappen Achterste Brug en Schaft.

Cultuurhistorische waarde: Hoog. CHW. V321 en Nr. G159, (GK-HG-110).

Afbeelding: Bos en houtwallen in het Dommeldal bij Achterste Brug (Google Maps 2025).

20.4. Bosbouw na 1900

Vanaf 1900 is de kunstmest betaalbaar en kan de hei wél in boerenland omgezet worden. Dan leidt nog maar een deel van de ontginningen tot bossen. Veelal dennen (mijnhout).

8.20.4.001 t/m 8.20.4.249 Bosbouw 1900-1930

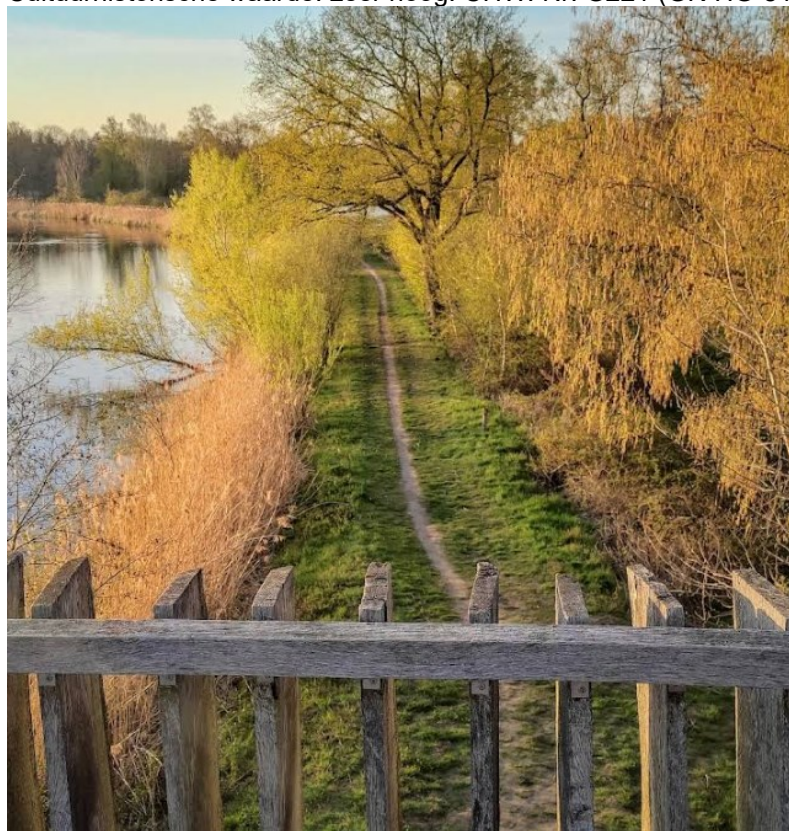
Bron: Topografische kaart 1930.

Bijzonderheden:

8.20.4.034, 037 en 048 Bos viskwekerij Tongelreep

Bos en beplantingen langs watergangen en vijvers van een viskwekerij. De beplanting bestaat o.a. uit zomereik, zwarte els, grove den, ruwe berk, zachte berk, wilde lijsterbes, sporkehout, Amerikaanse vogelkers, aalbes, zwarte bes, wilde kamperfoelie en elzenzegge. Het geheel dateert met name uit de periode 1900-1920, maar is deels ook jonger.

Cultuurhistorische waarde: zeer hoog. CHW. Nr. G221 (GK-HG-81).

Afbeelding: Bosranden rond de visvijvers bij de Tongelreep bij Valkenswaard (april 2021).

8.20.4.162, 169, 175 t/m 181 en 251 Jonge ontginning De Plateaux

Jonge heideontginning, grotendeels bestaande uit productiebossen met naalddhout. Plaatselijk heiderelicten en landbouwgronden. In de zuidwestelijke hoek, Pelterheggen geheten, ligt een complex vloeiveiden, bestaande uit smalle percelen, van elkaar gescheiden door bevoeiingsloten. Deze sloten staan via het Afwateringskanaal in verbinding met het Kanaal van Bocholt naar Herentals, waarlangs kalkrijk Maaswater wordt aangevoerd. De vloeiveiden werden gebruikt als hooiland. Met de aanleg van de Pelterheggen werd begonnen in 1847. Het aangrenzende gebied is later verkaveld en ontgonnen, met name in de periode 1880-1940. Omstreeks 1920 raakte het complex vloeiveiden in verval en werden de voormalige hooilanden beplant met populieren. Thans zijn de vloeiveiden in beheer bij Natuurmonumenten. Een deel van de vloeiveiden wordt weer bevoeid en als hooiland gebruikt. Kenmerkend voor de vloeiveiden is de kalkminnende vegetatie. Het gebied kent een samenhang met de jonge heideontginningen langs de Beekloop en met het gebied Kolonie, in België, gebieden waarin eveneens vloeiveiden voorkomen. Ook kent het gebied een samenhang met de jonge heideontginning Beekerheide.

Cultuurhistorische waarde: Hoog. CHW. Nr. V259 (GK-HV-20).

Afbeelding: De Plateaux is een deels bebost heidegebied (foto www.DeGroteHeide.eu).

Thema: 21 De oude Akkers

Het gaat hier om akkers van voor 1850. In de Meierij kunnen twee typen oude akkergebieden onderscheiden worden: de grote openakkergebieden (in provinciale taal: “bolle akkers” alhoewel die akkers vaak heel vlak zijn) en de met heggen of houtranden omgeven akkers die in de Kempen veelal “kamp” of “heg” heten. Sommige daarvan liggen bol, andere zijn vlak.

De open akkercomplexen waren in de negentiende eeuw aan de buitenzijde wel begrensd met een levende haag, eventueel op een wal, maar de interne verdeling in eigendoms- of gebruikseenheden bestond uit greppels van een voet breed en diep, ofwel een grasbandje van een voet breed, danwel een denkbeeldige lijn tussen twee merktekens zoals een steen of paal. Deze open akkers zijn waarschijnlijk de oudste akkercomplexen. Bovendien is in de Kempen, maar óók heel nadrukkelijk in Breda, aangetoond dat onder deze in de negentiende eeuw niet of schaars bewoonde akkers, vroegmiddeleeuwse en zelfs oudere bewoningssporen schuil gaan. Het nederzettingsspatroon is tot in de dertiende eeuw nogal dynamisch geweest. Pas vanaf de dertiende eeuw werd blijkbaar het nederzettingsspatroon gevormd, dat we rond 1800 nog (in uitgegroeide vorm) kunnen waarnemen.

Het onderscheid “besloten” of “open” van de oude akkers, en de akkerwallen, zijn afgelezen van de topografische kaart van ca 1838. De bolle akkers zijn afgelezen van de hoogtekaart AHN. Hier zijn dus alleen de bolle akkers weergegeven die rond 2000 nog herkenbaar waren. Onderzoek in Boxtel wees uit dat de bolle ligging voor de wandelaar pas te zien is, als de akker in het midden meer dan een halve meter hoger ligt dan aan de rand. In de verstedelijkte gebieden zijn dus geen bolle akkers aangegeven. Bolle akkers vallen deels samen met de hier opgenomen besloten of open akkers, maar komen ook daarbuiten voor, op jonge akkergronden. Bolle akkers getuigen van een nog niet geheel begrepen intensieve bewerking van het akkerland in of na de middeleeuwen. Daardoor kwam het midden van de akker zo'n halve tot een hele meter hoger te liggen dan de randen. Dit zal de afwatering bevorderd hebben. Er zijn overigens vooral langs beekdalen gevallen bekend waarin men later deze “kop” van de akker afschoof, het beekdal in, om zo de oppervlakte akkergrond te vergroten. Dit leidde tot versmalde beekdalen, zogenaamde “tuineerdgronden” in het opgehoogde deel van de dalen (en een bodemprofiel dat “op z'n kop” ligt!) en onverwacht dunne akkerdekken boven op de oude akkers.

Binnen het thema oude Akkers kunnen we de open akkers en de besloten akkers makkelijk van de topografische kaarten in combinatie met de kadasterkaart aflezen.

Open akkers zijn vaak erg groot, bevatten een heleboel meest strookvormige eigendommetjes die allemaal bouwland zijn en onderling niet of amper door heggen gescheiden zijn of waren. Het terrein ligt meestal hoog ten opzichte van de omgeving, maar is intern behoorlijk vlak. Bij de provincie heet dit de “bolle akker”, maar die term is misleidend.

Akkerwal: Om een “open akker” lag wél een heg, met daarin akkertoegangen (“akkerveken”). Soms lag de heg op een wal: een akkerwal.

Besloten akkers zijn bouwlandpercelen van een halve tot twee hectare, die omgeven zijn door een heg die soms op een walletje staat. In deze streek heten die “kamp”, “bocht”, “heg”. Veelal het eigendom van één persoon of slechts enkele. De besloten akkers liggen soms “bol”, maar lang niet altijd.

Steilrand: doordat oude akkers door bemesting met zandhoudende mest 30 cm of veel meer opgehoogd zijn, steken ze soms op opvallende wijze boven aangrenzende oude graslandgronden uit. Als die in een beekdal liggen, is het verschil nóg markanter. Deze steilranden accentueren de oude akkers.

Verder hebben we drie *nadere onderscheidingen* bij de oude akkers:

Bolle akker: “Bolle akker” is een *nadere onderscheiding* die voor de besloten akkers relevant is. De akker ligt bol of niet. Vaak liggen ze nu vlakker dan vroeger. Het blijkt dat de wandelaar ze pas herkent als het midden van de akker meer dan 50 cm hoger is dan de rand. Een en ander kan van de AHN hoogtekaart afgelezen worden.

Percelering: vooral bij open akkers is het interessant om na te gaan of de oude akkerpercelering er nog is. Die is te zien op de kadasterkaart en bestaat uit in blokjes gegroepeerde korte strookvormige percelen. Lijkt me daarom een item dat bij het beoordelen van de relictwaarde van belang is.

Perceelsrandbegroeiing: een item dat bij het beoordelen van de relictwaarde van belang is, zowel bij openakkers (de buitenheg) als bij de besloten akkers.

Bij de reconstructie van het historisch landschap is gebruik gemaakt van drie referentieperiodes, circa 1830, 1900, 1930, waardoor de ontwikkeling van het landschap gestalte krijgt. Aan de hand van het historisch kaartmateriaal uit betreffende periodes kon de ontwikkeling van het landschap, in dit geval de oude akkers, in kaart worden gebracht.¹⁵⁹

21.1 Akkerwal

Om een “open akker” lag wél een heg, met daarin akkertoegangen (“akkerveken”). Soms lag de heg op een wal: een akkerwal.

De volgende akkerwallen zijn in Valkenswaard gesignaleerd:

Uniek nr	Naam	Relictstatus
8.21.1.001	Dommelen aan de Schepelweien	Bestaat niet meer
8.21.1.002 t/m 10	Dommelen, Hoge Akkers	Bestaat nog deels
8.21.1.011 t/m 15	Dommelen, Kerkakkers	Bestaat niet meer
8.21.1.016	Dommelen, De Groenakker	Bestaat niet meer
8.21.1.017	Dommelen, De Weilens	Bestaat niet meer
8.21.1.018 en 19	Borkel, Klein Borkel	Bestaat nog deels
8.21.1.020 t/m 31	Borkel, Borkelse Akker	Bestaat nog deels
8.21.1.032 en 33	Borkel, De Hoef	Bestaat niet meer
8.21.1.034 t/m 41	Borkel, Achterste Brug	Bestaat niet meer
8.21.1.045 en 46	Schaft, De Polder	Bestaat niet meer
8.21.1.047 en 48	Schaft, De Schaftse Akker	Bestaat niet meer
8.21.1.049 t/m 51	Schaft, Het Huur Eind	Bestaat niet meer
8.21.1.052 t/m 55	Valkenswaard, Geenhoven	Bestaat nog deels
8.21.1.056 t/m 60	Valkenswaard, Kerkakkers	Bestaat nog deels
8.21.1.061	Valkenswaard, Konijnswarande	Bestaat niet meer
8.21.1.062 t/m 63	Valkenswaard, Zeelbergse Akkers	Bestaat nog deels
8.21.1.064 t/m 66	Valkenswaard, Deelshurkse Akkers	Bestaat niet meer
8.21.1.067	Valkenswaard, Heihoeven	Bestaat niet meer

Onder dit subthema zijn ook een paar houtwallen ondergebracht die maar deels samenhangen met een akkerwal. Deels hangen ze namelijk samen met latere ontginningen en bosaanplant.

8.21.1.068 Houtwallen Deelshurk

Houtwallen langs wegen en perceelsscheidingen in een jonge heideontginning. De beplanting bestaat o.a. uit zomereik, zwarte els, ruwe berk en grauwe wilg. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1850-1900.

Cultuurhistorische waarde: redelijk hoog. CHW. Nr. G157 (GK-HG-109)

¹⁵⁹ Historisch kaartmateriaal: 1832: kadaster 1832; 1838: topografie 1837-1840. Uit de reproductie Wolters-Noordhoff, 1990; 1845: Topografie ca 1845: Van de Voordt-Pieck, Van der Kuijl, 1845; 1900: Topografie ca 1900 Wieberdink, 1989. Dit zijn de Bonneblaadjes.

Afbeelding: Houtwallen bij de Hoeve – Deelshurk (Google streetview 2021).

8.21.1.069 Houtwallen Borkelsche Heide

Houtwallen op de grens van oud cultuurland en een beboste jonge heideontginning. De beplanting bestaat o.a. uit zomereik, ruwe berk, robinia, hulst en brem. Het geheel dateert overwegend van omstreeks 1900.

Cultuurhistorische waarde: redelijk hoog. Cultuurhistorische waarde: hoog. CHW. Nr. G161 (GK-HG-114).

21.2 Besloten akker

Dit zijn bouwlandpercelen van een halve tot twee hectare, die omgeven zijn door een heg die soms op een walletje staat. In deze streek heten die “kamp”, “bocht”, “heg”. Veelal het eigendom van één persoon of slechts enkele. De besloten akkers liggen soms “bol”, maar lang niet altijd.

In Valkenswaard werden de onderstaande besloten akkers opgetekend. Het merendeel hiervan bestaat echter niet meer.

Uniek nr	Naam
8.21.2.001	Valkenswaard, Nieuwe Velden
8.21.2.002 en 3	Schaft, in de Schaftse Heide
8.21.2.004	Schaft, Klein Schaft
8.21.2.005	Schaft, De Nieuwe Hoef
8.21.2.006	Valkenswaard, Klein Schaft
8.21.2.007	Borkel, Voorste Brug
8.21.2.008	Borkel, om de Borkelse Akker
8.21.2.009 t/m 11	Borkel, De Hoef
8.21.2.012 t/m 15	Borkel, om de Borkelse Akker
8.21.2.016	Borkel, Klein Borkel
8.21.2.017	Riethoven, aan de Keersop
8.21.2.018 t/m 20	Heeze, Heezer Hut
8.21.2.021 t/m 22	Valkenswaard, Peetersven
8.21.2.023 en 24	Valkenswaard, Geenhoven
8.21.2.025	Valkenswaard, Deelshurkse Akkers
8.21.2.026	Valkenswaard, Nieuwe Velden
8.21.2.027	Valkenswaard, Steenbrugse Velden
8.21.2.028	Valkenswaard, Venbergse Hoef
8.21.2.029	Valkenswaard, Nieuwe Velden

8.21.2.030 t/m 32	Valkenswaard, Venbergse Hoef
8.21.2.033 t/m 38	Valkenswaard, De Haag
8.21.2.039 t/m 42	Valkenswaard, DeBunders
8.21.2.043	Valkenswaard, De Haag
8.21.2.044	Valkenswaard, DeBunders
8.21.2.045	Valkenswaard, Geenhoven
8.21.2.046 en 47	Valkenswaard, Vlasroot
8.21.2.048 en 49	Valkenswaard, De Zandberg
8.21.2.050	Valkenswaard, Zeelbergse Akkers
8.21.2.051	Valkenswaard, De Reisvennen
8.21.2.052	Valkenswaard, Het Hoekske
8.21.2.053	Valkenswaard, Zeelbergse Akkers
8.21.2.054	Valkenswaard, Schepers Eind
8.21.2.055 t/m 57	Valkenswaard, Nieuwe Erven
8.21.2.058 en 59	Valkenswaard, Wolbergse Velden
8.21.2.060	Valkenswaard, Nieuwe Erven
8.21.2.061 en 62	Valkenswaard, Wolbergse Velden
8.21.2.063	Valkenswaard, aan de Zeelbergse Brug
8.21.2.064 t/m 67	Valkenswaard, Het Hoekske
8.21.2.068	Valkenswaard, De Drie Kassen
8.21.2.069 t/m 72	Dommelen, Heike
8.21.2.073 t/m 77	Dommelen, aan de Schepelweien
8.21.2.078	Dommelen, De Duiselmans
8.21.2.079	Dommelen, De Donders
8.21.2.080 t/m 86	Dommelen, De Nieuwe Goedjens
8.21.2.087 t/m 89	Borkel, Tolhek
8.21.2.090 t/m 94	Borkel, om de Borkelse Akker
8.21.2.095 t/m 99	Borkel, De Hoef
8.21.2.100	Borkel, aan het Biestven
8.21.2.101	Borkel, Voorste Brug
8.21.2.102 t/m 107	Borkel, Achterste Brug
8.21.2.108	Schaft, De Nieuwe Hoef
8.21.2.109 t/m 112	Schaft, in de Schaftse Beemden
8.21.2.113	Schaft, Hoge Beemden
8.21.2.114	Schaft, in de Schaftse Heide
8.21.2.115 en 116	Dommelen, Hoge Akkers
8.21.2.117 en 118	Valkenswaard, Deelshurkse Akkers

Afbeelding: Besloten akker bij de Achterste Brug in Borkel (maart 2011)

21.3 Open akker

Open akkers zijn vaak erg groot, bevatten een heleboel meest strookvormige eigendommen die allemaal bouwland zijn en onderling niet of amper door heggen gescheiden zijn of waren. Het terrein ligt meestal hoog ten opzichte van de omgeving, maar is intern behoorlijk vlak. Bij de provincie heet dit de “bolle akker”, maar die term is misleidend.

In Valkenswaard zijn de volgende open akkers aanwezig geweest:

Uniek nr	Naam	Relictstatus
8.21.3.001	Schaft, Klein Schaft	Bestaat nog
8.21.3.002	Schaft, De Schaftse Akker	Bestaat nog deels
8.21.3.003 en 4	Borkel, Achterste Brug	Bestaat nog deels
8.21.3.005	Borkel, De Hoef	Bestaat nog deels
8.21.3.006	Borkel, Klein Borkel	Bestaat nog deels
8.21.3.007	Valkenswaard, Geenhoven	Bestaat nog deels
8.21.3.008	Valkenswaard, Kerkakkers	Bestaat nog deels
8.21.3.009	Valkenswaard, De Reisvennen	Bestaat nog deels
8.21.3.010	Valkenswaard, Konijnswarande	Bestaat nog deels
8.21.3.011	Valkenswaard, Zeelbergse Akkers	Bestaat nog deels
8.21.3.012	Valkenswaard, Deelshurkse Akkers	Bestaat nog deels
8.21.3.013	Valkenswaard, Heihoeven	Bestaat nog deels
8.21.3.014	Dommelen, aan de Schepelweien	Bestaat nog deels
8.21.3.015	Dommelen, Hoge Akkers	Bestaat nog deels
8.21.3.016	Dommelen, De Groenakker	Bestaat nog deels
8.21.3.017	Dommelen, De Weilens	Bestaat nog deels
8.21.3.018	Dommelen, Kerkakkers	Bestaat nog deels
8.21.3.019 t/m 23	Borkel, Borkelse Akker	Bestaat nog deels
8.21.3.024	Schaft, Het Huur Eind	Bestaat niet meer
8.21.3.025	Schaft, De Polder	Bestaat niet meer

8.21.3.026	Dommelen, aan de Schepelweien	Bestaat nog deels
8.21.3.027	Borkel, Achterste Brug	Bestaat nog deels
8.21.3.028	Schaft, Klein Schaft	Bestaat niet meer
8.21.3.029	Schaft, De Polder	Bestaat nog deels
8.21.3.030 en 31	Schaft, Het Huur Eind	Bestaat nog deels
8.21.3.032	Valkenswaard, Konijnswarande	Bestaat niet meer
8.21.3.033	Valkenswaard, Deelshurkse Akkers	Bestaat nog deels

Afbeelding: zicht op de nog deels bewaard gebleven open akker ten westen van Dommelen – Hoge Akkers bij Keersop (nr. 8.21.3.015) (Google streetview 2025).

8.21.3.002 Schaftse Akker bij Schaft

De Noord-Brabants Cultuurhistorische Waardenkaart 2006 geeft over deze akker het vrije uitzicht aan. Zulk vrij uitzicht is inderdaad typisch voor open akkers.

Afbeelding: Weids uitzicht over de open akker van Schaft vanaf de Peedijk (Google streetview 2025).

21.4 Steilrand

Doordat oude akkers door bemesting met zandhoudende mest 30 cm of veel meer opgehoogd zijn, steken ze soms op opvallende wijze boven aangrenzende oude graslandgronden uit. Als die in een beekdal liggen, is het verschil nóg markanter. Deze steilranden accentueren de oude akkers.

In Valkenswaard zijn de volgende steilranden aanwezig:

Uniek nr	Naam	Relictstatus
8.21.4.001	Dommelen, Hoge Akkers	Bestaat niet meer

8.21.4.002	Valkenswaard, Geenhoven	Bestaat nog deels
8.21.4.003	Valkenswaard, Geenhoven	Bestaat nog deels
8.21.4.004	Valkenswaard, Geenhoven	Bestaat niet meer
8.21.4.005	Valkenswaard, Geenhoven	Bestaat nog
8.21.4.006	Valkenswaard, Geenhoven	Bestaat nog deels
8.21.4.007	Dommelen, Hoge Akkers	Bestaat niet meer

Afbeelding: Herstelde steilrand bij open akker aan het Molenpad richting de Loondermolen (okt. 2024).

Thema: 22 Ontginningen

Middeleeuwse agrarische ontginningscomplexen zijn niet altijd goed herkenbaar. Maar waar ze met een zekere systematiek aangelegd zijn, kunnen ze gemakkelijk aangewezen worden. Via de naam, cijnstarief of wellicht een stichtingsoorkonde kunnen ze min of meer gedateerd worden. Dit thema overlapt ruimtelijk met tal van andere thema's, want het kijkt naar een ander aspect: systematische middeleeuwse ontginningen. Dus van voor 1500, mag ook 1568 zijn.

In principe is alle cultuurland van ca 1500 in de middeleeuwen ontgonnen, want er zijn bijna nergens terreinen bewijsbaar sinds voorromeinse tijd in cultuur. Het steekt dus wél af tegen nadien ontgonnen gronden, maar het zal moeilijk zijn de ontginningsgrens van ca 1500 (1568) betrouwbaar aan te geven. Daarom beperken we ons tot de systematische min of meer grootschalige middeleeuwse ontginningen. Daarbij moeten we dat "ontginnen" niet al te strikt nemen, de middeleeuwer sprak van "oirbaar" maken, bruikbaar maken. De moderne boer zou zulk land waarschijnlijk nog voor een wildernis houden!

De Moderne Tijd liet ook de landbouw niet ongemoeid. De motor was hier de in 1896 door pater G. van den Elsen opgerichte Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond. Doelstelling was aanvankelijk de zedelijke verheffing, maar al spoedig werd verbetering van de materiële toestand het hoofddoel. Dankzij de krachtig aangepakte ontginningen maakte de paarse heide plaats voor bossen en moderne boerderijen.¹⁶⁰

22.1 Veenontginningen

Ontginning van een veengebied om het agrarisch te gaan gebruiken. Klassiek is de verdeling van het terrein in "hoeven" (12 maal zo lang als breed, 12 bunder of 51,5 – 16,0 hectare groot; andere verhoudingen komen ook voor). Op iedere hoevestrook werd in principe een boerderij geplaatst. Kleinere venen zullen minder grootschalig aangepakt zijn.

22.2 Beekdalontginning

De natte bodem van beekdalen was geschikt om in het voorjaar hooi te leveren en daarna als weide te dienen. Veelal in korte strookjes dwars op de beek gelegd, met allerlei struikbegroeiing langs de scheidingsslootjes. In brede beekdalen soms een grootschaliger opzet.

22.3 Bosontginning

Ontginning in de laatste middeleeuwse bossen ging vaak ook strooksgewijs, maar die stroken zijn dan een beetje krom of bochtig.

22.4 Heideontginning

Ontginning van de "heide". In de middeleeuwen vaak in typische afgeronde vormen, soms aanklampend aan eerdere soortgelijke ronde vormen. Ook in de vorm van blokken min of meer rechte stroken vanaf de weg heiwaarts. Ze zijn niet altijd bewoond, want het is soms alleen maar uitbreiding van het land van een bestaande boerderij.

8.22.4.009 De Plateau, Bergeijk, Valkenswaard

Jonge heideontginning, grotendeels bestaande uit productiebossen met naaldhout. Plaatselijk heiderelicten en landbouwgronden. Het gebied kent een samenhang met de jonge heideontginningen langs de Beekloop en met het gebied Kolonie, in België, gebieden waarin eveneens vloeiwelden voorkomen. Het gebied kent een samenhang met de jonge heideontginning Beekerheide.

Waardering: Hoog.

Deel van CHW-code: V259 (GK-HV-20).

¹⁶⁰ Kolman e.a., 1997, 18.

Afbeelding: De Plateaux, natuurgebied op de grens van Bergeijk en Valkenswaard.

8.22.4.010 Beekerheide

Deel van CHW-code: V254 (HK-HV-38).

Het landschap in de Kempen veranderde drastisch in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Veel beken werden rechtgetrokken en kregen een grotere afvoercapaciteit. Op de uitgestrekte heidevelden zorgden landbouwontginningen en uitgebreide bebossingsprojecten voor een landschappelijke ommekeer. Het oude landbouwsysteem veranderde rond de vorige eeuwwisseling danig van karakter. Door de komst van kunstmest en afval uit de steden werd het potstalsysteem verlaten en verloren de heidevelden hun functie voor de landbouw. Een deel van de heidevelden veranderde in landbouwgrond, zowel in het beekdal als op de hogere gronden er buiten. Grote delen van de vroeger zo uitgestrekte heidevelden werden ontgonnen en omgezet in landbouwgrond. Ook de introductie van een andere vinding, het prikkeldraad, had gevolgen voor het landschap. Waar men vroeger voor goede perceelscheidingen was aangewezen op goed onderhouden singels of houtwallen, kon men nu volstaan met een aantal paaltjes en een rol prikkeldraad.

Op de voormalige heidegebieden ontstonden uitgestrekte landbouwgebieden, die in hun 'polderachtige' verschijningsvorm in schril contrast staan tot het oude, kleinschalige coulissenlandschap dat eeuwenlang kenmerkend was voor de streek. Zo onderging ook de Beekerheide in het tweede kwart van 20e eeuw een ingrijpende gedaanteverwisseling door grootschalige ontginning. Als eerste pioniersboerderij werd in 1928 in opdracht van het landbouwersechtpaar Godefridus P. Verhees-Kennis het pand Bergeijksedijk 26 gesticht. De plaats staat met een rode stip aangeduid op de kaart die de topografie weergeeft anno 1902.

22.5 Populierenlandschap

In Valkenswaard niet van toepassing.

22.6 Streepjesverkaveling

In Valkenswaard niet van toepassing.

22.7 Voorpootstrook

Sommige *gemeynten* in deze omgeving hebben in de vijftiende eeuw ook het voorpootrecht kunnen verwerven: het recht voor de deelnemers in de gemeynte om langs de rand van hun cultuurland op de gemeynte bomen te planten¹⁶¹. Dit waren stroken van enkele tientallen meters breed langs de eigen grond van de boer, waar hij op gemeyntegrond zijn eigen bomen mocht of moest planten. Deze voorpootstroken zijn op de oudere kaarten zeer duidelijk herkenbaar. Ze maken de afzonderlijke "kampen" zichtbaar die hier in de heide of het broek werden ontgonnen. De datering van deze structuren is niet altijd duidelijk. Ze kunnen dateren uit de zeventiende eeuw of mogelijk al vanaf 1400¹⁶².

Na 1900 zijn de voorpootstroken veel minder herkenbaar geworden. De grond ervan werd bij het aangrenzende perceel getrokken en ontdaan van bomen. Eventuele nieuwe wegen op ontgonnen gronden werden juist buiten die voormalige voorpootstroken aangelegd.

22.8 Zandontginning

Als vorm waarschijnlijk niet goed te onderscheiden van de heideontginning, maar door de ligging (in een duinengebied) wél.

22.9 Ruilverkaveling

Tijdens de ruilverkaveling werden er grotere landbouwpercelen gecreëerd ten behoeve van een efficiënter agrarisch beheer van de landbouwgronden. Veel bosjes, bomen, heggen en zandwegen verdwenen hierdoor.

8.22.9.001 Ruilverkaveling Schaft

De ruilverkaveling Schaft die in 1976 begon, besloeg het zuiden van de oude gemeente Valkenswaard en het grootste deel van de oude gemeente Borkel en Schaft.

Onderstaande informatie is integraal overgenomen uit het *Rapport betreffende ruilverkaveling van gronden in de gemeente Valkenswaard en Leende, genaamd "Schaft", Rapport voor de ruilverkaveling Schaft*. Centrale Cultuurtechnische Commissie (z.p. 1976)

De begrenzing van het blok

Het ruilverkavelingsblok is gelegen in de gemeenten Valkenswaard en Leende. Deze wordt globaal als volgt omschreven:

De noordgrens ligt langs de weg van de Venbergse Molen naar de Zeelberg; in het oosten valt de grens samen met de bosrand van de boswachterij Leende, de Tongelreep en de rijksgrens; als zuidgrens zijn de Peedijk en de rijksgrens aangehouden, alsmede de noordgrenzen van de natuurgebieden van de Plateaux en de Buitenheide; de westgrens wordt achtereenvolgens gevormd door de rijksweg Eindhoven-Hasselt (Luikerweg) met enkele overschrijdingen van deze weg in westelijke richting (De begrenzing van het blok is in kaart gebracht, zie erfgoedkaart).

Het ruilverkavelingsrapport categoriseert en kenschetst het landschap voor het grootste deel als kleinschalig met de jonge heideontginning daarop als uitzondering. Binnen het ruilverkavelingsgebied zijn over het algemeen drie landschapstypen te onderscheiden:

- a. Hoevenlandschap

¹⁶¹ 1465: Schijndel-oost 40 voet of 12 meter; 1462: Bodem van Elde, 2 lange roeden = 12 meter; Enklaar, 1941, nr. 49, Heesters, 1984.

¹⁶² Megens - Linders, f 23v; Van Asseldonk, 1988bcd.

- [illegible]

1 + 2 Bosjes langs de Tongelreep

3. Heideterrein met opslag van eik en vliegden

De vegetatie bestaat voor een groot deel uit pijpestrootje

4. Bermen van en stroken heide en bermsloten langs de spoorlijn Valkenswaard-Hasselt

Landschappelijk en natuurwetenschappelijk belangrijk

5 Zandweg met houtwallen

Fraaie droge zandweg van landschappelijke en natuurwetenschappelijke betekenis. De bermen zijn begroeid met eik, berk, vuilboom, kruipwilg, struikheide, pijpestrootje en Sint Janskruid.

6. Vochtig loofbos en oude houtwallen

Natuurwetenschappelijk en landschappelijk van belang. Het terrein omvat een hakhoutbos met een moerassige plas en houtwallen met fraaie oude eiken. De botanische waarde wordt bepaald door het voorkomen van onder meer koningsvaren, wijfjesvaren, gele lis, kattestaart en gagel. Het terrein heeft een rijke vogelstand, waarvan de nachtegaal, de wielewaal en de bosrietzanger met name genoemd kunnen worden.

7. Zandweg langs de rijksgrens

Behalve landschappelijk vooral natuurwetenschappelijk belangrijk door het voorkomen op de bermen van gagel en grote aantallen klokjes gentiaan.

8. Onverharde weg met bermvegetatie

Vanuit botanisch en vegetatiekundig oogpunt bezien zeer waardevol. Voorkomende soorten: zomereik, berk, geoorde wilg, koningsvaren, leverkruid, gagel, bitterzoet, melkeppe en engelwortel,

9. Zandweg met bermvegetatie

Landschappelijk en natuurwetenschappelijk belangrijk. Deze weg heeft een bijzonder rijke bermvegetatie, waarschijnlijk een gevolg van de gradiëntsituaties: hoog-laag/droog-vochtig/zon-schaduw en een naar het zuiden toe afnemende verkeersintensiteit. Plaatselijk zeer fraaie houtwallen.

10 Grote en kleine boscomplexen in het westen van het blok en in Opperheide

Deze terreinen zijn landschappelijk zeer waardevol en natuurwetenschappelijk interessant. De landschappelijke waarde wordt bepaald door de afwisseling tussen bouwland en bos, terwijl plaatselijk oude stuifwallen het landschap een fraai reliëf geven. De botanische waarde wordt bepaald door het voorkomen van plantensoorten als breedbladige wespen orchis, brem, vuilboom, smalle stekelvaren, valse salie en wilgenroosje. De terreinen vormen een rustig broedgebied voor bosvogels als groene en grote bonte specht, torenvalk, grote lijster enz.

11. Dommeldal ten oosten van Voorste en Achterste Brug

Natuurwetenschappelijk en landschappelijk bijzonder waardevol gebied langs de Dommel met vochtige oeverlanden, oude afgesneden rivierbochten, broekbossen en verspreide bomen, boomgroepen en bosjes. De oeverlanden hebben over korte afstanden betrekkelijk aanzienlijke hoogteverschillen. De broekbossen (Horsten en Putten) behoren tot het elzenvogelkersverbond met overgangen naar het berken-wilgenbroekbos, het gagelstruweel en zeggevegetaties. Qua plantenrijkdom is dit gedeelte zeer belangrijk; enkele aangetroffen soorten zijn hop, leverkruid, moerasandoorn, wilde bertram, bosbies, wateraardbei, stijve zegge, uitgerekte zegge, es, zwarte bes, zachte duizendknoop, framboos, hazelaar, bitterzoet, vogelkers, cijperzegge, blaaszegge en helmkruid. Het gebied heeft eveneens een rijke vogelstand met soorten als torenvalk, tortelduif, ransuil, nachtegaal, blauwborstje en vele zangvogelsoorten. Aan de zuidzijde van het gebied ligt een heideterreintje met een zandkuil, een uitloper van het gebied "De Lage Heide". Het betreft hier een grotendeels door heide vastgelegde stuifheuvel, welke oudheidkundig en qua terreinvorm waarde heeft. De zandkuil is voor het insectenleven van belang door het voorkomen van graafwespen en bijen.

12. Dommeldal ten noorden van Schaft

Een eveneens natuurwetenschappelijk en landschappelijk waardevol gebied, waarin dezelfde onderdelen voorkomen als in het hiervoor beschreven gebied. Dit gedeelte is echter zo mogelijk nog rijker. In de vochtige graslanden komen onder meer voor engelwortel, adderwortel, tweerijge zegge, valeriaan en glidkruid. In de broekbossen komen naast de vele, reeds in het voorafgaande besproken, soorten nog voor smalle stekelvaren, breedbladige wespenorchis en bittere veldkers. Aan

de westzijde van de Demmel bevindt een vrij steile overgang naar het hoge, uit voormalig stuifzand bestaande, heide- en bosgebied van de Malpiebergse Heide (Vossenbergh), waardoor over een korte afstand veel verschillende plantengemeenschappen voorkomen. Een gedeelte van dit bos- en heidegebied ligt binnen de ruilverkaveling en is door het voorkomen van oude stuifheuvelds en oude eikenhakhoutwallen zeer interessant. Het hele gebied is ook voor vogels van grote waarde als broed- en voedselplaats. Broedvogels zijn hier onder meer zwartkop, nachtegaal, blauwborst, wielewaal, grote karekiet, groene en grote bonte specht, braamsluiper, torenvalk, waterral en watersnip. Tenslotte komen hier de groene en heikikvors nog vrij talrijk voor.

13. Bos- en heiderestanten en overgang stuifzand-beekdal ten zuidwesten van de Achelse Kluis
Landschappelijk en natuurwetenschappelijk waardevol. Het terrein bestaat uit een strook naald- en loofhoutbos en heiderestanten met plaatselijk een stuifzandkarakter en een duidelijke overgang naar het beekdal aan de oostzijde. Vooral plantkundig en door het voorkomen van insecten waardevol. Groeiplaats van onder meer ratelpeulier, gelderse roos, struikheide, leverkruid en gagel. Door zandafgravingen zijn steile randen ontstaan, deze zijn belangrijk voor graafwespen en bijen. Het terrein vormt een landschappelijk fraai gebied tussen de hogere akkers en het beekdal,

14. 't Schijffe

Een natuurwetenschappelijk waardevol vrijwel volledig verland geëutrofiëerd venrestant in de tot cultuurland ontgonnen "Schaftse Heide". Vooral botanisch waardevol als rijke groeiplaats van koningsvaren. Andere voorkomende soorten zijn breedbladige lisdodde, melkeppe, kale jonker, moeraswalstro, grote egelstop en gagel. Het terrein heeft ook waarde als broedplaats voor wateren moerasvogels,

15. Eiken-berkenbos

Landschappelijk en natuurwetenschappelijk waardevol loofbos op vrij hoge, droge zandgrond.

16 Heide met vennen

Natuurwetenschappelijk en landschappelijk bijzonder waardevol heidegebied met de daarin thuis horende levensgemeenschappen. Groeiplaats van plantensoorten als struikheide, dopheide, borstelgras, pijpestrootje, schapegras en vochtige smele. De vennen zijn geomorfologisch zeer bijzonder; ze liggen ten dele in het oude beekarmen, welke door oversverstuiving geïsoleerd zijn geraakt, waardoor slechts bij hoge waterstanden voedselrijk beekwater binnenstroomde. De vegetatie van deze vennen heeft dan ook een mesotroof karakter.

17. Beekbegeleidend bos langs de Tongelreep

Vooral landschappelijk van belang. Gemengd loofhoutbos met eik, berk, populier, els, wilg en vuilboom.

18. Loofhoutbos bij "Drie bruggen".

Landschappelijk en natuurwetenschappelijk naast botanische waarden.

19. Brugven en omgeving

Ven, te midden van naalddhoutbos en enige stukken heischrale vegetatie. De omgeving van het ven, voor zover gelegen binnen de omgrenzing van het te sparen terrein, bestaat uit loofbos en bouw- en grasland. Het ven maakt een gave en weinig verontreinigde indruk; de vegetatie is vanuit het midden naar de oevers toe opgebouwd uit zones met waterbies, veenpluis, snavelzegge, pijpestrootje en gagel. In het water groeien veenmossoorten en de waterlelie. In het ven komt de groene kikker voor, terwijl het een voedselgebied vormt voor onder andere de zwarte stern. Op de hoge stuifzandrug langs de Tongelreep ligt een vindplaats van vuursteenafslag.

Het Landschapsplan

Binnen het blok zijn grote natuurwetenschappelijke en landschappelijke waarden aanwezig. De natuurwetenschappelijke belangen worden voornamelijk gediend door het handhaven en gedeeltelijk door het ontwikkelen van de aanwezige objecten. De landschappelijke en recreatieve waarde van het blok zal worden vergroot door het aanbrengen van beplantingen in overeenstemming met het karakter en de functies van het gebied. Hierdoor kan tevens compensatie worden verkregen voor het verlies van beplantingen als gevolg van de schaalvergroting in de landbouw. De op het landschapsplan aangegeven te handhaven beplanting zal in de kavelindeling worden opgenomen, zodat deze daarop is afgestemd. Gezien het vorenstaande is het landschapsplan gericht op:

- a. het handhaven van bestaande natuurwetenschappelijke en/of landschappelijke waardevolle elementen en verdere ontwikkeling ervan;
- b. het aanbrengen van nieuwe beplantingen, welke de structuur bepalen voor het landschap van de toekomst.

8.22.9.002 Ruilverkaveling Bergeijk

De Ruilverkaveling Bergeijk die in 1961 begon, besloeg ook het niet-woeste gedeelte van Dommelen. De effecten van die ruilverkaveling zijn daar grotendeels teniet gedaan door de uitgebreide woningbouw in Dommelen.

Thema: 23 De beemden

De boeren gebruikten de veengronden en andere natte gronden langs de beken en in sommige laagten op de heide in de lente vooral als hooiland en in de zomer, wanneer de bodem wat opgedroogd en steviger was, als weidegrond. De aldus gebruikte gronden werden "beemd" genoemd. De beek was soms de natuurlijke achtergrens van die beemden. Vanaf het Hoge liepen tal van wegen de beemden in om daar wat te vertakken en dan dood te lopen. Op enkele plaatsen blijken dat erg brede wegen geweest te zijn.

Op een aantal plaatsen is men de waterhuishouding met dijkjes gaan reguleren. Daar vind je die dijk, daarnaast misschien nog dijkputten (waaruit de dijkarde gehaald is), sluisjes in die dijk en misschien wel een wiel (ronde waterplas bij slingering in de dijk) waar ooit de dijk doorbrak. Voor de goede orde wordt er op gewezen dat in Zand-Brabant het woord "dijk" vooral gebruikt werd om een weg aan te duiden die een natte laagte, eventueel een beekdal, overstak. Veelal werden deze wegen verhoogd aangelegd, zodat er inderdaad een 'dijk' ontstond. Dit soort dijken ligt dus niet parallel aan de beek (als waterkering), maar juist loodrecht op de beek. Daarnaast worden wegen naar de hei of richting de Peel ook meestal met dijk aangeduid, hoewel het lang niet altijd verhoogd aangelegde wegen waren. Peeldijk is een veel voorkomende straatnaam in Peelland. Niettemin is het denkbaar dat men ook waterkerende dijken of kades aanlegde om de beemden beter te kunnen gebruiken. Een lichtere vorm van waterbeheersing is het onderhouden van een schouwsloot. Daarlangs kon men in de winter de beemden ook bewust laten overstromen: dat gold als bemesting. Later is men dat gaan systematiseren: vloeiveiden. Gezien het veelvuldig voorkomen van toponiemen zoals vloet, vloeï, vleut, etc (niet alleen bij watermolens!) zal het begrip vloeiveide echter ook al in de middeleeuwen hebben bestaan. Wellicht vaak met een natuurlijke oorsprong, maar wel aangepast en bewust gebruikt.

In de beemden werd soms turf gewonnen. Voor het binnenhalen van het hooi op een afgelegen plek werden speciale "keetveldjes" ingericht. Daarvoor koos men wat hogere plekken aan een toegangsweg naar de beemden. In de weideperiode waren en zijn die toegangswegen met hekken afgesloten. Bij sommige van die hekken stond (staat) een "bocht" of schutskooi: een eenvoudig hekwerk waarin beesten opgesloten werden die zwervend aangetroffen waren. Enkele boeren die aan de rand van de beemden woonden (wonen) hadden (hebben) de taak op zich genomen op het grazende vee toe te zien. De functie van schutter is al oud. Bij de uitgifte van de gemeinten door de hertog van Brabant in de 13de en 14de eeuw was in sommige gevallen al een schutter aangesteld. In de gemeint (gemeenschappelijke gronden) kregen (meestal) ingezetenen van een plaats het recht om o.a. hun vee te weiden. Trof men er vee aan van anderen, niet gerechtigd in de gemeynte, aan, dan mocht men dat vee "schutten", plaatsen in een schutskooi. Daar bleef dat vee dan tot er een boete (het schot) was betaald. Een gedeelte van die boete was voor de schutter. De regelgeving voor het schutten is in het algemeen opgenomen in de keuren en breuken van een dorp. De schutskooi is nooit overdekt en alleen 19de eeuwse exemplaren waren niet voor 100% hout, maar bijvoorbeeld stenen pilasters met ijzeren stangen. Volgens oude bestekken zijn de 18de eeuwse schutskooien helemaal van hout.

Bij het gebruik als weidegrond hoort een afsluithek aan de toegangsweg (om uitgebroken beesten in het beemdengebied te houden) en een "bocht" of bewaarplaats van dergelijke weglopers.

23.1 Bocht

Een kleine omheinde ruimte van een staketsel van hout, een levende omheining, of zelfs een metalen hekwerk waarbinnen weggelopen of zwervend vee bewaard werd tot het tegen betaling van bewaarloon door de eigenaar opgehaald werd.

23.2 Dijk

Waterkering langs de beek.

23.3 Dijkputten

Plaatsen waar de dijkarde ooit weggegraven werd. Vaak een laagte met moeras langs de dijkjes.

23.4 Dijksloot

Sloot langs de dijk.

23.5 Eendenkooi

Plek ingericht voor het vangen van eenden. Op de kaart herkenbaar door de typische vorm. Zou dat hier in de Kempen voorkomen?

23.6 Hek

Afsluithek (draaiboom, slagboom, draadhek) aan toegangsweg tot beemdengebied.

8.23.6.001 Draaiboom

Het betreft een draaiboom aan de zuidelijke ingang van het plein van Geenoven. Deze boom kan twee functies hebben vervuld: als afsluiting van het plein om doortrekkend oorlogstuig op deze plaats te beletten, zoals tijdens de oorlogen van 1702 en 1747 overal in Valkenswaard gebruikelijk was of als afsluithek om het vee op of van het plein te houden.¹⁶³

23.7 Hooiland

Het eigenlijke beemdengebied. Na het binnenhalen van de privé hooioogst vaak als gemene weide in gebruik. Grasland met sloten en langs de sloten onregelmatige bosjes.

8.23.7.001 Keersopperbeemden

De Keersop is een zijbeek van de rivier de Dommel. Samen met het natuurgebied 'De Keersopperbeemden' hoort de Keersop bij het Natura 2000-gebied Leenderbos, Groote Heide & De Plateaux. De bossen in dit gebied groeien op beek- of rivierafzettingen en staan direct of indirect onder invloed van beek- of rivierwater. Door de aanpassingen aan de Keersop in 2024 is het gebied beter bestand tegen extreme neerslag en droogte en wordt de natuur in het gebied versterkt.

Afbeelding: De Keersop is in 2024 weer gaan meanderen (foto gemeente Valkenswaard).

8.23.7.002 Dommeldal tussen Valkenswaard en Dommelen

Beekdal met beemdgronden (oude hooi- en weilanden) en restanten van een kleinschalige percelering, met lange, smalle percelen, haaks op de beek. Veel perceelsscheidingen worden nog gemarkeerd door greppels en (de resten van) houtwallen. Plaatselijk nog zandpaden. De percelering kan deels nog dateren uit de Late Middeleeuwen (1250-1500), toen grote delen van de beekdalen werden ontgonnen.

In het beekdal de Dommelse Molen, een dubbele onderslagmolen (17e eeuw en jonger, molenaarshuis uit 1843). Verder stroomafwaarts, ligt de boerderij Het Kasteel, het overblijfsel van het voormalige kasteel van de heren van Waalre. Aan de randen, met name aan de zijde van Valkenswaard, zijn delen van het oorspronkelijke beekdal bebouwd. Het gebied kent een samenhang

¹⁶³ Mélotte & Molemans, 1979, 104-105

met de boven- en benedenstroomse delen van het Dommeldal en met de oude dorpskern van Dommelen.

Nabij de Loondermolenbrug lag vroeger de Loondermolen. Verder stroomafwaarts ligt nog de Volmolen (recentelijk herbouwd en in gebruik als waterkrachtcentrale, op oude funderingen). In het beekdal verder de Heuvelsche Putten, de oude turfputten van het buurtschap Heuvel. Hoewel het gebied nooit is herverkaveld en de Dommel nog over een groot deel van het traject vrij meandert, is de percelering na 1950 deels gewijzigd en uitgedund. Delen van het beekdal zijn thans bedekt met aaneengesloten bos. Voor een deel bestaat dit bos uit (doorgeschoten) hakhout. Het gebied kent een samenhang met het bovenstroomse deel van het Dommeldal en met het akkercomplex bij Loon. Cultuurhistorische waarde: Hoog. CHW. Nr. V250 (HK-HV-36) & CHW. Nr. V319 (GK-HV-19).

Afbeelding: Het Dommeldal tussen Valkenswaard en Dommelen (foto Natuurmonumenten).

8.23.7.003 Dommeldal tussen Achterste Brug en Venberg

Beekdal met beemdgronden (oude hooi- en weilanden) en restanten van een kleinschalige percelering, met lange, smalle percelen, haaks op de beek. Veel perceelsscheidingen worden nog gemarkeerd door greppels en (resten van) houtwallen. Plaatselijk nog zandpaden. De percelering kan deels nog dateren uit de Late Middeleeuwen (1250-1500), toen grote delen van de beekdalen werden ontgonnen.

In het beekdal ligt de Venbergse Molen (ca. 1900, vermeld in 1227). Hoewel het gebied nooit is herverkaveld en de Dommel nog vrij meandert, is de percelering na 1950 gedeeltelijk gewijzigd en uitgedund. Delen van het beekdal zijn thans bedekt met aaneengesloten bos. Voor een deel bestaat dit bos uit (doorgeschoten) hakhout. Het gebied kent een samenhang met de boven- en benedenstroomse delen van het Dommeldal, met de woeste gronden van De Malpie en met de buurtschappen Achterste Brug en Schaft.

Cultuurhistorische waarde: Hoog. CHW. Nr. V321 (GK-HV-18)

Afbeelding: Het Dommeldal ten zuiden van de Venbergse watermolen (foto Waterschap de Dommel).

8.23.7.004 t/m 008 Hooiland divers Valkenswaard

23.8 Keetveld

Vaak wat hogere plek waar de hooiers hun tijdelijke onderkomen oprichtten.

23.9 Schouwsloot

Centrale ontwateringssloot die regelmatig onderhouden moest worden en geschouwd werd. Ook wel treksloot.

23.10 Sluis

Eenvoudig houten of stenen sluisje met verticaal beweegbare schuif om water in- of uit- te laten stromen.

23.11 Wiel

Min of meer ronde waterpoel naast een kronkel in de dijk. Overblijfsel van een dijkdoorbraak.

23.12 Vloeiweiden

Specifiek als vloeiweide ingericht gebied, met systeem van kanaaltjes, dammetjes, sluisjes, toevoerkanaal en afvoerkanaal.

In de eerste decennia van de vorige eeuw is het areaal vloeiweiden nog toegenomen. Niet alle heidevelden waren echter geschikt om te bevoeien, en door de komst van kunstmest was men voor de aanvoer van voedingsstoffen voor de gewassen ook niet meer afhankelijk van de bevoeiingssystemen.

8.23.12.001 Vloeiweide Pelterheggen, Bergeijk, Lommel

De Pelterheggen zijn een complex vloeiweiden, bestaande uit smalle percelen, van elkaar gescheiden door bevoeiingssloten. Deze sloten staan via het Afwateringskanaal in verbinding met het Kanaal van Bochoolt naar Herentals, waarlangs kalkrijk Maaswater wordt aangevoerd. De naam Pelterheggen werd al aan het nog niet ontgonnen heidegebied gegeven en verwijst naar de gemeente Neerpelt, die in de volksmond 'Pelt' heet. Het tweede lid –heg is waarschijnlijk een oudere benaming voor een heg of afsluiting ter plaatse.

De plek ligt ten oosten van de Luikersteenweg. Na de grenswijziging met België in 1842-1843 bleef de gemeente Bergeijk eigenaar van de grond, die wel op Belgisch grondgebied was komen te liggen. In 1832 is duidelijk op de kaart te zien dat het gebied in de heide lag. In 1850 verkocht de gemeente daar 360 ha woeste grond aan Wijnant Clermont, die er in 1851 een vloeiweide aanlegde. In 1982 is het gebied de Plateaux met de Pelterheggen aangekocht door Natuurmonumenten Nederland. Het vloeiweidecomplex de Pelterheggen is grotendeels beplant met populieren. De Pelterheggen hebben een vermaarde vloeiveldenvegetatie, op deze percelen groeien zeldzame soorten. De Pelterheggen maken deel uit van het natuurgebied 'Hageven-Plateaux'. Onlangs heeft de nieuwe eigenaar de vloeiweide gerestaureerd.¹⁶⁴ Het gebied De Pelterheggen is cultuurhistorisch bijzonder en uniek voor Nederland.

Cultuurhistorische waarde: hoog, CHW. nr. G162

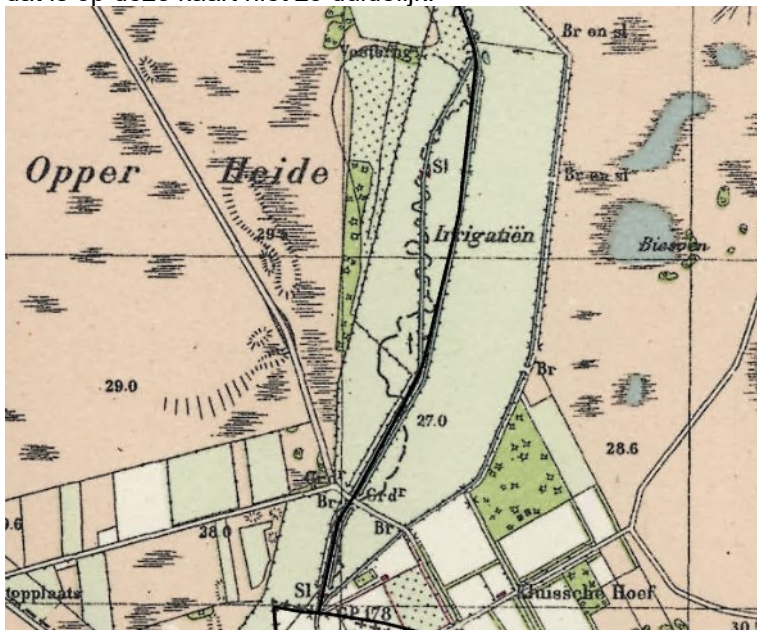
¹⁶⁴ Knaepen e.a., 2009, 373-374.

Afbeelding: Vloeiweiden bij Pelterheggen met bevoeiingsstuwjes waarmee op gezette tijden het aangevoerde water naar het aanliggende, te bevoeien perceel kan worden gestuurd, (bron: Natuurmonumenten 2024).

8.23.12.002 De Irrigatiën bij Schaft langs de Tongelreep

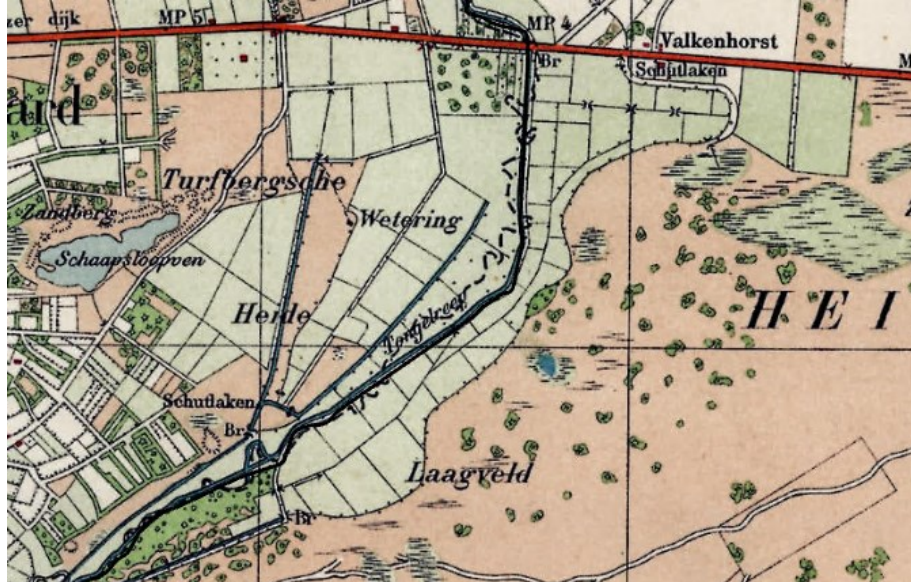
De topografische kaart 1930 toont een 73 hectare groot gebied, aangeduid met "Irrigatiën" ten oosten van Schaft langs de Tongelreep, deels in Valkenswaard en deels in Heeze. De beek is daar gemeentegrens. De kaart toont vertakkende bevoeiingsgrachten en een aantal sluisjes en grondduikers. Ook de beek werd rechtgetrokken in zo'n nieuwe gracht. Het systeem begint direct aan de grens bij grenspaal 178 bij de Achelse Kluis. Mogelijk loopt het noordwaarts nog wat verder, maar dat is op deze kaart niet zo duidelijk.

Afbeelding: De Irrigatiën ten noorden van Achelse Kluis op grondgebied van Valkenswaard en Heeze-Leende op de topografische kaart van 1930.

8.23.12.003 De Wetering ten zuiden van de weg Valkenswaard – Leende, langs de Tongelreep

De topografische kaart 1930 toont een 126 hectare groot gebied, aangeduid als “Wetering”, ten oosten van Valkenswaard langs de Tongelreep. De kaart toont vertakkende bevoeiingsgrachten en sluisjes genaamd “schutlaken”. Het systeem begint bij een schutlaken 200 m ten zuiden van de Zeelbergse Brug. In het beekdal vooral weiland, dat afsteekt tegen de heide ter weerszijden. Grote rechthoekige percelen. Blijkbaar loopt de ontginning noordwaarts verder, maar daar is het gebied meer ingericht voor de viskwekerij.

Afbeelding: De Wetering bij de Tongelreep ten oosten van Valkenswaard op de topografische kaart van 1930.

Thema: 24 Bestuurlijk

In deze rubriek zijn enkele plaatsen samengebracht die herinneren aan vroegere en zelfs nog actuele bestuurlijke en gerechtelijke situaties. Grenspalen staan niet alleen op de grens met België, ze werden door de eeuwen heen op vele plaatsen opgesteld.

24.1 Galg

Plek waar ooit een galg en / of een rad stond. Vaak op een heuveltje, een Galgenberg.

8.24.1.001 Galg van Valkenswaard

De galg van Valkenswaard stond op de Galgenberg, een duinkop in de Nederheide, tussen het Galgeven en de Grote Meer. Daar stond in 1630 een galg.¹⁶⁵

24.2 Gemeynthe

Gebied in gemeenschappelijk gebruik en beheer bij een aantal omwonenden, gehuchten of dorpen. In de Meierij vaak in de jaren 1290 – 1335 voorzien van een mooi charter (aardbrief, kaart). Later in de regel grondeigendom van de gemeente en in de 19^e eeuw verkocht.

De woeste gronden, bossen, heide, moerassen en zandverstuivingen hadden in de Middeleeuwen aanvankelijk geen duidelijk aanwijsbare eigenaar. Deze gronden werden in de regel gemeenschappelijk gebruikt door de aanwonende boeren om hun beesten te weiden, heide te maaien, enzovoorts. Later in de Middeleeuwen claimde de hertog van Brabant het eigendom van deze gronden en moesten de boeren hertogelijke toelating verwerven om ze te mogen gebruiken. Rond 1300 ging de hertog ertoe over die gebruiksrechten formeel te verkopen aan zijn onderdanen. Er ontstond toen een juridische structuur, met terreinbeheerders, reglementen en tot gebruik gerechtigde personen: de gemeynthe.

8.24.2.022 Gemeynthe van Waalre en Valkenswaard

De abt van Echternach verkocht in 1326 aan zijn lieden van Waalre en Valkenswaard een gemeynthe. Deze besloeg waarschijnlijk gedeelten van het gebied van de latere gemeenten Waalre en Valkenswaard samen.¹⁶⁶ Andere abdijen en lokale adel hadden immers ook grondrechten binnen Valkenswaard.

8.24.2.021 Gemeynthe van Dommelen

Van de gemeynthe van Dommelen lijkt geen charter bewaard te zijn. In 1464 wisten de inwoners van Dommelen de hertogelijke administratie te overtuigen dat er zo'n charter was.¹⁶⁷ Het zal uit de jaren ca 1330 gedateerd hebben. Hierin werden als grenzen aangegeven:

Paal beneden de Maelpay naast der Dommelen

Dan 5 palen, de laatste is:

In den Zandtberch bij de Reynerswegen

Vandaar langs de gemeynthe van Bergeijk, Westerhoven en Riethoven,

Vandaar op die beecke geheeten die Kerspe

Langs de Keersop tot waar die in de Dommel stroomt,

Langs de Dommel "tot op die Dommelre molen toe",

Verder langs de gemeynthe van Waalre en Weerde tot aan de gemeynthe van Bergeijk.

Dit gebied valt kennelijk samen met de latere gemeente Dommelen.

8.24.2.020 Gemeynthe van Bergeijk en Westerhoven

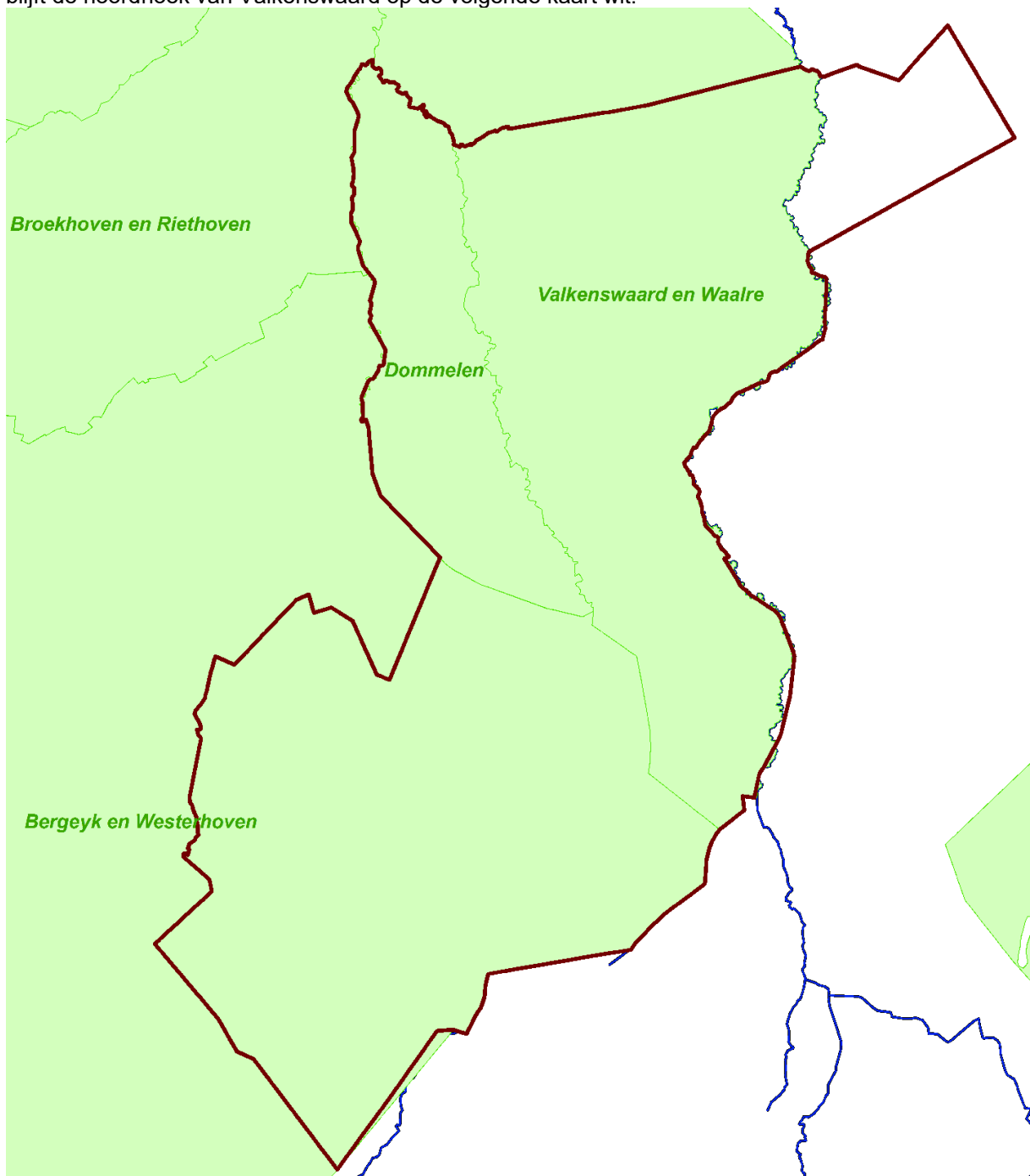
De gemeynthe van Bergeyk werd in 1331 gesticht en omvatte de woeste gronden in de latere gemeenten Bergeyk, Westerhoven, Borkel en Schaft, Luyksgestel, evenals een brede strook in het noorden van Lommel.

¹⁶⁵ Mélotte en Molemans, 1979, 113.

¹⁶⁶ Enklaar, 1941, nr. 142.

¹⁶⁷ Enklaar, 1941, nr. 29.

De heer van Heeze heeft aan zijn onderdanen nooit een allesomvattende gemeynthe vergund. Daarom blijft de noordhoek van Valkenswaard op de volgende kaart wit.

De gemeeynten in en bij Valkenswaard

De gemeeynten worden hier als gesloten vlakken weergegeven. In feite betroffen ze alleen de gronden die niet in particuliere handen waren - zoals wegen, pleinen en vooral de woeste gronden - voor zover die binnen de buitengrens van de gemeeynten gelegen waren. Die buitengrenzen zijn hierboven schattenderwijze weergegeven. Het is waarschijnlijk dat ze verbeterd kunnen worden.

24.3 Gevangenissen

Middeleeuwse gevangenissen, gevangenistoren; maar ook de moderne gevangenissen van de 19^e en 20^e eeuw, incl. jeugdgevangenissen.

8.24.3.001 Gevangenissen Valkenswaard

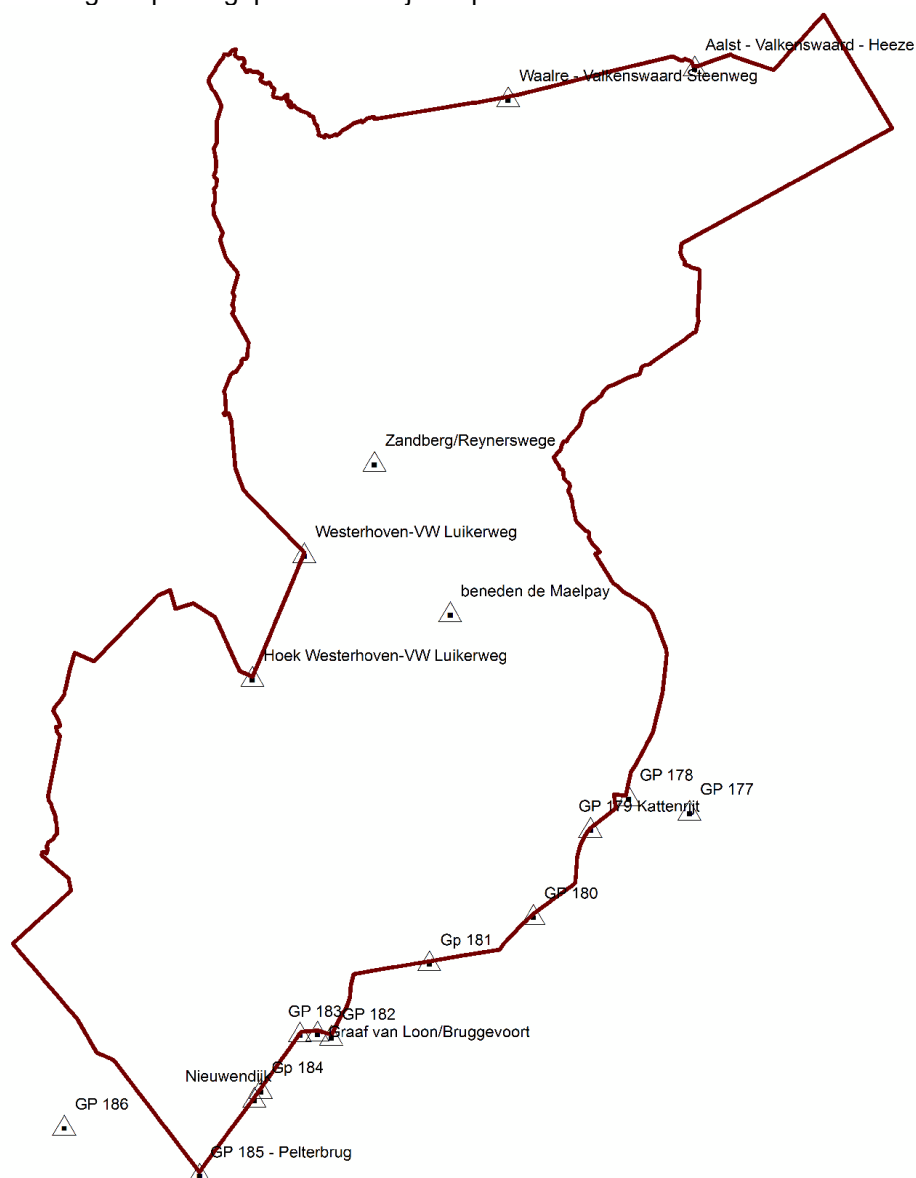
Het eerste raadhuis (zie: 8.24.05.001) van Valkenswaard had aan de achterzijde een bijgebouw waar zich het gevang bevond. Deze cel, ook wel gijzelskamer genoemd, was van buitenaf met een deur toegankelijk. Alleen de schout, de vorster en één schepen hadden daarvoor een sleutel. Deze gevangenis was in sommige perioden veelvuldig in gebruik.¹⁶⁸

24.4 Grensmarkering

Grenspalen, grensputten, grensbomen en andere min of meer puntvormige markeringen. Voorts grenssloten, grenswallen en landweer. Een landweer of landgraaf is een doorgaande aarden wal, veelal met grachten of greppels en een doornenhaag, van behoorlijke lengte die diende om een grotere streek tegen invallen te beschermen. Het voorkomen van struikelkuilen, een of tweezijdig, maakt een landweer tot een typisch verdedigingswerk.

Grenspalen

De beschrijvingen van de gemeentegrenzen uit de 14e eeuw leveren heel wat benoemde grenspunten op die overeenkomen met later herkenbare grenspalen. In 1843 werd bovendien een groot aantal nieuwe grenspalen geplaatst. Dit zijn de palen in en om Valkenswaard:¹⁶⁹

Grenspalen in en om Valkenswaard

¹⁶⁸ Bots & Mélotte, 1977, 101

¹⁶⁹ Het meest complete overzicht van de huidige grensmarkeringen is te vinden op de website <http://www.grensmarkeringen.be/BeNL180a-186a.htm>.

8.24.4.079 GP 185 – Pelterbrug

Grenspaal uit 1843. GP 185 staat midden in een heidegebied. Grenspaal 185 is het contactpunt tussen de gemeenten Borkel en Schaft (NL), Bergeijk (NL) en Neerpelt (B) maar ook Lommel (B).

GP 185 (uit Peels 2020).

8.24.4.085 Graaf van Loon

De grenspaal 'Graaf van Loon' refereert aan de periode waarin het graafschap Loon (nu België) nog zelfstandig bestond. Op de linker oever van de Dommel ligt deze onbewerkte natuurstenen grensaanduiding tussen de grenspalen 182 en 183. De steen, te vinden in een greppel wordt 's zomers overwoekerd door varens maar verankerd in betonnen plaat van circa 1m². Een noodzakelijke maatregel omdat eerdere exemplaren zoek geraakt zijn. Deze grensaanduiding werd hier vele eeuwen geleden neergelegd op de plaats waar ooit het Graafschap Loon en het Hertogdom Brabant bij elkaar kwamen. Reeds in een akte van 1331 werd deze grensmarkering vermeld.¹⁷⁰

Afbeelding: Grenspaal Graaf van Loon. Deze natuursteen ligt precies op een punt waar de grens een knik heeft. Hij ligt op de linkeroever van de rivier de Dommel die hier de grens kruist, tussen de grenspalen 182 en 183.

8.24.4.086 GP 183

Grenspaal uit 1843.

Vanaf GP183 loopt de grens volgens een rechte lijn naar het zuid-westen. De grens liep vroeger echter nog verder door tot in Lommel-Barrière. Deze lijn is nog goed te zien in het landschap en is nu de gemeentegrens tussen Lommel en Neerpelt. Vanaf Lommel-Barrière ging de grens dan weer naar boven volgens een lijn die op mijn kaartje ook goed zichtbaar is naar GP 186. In 1843 is hier een grenscorrectie gebeurd waarbij Bergeijk grond afstaat aan Lommel en waarbij vanaf GP 186 Lommel grond afstaat aan Bergeijk. Vanaf GP186 ging de grens verder naar boven tot aan een punt in Bergeijk-Barrière om vervolgens verder naar het westen te gaan volgens een lijn die hoger ligt dan de huidige grenslijn.¹⁷¹

¹⁷⁰ K. Leenders – *Sprokkels Valkenswaard* – Eindhoven mei 2010.

¹⁷¹ Peels 2020.

bron: Google Maps.

8.24.4.087 GP 182

Grenspaal uit 1843.

8.24.4.088 GP 184

Grenspaal uit 1843.

Op donderdag 24 november 2005 werd, op initiatief van de Grenspalencommissie deze verdwenen grenspaal officieel teruggeplaatst. De realisatie van dit project kwam tot stand door samenwerking met de gemeenten Neerpelt, Valkenswaard en de kadasters van België en Nederland. Aan beide kanten van de grens lag een smokkelpad, nu wandelroute tot voorbij grenspaal № 184.¹⁷²

8.24.4.089 GP 179 Kattenrijt

De Kattenrijtvoort werd blijkbaar ook aangeduid als Goutsvoort, wat een verbastering lijkt van Gaetsvoort. Over de Kattenrijtvoort liep de weg van Klein Schaft naar Neerpelt. De weg in kwestie heeft een NW naar ZO tracé gehad waar door ruilverkaveling aan Nederlandse zijde en heideontginning aan Belgische zijde niets meer over is. Mélotte tekent zowel een kaarsrechte weg, als een kronkelweg die naar de voorde toegaan. Op de topografische kaarten van 1850 en later is daar niets meer van te zien. Deze Kattenrijt was dus een beekje, dat ook wel de Haagbroekerloop heet, op en bij de grens tussen grenspalen 181 en 179, en meer speciaal een moerassige laagte tussen palen 181 en 180. Bij grenspaal 181 stak de oude kronkelige weg van Schaft naar Neerpelt de grens over. De wat rechtere weg Valkenswaard - Neerpelt passeerde de grens bij paal 180 en een lokale weg stak de Kattenrijtvoort over bij paal 179. Deze lokale weg was een restant van de middeleeuwse weg Antwerpen - Roermond (8.12.4.001).¹⁷³ Op het wegvak tussen de Turnhoutervoorde en de Kattenrijt werd een tol geheven die men na 1316 te leen hield van de hertog van Brabant.¹⁷⁴ Bij de Kattenrijt verliet men Brabant en kwam de reiziger in het graafschap Loon. Nu staat hier een grenspaal uit 1843.

8.24.4.090 GP 178

Grenspaal uit 1843 bij de plek waar de Tongelreep Nederland binnenkomt.

8.24.4.093 beneden de Maelpay

Deze paal wordt genoemd in de verloren aardbrief van Dommelen van ca 1330. Ze werd herhaald in het charter van 1464.¹⁷⁵ Het is een grenspunt van de gemeynthe van Dommelen.

8.24.4.094 Zandberg/Reynerswege

Deze paal op de Zandberg aan Reynerswege wordt genoemd in de verloren aardbrief van Dommelen van ca 1330. Ze werd herhaald in het charter van 1464.¹⁷⁶ Het is een grenspunt van de gemeynthe van Dommelen.

8.24.4.095 GP 180

Grenspaal uit 1843.

8.24.4.096 GP 181

¹⁷² Eindhovens Dagblad – *№ 184 in natuureservaat De Plateaux* – Eindhoven 2005.

¹⁷³ Van Asseldonk en Leenders, 2003.

¹⁷⁴ RANB, RRG 87 f 54. 1316: den anderen (tol) dient tusschen Eerssel ende Catteryt.

¹⁷⁵ Enklaar, 1941, nr. 29.

¹⁷⁶ Enklaar, 1941, nr. 29.

Grenspaal uit 1843.

Afbeelding: grenspaal 181 aan de Schaffterekker (maart 2011)

8.24.4.127 Grenspaal van Westerhoven met Valkenswaard aan de Luikerweg

De topografische kaart van 1930 geeft een grenspaal aan op de zuidoosthoek van de gemeente Westerhoven in Valkenswaard aan de Luikerweg, bij de Oorlogsbegraafplaats. Vermoedelijk is de paal bij wegverbreding verdwenen.

8.24.4.128 Grenspaal van Westerhoven met Valkenswaard aan de Luikerweg

De topografische kaart van 1930 geeft "grenspalen" aan op de oosthoek van de gemeente Westerhoven in Valkenswaard aan de Luikerweg. Vermoedelijk zijn deze palen bij wegverbreding verdwenen.

8.24.4.129 Blauwe Kei (grens tussen De Schaft en Valkenswaard)

Aan de rechteroever van de Dommel, tegenover de Malpieberg, markeerde de blauwe kei van de Abt van Echternach de grens de Schaft en Valkenswaard. Een bron uit 1331 vermeldt de grenspaal. De blauwe kei langs de Dommel is niet meer aanwezig, of niet meer zichtbaar. Heemkundigen wijzen op de mogelijkheid dat deze steen diep is weggezonden, in welk geval zou blijken dat de heer van destijds niet de eerste de beste kei heeft genomen voor de afbakening van zijn grondgebied.¹⁷⁷

Afbeelding: Tegenover de Malpieberg aan de Dommel moet nog ergens de blauwe kei liggen.¹⁷⁸

8.24.4.131 Grenspaal Luiker steenweg

Stichting Waalres Erfgoed wijst er op dat er een oude hardstenen grenspaal staat langs de Luiker steenweg, hier Eindhovenseweg bij hectometerpaal 39,7.¹⁷⁹

De grensafbakening tussen Valkenswaard en Waalre vond in 1826 plaats. Het proces-verbaal vermeldt daarover: 'Beginnende aan de revier den Tongelreep, kort bij den witten Berg alwaar eenen eiken scheidsch paal is gesteld, Van daar in eene regte lijn door de heide, tot over den algemeenen Straatweg, alwaar een dito paal Wordt gevonden...'. Wanneer de eiken scheidspaal is vervangen door de arduinen grenspaal'tjes is niet bekend.

¹⁷⁷ Bots & Mélotte, 1977, 31

¹⁷⁸ www.watwaswaar.nl

¹⁷⁹ Dhr. J. Walinga, Stichting Waalres Erfgoed.

Afbeelding: de grenspaaltjes aan de oost- en westzijde van de Eindhovenseweg in 2020 (Van Mierlo 2021).

8.24.4.132 Grenspaal Aalst – Valkenswaard – Heeze

Stichting Waalres Erfgoed wijst er op dat er ook een grenspaal zou hebben gestaan bij de Galgenberg op de grens Heeze en Valkenswaard (zuidoosten vlak bij de Tongelreep).¹⁸⁰ Dat moet dan tevens een grenspunt van Aalst geweest zijn, aan de Tongelreep.

8.24.4.174 'Tombe de Prince de Liège'¹⁸¹

Op het noordelijkste puntje van het Graafschap Loon wordt een grenssteen geplaatst, de 'Graaf van Loon'. De eerste referentie aan die grenssteen is van 1331. Als Loon deel uitmaakt van het Prinsbisdom Luik wordt er in 1548 nog een grensmarkering geplaatst: De 'Tombe de Prince de Liège'. Beide grensmarkeringen zijn nu nog in het landschap terug te vinden. Deze oude grens wordt op deze locatie na de 80-jarige oorlog de grens tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en de Spaanse Nederlanden en in 1839, na de afsplitsing van België, definitief de grens tussen Nederland en België. In 1843 worden er nieuwe grenspalen geplaatst. De Graaf van Loon is nu het grenspunt van de gemeenten Pelt (vroeger Neerpelt), Hamont (vroeger Achel) en Valkenswaard (vroeger Borkel en Schaft).

Afbeelding: Locatie van de Graaf van Loon en de Tombe du Prince de Liège (Geopunt Topografische kaart Vandermaelen 1846-1854).

¹⁸⁰ Dhr. J. Walinga, Stichting Waalres Erfgoed.

¹⁸¹ Nellen 2024.

Afbeelding : Grenssteen Tombe du Prince de Liège (uit Nellen 2024).

24.5. Raadhuis

Dorpshuis, raadhuis, gemeentehuis, “bestuursgebouw”, maar in ieder geval een gebouw, niet een plek onder een boom of zo. Voor 1800 zetelde hier de schepenbank en was het gebouw dus ook rechtbank.

8.24.05.001 Het eerste raadhuis van Valkenswaard, Kleine Markt Valkenswaard

Lange tijd was er geen behoefte aan een echt raadhuis in Valkenswaard. Corporele vergaderingen werden gehouden in de voornaamde herbergen van het Dorp. Aan de Markt waren dat *Den Coningh van England*, *De Gouden leeuw*, *Den Croon*, en *In den Valck*. Verder in de Kromstraat *Int Paradijs*, *Het Ploechskén* in de Peperstraat en de herberg en logement *Den Rooden Leeuw* aan de Heuvelmenneke. Sommige daarvan, meestal die aan de markt, hadden een speciale kamer voor de dorps- en regentenvergaderingen, die daarvoor meestal voor 5 gulden van de herbergier werd gehuurd. Het heette dan, dat men vergaderde in de *Raatkamer* of zelfs: *ten Raedhuys*.¹⁸²

Het eerste voorstel voor de bouw van een eigen raadhuis werd tijdens een raadsvergadering in 1754 gedaan. In hun argumentatie voerden de ‘heren voorstanders’ de financiële voordelen voor het dorp aan. Op termijn dan, want tijdens de vergaderingen in de gezellige herberg liepen de rekeningen voor het verteer veel te hoog op tot wel f 80,- per jaar. Vergadering in een eigen raadhuis zou deze kosten aanzienlijk ‘kunnen’ drukken. De tegenstanders lieten zich overtuigen, maar niet voordat hen een jaarlijks bedrag van f 12,- voor verteer werd toegezegd. Al in 1765 werd met de bouw begonnen. Precies op de plek waar nu op de Kleine Markt, de weg naar Leende begint. Het gebouw had een voorgevel van 8 meter, met 2 zijramen en een toegangsdeur in het midden. Aan de achterkant was een bijgebouw met daarin een politiecel. De raadzaal was op de bovenverdieping.¹⁸³ Daar ging men voortaan vergaderen.

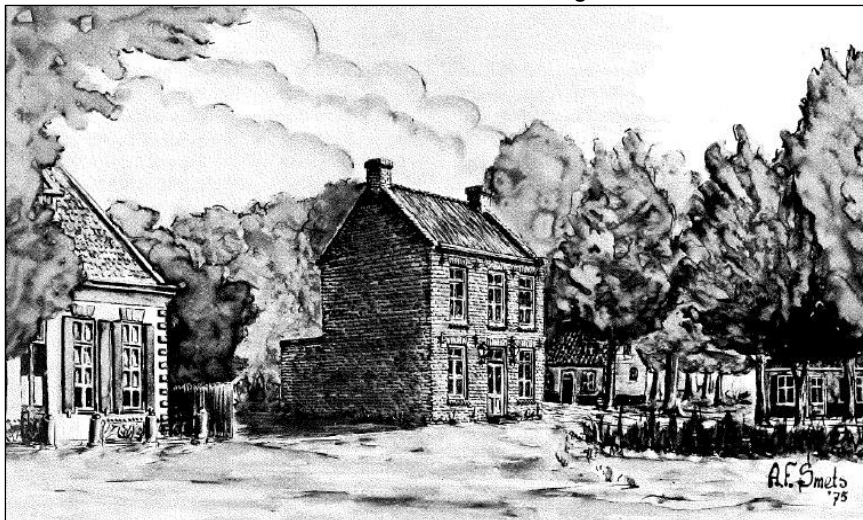
Maar, oude gewoontes sterven langzaam en na enige tijd gingen de bestuurders als vanouds weer vergaderen in de vertrouwde herberg op de Markt. En jawel, opnieuw werd al spoedig de limiet van het toegestane bedrag voor vertering overschreden. Het doel de dorpschatkist te sparen werd kennelijk niet gehaald. Helaas is, zo lijkt het, niets meer terug te vinden van dit pand. Het werd in 1878 afgebroken. De 4 hoeken van het fundament werden bewust veilig in de grond achtergelaten als stille getuigen liggen ze daar nog steeds opgeborgen op de Kleine Markt nabij het Wederthuis en voor een deel onder de bestrating van het kruispunt Leenderweg/Eindhovenseweg.¹⁸⁴

¹⁸² Bots & Mélotte, 1977, 100

¹⁸³ Van Moolenbroek-Vogels, 2001.

¹⁸⁴ Bots en Mélotte, 1977.

Het raadhuis werd gebouwd op de plaats waar thans op de makt de weg naar Leende aanvangt, precies tussen het huidige gemeentehuis en de reeds lang gedolven wetering of brandkuil tegenover Hotel Riche. Er bestaat een reconstructietekening van het eerste raadhuis van Valkenswaard:

Afbeelding: Het in 1878 afgebroken eerste raadhuis van Valkenswaard, gezien vanuit de huidige weg naar Leende (Reconstructietekening door A. Smets, Valkenswaard, 1975).¹⁸⁵

8.24.05.002 Eerste gemeentehuis van Borkel en Schaft, Dorpsstraat 51, Borkel

Gemeentelijk monument

Voormalig MIP object. Op de CHW geclassificeerd als straatbeeldtyperend. CHW. nr.: KL112-000258 Hier gaat het om het voormalige raadhuis uit 1857. Het is een goed voorbeeld van een eenvoudig dorpsraadhuis. Het eerste raadhuis, werd gebouwd in 1857 als schooltje en nadat het te klein geworden was, omgebouwd tot gemeentehuisje. Zo melde De Meierjsche Courant op 16 februari 1916. Na aanpassingen t.b.v. de nieuwe bestemming bestond het gebouwtje uit: één kamer voor de burgemeester, één kamer voor de gemeentesecretaris en achteraan in de gang die tussen beide kamers liep een hek zodat een 'gevangeniscel' kon ontstaan. Al naar gelang het werk het toeliet werd de arrestant naar Valkenswaard overgebracht.¹⁸⁶ In 1897 werd het pand te klein en te bouwvallig. Omdat uitbreiding niet mogelijk was, werd besloten een nieuw gemeentehuis te bouwen. Burgemeester Van Hout bood voor het pand van de gemeente de exorbitante prijs van f 500,- met de bedoeling het tot ambtswoning te verbouwen. De gemeente accepteerde gretig want de geschatte waarde van het bouwvallige gebouw was op dat moment f 250,-.¹⁸⁷ Het pand werd in 1982 gerestaureerd/verbouwd tot woonhuis.

Dit pand verkeert in een vrij gave en nagenoeg authentieke staat. Dit geldt voor de bouwmassa en specifiek voor de voorgevel met bakgoot-beëindiging. Aantasting van dit pand zou betekenen dat het beeldbepalend karakter van een boeiend onderdeel van het dorpsplein in Borkel en Schaft teniet zal worden gedaan.

¹⁸⁵ Bots & Mélotte, 1977, 101

¹⁸⁶ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

¹⁸⁷ Aaftink, 1990.

Afbeelding: Dorpsstraat 51 in Borkel (maart 2011)

8.24.05.003 Het tweede gemeentehuis van Borkel en Schaft

Het nieuwe grotere gemeentehuis werd gebouwd naast de oude boterfabriek. Op 31 augustus 1898 werd dit raadhuis in gebruik genomen. Ook dit gebouw had maar weinig vertrekken. Wel was er een grote vergaderruimte en links aanpalend woonruimte voor de veldwachter.¹⁸⁸ In 1915-16 voldeed ook dit raadhuis niet langer. Opnieuw werd besloten om de school, die wegens plaatsgebrek niet langer dienst deed, tot gemeentehuis te verbouwen. Helaas verdwenen de sporen van dit pand door de bouw van het dorpshuis in 2004.¹⁸⁹

8.24.05.004 Het derde gemeentehuis van Borkel en Schaft

Na de bouw van de derde school, werd het oude schoolgebouw aangepast om als gemeentehuis dienst te gaan doen.¹⁹⁰ Vergaderruimte was er voor het eerst genoeg. Het bleef in gebruik tot de opheffing van de gemeente in 1934.¹⁹¹ Later werd ook dit gebouw gesloopt om ruimte te maken voor nieuwbouw aan het Oude Schoolplein en aan de Pater Aartslaan.¹⁹²

¹⁸⁸ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

¹⁸⁹ Aaftink, 1990.

¹⁹⁰ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

¹⁹¹ Aaftink, 1990.

¹⁹² Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

Afbeelding: Het derde raadhuis in het oude school gebouw (bron RHCe, J.A. Bakken).

8.24.05.006 Het tweede raadhuis van Valkenswaard, Markt 43, Valkenswaard

In 1869 werd door burgemeester Smulders voorgesteld het zogenaamde 'Hogerhuys' aan de Markt aan te kopen omdat het oude raadhuis begon te vervallen en in ieder geval te klein was. Na 8 jaren vergaderen, over alternatieve bestemmingen voor het Hogerhuys met zijn twee verdiepingen, werd het in 1877 aangekocht door de gemeente voor een bedrag van f800,- om het dan vervolgens af te breken. Voorheen was het pand namelijk in gebruik geweest als ziekenhuis en in die periode werden er ook 'lijdens aan besmettelijke ziekten' in verzorgd. Om alle risico's op besmetting te vermijden werd voor deze rigoureuze oplossing gekozen.

Op de vrijgekomen plek werd een raadhuis gebouwd. Op de benedenverdieping kwam een ruimte waar de gemeentelijke brandspuit een plaats vond. Dit tweede Valkenswaardse raadhuis lag aan de oostzijde van de Markt, ongeveer daar waar nu een meubelhuis/winkel in brocante gevestigd is.

Afbeelding: Oostzijde Markt, Kuypers van de Heuvel waar voorheen de bovenverdieping in gebruik was als raadhuis-gemeentehuis (bron Beeldbank Weerderheem).

8.24.05.007 Het derde Raadhuis van Valkenswaard Markt 23

Rijksmonument nr. 518668.

CHW. Nr.: KL112-000308.

Aan de zuidzijde van de zogeheten 'Kleine Markt' werd in 1927 het derde raadhuis gebouwd naar de

plannen van architect Taen Err Toungh uit Amsterdam die hiervoor reeds in 1920 een ontwerp had gemaakt. In 1927 volgt een vernieuwd ontwerp van de hand van dezelfde architect in samenwerking met Ant. Bogers uit Eindhoven. Aannemer werd P. Martens uit Valkenswaard. In maart 1928 werd het raadhuis geopend. Het vertoont sterke invloed van de Um 1800-stijl. Na samenvoeging van de gemeenten Borkel en Schaft, Dommelen en Valkenswaard in 1934 werd het noodzakelijk het bestaande raadhuis te vergroten. Architectenbureau Ed. Cuijpers uit Amsterdam ontwierp een in dezelfde stijl uitgevoerde westelijke vleugel die de gebogen rooilijn van de Markt volgde.

A. van de Velden uit Eindhoven was de aannemer. Op 25 januari 1935 werd de nieuwe vleugel in gebruik genomen. Het pand heeft inmiddels een nieuwe functie gekregen. Bij de verbouwing en aanpassing heeft men de oorspronkelijke dispositie gevolgd en is de vleugel van 1935 gesloopt.

Afbeelding: Het derde raadhuis van Valkenswaard (maart 2011)

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

Het oudste gedeelte van het raadhuis (1927-1928), op een nagenoeg vierkante plattegrond, is tweelaags en heeft een geknikt schilddak gedekt met verbeterde Hollandse pannen en met een bakgoot op klossen. De symmetrische voorgevel en het risaliserende centrale deel worden begrensd door gemetselde, geblokte hoeklisenen. Het risaliserende deel heeft een lage attiek. Aan deze risaliet een overwelfd portiek met bordestrap en balkon.

Op de begane grond twee gekoppelde vierruits openslaande kelderramen met diefijzers. Op de hoofdverdieping en op de etage, twee kruisvensters met zesruits openslaande vensters en vierruits bovenlichten met glas-in-lood-vulling. Voor het onderste deel van de vensters op de begane grond paneelluiken met diablo-motief. In de risaliet een dubbele paneeldeur met half rond bovenlicht waarin radiale tracering met glas-in-lood-vulling. Links van de deur een zesruits openslaand venster en een hardstenen brievenbus met opschrift POST, rechts van de deur een ingebouwde, ondiepe kast met openslaand venster en een gevelsteen. Het bordes, waaronder een trap met hardstenen treden, heeft aan drie zijden een rondboog met hardstenen geboortestenen waarin trekstangen. Zij ondersteunen een balkon met smeedijzeren balustrade.

Op de etage, in het risaliserende centrale deel, een gedeeltelijk beglaasde deur met vierruits bovenlicht die toegang verleent tot het balkon. Aan weerszijden van de deur een negenruits openslaand venster met zesruits bovenlicht. De bovenlichten hebben een glas-in-lood-vulling. Op het dak drie dakkapellen met plat dak. De symmetrisch ingedeelde linker zijgevel heeft op de begane grond en de etage twee vensters als aan de voorzijde. Centraal op beide verdiepingen drie zesruits openslaande vensters, op de begane grond met een vierruits bovenlicht met glas-in-lood-vulling. Ook de zijgevel wordt begrensd door geblokte hoeklisenen. De rechter zijgevel is rond 1997 gereconstrueerd en herkeeg toen het veelhoekig uitgebouwde trappenhuis. De overige details volgen de linker zijgevel. Aan de achterzijde op de begane grond en de etage vier kruisvensters. Op de begane grond zes kelderramen. Het dak wordt bekroond door pironen en een gesloten vierkante houten dakruiter met afgeschuinde hoeken waarvan het onderste deel bekleed met daktegels. Op de dakruiter een zinken tentdak met piron. In de dakruiter is een uurwerk van de firma Eijssbouts uit

Asten geplaatst. Aan de voorzijde van het bordes een gevelsteen met voorstelling van Sint Nicolaas. In de afgeronde hoek van de nieuwe vleugel een gevelsteen met voorstelling van een valk (beide gevelstenen zijn verplaatst).

Het voormalige raadhuis is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorisch belang als voorbeeld van een bestuurlijke en sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de stichting van nieuwe gebouwen voor het gemeentelijk bestuur in het interbellum en als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van het dorpsraadhuis. Het heeft architectuurhistorische waarde vanwege de stijl en de plaats in het oeuvre van de architect Taen Err Toung. Tevens is het waardevol vanwege het bijzondere materiaalgebruik en de ornamentiek. Het object heeft ensemblewaarde als onderdeel van een groter geheel, dat cultuurhistorisch van belang is. Het gebouw is belangrijk vanwege de gaafheid van het ex- en interieur.

8.24.05.009 Voormalig Raadhuis van Dommelen, Bergstraat 71 Dommelen

Gemeentelijk monument.

Cultuurhistorisch belang, straatbeeldtyperend. CHW. Nr.: KL112-000237

Op deze plaats werd in 1876 een eerste raadhuis van Dommelen gebouwd en in 1918-1919 werd het herbouwd. Momenteel doet het pandje dienst als woonhuis. Het pand bestaat bouwkundig gezien uit de volgende onderdelen:

- eenlaagse voormalige gemeentehuis onder samengesteld dak
- eenlaagse dwarsbeuk onder zadeldak
- eenlaagse geknikte achterbouw onder geknikt zadeldak met eindschild
- eenlaagse garage onder zadeldak en schansmuur

Het samengestelde dak van het gemeentehuis en het zadeldak van de dwarsbeuk lopen in elkaar over en vormen zo een speels geheel van dakschilden.

Eenvoudig raadhuisje met enige aan de landelijke bouwkunst ontleende traditionele siermotieven.

Reliëfsteen met gemeentewapen. De achtergevel met jaarsteen 1876 is nog een deel van het vorige raadhuis. Architect P. v/d Velden. De oorspronkelijke dakruiter is verloren gegaan.

Afbeelding: Het Oude raadhuis aan de Bergstraat 71 in Dommelen.

24.6. Rechtbank

Gebouw gebouwd als onderkomen voor een rechtbank (op enig niveau). Vanaf ca. 1800.

24.7. Schepenbank

Stenen of houten “bank” waar de schepenen in de open lucht, liefst onder een mooie lindeboom, hun zittingen hielden. Ook wel genaamd “Vierschaar”.

24.8 Vrijheid

Gebied waarbinnen bepaalde “vrijheden” golden. Vroeg 13^e eeuwse vrijheden betroffen persoonlijke vrijdom (vrij van landrecht en feodale banden); vrijheden van rond 1300 en later betreffen vaak vooral economische vrijdommen (vrij van tol) en marktrechten. Het vrijheidsrecht gold waarschijnlijk in het begin de bewoners van een klein gebied (zoals “De Oude Vrijheid” in Sint Oedenrode), maar werden later geacht te gelden voor alle inwoners van de hele parochie (dus dan geheel St. Oedenrode!). Het gaat hier om die oude kleine gebieden, voor zover de afbakening daarvan in te schatten valt.

24.9 Diversen

8.24.09.001 Oude Postkantoor – Leenderweg

In het najaar van 1891 besloot het college van Valkenswaard in grote voortvarendheid tot het bouwen van een postkantoor ‘*noodzakelijk en in het belang van de bevolking...*’. De inspecteur der Posterijen in Breda gaf het college te verstaan, dat de posterijen wel belangstelling hadden voor de vestiging van een filiaal, maar dat de gemeente zelf een gebouw ter beschikking moest stellen. Uiteraard ging het om een gebouw dat aan de vereisten voldeed. In de gemeenteraadsvergadering van 21 december 1891 werd besloten tot de aankoop van de voormalige woning en tuin van burgemeester J. van Best voor het ‘zachte’ prijsje van f 2.500,-.¹⁹³ Na de openbare aanbesteding van de bouw van ‘*het Postkantoor met Directeurswoning, Bergplaatsen en bijbehorende werken*’ werd de opdracht gegund aan de Valkenswaardse aannemer J.F. Van Dooren voor de prijs van f 8.293,-.

Op 15 november 1892 werd het pand opgeleverd en op 1 februari 1893 gingen de deuren van het postkantoor open. Voor de huur werd jaarlijks f 525,- betaald door de Rijksoverheid. Na enkele verbouwingen in 1901 en 1908 werd het gebouw in 1920 voor f 35.000,- aan het Staatsbedrijf der PTT verkocht. Het pand werd in 1975 afgebroken. De ondergrond vormt anno 2010 een deel van het Gele Reijersplein.¹⁹⁴ Het Gele Reijersplein werd vernoemd naar de Carnavalsvereniging ‘de Gele Rijers’ die elk jaar op de zondag van de grote carnavalsoptocht daar, tegenover hun ‘voormalige clubhuis’ (nu restaurant Normandie), bijeen kwam om zich op te stellen in de formatie waarmee ze zich in de carnavalsstoet gingen presenteren.

Afbeelding: Links het oude postkantoor. Gebouwd in 1892 afgebroken in 1975 (Beeldbank Weerderheem).

8.24.9.002 Douanekantoor/-woning – Leenderweg- voorheen Stationsstraat

¹⁹³ Latjes, 1982.

¹⁹⁴ Latjes, 1982.

Het Douanekantoor/woning, hoek Leenderweg voorheen Stationsstraat en de Spoorstraat, nu Frans van Beststraat, werd door de gezinnen van de belastingontvanger en van de belastingverificateur bewoond. Het pand, in de volksmond 'het huis van den ontvanger' genoemd, werd omstreeks 1870 gebouwd en afgebroken in 1961¹⁹⁵. Omdat station Valkenswaard het laatste bemande station voor de Belgische grens was, werden hier de reizigers 'gevisiteerd'. Als vrouwelijke reizigers gecontroleerd moesten worden, deed zich een probleem voor want er was geen vrouwelijke douanebeambte. Gelukkig was op verzoek een vrouw in de Brakestraat, aan de overkant van het spoor, bereid om in voorkomende gevallen 'op afroep' reizigers ter controle te fouilleren. Deze vrouw werd officieel door de burgemeester voor die taak beëdigd. In 1938 wordt door de NS besloten het reizigersvervoer te stoppen. Het goederen vervoer gaat door tot 1961. Station en spoorlijn werden afgebroken. Op het oude spoorwegtraject werd later de huidige Europalaan aangelegd.¹⁹⁶

Afbeelding: sluiting van het spoorgedeelte Eindhoven-Valkenswaard en opening van het nieuwe gedeelte Geldrop-Valkenswaard in 1959 met links het stationsgebouw met douanekantoor
www.stationsweb.nl

8.24.9.003 Brandweertoren, Maastrichterweg 51a

Gemeentelijk monument.

Op de gemeentewerf aan de Emmalaan/Maastrichterweg in Valkenswaard bevindt zich de brandweerkazerne van Valkenswaard. De kazerne is gebouwd in 1954 en bestaat uit een verblijfsgebouw met garageboxen, een volume met een aantal garageboxen en een brandweertoren. De toren diende om de natte brandweerslangen, die van vlas waren gemaakt, op te hangen en te drogen. In de top van de toren was een ruimte ingericht die er speciaal voor diende om in tijd van droogte het bosgebied rond Valkenswaard te observeren. In het weekend hadden de brandweerlieden om beurten de wacht. Tevens werd de toren gebruikt voor oefeningen in het afdalen en redden van mensen uit gebouwen. Bij bijzondere gelegenheden werd en wordt nog steeds vanaf de toren gevlagd. Verder is opvallend dat de brandweertoren geheel uit steen/metaal/beton is gemaakt en derhalve brandveilig is.

De toren verkeert nog in oorspronkelijke staat en is opgebouwd uit onbrandbaar materiaal: baksteen, beton, staal, ijzeren rasterwerken en steunbeugels. Hoewel elke brandweerkazerne in het verleden over een slangentoren beschikte, zijn deze torens in de loop van de tijd verdwenen en tegenwoordig bijzonder. Lange tijd kon men in Valkenswaard een skyline herkennen, die uitsluitend bestond uit kerktorens en de toren van de brandweerkazerne. De toren was vooral van belang om de wijde omgeving te kunnen controleren.

¹⁹⁵ Latjes, 1982.

¹⁹⁶ Van Moolenbroek-Vogels, 2001.

Afbeelding: Brandweertoren aan de Maastrichterweg in Valkenswaard (bron: Google Streetview 2009).

Thema: 25 Militair

Onder militaire landschapselementen worden hier aardwerken en bouwwerken uit alle eeuwen samen genomen, met uitzondering van de "burchtjes" en kastelen. Daarvoor wordt verwezen naar de thema's 18: "heerlijkheden" en 19: "landgoederen".

25.1 Begraafplaats

Binnen dit thema wordt daarmee bedoeld: militaire erebegraafplaats

8.25.1.001 Britse Oorlogsbegraafplaats, Luikerweg

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Op deze Britse begraafplaats in de volksmond '*het Engels kerkhof*' genoemd liggen 222 jonge Engelse militairen. Zij sneuvelden in de beginfase van *Operation Market Garden*. (**Market** = *luchtoffensief Royal Airforce* en **Garden** = *codenaam voor het grondoffensief*).¹⁹⁷

Alleen de gedenkkapel van deze militaire begraafplaats staat op Valkenswaards grondgebied. De overige elementen van deze gedenkplaats liggen op Bergeijks grondgebied. De begraafplaats is te betreden via een bakstenen ingangspartij, bestaande uit twee hoog oprijzende vierkante pilaren, waarop betonnen siervazen en tussen de pilaren een ijzeren hekwerk. In beton is in de flankerende muurtjes de tekst "Valkenswaard 1939-1945" en "War Cemetery" uitgehouwen. Rechts op het grafveld een (beton)stenen kruis op een bewerkte voet.

Deze gedenkkapel is cultuurhistorisch van belang vanwege de bijzondere architectuur in neoclassicistische stijl met zuilen. Het geheel ziet er keurig verzorgd uit en is volledig authentiek.

Afbeelding: Britse oorlogsbegraafplaats aan de Luikerweg (maart 2011).

Slechts een kleine 40 militairen waren direct betrokken bij de bevrijding van Valkenswaard. Sommigen van hen zijn gevallen langs de Luikerweg tijdens een confrontatie met de Duitsers. Die probeerden hun doortocht naar Arnhem te verhinderen/stagneren. De colonne voertuigen kwam onder vuur te liggen en daardoor versperden de kapotgeschoten tanks en voertuigen de doorgang voor anderen. De geallieerde soldaten in de stilstaande colonne vormden een gemakkelijk doelwit voor de vijandelijke scherpshutters aan beide zijden van de Luikerweg. Van de 222 graven zijn er 220 van het Britse leger (6 hiervan zijn niet geïdentificeerd). De overige 2 zijn van de Royal Air Force. De circa 180 gevallen militairen zijn elders gesneuveld, maar werden toch hier begraven.

Zowel op 17 september, de bevrijding van Valkenswaard, als op 4 mei, de dodenherdenking van Nederland, wordt hier jaarlijks een herdenkingsplechtigheid gehouden door de gemeente

¹⁹⁷ Werkgroep Valkenswaard in Oorlogstijd – Voorstudie tot - *De Bevrijding* - Valkenswaard 1989.

Valkenswaard. De graven worden onderhouden door de CWGC ofwel The Commonwealth War Graves Commission. Deze Engelse commissie onderhoudt wereldwijd alle militaire kerkhoven van het Britse Commonwealth.¹⁹⁸

25.2 Blokhuis

Een oude benaming voor een verdedigingswerk, dat kon variëren van een eenvoudig bouwsel van halve boomstammen tot kasteelachtige bouwwerken. In beide gevallen maakte het vaak onderdeel uit van een groter systeem, zoals landweren. Het kon ook een controlerende functie hebben van bijvoorbeeld toegangswegen of kruispunten.

25.3 Boerenschans

Schans waarbinnen de boeren zich zelf en hun vee in veiligheid brachten wanneer er roversbenden (of plunderende soldaten) rondtrokken.

8.25.3.001 Boerenschans bij Venbergse molen

Met houtwallen omgeven hoger terrein in een moerasgebied aan de Dommel, voor 1629 Laag Waterveld genaamd. Kennelijk toen een onderdeel van de Vloed van de Venbergse Watermolen. Vanaf 1629 wordt de boerenschans bij de Venbergse molen de Schans van Weert genoemd. Het terrein werd toen opgehoogd tot een schans, met wallen omgeven. Er zijn duizenden karren zand aan besteed. Het terrein was 1,5 hectare groot.¹⁹⁹ De bewoners van Valkenswaard konden er zich veilig stellen op deze door drassig oeverland ingesloten verschansing. De Schans van Weert is voor zover bekend altijd onbereikbaar gebleven tijdens de Tachtigjarige Oorlog voor zowel de Staatse als Spaanse troepen. In de jaren zeventig van de 20^e eeuw herinnerde nog slechts twee houtwallen, tussen de Hoeven en de Dommel gelegen, aan de Schans van Weert.²⁰⁰

Afbeelding: Schans van Weert in november 2011.

De oprichting van ‘die Schanse van Weerde’ nabij Venbergen staat beschreven in een document uit het archief van de abdij van Postel van 8 mei 1629:

“Zeecker leechwater velt ’t convent van Postel toebehorende hebben opgehoocht, met wallen omzingelt ende doorsloot tot een schanse om in desen aenstaenden tijt erop te vluchten”.

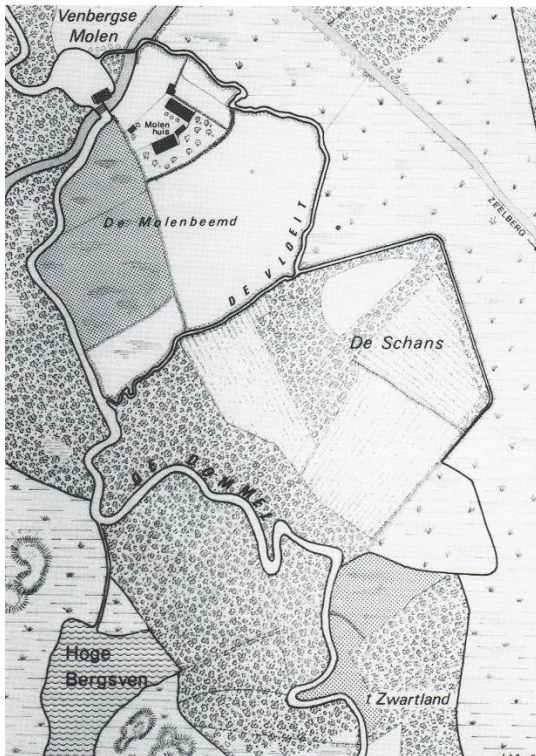
“Meenighe duijsende kerren eerde” die daarvoor nodig zijn, *“woort gestoocken ende gehaelt op de gemeijnte van Weerde”*. Dit is een voor die tijd omvangrijk karwei dat geheel met mankracht wordt uitgevoerd. Tot slot wordt verzocht *“ons oijck te vergunnen eenigen boem oft boomen om den inganghe met een poort ofte opgaende brugge ende staket te bevrijen”*. Of dit ook daadwerkelijk

¹⁹⁸ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a; website van de CWGC – The Commonwealth War Graves Commission.

¹⁹⁹ Mélotte en Molemans, 1979, 226-227, Schans-2.

²⁰⁰ Bots & Mélotte, 1977, 32-33

is vergund en uitgevoerd blijft de vraag. De precieze locatie en de omvang van 'die schanse van Weerde' wordt middels archief- en veldonderzoek nader bepaald. Een booronderzoek en aanvullend proefsleuvenonderzoek heeft inmiddels de positie van de grachten opgeleverd. In de nabije toekomst zal een reconstructie van de schans in het landschap worden gerealiseerd.²⁰¹

Afbeelding: Topografische plattegrond van de Schans onder Venbergen. Situatie in 1832 (Kad. min. + OAT).²⁰²

8.25.3.002 Boerenschans ofte Gansekooijen aan de Kromstraat

Kort voor 1600 tot schans ingericht terrein aan het eind van de Kromstraat. Het werd daartoe door het dorp gekocht. Toen men het niet meer nodig achtte, werd het perceel in 1606 weer aan de oude eigenaar gegeven. Mogelijk was er eerder al een schans, want in 1606 heette het perceel "Nieuwe Schans". Later hield men er misschien ganzen, of is dat een verbastering van schans? Het terrein was 1,43 ha groot.²⁰³ Het lag op 1300 meter ten noorden van de "schans van Weert".

Afbeelding: Locatie schans aan de Kromstraat (Foto Wil Peels).

²⁰¹ Peels & Verbeek 2023, p. 74.

²⁰² Mélotte en Molemans, 1979, 226-227

²⁰³ Mélotte en Molemans, 1979, 226-228, Schans-1 en 3.

8.25.3.003 Schanssbempt bij de kapel, Schaft

8.25.3.004 Schanssbeemt bij de Dommel, Schaft

In Schaft komen de volgende veldnamen (toponiemen) voor: de schanssbempt (1615) bij de kapel en den schansbeemt (1761) nabij de Dommel, welke duiden op de aanwezigheid van een tweetal schansen. In 1606 wordt een erfelijk recht gevestigd ten name van Jan Janszn. Deelen op 'een stuyck erffs genoempt de nyewe schans in de prochye van Weerde gelegen deen zyde aen erve de kynderen peter arjaens, dander zyde aen erve luycas willems, deen eynde aen de dommel. ende met andere dande eynde aen erve henrick ardt marten'.²⁰⁴

25.4 Fort

Min of meer geïsoleerd gelegen gesloten en aan alle zijden verdedigbaar duurzaam vestingwerk, uitsluitend door militaire bezetting bewoond. Een fort is gewoonlijk voorzien van een combinatie van muren, palissades, wallen, grachten en torens. Het is per definitie een zelfstandig, aan alle kanten verdedigbaar object. Geen boerenschans.

25.5 Kazemat

Een vrijstaand bomvrij stenen of betonnen gebouw. Ook in permanente vestingwerken zitten kazematten, maar die moeten we niet apart opnemen. Ook "bunker" genoemd.

8.25.5.001 De Bunker 'Birkenhof', Nieuwe Waalreseweg 189, Valkenswaard

Rijksmonument nr. 518673.

CHW. Nr.: KL112-000325.

In de volksmond bekend als 'de bunker' Deze voormalige bunker uit 1940-1944 is een goed en zeldzaam voorbeeld van camouflagearchitectuur en een herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Oorspronkelijk was het perceel aan de Waalreseweg, waar 'de Bunker' op gebouwd werd privébezit van een boerenfamilie. Het perceel werd in 1941 door hen gebruikt om er winterrogge te verbouwen. Bij controle door de boer naar de toestand van het gewas bleek dat de Duitsers het land eenvoudig in gebruik genomen hadden. Toen de boer zijn land opeiste, kreeg hij te horen dat het voor hem beter was zich in de situatie te voegen. Zijn boerderij die dicht bij dit perceel gelegen was, werd ook geconfisceerd als onderkomen van de daar detacheerde Duitse militairen. De boer die opperde geen Duitsers in huis te willen ontvangen, werd voor de keuze gesteld: óf hij verleende de gevraagde gastvrijheid, of hij en zijn gezin konden zelf vertrekken. De Duitse militairen bleven in elk geval. De keuze was snel gemaakt. Die Duitse bouwactiviteiten waren een geheimzinnige onderneming. De bouw was, zij het vanaf een afstand, best te volgen. Nieuwsgierigen zagen dat er enorme hoeveelheden bouwmaterialen werden verwerkt. Maar wat gebeurde daar precies?

In de rubriek: 'Wie woont daar'? publiceerde het Eindhovens Dagblad op 11 september 2004 over de Duitse bunker uit de oorlog. Hierna een fragment met extra info.

'Het was een Duits bunkercomplex met de naam: Forschungsstelle Langeveld (voorheen Birkenhoff) als Kempische herenboerderij gecamoufleerd bunkercomplex dat tijdens WO II door de Duitsers werd gebouwd en van 1943 tot 1944 werd gebruikt als aftapcentrale voor het geallieerde telefoon- en telegrafieverkeer. Na circa 6 maanden dienst te hebben gedaan werd het complex in de eerste helft van september 1944 ontruimd'. [Op 17 september werd Valkenswaard bevrijd en trokken de geallieerde troepen binnen.]

²⁰⁴ Peels & Verbeek 2023, p. 74 e.v.

Afbeelding: De Bunker 'Birkenhof', Nieuwe Waalreseweg 189.

Volgens ooggetuigen waren er verschillende treinen nodig, afgeladen met bouwmaterialen, om alle grondstoffen aan te voeren. Het bouwterrein werd zeer streng bewaakt. Toen er grote radioantennes kwamen, wist men het in het dorp zeker, er werd aan een commandopost of een Duitse radiozender gegokt. Maar, het werd een Duitse af luisterpost. *De opgevangen berichten handelden voornamelijk over troepen- en materieeltransporten Met de verkregen informatie hoopten de Duitsers in een vroeg stadium indicaties over de troepenbewegingen van de geallieerden te kunnen volgen.*

Maar... waarom per se in Valkenswaard? Een technische kwestie:

Radiogolven stralen ongeveer uit in de vorm van het cijfer 8 met een kleine en een grote lus. Het kruispunt staat de 'radiozender'. De grote lus wordt op 'de geallieerde ontvangstpost' in Engeland of Amerika gericht. De kleine lus heeft restcapaciteit zodat nog altijd radiogolven ontvangen kunnen worden. De uiterste punt van de kleine lus viel 'zuiver toevallig' op dit Valkenswaardse perceel. Oorspronkelijk lag de af luisterpost niet op het uiterste punt van de lus maar aan de kust in Noordwijk. Angst voor een geallieerde invasie deed de Duitsers besluiten de post zoveel mogelijk naar het binnenland te verplaatsen.

Ondanks de strenge bewaking waren er tegen het eind van de oorlog stoere Valkenswaardse jongens zo nieuwsgierig dat ze op onderzoek uitgingen. Ze werden gesnapt op 8 september 1944. In het dorp werden pamfletten verspreid waarin hun executie werd aangekondigd. Het lot was de opgepakte jongens gunstig gezind. Kort daarna op 11 september 1944, de dag waarop een verkenningstocht van de geallieerden op Valkenswaards grond gebied bereikten, werd het voor iedereen duidelijk dat er veranderingen op komst waren. Gelukkig werd er geen snelrecht toegepast maar konden de gevangenen allemaal ongedeerd naar huis en op 17 september 1944 de bevrijding van Valkenswaard meemaken.

Na de bevrijding werd De Bunker onbenut achter gelaten. Even hebben de Duitsers nog overwogen het bouwsel op te blazen. Het was duidelijk dat de benodigde springstof voor het opblazen van het robuuste gebouw beslist ook een deel van de omgeving zou vernielen.

De oorspronkelijke eigenaar van het perceel akkerland kreeg een schadevergoeding voor de landbouwgrond ter hoogte van f 0,30 / m² en voor het derven van opbrengsten gedurende de oorlogsjaren een totaal bedrag van f 500,-.

Het bleek erg moeilijk een nieuwe bestemming te vinden voor dit indrukwekkende pand met de uitstraling van een robuuste Duitse boerderij. Sinds de bevrijding namen eerst de Engelse militairen, dan de Nederlandse Marechaussee, daarna de politie en tot slot het Nederlandse leger het gebouw in

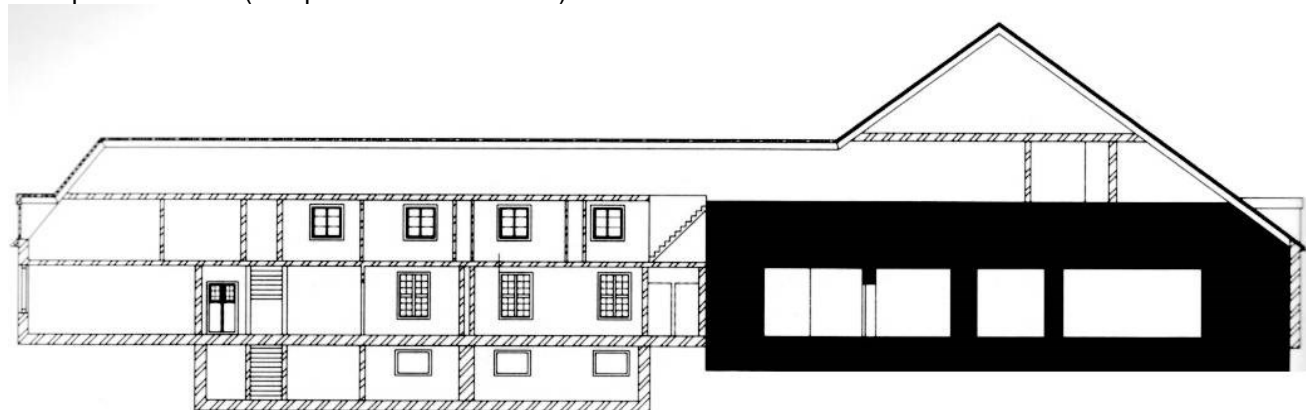
gebruik. Uiteindelijk werd het door de gemeente verhuurd aan een kunstenaarscollectief. Een heel wat vriendelijker bestemming dan voorheen!²⁰⁵

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

In 1942 werd ten noorden van het dorp, aan de weg naar Waalre, een BUNKER met manschappenverblijven gebouwd. Het pand werd gecamoufleerd als boerderij, welke als een bakstenen schil om de bunker werd opgetrokken. In de oost-west gerichte vleugel van het L-vormige gebouw bevindt zich het bunkercomplex, in de noord-zuid gerichte vleugel de voormalige verblijven van de manschappen. Het exterieur vertoont qua type en stijl grote overeenkomsten met de in Duitse Ambachtelijk-Traditionele bouwtrant door de bezetter opgetrokken gebouwen op en rond luchtmachtbases (o.a. Prinsenbosch bij Gilze-Rijen). Het gebouw had als functie het ontvangen en doorzenden van allerlei radiografische berichten, vooral die van de Duitse marine (U-boten) en heeft een belangrijke rol gespeeld als af luisterpost van het geallieerde berichtenverkeer binnen het 'Englandspiel'.

Na de oorlog heeft het pand o.a. dienst gedaan als marechausseekazerne (tot 1968) en als oefenplaats voor de plaatselijke brandweerkorpsen. Tegenwoordig is het in gebruik als woonhuis, kantoor en expositieruimte. In de zuidgevel oorspronkelijk een licht getoogde, opgeklampte vleugel deur onder getoogde strek en een rechthoekige opgeklampte vleugel deur onder betonnen latei, nu beide beglaasd.

Oorspronkelijk op alle daken, in het verlengde van de vensters op de begane grond, houten dakkapellen onder zadeldak met verbeterde Hollandse pannen en gekoppelde tienruits openslaande vensters (nu deels verdwenen). De vensters op de begane grond in het manschappenverblijf hadden allen panneelluiken (nu op twee na verdwenen).

Doorsnee door het complex (naar RCE)

Het eenlaags pand heeft een L-vormige plattegrond en is opgetrokken uit imitatie-handvorm baksteen met muizetand. De gevels zijn symmetrisch ingedeeld. De hoge noordvleugel met het bunkercomplex heeft aan de noordzijde zes, aan de westzijde vijf, aan de zuidzijde drie negenruits valse vensters onder strek. Aan de zuidzijde van het bunkercomplex een korte, op het zuiden gerichte vleugel (massief beton, ommetseld), afgescheiden van het bunkercomplex door een overdekte doorgang met aan beide zijden een getoogd, hardstenen kozijn (T-ingang, oorspronkelijk afgesloten met een stalen deur of hekwerk). In de korte vleugel een negenruits vals venster. Ook in aansluiting met de oostvleugel eenzelfde T-vormige ingangspartij.

De lagere oostvleugel heeft in de gevel aan de oostzijde negen vensterassen met acht licht getoogde vierentwintgruits kruisvensters onder strek. In de vierde as van rechts een nieuwe getoogde vleugel deur met kleine roedeverdeling in een hardstenen, getoogd kozijn. In de asymmetrische westgevel een licht getoogde paneel deur onder een getoogde strek. Hiertussen twee vierruits openslaande vensters met hardstenen dorpels en oorspronkelijk vier kruisvensters als in de oostgevel, waarvan er nu twee zijn vervangen door vleugeldeuren. Alle vensters en deuren bezitten hardstenen dorpels.

Op het pand afgewolfde zadeldaken met ongelijke nok die worden gedekt door oorspronkelijke blauwe en deels door nieuwe rode verbeterde Hollandse pannen met aan de onderzijde dakgoten. De ruimtelijke indeling van het pand is nagenoeg ongewijzigd. Van het oorspronkelijke interieur is echter alles verdwenen of vernieuwd. Van de gassluizen, aangebracht in de T-vormige ingangspartijen in de

²⁰⁵ Peels-Mollen en Van Moolenbroek-Vogels, 1995.

zuidgevel van de bunker, zijn nog aanwezig de stalen kozijnen met duimen en delen van het ventilatiesysteem. De oostvleugel is onderkelderd. Aan de straat een nieuw smeedijzeren hek tussen twee gemetselde pilasters met hardstenen dekplaat. Aan een van deze pilasters een wachthuisje onder zadeldak (nu gedekt met nieuwe singels) met nieuwe opgeklampte deur.

Waardering.

De bunker is van algemeen belang. Het gebouw heeft cultuurhistorisch belang als voorbeeld van een bestuurlijke en militaire ontwikkeling, namelijk de stichting van militaire gebouwen door de Duitse bezetter en is tevens van belang als herinnering aan een belangrijke fase in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Het is tevens een uitzonderlijk voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de gebouwen van de Duitse bezetter. Architectuurhistorisch is het van belang vanwege de Traditionalistische stijlvormen, die bewust werden toegepast als camouflagemiddel. Het object is als voorbeeld van een afluisterbunker uniek te noemen en is tevens belangrijk vanwege de gaafheid van het exterieur en delen van het inwendige.

Goed voorbeeld van camouflage-architectuur, herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

25.6 Linie

Een linie bestaat uit een aantal grotere en kleinere forten die met elkaar in verbinding staan door landwegen en/of waterwegen. De landwegen zijn meestal voorzien van borstweringen om bewegingen van troepen en materiaal tussen de versterkingen mogelijk te maken. De wateren kunnen natuurlijke wateren zijn maar ze kunnen ook gegraven zijn, zoals grachten, of het water kan bij een oorlogssituatie in de vorm van een inundatie worden verkregen. Ook stelsels van loopgraven kunnen als een soort linie worden beschouwd.

25.7 Militair complex

Gebouwencomplex gebouwd ten behoeve van het onderbrengen van militairen en hun materieel. Groot gebouw, of geheel van gebouwen tot huisvesting van militairen. Ook "kazerne" of "legerkamp" genoemd.

8.25.7.001 Mobilisatiecomplex Valkenswaard

Het MOB-complex in Valkenswaard besloeg een oppervlakte van ruim zeventien hectare. Voor de gemeente was het de aankoop van het terrein van groot belang. Immers, het MOB-complex lag in een groot bosgebied dat helemaal eigendom van de gemeente is. Door de aankoop wilden B & W voorkomen dat het gebied eigendom van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) zou worden. Gelukkig had de gemeente recht 'op eerste koop'. De nieuwe bestemming bleef lang onduidelijk. Het terrein maakte deel uit van 'de groene hoofdstructuur met aanduiding 'bos- en natuurgebied'. Volgens het streekplan werd 'voor maximale rust en ruimte voor de ontwikkeling van de natuur' gepland. In verband met een speculatie beding kan pas over vijftien jaar gezien worden of er iets anders met het terrein kan gebeuren. De gemeente denkt aan recreatieve mogelijkheden. De provincie wil echter alleen terug naar de natuur.²⁰⁶ Het opruimen van alle voormalige MOB-complex en in NB kostte de provincie in totaal 26 miljoen euro. Alle terreinen (totaal 175 hectare) werden teruggegeven aan de natuur. Hiermee werd het eerdere plan van valkeniersbedrijf 'Falcon Crest' om naar het perceel in Valkenswaard te verhuizen afgeschoten. Op 25 juni 2007 werd door de Dienst Landelijk Gebied een overeenkomst gesloten over deze sanering.²⁰⁷

Een mobilisatiecomplex of MOB-complex was in Nederland de naam voor een complex van militaire gebouwen met bijbehorende infrastructuur. Ze hadden tijdens de Koude Oorlog, een periode waarin West Europa een inval door de Sovjet-Unie vreesde, een wezenlijke functie. De gebouwen omvatten magazijnen, munitiebunkers, brandstof-opslagplaatsen of werden gebruikt als stalling voor militaire voertuigen. Een eventuele, snelle mobilisatie werd hierdoor mogelijk. In 2004 was de Dienst Domeinen eigenaar van de MOB-complexen.

Na de 'perestrojka' werden de complexen overbodig en zodoende beschikbaar voor hergebruik. De 53 militaire terreinen met een totale oppervlakte van 2100 ha lagen verspreid over het gehele land en waren van 1956 tot circa 2000 in bedrijf. Deze terreinen liggen vaak in de Ecologische Hoofdstructuur en zullen aan de natuur worden teruggegeven. Deze gebouwen worden, na selectie, behouden

²⁰⁶ Van den Eijnden, 2005.

²⁰⁷ Van den Eijnden, 2005.

vanwege hun cultuurhistorische waarde. Herbestemming als woongebied of bedrijventerrein is ook mogelijk.²⁰⁸

Afbeelding: MOB Complex in Valkenswaard net voor de afbraak in 2008.

November 2008 startte de afbraak van het Mobilisatiecomplex te Valkenswaard. De sloop van de dertig gebouwen en van de wegverharding werd juni 2010 afgerond. Het Valkenswaardse terrein zal opnieuw worden ingericht als natuurgebied een belangrijke 'Stepping Stone - functie' krijgen tussen de beide natuurgebieden De Malpie en De Plateaux. Het munitiegebouw is vanwege de historische waarde behouden. De gemeente Valkenswaard wilde eventueel een deel van het gebouw voor opslag bij de scouting in gebruik te geven. In het pand werden voorzieningen gemaakt zodat de ruimten fungeren als verblijfplaats voor vleermuizen. Bij het complex bevonden zich twee dienstwoningen. De bestemming hiervan werd gewijzigd in burgerwoningen. In een overeenkomst met de provincie Noord Brabant werd bepaald dat de provincie de kosten voor de sloop en de direct daarmee samenhangende werkzaamheden voor haar rekening neemt. De geraamde kosten beliepen voor het MOB-complex Valkenswaard circa 10 tot 15 miljoen euro. De provincie wil deze kosten terugverdienen door verkoop van ongeveer 100 bouwkvavels in het kader van de 'ruimte voor ruimteregeling'. Als alle werkzaamheden afgerond zijn, werd door het project in totaal ruim 175 ha natuurterrein in Brabant hersteld door 25 ha asfalt en 12 ha gebouwen te verwijderen.²⁰⁹

8.25.7.002 Kampement Boomgracht

Ter hoogte van de Vaarvennen op de Malpie, daar waar de Dommel en de Tongelreep het dichtst naderen, mondde op de rechteroever van de Dommel eenmaal een belangrijke gracht uit. In 1480 is deze gracht bekend onder naam *Baustgrave*, (verbasterd tot *Bautsgracht* (1537), *Balsgracht* (1667) en *Palsgracht* (1767)). Vanaf 1695 wordt zij ook *Boomgracht* genoemd, welke naam zij tot heden toe nog draagt voor het kleine stukje op de Zeelberg. Deze gegraven waterloop vormde een verbinding tussen de Tongelreep aan de Stepkesberg en de Dommel. Bovendien fungeerde de Boomgracht, die vroeger behoorlijk breed moet zijn geweest, tot aan omstreeks 1800 als een vestinggracht voor de noordelijk daarvan kamperende troepen. Men had er uitzicht op alle wegen die Valkenswaard vanuit het zuiden bereikten.²¹⁰ Hieruit volgt dat er mogelijk ten noorden van de Boomgracht een militair kampement heeft gelegen.

8.25.7.003 Kampement Borkel & Schaft

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was er in Borkel & Schaft een militair kampement gelegen.²¹¹

25.8 Militair oefenterrein

Gebied dat regelmatig gebruikt wordt voor militaire oefeningen, zoals manoeuvres, rijden met paarden en voertuigen, graven van schuttersputjes etc. In de regel met in de nabijheid een "soldatenkroeg".

²⁰⁸ Uit Wikipedia, de vrije encyclopedie - 26 okt 2009.

²⁰⁹ Website SRE – Gemeente Valkenswaard – Update 2007.

²¹⁰ Bots & Mélotte, 1977, 32

²¹¹ Bots & Mélotte, 1977, 380

25.9 Schans

Min of meer geïsoleerd gelegen gesloten en aan alle zijden verdedigbaar duurzaam vestingwerk, uitsluitend door militaire bezetting bewoond. Militair verdedigingswerk meestal gemaakt van afgegraven aarde.

25.10 Schietveld/berg

Openlucht schietbaan, met kogelvanger. Wordt ook gebruik voor uittesten munitie en het opblazen van elders gevonden explosieven. Niet alleen voor echte militairen maar ook voor burgerwachten. In de regel met in de nabijheid een "soldatenkroeg".

8.25.10.001 Schietterrein van het Gilde Sint Petrus Banden uit Schaft

Het Gilde Sint Petrus Banden in Schaft bezat vroeger, circa 150 jaar geleden, al twee kleinere stukjes grond op de Schaft. Op die grond werd nooit gebouwd. Als gevolg van de ruilverkaveling werden deze percelen toegevoegd aan de grond van een boer zodat er één groot perceel ontstond. In ruil kreeg het gilde een ander perceel.

De afmetingen daarvan werden circa 75m x 75 m., quasi de oppervlakte van de twee oorspronkelijke kleinere percelen. De geruilde, oorspronkelijke gildepercelen lagen in de Pee en waren waarschijnlijk dezelfde als De Horsten en/of Staterakker. De nieuwe locatie werd gevonden langs de Schafterdijk, achter huisnummer 8. Er werd in eerste instantie door het gilde een provisorisch onderkomen gebouwd. Daarvoor haalde men in 1989 een afgedankte schuilhut voor de carnaval-wagenbouwers uit Gastel. Het bouwsel had de uitstraling van een schuilhut. Dát werd in 2008 opmerkelijk anders. Toen werd op dit terrein een fraai nieuw gildehuis gebouwd. Dit kon alleen met inzet en zelfwerkzaamheid van de gildebroeders. De weg vanaf de Schafterdijk naar het gildehuis, d.w.z. naar huis nummer 6 bleef van de gemeente Valkenswaard en werd gehuurd voor het symbolische bedrag van € 1,-/per jaar. Voor 1934 (waarin Borkel en Schaft bij Valkenswaard gevoegd werden), behoorde de grond onder dat pad aan de gemeente Borkel en Schaft toe²¹².

Als grondeigenaar moest het gilde mede zorgen voor het onderhoud van de Dommel, waarvan uitlatingen in de gildeboeken getuigen als "*de Dommel veegen*", naast "*het mest breeken*". De gildegrond is circa 50 are groot, ligt dus aan de Dommel en wordt verpacht aan een boer. De Groede kan bij de Schafterbrug zijn (Cloosterbeemd) of in het verlengde van het pad via het huis van de weduwe Coen Tegenbosch. De grond bij de Schafterbrug was vroeger van Sjef Follon of in elk geval door hem in gebruik.

In een oud Gildekasboek werd genoteerd: *Een perceel grond C n°472, groot 2 aren en 20 ca. Deze Gildebeemd bracht f 21,- per jaar op en werd in 1936 verhuurd aan M. Vermeulen. Het Walravenveldje werd in 1928 verhuurd aan Frans Sprengers.* Ook een zekere De Lepper en Ampting huurden ooit grond.

8.25.10.002 Schietterrein van het Sint Sebastiaan Gilde uit Borkel

Bij besluit van 7 juli 1949, afd. 1, n° 1, n° 5a, werd aan het Gilde van Sint Sebastiaan vergunning verleend tot het oprichten van een schietboom op het perceel kadastraal bekend bij de Gemeente Borkel en Schaft, Sectie B, n° 2177, onder de bij dat besluit behorende voorwaarden en in overeenstemming met de daarbij gevoegde tekening. Het genoemde perceel is eigendom van de gemeente, alsmede de percelen n° 2175, n° 2174, n° 2525, n° 2176, n° 2173, n° 2526, n° 2171, welke geheel of gedeeltelijk binnen het schootsveld vallen. Al bij het gemeentelijk besluit 22 april 1949 verleende de gemeente toestemming tot het gebruik maken van gronden, voor zover dat nodig is voor de oprichting, handhaving en het gebruik van de schietboom. Deze toestemming gold tot wederopzegging.

Als erkenning van de eigendom van de gemeente is jaarlijks een vergoeding aan de gemeente verschuldigd van f 1,-. De betaling van het recht behoorde jaarlijks vóór 1 november te geschieden en daarom voor het eerst op 1 november 1949. In het 4 pagina's tellend gedrukt reglement gedateerd 25 juli 1780 zijn de getallen 25 en 80 met inkt ingevuld. Het Gilde Sint Petrus Banden bezat 4 stukken grond: in 1958 werd het Heyveld verkocht. Nu zijn er nog steeds drie stukken grond, die genoemd worden van Staterakker, de Schafterbrug en de Horsten. De gronden werden aan Gildebroeders verhuurd, voor een periode van 6 jaar.²¹³

²¹² Interview met gildenbroeder Godefriedus van Veldhoven – Gilde Sint Petrus Banden uit Schaft – zomer 2010.

²¹³ Via Deken-Schrijver Wil Janssens - *Archief St. Catharina Gilde* – Valkenswaard 2010.

8.25.10.003 Schietterrein van het Sint Martinus Gilde te Dommelen

Het schietterrein van het Sint Martinusgilde, gelegen aan de Mgr. Smetsstraat in Dommelen. Het Martinusgilde bezat al heel lang grond langs de Keersopperweg, nabij het huidige woonwagenkamp. Na verkoop van een aanpalend perceel kreeg de nieuwe eigenaar alleen een bouwvergunning als het Sint Martinusgilde instemde om zijn grond te ruilen. Daarmee werd zeker gesteld dat er nooit een schietterrein in de directe omgeving van bebouwing zou kunnen komen. Het perceel genaamd 'de Heikes' omvatte 5.700 m². Een tweede perceel nabij de Belleman werd vanuit een zelfde overweging in 1988 geruild t.b.v. de nieuw geplande wijk tegenover de Belleman. Achter de volkstuintjes en achter het terrein waar jaarlijks de 'Dommelse Doe Week' in de zomervakantie wordt georganiseerd, ligt ook nu een perceel dat eigendom is van het Sint Martinusgilde uit Dommelen²¹⁴.

8.25.10.004 Schietterrein van het Sint Catharina Gilde uit Valkenswaard

Op 15 mei 1980 kreeg het gilde weer een eigen schietterrein: 'De Schans'. De naam verwijst naar het vroegere gebied van 'De Schans van Weert'. Dit perceel is gelegen aan 'De Hoeve' in de lage Beemden in Valkenswaard - kadaster Gemeente Valkenswaard - sectie K, pag. 9, n° 30.

Na een aantal opknabbeurtjes, waarvan hieronder de chronologische uiteenzetting groeide het langzaam maar zeker uit tot een volwaardige schietaccommodatie. In het begin waren er twee houten schutsbomen. Gezellig was het er wel altijd, al bood de houten materiaalwagen niet altijd voldoende ruimte aan de aanwezigen om bij regen droog te blijven. Na verloop van tijd werden plannen gemaakt die tot een oplossing zouden leiden. In de zomermaanden van 1991 werden er op het terrein twee containers geplaatst als schuilplaats tegen de regen. Het was een schenking van de gemeente Valkenswaard. Gildebroeder Ton van Loon, destijds wethouder, bemiddelde tussen het gilde en de gemeente. Op 22 september 1991 werd het vernieuwde terrein geopend. In de jaren daarna werden nog twee containers bijgeplaatst. Alle containers werden onderling verbonden zodat er een schutterslokaal ontstond om trots op te zijn. De inrichting werd verbeterd en twee aggregaten verzorgden voortaan de stroomvoorziening. In 1995 werd bekend dat de belasting van het milieu, door lood dat vrijkwam bij het schieten, sterk moest worden ingeperkt. Het gevolg was dat, zonder aanpassingen, geen enkel gilde meer mocht schieten op oude schutsbomen. Al gauw bleek dat de bestaande schutsbomen niet geschikt waren om er deze schietbakken op te monteren. Bij de gemeente werd daarom vergunning aangevraagd voor het plaatsen van vijf nieuwe schutsbomen met kogelvangers. Met deze vergunning onderging het schietterrein opnieuw een ware metamorfose. Vrijwel alle gildeleden hielpen mee met de noodzakelijke werkzaamheden, nodig om het schietterrein te laten voldoen aan de nieuwe milieueisen. Met gildebroeder Jan Smets, (c.q. de familie Smets) eigenaar van het terrein, werden lange termijnafspraken gemaakt. Deze bruikleenovereenkomst werd in 1997 notarieel bekrachtigd. De huur werd vastgesteld op fl. 1,- per jaar. Door de invoering van de Euro in 2002 werd deze huurprijs € 1,- per jaar. Op 7 september 1997 werd het schietterrein 'De Schans' opnieuw feestelijk heropend door burgemeester H. Tops. De eredeken van het St. Catharina Gilde, pastoor Willem van der Vrande, zegende de nieuwe schutsbomen. Door deze actualisering werd het schietterrein ook geschikt om wedstrijden te houden in de regionale wedstrijdserie van het Kempen-schieten. Met de aankoop van een groter aggregaat, nu met een vermogen van 30 kW, in 1999 werd ook de stroomvoorziening aanzienlijk verbeterd en gegarandeerd. Een fikse financiële bijdrage van gildebroeders Fons van den Berg en Ad van Mierlo maakte deze aankoop mogelijk. Door de jaren heen is 'De Schans' uitgegroeid tot een volwaardige schietgelegenheid waar zowel eigen gildeleden, als gildebroeders en -zusters van andere gilden graag vertoeven.²¹⁵

8.25.10.005 grondbezit van het Sint Catharina Gilde

In 1803 verwierf het St. Catharinagilde een perceel aan de Dommel. In de onderstaande notariële akte²¹⁶ wordt deze grond (Sectie A perceel 684 – oppervlakte 4980 m²) omschreven:²¹⁷

Compareerde voor Jan de Jongh, schout civil, en Hendrik Booms, schepen van Valkenswaard, Theodorus Hoppenbrouwers inwoonder alhier, dewelke verclaarde wel en wettiglijk in vollen vrijen eigendom over te geeven, te cedeeren en te transporteeren gelijk hij doet bij dezen aan de Gilde van St. Catharina van Valkenswaard, een perceel groeze genaamd den Cloosterbeemd, groot volgens quohier der verpondingen twee lopense vijfenveertig roeden, renende aan d'eene zijde de wed.

²¹⁴ Interview met Gildebroeder Dekkers – Valkenswaard 2010.

²¹⁵ Via Deken-Schrijver Wil Janssens - Archief St. Catharina Gilde – Valkenswaard 2010.

²¹⁶ RA Valkenswaard inv.n°. 220 - folio 157 verso.

²¹⁷ Via Deken-Schrijver Wil Janssens - Archief St. Catharina Gilde – Valkenswaard 2010.

Jacobus Snieders, d'andere zijde Johannes Coppens, aan d'eene eijnde de rivier de Dommel, aan het andere eijnde een straatje. Zijnde voornoemd perceel los, vrij en allodiaal behoudens en gereserveerd s'lands en dorps lasten, commeren, schouwen, weegen, steegen, waterlaten en servituten, als daar toe van ouds rechte en gewoontes weegen te vergelden en te houden zijn staande en gehoorende. Aan te vaarden bij het passeeren dezes met de thans lopende s'lands en dorpslasten. De cooppenningen bedragen tachtig guldens bij het passeeren dezes voldaan. Belovende den transportant dit cedeeren en opdragen in voegen voorgemeld, altoos te zullen houden en doen houden, voor goed, vast, stadig en van waarden onder verband van zijn persoon en goederen, nu hebbende en namaals verrijgende, stellende dezelve ten bedwange en executie als na rechten.
Aldus gedaan en gecedeert ter secretarije van Valkenswaard, dezen agtentwintigste november 1800 drie.

w.g.
De Jongh
Henricus Booms
Mij present
J.W.D. de Jongh, fungeerend secretaris

Het grondstuk werd voor f 80,- overgenomen van gildebroeder en medeoprichter Theodorus Hoppenbrouwers. Getuige aantekeningen in de gildeboeken, moest het gilde als grondeigenaar zorgen voor het onderhoud van de Dommel. Er werden uitgaven gedaan voor 'de Dommel veegen' en 'het mest breken'. Een voorwaarde om het perceel in bezit te verkrijgen was de toezegging dat het gilde jaarlijks twee missen (destijds drie missen) laat lezen voor de zielenzaligheid van de oorspronkelijke eigenaar, Theodorus Hoppenbrouwers.²¹⁸

8.25.10.006 Schietterrein van het Sint Nicolaas Gilde uit Valkenswaard

Op 25 november 1826 meldde de gemeente secretaris van Valkenswaard aan de Gouverneur van Noord Brabant voor het eerst over het eigen grondbezit van het Nicolaasgilde:

1. *Voor zover ik heb kunnen onderscheppen, hebben er eertijds geene schutterijen bestaan, maar tegenwoordig zijn er twee onder de naam van St. Nicolaas en St. Catharina.*
2. *De inkomsten der goederen welke zij bezitten strekken voor de leeden tot geen ander eijnde, als om eene vroolijke bijeenkomst te maken;*
3. *De St. Nicolaasgilde bezit twee stukken groes (grasland) van 35 roeden op de Kerkakkers, de Catharina een weiland in de Kloosterbeemd van 49 roeden, welke door de overheeden der gilden met daartoe gekozen de keus, of met die, welke door het schieten met den vogel een graad het geld verkregen hebben, worden beheerd. En waarvan jaarlijks reekening na gedane verrichtingen, verteeringen worden gedaan'.²¹⁹*

Hoewel het niet met zekerheid te zeggen is, mag worden aangenomen dat de aanduiding 'Kerkakkers' betrekking had op de gronden nabij de oude Nicolaaskerk. In rekeningboeken vanaf 1861 werd over 'Den Akker' gesproken, en over het 'Lang Beemtje (C 238) en 'De Mors'. De Lange Beemd was een stuk grasland dat bij de Zeelberg aan de Tongelreep grensde. Voor het schoonmaken (*vugen*) van de Tongelreep betaalde het gilde in 1861 f0,15. De Morsakker lag zuidelijker in de buurt van de Leenderbrug aan de Zeelberg. Dit laagliggende gebied had veel last van molshopen. Het gildeperceel bleef er niet voor gespaard en betaalde regelmatig 'van molshopen' voor het mollenvangen en het egaliseren van de grond. De verpachting van 'het Lang Beemtje en de opbrengst aan hooi van De Mors' brachten goed geld op. In de rekeningboeken staat 'de tweede snede' van het hooigras vermeld als 'toemaat'.²²⁰

²¹⁸ Via Deken-Schrijver Wil Janssens - Archief St. Catharina Gilde – Valkenswaard 2010.

²¹⁹ Ising, 1984.

²²⁰ Ising, 1984.

Afbeelding: Koningschild van het St. Nicolaasgilde in Valkenswaard uit 1770. Hoogte: 167mm en breedte: 127mm. Dit schild heeft een genopte rand, ingegraveerd zijn een fraaie kroon, ten teken van het Koningschap en een werkbank met daarop diverse timmermans-gereedschappen naar het beroep van de Koning.

In het boek: Onder de Schutse van het Gilde staat een kaartje waarop de percelen gemakkelijk terug te vinden zijn (pag. 98).

25.11 Schijnboot

Nagebootste boot op de heide dat diende als oefenobject in WOII.

25.12 Schootsveld

Gebied rondom een vesting of schans waar alleen snel afbreekbare (houten) bebouwing toegelaten werd.

25.13 Tankgracht

Een tankgracht of anti-tankgracht is een diepe en brede, al dan niet met water gevulde, gracht met steile oevers die voor tanks en pantservoertuigen onmogelijk over te steken is.

25.14 Vesting

Geheel van versterkingswerken die een bewoonde plaats omsluiten.

25.15 Vliegveld

Grasvlakte met rolbanen, landingsbanen, verkeerstoren, stationsgebouw, hangaars, bunkers. In de 9 gemeenten kwamen alleen militaire vliegvelden voor. Eventuele heliports ook hieronder laten vallen net als (tijdelijke) landingsbanen en vliegstroken uit WOII.

8.25.15.001 Vliegstrip in Valkenswaard

Kort na de bevrijding van Valkenswaard werd in deze gemeente een eigen vliegstrip aangelegd. Op de exacte plaats is daar niets meer van terug te vinden. Vanaf de Leenderweg gezien lag, het terrein

achter de voetbalvelden van 'voetbalvereniging De Valk' aan het einde van de huidige Valkenierstraat, een weiland dat genoeg ruimte bood om er vliegtuigen (Pipercups) te laten landen en vertrekken. Veel aandacht was er aan de inrichting niet besteed. Een eenvoudige windzak was de enige beschikbare navigatiehulp.

De vaste crew bestond uit twee militairen. Die maakten deel uit van een squadron van circa 15 personen dat gelegen was in de Franciscusschool. Oorspronkelijk 'zaten' ze tijdens hun dienst in een tentje. Later toen de winter naderde en het weer vaker slecht werd, hadden ze de beschikking over een woonwagen. De strip was bedoeld als alternatieve landingsstrip voor Pipercups wanneer het Eindhovens militaire vliegveld 'Welschap' niet gebruikt kon worden.

Na verloop van tijd startte vanaf de Valkenswaardse vliegstrip Pipercups die achter de Duitse linies over het toen nog bezette gebied verkenningsvluchten maakten. Tijdens die vluchten werden foto's ingeleverd in de nabij gelegen Franciscusschool. De taak van deze militairen bestond uit het bewaken van de vliegstrip, het onderhouden van radioverbindingen en het ontwikkelen van de gemaakte verkenningfoto's. Later nadat heel Nederland was bevrijd werd deze vliegstrip, zoals op veel meer plaatsen in Nederland, opgeruimd. Vandaag wijst niets meer op de speciale functie die deze plek ooit had zodat de Valkenswaardse vliegstrip nagenoeg door iedereen vergeten is.²²¹

25.16 Oefenlokaal

8.25.16.001 Kamp 424 NAD - Valkenswaard²²²

Arbeidskamp 424 NAD in Valkenswaard lag, komend vanuit Valkenswaard aan de rechtse kant van de Leenderweg, tegenover het veld van v.v. De Valk. Het lag niet direct aan de weg maar aan 'de Haak' (een zijstraat van de Leenderweg, op het huidige industrieterrein). Vroeger stond naast de speelvelden van voetbalvereniging De Valk aan de Leenderweg, de boerderij van de familie Vos. Tegenover die boerderij van Vos stond nog een boerderij. Links daarvan liep een pad, de Haak. Aan dat pad lag de toegang tot het kamp. Het pad liep vandaar richting Valkenswaard tot daar waar nu nog één huis van een blok van twee staat, zo ongeveer tegenover de ingang van de Vlasgaard. Die twee woningen, merkwaardig gesplitst, hoorden ook bij het kamp.²²³

Kamp 424 NAD bestond uit een verzameling barakken, gelegen rond een open terrein. In het midden, de appelplaats met vlaggenmast. De arbeidsmannen waren in ploegen ingedeeld. Aan het hoofd van elke ploeg stond een kaderlid. In elke barak huisden 3 ploegen in aparte kamers. Er werd in houten kribben, tweehoog en op strozakken geslapen. Om 06.00 uur was de reveille en om 22.00 uur was het avondappel. Er waren aparte kadergebouwen, een eetzaal/keukenbarak, een was-/douchebarak en een apart toiletgebouw. Het wachtgebouw had ook de cellen met getraliede ramen.

De leiding van het kamp berustte bij 3 officieren. De commandant, 'de hopman', had 3 sterren op zijn uniform. Zijn assistenten waren 'onderhopmannen' en zij hadden 2 sterren op hun uniform. En een 'aspirant hopman', hij had 1 ster. Het overige kader bestond uit 1 hoofdopzichter (1 knoop) opzichteners en onderopzichteners. Zij hadden goudkleurige strepen op hun revers. De korporaalsfuncties werden ingevuld door werkmeesters en voorlieden. Zij hadden rode strepen op hun revers. Het kader was beroeps/vrijwillig en enkele NSB'ers, de overigen waren meelopers. De arbeidsmannen waren, op een enkeling na, Nederlandse dienstplichtigen van ongeveer 18 jaar oud. De populatie bestond alleen uit lieden van andere provincies. In Valkenswaard waren geen Brabanders. Een arbeidsman stond op wacht met een schop op de schouder. Die schop werd gekoesterd als een troeteldier en glom van het veelvuldig poetsen. Het onderhoud van die schop was te vergelijken met de zorg die soldaten voor hun geweer hebben. Er werd dan ook niet mee gespuit maar ze werd uitsluitend gebruikt bij exercities en om ermee op wacht te staan. De exercities waren in het Nederlands, toch was zo'n Nederlands Arbeidskamp een exacte kopie van de Duitse Arbeitslagers.

Na de ochtendgymnastiek zag een kaderlid er op toe dat het koude water door iedereen in royale mate werd gebruikt. Eens in de week was er gelegenheid om te douchen, met warm of koud water. Er werden regelmatig 'zindelijkheidsinspecties' gehouden. Vooral als men mocht gaan 'passagieren'

²²¹ De Bevrijding – voorstudie Valkenswaard in Oorlogstijd – *werkgroep VIO Hkk Weerderheem wg secr. M. van Moolenbroek – september 1989*. De info werd toentertijd opgetekend en samengesteld uit interviews met verschillende burgers die sindsdien allen overleden zijn.

²²² Bron: Mieke van Moolenbroek, factor sHGV Valkenswaard, 9 april 2011.

²²³ Interview met Christ v/d Besselaar en Wim Senders – Valkenswaard winter - 2010/11

werd er zorgvuldig gekeken. Eens per week werd het wasgoed omgeruild tegen schoon goed. Hoewel de onderlinge verhouding best goed was vanwege de lotsverbondenheid, gaf het omruilen van het wasgoed nog al eens strubbelingen. Vooral de overhemden, aanwezig in de twee bekende legermaten, te groot of te klein, gaven aanleiding tot problemen. Het duurde altijd even voor iedereen weer een enigszins passend hemd had gevonden. De maaltijden werden gezamenlijk gebruikt. Het kader kreeg hetzelfde rantsoen als de arbeidsmannen. Het eten was goed maar voor jonge nog opgroeiende mannen, die stevig moesten werken, aan de sobere kant. Men was vrij van dienst op zondagnamiddag, op woensdagavond en op zaterdagavond telkens na de maaltijd. De zondagmorgen was gereserveerd voor de kerkgang. Bijna iedereen nam hieraan deel. De eerste zondag was de animo hiervoor aanmerkelijk minder groot. Vooral omdat de gelovigen in formatie naar de kerk in Valkenswaard werden afgemarcheerd door de kaderleden. Het feit dat degenen die niet naar de H. Mis gingen, verplicht mee moesten doen aan een mars van enkele uren over de hei, werkte uiterst stimulerend. De volgende zondag was het aantal gelovigen enorm toegenomen.

NEDERLANDSE ARBEIDSDIENST

Op 27 juni 1940 heeft Seyss-Inquart namens Nederland de Opbouwdienst opgericht. Dit was een overgangsorganisatie ter ontmanteling van het Nederlandse leger in bezettings- en crisistijd. Zij moest verdere stijging van het werkloosheidspercentage ten gevolge van ontslagen binnen defensie voorkomen. Dit beleid is een voortzetting van het eerdere arbeidsverschaffingsbeleid. De Opbouwdienst was politiek neutraal. Het was verboden om tijdens de diensttijd lid te zijn van een politieke partij. In dezelfde periode tellen belangen van de bezetter. Deze wil de opzet van een arbeidsbemiddelingsbureau voor diensten in Duitsland. Als motief voor het oprichten van de NAD (Nederlandse Arbeidsdienst) wordt de noodzaak van het herstel van de oorlogsschade in Nederland door de bezetter gebruikt. Een verhaal dat niet door de (illegale) Nederlandse pers wordt geloofd. Als NAD vloeiën 15 oktober 1940 beide initiatieven in elkaar. Het motto van de NAD was: "Ick Dien".

Toetreden tot de Nederlandse Arbeidsdienst was in aanvang op vrijwillige basis. Een toegetredene werd arbeidsman genoemd. Het was een aantrekkelijke regeling ter voorkoming van werkloosheid voor de 55.000 Nederlandse militairen. Deze werden opgeleid tot kader. Verder stonden de vrijwilligers niet in de rij. Per circulaire waren de Nederlandse militairen in december 1940 opgeroepen om zich bij één van de 1024 aanmeldbureaus van de NAD als vrijwilliger te melden. Weinigen hebben van deze oproep gebruik gemaakt. Er reageerden meer vrouwen dan mannen. Op 1 januari 1942 wordt voor iedere Nederlander die in dat jaar 18 jaren wordt en op het einde van dat jaar nog geen 23 is de ongewapende dienstplicht ingevoerd. Dit zowel voor mannen als voor vrouwen. In 1943 wordt wat de mannen betreft ook daadwerkelijk de hele lichte van dat jaar opgeroepen. Vrouwen werden in de buurt van hun woonplaats aan het werk gezet. Gingen bijvoorbeeld aardappels schillen voor de kazerne. Voor mannen werden ver van hun woonplaats kampen gebouwd. Zij werkten bij het aanleggen van wegen en kanalen en in de landbouw. De dienstplicht duurde een half jaar. Ook leerden de mannen exerceren met een schop aan de schouder. De training in de Nederlandse Arbeidsdienst was er op gericht om de mannen op te leiden voor het graven van tankvallen en loopgraven aan het oostfront. Aan het einde van de dienstplicht werd de mannen een contract voorgehouden voor deze werkzaamheden. Bijna iedereen weigerde om te tekenen. Na enige rake klappen te hebben geïncasseerd kon de weigeraar huiswaarts gaan. De kampen werden aangestuurd vanuit Amersfoort.

General Arbeitsführer Bethmann van de Reichsarbeitsdienst zal gedurende de hele oorlog hoofd van de NAD kampen zijn. De Nederlandse majoor Breunese wordt in het begin waarnemend commandant. Op 1 augustus 1941 nam hij zijn ontslag. Hij verzette zich tegen de invoering van de Hitlergroet in de NAD kampen. Zijn opvolger was luitenant-kolonel L.A.C. de Bock. De kampen liepen op 5 september 1944 (Dolle dinsdag) leeg. Aan het einde van die dag waren nagenoeg alle arbeidsmannen verdwenen. Van het kader was nog 25% aanwezig. Op 6 september werd De Bock door Bethmann afgezet en vervolgens werd het restant van de dienst bij allerlei werk voor de Wehrmacht ingeschakeld. Op 10 september 1944 werd de NAD opgeheven.

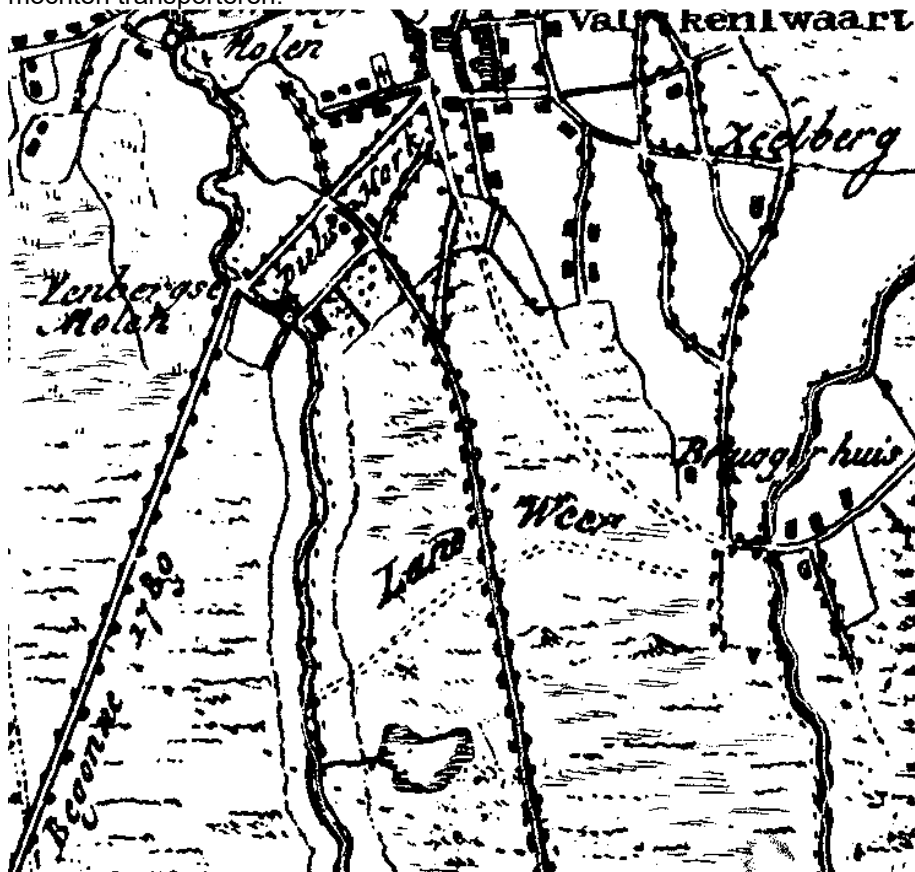
De doordeweekse ochtenden werden besteed aan werken in de grond. Kamp 424 uit Valkenswaard had twee werkobjecten. Het ene betrof het aanleggen van de visvijvers. Het tweede lag in de buurt van Leenderstrijp en behelsde het ontginnen van een lap heidegrond. In die periode werd ernaar gestreefd zoveel mogelijk 'woeste gronden' te bewerken tot 'cultuurgrond'. Er werd pittig gewerkt op beide werkplekken, lijntrekken was er niet bij. Tot aan de middagmaaltijd bleef men aan de slag. Na de middagmaaltijd was er 1 uur verplichte bedrust, daarna was er een programma van exercitie, sport, theorie en het poetsen van uniform en van 'de schop'. Het werkgereedschap (de schop die werd gebruikt om mee te spitten) werd 'normaal' schoongemaakt zodat er de volgende keer weer gewoon mee gewerkt kon worden. Opzij van het kamp was, in de buurt van de kaderbarakken, een vennetje waaromheen een soort recreatieparkje was ingericht. Daar mochten de arbeidsmannen in hun vrije tijd vertoeven. Bij mooi weer werd daar ook door een onderhopman samen met enkele opzichters, die bij toerbeurt wisselden, 'zangles' gegeven. Dat was nodig want tijdens het marcheren

naar de kerk en/of naar het arbeidsproject werd luidkeels gezongen. Men zong Duitse soldatenliederen, voorzien van een kreupele Nederlandse tekst. Een van de onderhopmannen was een fervent nationaalsocialist, maar geen ongeschikte vent. Hij had veel moeite met de in 1943 te ondertekenen verklaring, dat de kaderleden, als zij blootshoofds buiten verbleven, de Hitlergroet moesten brengen, Diegenen die weigerden te tekenen werden ontslagen. Zij stonden bekend onder de geuzennaam 'het Oranjekader'. Vanuit Valkenswaard vertrokken toen 2 man uit het kader, een voorman en een opzichter. De rest tekende uiteindelijk toch en bleef aan.²²⁴

25.17 Landweer

8.25.17.001 Boomgracht ten zuiden van Valkenswaard

Op de Meierijkaart van Hendrik Verhees wordt ten zuiden van Valkenswaard een landweer aangegeven. De kadasterkaart van 1830 geeft geen landweer meer aan. Het meest in aanmerking komt echter de "Boomgracht" (zie 8.15.5.001), een gegraven waterloop tussen de Dommel en de Tongelreep, langs het Boomven en de Boombossen met een uitmonding in de Tongelreep bij de Stepkesberg. De Boomgracht is, behalve bij de Boombossen, vrij recht en maakt aan de Kluisdijk een merkwaardige hik, alsof daar een speciaal iets was. In de Boombossen lijkt het eerder een natuurlijke waterloop te zijn. Mogelijk is alleen het rechte stuk gegraven: 1300 meter lang. In 1480 wordt dit toponiem al vermeld als Baustgrave, later Bautsgragt (1537), Balsgracht (1667) en Palsgragt (1767). Vanaf 1695 wordt deze ook Boomgracht genoemd. In het Boomven wordt door de bewoners van Zeelberg turf gewonnen. Een dorpsordonnantie van Waalre en Valkenswaard (1508) vermeldt dat de bewoners van de Zeelberg hun turf uitsluitend 'doer den bautsgragt' naar huis mochten transporteren.²²⁵

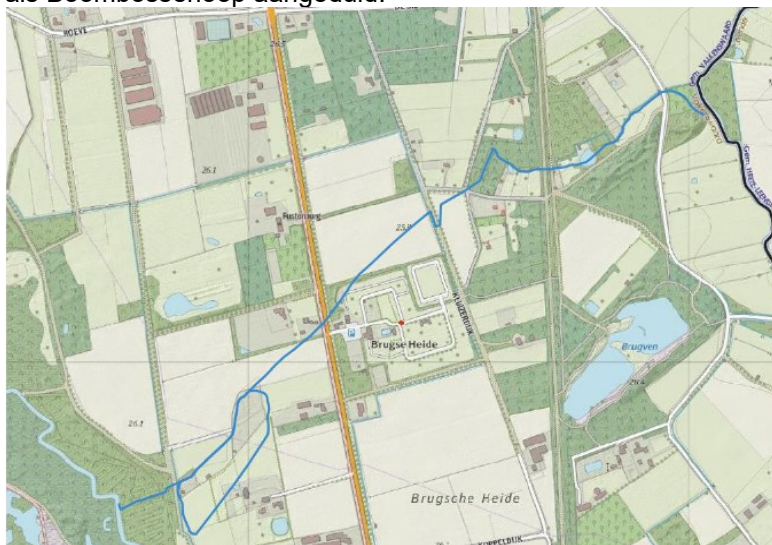
Afbeelding: De landweer op de kaart van Hendrik Verhees uit 1794.

De ca 1,5 km lange grotendeels gegraven gracht liep vanaf het Boomven nabij de Venbergse watermolen aan de Dommel naar het buurtschap Bruggerhuis aan de Tongelreep. In 1480 werd deze gracht al vermeld onder de naam Baustgrave (1480), later Bautsgragt (1537), Balsgracht (1667) en

²²⁴ Interview met J Reurich – Valkenswaard - mei 1995

²²⁵ Peels & Verbeek 2023, p. 74 e.v.

Palsgragt (1767). Vanaf 1695 wordt deze ook Boomgracht genoemd. Waarschijnlijk hebben de verschillende benamingen allen te maken met de verdedigingsfunctie van de gracht. De gracht is waarschijnlijk onderdeel geweest van een historische landweer ter bescherming van Valkenswaard. Deze landweer lag strategisch op de kortste verbinding tussen de twee rivieren, op een plaats met veel vennen en moerassige laagtes. Waterhuishoudkundig is er nooit sprake geweest van een echte verbinding tussen Dommel en Tongelreep. Dat er wel sprake was van een echte gracht bewijst een begin 16e eeuwse attestatie. Aan de Dommel werd in het Boomven door de bewoners van Zeelberg turf gewonnen. Een dorpsordonnantie van Waalre en Valkenswaard (1508) vermeldt dat de bewoners van de Zeelberg hun turf uitsluitend “doer den bauptsgracht” naar huis mochten transporteren. Ook op de waterstaatskaart van 1877 is nog steeds een natte verbinding te zien, waarbij het Boomven (het ven werd in de jaren 50 van de 20e eeuw gedempt) wordt ontwaterd naar het lager gelegen dal van de Tongelreep. Alleen het laatste deel is nu nog aanwezig en wordt als Boombosserloop aangeduid.²²⁶

Afbeelding: Boomgracht en Boomven geprojecteerd op huidige landkaart (uit Peels & Baken 2021).

8.25.17.002 Landweer ten zuiden van Dommelen

Deels opgegraven landweer ten zuiden van Dommelen.

Dommelen is in augustus 1702 aan 't begin van de Spaanse Successie-oorlog, (1702-1737), uitgeplunderd door zowel de troepen van de Vereenigde Nederlanden als ook door de legers van de koning van Frankrijk en Spanje. Daarna is er weinig meer over van het oorspronkelijke dorp. Mogelijk was dit ook de aanleiding om een landweer te maken ten zuiden van Dommelen, die enige bescherming moest bieden tegen bendes en troepen die opkwamen vanuit het zuiden. Deze landweer, de Vestgracht op Lage Heide kan niet worden teruggevonden op oude landkaarten. Archiefonderzoek leert ons dat deze landweer al voor 1670 bestond. Een akte van die datum maakt melding van uitgifte van gronden 'over de vestgracht inde leeghe heijde'. Een 'vestgracht' is een vestinggracht en de 'leeghe heide' is vandaag de dag "Lage Heide". Met de ontginning van gronden aan de overzijde van de Vestgracht verliest deze mogelijk zijn functie en verdwijnt deze weer langzaam uit beeld. Bij het archeologisch onderzoek op Lage Heide zijn vervolgens de sporen van deze landweer inclusief struikelgaten weer teruggevonden.²²⁷

²²⁶ W. Peels & H. Baken, 2021: Verdedigingswerken Valkenswaard.

²²⁷ Peels & Verbeek, 2023. Canon van Valkenswaard p. 74 e.v.

Afbeelding: de archeologisch vastgestelde loop van de landweer (in stippellijn) ten zuiden van Dommelen op de kadasterkaart van 1830.

25.18 Wal

25.19 Crashsite²²⁸

8.25.19.001 Crashsite Whitley RAF

Op 11-12 juni 1941, neergestort bij Borkel en Schaft.

8.25.19.002 Crashsite Focke-Wulf 190 Luftwaffe

Neergestort op 16 november 1943 in Valkenswaard.

8.25.19.003 Crashsite Lancaster RAF

Neergestort op 19-20 februari 1944 twee kilometer noordnoordoost van Valkenswaard.

8.25.19.004 Crashsite Lancaster RAF

Neergestort op 21-22 juni 1944 boven Riethoven bij Valkenswaard.

8.25.19.005 Crashsite Lancaster RAF

Neergestort op 21-22 juni 1944 bij Westerhoven 3 km ten zuiden van Valkenswaard.

8.25.19.006 Crashsite Strirling RAF

Neergestort op 23 september 1944 bij kruispunt Leende-Valkenswaard in Leende.

²²⁸ Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945: www.verliesregister.studiegroepluchtoorlog.nl

Thema: 26 Kerkelijk

In de Middeleeuwen en lang daarna was de religie erg belangrijk voor het denken en doen van de mensen. De parochies bepaalden in belangrijke mate de samenleving. De dorpsgemeenschap en de parochiegemeenschap betroffen dan ook vaak dezelfde mensen. Iedere parochie had een kerk en kerkhof, met een pastoor en diens woning. Vanaf de zestiende eeuw is er standaard een schooltje aanwezig. In de omvangrijke parochies vinden we ook een aantal kapellen, waarvan sommige erg oud lijken en andere uit de vijftiende eeuw dateren. Het verloop van de Tachtigjarige Oorlog leidde ertoe dat de kerken en kapellen in protestantse handen kwamen (Den Bosch-stad 1629, platteland: 1648). Een aantal kapellen kreeg toen een agrarische bestemming of werd als schooltje in gebruik genomen, waardoor deze gebouwtjes bewaard bleven. De katholieken moesten hun diensten houden in provisorische onderkomens, de schuil- of schuurkerken. Op de dorpen worden vaak meerdere plekken aangewezen als schuurkerk: blijkbaar zijn de kerkgangers in die 150 jaar onderdrukking van de "paapse stoutigheden" (1648 - 1795) enkele keren verhuisd. Sommige schuilkerken werden de kern van een nieuwe of vergrote nederzetting. Na 1800 werd daar dan de nieuwe kerk gebouwd. De oude kerk bleef dan eenzaam achter, verdween of liet alleen een toren na.

Rond 1800 wisten de katholieken enkele kerken terug te krijgen, waardoor de protestanten nieuwe kerkgebouwen moesten zien te verwerven. De in het begin van de negentiende eeuw gebouwde (katholieke en protestantse) kerkgebouwen volgen meest de "Waterstaatsstijl". Later volgen diverse neo-stijlen.

In de inventarisaties van de Kempen en de A2 worden de volgende categorieën kerkelijke objecten onderscheiden.

Parochieel toebehoren:

kerk: parochiekerk. Soms is er alleen een toren van overgebleven, dat is een kwestie voor de relict-beoordeling.

kapel: grote of kleine kapel met ooit zekere zielzorgfunctie. Let op: de grenskapel, net in België valt hier ook onder.

schuilkerk: provisorische kerkgelegenheid uit de jaren 1648 – 1800. Soms een flinke schuur, soms in een bijgebouw van een landgoed, soms zelfs een speciaal gebouwd gebouw.

begraafplaats: begraafplaats, al dan niet bij een kerk. Indien niet bij een kerk, dan staat er vaak een kapel bij. Ook joodse begraafplaatsen, in dat geval staat er een het metaherhuisje en een kohaniemhuisje bij. Eventueel met ommuring en opzichterswoning.

graf: een bijzonder graf op een begraafplaats, bijv. omdat het van een bijzonder persoon is, of een speciale monumentale waarde heeft.

pastorie: woning van de pastoor, zijn kapelaans en de huishoudster, vaak met flinke tuin.

patronaat: aan de parochie verbonden gebouw voor geestelijke verzorging – begeleiding van de parochianen.

Kloosters

klooster: kloostergebouw, ook als het het centrum van een landgoed is. Bij kerk en school hoorde vaak een klooster waarin de leerkrachten woonden.

kloosterterrein: terreinen behorend bij een klooster, soms omheind met muur. Bij een klooster-landgoed het gedeelte dat echt bij het klooster hoort (niet de boerderijen etc.)

seminarie: combinatie van klooster, schoolgebouwen en woongebouwen, vaak als centrum van een landgoed.

religieus groen: tuinen van pastorie of klooster (niet: landgoed); ook een typisch bedevaartspark valt hier onder.

Het religieus meubilair:

calvarieberg: indien niet in een (klooster)landgoed, dan hier opnemen. Dus bij plaatsing in klooster- of pastorietuin, kerkhof etc.

Lourdesgrot: meestal ergens in het religieus groen of in kloosterlandgoed.

kapelleke: Mariakapelletjes en andere kleine bouwsels met heiligenbeeld.

kruiseik: eik (of andere boomsoort) met daaraan een kruisbeeld.

kruisweg: beeldengroep die de kruisweg verbeeldt.

stokske: paal of boomstronk met daaraan een kastje met daarin een heiligenbeeld, oorspronkelijk met een offerblok. Ook "keske" genaamd.

wegkruis: kruis langs de weg, meest bij kruisingen of splitsingen. Veel wegkruisen dateren uit de jaren 1930. Eventuele kruisen in het veld ("veldkruis" en "hagelkruis") hier ook onder te plaatsen.
heiligenbeeld: Heilig Hartbeeld, beeld van heilige bijv. op kerkplein, schoolplein, in religieus groen.

26.1 Kerk

Kerken

De pastoor van Bergeyk bezat het patronaatsrecht over de Sint-Martinusparochie van Dommelen en de Sint Anthonius-abt-parochie van Borkel. De abt van Echternach bezat dit recht in de parochie van Valkenswaard waartoe de kapel van Schaft aanvankelijk behoorde. In het centrum van Valkenswaard stond sinds 1809 een protestantse kerk.

8.26.1.001 De eerste middeleeuwse parochiekerk van Valkenswaard.

Dat Waalre en Valkenswaard kerkelijk verbonden maar toch zelfstandig zijn, blijkt in 1326 wanneer gesproken wordt over de parochiën van Waderle en van Wedert. Verbonden vanwege een gezamenlijke vicaris en investilus, maar zelfstandig omdat beide dorpen een eigen parochie hebben, zoals bronnen in 1413 en 1443 vermelden. Deze parochiën vormen een pastorale eenheid, *ecclesia unita*. Ook spreken de archieven in 1397 over *ecclesiarum de Waderlo et Wedert adinvicem dependentium*, waaruit blijkt dat de Kerken van Waalre en Valkenswaard afhankelijk zijn, maar elk haar eigen parochie en kerkgebouw hebben. Twee jaar later vermeldt de boekhouding van de schepenen de kerk in Valkenswaard.²²⁹

Het is blijkbaar onbekend wanneer er in de akker van Valkenswaard een kerk verrees. De naam Kerkakkers komt vanaf 1499 voor in de bronnen, de naam Kerkpad vanaf 1497, de naam Kerkweg vanaf 1457. Deze laatste leidde echter naar de Kerkedries waar de eerste kerk van Valkenswaard gestaan zou hebben.²³⁰ Het eerste bewijs van een kerk in Valkenswaard dateert echter pas uit 1446 toen werd vastgelegd dat de kerkelijke rente geïnd werd. Al in 1443 werd '*Heer Herbert capellaen te Wedert*' vermeld. Heer Herbert woonde aan de Kromstraat op een perceel dat in die tijd '*het Heer Herbrechs gelaech*' genoemd werd. Dit terrein van circa 1½ ha omgeven door wallen en wegen met daarop een woning en verder daarbij behorende akkers, beemden en weilanden blijkt, volgens bronnen uit 1500 tot 1800, steeds tienden vrij in eigendom te zijn van de Abt van Echternach. Het was een leengoed dat telkens werd verpacht. Op 20 februari 1793 werd het perceel, ten behoeve van een pastorie, aangekocht door de gemeente Valkenswaard. Later werd hier het broederhuis en de Aloysiuschool (later De Pionier geheten) gebouwd.²³¹ Van priester Herbert zijn verder, behalve de vermelding van zijn overlijden in 1480, weinig gegevens gevonden. Het vermoeden bestaat dat op dit perceel de eerste kerk van Valkenswaard gestaan heeft. Erg lang heeft de eerste kerk in Valkenswaard niet bestaan. In 1497 werd door de kerkmeesters grond aangekocht nabij de Rosheuvel, '*een wat hoger gelegen plaetse van Wedert*'.

8.26.1.002 De tweede middeleeuwse parochiekerk van Valkenswaard

Het benodigde geld voor een nieuwe kerk op de Rosheuvel was in 1497 niet direct voorradig en ondanks dat er bij welgestelde inwoners de bereidheid was om financieel bij te dragen aan de bouw van een groter gebedshuis besloot het Corpus (het gemeentebestuur) geld te lenen bij een zekere Aelmans van Overweert die daarbij aangeeft dat het geleende geld binnen een periode van 10 jaren, '*met 67 enkele guldens per jaar of met geldstukken die daarmee overeenkomen*', afgelost dient te zijn. Het lijkt erop dat de bouw nog voor het jaar 1500 voltooid was. Van de bouwers is weinig bekend. Ze werden door de kerkmeesters gedurende drie jaren betaald voor bewezen diensten. De gevonden akten geven geen duidelijkheid of het daarbij om geldschietters, bouwlieden of leveranciers gaat. De keuze van juist deze plek voor de kerk werd o.a. voor deel ingegeven door het feit dat omliggende gronden rond 'het Dorp' en rond Geenhoven op een of andere manier met heffingen belast waren. Ook de Rosheuvel was blijkbaar onbelast. Mogelijk omdat dit gebied uit schrale grond bestond. Sint Nicolaas is al sinds 1564 de patroonheilige van de hoofdkerk van Valkenswaard. Van 1648 tot rond 1800 was de kerk in handen van de protestanten, daarna ging ze weer over aan de katholieken. De katholieken verbood men zelfs hun godsdienst openlijk te belijden. Daarom zochten ze toevlucht in schuurkerken. De Valkenswaardse schuurkerk stond aan de Kromstraat. (zie 8.26.16.001).

²²⁹ Verbeek & Peels 2023, p. 78-80.

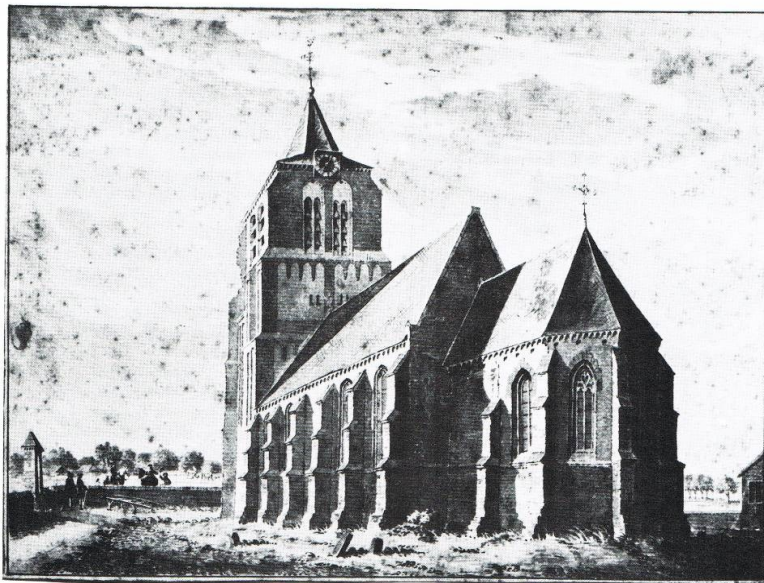
²³⁰ Mélotte en Molemans, 1979, 162 / 166.

²³¹ Bots en Mélotte, 1977.

In 1860 werd deze Sint Nicolaaskerk afgebroken na de bouw van de nieuwe kerk aan de Markt. De restanten van de fundering van de oude kerk op de Rosheuvel werden zichtbaar gemaakt in de bestrating en zijn terug te vinden op het 'oude kerkhof' daar.

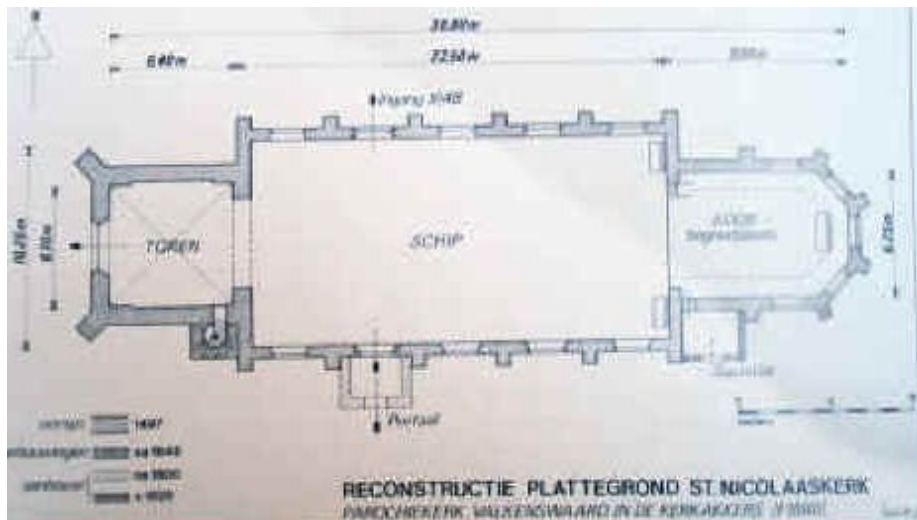
Afbeelding: Ligging van de kerk en de school binnen de kerkhofmuren omstreeks 1700. (Reconstructie H.M., 1974)²³²

56. De kerk in 1738, getekend door J. de Beyer. (Bibliotheek en Prentenkabinet Prov. Genootschap van K. en W., Den Bosch)

Afbeelding: De kerk in 1738 getekend door J. de Beyer (naar Melotte en Molemans 1979)

²³² Bots & Mélotte, 1977, 121

Afbeelding: Plattegrond van de verdwenen St. Nicolaaskerk (bron St. Nicolaasgilde)

8.26.1.003 De derde parochiekerk van Valkenswaard

In 1860 werd de tweede middeleeuwse kerk vervangen door een nieuwe kerk op de Markt. Dit gebouw onderging in 1929 een fikse uitbreiding. Het schip werd vergroot en de toren werd verhoogd door hem te ommantelen met de huidige toren die er omheen is gebouwd.²³³

In het jaar 1860 werd met de bouw van deze bakstenen Sint Nicolaaskerk gestart, met hergebruik van de stenen van de ruïne van de kerk aan de Rosheuvel te Valkenswaard. De kerk, een driebeuk pseudobasiliek, werd ontworpen en gebouwd door architect K. Weber. De topgevels boven de zijbeuken werden bekroond met een spits en met hoektorentjes. In 1929, zo'n 70 jaar later, werd de kerk gesloopt om een groter exemplaar te bouwen op dezelfde plaats. Alleen de toren bleef, in eerste instantie staan, maar... zo beweren boze tongen, die bleek lager dan o.a. de toren van het buurdorp Leende. Dát bleek echt niet te kunnen. In 1939, tien jaar later, werd de 'Peperbus' zoals de oude toren in de volksmond genoemd werd, van een ombouw voorzien, die beduidend hoger werd opgetrokken. De oorspronkelijke toren zit nog binnen in. Bij een bezoek aan de kerktoren is dat in het trapportaal nog duidelijk te zien.

²³³ Website Gemeente Valkenswaard.

Afbeelding: Markt St Nicolaaskerk en pastorie 1915. Uitgever: Fotografische kunsthandel P. Peels, Valkenswaard (bron Collectie H. Mélotte, Beeldbank Weerderheem).

8.26.1.004 Vierde parochiekerk van Valkenswaard, Markt 53, Sint Nicolaaskerk

Rijksmonument nr. 518671.

Aan het zuiden van de Markt staat de in 1927 door Jan Stuyt ontworpen Sint Nicolaaskerk. De huidige kerk verving haar voorganger van architect Weber uit 1858-1860. Een deel van de toren van Weber werd ommanteld opgenomen in de nieuwbouw. De kerk is opgetrokken in een decoratieve Expressionistische baksteenstijl met verwijzingen naar de Neo-Gotiek. Boven de ingang prijkt Sint Nicolaas. De baksteendecoratie in het interieur is gepleisterd en overgeschilderd. De ingangsdur van toren naar kerk, het orgel en de westelijke orgelgalerij zijn vernieuwd. Ten zuiden van het koor een nieuwe eenlaagse aanbouw.

Om de huidige kerk te kunnen bouwen werden, naast gerecupereerde stenen uit de afbraak van de kerk uit 1860, ook nieuwe stenen gebruikt. Die werden echter niet van elders naar Valkenswaard aangevoerd maar hier ter plaatse in een tijdelijk te bouwen veldoven gebakken. Van deze tijdelijke oven, die meer richting Dommelen heeft gestaan, bijna op de hoek Nieuwe Waalreseweg/Dijkstraat, is niets meer terug te vinden. Een enkele 'Valkenswaardse mens' die het allemaal nog heeft zien gebeuren, vertelt dat het vervoer van de stenen van de bouwplaats naar de kerk in aanbouw, op een originele manier gebeurde. 's Avonds na werktijd zouden parochianen een menselijke ketting gevormd hebben vanaf de oven tot aan de bouwplaats. De stenen zouden van hand tot hand zijn doorgegeven. De verteller was stellig in zijn bewering. Helaas, bleek het onmogelijk dit verhaal aan de feiten te toetsen. In elk geval levert zijn relaas een prachtig beeld van godsvruchtige parochianen die samen weken aan een nieuw godshuis.

In 1992 werd de kerk aan de Markt opgeknapt. De glas-in-lood ramen van Luc van Hoek werden gerestaureerd door de firma Slegers uit Helmond. De koperen luchter werd vervaardigd en geschonken door Jan Woltering uit Valkenswaard. De bijzondere muurschilderingen, eveneens van Luc van Hoek, werden helaas al in de jaren vijftig, toen vernieuwen tot elke prijs, met volle overgave uitgevoerd werd, met een dikke laag latexverf over geschilderd. Hopelijk wordt met ter tijd een techniek gevonden om deze betreurenswaardige vernieling ongedaan te maken.²³⁴

Afbeelding: Sint Nicolaaskerk (bron BHIC).

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

²³⁴ Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

Uit baksteen opgetrokken, driebeukige, blindbasilicale kerk op kruisvormige plattegrond met schip van vier traveeën en naar het transept verbredende zijbeuken. Na het transept volgen één koortravee en een lager, rondgesloten koor met omgang. Aan de westzijde de ingangspartij onder de toren. Toren en koor worden geflankeerd door twee uitgebouwde kapellen. Het ex- en interieur worden gekenmerkt door de toepassing van keperbogen boven alle venster- en deuropeningen. De toren heeft twee geledingen met aan de noordzijde een uitgemetselde ronde traptoren met octagonale spits. Op de begane grond een portiek met vleugel deur waarboven een tegeltableau, voorstellende Christus met tekst DOMUS DEI PORTA COELI. Boven het portiek een stervormig venster met radiale tracering en een nis met hardstenen console en baldakijn waarin een beeld van de heilige Nicolaas. In de zijmuren lancetvensters, aan de zuidzijde, hoog in de muur, een nis met beeld van Onze Lieve Vrouw van Den Bosch (?). Op de tweede geleding galmgaten met uurwerk, geflankeerd door hoektorens met steile tentdaken waarop pironen, het geheel bekroond door een octagonale spits met smeedijzeren kruis en weerhaan.

De toren wordt geflankeerd door twee uitgebouwde veelhoekige kapellen. In de topgevels van de zijbeuken drielingvensters en een getrapte baksteenmotief met muizetand. In de topgevel van de transepten een samengesteld venster bestaande uit zes keperboogvensters onder stervormig venster met radiale tracering. In de kooromgang keldervensters en rechthoekige gekoppelde vensters, in de absis vensters onder keperboog. Langs de dakrand van het koor metselwerk met vlechtingen. Ten noorden van het koor een aanbouw onder plat dak met muizetand, bakgoot op klossen en een deur. Aan de noord- en zuidzijde van schip en aan zuidertransept uitgemetselde biechtstoelen onder lessenaardak met bakgoten en platte daken. Schip en dwarsgeplaatste topgevels boven de zijbeuken worden gedekt met zadeldaken, voorzien van lei in Maasdekking. Op de omgang en de absis de ronding van het koor volgende lessenaardaken. De uitgebouwde kapellen naast de toren worden gedekt door polygonale spitsen met pironen. Op het dak van het schip dakkapellen onder zadeldak met driehoekige vensters.

In het sobere, gepleisterde en geschilderde interieur spitsbogige arcades tussen pijlers met lisenen. In het schip, transept en koor netgewelven, in de zijbeuken en kapellen graatgewelven. Ten zuiden van het vijfhoekige koor een kapel met halfronde absis, aan de noordzijde een kapel met rechte afsluiting. In alle vensters glas-in-lood-vullingen, naar ontwerpen van Luc van Hoek en uitgevoerd door een glasatelier te Roermond, gedateerd 1936. In de zuidelijke zijbeuken, van west naar oost; Vincentius a Paulo, Nicolaas, voorstelling van de Sleutelovergave (Joh. XII, 17). In de noordelijke zijbeuk; Elisabeth van Thüringen, Willibrordus, Paulus. In het zuidertransept; Maria omgeven door de Zeven Sacramenten, waaronder v.l.n.r. Adam en Eva, Jesaja, Achaz en Jasur, de Annunciatie, Hulde aan Maria, Visitatie en de heiligen Nesterus, Cyrillus en Bernardus. In het noordertransept; een Kerstvoorstelling met de Aanbidding der Koningen en Herders en de Hemelvaart van Christus. In het bovenste venster de Drieenheid omgeven door de evangelistensymbolen. In de kapel ten zuiden van het koor Maria als Mater Amabilis, in de noordelijke kapel de Aanbidding van Christus. In het koor vijf vensters uit de vorige kerk (ca. 1925); het Offer van Abraham, de Mannaregen, de Verrijzenis, de Wonderbaarlijke Vermenigvuldiging van brood en vissen, de Bruiloft te Kanaan.

In de kapel ten zuiden van de toren scenes m.b.t. O.L.V. van Handel, in de noordelijke kapel diverse voorstelling waaronder een boom (Apoc. 22) en haan (Rom. 2). Het beeldhouwwerk (van H. v.d. Geld en P. Verdonk) is, uitgezonderd het Madonnabeeld van Luc van Hoek (1936), van elders afkomstig. In de kapel noordelijk van het koor een doopvont (1921), afkomstig uit de vorige kerk. Orgel en orgelkas zijn niet van waarde uit het oogpunt van monumentenzorg.

De kerk is van algemeen belang. Het gebouw heeft cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de ontwikkeling van het katholicisme in het zuiden en is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de dorpskerk in het interbellum. Het gebouw heeft architectuurhistorisch belang door de stijl en de detaillering, die getuigen van de wijze waarop de architect een compromis bereikte tussen traditie en vernieuwing in de kerkenbouw en is van kunsthistorisch belang door de interieuronderdelen, waaronder de bijzondere ramenreeks van Luc van Hoek. Het gebouw is tevens van belang als voorbeeld van het oeuvre van de architect Stuyt. Het heeft ensemblewaarden vanwege de bijzondere situering, verbonden met de ontwikkeling van de nederzetting. Het is van belang vanwege de architectuurhistorische en typologische zeldzaamheid en de zeldzaamheid van bewaarde kerken van Stuyt.

8.26.1.005 Eerste protestantse kerk Valkenswaard

In 1659 vestigde zich in Valkenswaard een protestantse gemeente. Dominee Johan Alstorpius was de eerste voorganger. Al vanaf 1648 hadden ze de beschikking over de middeleeuwse kerk op de Rosheuvel, maar die moesten ze rond 1800 verlaten. In 1809 kwam voor de Valkenswaardse protestanten een kerk midden op de Kleine Markt gereed, een gebouw in "waterstaatsstijl". Lodewijk Napoleon zorgde niet alleen voor de teruggave van de kerken aan de katholieken, maar hij keek er ook op toe dat alle protestanten een nieuwe kerk, meer op maat voor het aantal protestantse gelovigen, zouden krijgen. Hij zag er zelfs op toe dat er verantwoorde bouwtekeningen gebruikt werden. Het Valkenswaardse kerkje op de Markt, nabij de hoek Leenderweg/Eindhovenseweg, hoort tot deze zogenaamde Lodewijkskerkjes of Waterstaatskerkjes. De technische tekeningen voor deze gebouwen werden immers, in opdracht van Lodewijk Napoleon, vervaardigd door de mensen van Rijkswaterstaat. Er was echter een beperkt aantal modellen. Bij de ingebruikname, de een zegt in 1809 de ander in 1813, was zelfs een aantal katholieke notabelen aanwezig. Die werden daarover later door de Valkenswaardse deken gekapitteld, wat het nodige zegt over de religieuze verhoudingen in die tijd.²³⁵ De Nederlands Hervormde kerk aan de kleine Markt werd 1813 in gebruik genomen. De kerk werd gebouwd door timmerman Th. V. Laarhoven uit Leende. De bouwkosten bedroegen f4.080,-.

Bij grondwerkzaamheden aan de Leenderweg, eind jaren tachtig van de twintigste eeuw, werd grond afgevoerd naar Dommelen om daar een geluidswal op te richten langs de Tienendreef. Een toevallige passant ontdekte in de nieuwe wal een mooie achtkantige blauwe steen. Thuis gekomen bleek, bij nader onderzoek, dat het ging om de verloren gewaande eerste steen van het eerste protestantse Waterstaatskerkje uit 1812 toen dominee Koocken het onthulde, zo leert de inscriptie. Met respect voor het verleden werd de steen overgedragen aan de huidige protestantse gemeente. Na 77 jaar was de kerk in slechte staat en eigenlijk te groot voor het aantal praktiserende gelovigen. Daarom werd besloten de kerk af te breken en om daar, op dezelfde plek, een nieuwe en kleinere kerk te bouwen.

Afbeelding: de ligging van de eerste protestantse kerk in Valkenswaard ten opzichte van de nieuwe (in rode contour) op de kadasterkaart van 1830.

8.26.01.006 N.H. Kerk Het Weerderhuys, Markt 1 Valkenswaard

Rijksmonument nr. 518661.

CHW. Nr. KL112-000294.

Aan de westzijde van de zogeheten 'Kleine Markt', op de kruising van enkele wegen, werd in 1890 de Neo-Gotische Nederlandse Hervormde kerk gebouwd op de plaats waar in 1809 het eerste protestantse kerkgebouw was verrezen. De oude Waterstaatskerk was na 77 jaar in slechte staat en eigenlijk te groot voor het aantal praktiserende gelovigen. Daarom werd besloten de kerk af te breken en om daar, op dezelfde plek, een nieuwe en kleinere kerk te bouwen. Aannemer was Van der Struyk uit Oisterwijk. Het nieuwe kerkje werd op zondag 7 december 1890 ten tijde van dominee H. Krol (1887 – 1897) in gebruik genomen. Het aantal zielen van de NH-kerk bleef klein. Enige aanwas van betekenis liet tot na 1900. Na WO II lag dit aantal lidmaten op 300 en de lijn was stijgend tot 899 begin van de jaren tachtig. Dit tweede 'Protestantse kerkje' was tot 1967 in gebruik als godshuis. In

²³⁵ Van Mierlo, 2005b.

1969 werd het gebouw onder de naam 'Weerderhuys' door de gemeente aangekocht en sinds 1973 als trouwzaal in gebruik genomen.²³⁶ Op 30 september 1973 werd het Weerderhuys officieel geopend door de toenmalige burgemeester Van Zwieten.

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

Aan de westzijde van de zogeheten 'Kleine Markt', op de kruising van enkele wegen, werd in 1890 de Neo-Gotische Nederlandse Hervormde Kerk gebouwd op de plaats waar in 1809 het eerste protestantse kerkgebouw was verrezen. Aannemer was Van der Struyk uit Oisterwijk. Het gebouw, dat in 1969 werd overgedragen aan de gemeente Valkenswaard en de functie van trouwzaal kreeg, staat sinds 1973 bekend onder de naam "Weerderhuis".

Bakstenen kruiskerk met lager koor en ingangspartij onder zadeldaken gedekt met lei in Maasdekking. In alle gevels zijn op regelmatige afstand speklagen van gele verblendsteen aangebracht. De tuitgevels zijn alle voorzien van uitgemetselde schoulers en afgedekt met ezelsruggen van daktegels. Uitgezonderd de voorgevel zijn alle gevels voorzien van een bakstenen waterlijst. De zadeldaken zijn voorzien van bakgoten op uitgemetselde geprofileerde lijsten waarin onder andere een muizetand. Alle venster- en deuropeningen zijn voorzien van afgeschuinde dagkanten. Vensters en lichten hebben allen een geometrische glas-in-lood-vulling, in de voorgevel voorzien van gekleurd glas. De vensters hebben hardstenen dorpels. De lagere ingangspartij aan de westzijde heeft een hardstenen trap die leidt naar een opgeklampte vleugeldeur met gesmede gehengen, klopper en slotplaat onder een door een getoogde strek gedragen korfboog. Daarboven een rondbogig drielichtvenster met hardstenen dorpel waarboven drie rondvensters. De deur en het drielichtvenster bevinden zich in een over de gehele hoogte van de gevel aangebrachte rondbogige nis. In de toppen van de ingangspartij en de kruisarm respectievelijk een aan de bovenzijde getrap licht en een rondbogig licht. Aan de noordzijde, in de hoek van de kruisarmen een uitgemetselde trapkoker onder koepeldak bedekt met zink. In de trapkoker twee aan de bovenzijde getrapte lichten. Aan de zuidzijde van deze en aan beide zijden van de oostelijke kruisarm een rondboogvenster.

In de gevels van de kruisarmen aan noord- en zuidzijde een rondbogig drielichtvenster met boven in de top een getrap licht. In de top van de oostelijke kruisarm een blind rondboogvenster. Het lagere koor heeft in de gevel een rondbogig tweelichtvenster waarboven een rondvenster, het geheel in een rondbogige nis. Boven deze nis een aan de bovenzijde getrap licht. In de zuidgevel van het koor een opgeklampte deur met gehengen waarvoor een lage bakstenen trap. Op de kruising een opengewerkte houten dakruiter op achthoekige plattegrond met laag ingesnoerde spits op geprofileerde klossen met lei in Maasdekking. Op de top van de spits een smeedijzeren ster. In de voorgevel, boven de deur een gevelsteen: 'DE EERSTE STEEN VAN DIT KERKGEBOUW / IS GELEGD DEN 13 JULI 1890 DOOR DEN / WEL EDELEN HEER G.W. BOOT HZN / KERKVOOGD DER HERVORMDE GEMEENTE / TE VALKENSWAARD E.N.

²³⁶ Damen, 2001.

Afbeelding: Het Weerderhuys aan de Markt in Valkenswaard (maart 2011)

In het geheel gepleisterde interieur zijn de ingangspartij en het koor door muren van de kruiskerk gescheiden. In de muur naar de ingangspartij een opgeklampte, getoogde vleugeldeur met hardstenen dorpel. Boven de ingangspartij een balkon met planken vloer, via een open, gedeeltelijk in de trapkoker opgenomen hardstenen trap bereikbaar. Het onderste gedeelte van de trap is voorzien van een smeedijzeren leuning. Het balkon is van de kerk gescheiden door een muur met rondboog waaronder een smeedijzeren balustrade. In de muur naar het koor een opgeklampte deur onder gemetselde rondboog met hardstenen geboorte- en sluitsteen en dorpel. Over de gehele muur een halfronde waterlijst. In de viering een graatgewelf op een geprofileerde waterlijst. In de kruisarmen en koor tongewelven. In de ingangspartij een vlakke zoldering. Onder de vensters een afzaat. Op de vier hoeken van de viering colonetten met hardstenen basement en kapiteel. De vloer bestaat uit hardstenen plavuizen. In het kerkgebouw zijn nog vier oorspronkelijke eikenhouten kerkbanken aanwezig.

De kerk is van algemeen belang. Het gebouw heeft cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de ontwikkeling van het protestantisme in het zuiden en is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de hervormde dorpskerk. Het gebouw heeft architectuurhistorisch belang door de voor een hervormde kerk vrij uitzonderlijke stijl en de detaillering. Het heeft ensemblewaarden vanwege de bijzondere situering in oppositie tot de katholieke kerk, verbonden met de ontwikkeling van de nederzetting. Het is gaaf bewaard gebleven en als neogotische hervormde kerk relatief zeldzaam.

8.26.1.007 Rehoboth gebouw aan de Pastoor van Vroonhovenstraat

De Gereformeerde gemeente van Valkenswaard telde begin twintigste eeuw al een gering aantal leden. Waarschijnlijk waren het marechaussees die hier gestationeerd zijn. Door de vestiging van douanebeambten en landbouwers groeide de gemeente. Toch duurde het tot 1943 voordat besloten werd tot oprichting van een zelfstandige gemeente los van Eindhovense Gereformeerde gemeente. Op dat moment telde de Gereformeerde gemeente 140 zielen, niet alleen woonachtig in Valkenswaard maar verspreid over de hele Kempen.

In 1934, lang voor de Valkenswaardse Gereformeerden een eigen kerk had, kerkten ze in de Openbare Lagere School aan de Kromstraat in Valkenswaard. In 1936 werd het gebouw Rehoboth in gebruik genomen. Dit gebouw was in 1924 opgericht als nieuw verenigingsgebouw Rehoboth en was ontworpen door de architect Rijkelijkhuizen.

De Gereformeerden gingen in de grote zaal kerken. Er werd samen met de Hervormden een beheerstichting opgericht. Na de eerste 2½ jaar van de Tweede Wereldoorlog was een nieuwe locatie nodig omdat de bezetter het pand vorderde. Na de oorlog kon men terugkeren. In 1951 herhaalde

deze procedure zich omdat het pand verwoest werd door brand. Daarna kwam de hervormde gemeente er opnieuw kerken. De hervormde gemeente vindt opnieuw vanaf 1967 (dus na herstel van de brandschade) onderdak in het gebouw 'Rehoboth' aan de pastoor van Vroonhovenstraat, toen nog Gasthuisstraat. Het gebouw werd overgenomen van een stichting die dit in de jaren dertig, samen met de Gereformeerde gemeente heeft opgericht. De Hervormden blijven daar kerken tot in de jaren tachtig werd besloten om samen te gaan met de Gereformeerden in De 'Samen op weggemeenschap'.²³⁷ In 1988 werd het gebouw verkocht.

Afbeelding: Het voormalige Rehoboth gebouw aan de Pastoor van Vroonhovenstraat (Google streetview 2025).

8.26.1.008 De Gereformeerde kerk – Julianastraat 12 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KERD0182

Protestantse Ontmoetingskerk, gebouwd in de periode 1960-1962 als Gereformeerde kerk, naar een ontwerp van de architecten Cees van der Bom en Wout Ingwersen in de "Shake-hands bouwstijl".

Uitgebreid in 1974 en 1988-1991. De kerk bestaat bouwkundig gezien uit vier delen, te weten:

- eenlaagse bijeenkomstruimte onder asymmetrisch dak met schuine zijden (1962)
- klokketoren (1962)
- eenlaags volume onder platdak (1962 en uitbreiding van 1988-1991)
- eenlaags volume onder platdak (uitbreiding van 1974)

In de jaren tachtig telde de gemeente 700 lidmaten waarvan er 500 in Valkenswaard wonen. Toch duurde het tot 1962 voordat de wens een eigen kerk te bouwen in vervulling ging. Op 21 november 1962 kon aannemersbedrijf P. Wijnen&Zn het gerealiseerde gebouw in gebruik nemen. In 1974 vond een uitbreiding plaats en sinds 1985 draagt het gebouw de naam 'Ontmoetingskerk'. Een passende naam, immers, al vanaf het begin van de jaren tachtig waren de verhoudingen tussen Gereformeerden en Hervormden steeds inniger. In 1988 werd besloten om samen te gaan in een 'Reformatische gemeenschap'. De vertrekkende Hervormde dominee Van Leeuwen werd in 1987 niet meer vervangen en de Gereformeerde dominee A. van Andel werd voorganger van de gehele protestantse gemeenschap in Valkenswaard. Het kerkgebouw aan de Julianalaan werd daartoe in 1991 opnieuw verbouwd en uitgebreid.²³⁸ Bij de ingebruikneming van het gebouw aan de Julianalaan, dat grondig verbouwd diende te worden vanwege het samengaan van de Gereformeerde- en de

²³⁷ Damen, 2001.

²³⁸ Damen, 2001.

Nederlands Hervormde gemeenten uit Valkenswaard werd de gedenksteen uit 1812 in 1991 in pandig ingemetseld.²³⁹

De kerk met entree en klokketoren heeft een bijzondere vormgeving en een materiaalgebruik dat van de standaard afwijkt. Wout Ingwersen was een moderne na-oorlogse architect die (zoals bijna alle architecten) beïnvloed is door Le Corbusier (Ronchamp: Notre Dame du Haut). Een vergelijkbare kerk bouwde hij in Waalwijk. De bijeenkomstruimte en klokketoren uit 1962 worden beide als hoog monumentaal gewaardeerd. De overige bebouwing wordt als indifferet gewaardeerd.

Afbeelding: Ontmoetingskerk aan de Julianastraat 12 in Valkenswaard.

8.26.01.009 De Antoniuskerk – Eindhovenseweg 73 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

Architectuurhistorisch en cultuurhistorisch belang. CHW. Nr.: KL112-000266

Rooms-Katholieke kerk H. Antonius van Padua, gebouwd in 1920-1921 onder architectuur van de Eindhovense architect F. Wolters, in de stijl van de Delftse School. Opgebouwd in rode baksteen in een kruisverband. Basilicale kerk met breed middenschip met zadeldak en smalle zijbeuken. Voor de kerk een lager ingangsportaal. Achterzijde met klokgevel boven het koor. Modern eenlaags parochiezaaltje aan linkerzijde uit 1969.

Dit was de eerste parochie die naar aanleiding van de groei der gemeente van de oude parochie werd afgesplitst. Doordat het aantal inwoners van Valkenswaard gestaag groeide ontstond een dringende behoefte aan een tweede kerk. In 22 februari 1920 werd door de kerkraad besloten een stuk grond aan te kopen voor de bouw ervan. Op 19 maart werd de nieuwe parochie gesticht. De grenzen werden bepaald *'op den weg vanaf de (gemeente) grens, lopende van Leende naar Valkenswaard, ter rechterzijde ligt van de Stationsstraat (= nu Leenderweg) Dommelschen Dijk (= nu Dijkstraat) tot aan de aansluiting van den Provincialen weg van Valkenswaard naar Dommelen (= nu Dommelseweg), en vanaf de aansluiting van de Dommelschen Dijk met den Provincialen weg voornoemd, wederom aan de rechterzijde tot aan de rivier de Dommel.*

De aanbesteding voor kerk en pastorie vond op 10 augustus 1929 plaats. Architect F. Wolters tekende voor het ontwerp en de uitvoering. De Terheijdense aannemer M. Damen verwierf de bouwopdracht voor een bedrag van f 152.152,-. De NV Betonijzerbouw zorgde voor de fundering voor een bedrag van f 22.385,-. Het werk begon op 21 januari 1921 en op 9 maart werd *'de eerste steen'* gelegd door pastoor W. van Vroonhoven. Het weer zat dat jaar mee en al op 26 oktober 1921 konden de bisschop monseigneur Diepen en de nieuw benoemde pastoor plechtig ingehaald worden. Drie dagen later werd de eerste Heilige Mis gecelebreerd.

De kerk heeft een belangrijke cultuurhistorische betekenis, omdat dit de eerste nieuw gebouwde kerk is, die door de grote bevolkingsgroei in het begin van de twintigste eeuw van de oude parochie werd afgesplitst. Ze is gelegen op een belangrijk en markant punt aan de Eindhovenseweg. De kerk is gebouwd als zaalkerk, een typerende architectuuruiting voor de kerkenbouw van de eerste helft van de twintigste eeuw. De architect is hier duidelijk onder invloed van de architectuur van de Delftse School. Het pand vormt een ensemble met de belendende pastorie op nummer 71 die eveneens door Wolters werd gebouwd en ook met het kloosterhuis op nummer 69-69a.

²³⁹ Peels-Mollen en Van Moolenbroek-Vogels, 1995.

Afbeelding: St. Antonius van Paduakerk.²⁴⁰

8.26.1.010 Mariakerk, Warande 8 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

In 1948 kreeg kapelaan G. Rijnders de opdracht een onderzoek in te stellen naar de behoefte aan een derde parochie en de bouw aan een derde parochiekerk ten oosten van de spoorlijn in het uitbreidingsgebied van Valkenswaard. Dit gebied werd in die tijd aangeduid met de term O.N.S. (Omgeving Nieuw Station). Dat station aan het nieuwe spoorlijntje van Valkenswaard naar Eindhoven via Geldrop is er wel gekomen maar intussen kreeg het gebouw een andere bestemming en werd het spoor opgebroken.

Nadat in 1934 Dommelen en Borkel en Schaft waren geannexeerd met Valkenswaard en de tienduizendste geboorte een feit was, telde de gemeente op 1 januari 1950 het aantal van 14.862 inwoners. Als conclusie van het toenmalige onderzoek werd gesteld dat er beslist behoefte was aan een derde parochie. In 1952 werd een aanvang gemaakt, met de bouw van de kerk. Om extra fondsen te werven werd een klompenactie, een fietsenloterij, een fancy fair en een boerenbal georganiseerd. De architect was Jos Bedeaux en uitvoerder was de Bouwmaatschappij v/d Weegen uit Tilburg. In mei (de Mariamaand) 1953 werd de nieuwe kerk in gebruik genomen. De parochie start met 2.800 parochianen waarvan er 2.100 door de Antonius parochie werden afgestaan. De overige gelovigen komen van de Nicolaas parochie. Pas in 1955 werd er een pastorie naast gebouwd.²⁴¹

Jos. H.A. Bedaux (1910-1989) was een autodidact en leerde het vak voornamelijk bij zijn vader, die aannemer was in Tilburg. Tijdens de crisis van de jaren dertig moet hij vroeg aan de slag en ontwerpt hij al in 1932 een klooster in Tilburg. De eerste jaren bouwt hij in een aan de Delftse School verwante stijl. Daarin ontwikkelde hij een eigen romantisch traditionalisme. Na de oorlog haalt hij classicistische elementen in zijn architectuur, o.a. het gemeentehuis in Hilvarenbeek (1949) en het verzorgingscomplex St. Jozefzorg in Tilburg (1954). Eind jaren vijftig pakt hij een modernistische stijl op, die gekenmerkt wordt door een tijdloze ingetogenheid. Hoogtepunten zijn het gebouw van de Katholieke Economische Hogeschool (1962), de GGD (1967) en het kantongerecht (1968), alle in Tilburg. Bedaux bouwde in totaal ongeveer 500 werken in een grote diversiteit: huizen, woningbouwcomplexen, maar ook gebouwen voor onderwijs en gezondheidszorg. Bedaux heeft ook een grote reeks religieuze werken gerealiseerd. Daarbij valt vooral de hoeveelheid kapellen op. Het

²⁴⁰ Brabant Collectie, Databank Topografisch-Historische Atlas

²⁴¹ Damen, 2001.

aantal kloosters en kerken is kleiner, maar valt op door de hoge kwaliteit.

De Mariakerk ligt aan het Warandeplein, op de hoek van de Warande en Den Haas, ten midden van groen, en is als zodanig een duidelijk herkenbaar element in de wijk. Bedaux' oorspronkelijke idee was om een kerk te bouwen voorzien van een zeer lang transept, een klokkentoren in de oksel van het schip en het transept en een vrijstaande doopkapel. Uiteindelijk kreeg de kerk alleen het transept waarvan de noordelijke transeptarm aanzienlijk langer is dan de zuidelijke transeptarm. Het heeft schijnbaar wel in de bedoeling gelegen de klokkentoren en de doopkapel te bouwen. Het kerkgebouw is niet georiënteerd: het priesterkoor ligt op het westen en de hoofdingang op het oosten. De kerk heeft een basilicale opzet, dat wil zeggen dat de kerk een middenschip heeft dat hoger is dan de zijbeuken waardoor hoog in het middenschip een lichtbeuk kon worden aangebracht. Het transept is veel lager dan het schip. De kerk is voorzien van een rechte koorsluiting zonder vensters.

Afbeelding: Mariakerk aan het Warandeplein (maart 2011).

8.26.1.011 Kerk van Sint Jan de Evangelist – Nieuwe Waalreseweg

Eind 1963 werd gestart met de bouw van deze nieuwe kerk met pastorie in de wijk 'Kerkakkers'. Ten behoeve van de nodige fondsen werd een wervingsactie gestart. Op 14 november 1960 kwam Bisschop W. Bekkers persoonlijk naar Valkenswaard deze actie op te starten. Kapelaan A.v.Rooij van de Sint Antonius parochie werd, staande de vergadering benoemd tot 'bouwpastoor' van de nieuw op te richten parochie in de wijk Kerkakkers. Op dat moment had Valkenswaard 19.000 inwoners, waarvan er 900 in de nieuwe wijk wonen. Formeel werd de parochie opgericht op 30 april 1961. De kerk werd op 19 juni 1965 door Mgr. J. Bluysen ingewijd. De parochie werd met ingang van juni 1988 opgeheven en enige tijd later werd de kerk afgebroken. Op die plaats staan nu woonhuizen.²⁴²

²⁴² Damen, 2001.

Afbeelding: St. Janskerk (Beelbank Weerderheem, collectie Heemkundekring Weerderheem).

8.26.1.012 Sint Jozefkerk – Willibrorduslaan, Valkenswaard

Op 8 oktober 1957 ontving kapelaan L.A. Van Oort het verzoek van de bisschop om de mogelijkheid tot oprichten van een nieuwe parochie in Valkenswaard te onderzoeken. Hij werd benoemd tot 1ste kapelaan in de Sint Antonius parochie. Op dat moment was hij zeven jaar kapelaan in de parochie van de Heilige Johannes de Doper te Kaatsheuvel.

Voorheen, in de periode 1941 – 1950 had hij al gewerkt onder pastoor Heerkens van de Sint Antonius parochie. Op 7 april 1958 kreeg de nieuwe parochie, waar veel jonge gezinnen gingen wonen gestalte. Er was toen nog geen kerk gebouw, de aanbesteding van een noodkerk werd geopend op 17 juni 1958. De laagste inschrijving kwam van de firma J. Vinken uit Valkenswaard. Met de bouw werd op zaterdag 20 december 1958 al gestart. Al tijdens de bouw van de noodkerk werd druk gediscussieerd over de plaats waar de definitieve kerk zou moeten komen. Kerkbestuur en gemeente hadden duidelijk een ander visie. De voorkeur van het Kerkbestuur ging uit naar een perceel op de hoek van de Oostzijde Haagstraat/Geenhovensedreef of eventueel aan de noordkant van de Geenhovensedreef. De gemeente is geporteerd van een perceel hoek Antoniusstraat/Willibrorduslaan, de plek waar de kerk uiteindelijk ook gebouwd werd. Op 22 september 1963, na een bouwtijd van circa anderhalf jaar waren kerk, pastorie en parochiezaaltje gereed. De luidklok komt te hangen in een losse toren die vanwege de vorm in de volksmond 'de Wasknijper' werd genoemd.

De aanvankelijke planning bleek, al te optimistisch. Ondanks de eerste tekenen van de kentering in de geloofsbeleving die toen ook al zichtbaar waren, bleef men enthousiast aan de nieuwe kerk/parochie bouwen. Toen pastoor De Vries in 1987 vertrok werd geprobeerd om samen met de Sint Jozefparochie een nieuwe pastoor aan te trekken. Helaas, zonder succes, o.a. omdat de financiële positie van de parochie een belemmering vormde om de parochie zelfstandig voort te zetten. Uiteindelijk werd besloten om een fusie aan te gaan met de Sint Paulus parochie en de Sint Antonius parochie die per 1 april 1989 als enige overleefde. In 1990 werd besloten de kerk af te breken.²⁴³

²⁴³ Damen, 2001.

Afbeelding: St. Jozefkerk in 1967 (Beelbank Weerderheem, collectie Heemkundekring Weerderheem).

8.26.1.013 Sint Paulus kerk, Kerstroosstraat Valkenswaard

Kort nadat de Sint Jozef- en de Sint Jansparochiekerk in gebruik genomen werden, kwamen de plannen voor de nieuwe Sint Paulus parochie tot stand. Kapelaan H.M. van Weert van de O.L.Vrouw van Onbevlekt Ontvangen uit Oss werd als pastoor van de Sint Paulus aangewezen. Ofschoon de parochie nog steeds niet formeel werd opgericht begon hij met fondsenwerving voor een nieuw te bouwen kerk. Op 22 juni 1966, er woonden op dat moment 130 gezinnen in de nieuwe wijk 'Het Gegraaf', werd afgekondigd dat een deel van de parochianen van de Sint Jozefparochie afgescheiden zullen worden en voortaan deel uit maken van nieuwe Sint Paulus parochie. Echter totdat de parochie over een eigen kerkgebouw beschikt werd, gingen de gelovigen in de Sint Jozefparochie ter kerke. Op 31 mei 1967 richtte het nieuwe kerkbestuur een verzoek aan de gemeente om het terrein op de hoek van de Waalreseweg/Seringenstraat beschikbaar te stellen voor de bouw van de Sint Pauluskerk. De gemeente had andere plannen en bood een bouwplaats aan tussen de Kerstroosstraat, de Heggeroosstraat en de Wilde Wingerd. Na een periode van beraad en discussie stemde het parochiebestuur uiteindelijk toch in. Er werd geen traditionele kerk gepland maar verzocht architect J. Strik uit Boxtel om een multifunctioneel gebouw met o.a. een sporthal te ontwerpen. Men beoogde die als kerkruimte te gebruiken, Heel even werd nog gespeculeerd over de bouw van een traditionele kerk maar zover is het nooit gekomen. Voor de huisvesting van de pastoor huurde het parochiebestuur een pand van Woningbelang aan de Gagelstraat 13. Op Palmzondag 30 maart 1989 werd de nieuwe kerk ingewijd en de al eerder benoemde pastoor geïnstalleerd.

Van het multifunctionele gebouw werd vanaf het begin volop gebruik gemaakt zowel van verenigingen van binnen de parochie als van daarbuiten. Voor grotere bijeenkomsten werd de sporthal/gebedsruimte gebruikt. Alle gebruikers vierden in 1980 het 12½ jarig bestaan van deze accommodatie. In april 1987 kondigde pastuur De Vries aan dat hij wilde vertrekken. Hierdoor kwam de Sint Paulus parochie in een precare situatie terecht. De voorschrijdende ontkerkelijking was de voornaamste reden om de pastoor niet te vervangen. Men gaf met ingang van 1 september 1987 aan pastoor Gerard Kuppens, die dan al als waarnemend pastoor werkzaam is in de Sint Antonius parochie. De Sint Jozefparochie en de Sint Servatius parochie (in Borkel en Schaft) de opdracht om eveneens de Sint Paulus parochie te bedienen. Die toestand bleek onhoudbaar en leidde tot fusiegesprekken. Aanvankelijk alleen met de Sint Antonius parochie maar al snel sloot de Sint Antonius parochie zich hierbij aan. Het duurde nog 1½ jaar tot op 1 april 1989 de drie fusiepartners samen opgaan in een parochie Valkenswaard Noord. Daarmee valt na 20 jaar het doek voor de Sint Paulus parochie. Over het buiten gebruik stellen van de kerk was men het snel eens. Het kerkmeubilair en de overige inboedel werden geruimd en verkocht of geschonken aan andere parochies in het bisdom. Het was duidelijk dat uiteindelijk slechts een kerkgebouw kon volstaan. Na

intensief beraad werd uiteindelijk gekozen voor de Sint Antoniuskerk hoek Eindhovenseweg/Carolusdreef.

Het oorspronkelijke multifunctionele kerkgebouw kreeg als wijkgebouw 'De Graver' een herbestemming, met wisselend succes. Geruime tijd liep de belangstelling van de wijkbewoners terug. Zomer 2010 werd de exploitatie van het horeca-/recreatiegedeelte overgenomen door stichting 'De Bontekoe'. Een organisatie op christelijke grondslag die met veel enthousiasme als 'huiskamer voor de wijk' een ontmoetingsplek wil zijn voor de omwonenden.²⁴⁴ Het pand werd in 2024 afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw.

Afbeelding: St. Pauluskerk (Beelbank Weerderheem, collectie Heemkundekring Weerderheem).

8.26.1.014 Sint Servatiuskerk, Mgr. Kuijpersplein 20 Borkel

Gemeentelijk monument

CHW. Nr.: KL112-000274

In de 15e eeuw werd in Borkel een kapel gesticht die was gewijd aan St. Antonius Abt. Deze kapel werd in 1648 aan de katholieke eredienst onttrokken. Omstreeks 1690 kregen de katholieken van Borkel de beschikking over een schuurkerk in de nabijheid van de Antoniuskapel. De schuurkerk werd in 1844-1845 vervangen door een Waterstaatskerk (zaalkerk), gewijd aan St. Servatius, die niet alleen de katholieken van Borkel moest dienen, maar ook die van Schaft. De nieuwe kerk werd gebouwd op de heide tussen de beide voormalige kerkdorpjes in. De huidige kapel aan de noordzijde werd oorspronkelijk als pastorie gebouwd. Architect was de heer Klessens uit Eersel. De kerktoeren werden in 1890 verhoogd en kreeg toen zijn klokkenverdieping en torenspits. Het torenuurwerk werd in 1897 geplaatst. De schansmuurtjes aan de noordzijde van de kerk en vóór de kerktoeren werden in 1899 gebouwd. De St. Servatiuskerk werd in 1923 vergroot. Architect Louis Kooken uit Eindhoven was verantwoordelijk voor de bouw van een nieuwe vrijstaande pastorie ten westen van de kerk. De oude pastorie, daarvóór een onderdeel van de kerk, werd verbouwd tot priesterkoor, sacristie en catechismuslokaal. De kerk werd daarmee verlengd. Tegelijk werd een nieuw transept gebouwd. In september 1944 vernielden enkele bommen en een granaatscherf een deel van de kerk. In het priesterkoor werden in 1947 acht glas-in-loodramen van de hand van P. van Rossum uit Kampen aangebracht, waarvan de vierde van rechts de H. Antonius Abt voorstelt. Een laatste restauratie vond plaats in 2010.

Kerk en straat worden door een schansmuur met bichrome bakstenen gescheiden. De hoofdtoegang tot de kerk aan de zijde van het plein wordt gevormd door een rij van schansmuurtjes met golvende lijnen, gescheiden door bakstenen pilaartjes, afgedekt met een hardstenen plaat. Bovenzijde van de muur met muizentanding en bedekt met een ezelsrug. Tussen de muur en de toren een bakstenen pilaar met hardstenen afzaat. Metalen hekwerk tussen twee pilaren, waarin regelmatig één rij bakstenen terugliggend is gemetseld. Hardstenen afdekplaten. Vóór de kerk op de grond bakstenen

7 Damen, 2001.

in visgraatmotief. Kerk en pastorie worden aan de zuidzijde omgeven door een parkachtige omgeving. Het oude kerkhof ten noorden van de kerk is sinds de bouwdatum in gebruik en wordt afgesloten door twee pilaren en een ijzeren hekwerk.

Afbeelding: de Sint Servatiuskerk met begraafplaats en pastorie op het Mgr. Kuijpersplein in Borkel.

In 1836 werd de Rooms Katholieke Sint Servatiuskerk op het Mgr. Kuijpersplein, het centrum van het dorp gepland. Er leefden toen 49 gezinnen in Borkel en 37 gezinnen op de Schaft. Pastoor Intven deed, op verzoek van het bisdom, een poging tot oprichting en de bouw van één parochiekerk. Dit voorstel voor gezamenlijkheid werd niet door de gelovigen aangenomen. Deels omdat ze altijd gescheiden gekerkt hadden en deels uit zekere rivaliteit. Omdat pastoor Intven niet in zijn opzet geslaagde, werd hij in 1840 vervangen door pastoor Dobbelsteen. Die wist geleidelijk de gelovigen van Borkel en Schaft te winnen voor het voostel van de bisschop. Met subsidie en toezicht van het Ministerie van Waterstaat zou nabij de grens van beide dorpen een nieuwe kerk gebouwd worden. Het Rijk bestemde o.a. dat deze kerken volgens de plannen van het departement van Waterschap zouden worden gebouwd. Om praktische redenen werd slechts gebruik gemaakt van een aantal variaties op eenzelfde grondplan voor deze zogenaamde 'Waterschapskerken'. Plaatselijk mocht men wel wijzigingen aanbrengen maar hoe dan ook het toegekende subsidiebedrag bleef gelijk. In 1845 werd de nieuwe kerk opgeleverd en in gebruik genomen. Helaas, een jaar later stierf Pasoor Dobbelsteen in 1861. Hij ligt hier op het parochiekerkhof begraven.²⁴⁵

Hoewel de inzegening plaatsvond op 15 juli 1845, werd de kerk pas op 18 juli 1881 geconsacreerd. Eerste pastoor was Gerardus Dobbelsteen. Hij was landbouwer van beroep, was getrouwd en had 4 kinderen. Na het overlijden van zijn vrouw besloot hij te gaan studeren en werd hij uiteindelijk in 1828 tot priester gewijd. In 1840 werd hij tot pastoor in Borkel benoemd.

Cultusobject:²⁴⁶

Antonius Abt of de Heremiet (251-356) leidde een klooster en leefde lange tijd als kluizenaar in de Egyptische woestijn, waar hij vele verzoeken zou hebben doorstaan. Antonius was populair als heilige tijdens de middeleeuwen, toen hij werd vereerd als beschermer tegen de pest en andere besmettelijke ziekten van mens en dier. Pas in de 20e eeuw werd een Antoniusrelikwie verworven die

²⁴⁵ Website Gemeente Valkenswaard – Valkenswaard 2010.

²⁴⁶ <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart>

enige jaren voor 1996 nog in de kerk aanwezig was.

Het devotiebeeld van Antonius Abt dateert uit 1724 en is wel eens toegeschreven aan Walter Pompe (1703-1777). De heilige is gekleed in het habijt van de naar hem genoemde middeleeuwse orde der antonieten; zijn lendenen zijn omgord met een koord waaraan een gebedssnoer hangt. Kenmerkend is de met een taukruis (T-vorm) bekroonde staf, die hij met zijn rechterhand vasthoudt. Ook het varken aan zijn voeten, waardoor hij in de volksmond 'Antonius met het varken' wordt genoemd, en in mindere mate de bel in zijn linkerhand, zijn vaste attributen. Het houten beeld is 1,10 meter hoog en is een aantal keren opnieuw geschilderd. In de jaren 1967-1970 werd het gerestaureerd door B. Kers. Het cultusbeeld heeft lang rechts vooraan in de kerk op een console tegen de muur gestaan. Voor de verbouwing van de kerk in 1923 stond het op een console naast het rechterzijaltaar en daarna tegen de rechterzijmuur tussen het toen gebouwde dwarsschip en de biechtstoel. Na een korte periode, van 1978 tot omstreeks 1985, in een aparte kapel achter in de kerk te hebben gestaan, staat het nu weer voor in de kerk, rechts achter het altaar.

Het is niet duidelijk wanneer de Antoniuscultus is ontstaan. Pas van na de bouw van de parochiekerk in 1844 dateren de eerste berichten van een bedevaart-praxis. Het cultusobject daarentegen dateert uit de vroege 18e eeuw en kan dus wijzen op een eerder ontstaan. De oudste vermelding van de Antoniusbedevaart is evenwel van de Bergeijkse schoolmeester P.N. Panken. Hij schreef in 1852 en 1865 in zijn dagboeken over de bedevaart naar Antonius in Borkel, waaraan hij in die jaren zelf deelnam. In 1865 schreef hij: 'Dingsdag 17 woonde ik te Borkel om half 10 ure de Mis ter eere van den H. Antonius bij. Er waren meer bedevaartgangers dan misschien ooit te voren. Zondags onder het octaaf komen er, zegt men, nogtans een grooter aantal'. De zondag na de feestdag zal juist voor de niet-parochianen de gelegenheid zijn geweest om naar Borkel te komen.

Tot in de jaren zestig van de 20e eeuw konden de bedevaartgangers de reliek van Antonius vereren. Op de feestdag werd het devotiebeeld naast het altaar geplaatst. De Jong (1951) noemt Antonius de heilige 'tot wie men pelgrimeert' in Borkel. Specifieke devotiekaarsen werden opgestoken, de bedevaartgangers offerden ook geld. Op de feestdag werd ook een jaarmarkt gehouden. Er werden dan biggen, allerlei soorten hout en klein gerei verkocht.

Op 13 mei 1990 vierde Borkel en Schaft met een historische optocht het 300-jarig bestaan van de St. Servatiusparochie. Hierin was echter geen plaats ingeruimd voor de H. Antonius Abt. Tegenwoordig krijgt het devotiebeeld op Antoniusdag, de zondag na 17 januari, nog wel een tijdelijke ereplaats naast het altaar, maar wordt de heilige niet meer vereerd. In een korte preek wordt gewezen op het goede voorbeeld van de H. Antonius Abt en de antonieten. Na de mis wordt het devotiebeeld weer op zijn normale stek, een meter of twee naar achteren, gezet. Er zouden in 1997 nog wel een tiental 'vreemden', waaronder een familie uit Achel, de mis hebben bijgewoond.

In 1889 werd de toren opgetrokken en voorzien van zwaardere klokken. Vanaf 1844 tot 1923 waren kerk, pastorie en sacristie onder één dak. Rond 1890 -1900 werd de toren verhoogd. In 1923 kon men, na de toevoeging van een losse pastorie, de kerk vergroten. Zowel het nieuwe dwarsschip als het nieuwe koor werden op de plek van de vroegere aangebouwde pastorie gebouwd.²⁴⁷ Op 24 juli 1924 werd de verbouwde kerk opnieuw plechtig ingezegend. Tijdens de Duitse bezetting werden in 1943 de kerkklokken weggehaald. In september 1944, tijdens de beschietingen in de Bevrijdingsdagen, kreeg de kerk het flink te verduren. Drie raketbommen vernielden de achtermuur en beschadigden o.a. het orgel, kruiswegstaties, de banken, de muren en de gewelven.²⁴⁸ Hierdoor moest men, om de erediensten te houden, tijdelijk uitwijken naar de boerenschuur van A. J. Rijkers in Borkel. Al op 22 september werd deze noodkerk ingewijd.

²⁴⁷ Technische tekening van de verbouwing van 1923: Aaftink, 1990, 62.

²⁴⁸ Website van het Sint Sebastiaan Gilde uit Borkel.

Afbeelding: Sint Servatiuskerk aan het Mgr. Kuijpersplein in Borkel (maart 2011)

Doordat tijdens de beschieting ook de brug over de Dommel tussen Borkel en Schaft vernield werd moest voor de gelovigen in Schaft een aparte noodkerk ingericht worden. Gelukkig kon men terecht in de schuur van J. Rijkers op de Schaft. Met vereende krachten werden de werkzaamheden uitgevoerd. Zodoende kon men op 15 oktober 1944 de herbouwde kerk opnieuw in gebruik nemen. Helaas, was de kerk een derde kleiner dan voorheen.²⁴⁹

De kerkhofmuur met bakstenenpilaren en het smeedijzeren hek langs de Dorpsstraat was in zeer deplorabele staat maar werd gelukkig pas geleden (gezien vanuit 2006) herbouwd. Enkele gelovigen hebben vaardig en met volle inzet van zelfwerkzaamheid met succes hun best gedaan en de oorspronkelijke uitstraling in takt weten te houden. Ook de beplanting werd hersteld volgens het oude concept. De oudste nog aanwezige grafstenen dateren van ca. 1900. Rechts van de kerk werd het 'nieuwe' kerkhof gerealiseerd, een uitbreiding die nog steeds wordt gebruikt.

Het aantal kerkbezoekers liep in de laatste jaren drastisch terug. In Borkel en Schaft moesten de gelovigen het zelfs zonder eigen pastoor stellen. Daardoor werd besloten ook hier, jammer genoeg, uit veiligheidsoverwegingen de kerk meestal af te sluiten, behalve tijdens erediensten. Het interieur van de kerk werd, ook na de wederopbouw in 1947, eenvoudig gehouden met enkele uitzonderingen zoals enkele beelden die ongeschonden het oorlogsgeweld overleefden waaronder de 19de eeuwse doopvont en de preekstoel.²⁵⁰

Kerkhof met smeedijzeren hek met bakstenen pijlers, monumenten van circa 1900. Onderdelen van de oude inventaris nog aanwezig. Boombepanting. Markant gebouw, opvolgster van een schuurkerk, herkenningspunt in een historische nederzetting. Eenbeukige kerk met toren, lager transept en koor (1844-1845), het schip en de onderbouw van de toren 1844-1845, de torenbekroning circa 1890-1900, koor en transept 1923. Architectuurhistorisch en cultuurhistorisch belang.

8.26.1.015 De eerste middeleeuwse parochiekerk van Dommelen

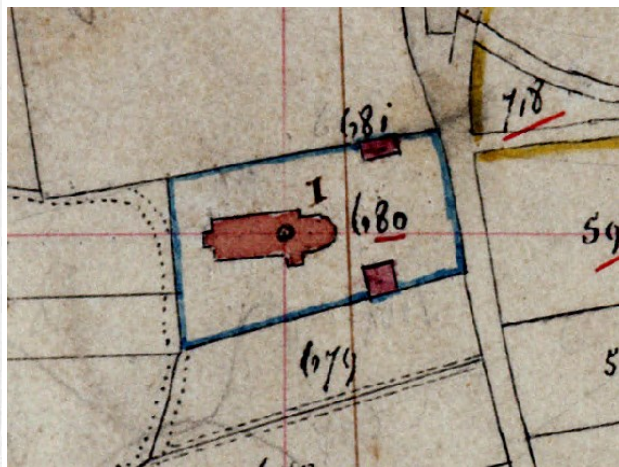
In 1444 werd Westerhovense parochie annex Dommelen afgescheiden van Bergeijk en tot een zelfstandige parochie verheven. Dommelen kreeg een eigen kapel met een rector (*rector = priester dienstdoend als pastoor*). De Dommelse kerk stond in de Kerkakkers en wordt gedateerd in de periode 1440/1460. Pas in 1565 werd Dommelen een zelfstandige parochie. Vanaf 1648 kwam de kerk in handen van de protestanten, die vanwege hun geringe aantal niet in staat bleken de kerk te onderhouden. Tot 1798 kerkten de Dommelse katholieken in de kloosterkapel van het Agnetendal. Toen in 1716 de zusters onder dwang het klooster moesten verlaten, bleef de kapel 'als schuurkerk' in gebruik. Op voorwaarde dat de toren verwijderd zou worden, immers een schuur of schuilkerk mocht niet als kerkgebouw herkenbaar zijn.

²⁴⁹ Aaftink, 1990.

²⁵⁰ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

In 1798 kregen de katholieken hun zwaar vervallen kerk weer terug. De herstelwerkzaamheden duurden tot 1821. Pas daarna kon de kerk opnieuw gewijd en in gebruik genomen worden. De kerk had kennelijk geen toren, want er was sprake van een "luihuis" met klokken uit 1565 en 1713. De oude kloosterkapel werd toen gesloopt. In 1852 ging de geplande plaatsing van een orgel niet door omdat de kerk opnieuw teveel mankementen vertoonde. Deze beslissing was vermoedelijk te wijten aan de slechte toestand van de bouwvallige kerk die 'eenzaam in de akkers' stond. Het al aangekochte orgel, gebouwd door de Bossche orgelmaker Vollebregt, werd doorverkocht aan de Lutherse Kerk in Heusden.

In 1879 besloot men een nieuwe kerk te bouwen, meer in de kom van het dorp, omdat de oude kerk opnieuw bouwvallig was geworden. Die oude kerk werd in 1883 verkocht voor sloop; stenen werden gebruikt voor de bouw van de huidige Martinuskerk. In 1978 werden naar deze oude kerk opgravingen verricht. De fundamenten werden bij het afronden van die werkzaamheden in de bestrating zichtbaar gemaakt.

Afbeelding: Links, de oude kerk, school en klokkenhuis te Dommelen. Tekening van landmeter Verhees 1789. Rechts, de oude kerk op de kadasterkaart van 1830.

8.26.1.016 De tweede parochiekerk van Dommelen, Bergstraat 15 Dommelen

Gemeentelijk monument.

Architectuurhistorisch belang, straatbeeldtyperend. CHW. Nr.: KL112-000234.

Eenbeukige neogotische kruiskerk met een lager liggend dwarschip (transept) en een gedeeltelijk ingebouwde toren. Kerk in de stijl van de neogotiek, gebouwd in 1882. Architect H.J. van Tulder en verbouwd circa 1930. Rode handvormbaksteen geplaatst in kruisverband met snijvoegen.

Muizenbanding, bakgoten en regenpijpen zijn aan alle zijden van het kerkgebouw identiek. De kerk is aan de voorzijde verbonden met de naastgelegen pastorie, door middel van een modern poortgebouw met topgevel en zadeldak en een eenlaags volume met plat dak links en rechts daarvan. Kerk en pastorie worden omgeven door een parkachtige omgeving. Het kerkhof is sinds de bouwdatum in gebruik. De kerktoren heeft een vierkant oppervlak, is gedeeltelijk ingebouwd en wordt pas boven het kerkdak volledig zichtbaar. Licht uitspringende plint. In 1930 werd de kerk uitgebreid, en enkele verbeteringen werden aangebracht. Onder leiding van architecten de Hagenaar J. Stuijt en de Dommelaar P. Staals, gemeentearchitect van de gemeente Valkenswaard werd het project aangepakt.

In 1912 werd tegen de kerk aan een catechismushuisje gebouwd. Later werd het vervangen door een los gebouwtje in de directe omgeving van de kerk. In 1919 werd het Heilig Hartbeeld, geschenken door de brouwersfamilie Snieders, plechtig ingezegend. Pastoor Bolsius liet omstreeks 1920 een pastorietaanleggen waar enkele bomen uitgroeiden en een monumentale dimensie aannamen.

Tijdens WOII werden de kerkklokken door de bezetter gevorderd. Ook de klokken uit 1565 en die uit 1713. In 1949 kwamen de nieuwe klokken en een jaar later in 1950 werd het huidige orgel, gebouwd door de firma Verschueren uit Heythuysen, geplaatst. Na 1965 werden de nieuwe glas-in-lood ramen,

gemaakt door René Smeets, successievelijk aangebracht. Eind jaren 60 werd de kerk opnieuw verbouwd. Aanleiding was dit keer het gewijzigde protocol bij het opdragen van de erediensten. In 1988 was opnieuw een grotere restauratie nodig. Uiterlijk onderging de kerk van Dommelen tot anno 2010 nagenoeg geen veranderingen.²⁵¹

Kerkhof met enige monumenten van circa 1900. Processietuin rond 1910 aangelegd met veel oudere bomen, waaronder een treurbeuk van circa 175 en een beuk van 250 cm omtrek. In processietuin beeld van Anna met Maria en van een oudtestamentische figuur. Met de pastorie een goed voorbeeld van neogotische kerkenbouw, markant gelegen. Tuin grenst aan een zijarm van de Dommel.

Afbeelding: Sint Martinus Parochiekerk Dommelen aan de Bergstraat (maart 2011).

De midden-negentiende-eeuwse pastoor, eerwaarde heer Somers, bracht veel beroering in het dorp met de door hem gekozen plek voor een nieuwe kerk. In het parochiearchief werd een bezwaarschrift gevonden dat getuigt van de weerstand tegen de bouw van een kerk in *'de binnenakker'* een perceel waarvan de familie Willems eigenaar was. De heer Willems bezat eveneens de watermolen en was gelieerd aan de familie Snieders van de Dommelse brouwerij. In deze brief aan bisschop Godschalkx werden veel bezwaren opgesomd die werden bekrachtigd door 57 handtekeningen van protesterende gelovigen. Sommigen van hen tekenden zelfs enthousiast een tweede keer! Enkele argumenten waren dat: *'...de plek tegen de grens ener andere gemeente lag'*. Bovendien was er: *'... verder op in het dorp voldoende plaats. Er liep zelfs een grintweg en daar stonden zowel het Raadhuis als de school'*. Aan de bisschop werd verzocht om: *'er voor te zorgen dat de kerk in het centrum geplaatst werd, aangezien de meeste gelovigen zulks verlangen en het enige middel was om de Gewenschte en onmisbare vrede te behouden'*.

Zonder veel ruchtbaarheid te geven werkte de pastoor verder aan zijn plannen. Aan de Tilburgse architect Hendrik Jacobus van Tulder, werd de opdracht gegund. Hij was al vaker als architect betrokken bij de bouw van verschillende Brabantse kerken zoals o.a. Mierlo 1856, Nuland 1859, in 1874 Woensel, Straetum 1884 en Westerhoven 1885. Hij koos ook in Dommelen voor de neo-

²⁵¹ Latjes, 1982.

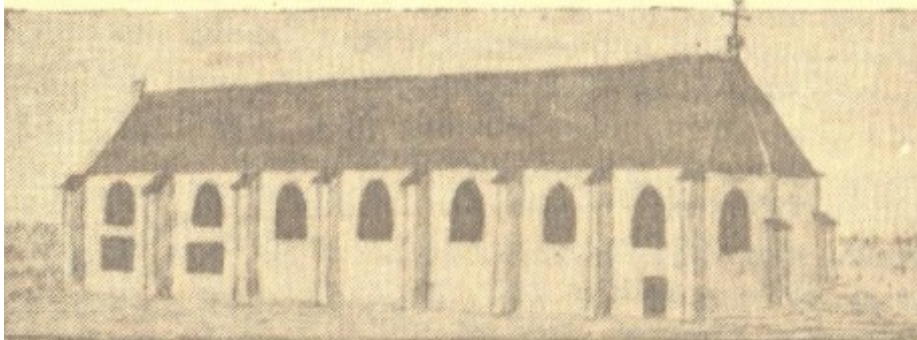
gothische stijl.²⁵² Op 15 april 1883 werd de eerste steen gelegd voor kerk met pastorie. Een jaar later op 1 mei 1883 werd de kerk in gebruik genomen en op 22 september werd de kerk door bisschop Godschalkx ingewijd. Van het openlijk verzet was niets meer te merken. De bouw van kerk en pastorie kostte f41.404,-. Om dit bedrag te kunnen opbrengen werden f20.000,- geleend. De rest werd betaald uit opbrengsten van uitstaand geld en giften van de bisschop, van het bisdom en van een speciale collectie die f 12.762.55 opbracht. Intussen werden ook de oude kerk en pastorie verkocht voor een totaalbedrag van f1.675,-.

De altaarrelikwieën, de liturgische gebruiksvoorwerpen, de gewaden en enkele gebrandschilderde ramen werden naar de nieuwe kerk overgebracht. Het middeleeuwse kruisbeeld en het Mariabeeld uit 1750 kregen een ereplaats in de nieuwe kerk. Met extra giften van parochianen werd het kerkinterieur verfraaid. Het gemeente bestuur wilde wel praten over het overdragen van de klokken die nog steeds in het oude luidhuis hingen, maar behield het recht om de klokken te luiden '*... bij brand, watersnood en feestelijke gelegenheden van het Koninklijk Huis, van het Koninkrijk of de provincie, bij het overlijden van vorstelijke personen en bij het overlijden van binnen de gemeente, uitgezonderd bij het begraven van lijken, waarvoor volgens kerkelijke reglementen kerkelijke plechtigheden moeten achterwege blijven*'. Verder was de gemeente bereid om een subsidie van f100,- te verstrekken. De kerkbanken werden tot circa 1960 verpacht voor f 648,- per jaar. De mannen links en de vrouwen rechts van het middenpad, gezien vanaf het altaar. Met de heer W. Snieders van de Dommelsche Brouwerij werd een contract afgesloten voor de levering van elektriciteit aan kerk en pastorie. De brouwerij had als eerste in het dorp stroom die werd opgewekt met een eigen aggregaat. Tot 1913 bleven de kosten voor rekening van de brouwerij.

8.26.1.017 Kloosterkerk Agnetendaal²⁵³

Als in 1648 de plaatselijke St. Martinuskerk op last van de overheid wordt gesloten wordt de kloosterkapel ook gebruikt als parochiekerk omdat de aanwezigheid van het klooster aanvankelijk werd gedoogd. In 1703 werd Dommelen door Staatse troepen verwoest, en ook het klooster werd daarbij beschadigd. In 1705 werd door de overheid aangezegd om het klooster te ontruimen. De kloosterkerk was bescheiden in haar uiterlijke verschijningsvorm en kon voldoen aan de criteria die werden gesteld aan schuilkerken, mits het torentje op het dak zou worden verwijderd. Dat laatste gebeurde en zodoende kon de kapel na het vertrek van de zusters worden gebruikt als parochiekerk.

In 1797 kwam de oude parochiekerk in de Kerkakkers weer aan de katholieken. Het gebouw had echter na 1,5 eeuw leegstand zo veel geleden dat men besloot de kloosterkapel te blijven gebruiken. In 1815 werd er op de ondergrond van de oude kloostergebouwen een nieuwe pastorie gebouwd. In 1821 werd merkwaardig genoeg toch besloten de oude parochiekerk te herstellen en te gaan gebruiken. De kloosterkapel verloor zijn eeuwenoude functie van bedehuis en werd gesloopt.

Afbeelding: De kloosterkerk zoals Adriaan Brock die in het begin van de 19e eeuw heeft getekend.

26.2 Begraafplaats²⁵⁴

8.26.2.001 Oude begraafplaats bij de tweede parochiekerk van Valkenswaard, Kerkhofstraat ong²⁵⁵

²⁵² Van de Wiel, 1980.

²⁵³ opdenrosheuvel.nl

²⁵⁴ Een deel van de info in dit hoofdstuk is afkomstig van Stichting 'Op den Rösheuvel', zie opdenrosheuvel.nl voor nog veel meer info en foto's.

²⁵⁵ Meer info op opdenrosheuvel.nl

*Valkenswaard, Kerkhofstraat ong*²⁵⁶

Gemeentelijk monument.

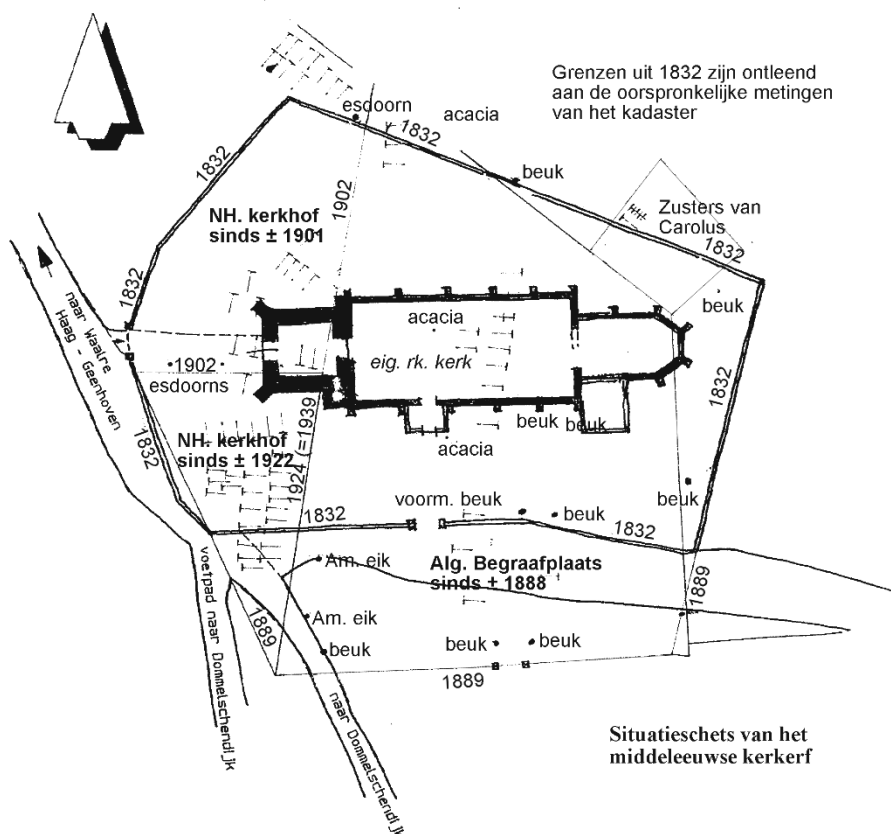
Het oudste deel van de begraafplaats wordt gevormd door het middeleeuwse kerkerf waarop omstreeks 1497 de dorpskerk in baksteen is gebouwd. Het terrein is sinds 2001 gemarkeerd door een bakstenen rand die op de hoeken als muurruïne is opgetrokken. De kerkplattegrond is sinds die tijd ook in de vorm van een klinkerbestrating aangegeven. In de jaren 1860-1887 is de kerk successievelijk gesloopt. Het terrein wordt verder gekenmerkt door de aanwezigheid van grote monumentale bomen.

Omstreeks 1887 is de begraafplaats in zuidelijke richting uitgebreid.

Op het oude kerkhof werd begraven tot 1975, lang nadat in 1929 de St. Nicolaaskerk op de Markt al in gebruik was. De geschiedenis van dit kerkhof kort samengevat leert het volgende:

- vanaf ca. 1500 kerkhof rond de St. Nicolaaskerk
- vanaf 1899 diverse delen: Parochie H. Nicolaas, parochie H. Antonius van Padua, Nederlands Hervormde gemeente, Gemeente Valkenswaard.
- sinds 1965 gemeentelijke begraafplaats
- sinds 1975 gesloten, alleen nog bijzettingen in familiegraven
- in 2007 Gemeentelijk monument
- momenteel (2010) weer plannen om hier te gaan begraven.

De eerste kerk van Valkenswaard (8.26.1.001) zou zuidelijker gestaan hebben, op het groepje percelen bij de pastorie. Pas rond 1500 zou de kerk hier gebouwd zijn. Als dat zo is, zou het kerkhof van voor 1500 bij de oudere kerk gezocht moeten worden. Toen men op de Rosheuvel rond 1500 de nieuwe kerk bouwde, was dat al een plek in een niet langer bewoond akkergebied: de Kerkakkers. Men bouwde de kerk dus bewust een eind (ruim 500 m) van de Plaats!

Een wandeling over de begraafplaats begint bij de vernieuwde toegangspoort aan de Kerkhofstraat, waar in 1899 de begraafplaats van de Nicolaasparochie werd aangelegd. Bij de aanleg werd gekozen voor een structuur die min of meer lijkt op de plattegrond van een kerk: zoals het middenpad in een kerk naar het altaar leidt, zo voert hier het hoofdpad naar de Calvarieberg, waar de (begraaf)plaats

²⁵⁶ Meer info op opdenrosheuvel.nl

van de priesters werd ingericht. Het laatste graf voor de kapel was waarschijnlijk het eerste en tegenwoordig zeker het oudste nog bestaande graf op dit deel. Hier werd dr. J.H.Gijrath (1816-1900) begraven. Hij vestigde zich in 1843 als dokter in Valkenswaard en uitgroeide tot een prominente persoonlijkheid. Diverse malen werd hij geridderd. Hij was lid van Provinciale Staten en werd ereburger van Valkenswaard.

Op het perceel van de oude begraafplaats waren eens vier begraafplaatsen ingericht, nog min of meer te herleiden door het verloop van paden en de situering van bomen en poorten. Na de vrede van Munster in 1648 werd de Nicolaaskerk op de begraafplaats toegewezen aan de protestanten. Het kerkhof werd als openbare begraafplaats voor iedereen, dus ook voor de katholieken, de laatste rustplaats. Dat algemene karakter bleef bestaan, ook toen in 1798 gedurende de Franse tijd de kerk officieel werd teruggegeven aan de katholieken. Mede omdat zij met 1062 zielen in de meerderheid waren en de protestanten met 83 zielen in de minderheid. Vanwege de vervallen toestand van de kerk en omdat in 1860 aan de Markt een nieuwe Nicolaaskerk was ingewijd, werd vanaf 1860 de oude kerk afgebroken. In 1889 verdween ook de toren. De contouren van de kerk zijn in de vorm van bestrating herkenbaar gemaakt.

Door de groeiende bevolking groeide ook de behoefte aan uitbreiding van de begraafplaats. In 1899 werd ten oosten van het kerkhof een stuk grond aangekocht en ingericht als R.K.-Begraafplaats van de St. Nicolaasparochie. Op hetzelfde perceel kreeg in 1900 ook de Nederlands Hervormde gemeente een eigen begraafplaats op het noordwestelijke deel van het oorspronkelijke kerkhof. Het overblijvende deel, de algemene begraafplaats bleef eveneens bestaan. In 1920 was de bevolking van Valkenswaard zo toegenomen dat de Nicolaasparochie werd gesplitst en aan de Eindhoveneweg de parochie van de H. Antonius van Padua werd gesticht. Aangrenzend aan de begraafplaats van de Nicolaasparochie kreeg de Antoniusparochie een eigen stuk van het perceel waardoor er op dat moment vier begraafplaatsen op hetzelfde terrein in gebruik waren.

Al vrij snel voegden, medio 1926 beide parochies hun begraafplaatsen samen. Na de oorlog groeiden zowel Valkenswaard als het rijke Roomse leven door. Er kwamen nog meer parochies, maar alle begroeven hun overledenen hier. In 1965 nam de gemeente het hele perceel over, voegde zelfs een stukje toe om aan de groeiende behoefte te kunnen voldoen. In 1970 richtte men dan toch buiten de kom van Valkenswaard een nieuwe begraafplaats in t.w.: Eikenhof aan de Sil. In 1975 werd de oude begraafplaats gesloten. Maar tot nu toe vinden, op aanvraag en in bijzondere gevallen, nog bijzettingen plaats.

Afbeelding: Kerkhof bij de tweede parochiekerk van Valkenswaard (maart 2011)

Passend binnen de structuur is ook de positie van het lijkenhuisje. Het werd waarschijnlijk meteen bij de herinrichting gebouwd, dus kort voor 1890. Zekerheid bestaat hierover vooralsnog niet. In 1928

was het zodanig in verval dat het moest worden opgeknapt waarbij het "in zoo goed als nieuwe toestand" gebracht werd. Bij de renovatie van 2001 verkeerde het weer in bouwvallige staat en moest het ingrijpend worden gerestaureerd. De westgevel kon daarbij worden behouden, maar de andere gevels en het dak zijn vernieuwd.

Afbeelding: Lijkenhuisje na renovatie in 2020 (Coll. Op den Rösheuvel).

Veel prominente Valkenswaarders vonden hier hun laatste rustplaats waaronder Karel Mollen, de laatste valkenier en hele families uit de sigarenindustrie. Het oudste nog aanwezige grafmonument is er een uit 1847. Het betreft het graf van de Engelsman Richard Hammond die hier in 1845 overleed. Ook een bekende Nederlander vond hier zijn laatste rustplaats: de voetbalcoach Rinus Michels. Bij de Calvarieberg, liggen tegen extra betaling de 1e klasse graven, waaronder de graven van fabrikanten en ondernemers. Onder hen de heer H. Kersten (1882-1954), oprichter van de Willem II sigarenfabriek en Alex Wolters (1889-1954), die de Hofnar-fabrieken groot maakte. Ook Hendrikus Jonkers (1888-1975), de oprichter van de EMA (Eerste Meierijsche Autobusdienst), evenals Jan van den Besselaar (1847-1929), die gezien wordt als de eerste schoenfabrikant vonden hier hun laatste rustplaats. Kortom, hier rusten verschillende belangrijke personen uit de industriële, sociale en politieke geschiedenis van Valkenswaard uit de periode eind 19e en begin 20e eeuw.

Op het kerkhof staan een aantal waardevolle grafmonumenten, waaronder twee gietijzeren kruisen en drie graven omgeven door een smeedijzeren hekwerk. Eén daarvan was het graf van de Engelse edelman Richard Hammond. Dwars door de voormalige kerk ligt een rij van acht grafmonumenten. Het zijn de graven van voornoemde familie van Best. Vader Jan van Best (1805-1871) en zijn drie zonen Jan jr, Jasper en Antoon met hun echtgenotes. Verderop liggen twee kleinkinderen op de voormalige Algemene Begraafplaats. De Van Best graftombes weerspiegelen hun welstand, verworven als sigarenfabrikanten.

Op het kerkhof staan diverse bijzonder graven:

Een tweetal door smeedijzeren hekken omgeven graven van weduwe Boot-de Ligt en Holzenbosch en v.d. Berg. Er is een drietal gietijzeren kruisen, waarvan geen gegevens bekend zijn. Gelet op de plaats van de graven moet het echter de periode 1887-1915 betreffen. Aan de hand van de uitvoering van het gietwerk zijn ze mogelijk nog nauwkeuriger te dateren. In de nabijheid bevindt zich een graf met betonnen kruis van 1928.

Op rij 2 van vak T bevinden zich de graven van de fabrikantenfamilie Van Best; een 8-tal klassegraven waarvan 7 met groot uitgevoerde monumenten. Het oudste dateert van 1871; het jongste van 1959 met bijzetting van 1982. Ze behoren tot de meest prestigieuze monumenten op het kerkhof.

Op locatie U-11-04 bevindt zich het graf van Pieter van de Elst. Hij was predikant van de Hervormde Gemeente van Valkenswaard en is overleden op 31 juli 1943. De eenvoud van dit graf staat in schril contrast tot de laatste rustplaats van de RK priesters in en bij de Calvarieberg.

Ook op locatie U-16-01 bevindt zich het graf van een predikant. Het is Hendrik Gerardus Oudegeest, echtgenoot van Aaltje Alida van der Breggen. Hij was geboren te Schelluinen op 1 augustus 1846 en

overleed op 15 april 1922 in Valkenswaard. Hij werd 75 jaar.

Op U-13-01 ligt een wat 'rijker' graf van een predikant. Onder deze tombe ligt ds. Willem Beekhuis. Het graf van Jonkheer Johan Hendrik Puiseau de Waubert is gelegen op de positie U-15-03. Hij was geboren te Sneek als zoon van Jonkheer Charles Louis Waubert de Puiseau en Vrouwe Henriette Margaretha Taetske Beuckers-Andreae.

Buitengewoon fraai is de compositie van een vijftal graven van de familie Boot: in het midden het met een hek omgeven graf van moeder omringd met de graven van haar vier kinderen. Tot in de dood is het gezin rond moeder verenigd.

Het terrein dat op grond van de Monumentenwet 1988 op gemeentelijk niveau wordt beschermd, wordt gevormd door de volgende onderdelen²⁵⁷:

1. Het middeleeuwse kerkhof met zuidelijke uitbreiding uit 1887
2. De protestantse begraafplaats
3. Het Nicolaaskerkhof
4. De Calvarieberg
5. Monumentaal groen

Dit deel van het terrein is zowel onder- als bovengronds buitengewoon waardevol. Onder de grond bevinden zich nog delen van de funderingen van de voormalige middeleeuwse kerk. Het gebied moet als archeologisch zeer waardevol worden aangemerkt.

Het historische deel van deze begraafplaats met bijbehorende grafmonumenten is van algemeen belang vanwege de cultuurhistorische, funerairhistorische, architectuurhistorische en situationele waarde.

- de archeologische waarde van de ondergrond;
- de betekenis als spiegel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het dorp;
- de begraafplaats heeft cultuurhistorische waarde als een bijzondere uitdrukking van een typologische ontwikkeling in de geschiedenis van de grafcultuur in Nederland;
- de funeraire waarde van het terrein als geheel en op het niveau van de graven omwille van hun:
- Historische waarde: welke betekenis hebben de begravenen gehad in en voor de Valkenswaardse gemeenschap;
- Typologische waarde: funerair-typologische waarde;
- Kunsthistorische waarde: een kunsthistorische kwalificatie van het graf als zodanig; aspecten als vormgeving, esthetica en materiaalgebruik vormen de belangrijkste criteria;
- Symbolische waarde: sommige graftekens zijn voorzien van symbolische voorstellingen die verwijzen naar bv. het beroep van de overledene of hebben een funerair-symbolische decoratie zoals bv. een paar gevouwen handen.

8.26.2.003 Algemene begraafplaats van Borkel en Schaft²⁵⁸

Op 10 april 1869 kwam de Begraafwet, de voorloper van de Wet op de lijkbezorging. Deze wet bepaalde onder andere dat elke gemeente over een algemene begraafplaats moest beschikken. In Borkel en Schaft was de bevolking unaniem rooms-katholiek en werd zodoende iedereen begraven op het parochiekerkhof. Het gemeentebestuur was niettemin gehouden de wet te respecteren en zodoende kwam het onderwerp aan de orde in de raadsvergadering van vrijdag 17 december 1869. De notulen vermelden onder agendapunt 4: "Wordt besloten eene algemeene begraafplaats te laten maken en Burgemeester en Wethouders met de uitvoering daarvan te belasten." Het college van burgemeester en wethouders legde daarop nog in hetzelfde jaar een begraafplaats aan ter grootte van 800 m² met een omheining van rasterwerk. In het gemeenteverslag over 1874 wordt voor het eerst melding gemaakt van een lijkenhuisje van 12m². De begraafplaats werd in 1875 met een haag omzet die bij voldoende hoogte het bestaande rachelwerk zou kunnen vervangen.

²⁵⁷ REGISTER VAN BESCHERMDE MONUMENTEN BINNEN DE GEMEENTE VALKENSWAARD OP GROND VAN DE ERFGOEDVERORDENING GEMEENTE VALKENSWAARD d.d. 31-1-2014.

²⁵⁸ opdenrosheuvel.nl

Afbeelding: Hier, bij de samenkomst van de Sportstraat, de Dorpsstraat en de Bruggerdijk, lag sinds 1869 de algemene begraafplaats van Borkel en Schaft (bron: opdenrosheuvel.nl).

8.26.2.004 Begraafplaats Het Sint Martinuskerkhof bij tweede kerk van Dommelen

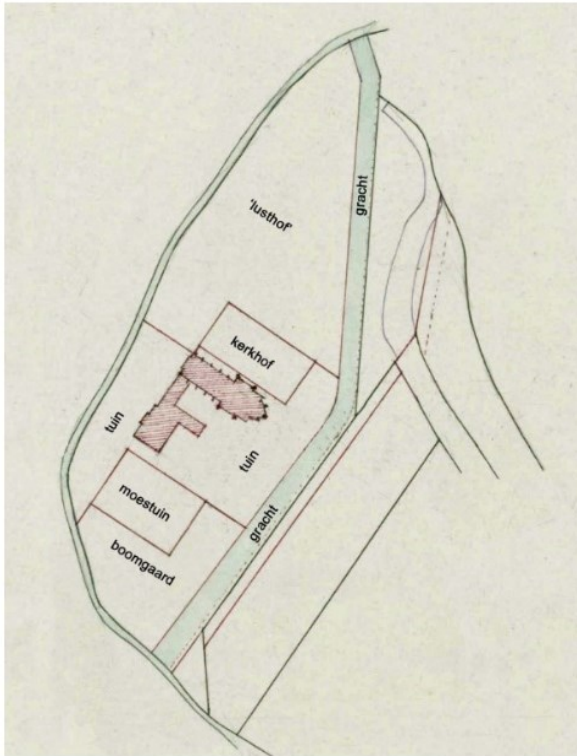
In 1882 wordt onder het pastoraat van Amandus Somers begonnen met de bouw van een nieuwe kerk aan de Bergstraat. De bekende architect Hendrik van Tulder (Tilburg, 1819 – Brussel, 1903) levert het ontwerp. Bij de kerk die op 1 mei 1883 in gebruik wordt genomen, wordt ook een begraafplaats aangelegd. Aan de zijde van de Bergstraat wordt het terrein begrensd door 't Lupke en aan de zuidoostzijde wordt een gracht gegraven. Met de grond kan het terrein worden opgehoogd en wordt gelijktijdig bereikt dat de afscheiding van het kerkhof voldoet aan het vereiste van de Begraafwet van 1869. Het nieuwe kerkhof wordt op 30 oktober 1883 in gebruik genomen. Op die dag vindt namelijk -in een gemetseld graf- de begraving plaats, van de drie dagen eerder overleden Maria Maas (* 7 aug. 1826), de vrouw van hoofdonderwijzer Theodorus Mutsaers.

De begraafplaats ligt links van de kerk en bestaat uit een aantal grafrijen van ruggelings tegen elkaar geplaatste graftekens. Ze geven een mix van oudere betoncementen en hedendaagse granieten (glimmende) graftekens weer. Op het voorste, meest recente deel, verschenen echter ook een aantal kunstzinnige en kitscherige graftekens. Achteraan werd als Calvarieberg een groot kruis met corpus geplaatst. Daar bevinden zich ook de pastoorsgraven en een columbarium. Tegen de kerkmuur hangen twee gedenksteden en een plastiek, ter herinnering aan de pastoors Bolsius en van Gastel, die elders zijn begraven.²⁵⁹

In 1937 wordt het kerkhof uitgebreid door een gedeelte van de tuin bij het kerkhof te voegen. Door ongeveer 40 boeren worden voor de ophoging ongeveer 1.000 karren zand aangereden uit een bos van Philip Schoormans en Willem Rijkers. De andere parochianen hebben een som van f 30,- geofferd om daarmee de werkers te trakteren. Een tweede uitbreiding vindt omstreeks 1970 plaats.

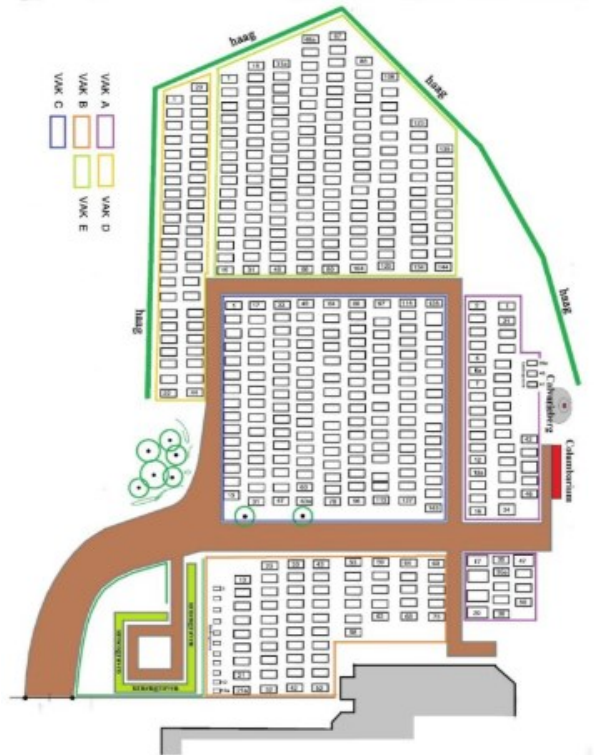
Rond de jongste eeuwwisseling is er opnieuw sprake van uitbreiding van het kerkhof. Een perceel ten zuiden van het kerkhof is daarbij in beeld. Een nieuw bruggetje over de gracht zal oud en nieuw met elkaar gaan verbinden en de toegang gaan vormen. Door gewijzigde demografische ontwikkelingen is het plan echter nooit tot realisatie gekomen.

²⁵⁹ Van de Wiel, 1980.

Eerste fase van het kerkhof

Bron: <https://www.opdenrosheuvel.nl/>

8.26.2.005 Begraafplaats van het klooster Agnetendal. (1442 – 1716)

Het Historisch Genootschap Valkenswaard verstrekt de volgende informatie - onder auspiciën van M. van Moolenbroek-Vogels - over dit klooster:

Het Dommelse klooster Agnetendal werd in 1452 gesticht door de priester Dirk Bruyninx, waarbij de adellijke heer Willem de Bruheze een gedeelte van zijn grondgebied ter beschikking stelde. Jan van Heinsberg, bisschop van Luik, verleende in 1453 hieraan zijn goedkeuring. In 1716 verlieten de laatste zusters Dommelen. De zusters werden eertijds in of rond de kloosterkerk begraven.

Volgens de aantekeningen van zuster Domilita, Franciscanes van de congregatie van Oirschot, lagen er 13 zusters begraven in de kloosterkerk. Bij de sloop van de kerk in 1821 zouden de zerken zijn overgebracht naar de oude parochiekerk in de Kerkakkers en daar in de vloer verwerkt zijn. Na afbraak van die kerk in 1883 zijn de zerken verdwenen. Enkele stenen zouden bij particulieren beland zijn om daarna eveneens te verdwijnen. Eén steen lag anno 1980 bij de sacristie als drempel van de huidige Sint Martinuskerk te Dommelen. Het grafschrift luidt: *'Hier leyt begrafe, Maria van Schoor, die moeder is geweest van desen convent, (onleesbaar) jaar, jubilaria x1 jaer, sy storf a XVLXXIII (1573), den XVIII meert.* In het medaillon staat: *'wier siel ruste in vreden'*.²⁶⁰ Deze grafsteen is niet alleen de oudste maar ook de enige nog resterende grafsteen van zowel de Dommelse kloosterkerk als van de oude Martinuskerk.

Of de Dommelaren ook hier werden begraven ten tijde van het gebruik als schuilkerk (1716-1821) is niet met zekerheid bekend, maar waarschijnlijk bleef het kerkhof bij de Martinuskerk daarvoor dienst doen.

²⁶⁰ Van de Wiel, 1980.

Afbeelding: De grafsteen van Maria van Schoor (bron: opdenrosheuvel.nl).

8.26.2.006 Oude begraafplaats Borkel

In Borkel stond de St. Antoniuskapel (1400-1816/19). Deze kapel (rond 1400 gesticht?) werd, samen met die van Dommelen, in 1444 toegevoegd aan de jonge zelfstandige kerk van Westerhoven. Na de vrede van Munster 1648 werd de kapel eerst gesloten, leeggehaald en gebruikt als turfhok. Later werd het gebouw gesloopt. De kapel stond ca. 1200 meter ten westen van de huidige kerk. Bij een kapel mag niet begraven worden en op een tekening van de kapel van Hendrik Verhees uit 1789 staat daarom terecht de volgende tekst: 'Capel te Borkel met het Huijs van den pastoor tegen den gevel gebouwdt 23 juni 1789. Borkel is kerkelijk onder Westerhoven, en moeten aldaar begraven'. In of direct na 1798 is er toch een kerkhof in Borkel aangelegd. Vanaf 1805 hield de pastoor een begraafregister bij (kadastrale kaart 1832: Sectie B, nr. 261). Het begraafboek van de pastoor opent op 22 maart 1805 met de begrafenis van Maria Catharina Snellens en sluit op 29 maart 1845 met de begrafenis van Maria van Geest. Het kerkhof is vanaf dat moment niet meer gebruikt omdat er bij de nieuwe gezamenlijke kerk, die in 1845 in gebruik werd genomen, ook een nieuw kerkhof werd aangelegd. Op 9 december 1845 werd het kerkhof van 389 m² opgeheven en de grond van kerkhof, kapel en pastorie werden verkocht.²⁶¹

Afbeelding: Situatie oude kapel van Borkel in 1830 (bron: D. de Jong, 1951: Het kerkdorp Borkel en Schaft).

²⁶¹ Dhr. R. Brouwer, Vereniging de Terebinth, vereniging voor funerair cultuur. <http://www.terebinth.nl/>.

Afbeelding: De kapel van Borkel getekend door Hendrik Verhees, circa 1789.

8.26.2.007 R.K. Begraafplaats St. Servatius, Borkel en Schaft

In 1836 werd besloten tot de bouw van één nieuwe kerk voor beide dorpen. Bouwpastoor was Gerardus Dobbelsesteen. In 1845 werd de neogotische Sint-Servatiuskerk in Borkel ingewijd. In 1845 kregen Borkel en Schaft ook één centrale begraafplaats naast de kerk. De eerste die er werd begraven op 15 september 1845 was Theodorus Nollen.

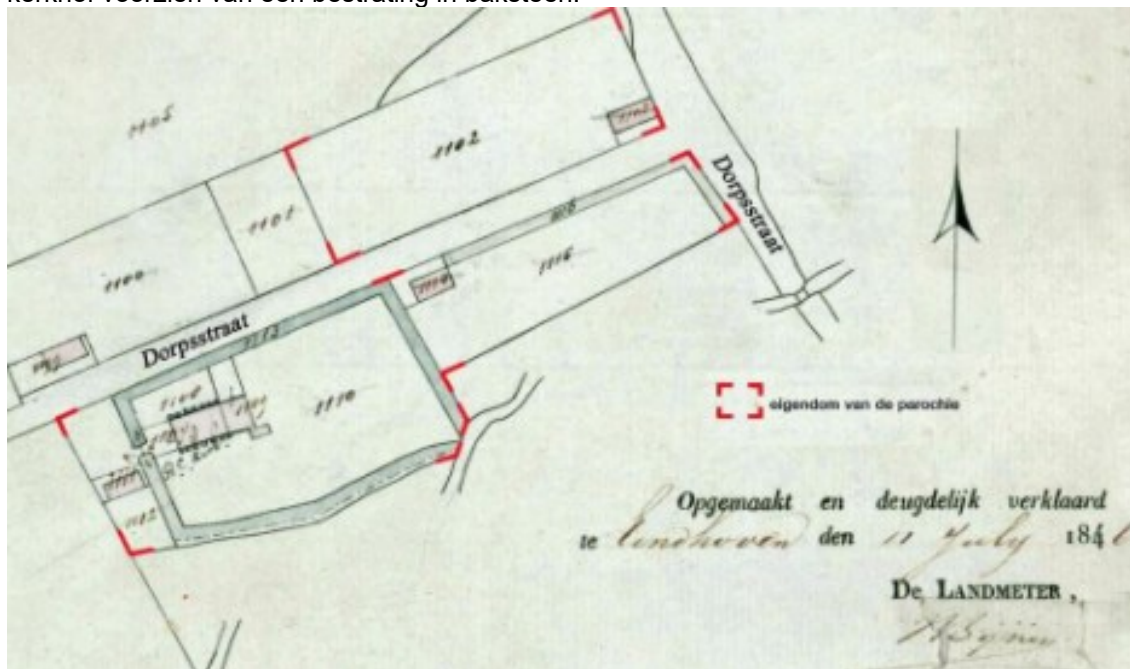
De begraafplaats bestaat uit twee delen. Het oudste deel ligt links van de kerk. In de vijftiger jaren van de twintigste eeuw werden er naast eenvoudige eigentijdse graftekens, ook een mix van de oudere cementbetonnen graftekens en nieuwe glimmende granieten 'golfjes' geplaatst. Centraal een fraai gietijzeren kruis, dat als Calvarieberg fungeert. In de buurt ervan liggen de pastoors begraven. Ook het onopvallende grafmonument van pastoor Gerardus Dobbelsesteen (1790 – 1861) is links van de kerk nog aanwezig - Gerardus werd geboren in Heeswijk, werd boer, trouwde in 1814 met Anna Maria Vermeulen en kreeg vier kinderen, waarvan twee zoons de volwassenheid bereikten. Toen zijn vrouw in 1819 overleed, besloot Gerardus een andere roeping te volgen. Hij werd in 1828 in Munster tot priester gewijd en werd in 1831 kapelaan in Woensel. Zijn twee zoons volgden hun vader in het priesterambt. In 1840 werd Gerardus benoemd tot pastoor in Borkel & Schaft, waar hij een kerk met pastorie liet bouwen en het kerkhof liet aanleggen, waar hij zelf in 1861 werd begraven. Op 2 juli 1839 stroomde de kerk in Heeswijk vol om getuige te zijn van de speciale mis, die werd opgedragen door drie priesters: t.w. vader Gerardus Dobbelsesteen en zijn twee priesterzonen Joannes en Adri.

In 1882 werd een muur langs het kerkhof gezet. Als het kerkhof eind jaren zestig bijna vol was, werd er gesproken over de aanleg van een nieuwe begraafplaats elders. Uiteindelijk werd gekozen voor zowel het drastisch ruimen maar ook, in 1987, voor een uitbreiding van het parochiële kerkhof rechtsaf bij het toegangspad naar de kerk.

Tegen de muur van de kerk werd het oude grafkruis van pastoor Dobbelsesteen opgehangen met daaronder de namen van de opeenvolgende pastoors van deze parochie. Verder zijn de naamplaatjes van personen, waarvan de graven opgeruimd zijn, opgehangen op een zogenaamde plaque. Het nieuwe deel van de begraafplaats werd rechts van de kerk aangelegd. Het H.-Hartbeeld stond aanvankelijk op het plein (vroeger H. Hartplein, nu Mgr. Kuipersplein). Er werd een absouteplaats met een gietijzeren kruis ingericht.²⁶²

²⁶² Dhr. R. Brouwer, Vereniging de Terebinth, vereniging voor funeraire cultuur. <http://www.terebinth.nl/>.

Als in de jaren 1923/1924 de kerk wordt verbouwd en de aangebouwde pastorie bij de kerk wordt getrokken vindt uitbreiding van het kerkhof plaats met de voormalige voortuin van de pastorie. Het hekwerk verdwijnt en de kerkhofmuur wordt doorgetrokken. In 1987 wordt pas besloten om het kerkhof aan de zuidzijde van de kerk uit te breiden. Die uitbreiding is sinds maart 1995 in gebruik. Van een aanlegstructuur is nauwelijks sprake op dit relatief kleine kerkhof. Wat wel opvalt is de oriëntatie van de graven. De graven zijn gericht naar de voorzijde van kerk en kerkhof hetgeen inhoudt dat is afgeweken van de oude christelijke traditie om de graven met de voeten op het oosten te richten. Er zijn echter geen graven uit de begintijd van het kerkhof. De mogelijkheid bestaat dat aanvankelijk wel georiënteerd werd begraven. Het centraal geplaatste gietijzeren kruis vormt een bescheiden substituut van een traditionele Calvariegroep. Eind 1989 werd het middenpad van het kerkhof voorzien van een bestrating in baksteen.

Kadastrale hulpkaart uit 1846 naar aanleiding van de aanleg van het kerkelijk complex (bron: opdenrosheuvel.nl).

Afbeelding: Toegang tot het kerkhof van Borkel en Schaft (bron: opdenrosheuvel.nl).

8.26.2.008 R.K. begraafplaats St. Petrus Banden te Schaft

De schuurkerk stond ooit ongeveer waar nu boerderij Dorpsstraat 112 staat. Aan de overkant van de weg lag het kerkhof, ongeveer daar waar nu (anno 2010) het Mariakapelletje staat. Op 6 februari 1847, als nieuwe kerk en kerkhof klaar zijn, wordt het kerkhof opgeheven en de grond verkocht.²⁶³

De St. Petrus Banden-kerk van Schaft werd gesticht tussen 1500 en 1520 en werd door de pastoor van Borkel bediend.²⁶⁴ Tot 1770 werden de overledenen van Schaft naar Valkenswaard gebracht om daar te worden begraven. Op 14 mei 1770 richtten de bestuurders van Schaft met instemming van de dingbank van Bergeijk, waar Schaft toen bestuurlijk onder ressorteerde, een verzoekschrift aan de Raad van State om in hun dorp bij de kapel de doden te mogen begraven. Op 13 augustus daaropvolgend kwam de toestemming. Voorwaarde was wel dat een overlijden binnen acht dagen moest worden gemeld bij de koster van Valkenswaard om zodoende de bestaande overlijdensadministratie voort te zetten.

Adrianus Verweijen, overleden op 31 december 1844, was de laatste inwoner van Schaft die hier werd begraven. Het kerkhof is vanaf dat moment niet meer gebruikt omdat er bij de nieuwe gezamenlijke kerk, die in 1845 in gebruik werd genomen, ook een nieuw kerkhof werd aangelegd. Ook deze kapel werd na de vrede van Munster 1648 gesloten. In 1816 of 1819 (verschillende bronnen: Van Laarhoven en Panken) werd de kapel gesloopt. De materialen werden gebruikt voor het herstel van de schuurkerk die werd gebouwd rond 1673. Op een tekening van de kapel (of is het de schuurkerk?) van Hendrik Verhees uit 1789 staat de volgende tekst: *'Capel op de Schaft, met pannen gedekt. Den 18 junij 1791. De Schaft is kerkelijk onder Valkenswaard dog begraave tans op de Schaft.'*

Afbeelding: Oud toegangspad naar de kapel van de Schaft (boven) en rechts situatieschets van de oude kapel op Schaft (bron: opdenrosheuvel.nl).

²⁶³ Van de Wiel, 1980.

²⁶⁴ Van de Wiel, 1980.

8.26.2.009 Begraafplaats Eikenhof, Sil 17 Valkenswaard

In 1970 werd buiten de kom van Valkenswaard een gemeentelijke begraafplaats aangelegd, genaamd Eikenhof. In 1979 werd voorzien in de bouw van een aula met dienstruimten naar ontwerp van de plaatselijke architect Joep Hertroijs. Met de opkomst van de crematie werden ook de daaruit voortkomende wensen op de Eikenhof gefaciliteerd zoals strooivelden en urnenkeldertjes. In 2010 is een begin gemaakt met uitbreiding van de begraafplaats.

Afbeelding: Toegang tot de gemeentelijke begraafplaats Eikenhof (bron: opdenrosheuvel.nl).

8.26.2.010 Middeleeuwse begraafplaats St. Martinus, Kerkakkerstraat Dommelen (1440 - 1883)

Aan de Kerkakkerstraat, tegenover de huisnummers 96-102 ligt een plantsoen met daarin een met bestrating uitgevoerd kader. Het geeft de plattegrond weer van de middeleeuwse St. Martinuskerk van Dommelen. Deze omgeving werd in de jaren 1978-1983, voorafgaand aan de bebouwing, uitgebreid archeologisch onderzocht. De geschiedenis van de bewoning bleek veel verder terug te gaan dan de kerk deed vermoeden. In de tweede helft van de 7e en het begin van de 8e eeuw bevond zich hier al een Merovingische nederzetting. In 1981 werd aan de zuidzijde van de kerk een klein grafveld opgegraven met een tiental graven. In 1982 werd op een terrein ten noorden van de kerk een tweede Merovingische begraafplaats ontdekt met een 18-tal graven.

De middeleeuwse kerk bleek tenminste één houten voorganger gehad te hebben. Onder de vele lagen begravingen kwamen resten tevoorschijn van de oudste middeleeuwse begraafplaats. Sommige doden waren bijgezet in kisten van uitgeholde boomstammen. De meeste graven waren kistloos en antropomorf (mensvormig), een verschijnsel dat regelmatig voorkomt in de periode van de 10e tot de 12e eeuw. Vermoedelijk werd het terrein van de kerk rond 1100 als begraafplaats in gebruik genomen, nog voor de aanwezigheid van de kapel. In 1444 werden Westerhoven en Dommelen afgescheiden van de parochie Bergeijk. De middeleeuwse kapel dateert vermoedelijk van kort na de afscheiding. Zoals gebruikelijk werd in de Middeleeuwen rond en in de kerk begraven.

In 1648 werd de kerk op last van het Haagse gezag gesloten voor de eredienst en werd er gekerkt bij de zusters van Agnetendal wier aanwezigheid vooralsnog werd gedoogd. De kerk werd in de 18e eeuw nauwelijks gebruikt want in Dommelen was alleen het gezin van de schoolmeester / koster protestant. Of de begraving zich gelijktijdig naar Agnetendal heeft verplaatst is niet aannemelijk. Het kerkhof bleef over het algemeen als openbare begraafplaats dienen ook al zijn er aanwijzingen dat na 1716, toen de zusters definitief waren verjaagd en de kloosterkerk als schuilkerk werd gebruikt, er nog in en bij de kloosterkerk werd begraven.

Na de omwenteling van 1795 volgde in 1797 teruggave van de oude Martinuskerk, maar deze werd niet betrokken wegens haar slechte bouwkundige staat. In 1821 besloot men toch tot herstel en hernieuwd gebruik van het gebouw en werd de kloosterkerk gesloopt. Dertien grafzerken werden overgebracht naar de Martinuskerk en aldaar in de vloer gelegd. Tot 1883, toen de huidige Martinuskerk in gebruik werd genomen, bleef het kerkhof aan de Kerkakkerstraat haar functie als dodenakker vervullen. Daarna bleef de begraafplaats, maar werd er niet meer bij begraven.

Circa 1902 beschreef Meester P.N. Panken in zijn *'Geschiedenis van Dommelen'* uitvoerig de oude kerk en begraafplaats. Dat het kerkhof al lang in gebruik was, is af te leiden uit zijn opmerking: *'Mij is toen gebleken, dat de funderingen der muren tien lagen steenen onder den hedendaags beganen grond, dat is de hoogte of oppervlakte van het omliggend kerkhof zijn aangelegd, waarvan 5 of de helft onder de eerste of onderste snijding der muren. De bodem van het kerkhof zal gedurende eenige eeuwen wel langzamerhand hooger zijn geworden'*.²⁶⁵

26.3 Calvarieberg

Een Calvarieberg is een onderdeel van sommige katholieke begraafplaatsen. Het is een kunstmatig heuveltje waarop meestal een beeldengroep geplaatst is die de kruisiging voorstelt. De Calvarieberg of Golgotha (= schedelplaats) is een verwijzing naar de gelijknamige heuvel bij Jeruzalem waar Christus samen met twee misdadigers werd gekruisigd. Het is een bij uitstek rooms Katholiek element.

8.26.3.001 Calvarieberg Kerkhof bij de tweede parochiekerk van Valkenswaard

Onderdeel gemeentelijk monument, zie .26.2.002.

Op het kerkhof van de tweede parochiekerk van Valkenswaard (8.26.2.002) staat een bijzondere Calvarieberg uit 1932 naar ontwerp van architect Antoon Bogers. In deze Calvarieberg, toegankelijk via een smeedijzeren hek, werd *'de Begraafplaats voor Priesters'* ingericht. In grafnissen aan de zijkanten en onder het altaar, waarop een gipsen Piëta werd geplaatst, in een bovengrondse grafkelder vonden acht priesters hun graf, allen voornamelijk pastoors van de Nicolaas- en Antoniusparochie.

Bij de aanleg van dit deel van de begraafplaats werd een bescheidener Calvarieberg opgericht dan die welke we thans aantreffen. De berg was waarschijnlijk kleiner en niet voorzien van een grafkelder. De beide graven voor de berg dateren van die eerste aanleg. Het betreft de graven van de eerwaarde heren Aarts en Van Sluysveld die naar hier zijn overgebracht. Achter de oude Calvarieberg, gedeeltelijk nog onder het huidige altaar, lag nog een graf. Het betreft het graf van Deken Franken die op 21 juli 1931 overleed.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog was de grot in de Calvarieberg de schuilplaats van een onderduiker. Omdat de Duitsers een onderzoek instelden op de begraafplaats, nadat iemand een doos met een overleden baby en een knaak (f2,50) onder een heg had achtergelaten met het verzoek het kind te begraven, beleefde de onderduiker er, door die extra belangstelling voor het kerkhof, enkele spannende uren.²⁶⁶

De Calvarieberg is van algemeen belang. Het bouwwerk heeft cultuurhistorisch en funerairhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de ontwikkeling van het katholicisme in het zuiden. Het bouwwerk heeft architectuurhistorische waarde als onderdeel van het oeuvre van architect Bogers. Het is bovendien van belang vanwege de architectuurhistorische en typologische zeldzaamheid. Ook is hij van belang als centraal element in de aanlegstructuur van het Nicolaaskerkhof.

²⁶⁵ Dhr. R. Brouwer, Vereniging de Terebinth, vereniging voor funeraire cultuur. <http://www.terebinth.nl/>.

²⁶⁶ Dhr. R. Brouwer, Vereniging de Terebinth, vereniging voor funeraire cultuur. <http://www.terebinth.nl/>.

Afbeelding: Calvarieberg Valkenswaard (8.26.3.001), maart 2011.

8.26.3.002 Calvarieberg Het Sint Martinuskerkhof bij tweede kerk van Dommelen

Op het kerkhof Sint Martinuskerkhof bij tweede kerk van Dommelen (8.26.2.004) ligt achteraan een bescheiden berg met alleen een groot kruis met corpus. Daar bevinden zich ook de pastoorsgraven en een columbarium.

Afbeelding: De Calvarieberg met kruis op het Martinuskerkhof in Dommelen (bron opdenrosheuvel.nl).

8.26.3.003 Calvarieberg R.K. Begraafplaats St. Servatius, Borkel

Op het kerkhof St. Servatius – Borkel en Schaft (8.26.2.007) staat centraal een fraai gietijzeren kruis, dat als Calvarieberg fungeert. In de buurt ervan liggen de pastoors begraven.

Afbeelding: Het gietijzeren kruis op de begraafplaats in Borkel (bron opdenrosheuvel.nl).

26.4 Graf²⁶⁷

Zie ook de begraafplaats-beschrijvingen onder 26.2.

8.26.4.001 Kerkhofstraat ongenummerd, grafkapel Maas-Leën

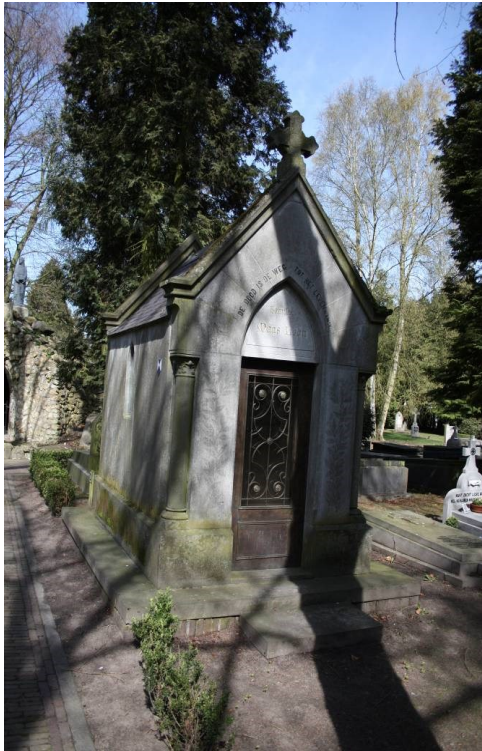
Rijksmonument nr. 518659.

Dichtbij de Calvarieberg staat de neogotische grafkapel van de familie Maas-Leën, in 1914 gebouwd in opdracht van de zoon van H. Maas (1819-1883) en P.C. Leën (1821-1890), medefirmanten van 'Lijmziederij Gebr. Maas'. Gelet op de sterfdata is het echtpaar later van het openbare kerkhof overgebracht naar de grafkelder onder de kapel. Daar waar ook haar broer en drie van hun kinderen zijn bijgezet. Het hardstenen gebouwtje kreeg een met lei gedekt zadeldak. Op de spitsbogige omlijsting van de deur beitelde men de tekst: *De dood is de weg tot het leven - H. Ambr In het interieur is te lezen: 'Aan de grens van 't aardse leven vangt het ware leven aan. Daarom zij ons doel en streven naar dat leven op te gaan'.*

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

Op het overigens niet beschermde kerkhof, dat ligt op het terrein van de voormalige middeleeuwse kerk die in de tweede helft van de 19de eeuw werd gesloopt, bevindt zich een neogotische grafkapel voor de familie Maas-Leen, omstreeks 1913/1914 vervaardigd door de firma Barette te Eindhoven. Een geheel hardstenen grafkapel met rechthoekige plattegrond op hardstenen sokkel met plint. De kapel heeft een zadeldak gedekt met lei in Maasdekking. De ingang aan de zuidzijde bestaat uit een rechthoekige paneel deur met smeedijzeren rooster onder spitsbogige omlijsting. Op de hoeken aan de zuidzijde colonetten met bladkapiteel. In de oost- en westzijde een spitsbogig licht met glas-inlood-vulling. De noordzijde is blind. De topgevels aan de noord- en zuidzijde dragen een geprofileerde afdeklijst. De zuidgevel wordt bekroond door een hardstenen kruis. De ingang wordt geflankeerd door florale motieven in laagrelief. Het interieur bestaat uit een houten spitsbogig tongewelf, geblokte tegelvloer en altaartafel op consoles, staande op een sokkel. Tegen de noordwand een marmeren plaque met opschrift. De grafkapel is aan de westzijde op de plint gesigneerd 'BARETTE / EINDHOVEN'.

²⁶⁷ Een deel van de info in dit hoofdstuk is afkomstig van Stichting 'Op den Rösheuvel', zie opdenrosheuvel.nl voor nog veel meer info en foto's.

Afbeelding: Grafkapel Maas-Leën (maart 2011)

Het grafmonument is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociale en geestelijke ontwikkeling, in het bijzonder de ontwikkeling van de katholieke grafcultuur, het is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van het grafmonument voor de katholieke elite. Het heeft kunsthistorisch belang als voorbeeld van het werk van het atelier Barette. Het is gaaf bewaard gebleven en typologisch zeldzaam. Tevens zijn de florale motieven in laagrelief, naast de ingang, zeldzaam.

8.26.4.002 Graf Richard Hamond, Kerkhofstraat ong. Valkenswaard

Het oudste nog aanwezige graf is dat van Richard Hamond. Het is ook tegelijk één van de meest interessante graven op de oude begraafplaats. Het is een graf met een wapen in de grafsteen en omheind door een ijzeren hek. Deze Richard Hamond was een vermogend man die tot de Engelse landadel behoorde met als landgoed Westacre High House te Swaffham in het Graafschap Norfolk. Hij werd in 1773 geboren als zoon van Antonie Hamond en Amalia Polly. Kort na zijn geboorte stierf zijn moeder en zijn vader hertrouwde. Hamond kende diverse Valkenswaardse valkeniers en het is waarschijnlijk daaraan te danken dat hij na een ruzie met zijn vader in 1820 naar Valkenswaard is gekomen. Boze tongen beweren overigens nog in 1926 dat hij gevlucht zou zijn omwille van een bedreven moord! Hij trok in bij de valkenier Hendrik Daems, die een woonhuis had op de Markt. Nadat het huis gekocht werd door de koopman Jan van Best, een kleinzoon van Hendrik Daems, blijft Hamond daar wonen. Op 73-jarige leeftijd overlijdt hij op 10 oktober 1845 en laat een groot deel van zijn vermogen na aan de familie Van Best die daardoor tot de zeer vermogenden gaat behoren. Zodoende werd het de zonen van Jan van Best mogelijk gemaakt in Valkenswaard de eerste sigarenfabriek op te richten. Als zodanig symboliseert Richard Hamond dus de overgang van de valkerij naar de voor Valkenswaard eveneens zo karakteristieke sigarenindustrie.

Afbeelding: Graf van Hamont op de oude begraafplaats van Valkenswaard (bron opdenrosheuvel.nl).

8.26.4.003 Graf Leo Verdonk, Begraafplaats Eikenhof, De Sil, E-4-16

Leo Cornelis Verdonk werd op 26 december 1918 in Valkenswaard geboren en was als sigarenmaker werkzaam bij de Valkenswaardse Hofnar Sigarenfabrieken. Hij werd vanwege de Arbeitseinsatz in juni 1942 gedwongen tewerkgesteld in de Mauser wapenfabrieken in Oberndorf am Neckar. Daar overleed hij op 21 april 1943 aan de gevolgen van tyfus. Hij werd aanvankelijk begraven in Oberndorf, maar op 21 augustus 1946 overgebracht naar de oude begraafplaats in Valkenswaard en daar herbegraven op locatie E-15-11. Nadat zijn ouders waren overleden en begraven op Eikenhof is zijn stoffelijk overschot opnieuw herbegraven en in hun graf bijgezet. Sinds 2010 staat daarop een standaardsteen van de Oorlogsgravenstichting die alleen de naam van Leo vermeldt. Het graf valt onder de bescherming van de Oorlogsgravenstichting.²⁶⁸

8.26.4.004 Grafsteen De Jongh, Aula begraafplaats Eikenhof, De Sil

De grafsteen van Johan de Jongh is de oudste nog resterende Valkenswaardse grafsteen van Valkenswaard en is afkomstig uit de middeleeuwse kerk die stond op de oude begraafplaats aan de Kerkhofstraat. Johan de Jongh werd in Nieuw-Amsterdam (het huidige New York) geboren in 1660 en aldaar op 28 november van dat jaar gedoopt als zoon van Jan Janszen de Jonge en diens tweede echtgenote de weduwe Catharina de Brul. Hij trouwde rond 1686 met de katholieke valkeniersdochter Catharina Bijnen en overleed op 31 januari 1742 te Valkenswaard. Tijdens zijn leven was De Jongh secretaris van de heerlijkheid Waalre, Valkenswaard en Aalst (1683-1742) en stadhouder van Kempenland (1704-1736).

26.5 Heiligenbeeld

8.26.5.001 Heilig Kruisbeeld – Karel Mollenstraat zuid

Kruisbeeld met corpus van terracotta. Bouwjaar: 1931
CHW. Nr.: KL112-000322

Het oorspronkelijk kruis is op initiatief van het bestuur van de Sint-Antoniusparochie op tweede pinksterdag 1931 onder grote belangstelling geplaatst aan de noordzijde van het pleintje aan de toenmalige Fabriekstraat, de huidige Karel Mollenstraat Zuid. Bij een renovatie van het pleintje in de jaren zestig van de vorige eeuw is het kruis verplaatst naar de zuidelijke punt van het pleintje. Ook is het corpus in de loop der jaren vervangen. In 1996 heeft de gemeente het kruis en corpus ter renovatie weggehaald nadat het enige tijd daarvoor ten prooi was gevallen aan vandalisme. Toen bleek ook het kruishout in slechte staat te verkeren, zodat op 21 oktober 1997 een nieuw kruis is geplaatst. Onbekend wanneer is daarna het corpus is vervangen. Het huidige corpus is van keramiek.

²⁶⁸ Van Mierlo 2021.

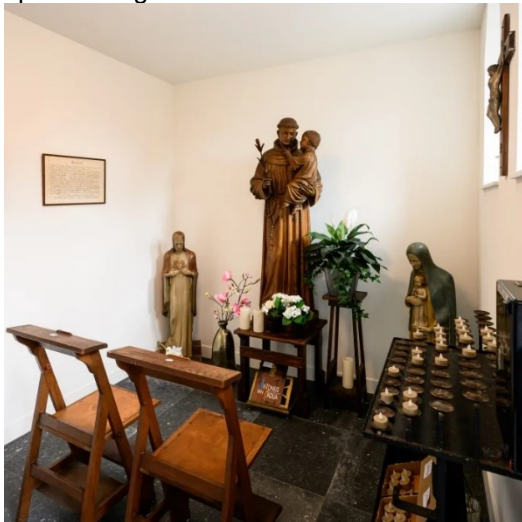
Wie het heeft gemaakt is niet bekend. Mogelijk is dat gebeurd bij atelier St. Joris in Beesel.²⁶⁹

Afbeelding: Kruisbeeld bij de Karel Molenstraat Zuid (Google streetview 2025).

8.26.5.002 Beeld heilige Antonius Eindhoveneweg 71-73 Valkenswaard

Tijdens de plechtige ingebruikneming van de nieuwe Antoniuskerk in 1929 werd ‘...aldaar op de dag van de plechtige kerkwijding het beeld van de heilige Antonius schoon versierd met bloemen en ’s avonds met electrisch licht. Een ‘offerbus’ daarbij geplaatst bracht op f 38,42’. Het beeld stond dus in de kerk. Na de transformatie tot woonappartementen heeft het beeld een nieuwe plek gekregen in de kapel in het gebouw.²⁷⁰

Afbeelding: Nieuwe kapel met Hl. Antonius.

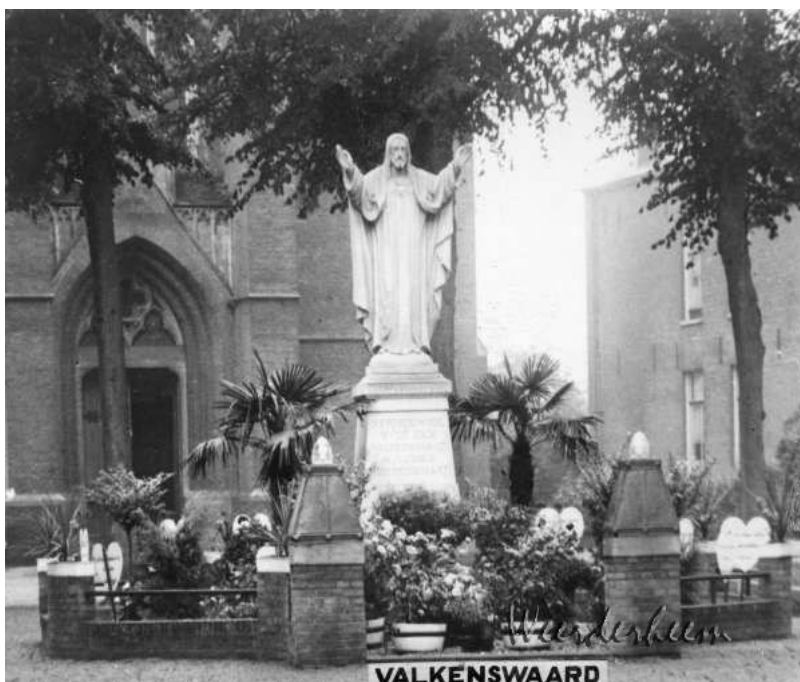
8.26.5.003 Heilig Hartbeeld Valkenswaard

Vele decennia staat er op de Markt in Valkenswaard een Heilig Hartbeeld, op de plaats waar de bedevaart naar Handel begint en eindigt bij de Nicolaaskerk. Totale bouwkosten beeld en voetstuk hfl 2108.85. In 1958 is het beeld verwijderd. De Markt werd parkeerterrein.²⁷¹

²⁶⁹ Van Mierlo 2021.

²⁷⁰ Zie [Transformatie De Antonius Valkenswaard naar appartementen](#)

²⁷¹ [Heilig Hartbeeld bij de Nicolaaskerk. \(foto 22988 uit de beeldbank Heemkundekring Weerderheem Valkenswaard\)](#)

Afbeelding: Het Heilig Hartbeeld voor de Nicolaaskerk in Valkenswaard (foto Beeldbank Weerderheem).

8.26.5.004 Heilig Hartbeeld in de Dorpsstraat, Borkel

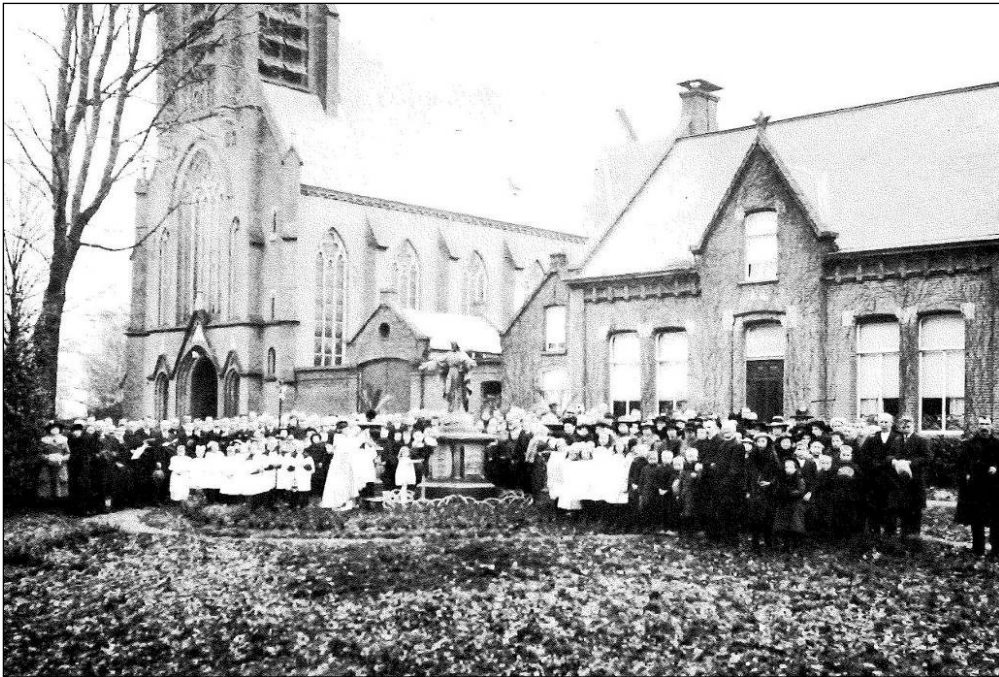
In 1942 werd het dorpsplein verfraaid met een H. Hartbeeld. Het was een geschenk van de parochianen ter gelegenheid van het 40-jarig priesterfeest van pastoor Van den Bichelaer. Het beeld werd vervaardigd door Antoon van Bokhoven uit Den Bosch. De pastoor verrichtte zelf de inzegening. In de jaren '70 verdween het bij de herinrichting van het plein. Het kreeg een nieuwe plaats bij de school, maar uiteindelijk moest het ook daar wijken om een plaats te krijgen op het nieuwe kerkhof. Cultuurhistorisch belang. CHW. Nr.: KL112-000248

Afbeelding: het Heilig Hartbeeld in Borkel (foto Opdenrosheuvel.nl).

8.26.5.005 Heilig Hartbeeld in Dommelen

Het H. Hartbeeld staat op een markante plek in de tuin voor de pastorie. Dit beeld is geschonken in 1919 door het echtpaar W.C. Snieders van de brouwerij ter gelegenheid van hun zilveren huwelijk.

Afbeelding: Inzegening van het H. Hartbeeld in 1904.²⁷²

8.26.5.006 Beelden pastorietauin St. Martinuspark²⁷³

Bergstraat 17 in Dommelen.

In de rond 1910 aangelegde processietuin, behorende bij de H. Martinuskerk in Dommelen, bevinden zich twee beelden: een beeld van Anna met Maria en van een oudtestamentische figuur. De maker(s) van deze sculpturen zijn niet bekend, evenmin als de datering of de herkomst ervan.

Afbeelding: de beelden in het St. Martinuspark in Dommelen (uit Van Mierlo 2021).

8.26.5.007 Beeld H. Nicolaas²⁷⁴

Noord-buitenzijde kerktoeren St. Nicolaaskerk, Markt 53

Het St. Nicolaasbeeld is waarschijnlijk vanaf de bouw van de nieuwe kerk in 1927 aanwezig, aangezien de nis ook zichtbaar is op de bestektekening van het toen nieuwe kerkgebouw. Het beeld van de heilige Nicolaas bevindt zich in een nis op een hardstenen console en onder een baldakijn. Naar wordt gezegd is het beeld vervaardigd door atelier Custers uit Eindhoven. Beeldhouwer Jan Custers (Stratum 1867 - Venlo 1942) vervaardigde interieurs voor neogotische kerken en begon in of voor 1894 een atelier voor kerkelijke kunst aan de Geldropseweg in Stratum.

²⁷² Bots & Mélotte, 1977, 356

²⁷³ Van Mierlo 2021.

²⁷⁴ Van Mierlo 2021.

Afbeelding: H. Nicolaas op de St. Nicolaaskerk.

8.26.5.008 Mariabeeld St. Nicolaaskerk

Locatie: West-buitenzijde kerktoren St. Nicolaaskerk, Markt 53

Aan de westzijde van de Nicolaaskerkstoren bevindt zich in een nis een beeld van Onze Lieve Vrouw van Ommel. Het beeld is waarschijnlijk vanaf de bouw van de nieuwe kerk in 1927 aanwezig. Mogelijk is het - evenals het St. Nicolaasbeeld aan de noordzijde van de toren - van de hand van atelier Custers.

Afbeelding: Mariabeeld in 2020.

8.26.5.008 Beeld Carolus Borromeus, Oranje Nassaustraat 8

Het voormalige klooster aan de Oranje Nassau straat dateert van 1930. Het diende als onderkomen voor de zusters van de H. Carolus Borromeus, die vanaf 1927 in Valkenswaard woonden en werkten. Boven de ingang van het kloostercomplex werd bij de bouw een beeld aangebracht van kloosterstichter Carolus Borromeus, een werk van de Maastrichtse kunstenaar Charles Vos (1888 - 1954), de stad waaruit ook de orde afkomstig was.

Afbeelding: beeld van kloosterstichter Carolus Borromeus.

26.6 Kapel

8.26.6.001 Mariakapel, Brugseheide 12 Valkenswaard

Onder de titel 'Vaders huis is moeders toevlucht' werd in 1999 deze kapel toegewijd aan O.L. Vrouw/Vrouwe van Alle Volkeren / Moeder van Alle Mensen en Agatha. De kapel werd gebouwd bij de woning van een gestigmatiseerde zieneres Agatha Molki, een Papoeavrouw die in 2002 overleed. Vereerders uit Nederland, Duitsland en vooral België bezochten sinds 1999 de Mariakapel. Agatha heeft van de (Amsterdamse) Vrouwe van Alle Volkeren, die zich bij Agatha presenteerde als de 'moeder van alle mensen en van het individu', veel boodschappen gekregen met daarbij als belangrijkste 'opdracht' de bestrijding van bestaande abortuspraktijken.

De kapel werd op 31 mei 1999, de feestdag van de Vrouwe van alle Volkeren, in gebruik genomen. Het is een eenvoudige rechthoekige houten ruimte, voorzien van een zeven meter hoge toren waarop de tekst 'Vaders huis is Moeders toevlucht' staat. Het interieur van de kapel was eenvoudig van uitvoering en ingericht met een dubbele rij van acht zitbanken. Het simpele houten altaar stond voor blauw-witte siergordijnen waaraan een kruis met corpus was bevestigd. In de hoeken van de kapel stonden op consoles beelden van Maria met kind, Jozef en Theresia van Lisieux. Op het altaar stonden een tabernakel uit de eerste helft van de 20e eeuw (ontwerp Jan Toorop), een metalen beeld van de aartsengel Michaël en een Pietabeeld. Voor het altaar stonden enkele lage tafeltjes met planten, bloemen, kaarsen en een H. Hartbuste. Links van het altaar stond een orgeltje met daarop een foto van de zieneres Agatha en aan de rechterkant was een hoek ingericht om noveenkaarsen te branden. Aan de rechterwand van de kapel hingen een kleine kopie van het Amsterdamse schilderij van de Vrouwe van Alle Volkeren met daaronder een houten beeld van dezelfde Vrouwe, en een grote foto van zieneres Agatha. Aan de linkerwand hangt een portret van Poolse heilige Faustina Kowalska met daaronder een afbeelding van de door haar geziene 'Barmhartige Jezus'. Direct buiten de kapel, rechts van de toren en onder een afbeelding van eenzelfde 'Faustina-Christus', lag een steen die door zieneres Agatha vaak werd gebruikt voor liggende meditaties. Een anonieme vereerder uit Heerle (NB) schonk de 14 geschilderde kruiswegafbeeldingen c.q. -staties. De Calvarieberg was bekleed met 60 ton Maaskeien, geschonken door een anonieme weldoener. Vanaf 4 juni 2001 werden ook beelden van de Vrouwe van Alle Volkeren en Padre Pio op het terrein geplaatst.

Ingevolge een bevestigende uitspraak van de Raad van State op 6 april 2005 (nr. 200406278/1) in een beroep op een uitspraak van de rechtbank te 's-Hertogenbosch van juli 2004, werd de eigenaar gedwongen de zonder vergunning gebouwde kruisweg, kapelletjes en andere opstanden af te breken en het gebruik van de kantooruimte als kapel te beëindigen, als zijnde strijdig met het vigerende bestemmingsplan. Het beroep van de stichting 'Vaders huis is Moeders toevlucht' op vrijheid van religie werd niet ontvankelijk verklaard. In 2005 werd, als gevolg van een rechterlijke uitspraak, de

kapel gesloten en het processiepark grotendeels afgebroken. Een kleine getrouwe gebedsgroep houdt de devotie nog in stand.²⁷⁵

8.26.6.002 De kapel van Borkel aan de huidige Kapelweg

Al vóór 1444 stond er in Borkel een kapel aan de Kapelweg in Borkel. Ze lag ongeveer op de halve afstand tussen Klein Borkel en Borkel. Palend aan het perceel van de tegenwoordige 'boeren camping van wijlen Mies Moonen'²⁷⁶. De kapel was toegewijd aan de H. Antonius Abt, met een altaar voor de H. Barbara. Na 1444 hoorde deze kapel niet langer onder de parochie van Bergeijk maar bij de parochie van Westerhoven.

Na de vrede van Munster 1648 werd de kapel eerst gesloten, leeggehaald en gebruikt als turfhok. Later werd het gebouw gesloopt. De kapel stond ca. 1200 meter ten westen van de huidige kerk. Bij een kapel mag niet begraven worden en op een tekening van de kapel van Hendrik Verhees uit 1789 staat daarom terecht de volgende tekst: *'Capel te Borkel met het Huijs van den pastoor tegen den gevel gebouwdt 23 junij 1789. Borkel is kerkelijk onder Westerhoven, en moeten aldaar begraven'*. Hij tekende een kapel met een torentje waaraan de pastorie was gekoppeld.²⁷⁷

Afbeelding: Een tekening van H.N. Ouwerling uit 1917, gemaakt naar een schets van Hendrik Verhees. Op 23 juni 1789 heeft Verhees deze kapel getekend en hier als tekst aan toegevoegd: 'Capel te Borkel met het huijs van den pastoor tegens den gevel gebouwdt 23 Junij 1789. Borkel is kerkelijk onder Westerhoven, en moete aldaar begraaven'. De illustratie laat zien dat het hier gaat om een kapel met een torentje, die is vastgebouwd aan de pastorie. De kapel moet door een gebrek aan ramen bijzonder donker geweest zijn (bron: <http://www.valkenswaard-kerken.nl>).

De kapel stond op de buurtschap met de naam 'de Kapel', waar thans de Kapelweg en het Kapellerpad elkaar ontmoeten. De kapel zelf was sinds 1648 buiten gebruik en er werd gekerkt in een schuurkerk die daar ook stond. Na de restitutie van de kerken in 1798 bleef de schuurkerk in gebruik. Vermoedelijk werd er vanaf dat moment, maar in elk geval vóór 1805, een kerkhof aangelegd. Het begraafboek van de pastoor opent op 22 maart 1805 met de begrafenis van Maria Catharina Snellens en sluit op 29 maart 1845 met de begrafenis van Maria van Geest. Het kerkhof is vanaf dat moment niet meer gebruikt omdat er bij de nieuwe gezamenlijke kerk, die in 1845 in gebruik werd genomen, ook een nieuw kerkhof werd aangelegd.

²⁷⁵ Gemeente Valkenswaard, dossier bouwvergunning. Van Dijk, 1999. Meertens Instituut BiN-dossier Valkenswaard. Videoband met de verschijningen van Maria aan Agatha.

²⁷⁶ Interview met mevr. A. Kaptheijns – Borkel 2010.

²⁷⁷ Aaftink, 1990.

Afbeelding: De kadasterkaart van 1830 met hierop de vervallen kerk en R.C. Kerk (schuurkerk) en pastorie bij Borkel.

8.26.6.003 Kapel St. Petrus Banden te Schaft²⁷⁸

De St. Petrus Banden-kapel van Schaft werd gesticht tussen 1500 en 1520 en werd door de pastoor van Borkel bediend. St. Petrus-Banden verwijst naar de beproevingen van Petrus tijdens zijn verblijf in gevangenis te Jeruzalem. Een engel zou hem tijdens de nacht van zijn boeien (zijn banden) bevrijd hebben zodat hij kon vluchten. Deze kapel van Petrus Banden viel eerst onder de parochie van Waalre, later onder Valkenswaard.²⁷⁹ Na de Vrede van Munster in 1648 werd ook deze kapel leeggeruimd en gesloten. De gelovigen zochten nadien hun toevlucht tot de heikerk of kluis van Bergeijk. Kort na 1673 kreeg Schaft zijn schuurkerk.

Afbeelding: Verhees tekende de kapel te Schaft op 18 juni 1791 en vermeldde op zijn schets: 'Kapel op de Schaft, met pannen gedekt. Den 18 juni 1791. De Schaft is kerkelijk onder Valkenswaard dog begraven tans op de Schaft'

De Sint Petrus Bandenkapel is gesloopt in 1816 met toelating van den koning. De materialen zijn gebruikt ter reparatie van de schuurkerk, zo getuigt een document uit het bisschoppelijk archief te 's-Hertogenbosch.²⁸⁰ Tussen de woningen Dorpsstraat 89 en 91 loopt naast het veldkapelletje een pad. Dit pad vormde eertijds de toegang naar de kapel die in 1816 werd gesloopt. Daar tegenover, aan de

²⁷⁸ W. Coolen, 2013: Begraven op de Schaft.

²⁷⁹ Website van het Sint Sebastiaan Gilde uit Borkel.

²⁸⁰ Aaftink, 1990.

zuidzijde van de Dorpsstraat, stond de schuurkerk die dienst bleef doen tot de ingebruikneming van de nieuwe kerk in 1845.

Tot 1770 werden de overledenen van Schaft naar Valkenswaard gebracht om daar te worden begraven. Op 14 mei 1770 richtten de bestuurders van Schaft met instemming van de dingbank van Bergeijk, waar Schaft toen bestuurlijk onder ressorteerde, een verzoekschrift aan de Raad van State om in hun dorp bij de kapel de doden te mogen begraven. Op 13 augustus daaropvolgend kwam de toestemming. Voorwaarde was wel dat een overlijden binnen acht dagen moest worden gemeld bij de koster van Valkenswaard om zodoende de bestaande overlijdensadministratie voort te zetten.

26.7 Kapelleke

8.26.7.001 Het Mariakapelleke van Borkel

Met de opbrengst van een in de kerk gehouden collecte van 500 gulden zijn in 1950-1951 twee Mariakapelletjes gebouwd in Borkel en in Schaft, eigendom van het parochiebestuur. Hun ontstaan is te herleiden tot een in de oorlog gedane belofte om na afloop daarvan Maria met een devotiekapelletje te vereren, bij wijze van dankbetuiging. De nagenoeg identieke kapelletjes zijn opgetrokken uit baksteen onder een overkragend rood pannen zadeldakje dat aan de voorzijde door twee houten schoortjes wordt ondersteund. In de muurtjes is een verdiept rondboogveld uitgespaard dat betegeld is en in beide gevallen de achtergrond vormt van een keramisch beeld van Maria met kind. Vóór de ondiepe nis is plaats voor een plantje of bosje bloemen. Het 'kèske' in Borkel is in november 1992 tien meter verplaatst waardoor het vanuit beide rijrichtingen vanaf de straat duidelijker zichtbaar is.²⁸¹

Aan de ingang van het dorp stond een Mariakapelleke. Het kapelleke, identiek aan dat 'op de Schaft', werd gebouwd om een belofte, gedaan tijdens WOII, in te lossen. Dit in ruil voor bescherming van de Moeder Gods. Het Borkelse kapelleke van het Liefvrouwke stond oorspronkelijk aan de uitgang van het dorp. Precies op de tegenoverliggende hoek t.a.v. de huidige standplaats. Ze stond als het ware de passanten te groeten bij het verlaten van het dorp. Later, begin jaren negentig, bedacht men zich omdat het kapelleke vaak onopgemerkt bleef. Daarom werd op een vroege zaterdagmorgen in 1992, door enkele bereidwillige dorpelingen, het complete 'stenen' Borkelse kapelleke, met vereende krachten, in één keer met behulp van een grote hijskraan opgetild en naar de andere hoek van de straat getild. Nu begroet Maria de bezoekers van Borkel bij het binnenkomen en wordt ze, dat is zeker waar, veel beter opgemerkt dan voorheen²⁸².

Afbeelding: Mariakapel van Borkel (juli 2011)

8.26.7.002 Het Mariakapelleke van Schaft, Dorpsstraat t.h.v. nr. 91 Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

²⁸¹ Van Mierlo 2021; Langs 's-Heren wegen. Veldkapellengids voor Noord-Brabant - Peter Vermeulen (Eindhoven 1996) p. 32-33.

²⁸² Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

De kapel op de Schaft lijkt nu achteloos op een willekeurige plek aan de kant van de weg te staan maar ongeveer op die plek was vroeger de ingang van het kerkhof van Schaft. Een prima plek voor een Mariakapelleke. Opvallend is dat in beide kapellekes zowel in Borkel als in Schaft opgedragen zijn aan O.L.Vrouwke van het kindje Jezus. Heel curieus en ongebruikelijk draagt Maria het kind op de rechterarm. Net als het kapelleke van Borkel werd deze in 1951 gebouwd om een angstige belofte uit de bevrijdingstijd aan het eind van WO II in te lossen.

Afbeelding: Mariakapelleke van Schaft (juli 2011)

8.26.7.003 Het Dubbele kapelletje - Maria/Christus bij de Achelse Kluis

Deze typisch geïntegreerde kapel in de kloostermuur nodigt passanten uit tot gebed. Vaak half verscholen achter de spontane begroeiing, blijft de kapel voor snelverkeer vaak onopgemerkt. Op het eerste gezicht onopvallend en gewoontjes blijkt het om een zogenaamde 'dubbele' kapel te gaan. Aan de straatzijde vinden de voorbijgangers een Mariakapel maar aan de andere zijde in de kloostertuin, daar waar de religieuzen toegang hebben, werd deze gebedsplaats toegewijd aan Heilig Hart van Christus. Een kapel in deze vorm is niet uniek maar wel heel zeldzaam in Brabant.²⁸³

Afbeelding: Kapel bij de Achelse Kluis.

8.26.7.004 Mariakapelletje in het Brouwersbos, Kerkakkerstraat Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000270

De Mariakapel in het Brouwersbos te Dommelen - in mei 1957 ingewijd door pastoor J. Mercx - is een inlossing geweest van een tijdens de oorlog gedane belofte, in de hoop dat Dommelen zou worden gevrijwaard zou blijven van oorlogsgeweld. De kapel is - naar een ontwerp van architect P. Staals - opgetrokken in rode baksteen onder een zadeldak, op een perceel eigendom van brouwersfamilie Snieders. Boven de uitgespaarde rondboogingang is in smeedijzer de tekst 'Ave Maria' aangebracht, een product van smid Wim Roothans. In de kapel bevindt zich een Mariabeeld van chamotteklei,

²⁸³ Van de Sijpe, 1996.

vervaardigd door René Smeets. Ook is de ruimte voorzien van enkele houten banken. De twee door hem ontworpen gebrandschilderde ramen zijn later vernield en vervangen door blank glas. In de jaren zeventig raakte de kapel in verval maar een decennium later is zij gerenoveerd door aannemer P. Baken en daarbij ook voorzien van een smeedijzeren poort - vervaardigd door Sjef Houbraken naar een ontwerp van W. Kappé. Daarna is op 4 april 1982 de kapel opnieuw ingezegend door pastoor F. van Gastel.²⁸⁴

23 juli 2020

23 juli 2020

Afbeelding: Mariakapel bij Helenadal in Dommelen (uit Van Mierlo 2021).

8.26.7.005 Mariakapelletje, Luikerweg hoek Dommelseweg Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000280.

Omstreeks 1940 namen de buurtschappen Luikerweg, Deelshurk en Hoeve het initiatief tot de bouw van een kapel. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd dit plan opgeschort. In 1949 stelde de gemeente Valkenswaard een bouwperceeltje beschikbaar. Op 11 juli 1949 is de kapel ingezegend door deken P. Manders. Kapelletje is gebouwd op de plek waar een café stond, dat op 17 september 1944 bij een bombardement verwoest werd.

Beschut door een houten zadeldakje rust het Mariabeeld met kind op een sokkel tegen het bakstenen muurtje. In november 1995 is het oorspronkelijke ongeveer 60 cm grote terracotta Mariabeeld van de hand van Luc van Hoek ontvreemd en niet meer teruggevonden. In mei 1998 is daarom een nieuw beeld geplaatst, voorzien van een afscherming tegen vandalisme. Dit Mariabeeld is een kopie van het beeld van de Onze Lieve Vrouw van West-Vleteren, een bedevaartsplaats in West-Vlaanderen. Het is vervaardigd door een gespecialiseerd bedrijf in Groot-Bijgaarde (B). Het kapelletje is eigendom van de parochie.²⁸⁵

Dit veldkapelletje is cultuurhistorisch waardevol, omdat het een voorbeeld is van religieuze kunst in de openbare ruimte uit de jaren '50 van de vorige eeuw.

²⁸⁴ Van Mierlo 2021.

²⁸⁵ Van Mierlo 2021.

Afbeelding: Mariakapelleke aan de Luikerweg – Dommelseweg (maart 2011).

8.26.7.006 Mariakapel op Zeelberg (tegenover Zeelberg 35), Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

De kapel is in 1982 gesticht door leden van het kerkkoor van de St. Nicolaaskerk en op 31 mei van dat jaar - op Maria Visitatie - in gebruik genomen. Tot en met 1991 werd op de laatste zondag van mei een Mariaprocessie gehouden vanuit de Nicolaaskerk naar het kapelletje. Buurtbewoners beheren het kapelletje. In een houten kastje op staander bevindt zich een Mariabeeld met in aureool vorm rond haar hoofd de haar toebedachte titel 'O.L. Vrouw van de Drie Bruggen'. Tegen de voet van de staander is een 'Lied voor Maria' aangebracht en direct onder het kastje een gedicht van voormalig gemeentedichter Frans Hoppenbrouwers:

Hier vur dees klein kapèlleke
 vlakbij de Linderhéi
 daor ruste we un wèlleke
 bij ons Moeder van de Mei

Medio november 1995 is het oorspronkelijke - door de toenmalige koster van de Nicolaaskerk Koos Verdijs gesneden - Mariabeeld gestolen. Twee jaar later dook het op in bedevaartsoord Handel, anoniem afgegeven op de pastorie aldaar. In 2014 is het kapelletje op initiatief van Jack Jonkers gerestaureerd, opnieuw ingezegend door pastoor Felie Spooren en is het oorspronkelijke beeldje teruggeplaatst. Ook is toen de omgeving ervan aangepast met een omhulsel van betonvlechtwerk met begroeiing en nieuwe aanplant. In de avonduren branden er in het kapelletje twee kleine lampjes.²⁸⁶

²⁸⁶ Van Mierlo 2021.

Afbeelding: Mariakapel op Zeelberg.

26.8. Klooster

8.26.08.001 Klooster zusters van de Heilige Carolus, (Oranje Nassaustraat 8 Valkenswaard) ²⁸⁷

Gemeentelijk monument

Op de CHW geclassificeerd als straatbeeldtyperend. CHW. Nr.: KL112-000327

In opdracht van de zusters van de H. Carolus Borromeus, bekend als de zusters “onder de bogen” uit Maastricht, werd in 1929 aan de noordzijde van de Oranje Nassaustraat een congregatieklooster met kapel en ziekenhuis gebouwd. De ontwerper van het toen genaamde Carolusgesticht was de Maastrichtse architect A. Boosten. Op 2 februari, respectievelijk 25 maart 1930 werden het klooster en ziekenhuis door de zusters in gebruik genomen.

Door de groei van de Eindhovense ziekenhuisaccomodaties nam in ± 1950 de behoefte aan een plaatselijk ziekenhuis af. De ruimte in de oostvleugel werd toen bestemd voor de verzorging van ouden van dagen en het houden van pensiongasten. Vanuit het Carolusklooster legde de zusters zich verder toe op medische verzorging, wijkverpleging, onderwijs en jeugdwerk. Voor het jeugdwerk deed het patronaat boven het klooster in de westvleugel dienst. Als gevolg van het teruglopend aantal intredingen in de zestiger jaren, werden vele taken van de zusters door leken overgenomen en is de exploitatie van het Carolusgasthuis overgegaan naar de plaatselijke stichting Taxandria. Na de realisering van een nieuw verzorgingstehuis op het belendende perceel werd het carolusgebouw ontruimd en op 26 januari 1975 verkocht aan het Gemeente Valkenswaard die in hetzelfde jaar een deel van het bejaardenhuis heeft laten verbouwen tot muziekschool. Na een hoofdzakelijk interne verbouwing is het overige deel van het gebouw, inclusief de kapel, op 20 januari 1979 in gebruik genomen als ontmoetingscentrum en gemeenschapshuis “Carolus”.

Laatst genoemde bestemmingen hebben geduurd tot oktober 1999, op welk tijdstip het nieuw gebouwde cultureel centrum “de Hofnar” in gebruik is genomen. Het huidige Cultureel Centrum Carolus werd hier na een grondige verbouwing in 1999-00 gevestigd. Naast het Valkerij- en Sigarenmakersmuseum, het Nederlands Steendrukmuseum, de VVV/ANWB, zijn hier ook het Sint Nicolaas gilde met een Pronkkamer, het Kunstenaarscollectief Radar, de Schilderschool Theo Kappé en heemkundekring Weerderheem thuis. Voorheen werd het gebouw gebruikt als Ontmoetingscentrum Carolus. In die periode waren hier naast de gemeentelijke muziekschool verschillende verenigingen gehuisvest. De foyer was de algemene huiskamer van Valkenswaard. De kleinere vertrekken konden per dagdeel gehuurd worden tegen zeer vriendelijke prijzen. Ook daar was een verbouwing aan vooraf gegaan.

Dit pand uit 1927 van architect A. Boosten is een goed voorbeeld van een congregatieklooster met ziekenhuis en bejaardentehuis uit de jaren dertig. Het gebouw laat een gevarieerde detaillering zien in een menging van expressionistische Nieuw-zakelijke en Amsterdamse-Schoolvormen. Het object is architectuurhistorisch van waarde wegens de gaaf gebleven esthetische kwaliteiten van het exterieur en vanwege de plaats binnen het oeuvre van de architect. Cultuurhistorisch is het object van belang

²⁸⁷ Latjes, 1982.

als uitdrukking van een sociaal-maatschappelijke ontwikkeling en als representant in de ontwikkeling van het dorp. Daarnaast is het geheel van betekenis voor het historisch dorpsbeeld. De bescherming geldt vooral de massavorm met gevels aan de straat en de erachter gelegen voormalige kapel. De overige plat afgedekte bouwmassadelen zijn, evenals de dakkapellen, niet beschreven.

Afbeelding: Het voormalige klooster van de zusters van de Heilige Carolus (maart 2011).

8.26.8.002 Klooster Agnetendal, Dommelstraat 41 Dommelen²⁸⁸

Agnetendal was een vrouwenklooster te Dommelen, dat bestaan heeft van 1442 tot 1716. De kloostergemeenschap is in 1452 gesticht door een aantal zusters, afkomstig van het klooster 'Catharinadal' uit het naburige Achel. Dat klooster heeft een grote bloei doorgemaakt in de voorgaande twintig jaar van zijn bestaan (opgericht in 1432) en ziet in Dommelen kans om een nieuw klooster te stichten. Dit gebeurt op initiatief van pastoor Bruininx van Achel. Die vraagt daarvoor toestemming aan pastoor Groy van Bergeijk waar Dommelen als parochie onder valt. De zusters betrekken een huis met hof, een schaapsstal en een stuk land vlak bij de Dommel, via een gift van Willem de Bruheze, Heer van Bergeijk. Het wordt 'Sint Agneeten daele' genoemd, genoemd naar de patrones Sint Agnes, de heilige met het schaapje.

De werkzaamheden van deze zusters zijn zeer gevarieerd. Niet alleen geven zij gratis (catechismus) onderwijs aan de meisjes uit Dommelen en uit de naburige dorpen, maar zij dragen ook zorg voor de armen en noodlijdenden. Ze maken kleding voor zichzelf en voor anderen, borduren kerkornamenten, zorgen voor hun eigen veestapel van schapen, varkens en koeien. Ze houden daarnaast ook bijen. Verder brouwen ze hun eigen bier en maken ze kaarsen voor in de kerk. Maar bovenal: de zusters verbouwen hun eigen voedsel op de steeds verder uitdijende landerijen. Met geld dat jaarlijks overblijft kopen ze meer gronden en ook het aantal gebouwen neemt flink toe. Na verloop van tijd beschikt het klooster over zo'n twintig hectare grond. De naam Kloosterakkers in het huidige Dommelen herinnert daar aan. Ze bezitten ook de Dommelse watermolens.

De katholieken kerkten na 1648 in de kloosterkapel van Agnetendal tot 1716, toen de zusters hun klooster moesten verlaten. Daarna konden de katholieken de kloosterkerk als schuurkerk blijven gebruiken, onder voorwaarde dat het torentje verwijderd werd.²⁸⁹ In 1798 kregen de katholieken hun kerk weer terug, maar het duurde tot 1821 voor de kerk opnieuw in gebruik genomen kon worden. De oude Agnetendalkapel werd toen gesloopt.²⁹⁰ In 1815 laat pastoor Berkers een nieuwe pastorie bouwen op de funderingen van het oude klooster, het huidige 'Huize Agnetendal'. Als in 1821 de

²⁸⁸ Hovens & Tooten 2023.

²⁸⁹ K. Leenders, *Sprokkelingen Valkenswaard* (Den Haag 2010)

²⁹⁰ Van de Wiel, 1980.

kloosterkerk wordt afgebroken, worden de materialen hergebruikt om de oude parochiekerk in ere te herstellen. Alleen de rechter buitenmuur van de kloosterkerk blijft staan en is vanaf dan een tuinmuur tussen de pastorie en de naastliggende boerderijen. Op het moment dat de huidige kerk met pastorie in 1883 in gebruik wordt genomen, verkoopt de parochie 'Huize Agnetendal' voor 1.200 gulden en komt het in particuliere handen. In 1910 komt het in bezit van een oom van Willem Rombouts die een 'wasbleekerij en kaarsenfabriek' heeft in Dommelen. De familie Rombouts produceert in een gebouw naast de villa kaarsen totdat in 2004 de productie gestaakt wordt en 'Huize Agnetendal' wederom van eigenaar verandert. Het is de Dommelse familie van Hoof die vanaf dan het landgoed in bezit heeft en dit bijzondere gebouw weet te waarderen en te onderhouden.

De oude kloostermuur is het laatste restant van het oorspronkelijke '*Franciscanessenklooster Agnetendal*' uit 1452. Eind jaren 80 uit de vorige eeuw werd de muur zogenaamd gerestaureerd. Daarvoor werden jammer genoeg, zonder veel bedenkingen ook nieuwe materialen gebruikt. Erger nog, vanwege meer moderne opvattingen werd zelfs de hoogte van de erfafscheiding aangepast en verdween aan de zijde van de Tienendreef het oude toegangspoortje.²⁹¹

Het Historisch Genootschap Valkenswaard verstrekt de volgende informatie - onder auspiciën van M. van Moolenbroek-Vogels - over dit klooster:

Op 2 maart 1452 werd de stichting van een zusterklooster officieel goedgekeurd door Jan van Heinsberg, bisschop van Luik en een jaar later in 1453 op 3 maart stemde de Johannes Groy de pastoor uit Bergeijk, onder wiens zeggenschap de parochie van Dommelen viel, ook toe.

Het initiatief werd echter al eerder in 1450 genomen door Pastoor Dirk Bruyninckx uit Achel. Die had daar al in 1432 een klooster gesticht van de Derde Orde van Sint Franciscus. Het Achelse klooster, genoemd naar de heilige Catharina, had zoveel succes dat het aantal aanmeldingen te groot was voor het klooster in Achel. Daarom zocht Pastoor Bruyninckx in de nabije omgeving naar medewerking en grond zodat de stichting van een tweede klooster van deze orde mogelijk werd. Die medewerking kreeg hij o.a. van pastoor Johannes de Croy, de pastoor uit Bergeijk. Door bemiddeling en als gift van de adellijke heer Willem de Bruheze werd op 12 juni 1452 een '*giftbrief*' opgesteld waarin precies de totale schenking werd vastgelegd t.w.: een huis met een stukje grond '*het Laer*', later ook '*het Hof*' genoemd, gelegen in de omgeving van het huidige Agnetendal. Daarbij hoorde ook nog een schaapsstal en een beemd bij de Dommel.

Het nieuwe klooster kreeg de naam Agnetendal ter ere van de heilige Agnes, de heilige met het schaapje. De keuze van deze naam zou verwijzen naar het Kempische heidellandschap en de schapen die er liepen. Hoeveel zusters zich hadden aangemeld is niet bekend maar het aantal zal zeker niet tegengevallen zijn aangezien de bisschop van Luik al in 1475, een kleine 25 jaar later, al zijn toestemming gaf aan een 12-tal zusters om alweer een nieuw Derde Orde klooster te stichten. Dit klooster werd opgedragen aan Sint Barbara en gevestigd in Eikendonk in de omgeving van Den Dungen even ten zuiden van Den Bosch. Uit dit toestemmingsbericht blijkt dat het ging om '6 inclusae' ofwel 6 slotzusters en '6 minime inclusae' ofwel 6 lekenzusters.

Waarschijnlijk waren er in 1526 circa 50 zusters in het Agnetendal te Dommelen. Aantekeningen die het klooster beschrijven vermelden: '*dat er in 1526 in totaal 72 personen in klooster Agnetgental wonen. Naast 66 zusters woonde er ook een pater, vier wereldlijke knapen of werkbroeders en eene wereldlijke dienstmaagd*'. Het Dommelse klooster kende '*slotzusters*' die streng een beschouwelijk leven leidden en '*lekenzusters*' die wel de kloostergelofte aflegden maar niet aan '*het slot*' gebonden worden. Vanaf 1495 was steeds een pater uit het Minderbroederklooster van Weert rector van het Dommelse Agnetenklooster.

Vermoedelijk waren de zusters gekleed in een grijs habijt met daarover een zwarte of witte kortere jurk, op het hoofd droegen ze waarschijnlijk een eenvoudige sluier. Kortom de voorgeschreven kledij van de Derde Orde of, zoals gewoonlijk in de volksmond genoemd: '*de Grauwzusters*'. Tussen de perioden van verplichtte meditatie en gebed bleef voldoende tijd om 'kathecismus-onderwijs' te geven aan de Dommelse en Valkenswaardse kinderen. Vaak waren dat pensionaires die uit de verre omtrek hier een opleiding kregen. Daarnaast waren de zusters actief op gebied van armen en noodlijdenden, ze maakten kleding voor zichzelf en voor anderen, ze borduurden kerkornamenten en zorgden voor de eigen boerderij zodat ze in hun eigen voedsel konden voorzien. Het aantal

²⁹¹ Interview met oud buurtbewoners – Dommelen 1992.

gebouwen nam toe en ze beschikten na verloop van tijd over 20 ha grond, de zogenaamde 'kloosterakkers.'

De toename van hun bezit kwam voort uit de 'bruidschat' die nieuwe kloosterlingen meenamen bij hun intreden en schenkingen van begunstigers. Opbrengsten in natura werden voor eigen consumptie gebruikt, geld werd gebruikt voor noodzakelijke betalingen of werden uitgezet door o.a. leningen te verstrekken aan de Staten van Brabant. Grosso modo kan men zeggen dat het Dommelse Derde Ordeklooster floreerde tot de tweede helft van de 16de eeuw.

Het Nedelandse verzet tegen de Spaanse overheersing in de tweede helft van de zestiende eeuw, was ontstaan uit onvrijheid op religieus gebied en de vordering van zeer hoge belastingen. Een Kempisch dorp als Dommelen kreeg daardoor te maken met nog meer verarming van de bevolking die steeds vaker werd een beroep gedaan op hulp kloosters als het Agnetendal. Wekelijks werd extra brood gebakken om uit te delen aan de armsten. De financiële reserves van het klooster waren snel opgebruikt en het klooster schreef aan de Staten van Brabant een verzoekschrift waarin verzocht werd om ten minste 2 jaren 'in te lopen' op de achterstand van 14 jaren verschuldigde rentebetaling.

Tijdens de 80-jarige oorlog werd de belastingdruk, nodig om de kosten van en het onderhoud van ruiters en krijgsknechten te bekostigen, alleen maar groter voor het klooster en de burgerbevolking. Daarnaast waren plunderingen en vernielingen van de oogst aan de orde van de dag. In 1578 werd de toestand zo hopeloos dat de zusters het klooster verpandden waarna ze zich terugtrokken op een perceel eigen grond te midden van enkele sympathisanten. Toen door de Spanjaarden rust in het zuiden weer tot stand gebracht was, kwamen de zusters terug naar Dommelen. De herstelwerkzaamheden aan de gehavende gebouwen konden alleen bekostigd worden door de verkoop van 3 à 4 bunder land. Bij de intrede in 1600 van Maria Bogaerts, die een bruidschat van circa 3 bunder meebracht, werd het eerdere verlies van gronden weer enigszins ongedaan gemaakt.

Afbeelding: Zicht op de oude kloostermuur met tuin bij huize Agnetendal (foto Funda.nl).

Als in 1648 door de Vrede van Munster dit gebied officieel bij de Republiek der Verenigde Nederlanden gaat horen werden ook hier de plakkaaten uit 1629, die de godsdienstvrijheid van de katholieken ernstig inperkten, verscherpt gehandhaafd. De Dommelse parochiekerk op de Kerkakkers werd gesloten en de parochianen werden verwezen naar de kloosterkerk van het Agnetendal. Vermoedelijk heeft de Dommelenaar Johannes van Bree kans gezien om als pastoor in burger de zielzorg van de Dommelnaren te blijven behartigen in de periode van 1641 tot 1646. Dat was mogelijk

mits voor die gunst betaald werd en na het verwijderen van de kerktoeren. Als speciale gunst mochten de kloosters langzaam *'uitsterven'* en werden de zusters niet gedwongen tot onmiddellijk vertrek. Nieuwe zusters mochten echter niet meer worden opgenomen. Omdat deze verordeningen, naar het zich liet aanzien, nog lang gehandhaafd zouden worden, kozen de zusters er voor om in een gebied buiten de grenzen van de Republiek een *'refugiehuis'* te stichten. In 1662 boden de zusters uit het Agnetendal een verzoekschrift om zich te Weert te mogen vestigen aan prinses Magdalena van Egmond o.a. Vrouwe van Weert, aan het Stadsbestuur van Weert en aan de bisschop van Roermond. Alle drie gaven ze hun toestemming zodat op 23 oktober 1662, in een particulier huis in de Beekstraat te Weert, met het nieuwe klooster gestart kon worden. Oorspronkelijk hadden de kloosters van Dommelen en van Weert hetzelfde bestuur. Jammer genoeg, een verschil van mening tussen beide kloosters o.a. over de toelating van nieuw aangemelde kandidaat religieuzen gaf voldoende aanleiding beide kloosters strikt te scheiden. Wel werd overeengekomen dat in geval van nood beide kloostergenootschappen elkaar zouden bijstaan en helpen waar mogelijk. Na de moeilijke periode rond 1648 werden nog wel nieuwe aanmeldingen geregistreerd maar het aantal kloosterlingen liep aanzienlijk terug.

Het oude voorschrift waarin bepaald werd dat een klooster diende te sluiten als de laatste kloosterlinge overleden was, werd nog steeds toegepast en in 1705 werd dan ook een deurwaardersbevel tot sluiting uitgevaardigd. Het klooster met 20 bunder grond, 15 melkkoeien, schapen en ander vee werd na publieke verkoop eigendom van Jacques Meyers, koopman uit Rotterdam. De zusters kochten echter hun bezit terug en bleven *'als particulieren'* wonen. Vermoedelijk was dit alleen maar mogelijk door het inzetten van steekpenningen.

Het blijven dragen van het habijt, het geven van godsdienstonderricht, het in standhouden meisjesinternaat en het gebruik van de kloosterkerk als parochiekerk door de gelovigen uit het dorp werd echter niet langer toegestaan. Omdat de zusters deze beperkingen negeerden, werd op 1 november 1716 voor de tweede keer het bevel tot sluiting en het vertrek van de zusters gevorderd. Een nieuw verzoek tot uitstel, dit keer vanwege de graanoogst leverde de zusters, waarvan sommigen al 50 jaar kloosterling in het Agnetenklooster waren, slechts een korte periode van uitstel op. De Dommelse kloostergemeenschap kon, door een schenking van een adellijke dame uit Arendonk, op 28 oktober 1717, een jaar na het pijnlijke vertrek uit Dommelen, daar een nieuw begin maken. Later zouden ze ook hier, in de Franse tijd opnieuw met grote moeilijkheden te kampen krijgen.

Afbeelding: Huize Agnetendal in 1986 (beeldbank Weenderheem, Collectie Foto Hendrixx).

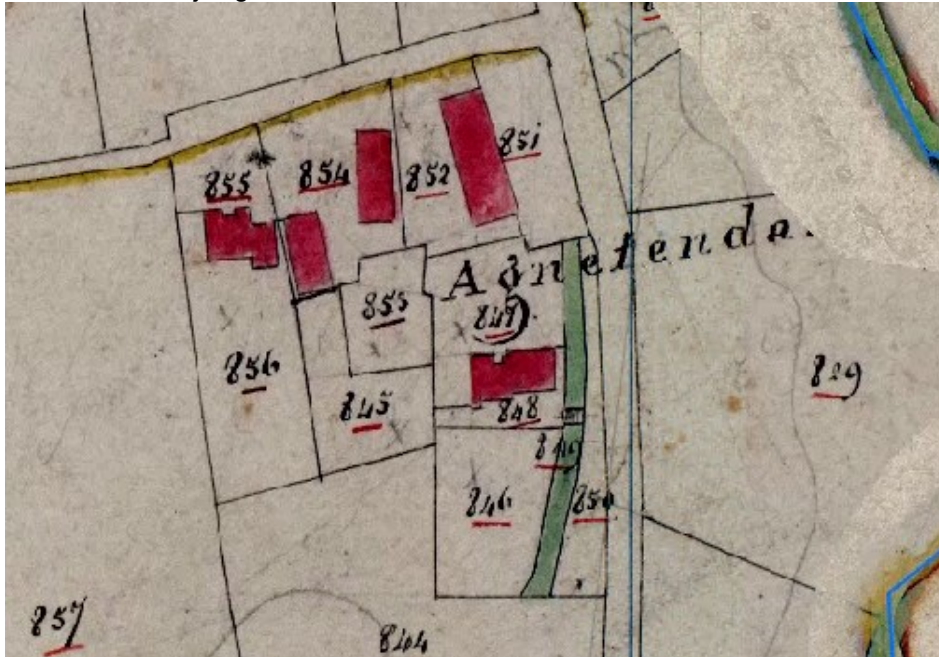
8.26.8.003 Sint Antoniusgesticht, Maastrichterweg Valkenswaard²⁹²

Deken Van Sluisveld stichtte aan de Maastrichterweg een huis voor de Franciscanessen van Oirschot. Hij gaf in 1894 opdracht voor de bouw van scholen, een gasthuis en een klooster. De zusters arriveerden in 1896. Zij hadden hun werk in het gasthuis en de school.

26.9. Kloosterterrein

ster Agnetendal

Zie voor beschrijving 8.26.8.002.

Afbeelding: Agnetendal op de kadasterkaart van 1832.

26.10. Kruiseik

26.11. Kruisweg

26.12. Lourdesgrot

8.26.12.001 Mariagrot achter Carolusgebouw, Oranje Nassaustraat 8

Een Maria- of Lourdesgrot is een imitatie van de grot van Massabielle bij de Franse stad Lourdes. In die grot verscheen Maria op 11 februari 1858 aan Bernadette Soubirous. De Valkenswaardse Mariagrot herinnert aan de zusters van de H. Carolus Borromeus (Zusters Onder de Bogen), die tussen 1927 en 1975 in Valkenswaard actief waren in het onderwijs en in de zieken- en bejaardenzorg. Waarschijnlijk is de grot aangelegd bij of kort na de bouw van het klooster aan de Oranje Nassaustraat in 1929 maar zijn daaraan in latere jaren nog wijzigingen aangebracht.²⁹³

²⁹² Liefdegesticht St. Antonius, in: C. van den Besselaar e.a. (red.), Het leven in Valkenswaard vanaf het midden van de negentiende eeuw, deel 4: Zorg in Valkenswaard (Vianen 2014).

²⁹³ Van Mierlo 2021.

Afbeelding: De Valkenswaardse zusters 'onder de bogen' in de jaren 30 en de grot in 2020 (uit Van Mierlo 2021).

26.13. Pastorie

8.26.13.001 R.K. Pastorie, Markt 55 Valkenswaard

Rijksmonument nr. 518674.

CHW. Nr.: KL112-000315.

Aan de zuidzijde van de Markt, ten westen van de Sint Nicolaas-kerk, staat de R.K. Pastorie uit 1882 met eclectische elementen. Het tweelaags kubusvormige pand uit 1882 heeft een afgeplat schilddak met stucprofielen boven ramen en deuren. Bijzonder zijn de 'kuiven' met een eigenaardige detaillering. De fraaie dubbele voordeur heeft smeedijzeren roosters en de daklijst met consoles ondersteunen de deftige uitstraling van dit 19de eeuwse herenhuis.²⁹⁴

Na afronding van de nieuwbouw van de Sint Nicolaaskerk werd de oude pastorie aan de Dommelseweg afgebroken. De nieuwe pastorie aan de Markt werd het bestuurlijke centrum van het Valkenswaardse Dekenaat. In al die jaren werden er nauwelijks veranderingen aangebracht. Wel werd in 1919 gas- en waterleiding aangebracht en nog net voor WOII kwam er centrale verwarming in het pand. In de loop van de jaren werd aan de achterzijde een nieuw metalen pui aangebracht en werd een vaste verbinding met het voormalige koetshuis tot stand gebracht. Het koetshuis in een eenlaags rechthoekig gebouw dat werd opgetrokken in handvorm baksteen, voorzien van een zadeldak met Hollandse pannen. Binnen zijn de paneelkleuren nog aanwezig en enkele bovenlichten zijn voorzien van glas in lood ramen. Op 15 mei 2001 werd het pand als beschermd monument aangewezen. In de bijbehorende beschrijving werd de pastorie aangemerkt als zijnde van algemeen belang.²⁹⁵

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

Blokvormig tweelaags pand van handvorm baksteen onder afgeknot tentdak met lei in Maasdekking aan de voorzijde en Rensdekking aan de zijkanten. De top van het dak wordt ingenomen door een lichtkoepel. Aan de voorzijde een bakgoot op klossen. De symmetrische voorgevel met vijf vensterassen heeft een risaliserende middenas en word begrensd door hoeklisenen en gedeeld door hardstenen dorpellijsten. De voorgevel heeft een hardstenen plint, de zijgevels een gecementeerde. Alle getoogde deur- en vensteropeningen in de voorgevel zijn voorzien van een geprofileerde gestucte en geschilderde omlijsting, die aan de bovenzijde wordt afgesloten en bekroond door een brede kuif. In zwikken en kuif rozetten en florale motieven. Centraal in de voorgevel een vleugeldeur bestaande uit twee paneeldeuren met smeedijzeren deуроosters onder een korfboog. Voor de deur een hardstenen trap met vernieuwd smeedijzeren hek. De deur wordt geflankeerd door twee vierruits schuifvensters met ongedeeld bovenlicht onder korfboog, Op de etage vijf vierruits schuifvensters met ongedeeld bovenlicht en gestucte omlijsting onder segmentboog met gestucte kuif.

De risaliet boven de kroonlijst heeft een bakstenen borstwering waarin centraal een rondbogig venster bekroond met een gestucte omlijsting. Hierop een zadeldak gedekt met lei in Maasdekking. In

²⁹⁴ Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

²⁹⁵ Van Mierlo, 2004.

de dakkapel een vierruits openslaand venster met ongedeeld halfrond bovenlicht. De asymmetrische oostgevel heeft op de begane grond en de etage twee zesruits schuifvensters onder strek met hardstenen dorpel. Tegen de gevel enkele steekankers. De asymmetrische westgevel is gelijk aan de andere zijgevel maar heeft twee koekoeken. In de asymmetrische achtergevel wordt de begane grond deels ingenomen door een tweedelige aanbouw. Daarnaast een nieuwe samengestelde metalen pui waarboven in het muurvlak nog twee oorspronkelijke strekken. Op de etage drie zesruits schuifvensters onder strek en een (vernieuwd) rondvenster. In de gevel enkele steekankers. In het dakschild twee klapramen. Tegen de achtergevel het voormalig koetshuis bestaande uit een eenlaags gebouw op rechthoekige plattegrond, opgetrokken in handvorm baksteen onder zadeldak gedekt met hollandse pannen. In de topgevel van het koetshuis, deels ingenomen door een nieuwe aanbouw onder plat dak (1978), een (vernieuwde) paneeldeur met halfrond bovenlicht met V-vormige tracering onder een segmentboog met hardstenen geboorte- en sluitsteen en op de etage een (vernieuwd) zesruits openslaand venster. In de gevels van de aanbouw steekankers. In de oostelijke zijgevel twee openslaande vensters met diefijzers onder segmentboog waartussen een dichtgemetselde poort met hardstenen geboorte- en sluitstenen. Rechts daarvan een (vernieuwde) deels beglaasde paneeldeur. In de hoek van het koetshuis en de achtergevel is een aanbouw onder plat dak aangebracht met aan de tuinzijde een deels beglaasde vleugel deur. Aan de zijkant een tweelingvenster met openslaande vensters en diefijzers. Alle vensters en deuren voorzien van hardstenen dorpels. Boven het plat dak in de muur van het koetshuis twee openslaande vensters en in de achtergevel van de pastorie een bovenlicht met glas-in-lood-vulling onder strek (dit is het bovenlicht van de deels beglaasde, nog in het interieur aanwezige tuindeuren). In de westelijke zijgevel van het koetshuis een nieuw venster, een klapraam en twee halfronde stalramen, de laatste drie met hardstenen dorpel. Aan het einde van de gevel een uitgemetseld schoorsteen. In het interieur zijn nog aanwezig de paneeldeuren met enkele bovenlichten met glas-in-lood-vulling, gestucte plafonds op de begane grond en de hardstenen vloer in de centrale hal.

Afbeelding: Pastorie aan de Markt naast de kerk (maart 2011).

De pastorie is van algemeen belang. Zij heeft cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de ontwikkeling van het katholicisme in het zuiden en is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van de pastorie. Zij heeft architectuurhistorische waarde vanwege de representatieve stijl en de detaillering, voor pastorieën relatief zeldzaam rijk uitgevoerd. Het gebouw heeft ensemblewaarden vanwege de bijzondere betekenis door de situering naast de kerk, nauw verbonden met de ontwikkeling van de nederzetting. Het is gaaf bewaard gebleven.

8.26.13.002 R.K. Pastorie, Dorpsstraat 72, Borkel

Gemeentelijk monument

CHW. Nr.: KL112-000252

De huidige R.K. pastorie werd op verzoek van pastoor Van den Bichelaar in de strenge winter van 1923-24 gebouwd als opvolger van de oorspronkelijke pastorie, die met de kerk onder één dak gebouwd was. Naar ontwerp van architect L.J.P. Kooken. De oude pastorie, die een onderdeel van de oude kerk was, werd vervolgens gesloopt. De pastoor schreef in het parochiememoriaal: *'In de kerkvergadering van 20 April besloten de kerk te vergrooten en een nieuwe pastorie te Bouwen. 28 April goedkeuring van Z.D.H. Mgr. Diepen verkregen; eerste werkzaamheden Begonnen 1 Juni;*

aanbesteed 28 Juni voor de som van f33.340,-; door mij den eersten steen Gelegd op 5 September. '23 Aannemer de heer J.H. Fransen uit Bergeijk; opzichter de heer H. Beer uit Eindhoven; deze is te jong en te onervaren en heeft niet genoeg overwicht over den aannemer; architect is de heer Louis Kooken uit Eindhoven, die 5½ % der aannemingssom moet hebben; ik ben goed tevreden over den architect'. De nieuwe pastorie werd 'den 15 Februari 1924' door de pastoor in gebruik genomen.

De pastorie is gelegen naast de kerk en aan de openbare weg, maar ligt vooral aan de oost- en zuidzijde in een zeer groene omgeving. De pastorie heeft een rechthoekig oppervlak. Westelijk ervan staat een enkellaagse bijbouw, die via een smalle gang verbonden is met het kerkgebouw. Gevels opgebouwd in schoon metselwerk van bruinrode bakstenen in kruisverband. Zowel op de begane grond als op de verdieping hebben de gevels een rollaag als onderdorpelband. In de gevels van de bovenverdiepingen twee licht uitspringende baksteenranden als bovendorpelbanden. De grote vensters op de begane grond hebben kruiskozijnen. Steense strekken boven elk venster en bakstenen lekdorpels. Zinken regenpijpen aan beide zijden van de voor- en achtergevel.

'De Pastorie' in Borkel werd in 2002 als zorgboerderij in gebruik genomen. Daar kunnen de Borkel en Schaftse ouderen en chronisch zieke cliënten met lichamelijke beperkingen en cliënten met dementie voor activiteiten terecht. Op de boerderij werden allerlei dieren zoals paarden, geiten, kippen, schapen, konijnen, een poes en een hondje gehuisvest. Verder werden een bloementuin, een moestuin en een tuinkas ingericht. Deze zorgboerderij schenkt ook, zij het indirect, aandacht aan de mantelzorgers. De dagopvang op de zorgboerderij werd een stukje 'thuis' zonder de last van de dagelijkse besognes.

Afbeelding: Pastorie aan de Dorpsstraat 72 in Borkel.

8.26.13.003 Huize Agnetendal - oude pastorie, Dommelstraat 41 Dommelen

Rijksmonument nr: 36870.

CHW. Nr.: KL112-000247

"Huize Agnetendal" is een voormalige pastorie uit 1815. Het pand is gelegen op het terrein van het voormalige klooster St.Agnetendal. Mogelijk wordt de kern van het gebouw gevormd door een oudere voorganger. Het is een witgepleisterd pand met verdieping onder een met leien gelegd zadeldak met hoekschoorstenen. In de symmetrisch ingedeelde voorgevel in het midden een getoogde dubbele deur met smeedijzeren deurijzers, een negental getoogde T-vensters met glas-in-lood in de bovenlichten en boven de deur een 17e eeuwse, gebeeldhouwde cartouche; de voorgevel is afgesloten met een houten, geprofileerde kroonlijst en heeft boven het midden een half rond afgesloten dakkapel, die bekroond wordt door een klein segmentvormig fronton. Op het dak een ijzeren klokkestoel met luidklokje. Voor de deur een stoep met gebeeldhouwde leeuwen. De huidige vormgeving van het pand dateert uit het derde kwart van de 19e eeuw. Het bouwblok staat echter aangegeven op de topografische kaart van 1837, zodat de kern van het pand mogelijk uit het begin van de 17e eeuw dateert. Tegen het huis aangebouwd een 19e eeuwse, witgepleisterd koetshuis onder met leien gedekt zadeldak met schild. Op het terrein een bijbehorende inrijhek met door bollen bekroonde pijlers en een restant van een laatmiddeleeuwse muur met steunberen, die afkomstig zou zijn van het klooster, waarschijnlijk opgetrokken uit secundair materiaal. Op het terrein staan ook enkele bijgebouwen. Hierin is sinds 1910 de wasblekerij en kaarsenmakerij gevestigd. Het gebouw diende van 1815 tot 1882 als pastorie van de parochie Dommelen.

Het Historisch Genootschap Valkenswaard verstrekt de volgende informatie - onder auspiciën van M. van Moolenbroek-Vogels - over dit klooster:

Volgens pastoor Bolsius (1906 – 1927) pastoor in Dommelen werd in 1815 bij de kloosterkerk die tot 1821 als parochiekerk in gebruik bleef, een pastorie gebouwd die de naam 'Huize Agnetendal' kreeg. Pas in 1882 werd een nieuwe kerk in het centrum van het dorp gebouwd. De pastorie werd verkocht aan de dames Koolen. Die hadden, naar verluid, zoveel last van de belangstelling van nieuwsgierige burens die over de kloostermuur naar hun paardrijkunsten kwamen gluren dat ze de muur lieten verhogen. In 1900 verkochten de dames Koolen pand en perceel aan de heer Van Lieshout. Die verkocht zijn aanwinst door aan zijn neef de heer Rombouts. Door hem werd hier in 1910 een wasblekerij en een kaarsenmakerij gevestigd die tot aan de verkoop in bedrijf bleef.

Eind jaren negentig van de vorige eeuw werd het pand verworven door de familie Van Hoof die, met respect voor het roemruchte verleden pand en perceel weer zoveel mogelijk in de oude stijl restaureerden, uiteraard werd het interieur ingericht conform de noden/wensen t.a.v. het moderne leefcomfort. ²⁹⁶

Afbeelding: Huize Agnetendal, Dommelstraat 41 Dommelen.

8.26.13.004 voormalige pastorie van de hervormde kerk, Markt 3

Gemeentelijk monument.

Voormalig MIP object. CHW. Nr.: KL112-000302

Nabij de Nederlands Hervormde kerk aan de oostzijde van de zogeheten "kleine Markt" hoek Hofstraat werd in 1907 door architect J. Grambeek de pastorie van de Nederlands Hervormde kerk gebouwd op de ondergrond van het eerste predikantenwoonhuis. In 1974 is tegen de noordzijde van het pand een eenlaagse, plat afgedekte kantoorruimte met dubbele garage gebouwd welke niet verder in de beschrijving wordt vermeld. De villa draagt elementen van de chalet-stijl.

De hoofdstructuur van het interieur is na de verbouwingen grotendeels behouden t.w. een centrale gang met trappenhuis met aan weerszijden daarvan de kamerindelingen. Het pand is aan de straatzijde omheind door een smeedijzeren hek geplaatst op een gemetselde muur met ezelsrug waartussen hardstenen blokken ten behoeve van de hekstaanders. In de voortuin staan drie monumentale bomen (beuken).

De hoofdbouwmassa van het pand is samengesteld uit twee rechthoekige, in L-vorm op elkaar aansluitende tweelaagse massadelen. Het aan de zuidkant gelegen dwarse massadeel steekt uit voor

²⁹⁶ Van de Wiel, 1980.

het aan de Markt gelegen deel en heeft aan de west- en oostzijde een plat afgedekte erker, respectievelijk tuinkamer. De nokken en dakvoeten van de twee in T-vorm op elkaar aansluitende met singels gedekte zadeldaken stoken onderling in hoogte; ook de op geprofileerde klossen dragende houten bakgoten aan de west- en zuidgevel liggen op dezelfde hoogte. Aan de oostzijde heeft het pand een over de gevel kragend dakoverstek met lagere mastgoot en steunend op vier consoles met uitgezaagde vlakvullingsversiering in chalet-motief. Alle gevels inclusief de erker zijn opgetrokken in baksteen. Doordat het pand wit is geschilderd zijn de oorspronkelijke in het gevelvlak aangebrachte horizontale siermetselwerkgeledingen nagenoeg niet meer waarneembaar. Wel zichtbaar zijn de twee horizontale hardstenen cordonlijsten in de westgevel. De in de gevels geplaatste vensters zijn, met uitzondering van die in het trappenhuis, alle voorzien van bovenlichten met kleine roedeverdeling. Op de gevels bevinden zich ijzeren sierankers.

Het fraaie zadeldak en ramen met kleine roede verdelingen en uitgespaarde versieringen in de topgevel van o.a. een pelikaan geven dit pand extra allure. Dat de dominee voor deze symbolisch verantwoorde versiering koos is niet verwonderlijk. De pelikaan, was immers het symbool van naastenliefde en past zodoende volkomen binnen de christelijke leefstijl.²⁹⁷

Het pand is architectuur-historisch van belang vanwege de detaillering en van cultuurhistorische waarde wegens de oorspronkelijke functie. Het object vormt een essentieel deel van een groter cultuurhistorisch belangrijk deel van het dorp dat structureel- en visueel gaaf is gebleven.

Afbeelding: voormalige pastorie van de hervormde kerk, Markt 3 in Valkenswaard.

8.26.13.005 R.K. Pastorie, Bergstraat 17 Dommelen

Gemeentelijk monument

Gelegen aan de zuidzijde van de Sint-Martinuskerk. Gebouwd in 1882/1883. Verbonden met de kerk door een modern wit poortgebouwtje tussen twee enkellaagse volumes met spitsboogramen. Hoofdvolume betreft een enkellaags dwarshuis onder afgeplat zadeldak. Gevels opgebouwd in schoon metselwerk van rode baksteen in een kruisverband. Het betreft hier een identieke soort baksteen als gebruikt is voor de kerk. Tegen de linkerzijde een enkellaags volume met topgeveltje. Voor het huis een Heilig Hartbeeld met een tweetal siervazen, 1919. Architectuurhistorisch belang, straatbeeldtyperend. CHW. Nr.: KL112-000235.

²⁹⁷Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

Afbeelding: Overzicht van kerk en pastorie met tuin in Dommelen aan de Bergstraat 15-17.

8.26.13.006 R.K. Pastorie, Kromstraat Valkenswaard

In 1830 een omwaterde pastorie op de Kerkendries. Het terrein was tot 1795 tiendvrij leengoed van de abdij Echternach. De dienstdoend priester woonde er al in 1471. Vermoedelijk stond hier vlakbij de eerste kerk van Valkenswaard.²⁹⁸

Afbeelding: Pastorie op de kadastrale kaart van 1832.

8.26.13.007 Pastorie Mariakerk, Warande 10 Valkenswaard

Gemeentelijk monument. Zie ook 8.26.1.010.

In mei 1953 werd de nieuwe Mariakerk in gebruik genomen. Pas in 1955 werd er een pastorie naast gebouwd.²⁹⁹ De pastorie, welke door middel van een muur met het kerkgebouw is verbonden, heeft twee bouwlagen onder een zadeldak met een dakruiter centraal op de nok. De voorgevel heeft een

²⁹⁸ Mélotte en Molemans, 1979, 164.

²⁹⁹ Damen, 2001.

regelmatige indeling in vensterassen. De achtergevel is voorzien van tuindeuren. De hoofdentree toont overeenkomsten met die van de kerk; een dubbele voordeur met omlijsting en daarboven een gevelplaat met lantaarn. Naast de hoofdentree staan stoeppalen. De pastorie is nog voorzien van de oorspronkelijke kozijnen.

Afbeelding: Pastorie aan de Warande 10 (Google streetview 2025).

8.26.13.008 Pastorie Antoniuskerk, Eindhovenseweg 71

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags pastoriegebouw onder schilddak uit 1920-1921. Architect: F. Wolters.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn functie als pastorie, gebouwd door de bekende Eindhovense architect Wolters. Het pand vormt een ensemble met de belendende Antoniuskerk op nummer 73, maar ook met het kloosterhuis op nummer 69-69a. Pand is opvallend vanwege zijn soberheid van onder andere de vensters, maar valt op qua rijkdom in de portiek met baksteenversieringen en de rijke plansiergoot. Pand heeft een deel van zijn waarde verloren door modernisering van de oorspronkelijke vensters met roedeverdeling en het verwijderen van de vensterluiken.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn functie als pastorie, gebouwd door de bekende Eindhovense architect Wolters. Het pand vormt een ensemble met de belendende Antoniuskerk op nummer 73, maar ook met het kloosterhuis op nummer 69-69a. Pand is opvallend vanwege zijn soberheid van onder andere de vensters, maar valt op qua rijkdom in de portiek met baksteenversieringen en de rijke plansiergoot. Pand heeft een deel van zijn waarde verloren door modernisering van de oorspronkelijke vensters met roedeverdeling en het verwijderen van de vensterluiken.

Afbeelding: Oude pastorie op de Eindhovenseweg 71 in Valkenswaard.

8.26.13.009 Pastorie bij Borkelse kapel

Bij de kapel op Borkel stond vroeger ook een pastorie.

Afbeelding: De kapel van Borkel met pastorie.

26.14. Patronaat

8.26.14.001 R.K. Verenigingsgebouw Were Di, Maastrichterweg 13-17 Valkenswaard

Voormalig vakbondsgebouw met bijbehorende conciërgewoning uit 1927. Het vakbondsgebouw is tegenwoordig in gebruik als theater. Achter de zwart gepleisterde rondboogmuur en moderne entree ligt het voormalige vakbondsgebouw. Tweelaags T-huis onder samengesteld dak met snijdende daken, uitgevoerd in wit geschilderde bakstenen in halfsteensverband.

In 1926 werd door het kerkbestuur van de parochie Sint Nicolaas besloten tot het bouwen van een patronaatsgebouw waarin de godsdienstige en culturele evenementen van katholiek Valkenswaard konden plaatsvinden. Het patronaatsgebouw kreeg de naam Were Di en werd jarenlang het centrum voor een groot aantal katholieke verenigingen om er kunst en cultuur van hoog niveau een plaats te gunnen. Zowel de Volharding, als de UNA zijn kind aan huis. Ook landelijk coryfeeën weten Were Di te vinden. Onder hen o.a. het cabaret van Wim Sonneveld, het Brabants Orkest en de Zuid Nederlandse Opera. Het Eindhovens Dagblad kwalificeert in die tijd de concertzaal van een niveau waarmee Valkenswaard kon wedijveren met de grote steden.

Toen in 1964 in Eindhoven de nieuwe schouwburg zijn deuren opende, kondigde zich feitelijk het einde van de Valkenswaardse cultuurtempel Were Di al aan. Valkenswaard kon onmogelijk het in Eindhoven beschikbare budget evenaren en moet in de Eindhovense schouwburg zijn meerdere erkennen.³⁰⁰ Het gebouw, nog steeds in gebruik na verschillende overnamen en rigoureuze verbouwingen, herbergt tegenwoordig 'Dinner Theater Inspiration Point'. Van bedrijfsfeesten en bruiloften tot avondvullende Dinner Theatershows, alles met hart en ziel uitgevoerd door een ervaren en gedreven team dat zich 100% inzet voor u en uw gasten.³⁰¹

Pand heeft cultuurhistorische waarde vanwege de historie en functies van het complex, waarbij het aanvankelijk een vakbondsgebouw was, later een noodkerk en momenteel een theaterzaal. Het pand heeft door verbouwingen veel originele kenmerken verloren en aan authenticiteit ingeboet.

³⁰⁰ Bots en Mélotte, 1977.

³⁰¹ Website - *Dinner Theater Inspiration Point* - Valkenswaard 2010.

Afbeelding: Het r.k.-verenigingsgebouw, gebouwd in 1926 waar onder meer toneeluitvoeringen werden gegeven. Bij de bouw van de nieuwe Sint-Nicolaaskerk in 1929 diende het als noodkerk.³⁰²

26.15. Religieus groen

8.26.15.001 Oude begraafplaats van Valkenswaard, Kerkhofstraat ong.³⁰³

Deels gemeentelijk monument, zie 8.26.2.001.

Maakt deel uit van DonBoscopark.

Van enige beplanting was, zoals gebruikelijk op rooms-katholieke begraafplaatsen gebruikelijk, was op het oude kerkhof aanvankelijk geen sprake. De begeleidende lindebomen zijn pas omstreeks 1950 aangeplant. Het ommuurde kerkhof maakte een onverzorgde indruk in de 18-19^e eeuw. Geen enkele boom, ruw grasland en slechts enkele vervallen grafmonumenten. Na de ingebruikneming van Eikenhof in 1970 was het gemeentelijk beleid erop gericht de begraafplaats op termijn geheel op te heffen en op te nemen in het naastgelegen en later DonBoscopark. Anticiperend op die toekomstvisie werden door de gemeentelijke plantsoendienst bijzondere bomen geplant. Ook werden kleine boompjes, soms 'gewone' maar ook soms ook 'bijzondere', die ooit op graven werden geplant, groter en groter. En zodoende veranderde het aanzien steeds meer in een parkachtige aanblik.

Op het terrein is in de loop der tijd een aantal bomen geplant die thans gerekend kunnen worden tot het monumentale groen. Een aantal van die bomen kunnen daartoe worden gerekend als onderdeel van de aanlegstructuur, andere door hun zeldzaamheid en weer andere door hun leeftijd en algehele verschijningsvorm. Bijzonder zijn een aantal monumentale bomen die hun eigen bijdrage leveren aan de beleving van deze gedenkwaardige plek.

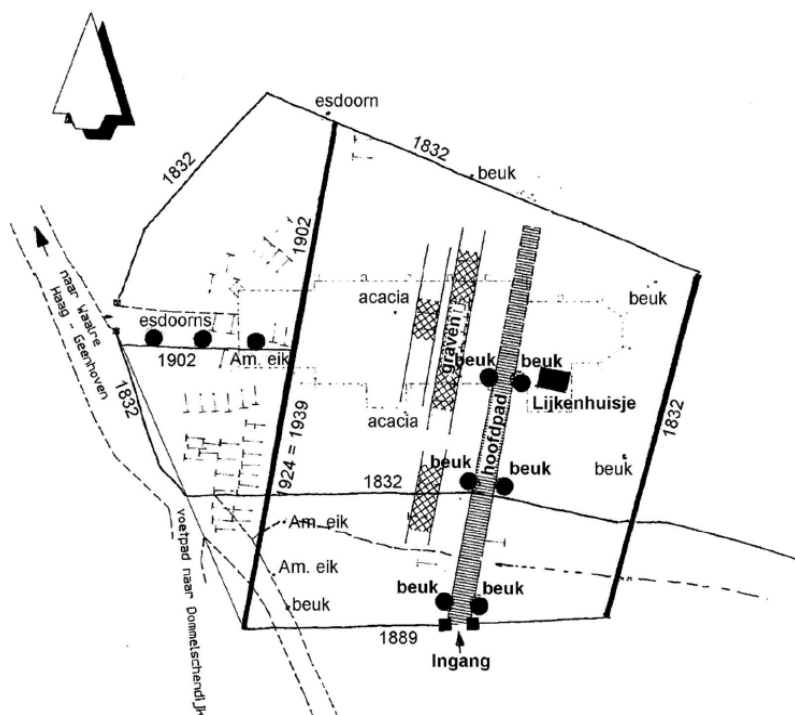
Op de Cultuurhistorische Waardenkaart Brabant heeft die beplanting van het oud kerkhof Valkenswaard een hoge cultuurhistorische waarde gekregen: Beplanting op een kerkhof/voormalig kerkterrein. De beplanting bestaat o.a. uit rode beuk, gewone esdoorn, Amerikaanse eik, valse acacia, mammoetboom en calocedrus. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1880-1900. CHW. Nr. G266 (HK-HG-38)

Volgende bomen zijn bij de bomenstichting geregistreerd:

- rode beuk uit 1880-1890;
- gewone esdoorn uit 1880-1890;
- mammoetboom uit 1880-1890;
- calocedrus uit 1890-1900, staat bij ingang.

³⁰² Bots & Mélotte, 1977, 270

³⁰³ Zie voor meer info opdenrosheuvel.nl

Veronderstelde structuur van de begraafplaats
op het einde van de 19e eeuw

Bovengronds bevinden zich een aantal grafmonumenten die om hun historische, culturele en funerairtypologische eigenschappen bijzonder waardevol zijn.

Op het terrein is in de loop der tijd een aantal bomen geplant die thans gerekend kunnen worden tot het monumentale groen. Een aantal van die bomen kunnen daartoe worden gerekend als onderdeel van de aanlegstructuur, andere door hun zeldzaamheid en weer andere door hun leeftijd en algehele verschijningsvorm. Het gaat om:

- 1 a t/m g. *Tilia Europaea* (lindebomen). Zij begeleiden het hoofdpad als structuurelement. Zij zijn pas later (na 1947) aangeplant. Waarschijnlijk zijn meer bomen aanwezig geweest met name in het middenstuk.
- 2 a t/m f. *Betula pendula* (berkenbomen). Ze werden aangeplant op de achtergrens van het Nicolaaskerhof.
3. *Fagus Sylvatica* 'Atropurpurea' (bruine beuk)
4. *Libocedrus decurrens* (wierookceder): Zeer zeldzame boom. Komt oorspronkelijk uit Amerika (Sierra Nevada). Is in Nederland slechts twee maal geregistreerd.
- 5 en 7. *Robinia pseudoacacia* (valse acacia)
6. *Acer platanoides* (Noorse esdoorn)
- 8 t/m 12. *Fagus sylvatica* 'Atropunicea' (bruine beuk)
- 13 a t/m e. *Fagus sylvatica* 'Atropunicea' (bruine beuk). Oorspronkelijk zes stuks in paren van twee ter begeleiding van het hoofdpad uit ca. 1887.
- 14 en 15. *Quercus rubra* (zomereik). Amerikaanse eik uit de beukenfamilie. Komt oorspronkelijk uit het oostelijk deel van Noord-Amerika.
- 16 a t/m c. Drie stuks *Acer pseudoplatanus* (gewone esdoorn). Markeren de zuidgrens van de in 1900 afgesplitste Nederlands Hervormde begraafplaats.

De beschreven bomen zijn van belang om hun bovenomschreven individuele waarden maar bovendien als ensemble van monumentaal groen met een historische verwijzing en belangrijk als flora in de directe nabijheid van het centrum.

Afbeelding: Monumentaal groen op de oude begraafplaats van Valkenswaard (foto 2019, M. Laheij via Google Maps).

8.26.15.002 Pastorietuin Dorpsstraat 72, Borkel

De zuidelijk gelegen tuin oogt zeer groen en is mede dankzij zijn grote oppervlakte een oase van rust. Ten behoeve van de opvang (De Pastorie) staat een grote glazen kas naast het woonhuis en is een kleine moestuin aangelegd. Zeer forse, oude beuk in de achtertuin.

Afbeelding: Pastorietuin in Borkel (Google streetview 2025).

8.26.15.003 Pastorietuin en Sint Martinuskerkhof Dommelen

Rondom kerk en pastorie laat pastoor Alphonsus Martinus Maria Bolsius ('s-Hertogenbosch, 3 mei 1861 – Geffen, 10 juni 1932), die van 1906 tot en met 1927 de Dommelse kerk bedient, de nog steeds grotendeels bestaande prachtige tuin aanleggen met twee vijvers en een gracht, door buizen met elkaar en uiteindelijk met de Dommel verbonden. Hier kan voldoende vis voor de pastorie op worden gehouden, tot forel toe. In deze tuin bevinden zich thans verschillende monumentale bomen. Mede door de tuin is de begraafplaats idyllisch gelegen.

De beplanting op het kerkhof, in het parkje en de pastorietuin wordt een hoge cultuurhistorische waarde toegekend. De beplanting bestaat o.a. uit zomereik, Amerikaanse eik, rode beuk, gewone esdoorn, varencypres en tulpenboom. Het geheel dateert deels van omstreeks 1882, toen de kerk en de pastorie werden gebouwd en deels uit de periode 1906-1927, toen de tuin rond kerk en pastorie werd heringericht en ook de vijvers werden gegraven, maar omvat ook een oudere eik uit de periode

1700-1750. CHW. Nr. G268 (HK-HG-40)

Volgende bomen zijn bij de bomenstichting geregistreerd:

- zomereik uit 1700-1750, getroffen door bliksem;
- gewone esdoorn uit 1860-1870;
- rode beuk uit 1860-1870;
- varencypres 1880-1890;
- tulpenboom uit 1880-1890;
- Amerikaanse eik uit 1890-1900.

Afbeelding: Monumentaal groen rond kerk en pastorie van Dommelen (Google streetview 2024).

8.26.15.004 Pastorie-Kloostertuin Agnetendal

Cultuurhistorische waarde: hoog

Park en tuin op het terrein van het voormalige klooster Agnetendal (8.26.8.002). De beplanting bestaat o.a. uit rode beuk, zomereik, Hollandse linde, grootbladige linde, tamme kastanje, plataan, valse acacia en witte wilg. Het geheel dateert overwegend uit de periode 1840-1890. CHW. Nr. G267 (HK-HG-39).

Volgende bomen zijn bij de bomenstichting geregistreerd:

- tamme kastanje uit 1840-1850
- Hollandse linde uit 1860-1870;
- grootbladige linde uit 1860-1870;
- Plataan uit 1860-1870;
- zomereik 1870-1880;
- Rode beuk uit 1880-1890;
- witte wilg uit 1880-1890.

Afbeelding: Zicht op de oude kloostertuin bij huize Agnetendal (foto Funda.nl).

8.26.15.005 Pastorietuin, Markt 55 Valkenswaard

Groene oase achter de pastorie aan de Markt in Valkenswaard.

26.16. Schuilerkerk (schuurkerk)

8.26.16.001 Schuurkerk Kromstraat Valkenswaard

De Valkenswaardse schuurkerk stond aan de Kromstraat. Gezien de plek waar Verhees die kerk tekent, zou deze weleens vlak naast de pastorie aan de noordzijde van de straat gestaan kunnen hebben. In 1807 werd de schuurkerk verkocht.

8.26.16.002 Bij Achelse Kluis

Net over de grens van het Prinsbisdom Luik, nabij de Achelse Kluis, stond nog een schuurkerk, die ook katholieke gelovigen uit andere dorpen bediende. Restanten van die kerk zijn nog terug te vinden. Naar aanleiding van de Vrede van Munster (1648), waarbij de katholieke eredienst werd verboden in de Noordelijke Nederlanden, stichting in 1656 door katholieken uit Waalre, Valkenswaard en Schaft van een kapel in vakwerkbouw vlak over de grens in Achel, het zogenaamde "oratorie van Verckens-weerth" of "Weerderhuys". Na 1672 werden de vervolgingsplakaten ingetrokken en viel deze grenskerk in onbruik.

8.26.16.003 Schuilerkerk op Agnetendal, Dommelen

Vanaf 1648 kwam de kerk in handen van de protestanten, die vanwege hun geringe aantal niet in staat bleken de kerk te onderhouden. Tot 1798 kerkten de Dommelse katholieken in de kloosterkapel van het Agnetendal. Toen in 1716 de zusters onder dwang het klooster moesten verlaten, bleef de kapel 'als schuurkerk' in gebruik. Op voorwaarde dat de toren verwijderd zou worden, immers een schuur of schuilerkerk mocht niet als kerkgebouw herkenbaar zijn. De kloosterkapel werd in 1821 gesloopt toen de oude kerk van Dommelen weer bruikbaar was.

8.26.16.004 Schuurkerk Borkel

Aan de kerk van 1844 ging een schuurkerk vooraf. In juli 1648, was het na de Vrede van Munster voor katholieken 'op straffe van' verboden om openlijk hun geloof te belijden. Voor het houden van heimelijke diensten werd in de steden, uitgeweken naar schuilerkerken en op het platteland naar schuurkerken. In Borkel mocht de dienstdoende priester er alleen voor eigen godsvrucht de mis doen. De gelovigen moesten naar de 'heikerk' in Bergeijk. Het kwam er op aan geen argwaan te wekken. Daarom gebruikt men schuren of woonhuizen als kapel. Later na 1672 mocht men, mits de speciale vergunning werd verleend, eenvoudige 'gebedsplaatsen' bouwen die echter op geen enkele wijze de uitstraling van een kerk mochten hebben. In 1690 werd Borkel een zelfstandig parochie en werd een schuurkerk gebouwd. In 1788 werd het gebouw vernieuwd en vergroot. Tot 1807 was de kerk nog in goede staat, in 1836 was het gebouw sterk vervallen. Deze Borkelse schuurkerk heeft rond 1500 ten zuiden van de eerdere Antoniuskapel gestaan, buiten de kom van het dorp. Waarschijnlijk was het de oorsprong van 'Borkel en Schaft de bedevaartplaats' voor St. Antonius Abt. Begin 1900 was de eerste zondag na 17 januari altijd een speciale dag voor Borkel en Schaft. Pelgrims kwamen van heinde en verre en de jaarmarkt werd ook op die dag gehouden. Naast vee werd hier vooral hout verkocht. In het anders zo rustige dorp heerste dan een drukte van belang. Volgens pater Dominicus de Jong van de Achelse Kluis, is de tweede schuurkerk kort voor 1690 gebouwd op de 'Strater Akker' een terrein van 35 are en 69 ca. Uit archiefstukken blijkt dat de schuurkerk in 1778 vernieuwd en vergroot mocht worden. Er kwam zelfs in 1791 een klokkenstoel met twee klokken voor de kerk te staan.³⁰⁴ Op één van de klokken stond te lezen: *Ik heet Sint Bernardusklok – Henricus Petit me fecit anno 1791*. De klokken zijn later over gebracht naar de Achelse Kluis. Naar verluid zou de kleinste klok het middeleeuwse 'Sint Petrusklokje' thans als 'Angelusklokje' dienst doen op de Achelse kluis.³⁰⁵

8.26.16.005 Schuurkerk Schaft

Ook de kapel van Schaft werd na de vrede van Munster 1648 gesloten. In 1816 of 1819 (verschillende bronnen: Van Laarhoven en Panken) werd de kapel gesloopt. De materialen werden gebruikt voor het herstel van de schuurkerk die werd gebouwd rond 1673. Schuurkerk gebouwd in 1673. Vanaf 1690 werd er een priester aangesteld voor Borkel en Schaft samen. De schuurkerk stond ooit ongeveer waar nu boerderij Dorpsstraat 112 staat aan de Dorpsstraat. Aan de overkant van de weg lag het kerkhof, ongeveer daar waar nu (anno 2010) het Mariakapelletje staat.

³⁰⁴ Van de Sijpe, 1996.

³⁰⁵ Aaftink, 1990.

26.17. Seminarie

26.18. Stokske

8.26.18.001 Kaske op de Kerkakkers van Valkenswaard

In 1839 zogenoemd perceel op de Kerkakkers (A601).³⁰⁶

De naam herinnert aan een eenvoudig kapelletje, bestaande uit een kastje met een beeldje erin aan een paal of iets dergelijks.

8.26.18.002 Drie Kassen, Valkenswaard

Deze naam komt voor vanaf 1807 voor de wegenwaaier ten zuiden van de kom van Valkenswaard. Mogelijk herinnert de naam aan drie “keskes” bestaande uit een kastje met een beeldje erin, aan een paal of iets dergelijks, die dit voor reizigers belangrijke punt gemarkeerd hebben.

Afbeelding: Een “keske” of “stokske” te Genk.

26.19. Wegkruis

8.26.19.001 Hagelkruis

Op de kruising van de Dommelsedijk en een akkerweg stond ooit een houten kruis ter bescherming tegen hagelslag en andere oogstvernielende neerslag.³⁰⁷

8.26.19.002 Kruis Abdijweg, kruising Kluizerdijk

Het kruisbeeld is in 1931 aan de Achelse Kluis geschonken door de familie van kloosterbroeder Petrus Koch (1863- 1938) bij zijn 40-jarig priesterjubileum als pater Mathias. Er werd van hem verteld dat hij een heel bijzonder type was: hij was vervelend, vaak ziek maar ook een buitengewoon boeiend verteller. Bij de onthulling was de gehele kloostergemeenschap aanwezig. Op de sokkel werd een plaatje aangebracht met een citaat uit het Johannes-evangelie: "Wanneer ik van de aarde ben opgeheven zal ik alles tot mij trekken". De paters mochten zich aanvankelijk niet over de Tongelreep begeven, maar dat daarna anders: het was voortaan toegestaan om over de brug te gaan tot bij het kruisbeeld.

Aanvankelijk bevond zich rond het kruisbeeld een smeedijzeren hekwerkje. Eind 1997 blijkt dat het houten kruis is beschadigd op de half-houtse-verbinding van de balken en moet worden vervangen. Ook het corpus verkeerde in slechte staat en miste bijvoorbeeld armen en benen. In het voorjaar 1998 werd het corpus gerestaureerd door W. Coolen en maakte het Borkelse timmerbedrijf G. Mensch een nieuw kruis uit merantihout, qua afmetingen identiek aan het oude kruis, dat waarschijnlijk op zijn beurt zelf ook al een vervanger was van de oorspronkelijke crucifix. Het nieuwe beeld is op 8 juli 1998 opnieuw geplaatst maar het corpus verdween al na enkele weken waardoor het kruis enige tijd zonder corpus bleef. In het voorjaar van 2001 heeft een anonieme begunstiger een nieuw kunststof corpus geschonken dat is vervaardigd door een kunstenaar uit Kevelaer. Dit nieuwe corpus is op 6 april 2001 geplaatst.³⁰⁸

³⁰⁶ Mélotte en Molemans, 1979, 160.

³⁰⁷ Mélotte & Molemans, 1979, 128

³⁰⁸ Van Mierlo 2021.

Afbeelding: het wegruis op de kruising van de Abdijweg met de Kluizerdijk (Google streetview 2025).

26.20. Mirakelkuil

26.21. Klok- of Luihuis

8.26.21.001 Luihuis Dommelen

Bij de middeleeuwse parochiekerk van Dommelen stond een luihuis. Zie verder op 8.26.1.015.

8.26.21.002 Klok Sint Jozefkerk, Eindhovenseweg 73, Valkenswaard

De luidklok van de voormalige Sint-Jozefkerk (1963-1990) - op 13 juni 1963 ingezegend door deken J. Bertens - wordt na de afbraak in juni 1990 van het kerkgebouw, overgebracht naar de fusieparochie Valkenswaard-Noord en als ornament geplaatst aan de zuidzijde van het kerkplein voor de St. Antoniuskerk aan de Eindhovenseweg. De klok draagt de tekst: 'H. Jozef / Ik verkondig u de glorie van God's naam / Ik nodig u uit ter kerke, allen tesaam / Valkenswaard A.D. 1963 / Durante concilio Vaticano Secundo'. Het laatste tekstgedeelte verwijst naar het op dat moment gaande zijnde Tweede Vaticaans Concilie.

Afbeelding: De St. Jozefkerk met links de toren en positie van de klok op het kerkplein in 2020 (uit Van Mierlo 2021).

Thema: 27 Meubilair

In het landschap komen vanouds tal van kleine elementen voor die een of andere functie hadden, maar niet onder een van de gebruikte rubrieken gebracht kunnen worden. Dit is de restcategorie die alles opvangt wat niet onder een van de eerdere thema's terecht kan.

27.1 Bijzondere boom

Boom die botanisch bijzonder is, bijzonder oud is, dorpslinde, heilige eik etc.

In vele gemeenten van Brabant bevinden zich zeer oude lindebomen. De lindeboom werd, evenals de eik, op een centrale plaats in een dorp geplant, waar onder recht werd gesproken. Voor boerderijen werd een aantal linden geplant om de rieten daken tegen de stormwinden te beschermen. Ze werden tevens geplant voor boerenherbergen en uitspanningen om de gelagkamer in de zomer koel te houden. 'In de hof voor of achter de herberg trof men een of meer lindebomen aan, met een rond plankier om de stam als tafel voor het te schenken gerstebier, terwijl men op houten banken hieromheen zat. Ook de mik of draaiboom boven de welput draaide vaak in een gaffel van een lindeboom.'³⁰⁹ De schepenbank, een stenen of houten "bank", waar de schepenen in de open lucht hun zittingen hielden werd het liefst gesitueerd onder een mooie lindeboom.³¹⁰ Lindebomen speelden ook een belangrijke rol bij pogingen tot genezing van allerlei ziekten. Zo knielden in Eersel de gelovigen biddend bij een lindeboom neer, kropen ze om de boom heen en staken spelden in de bast om van koorts genezen te worden.³¹¹ Een leuk detail is dat onze voorouders thee zetten van de lindebloesem.

Stuifmeelonderzoek van de bodem heeft uitgewezen, dat al in het boreale tijdperk (8.000-5.000 v. C.) naast de berk, den, wilg en eik, ook de linde werd aangetroffen. De thans in ons land meest voorkomende soort is de zomerlinde, welke van half juni tot half juli bloeit en dan in wijde omtrek aan haar heerlijke geur merkbaar is. Er zijn veel persoonsnamen, plaatsnamen en bedevaartoornden waarin de Linde, of een verbastering daarvan, voorkomt. Het veelvuldig voorkomen van deze naam duidt eveneens op het veel voorkomen van deze boom, die in de Middeleeuwen en later een belangrijke rol heeft gespeeld in het volksleven en in de volksoverlevering.³¹²

Hieronder volgt een overzicht van de opgenomen bomen. Een actueel overzicht van monumentale bomen in Valkenswaard, Dommelen, en Borkel en Schaft is te vinden op [Portaal Valkenswaard](#).

Uniek nr	Start	Ned. Naam	Standplaats
8.27.8.214	1840 - 1850	Zomereik	* Schafterekker, Schaft vanaf maastrichterweg de Peedijk op, even voorbij schafterekker rechtsaf
8.27.8.215	1900 - 1910	Bruine beuk 3x	voortuin Bergstraat 5, Dommelen
8.27.8.218	1860 - 1870	Bruine beuk	voortuin pastorie, Bergstraat17, Dommelen
8.27.8.219	1880 - 1890	Tulpeboom	achtertuint, Bergstraat 17, Dommelen
8.27.8.220	1890 - 1900	Amerikaanse eik	Parochiepark voorkant Bergstraat 15, Dommelen
8.27.8.222	1880 - 1890	Hinokicypres	parochiepark, Bergstraat 15, Dommelen
8.27.8.223	1900 - 1910	Hollandse linde	achtertuint pastorie, Bergstraat 17, Dommelen
8.27.8.225	1840 - 1850	Diverse soorten	Dommelstaat 41, Dommelen
8.27.8.226	1840 - 1850	Tamme kastanje	* Dommelstraat 41, Dommelen
8.27.8.227	1860 - 1870	Oosterse plataan	langs oprit Dommelsestraat 41, Dommelen
8.27.8.228	1860 - 1870	Hollandse linde	In border naast oprit Dommelsestraat 41, Dommelen
8.27.8.229	1860 - 1870	Zomerlinde	Dommelsestraat 41, Dommelen
8.27.8.230	1870 - 1880	Zomereik	Rand van het park, Dommelstr.41, Dommelen
8.27.8.231	1890 - 1900	Bruine beuk	In park, Dommelstr. 41, Dommelen
8.27.8.232	1880 - 1890	Amerikaanse eik	* Brouwersbos, Helenadal, Dommelen

³⁰⁹ Bolmers, 1975, 40.

³¹⁰ K.Leenders, *Toelichting bergippen* CHI (z.p. z.j.)

³¹¹ Van Asseldonk, 2003, 133.

³¹² Bolmers, 1975, 41.

8.27.8.233	1830 - 1840	Zomereik	* Dorpsstraat 85, Schaft Bij Schafterekker hakhoutbosje: Vanaf Maastrichterweg de Peedijk op, even
8.27.8.234	1860 - 1870	Zomereik 3x	* De Sil, bij oude spoorlijn, Valkenswaard
8.27.8.236	1880 - 1890	Beuk	Plantsoen Europalaan/v.Beststraat, Valkenswaard
8.27.8.237	1860 - 1870	0	* Bergstraat 54, Dommelen
8.27.8.238	1860 - 1870	Dwergcypres	* Bergstraat 52, Dommelen achtertuin
8.27.8.239	1880 - 1890	Suiker esdoorn	border tussen oprijlanen Bergstraat 52 en 54, Dommelen
8.27.8.240	1910 - 1920	Bruine beuk	Bergstraat 52, Dommelen
8.27.8.243	1890 - 1900	Bruine beuk	* Markt 3, Valkenswaard
8.27.8.244	1890 - 1900	Hemelboom	* Markt 3, Valkenswaard
8.27.8.245	1890 - 1900	Moerascypres	Bergstraat 3, Dommelen
8.27.8.246	1910 - 1920	Zomereik	Voortuin Bergstraat 3, Dommelen
8.27.8.247	1890 - 1900	Hollandse linde	* Markt, plantsoen voor kerkje, Valkenswaard
8.27.8.248	1870 - 1880	Zomereik	'hoge akkers' in weiland Goorkes ten zuiden v.d. Dommelseweg, Valkenswaard
8.27.8.249	1860 - 1870	Witte paardenkastanje	Kromstraat 82, Valkenswaard
8.27.8.250	1890 - 1900	Bruine beuk	* Achtertuin, Leenderweg 1, Valkenswaard
8.27.8.251	1860 - 1870	Gewone plataan	* Dommelseweg 28A / 30, Valkenswaard
8.27.8.252	1920 - 1930	Winter linde	Voortuin Dommelseweg 28, Valkenswaard
8.27.8.253	1900 - 1910	Beverboom	Voor tuin Luikerweg 54, Valkenswaard
8.27.8.254	1860 - 1870	0	Luikerweg 100, Valkenswaard
8.27.8.255	1860 - 1870	Witte paardenkastanje	* Tuin villa, Luikerweg 100, Valkenswaard
8.27.8.256	1860 - 1870	Zilverlinde	* Tuin villa, Luikerweg 100, Valkenswaard
8.27.8.257	1860 - 1870	Trompetboom	achtertuin Tuin villa, Luikerweg 100, Valkenswaard
8.27.8.258	1880 - 1890	Bruine beuk	achterTuin villa, Luikerweg 100, Valkenswaard
8.27.8.259	1850 - 1860	Beuk	Achter pastorie, Borkel
8.27.8.260	1890 - 1900	Taxus - Venijnboom	* Tegenover gemeentehuis, De Hofnar, Valkenswaard
8.27.8.261	1870 - 1880	Hollandse linde	voor -zijtuin met gezicht naar pand aan linkerzijde * Achterste Brug 8, Borkel
8.27.8.262	1910 - 1920	Steeliep	* Hoeverdijk 109, Borkel
8.27.8.263	1890 - 1900	0	Tuin Dommelsche Bierbrouwerij, Brouwerijplein 84, Dommelen
8.27.8.264	1900 - 1910	Valse acacia	* Tuin Dommelsche Bierbrouwerij, Brouwerijplein 84, Dommelen
8.27.8.265	1890 - 1900	Bruine beuk 2x	Tuin Dommelsche Bierbrouwerij, Brouwerijplein 84, Dommelen
8.27.8.266	1900 - 1910	Zomereik 2x	* Paardenwei Zandbergstraat 102 Valkenswaard
8.27.8.267	1910 - 1920	Bruine beuk	Bij visvijvers van Hengelsportvereniging, Valkenswaard
8.27.8.268	1910 - 1920	Amerikaanse eik	Leenderweg 166, Valkenswaard
8.27.8.269	1910 - 1920	Honingboom	N.O.hoek kruispunt St.Anthoniusstr / Heidalen
8.27.8.270	1900 - 1910	Gewone plataan	In linkerhoek voortuin naast oprit* Molenstraat 204, Valkenswaard
8.27.8.271	1880 - 1890	0	Molenstraat 210, Valkenswaard
8.27.8.272	1880 - 1890	Zomereik	Molenstraat 210, Valkenswaard
8.27.8.273	1900 - 1910	Amerikaanse eik 2x	Voor nieuwe flats, Valkenierstraat, Valkenswaard
8.27.8.274	1880 - 1890	Beuk	Valkenierstraat, Valkenswaard
8.27.8.275	1890 - 1900	Zilver esdoorn	Molenstraat 210, Valkenswaard

8.27.8.276	1900 - 1910	Zilverlinde	Molenstraat 210, Valkenswaard
8.27.8.277	1900 - 1910	Zomereik 5x	Bosstraat, hoek Acacialaam en tuin Bosstr. 59, Valkenswaard
8.27.8.278	1880 - 1890	Zomereik	* Bij 't Heihuis, Einhovense Golf, Valkenswaard
8.27.8.279	1900 - 1910	Beuk	Nabij pand, Achterste Brug 16, Borkel
8.27.8.280	1910 - 1920	Zomereik 6x	In weiland achter boerderij, Dorpstraat 13, Borkel
8.27.8.281	1910 - 1920	Schietwilg	Achterzijde Markt 66,hoek Beiaardstraat/Kerkweg,Valkenswaard
8.27.8.282	1910 - 1920	Zilver esdoorn	Tussen St.Nicolaasschool, Kromstr. en flat Dommelseweg, achtertuin flatgebouw
8.27.8.283	1910 - 1920	Witte paardenkastanje	Florapark tegenover Dommelseweg nr.8, Valkenswaard
8.27.8.284	1900 - 1910	Zomereik 5x	Op erf oude boerderij Korfvlechterwei 79, Dommelen
8.27.8.285	1900 - 1910	Zomereik	Tussen Martinusschool en watertje de Loop aan de Groenstraat,Dommelen
8.27.8.286	1900 - 1910	Zomereik	In natuurgebied Malpiebeemden, Valkenswaard
8.27.8.287	1900 - 1910	Zomereik	Weiland westelijk van dijk, Malpiebeemden, Valkenswaard
8.27.8.288	1900 - 1910	Zomereik 9x	Dijk achter boerderij Tegenbosch, Poterseind, Malpiebeemden
8.27.8.289	1900 - 1910	Zomereik 2x	In weiland achter boerderij, Poterseind 15, Schaft
8.27.8.290	1910 - 1920	Hollandse linde 3x	voor 't pand Dorpsstraat 74, Borkel, Valkenswaard
8.27.8.291	1880 - 1890	0	Alg.Begraafplaats, Kerkhofstraat, Valkenswaard
8.27.8.292	1880 - 1890	Bruine beuk	Begraafplaats, Kerkhofstraat, Valkenswaard
8.27.8.293	1880 - 1890	Gewone esdoorn	Begraafplaats, Kerkhofstraat, Valkenswaard
8.27.8.294	1880 - 1890	Mammoetboom	Begraafplaats, Kerkhofstraat, Valkenswaard
8.27.8.295	1890 - 1900	Wierrookceder	Begraafplaats, Kerkhofstraat, Valkenswaard bij binnenkomst iets verder aan de rechterkant
8.27.8.296	1810-1820	Fraxinus excelsior / Es	Staat in agrarisch gebied aan de oostzijde van Zeelberg. Tegenover nr. 52
8.27.8.297		Zomereik	In weiland nabij Frankhof in Dommelen
8.27.8.298		Fladderiep	Bij Hoeverdijk 109

Hiernaast zijn op de erfgoedkaart nog eens 1935 bijzondere bomen overgenomen van het gemeentelijke overzicht met alle monumentale en waardevolle bomen in Valkenswaard, zie [Valkenswaard houdt van bomen | Valkenswaard](#).

Afbeelding: Zomereik in de Goorkes in Valkenswaard (foto www.monumentaltrees.com; foto Nardo Kaandorp).

Afbeelding: Fladderiep aan de Hoeverdijk, Achterste Brug (foto www.monumentaltrees.com).

Afbeelding: Bruine beuk in de pastorietaan van Bergstraat 17 in Dommelen (foto www.monumentaltrees.com).

Afbeelding: Mammoetboom op het oude kerkhof van Valkenswaard (maart 2011)

27.2 Fontein

Min of meer monumentale waterfontein.

27.3 Gedenkteken

Profaan beeld of tekst als monument, herinnerend aan gebeurtenis of iets dergelijks.

8.27.3.001 Bevrijdingsmonument hoek Luikerweg – Oude Dorpsstraat, Borkel

Op de hoek van de 'Oude Dorpsstraat' en de Luikerweg staat links een monument ter herinnering aan de eerste ontmoeting van enkele burgers met de geallieerde bevrijders in september 1944.³¹³ Het monument werd, in opdracht van de gemeente vervaardigd in 1995 door Ramaz Gojati. Hij is een kunstenaar uit Georgië en deelnemer van het beeldhouwers- symposium van stichting 'De Stenen Poort' uit Borkel. Tijdens een verkenningstocht van de geallieerden, tijdens de voorbereidingen voor Operation Market Garden ontmoetten beide gezelschappen zich op deze plaats.³¹⁴ Helaas vallen in het verdere verloop van die dag, enkele slachtoffers uit Borkel en Schaft te betreuren. Volledig verrast door de stoutmoedige verkenningstocht van de geallieerden werd door de Duitse militairen, in stelling aan beide zijden van de Luikerweg, alsnog verzet gepleegd op de terugkerende Geallieerde militairen. Zij waren op dat moment direct over de grens in Lommel-Kolonie gelegerd.

³¹³ Werkgroep Valkenswaard in Oorlogstijd (VIO) Weerderheem – Voorstudie - *Van Brug tot Brug*.

³¹⁴ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

Afbeelding: Bevrijdingsmonument op de hoek Luikerweg – Oude Dorpsstraat in Borkel (foto Google Maps 2024).

8.27.3.002 Oorlogsmonument, Verzetsstrijdersplein, hoek Leenderweg/Bakkerstraat

De bronzen vrouwenfiguur - gemaakt door Theo van der Nahmer (Stratum 1917 - Den Haag 1989) - staat op een tufstenen voetstuk met daarop de tekst 'Wij / gedenken'. De vrouw straalt onverzettelijkheid uit en tegelijkertijd suggereert haar houding beweging en actie. Het is een monument ter ere van hen die voor de vrijheid vochten en vielen in de Tweede Wereldoorlog in Valkenswaard en elders. Het beeld is aangeboden door stichting Comité Oorlogsmonumenten onder voorzitterschap van C. de Zeeuw en op 17 september 1953, negen jaar na de bevrijding van Valkenswaard, onthuld door mej. Poppeliers, nabestaande van een van de Valkenswaardse gesneuvelden, Johannes Poppeliers, die als militair op 10 mei 1940 bij St. Agatha het leven liet.³¹⁵

Afbeelding: Het Monument in 2020.

³¹⁵ Van Mierlo 2021.

8.27.3.003 Wandkleed Heilige Willibrordus, Apostel van Brabant (Luc van Hoek, 1910-1991)³¹⁶

Locatie: Binnenzijde Sint Nicolaaskerk, Markt 53

Het wandkleed - voorstellende het leven van St. Willibrordus, Apostel van Brabant - is, naar een ontwerp van Luc van Hoek (Tilburg 1910 - Goirle 1991), geweven door atelier Diepen in Tilburg. Het representeert gematigd modern-religieuze kunst uit de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw 'n het behoort tot de monumentale wandkunst, een kunstvorm waarvan weinig voorbeelden resteren. Van Hoek beeldde het leven van St. Willibrordus op eigentijdse wijze af met strak en enigszins geabstraheerd weergegeven figuren, maar met verwijzingen naar de traditionele iconografie. Deze 'mix' getuigt van durf, originaliteit en artistieke van de maker.

Het wandkleed is door het college van B en W op 12 mei 2020 op advies van de A2 Erfgoedcommissie aangewezen als beschermd gemeentelijk cultuurgood.

Afbeelding: Willibrordustapijt van Luc van Hoek (foto Valkenswaard24).

8.27.3.004 Wandkleed Twee personen met muziekinstrumenten³¹⁷

Binnenzijde bibliotheek Valkenswaard - De Hofnar 12.

Het wandkleed - voorstellende twee mensfiguren met muziekinstrumenten - stamt uit 1958 en heeft gehangen in het voormalige Hertog Jan College aan de Merendreef te Valkenswaard. Het is een wandkleed gemaakt door Willi Martinelli (1914-1983) in een lyrisch abstracte stijl, waarop figuren met dynamiek en expressie zijn weergegeven. De kunstenaar speelde als het ware een spel met figuratie en abstractie: de vanuit verschillende hoeken afgebeelde figuren met muziekinstrumenten zijn, zij het met enige moeite, te onderscheiden. Het moderne wandkleed is voornamelijk 'een getuige' van de periode waarin binnen de seculiere kunst het spanningsveld tussen figuratie en abstractie van kracht was.

Het wandkleed is door het college van B en W op 12 mei 2020 op advies van de A2 Erfgoedcommissie aangewezen als beschermd gemeentelijk cultuurgood.

27.4 Hek

Hek, tolhek, niet behorend bij de beemden of de akkers.

27.5 Kinderkolonie

Huis in de bossen waar de "Rotterdamse bleekneusjes" weer wat kleur konden opdoen.

27.6 Poel

Waterplas op boerenerf, langs de weg of op plein, brandput of bluskuil. Wielen langs dijken zijn opgenomen onder thema Beemden.

8.27.6.001 Bluskuil Markt Valkenswaard³¹⁸

³¹⁶ Cultuurhistorische waardestelling van twee wandkleden - L.M. Almering-Strik (2020).

³¹⁷ Cultuurhistorische waardestelling van twee wandkleden - L.M. Almering-Strik (2020).

³¹⁸ W. Peels, Heemkundekring Weerderheem, 2025: Oude dorpspomp in ere hersteld. Beschrijving vanuit historisch perspectief.

Op 23 juli 1821 lezen we in de gemeentearchieven enkele bepalingen ter voorkoming van brand. Een daarvan is dat het verboden is om in de brandkuilen “eenig pluksel, spurrie, groen of andere fouragie onder welke benaming ook, te wasschen”. Hierbij worden de volgende brandkuilen genoemd:

- “De wetering te Ginhoven, zeer nabij het hujs van Joseph Baken en de kuijl tegenover het huis van Nicolaas vd Broek,
- De wetering in de kom der gemeente, achter het raadhuijs,
- De wetering in de Kromstraat voor het hujs, vanouds genaamd het Paradijs,
- De Maastrichterstraatsche wetering, aan het veld van Jan Dankers, herkomstig van A.W. Koocken,
- De kuil voor het hujs van Jan Govers in de Delishurk
- De wetering op de Zeelberg onder gemeentens plantage en over het hujs van Willem Feijen en die van Gerard van Nunen
- In de nog aan te leggen kuilen”

De wetering in de kom der gemeente, achter het raadhuis, wordt gevoed door de “dorper loop”. Deze loopt van de brandkuil via de Kerkakkers, Geenhoven en de Geenhovense Beemden naar de Dommel. Een anderen benaming voor deze loop is “de rijt”. De bluskuil op de Markt wordt in 1913 gedempt.

Afbeelding: de bluskuil op de Markt van Valkenswaard, met direct ernaast het oude raadhuisje op de kadasterkaart van 1830.

8.27.6.002 Bluskuil Geenhoven

8.27.6.003 Bluskuil Papenhoek, Dommelen

8.27.6.004 Bluskuil Kromstraat

27.7 Pomp

Openbare drinkwaterpomp op straat of plein.

8.27.7.001 Pomp marktplein Valkenswaard³¹⁹

De dorpspomp werd geplaatst tussen 1898 en 1900 en heeft er gestaan tot 1955, toen die gelijktijdig met de 3^e kiosk is afgebroken.

Op 26 okt 1898 (Inv.nr. 352) ontvangt de gemeenteraad een adres van de weduwe A. Mollen en acht anderen, “verzoekende het plaatsen eener pomp op de put op het marktplein, waardoor een einde zal worden gemaakt aan den overlast van het reizende kermisvolk.” Na eenige discussie is besloten (Inv.nr. 388) “adressante mede te deelen, dat het werk te kostbaar is voor het weinige genot dat er bij gelegenheid der kermisdagen van gemaakt kan worden en voor de kinderen eene gelegenheid geeft daarvan misbruik te maken, waardoor de grond nabij de pomp drassig wordt en alzoo ook het plein zoude ontsieren.”

³¹⁹ W. Peels, Heemkundekring Weerderheem, 2025: Oude dorpspomp in ere hersteld. Beschrijving vanuit historisch perspectief.

Afbeelding: De pomp op het Marktpllein, uiterst links op de foto, met de 2^e kiosk in 1910 of 1921.³²⁰

8.27.7.001 Pomp marktpllein Dommelen

Afbeelding: Dorpspomp in Dommelen (maart 2011)

27.8 Schaapskooi

Stal speciaal voor schapen, meestal op de heide of aan de rand ervan.

27.9 School

Zowel de oude parochieschool, als eventuele Latijnse school, HBS en andere typen.

Valkenswaard

³²⁰ Bots & Mélotte , 1977, 294

8.27.9.001 Sint Antoniusgesticht, Maastrichterweg Valkenswaard³²¹

Deken Van Sluisveld stichtte aan de Maastrichterweg een huis voor de Franciscanessen van Oirschot. Hij gaf in 1894 opdracht voor de bouw van scholen, een gasthuis en een klooster. De zusters arriveerden in 1896. Zij hadden hun werk in het gasthuis en de school.

In 1896 werd, haast op het laatste moment, de dure verbouwing/uitbreiding van de toenmalige Lagere School aan de Maastrichterweg afgeblazen. P. Gijrath was de initiatiefnemer om de uitbreidingsplannen van de school uit te stellen. Na overleg bereikten de gemeente en het bestuur van de Sint Nicolaasparochie een akkoord. Met een bedrag van f22.000,- werd de oprichting van het oude mannenhuis, een school voor gewoon lager onderwijs aan meisjes én een bewaarschool mogelijk. De gemeenteraad stelde uiteindelijk, op voorstel van wethouder Van de Ven, het subsidiebedrag vast op f18.000,-. In ruil voor deze financiële ondersteuning moest de parochie wel zorg dragen voor de inrichting van het gasthuis, de school en de bewaarschool. Verder werd vastgelegd dat naast alle zieken, gelijk van welke gezindheid ook, plaats gemaakt moest worden voor ten minste zes oude van dagen. De kerkbesturen verklaren nuchter:

*'Den 26 mei 1896 hebben de zusters moederkens Oirschot, ten getale van 8, het Sint Antoniusgesticht betrokken en den 1 juni daaraan volgend de scholen geopend. Moeder overste was zuster Leonarda'.*³²²

In 1967 werd vanwege een nijpende behoefte aan parkeerplek in het centrum van Valkenswaard door de gemeenteraad het leegstaande pand gekocht voor een bedrag van f 190.000,-. Vervolgens werd het in februari 1968, door het Bergeijkse slopersbedrijf A. Veldman, met de grond gelijk gemaakt. Thans, anno 2010, liggen de plannen klaar voor nieuwbouw. Naast appartementen zullen er ook eengezinswoningen gebouwd worden.

Afbeelding: De meisjesschool, annex "bewaarschool" en het "liefdegesticht" samen in één gebouw in de Maastrichterstraat³²³

8.27.9.002 De Eerste Muziekschool, Bakkerstraat 67 Valkenswaard

Een eenvoudig huis met mansardedak en aanbouw in dezelfde stijl met een plat dak. In de gevel prijken 6 muurankers. Eentje heeft de vorm van een muzieknoet en 5 ervan zijn klassiek uitgevoerd. Een kleine verwijzing naar de 1ste muziekschool van Valkenswaard. Meester Piet van Rooij gaf hier accordeon en gitaar les. De lessen werden bij hem thuis in zijn accordeon en gitaarwinkel gegeven. De keuze voor deze twee instrumenten was waarschijnlijk niet toevallig want Meester Piet had een winkel waarin hij toevallig accordeons en gitaren verkocht. In de periode 1950/60 kregen circa 60 tot 70 leerlingen hun eerste serieuze muzieklessen. Piet van Rooij zelf zonder muziekopleiding werd evengoed geprezen voor zijn muzikale prestaties als muzikant.³²⁴

³²¹ Liefdegesticht St. Antonius, in: C. van den Besselaar e.a. (red.), Het leven in Valkenswaard vanaf het midden van de negentiende eeuw, deel 4: Zorg in Valkenswaard (Vianen 2014).

³²² Latjes, 1982.

³²³ Bots & Mélotte, 1977, 302

³²⁴ Van Moolenbroek en Hermesen, 2010.

Meer info op pag 182 van 'Toonaangevend Valkenswaard' - Anderhalve eeuw muziekgeschiedenis - Valkenswaard november 2009 - Historisch Genootschap Valkenswaard - M.W.C.J.N. van Mollenbroek, factor.

Afbeelding: Voormalige muziekschool aan de Bakkerstraat (Google streetview 2023).

8.27.9.003 Hertog Jan College aan de Merendreef, Valkenswaard

De hbs, inmiddels het Hertog Jan College aan de Merendreef, ondergaat in 1956 een uitbreiding met een middelbare meisjesschool en in 1962 met een gymnasium.

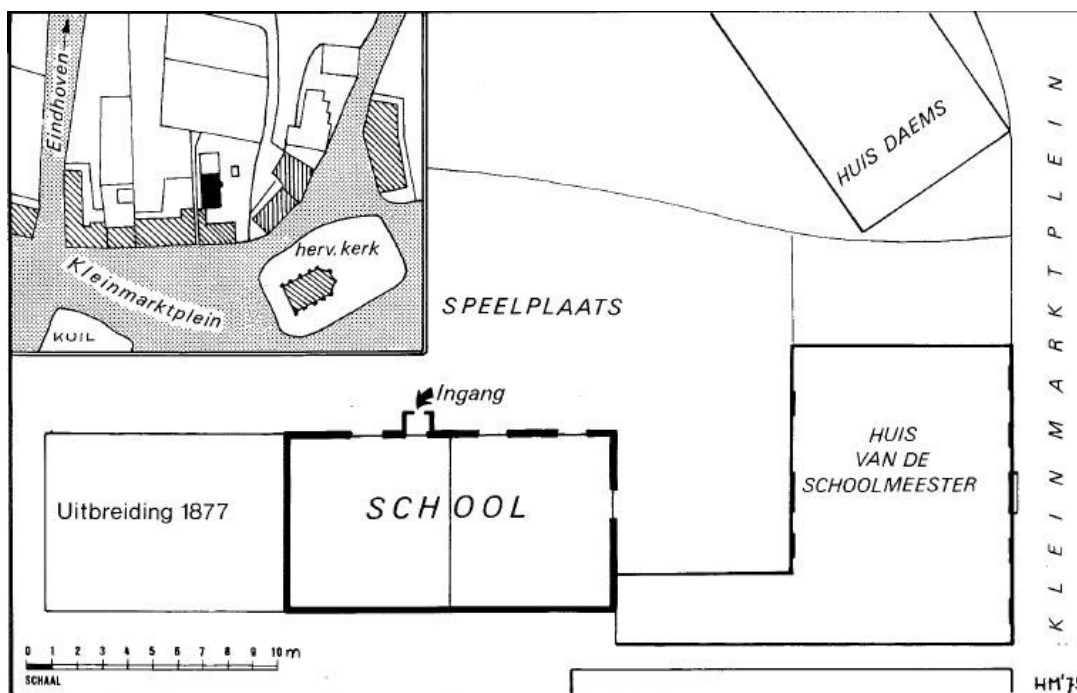

Afbeelding: Het Hertog Jan College aan de Merendreef, in gebruik genomen in 1957, begin deze eeuw afgebroken (foto uit Canon van Valkenswaard, p. 179).

8.27.9.004 Oude School, Markt 4 Valkenswaard

De kadasterkaart geeft ter plaatse van het huidige pand (8.27.9.003 Woning schoolhoofd, Markt 4 Valkenswaard) de school aan.

Hierbij nog een plattegrond van de school:

Afbeelding: Plattegrond van de school aan de Markt. Vanaf de verbouwing in 1851 tot aan de uitbreiding in 1877 bood dit schooltje plaats aan gemiddeld 100 schoolkinderen. (Tek. H.M. 1975) ³²⁵

8.27.9.005 School bij Antoniuskerk, Eindhoveneweg Valkenswaard

Op 26 april 1921 werden door de gemeente plannen gemaakt om een 4de lagere school te laten bouwen. Dit keer in de nabijheid van de Sint Antoniuskerk aan de Eindhoveneweg.

Januari 1925 verzocht het kerkbestuur de gemeenteraad om medewerking voor de oprichting van een 'bijzondere lagere school'. Eind februari 1925 viel het besluit van de gemeenteraad om 'School C' aan het kerkbestuur aan te bieden. Voorwaarde was wel dat er plaats zou zijn voor tenminste 193 leerlingen met ten hoogste 48 leerlingen in één lokaal. Bij de overdracht van het gebouw op 1 mei 1925 kreeg het de naam Sint Antoniuschool. Later veranderde die in Mariaschool. In 1948 was er dringend behoefte aan een uitbreiding van die school daarom werden 3 lokalen bijgebouwd. In augustus 1977 werd de school opgedoekt. De gemeente werd eigenaar van het gebouw en verhuurde het per 1 september 1977 aan de sociaal-culturele stichting De Draaikolk.

Is inmiddels verdwenen.

8.27.9.006 St Nicolaaskleuterschool - Antwerpsebaan 1

1959 bouw L.O. meisjes – schoolbestuur RK - Sint Nicolaasparochie

1963 bouw berging t.b.v. gymmateriaal

1966 wijzigingen schoolgebouwen

1987 bouw schansmuur – bouwheer Sint Nicolaasparochie

Is afgebroken.

8.27.9.007 Sint Antoniuschool - Carolusdreef 100

(voor 1/2/1975 Valkenierstraat)

1960 bouw van een LO school met rijwielberging

RK bestuur vanaf 1977 uitbreiden school – bouwheer Gemeente Valkenswaard

Is afgebroken.

8.27.9.008 Sint Jan L.O. school - Ch. Ruijs de Beerenbrouckstraat 39

1954 – bouw 8 klassen L.O.

1985 – interne verbouwing Gemeente bestuur L.O.school

³²⁵ Bots & Mélotte, 1977, 109

Afbeelding: Sint Jan school (Google streetview 2025).

8.27.9.009 Sint Bernadette - Emmalaan 5 en 7

1960 Landbouwschool - Initiatief Boeren Bond – Spoorlaan Tilburg
 1970 Christelijke BB Tilburg bouwen 5 klassen Huishoudschool
 1974 bouw 2 klassen demontabele klasgebouwen
 1975 bouw kleedlokaal – BB Tilburg
 1982 NCB Tilburg (voorheen BB) uitbreiden scholengemeenschap Bernadette
 1985 NCB gymlokaal
 Volledig vernieuwd.

8.27.9.010 Ambachtschool - Geenhovensedreef 36

1950 Bouw van semipermanent schoolgebouw - Bestuur alle RK Ambachtscholen
 1955 Vereniging tot NO V'w
 1956 er LO tot NO V'waard
 Is afgebroken.

8.27.9.011 De Dorenhage - Hertog Hendrikstraat 1

Protestants Christelijke Basisschool
 1958 bouw noodlokaal
 1967 Stichting Levensschool Maastrichterweg
 1987 wijziging in oefenhal en kantine Tafeltennisvereniging
 Is afgebroken.

8.27.9.012 De Levensschool - Pastoor Heerkensdreef 3-5

Schoolbestuur RK
 1960 Levensschool voor jonge arbeiders
 1970 noodlokaal - Levensschool voor meisjes Lager Beroepsonderwijs
 1972 uitbreiden RK Levensschool
 1974 bouw gymlokaal
 Bestaat niet meer.

Afbeelding: De Levensschool aan de Pastoor Heerkensdreef (foto uit Canon van Valkenswaard, p. 181).

8.27.9.013 Huishoudschool – Maastrichterweg 15 en 25

1930 bouw - Kerkbestuur Sint Nicolaasparochie

1991 uitbreiding met waskeuken

Bestaat niet meer.

8.29.9.014 Sint Nicolaasschool - Molenstraat 28

1959 bouw L.O. meisjes – schoolbestuur RK - Sint Nicolaasparochie

1963 bouw berging t.b.v. gymmateriaal

1966 wijzigingen schoolgebouwen

1987 bouw schansmuur – bouwheer Sint Nicolaasparochie

8.27.9.015 Sint Antoniuschool - Oranje Nassastraat 10-12

Stond eerst naast het witte huis van meester loos de school meester Wolters woonde ernaast. Dan daarnaast meester Kerkoerle de jongensschool stond gedeeltelijk dwars op de Valkenierstraat die er toen niet was. Later bij Haagakker gekomen.

1929 RK kleuterschool bewaarschool + patronaat (gebouwen nummer 12)

1934 uitbreiden kleuterschool (gebouwen nummer 12)

1946 bouw L.O. (gebouwen nummer 10)

1948 uitbreiden L.O. school met toiletten + rijwielstalling

1952 verbouwen en uitbreiden V.G.L.O

1978 verbouwen gebouwen (nummer Oranje Nassastraat 10) tot Ontmoetingscentrum

Marechaussee kazerne op de Eindhovenseweg waar nu het standbeeld van de sigarenmaker staat.

Bestaat niet meer.

8.27.9.016 Sint Lucasschool - Sint Lucasstraat 2

1951 L.O. school - RK kerkbestuur Mariaparochie

1957 bouwen berging tuingereedschappen + gedeeltelijke overkapping speelplaats

1986 bouw schansmuur

Afgebroken.

8.27.9.017 De Vlaswiek Basisschool - Van de Venstraat 1b

1954 RK Sint Anna_kleuteronderwijs

1985 nieuwe naam 'De Vlaswiek' - verbouwing t.b.v. LO

1989 uitbreiden LO

Bestaat niet meer.

8.27.9.018 LTS Don Bosco - Waalreseweg 45

RK Vereniging tot bevordering van het Nijverheidsonderwijs te Valkenswaard en Omgeving

1965 bouw Lagere Technische School

1967 – 1972 Bouw definitieve schoolgebouwen - Bouwbedrijf P. Smeets - Meersen

2009 afbraak school t.b.v. woonwijk ondanks hevige protesten vanuit de bevolking.

Was bijzonder gebouw van architect Sier van Rhijn – Amsterdam. Bestaat niet meer.

Afbeelding: Het iconische gebouw van de LTS aan de Waalreseweg, een ontwerp van de Amsterdamse architect P.H. (Sier) van Rhijn. In gebruik genomen in 1971 en afgebroken in 2009 (foto uit Canon van Valkenswaard, p. 178).

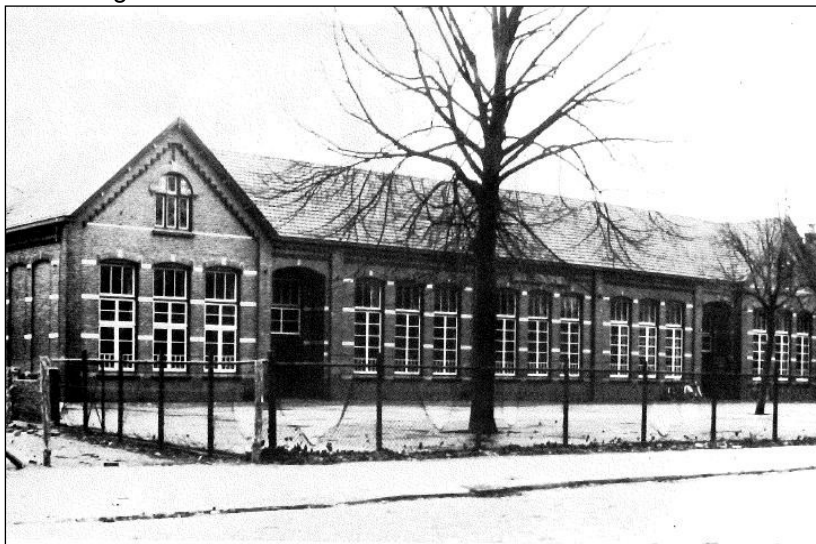
8.27.9.019 Maria Goretti ULO - Wilhelminapark 11

1951 bouw school – RK kerkbestuur Sint Nicolaasschool
 1953 uitbreiden bestaande rijwielstalling + berging
 1956 verbouwen rijwielstalling
 1959 uitbreiden meisjesschool met nieuwe vleugel t.b.v. MAVO
 1970 uitbreiden MAVO
 1972 uitbreiden schoolgebouwen
 Bestaat niet meer.

Afbeelding: De Maria Goretti ULO aan het Wilhelminapark (foto uit Canon van Valkenswaard, p. 180).

8.27.9.020 Antoniussschool, Karel Mollenstraat Zuid 75
 School afgebroken in 1964.

Afbeelding: Antoniussschool³²⁶

8.27.9.021 Aloysiusschool (Dommelsweg)

Op 1 mei 1927 begonnen vier Broeders hun werkzaamheden aan de "Aloysiusschool" zoals ze toen heette.³²⁷

³²⁶ Bots & Mélotte , 1977, 306

³²⁷ Bots & Mélotte , 1977, 301

Afbeelding Aloysiusschool ³²⁸

8.27.9.022 Aloysiusschool (Kromstraat)

De nieuwe St Aloysiusschool (nu De Pionier) werd gebouwd aan de Kromstraat van de broeders Onze Lieve Vrouw van Lourdes. Geopend in 1955. Het gebouw op de achtergrond is de gymzaal die ook al bij de oude school stond.

Afbeelding: De St Aloysiusschool aan de Kromstraat in 1955 (Beeldbank Weerderheem, Collectie Gemeente Valkenswaard).

Borkel en Schaft

8.27.9.023 Sint Servatius kleuter- en basisschool - Dorpsstraat 57

1959 bouw - RK schoolbestuur

1977 bouw LO school + gymnastieklokaal – Gemeente bestuur

8.27.9.024 Openbare school Borkel en Schaft

De openbare lagere school werd gebouwd in 1865 (later gemeentehuis) en stond tegenover de kerk. Ter vervanging van de oude werd in 1916 de nieuwe openbare lagere school gebouwd. Op 1 november 1930 werd de openbare lagere school toevertrouwd aan het kerkbestuur en heette toen "Rooms Katholieke lagere school".³²⁹

³²⁸ Bots & Mélotte , 1977, 307

³²⁹ Bots & Mélotte , 1977, 368-371

Afbeelding: In 1916 werd de nieuwe school gebouwd³³⁰

Dommelen

8.27.9.023 Oude school bij de kerk (kerkakkers, schoolekker)

De dorpskerk stond, samen met de openbare school in de Kerkakkers, vroeger "schoolekkers" geheten. Ook de woning van pastoor Coppens was daar gelegen.³³¹

Afbeelding: De oude school op de kadastrale kaart. De OAT's geven geen uitsluitel in welk pand (nr. 680 of 681) de school was gevestigd.

8.27.9.024 Martinusschool, Groenstraat 1 Dommelen³³²

Het complex is gelegen in Dommelen en werd in oorsprong in 1951 als drieklassige school gebouwd. De school staat centraal in de dorpskern van Dommelen, op een steenworp afstand van de Sint-Martinuskerk. Halverwege de twintigste eeuw stond er aan het Brouwerijplein in Dommelen een (gemengde) lagere school, de Sint-Martinusschool genoemd. In 1950 was deze school uit zijn jasje gegroeid kwam vlakbij de Sint-Martinuskerk op een steenworp afstand van de een eerste een tweede schoolgebouw in Dommelen. Die werd als meisjesschool ingericht. In 1950 ontwierp de Dommelse architect Petrus 'Piet' Staals een drieklassig schoolgebouw met personeelsruimte annex keukentje. In 1951 werd een aanvullende vergunning verkregen voor de bouw van een overdekte speelplaats en een schoolpoort met twee hekpijlers. De bouw van de nieuwe

³³⁰ Bots & Mélotte , 1977, 369

³³¹ Bots & Mélotte , 1977, 339

³³² Cultuurhistorisch Bureau Hüsken en Zoon, 2025: Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek met waardestelling Groenstraat 1, Valkenswaard.

school kwam nog in hetzelfde jaar 1951 gereed en werd in gebruik genomen als meisjesschool onder de naam Pius X-school. Voorlopig bleven de jongens naar de oude Sint-Martinusschool gaan. In september 1957 werden de twee scholen samengevoegd. De nu gemengde Pius X-school aan de Groenstraat bleek echter te klein te zijn geworden en daarom werd er besloten tot een uitbreiding. Opnieuw werd architect Staals in de arm genomen en de heren Proost en Van Leeuwen traden op als aannemers. In november 1959 kwam deze uitbreiding gereed: de schoolvleugel uit 1951 was met een gedeelte verlengd en via een smalle gang werd dit bouwdeel verbonden met een tweede langwerpige vleugel. Ook werd een overdekte rijwielberging gebouwd. De gymnastiekzaal, die op de bouwtekening van Staals als latere uitbreiding' was getekend, kon door financiële tegenvallers van het Rijk uiteindelijk pas in 1978, vijf jaar na de dood van architect Staals, in gebruik worden genomen. Het gebouw werd aan de achterzijde van het schoolcomplex gerealiseerd, samen met enkele kleedlokalen, een volume met bergplaatsen en een personeelsvertrek met keuken. In 1981 werden de Pius X lagere school en de St. Martinus kleuterschool geïntegreerd, waarbij de gehele school nu R.K. basisschool Sint-Martinus werd genoemd. 1984 was het jaar van de overdracht van eigendom van de school van de parochie naar de zelfstandige Stichting Schoolbestuur Sint-Martinus uit Dommelen.

Een jaar later, in 1985, werd de school door het Valkenswaardse architectenbureau Thunissen - Van Kranendonk - Becka verbouwd, waarbij drie toiletgroepen in het complex werden gerenoveerd en waarbij in de vleugel uit 1959 een gemeenschapsruimte werd ingericht. Ook werd in diezelfde vleugel dat jaar een spiltrap aangelegd naar een deel van de zolder, dat als bergplaats werd ingericht. Aan de buitenzijde van de school werd, eveneens in 1985, een vrijstaande buitenberging gebouwd. Architectenbureau KdV Architectuur uit Eindhoven voerde in 2004 een verbouwing uit aan het schoolcomplex waarbij in het midden van het complex een bouwdeel met een nieuwe, vierkante aula en enkele werkplekken zijn gerealiseerd. De oude aula in de vleugel uit 1959 werd verbouwd tot leslokaal. Vermoedelijk is bij deze uitbreiding ook de overdekte rijwielberging uit 1959 afgebroken. Bij een verbouwing in 2005, ten slotte, zijn gevelkozijnen van de gymzaal vervangen door inzetpuien met isolerende beglazing.

De wederopbouwstijl is in dit schoolcomplex goed waarneembaar aan onder andere de deur- en vensteromlijstingen. De herhaling van deze elementen zorgt naar onze mening voor een hoge monumentwaarde. Ook de indeling van de klaslokalen aan de gangen van deze gangschool en de deuren en vensters in deze lokalen en gangen waarderen wij als hoog monumentaal. In Dommelen is deze school vanwege deze karakteristieke wederopbouwelementen uniek en dient gekoesterd te worden.

Afbeelding: Martinusschool in Dommelen (maart 2011)

8.27.9.025 Sint Martinus-kleuterschool - Anemoonlaan 2 – Dommelen

1950 gebouwd - Groenstraat 1, later verhuisd naar Anemoonlaan 2

1971 gebouwd — RK schoolbestuur

1993 afgebroken door bouwbedrijf Van Breugel vervangen door 6 seniorenwoningen en vervangen door Sint Martinus Basisschool

8.27.9.026 Martinusschool - Bergstraat 67/69 – Dommelen

1934 gebouwd - Kleuterschool - RK schoolbestuur

1957 verbouwing kleuterschool

1972 - Verbouwing/wijziging van kleuterschool in winkel

Afbeelding: Voormalige Martinusschool aan de Bergstraat (Google streetview 2024).

8.27.9.027 Martinusschool, Brouwerijplein 85 en 86 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Voormalige openbare lagere Sint-Martinusschool (nr. 85) en onderwijzerswoning (nr. 86), momenteel in gebruik als kantine voor de Dommelsch Bierbrouwerij. Met de bouw van de Sint-Martinusschool en onderwijzerswoning is in 1882 begonnen, gelijktijdig met de aanvang van de bouw van de Sint-Martinuskerk. Datzelfde jaar kwam de bouw gereed. Architect was J.A. van Dijk uit Eindhoven. J.H. In 1927 wordt het schoolgebouw uitgebreid met een gang en een lokaal aan de rechterzijde. Ook wordt de onderwijzerswoning verbouwd. Architect is dan Piet Staals, de gemeente-architect van Valkenswaard en Dommelnaar. G. Schellens is de aannemer. In 1933/1934 wordt het schooltje opnieuw uitgebreid. Aan de rechterzijde wordt een tweede lokaal bijgebouwd. Architect is P.G. van Laart. Bij een latere verbouwing is het haaks op de straat gesitueerde zadeldak van het oorspronkelijke schoolgebouw aan de voorzijde afgebroken en vervangen door een parallel gelegen zadeldak, in de lijn met de bebouwing links (de onderwijzerswoning) en rechts (de uitbouw van 1927 en 1933).

Het complex bestaat grofweg uit een drietal elementen, te weten:

- Voormalige eenlaagse onderwijzerswoning onder zadeldak (nr. 86);
- Voormalige eenlaagse Sint-Martinusschool onder zadeldak met haaks op de straat gesitueerde achtervleugel en latere aanbouwen aan de rechterzijde (nr. 85);
- Eenlaags volume met platdak en schilden, strekkende over de breedte van de onderwijzerswoning en de school, aan de achterzijde van deze gebouwen gelegen.

Brouwerijplein 85 en 86 hebben een hoge waarde, die voor een groot deel te danken is aan de cultuurhistorische waarde van het complex, vanwege zijn geschiedenis als openbare school en onderwijzerswoning.

- Architectonisch is de onderwijzerswoning nog redelijk intact, de haaks op de straat gesitueerde vleugel van de school eveneens, maar het geheel is nauwelijks meer als school met woning herkenbaar;
- Beide panden zijn sterk verbouwd, ramen gewijzigd en de gevels van nummer 85 (de school) zijn strak gepleisterd;
- Een positief aspect is ook, dat het pand tegenwoordig als kantine van de brouwerij is opgenomen in de gehele brouwerijcontext.

Afbeelding: De voormalige openbare lagere Sint-Martinusschool en onderwijzerswoning in Dommelen.

27.10 Sportterrein

Het gaat om sportterreinen van voor 1960, zoals vroege voetbalvelden, tennisbanen, hypodromen en velodromen.

8.27.10.001 De Wielerbaan Vitesse – Leenderweg

Begin 1900 werden de eerste fietsen in Valkenswaard verkocht. Een van de verkooppunten was de fietsenwinkel van 'de Rooie Lem' ofwel de fietsenzaak van de roodharige heer Lemmens aan de Leenderweg. Om zijn nouveauté te promoten deed hij twee dingen. Aan Fried Dubach, een enthousiaste jonge man uit het dorp, schonk hij een racefiets. Die had tot dan toe af en toe het dorp onveilig gemaakt op een geleende fiets. De 'rooie Lem' onderkende het talent van Fried. Die fietste harder dan de meesten en trok zo de aandacht.

Als tweede reclamestunt 'avant la lettre' liet hij, in de nabijheid van zijn fietsenmagazijn een sintelbaan aanleggen. Die wielerbaan lag vanuit het dorp gezien nog voor het huidige voetbalveld van De Valk. Naast dat veld lag de 'Sahara', een zandverstuiving (waar nu de Bosstraat ligt met de flats). Daar, achter die kleine huisjes van de Leenderweg, lag die wielerbaan. Al snel deed 'de rooie Lem' zulke goede zaken dat binnen het jaar verbeteringen aan het parcours kon worden aan gebracht door het rijvlak van de sintelbaan met cement te laten afwerken. Er werd zelfs 'achter de motor' gereden.

Afbeelding: De wielerveen aan toen nog de Heezerdijk, nu Leenderweg, 1930.

Dé publiekstrekker bleef onveranderd Fried Dubach, de eerste Valkenswaardse 'hardrijder'. De woorden coureur en/of wielrenner moesten toen nog uitgevonden worden. Om zijn vorm in stand te houden ging Fried zelfs, naast de trainingen 's avonds bij volle maan ook 's nachts bij oefenen op de baan. Fried oefende, won prijzen en stimuleerde menigeen om ook te gaan fietsen. Zodoende liep de rijwielhandel van de 'rooie Lem' boven verwachting. De meeste kopers waren echter niet in staat even succesvol te rijden als Fried. De 'rooie Lem' zocht vooral aandacht, voor zijn fietsen zodat de winkel klanten trok. Fried Dubach de hardrijder, werd later ook fietsenmaker met een eigen fietsenhandel.

Dat gebeurde pas toen een succesvolle wielercarrière toch nog achterwege bleef. De 1ste Wereldoorlog was hier mede debet aan want Fried werd vanwege zijn Belgische nationaliteit opgeroepen. De ontberingen die hij als frontsoldaat had ondervonden hadden zijn conditie en zijn motivatie ernstig geschaad.³³³ De wielerveen verdween, nu tuinen en verder uitgebouwd.

8.27.10.002 De Oase – 1ste Openluchtzwembad – Leenderweg

Zomer 1929 stelde burgemeester E. Kuijper aan de gemeenteraad voor om in de begroting van 1930 geld te reserveren voor de aanleg van een gemeentelijke bad-en zweminrichting. Pas in de winter van 1932-33 kwam dat initiatief opnieuw ter sprake in de raad. De 85 leden tellende zwemclub 'De Dommel' bood aan om de gemeente te helpen, dat wil zeggen, in de vorm van advies. Oorspronkelijk werden in 1934 plannen gemaakt om nabij de Venbergse molen een terrein in gereedheid te brengen. De Provinciale Inspectie achtte het terrein ongeschikt en keurde het af op hygiënische gronden vanwege het grote aantal ratten dat in die omgeving huisde. Een gemeenteterrein aan de Leenderweg, nabij de Tongelreep, rechts nog nét voor de brug werd gereserveerd. Op 18 mei 1933 ging de kogel door de kerk en werd het definitieve besluit genomen. In het kader van de werkverschaffing waren goedkope werkrachten voorhanden. De Valkenswaardse aannemer G. van Wijngaarden bouwde in 1934 naast 59 kleedhokjes, 2 toiletten en een kantoor ook nog diverse afscheidingen en poortjes. Het zwembad werd voorzien van water uit de Tongelreep via een cokes-filter. Met de aanwezigheid van levende visjes werd de zuiverheid van het water gecontroleerd.

De belangstelling was groot, ondanks dat er, vanaf die zomer f 0,15 betaald moest worden om te mogen zwemmen. Met de komst van het zwembad De Oase werd zwemmen op andere plekken in de gemeente Valkenswaard verboden. Zo werd de klandizie gewaarborgd. Een consumptietent werd gebouwd in 1936. De zwemaccommodatie bestond uit twee naast elkaar gelegen zwembaden gescheiden door een soort dijkwand. Jawel, jongens en meisjes streng gescheiden en wie betrapt werd op 'gluren naar de burens' werd door de surveillanten flink aangepakt. Toch genoot de jeugd van De Oase. Iedereen beleefde zo zijn eigen avonturen. In 1939 werden er naast een vaardigheidsproef ongeveer 60 diploma's uitgereikt.

Tijdens de oorlogsjaren stelde de bezetter: "het op grooten prijs dat de hier ten lande bestaande bad-en zweminrichtingen gelegenheid bieden tot gemengd baden".³³⁴ Schoorvoetend werd door B&W het herenbad tussen 14.00 – 16.00 uur voor iedereen opengesteld. In de oorlog werd het zwembad beschadigd. De noodzakelijke herstelwerkzaamheden daarna bedroegen f 250,-. In 1974 werd het zwembad definitief gesloten. Het voldeed niet langer aan de eisen van de tijd en het gevaar voor de volksgezondheid was te groot geworden. De sloop liet niet lang op zich wachten. Hengelsportvereniging 'Venbergen' nam de twee vrijgekomen bassins met ingang van het visseizoen 1975-76 in gebruik als nieuwe hengelvijvers in het complex 'De Weteringen'.³³⁵ De vereniging gebruikt de vijvers nog steeds (2011).

³³³ Werkgroep Genealogie van Hkk. Weerderheem – *Het 'Kwartierstatenboek Valkenswaard'* – Valkenswaard 1990.

³³⁴ Peels-Mollen en Van Moolenbroek-Vogels, 1995.

³³⁵ Latjes, 1990.

Afbeelding: Natuurbad De Oase Schaapsloop (Beeldbank Weerderheem, gemeente Valkenswaard).

8.27.10.003 Schansmuur met loketten a.d. Leenderweg Bosstraat 85

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Oude toegangspoorten met schutting en huisjes met loket voor het innen van entree-gelden ook wel de Kantelen van de Valk genoemd.

Op 21 mei 1931 vroeg de Valkenswaardse Voetbal Vereniging (V.V.V.) de Valk een vergunning aan voor de bouw van 'een schansmuur en vier lokethuisjes'. Op de bij de bouwaanvraag behorende tekening is te zien dat de muur omvangrijker is dan het deel dat nu nog resteert. De muur begon daarop met een lengte van 30 meter aan de Bosstraat, sloeg aan de Leenderweg de hoek om oostwaarts richting Leende met een lengte van in totaal 121 meter en ging vervolgens in een haakse hoek weer 30 meter noordwaarts. Dat laatste gedeelte is inmiddels geheel verdwenen, terwijl het muurgedeelte aan de Leenderweg deels door een storm is verwoest en daarna niet meer is opgebouwd. Hierdoor zijn de beide oostelijke lokethuisjes geïsoleerd komen te staan. Aan de Leenderwegzijde wordt de muur onderbroken door een dubbele poort van 3 meter breed en twee kleinere poorten ter breedte van 2,5 meter met achter elke de poort twee lokethuisjes. Op de bouwtekening is te zien dat boven beide kleinere poorten aan de bovenzijde van een balk zijn voorzien met daarop de letters 'V.V.V. de Valk'. De schansmuur en de lokethuisjes zijn in 1931 gebouwd door aannemer Gerardus van Wijngaarden. De huisjes fungeerden als kassa bij thuiswedstrijden van De Valk. De 'westelijke' kassa's werden gebruikt door leden en inwoners van Valkenswaard terwijl toeschouwers uit Leende en omgeving veelal langs de 'oostelijke' kassa's gingen. In 1975 werd de hoofdingang van het Valkennest vanwege het toenemende verkeer verplaatst van de Leenderweg naar de Bosstraat. De lokethuisjes verloren toen hun functie. Om verval te voorkomen werd in 1979 succesvol actie gevoerd onder het motto 'Laat de kantelen niet kantelen', waarna de muur en lokethuisjes konden worden gerestaureerd. Daarbij sneuvelden wel de balken boven de loketpoortjes. Op advies van comitélid ing. G. van Duijnhoven - gemeentelijk bouwkundige en hoofd Bouw- en Woningtoezicht - werden de balken weggehaald en werd ten minste één balk geplaatst bij de nieuwe hoofdingang aan de Bosstraat. Waar er met de tweede balk is gebeurd, is niet bekend. In 2008 zijn de muur en de lokethuisjes opnieuw opgeknapt.³³⁶

De uit 1931 daterende huisjes zijn cultuurhistorisch waardevol, omdat ze herinneren aan een rijk verleden van de club en betaald voetbal in Valkenswaard.

³³⁶ Van Mierlo 2021.

Afbeelding: De muur met loketten aan de Leenderweg (Google streetview 2024).

27.11 Straatmeubilair

Oude lantaarnpalen, handwijzers (soms al middeleeuws!), mijlpalen langs wegen.

8.27.11 001 De Wilhelminabank bij het Weerderhuis

Deze bank werd op 31 augustus 1948, bij de viering van het 50-jarig kronings jubileum van Koningin Wilhelmina door de herensociëteit Eensgezindheid aan de Valkenswaardse bevolking geschonken. De aanbidding maakte deel uit van een groot aantal activiteiten die toen door het Oranjecomité onder leiding van Frans van Best werden georganiseerd.

Deze bank was eigenlijk een substituuut voor de eerdere Wilhelminaboom. Die werd ooit in 1898, bij de kroning van koningin Wilhelmina, op de Markt in Valkenswaard geplant. De Wilhelminaboom werd later verplaatst en daarna uiteindelijk omgekap.

De gemeente Valkenswaard heeft in 1998 bij het 100-jarig kroningsjubileum van koningin Wilhelmina aangegrepen om de 'Stenen Wilhelmina-bank' uit 1948 weer in ere te herstellen.

Op 5 september van dat jaar werd de bijna vergeten bank weer officieel in gebruik genomen. Daarna stond hij weer op een prominente plek in het centrum nabij het Weerderhuis.³³⁷

Afbeelding: Wilhelminabank op de Kleine Markt in Valkenswaard (Google streetview 2025).

8.27.11 002 Stenen Bank Philips-De Jongh Wandelpark aan de Eindhovenseweg

In 1928 verkocht de gemeente Valkenswaard een terrein van enkele tientallen hectaren aan grootindustrieel Anton Philips, die daarop een golfbaan en een wandelpark wilde aanleggen. Dat laatste gebied moest ongeveer 25 hectaren groot worden. Afsproken werd dat Philips zorgde voor de aanleg van het park en de gemeente voor het onderhoud ervan. In april 1930 deelde burgemeester E. Kuijper de gemeenteraad mee dat 'de heer Philips kosten noch moeite gespaard heeft om het wandelpark zoo fraai mogelijk in te richten'. Als bewijs van hulde stelde hij vervolgens

³³⁷ Verhees, 1998.

voor om een bank met inscriptie aan te bieden. Dit plan kreeg algehele instemming. Aannemersbedrijf Gebroeders Van Heeswijk uit Best vervaardigde de 'Stenen zitbank' voor een bedrag van 514 gulden. De zitbank is ruim vijfeneenhalve meter lang, bijna één meter hoog en ruim anderhalve meter breed. Zij bestaat uit rechtstandig gemetselde stenen met een zitting van flagstones. Aan de beide zijden lopen de 'leuningen' uit in een zeskantige pilaar. Vóór de bank bevindt zich een gemetselde 'entree', eveneens belegd met flagstones. In het midden van de bank is tegen de rugleuning een plaquette aangebracht met de tekst: 'Herinnering van dankbaar / Valkenswaard / aan den Heer en Mevrouw / dr A.F. Philips-De Jongh'. Op 25 mei 1930 is het wandelpark - met de bank - geopend in het bijzijn van vele, ook Valkenswaardse, notabelen. Het park kreeg toen de naam 'Philips-De Jongh natuurpark'. Aan het begin van deze eeuw viel de bank ten prooi aan vandalisme als gevolg waarvan er in 2005 een restauratie plaatvond door leerlingen van scholengemeenschap Were Di.

Afbeelding: de Stenen Bank in 2020 (Van Mierlo 2021).

27.12 Ven

Ven op de heide, in het bos en soms in het cultuurland.

27.13 Ziekenhuis

Aanvankelijk een "hospitaal" in middeleeuwse zin, in de 19^e eeuw gaan ze meer op een echt ziekenhuis lijken.

8.27.13.001 Ziekenhuis Het Hogerhuys, Markt 43, Valkenswaard

In 1869 werd door burgemeester Smulders voorgesteld het zogenaamde 'Hogerhuys' aan de Markt aan te kopen omdat het oude raadhuis begon te vervallen en in ieder geval te klein was. Na 8 jaren vergaderen, over alternatieve bestemmingen voor het Hogerhuys met zijn twee verdiepingen, werd het in 1877 aangekocht door de gemeente voor een bedrag van f800,- om het dan vervolgens af te breken. Voorheen was het pand namelijk in gebruik geweest als ziekenhuis en in die periode werden er ook 'lijders aan besmettelijke ziekten' in verzorgd. Om alle risico's op besmetting te vermijden werd voor deze rigoureuze oplossing gekozen.

8.27.13.002 Ziekenhuis Heilige Carolus, Oranje Nassastraat, Valkenswaard

Op Maria Boodschap 25 maart 1930 werd het ziekenhuis officieel in gebruik genomen. Het werd aanvankelijk beheerd door de zusters van de Heilige Carolus Borromeus 'Onder de bogen' uit Maastricht. De toevoeging 'onder de bogen' is een verwijzing naar het hoofdgebouw van het hoofdklooster uit Maastricht.³³⁸ Door de opkomst van het Sint Joseph ziekenhuis in Eindhoven nam het belang van Carolus af. De ziekenhuisactiviteit was kennelijk in 1979 al beëindigd.

Dit pand uit 1927 van architect A. Boosten is een goed voorbeeld van een congregatieklooster met ziekenhuis en bejaardentehuis uit de jaren dertig. Het gebouw laat een gevarieerde detaillering zien in een menging van expressionistische Nieuw-zakelijke en Amsterdamse-Schoolvormen. Het pand heeft een culturele bestemming gekregen waartoe ook een tweetal musea behoort. Op de CHW geclassificeerd als straatbeeldtyperend. CHW. Nr.: KL112-000327

³³⁸ Latjes, 1982.

Afbeelding: Ziekenhuis Heilige Carolus Valkenswaard³³⁹

27.14 Volksverhalen

In het kader van de erfgoedkaarten wordt ook enige aandacht besteed aan volksverhalen, ofwel immaterieel erfgoed. Alleen de volksverhalen die duidelijk gekoppeld zijn aan een geografische locatie binnen de gemeente zijn geïnventariseerd. Er zijn ook nog tal van algemene verhalen die niet geografisch te koppelen zijn, waar hier alleen naar de literatuur verwezen wordt.

Noord-Brabant staat bekend om zijn vele streekverhalen, mythen en sagen. Deze bevatten waarheden die tot op de dag van vandaag gelden en weerspiegelen de culturele en maatschappelijke bijzonderheden van de tijd en de streek waarin zij ontstaan zijn. Deze volksverhalen maakten tot voor kort nog deel uit van het collectieve Brabantse geheugen. In tegenstelling tot de rest van Nederland was er in Noord-Brabant lange tijd sprake van een middeleeuws katholicisme met daarin veel volksverhalen, mythen met demonen, heksen, kabouters et cetera. De volksverhalen, sagen en mythen zijn in de 19^e en 20^e eeuw goed gedocumenteerd, wat betekent dat er op vrij eenvoudige wijze, dat wil zeggen zonder tijdrovend literatuur- en archiefonderzoek, een goed en boeiend verhaal verteld kan worden.

Voor Valkenswaard werden in de Volksverhalendatabank van het Meertensinstituut de volgende lokaliseerbare verhalen aangetroffen:

8.27.14.001 Valkenswaard, SINBRABSAG162, bij oud raadhuis, haas of heks.

Eens kwam de gilde en veel volk uit de kerk in het dorp Valkenswaard terug, toen ze een haas zagen lopen, die ze "gelijk" achtervolgden. In zijn angst sprong het dier over den grooten kuil of vest, bij het thans afgebroken raadhuis, en liep de akkers in, waar hij in het graan verdween. Een menigte volks had het tot hertoe nagezet; doch op de plaats waar men 't zeker meende te zien, zat een vrouw die zei, dat ze de haas niet bemerkte had. Onthutst keerden nu de vervolgers terug; want velen meenden niet anders, of die vrouw was een heks, die zich in een haas veranderd had.

8.27.14.002 Dommelen SINBRABSAG126 Lage Heide kattendans

Ruim een half uur van de kerk van Westerhoven in de richting van Valkenswaard ziet men, op eenigen afstand van den straatweg, een kring van verschillende ellen in den omtrek.

Het is daar een schrale heide, maar er groeit toch nog een altijd groene plant, "heksendans" geheeten, die in dezen streek zeldzaam gevonden wordt.

Op die plek groeit, naar men beweert, nooit iets, en den grond is er altijd kaal en hard.

Spit men dien al eens om, hij wordt toch weer spoedig hard. Dat komt door de katten, die er 's nachts, sedert onheugelijke tijden, vergaderen, en er poot aan poot ronddansen, waardoor deze kring ontstond en blijft bestaan. Daarom heet deze plek "Kattendans". Al wie het waagt zich binnen dien kring te begeven, blijft er door de macht der heksen in opgesloten.

³³⁹ Brabant Collectie, Databank Topografisch-Historische Atlas

NB: ik heb de plek geprikt op 2,6 km van de kerk van Westerhoven, richting dorp Valkenswaard, langs de Westerhovense Dijk. En dus niet langs de "straatweg", want dan kom je midden in de akkers van Dommelen uit, daar is geen hei. KL.

8.27.14.003 Dommelen, SINBRABSAG209, Rondven, klok.

Andere kerkklokken liggen verzonken in de Breeput in de heide onder Westerhoven; in de Doodenput te Luiksgestel; in de Dieprijs te Strijp; in het Malpieven onder Borkel; in het Goor te Steensel; in het Klokven, dat in de heiden ten Oosten van Leende ligt; in het Rondven te Dommelen; en in de Matjes te Zundert (Achtmaal).

NB: Omdat Rondven in Dommelen onbekend is, is de locatie geprikt in het Klotven (Klokven bedoeld?)

8.27.14.004 Borkel, SINBRABSAG209, Malpieven, verzonken klok.

Andere kerkklokken liggen verzonken in de Breeput in de heide onder Westerhoven; in de Doodenput te Luiksgestel; in de Dieprijs te Strijp; in het Malpieven onder Borkel; in het Goor te Steensel; in het Klokven, dat in de heiden ten Oosten van Leende ligt; in het Rondven te Dommelen; en in de Matjes te Zundert (Achtmaal).

8.27.14.005 Borkel / Schaft, SINBRABSAG102, Schaftse Brug, hond zonder kop.

Als men de brug tusschen Borkel en Schaft over was, zag men een hond zonder kop, die bijna zoo groot was als een kalf. Hij volgde de menschen op een kleinen afstand, zonder ooit iemand kwaad te doen. Na 1880 heeft hij zich niet meer vertoond.

Voor Valkenswaard werden in de literatuur de volgende lokaliseerbare verhalen aangetroffen:

8.27.14.006 De vis van Vrouwe Cornelia (bij de Loondermolen)

Op 7 juni 1697 begeven Evert Adams en Hendrik Anthonis, beiden inwoners van Dommelen, zich op weg naar de grachten van het adellijk huis bij de Loondermolen om daar te gaan vissen. Dat mogen ze van de Vrouw van het kasteel en ze gaan er vaak naar toe. Bij de Loondermolen gekomen wensden zij Hendrik de molenknecht, die daar op de Dommelbrug staat *goedendach* en vervolgen hun weg. Maar daar opeens komt Willem, de andere molenknecht, van achter het molenhuis aanlopen en roept beide vissers toe: 'Hoort eens, sta stil, wat seght gij dat wij 4 pont vis van u gestolen hebben daer er maer anderhalff pont is geweest'. "Segh ick dat?", antwoordt Evert Adams. "Jae, dat seght ghij", beweert Willem en verkoopt Evert een vuistslag zodat hij op de grond terecht komt. Onmiddellijk daarop begin woeste Willem het gelaat van de Dommelse visser met zijn vuisten te bewerken, sleept hem bij de haren naar de gracht en slingert hem in het water.

Terwijl Evert Adams aan de andere zijde van de gracht weer moeizaam op de kant klautert loopt zijn metgezel Hendrik vlug naar de kasteelvrouw om haar van de mishandeling door haar molenknecht op de hoogte te stellen. "Het is een *schelm* die mijn cameraet soo slaet", roept Hendrik Vrouwe Cornelia toe. Willem, ziende dat zijn vechtpartij aan zijn meesteres wordt verklapt, komt nu met *eenen latboom* op de andere visser aanstevenden, slaat hem daarmee op het hoofd dat hij *aenstonts ter aerden nederviel*. Maar Hendrik Anthonis komt bij. Hij ziet zijn vriend versuft aan de grachtkant zitten en de mulder Bastiaan Deenen in de deuropening van zijn molen staan, die het schouwspel blijkbaar ongeïnteresseerd gadeslaat. Nauwelijks is hij opgestaan of Hendrik de andere molenknecht komt aansnellen in *zijn handt hebbende een lange houten visgaerd*. Beide molenknechten mishandelen daarop Hendrik Anthonis totdat hij *bedwelmt was vant slaen* en keren daarop terug naar het molenhuis. Acht dagen later voelen de Dommelse vissers zich pas weer in staat over de mishandelingen een verklaring af te leggen. Intussen had de Vrouw van Waaiere en Weerd haar knechten bestraft en de schout en vorster bij haar ontboden, *omme van alles informatie te nemen*.³⁴⁰

8.27.14.007 De vreemde brandstichters (heivelden bij de Ossevennen (Kleine Meer))

Het speelde zich af in het jaar 1736; een der jaren van zware godsdienstige onderdrukking in de Meijerij. In onze plaats gaf de katholieke bevolking op speelse wijze lucht aan haar ontevredenheid over de klem die hun door de protestanten op de neus werd gezet. Zij beschadigden de kerk om daardoor de uitoefening van de gereformeerde godsdienst te belemmeren. Stallen en schuren van inwoners die meenden met de protestanten te moeten samenwerken, werden heimelijk in brand gestoken. In het voorjaar van 1736 namen die branden zo toe, vooral in Waalre en Leende, dat de

³⁴⁰ Bots & Mélotte, 1977, 163

drossaart en de president-schepen van Valkenswaard ieders medewerking vroegen om op het spoor van de daders te komen, die blijkbaar ook aan de Zeelberg met vuur hadden gespeeld. Geheel toevallig kwam een inwonster van Geenhoven in aanraking met twee lieden, wiens uitlatingen over de branden in de omtrek, haar verdacht voorkwamen. Uit de verklaring die zij daarover voor schout en schepenen aflegde, in het volgende verhaaltje op te maken.

Op woensdag 30 mei, omstreeks 5 uur in de namiddag, begaf Engel Reijmens, een uit Leende afkomstige dienstmeid van de weduwe Peter Weijmans in Geenhoven, zich met de kar naar de heivelden bij de Ossevennen (Kleine Meer) om daar strooisel voor de koestal te halen. Terwijl zij bezig was de kar te laden, zag zij twee vreemde manspersonen op haar afkomen, *hebbende den eenen eenen quaaen blaauwen keel aan en op zijn hooft swart haar, en den anderen eenen quaat bruijn sentje en op zijn hooft bruijnagtig haar*. Nadat de twee aan de rand van het heiveld waren gaan zitten vroegen ze de dienstmeid: *"Waar woont hier den president en den schutter, die soude wij geerne het huijs weeten"*. *"Ik ben hier vreemd"*, antwoordde Engelke, op de twee personen toelopend, *"ik ben hier vreemt komen wonen, ik ken die niet, want ik ken mijn eijge gebuuren nog niet"*. *"Waar sijt gij dan vandaan?"*, was de wedervraag der vreemdelingen, waarop de dienstmeid verklaarde van Leende geboortig te zijn. Maar de twee beten haar dan toe: *"Dat is niet waar, want gij sijt den presedent sijn dochter, want gij besterft te seer van den schrik"*.

Plotseling haalde een van beiden zijn tondeldoos te voorschijn en maakte vuur waarvan een vonk op de blauwe kiel van de ander terecht kwam. *"Siet toe"*, merkte hij op, *"daar seijt vuur op u lijff, gij sout verbranden"*. Onverschillig voerde de ander daarop aan: *"Daar is niet aan gelegen, t heeft corts soo veel gebrand, laat den duijvel maar branden, daar comt het niet op aan"*. "Ja", bracht de toeschouwende dienstmeid in het midden, *"het heeft corts soo veel gebrant, tis eerst te Leend geweest en nu te Waalre, en tis off de heele werelt ontsteeken waar"*. Nadat de twee haar vroegen: *"Waart gij toen nog te Leend doen daar het elke reijs te doen waar"*, en Engelke daarop bevestigend ja knikte, hoorde zij de twee blauwkielen tegen elkaar zeggen: *"Daar weten wij ook vanaf en t heeften nog niet genoeg gebrand, maar het salder nog branden, ik sien het nog wel geerne branden"*. Na deze uitlatingen was het Engel overduidelijk hier met twee brandstichters van doen te hebben. Snel liep ze naar haar kar, trok de leidsels van de trekos aan en hobbelde van het heiveld af terwijl de verdachte deugnieten haastig de benen namen. De dag daarop stond de schuur van haar bazin in Geenhoven in brand. Pas toen holde de dienstmeid naar drossaart De Jongh om van het gebeurde verslag uit te brengen. Te laat echter, de brandstichters waren spoorloos verdwenen en ze zijn, voor zover bekend, nooit opgespoord.³⁴¹

8.27.14.008 Het bloed van de heks (Kromstraat)

Jan Jacob Heuvelmans alias Verkoyen keerde in april 1738 huiswaarts van zijn reis naar Antwerpen. Binnenkomend in zijn woning aan de Kromstraat, die hij huurde van de 80-jarige Hendrina Hoevenaars uit de Haagstraat, ervoer hij de droevige tijding van het overlijden van zijn jongste kind. Drie dagen na de dood was het lijkje nog warm geweest, *"en soo slap offer geen beender in waeren, en dat, dat was van de betooveringh"*, meende zijn vrouw Maria van der Putten. Deze toverij moest worden toegeschreven aan de huisbazin Hendrina Hoevenaars, zo dacht het echtpaar Verkoyen. Want die oude heks was het toch ook die herhaaldelijk bij hen aan huis kwam zeuren om de 7 gulden achterstallige huishuur. En samen zonnen ze op wraak.

Jacobus, de 12-jarige zoon van de familie Verkoyen, werd naar de Haagstraat gestuurd met de boodschap, dat als Hendrina *aenstonts bij sijn vaeder soude komen*, de verschuldigde huur onmiddellijk aan haar voldaan zou worden. De vrouw van de afwezige valkenier Corstiaan van Gerwen, eveneens huurster in hetzelfde huis, werd door Jan Verkoyen aangeraden dat *sij met haere kinderen uijt haar huijs soude gaan, omdat die het tumult dat aanstaende was niet soude hooren*. 'Ik moet iets doen daar *een ander niet aen geleegen is*', verklaarde Verkoyen de vrouw. En Josijn van Gerwen maakte zich uit de voeten met haar kroost, zeggende: *"Ik wil met sulcken dingen niet te doen hebben"*. Intussen was zoon Jacobus aangekomen bij het huis van de kuiper Jan Jacob Hoevenaars in de Haag, bij wie de oude Hendrina, zijn zuster, woonde. Hij trof haar niet thuis. *"Sij is naar de beemde met de kar en sal soo thuyskomen"*, verklaarde de huisvrouw van Jan Hoevenaars de jongen.

³⁴¹ Bots & Mélotte, 1977, 163-164

Een weinig later arriveerde het krasse oudje met haar kar op het erf en "Kubbeske" bracht de boodschap van zijn vader aan haar over. Hendrina, verwonderd over de plotselinge vrijgevigheid van haar huurder, nam de jongen bij de hand en samen kuierden ze naar de Kromstraat. Bij Verkoyen aangekomen, werd Hendrina een stoel aangeboden, waarop Jan vroeg: "*Hoeveel sulde gij laeten vallen als ik de kamerhuur te volle bethaale?*". Hendrina, blij dat hij eindelijk zijn schuld betaalde, deed er tien stuivers af. Maar Jan was hiermee niet tevreden en wilde ook *eenen zij en Neusdoeck*, die bij de jaarlijkse huur was inbegrepen, inhouden. Na wat heen en weer gepraat ging Hendrina hiermee akkoord, knoopte het ontvangen geld in een *doekske om wel te bewaeren*. "*Sijde nouw te vreedden*", vroeg Verkoyen haar. De oude vrouw, die daarop bevestigend antwoordde, kreeg echter te hooren: "*En ik Niet*". En terwijl Hendrina zich afvroeg "*Wat moete gij van mijn hebben, wat ben ik ouw schuldigh*", schoof Jan Verkoyen de grendel op de deur en beet haar toe: "*Doe, Duvelse Hecks, gij hebt mijn vrouw en kinderen betovert en gij sult mijn ontooveren*". Plotseling, zonder dat daarbij nog een woord werd gewisseld, stoven Verkoyen en zijn vrouw op, grepen ieder een gereedstaande *bercken kluppel* en vielen Hendrina met een *schrickelijke wreetheijt* aan.

De arme vrouw werd *soodanigh doorslagen dat als halff dooth ter aarde lagh en op haar bloote knien om het leven badt*, zeggende: "*Laat mijn dogh leven, ik heb douw offte ouwe mijn Leven niet gedaan*". Daarop wist Hendrina de deur te bereiken waar ze de grendel afschoof om te kunnen vluchten. Maar de wraakgierigen waren haar voor en sloegen haar zo hard, dat het spektakel te horen was voor Wouter van Dommelen, die aan de andere kant van de Kromstraat woonde. Aangezien de luiken bij Verkoyen gesloten waren, wist Wouter echter niet wat er precies gaande was; bovendien wilde hij zich daar liever niet mee bemoeien. Intussen had Verkoyens huisvrouw *eenen blooten hersvenger* (groot jachtmes) genomen en daarmee de linkerhand van Hendrina open gestoken, daaraan toevoegend: "*Gij moet niet langer leven, gij sult aan onse handt sterven*". Vervolgens haalde zij al haar kinderen te voorschijn en dwong hen rond het bloedend lichaam van de 'heks' te gaan staan, om allen tot de *cleynste toe van haar bloet besprenckelt te werden*.

Langzaam wist de onder tafel liggende Hendrina al kruipend de deur te bereiken, waar ze uitgeput op de drempel bleef liggen. Daar kreeg zij van de vrouw van Verkoyen te horen: "*Soo gij het ooit tegen yemant segt, soo sullen wij ouw dooth slaan, daar we ouw krijgen, wij sijn nouw ontovert nouw wij van uw bloet hebben, wij sijn nouw genezen*". Door het opengaan van de deur bij Verkoyen, begreep Wouter van Dommelen, die uit zijn raam zat te kijken, ineens de reden van de herrie. Hij vertelde zijn vrouw Elisabeth Bijnen het gepasseerde, waarop Elisabeth op de mishandelde Hendrina toetrad en vroeg: "*Wat scheelt ouw?*". Moeizaam wist de oude vrouw eruit te brengen: "*Jan Vercoijen en sijn wijff hebben mijn soo geslaegen, om soo sij zijde, datse ontovert wouden weezen en datse bloet van mijn woude hebben, en dat sij hadde geantwoort, ik en ken niet toveren en hebben sulcx nooit gekunnen ofte ijmant van de mejne*". Daarop sukkelde Hendrina richting Haagstraat, maar bij de winkel van Govert van der Linden op de hoek van de markt zeeg ze neer. Daar werd ze door haar broer Jan Hoevenaars met de kar opgehaald. Enkele dagen daarna overleed de oude vrouw. *Doot in een stoel sittende trof men haar aan*. Vóórdat het gehele dorp in opschudding werd gebracht door *de begaane zwaere delicten van Jan Vercoijen*, had de laatste met zijn gezin een goed heenkomen gezocht in Leende, waar hij buiten de jurisdictie van de rechtbank van Waaiere en Valkenswaard viel. Op 26 juni 1738 werd Jan Jacob Heuvelmans alias Verkoyen en zijn huisvrouw bij verstek veroordeeld en vogelvrij verklaard. De vorster Jacob Uijthoven ging in alle herbergen dit vonnis publiceren. Het onttoverde gezin heeft zich, voor zover bekend, nooit meer in onze plaats vertoond.³⁴²

8.27.14.009 Hier moete sterven, zei de valkenier (plein Geenhoven)

Catharina Bierens, weduwnvrouw van Jan Verbeek, graaft een sloot tussen haar erf en dat van de weduwe Mattijs Jacobs in Geenhoven. Het moet nu maar eens afgelopen zijn met het geloof van de mensen over haar erf, waardoor de laatste tijd een 'gericht' voetpad is ontstaan naar de Geenhovense dries. En terwijl zij ijverig haar schop hanteert op deze namiddag van de 17e februari 1741, verschijnt achter haar Jan Aert Sleeuwens, de valkenier, die meent dat hij zich in Geenhoven overal mee mag bemoeien. "*Wat doe de gij daer?*", vraagt Jan. "Oh", zegt Katrien, zich oprichtend van haar graafwerk, "*ik schiet dat hier wat uijt*". Jan slentert weg en komt even daarna terug met een schop, waarmee hij achter de gravende weduwe de sloot weer dicht gooit.

Een hevige woordenwisseling ontstaat tussen beide grondwerkers, waarbij Sleeuwens met *een quaat opseth* Katrien beetpakt en in de sloot trekt, waarin wat water staat. Als zij op wil staan, duwt Jan haar

³⁴² Bots & Mélotte, 1977, 164-165

terug in de natte sloot en bijt haar toe: "*Light daer nouw voor den Blaem*". Als Katrien voor de tweede maal de modder van haar kleren slaat en op de boosdiener wil afvliegen, grijpt Jan *haer metten vingers op de keel* en sleept haar naar de waterkuil aan de dries. Hij houdt haar *op haeren kop in de weteringh en seth haer in het waeter met de benen vasthoudende*. En terwijl het volk uit de boerderijen zich naar de plaats der misdaad spoedt, horen ze Sleeuwens tegen de ondergedompelde Katrien zeggen: "*Hier is ouwen thuys, hier moete sterven*". Een van de vrouwen die aan zijn komen snellen, weet haar van Jan Sleeuwens af te trekken, waardoor deze moordpoging vrijdeld wordt. Intussen zijn verschillende ooggetuigen naar de drossaart gelopen om hem van *de geweldenarije en ongehoorde ghemeenheden* van Jan Sleeuwens op de hoogte te stellen. Zijn reactie dat in *een landt van Reghten dat niet kunne werden geleden offte gedult*, loopt op een dagvaarding voor de rechtbank van Waalre en Valkenswaard uit. Het vonnis der schepenen aan Jan Sleeuwens luidt: *eene boete van vijff en seventigh gulden, volgens Haar Hoog Ampliatie van de 15e november 1665 op t placaat van de 6e september 1661, tegens de vechterije*. De valkeniers weten elkaar de hand boven het hoofd te houden.³⁴³

8.27.14.010 De ongewenste molenkarren (Venbergse molen)

Gedurende vele eeuwen hebben de molenkarren van de Loonder, Venbergse en Dommelse watermolen over de zandwegen van Weerd "*gevaore*" om de grondstof voor het dagelijks brood bij de inwoners op te halen en weer af te leveren. Hun komst in het dorp werd met schellen en bellen door de molenaars aangekondigd en dat geluid was in de loop der tijden traditioneel geworden. Want, het kwam al eerder ter sprake, de Abt van Postel was er nooit helemaal in geslaagd de inwoners van Weerd te dwingen uitsluitend van zijn Venbergse molen gebruik te maken. Omstreeks 1650, toen de gebiedende hand der protestanten de belletjes der misdienaars tot zwijgen bracht, verstomde ook het bellengerinkel der molenkarren in onze plaats.

Het kloosterbezit van Postel kwam onder staatsbeheer en vanaf die tijd zag een heel wat strengere pachtheer er op toe dat die van Weerd op '*sLandts waeter koren molen tot Venbergen* hun granen lieten malen. De molenaar Peter Laureijssen Nagelmakers, wiens voorvaderen al sinds de 14e eeuw de watermolen van Postel pachtten, moest een hoge pachtsom gaan betalen. Behalve dat, werd hij en het dorpsbestuur onder druk gezet om het maalrecht of gemaal op tijd te betalen. Het gebeurde door vreemde lieden, die dat maalrecht hadden gepacht. Het behoeft geen nadere verklaring dat de mulders van de Dommelse en Loondermolen hierdoor beroofd werden van hun klantenkring in onze plaats en dat hun inkomsten daardoor behoorlijk daalden. Er zat in dat geval voor hen niet veel anders op, dan te proberen heimelijk hun Weerdse klanten te blijven bedienen, wat dan ook prompt gebeurde.

Omdat deze handelswijze de zwaar belaste Venbergse molenaar in financiële moeilijkheden bracht, ontstond er een slechte verstandhouding tussen hem en de andere mulders. Dat uit zich onder andere in het volgende. In 1694 zag de "staatsmolenaar" van Venbergen, Jan Peter Nagelmakers, dat de Dommelse molenkar *nogh daegelijcx tegens de ordre van den Staet, tot Weerde gebroken meel publiquelijck was inbrengende tot groot nadeel ende intrest van Hem en vant gemeene Landt*. Zijn klachten hierover vonden echter bij drossaart Otto Koper geen gehoor. Ofschoon deze per resolutie van de Raad van State tot taak had gekregen andere molenkarren dan die van Venbergen uit Weerd te weren, kreeg Jan Nagelmakers van hem te horen dat hij *sulcx niet en konde nogh en vermoghte te doen, ende dat hij sigh tegens de inwoonders van Verckenswaardt niet en konde aen kanten*. De vorster Balthus Pluijm hield heel wat minder rekening met eeuwenoude tradities en wensen der inwoners; staatsbesluiten, redelijk of onredelijk, moesten stipt worden uitgevoerd, vond hij. Mattijs van der Grinten, die in 1696 Jan Peter Nagelmakers was opgevolgd als molenaar van Venbergen, had bij hem dan ook meer succes bij het verzekeren van zijn maalmonopolie. Mattijs had zich al meermalen geërgerd aan het feit dat Bastiaan Deenen, 's-Heren molenaar der Loondermolen, zijn klanten in Weerd tegen uitdrukkelijk verbod in, bleef bedienen.

Op 23 oktober 1698 stuurde hij zijn molenknechten Comelis Boneval en Hendrik Verbogen erop uit Bastiaan Deenen op heterdaad te betrappen in onze plaats. De twee bespieders begaven zich via de Beemdstraat naar de molenweg achter de Brand in Geenhoven. Daar, niet ver van het kasteeltje van Waaire, hielden zij, zich verstoppend achter een heg, de weg in de gaten waarover de molenaar zou komen om in Weerd meel te gaan lossen. Hun moeite werd weldra beloond toen zij in de verte de molenkar hun richting in zagen komen, *waer op sittende Bastiaen Deenen en sijnen Zoon, op*

³⁴³ Bots & Mélotte, 1977, 165-166

hebbende soo sij bescheijdenlijck konden sien, eenige gelaeden sacken. De beide knechten hielden zich schuil totdat de kar hen goed en wel was gepasseerd en slopen haar toen *stillekens van aghteren naer*. Toen de molenkar in de Kromstraat was gekomen zagen ze Bastiaan Deenen stoppen voor het huis van de schoenmaker Marten Boermans en hem het huis binnen gaan, zijn zoontje bij het paard achterlatend. Snel liepen de speurneuzen op de kar toe, zagen dat er inderdaad zakken meel op lagen, sprongen op de kar en namen de teugels van het paard van het molenaarszoontje af. En terwijl het manneke hen toeriep: "*Wacht wat tot dat Vaejerke komt, die is daer*", reden zij met de geladen molenkar naar het huis van de drossaart aan de markt om aangifte te doen van het gebeurde.

Otto Koper niet thuis vindende, vervolgden zij hun weg naar de Regtestraat, naar het huis van Baltus Pluijm, die wel thuis werd aangetroffen. Onmiddellijk moest de kar naar de herbergier Jacobus Goverts worden gereden, die dit jaar collecteur was van de pachter van het gemaal van Venbergen. De vorster zorgde er intussen ook voor dat daar de drossaart en de schepen Isaack Aertssen verschenen om ooggetuige te zijn van de "afschuwelijke" misdaad tegen de staat. Tenslotte werden op de kar van de Waalrese molenaar slechts twee zakken roggemeel aangetroffen en een bajonet. Redenen genoeg, vond Baltus Pluijm, om ook de kar en het paard van Bastiaan Deenen in beslag te nemen. Maatregelen als deze, hebben echter nimmer kunnen voorkomen dat de inwoners van onze plaats daarna nog veel naar Dommelen en Waalre gingen om hun rogge te laten malen. Zeker niet, nadat de Venbergse molen in 1753 in particuliere handen kwam.³⁴⁴

8.27.14.011 De houtsneppen van Peter Hoeks (herberg Den Coning van Engeland, Markt)
St.-Hubertusdag 1743 liep langzaam ten einde. In "Den Coning van England" van Francis Smulders aan de markt, brachten enkele jagers de laatste eer aan de Patroon van de Jacht, praatten wat en dronken er een pintje bier bij. Onder hen waren onder andere Andries Bijnen van "In den Valck" ernaast, de valkenier Jan Beckers, de herbergier Pero Mollen met zijn vrouw Eva, Peter Hoecx van de Zeelberg, Melchior de Loure, mulder van Venbergen en Peter Engelen van de Haagstraat, eveneens herbergier. Het liep zo tegen half elf die avond, toen Peter Hoecx in het midden bracht: "*Ik heb vandaag drie houtsneppen geschooten*". De toehoorders twijfelden blijkbaar aan de jagerscapaciteiten van Peter, want Pero Mollen bracht daarop te berde: "*Ik gelooff dat gij een gat in de wint hebt geschooten*".

Ook Melchior de Loure geloofde niets van het jachtverhaal van Peer Hoecx, die mogelijk wat diep in het glaasje gekeken had. En de mulder diende hem van repliek met: "*Ik wed tegen u om een pistool, dat gij er soo veel niet geschooten hebt, off anders geeff ik uw een gulde voor t stuk*." Maar Peter was niet van zijn stuk te brengen en antwoordde Melchior: "*Ik wed tegen u mulder om twee ducaten, dat ik WEL soo veel sneppen geschooten heb*". De waard, Francis Smulders, vond dat Peter toch wel wat overdreef met zijn weddenschap. "*Hoor Peter, bracht hij in het midden, "gij moet hier sulcke brutaale woorden niet spreken off gij moet uijt den huijs gaan"*". Deze woorden hadden bijval van de mulder, die van de vader van Peter Hoecx nog geld tegood had: "*Als gij Peter soo veel gelt te verwetten hebt, dan sou ik de schuit voor uw vader betalen, want ik hebber genoeg op te prevenderen. Geef mij een ducaat twee of drie*". De gezelligheid in de gelagkamer was verdwenen.

"Kom", zei de vrouw van Pero Mollen, "*ik moet nog een snuyfje haalen bij Andries Bijnen*", waarop het gehele gezelschap opstond om zich naar huis te begeven. Buiten, gekomen zagen ze dat Peter Hoecx zijn snaphaan aanlegde op mulder Melchior de Loure om hem dood te schieten. Maar het wapen ketste en toen Peter opnieuw een poging ondernam, brandde het kruit af zónder schot. "*Mulder past op, het is op uw gemunt*", riepen enkelen de mulder achterna, die daarop naar zijn huis in de Peperstraat rende en vlug de deur achter zich sloot. Terwijl Peter Hoecx post vatte voor het huis van Melchior, kwam Melchiors zwager. Peter Engelen, de Peperstraat inlopen met de bedoeling Melchior te ontzetten. Melchior, *verlegen wesende dat zijn zwager eenig leet soude geschieden*, kwam daarop weer zijn huis uit en zag juist dat Peter Hoecx zijn wapen op hem afvuurde. Maar Peter Engelen had een stok onder de snaphaan weten te slaan, waardoor de kogel zijn doel miste. Tevens maakte Engelen daarop Hoecx het wapen afhandig waarop verdere ongelukken werden voorkomen.

Intussen was er veel volk op de been in de Peperstraat en Jan Nicolaas Wouters vond voor zijn brouwerij ook nog een mes dat Hoecx onderweg verloren had. De klapperman Francis Verhees, inderhaast gewaarschuwd om Hoecx gevangen te nemen, had het allemaal reeds lang aan zien

³⁴⁴ Bots & Mélotte, 1977, 167-168

komen. Hij had al eerder horen vertellen dat Peter Hoecx van plan geweest zou zijn om de mulder en zijn twee zwagers *alle drie overhoop te schieten off doodsteeken*. Daarop vervolgde de klapperman met de houtsneppenjager zijn weg naar vrouwe Justitia. Nog heel erg lang werd gepraat over het gebeurde op St.-Hubertusdag. "*t was God geklaogd van diejen Hoeks*".³⁴⁵

Een kleine greep uit de beschikbare literatuur over Brabantse sagen en mythen:

- W. de Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant* / samengest. door; [geïll. door Harry van Lunenburg] (Utrecht 1980)
- D.J.W. Teding van Berkhout, *De erwtenman en andere volksverhalen uit Noord-Brabant* (Utrecht 1996)
- J.R.W. Sinninghe, *Brabantsche volkschumor* (Schevingen 1934)
- J. Kleijntjens & H.H. Knippenberg, *Brabantsche sagen*, met teekeningen door A.C. Ninaber van Eijben (Leiden 1926)
- M.J.G. de Jong, *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Den Haag 1972)
- J.R.W. Sinninghe, *Noordbrabants sagenboek* (Den Haag 1964)
- H. Kunst, *Brabantsche sagen* (Turnhout 1934)
- J. Wauters, *Klein-Brabants sagenboek*, Reeks: Jaarboek van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant Vzw. jrg. 39
- V. Cleerdin, *Brabantsche sagen* ('s-Hertogenbosch 1922)

27.15 Gasthuis

Een gasthuis was in de middeleeuwen een instelling waar zieken en ouderen verpleegd en verzorgd konden worden. Later werd onder gasthuis ook verstaan een hofje: een aantal huisjes rondom een binnenterrein, bedoeld voor bijvoorbeeld leden van een bepaalde kerk of andere doelgroepen zoals reizigers. Aanvankelijk werden gasthuizen gebouwd door de kerk of gesticht door een bisschop. Met de opkomst van de burgerij in de Late Middeleeuwen werden gasthuizen ook door leken gesticht.

27.16. Kiosk

8. 27.16.001 Openluchtatelier De Stenen Poort, Dorpsstraat 15A, Borkel en Schaft

Het tweejaarlijks Internationaal Beeldhouw Symposium (IBS) is een initiatief van de stichting Stenen Poort, een beeldhouwercollectief van vijf in Nederland wonende beeldhouwers. Om de twee jaar wordt, gedurende tien dagen, in openlucht door de beeldhouwers gewerkt o.a. met de bedoeling ervaringen uit te wisselen. Het terrein verandert dan quasi in één groot openluchtatelier en is vrij toegankelijk voor publiek. Na de werktiendaagse volgt een korte verkoopexpositie. Belangstellenden kunnen later de kunstwerken kopen. Wat niet direct verkocht is blijft 'te koop' staan tot volgende Internationale Symposium.³⁴⁶

Het eerste symposium werd gehouden in 1990. Kunstenaars uit o.a. Argentinië, Bulgarije, Cuba, Frankrijk, Israël, Japan, Libanon, Polen, Roemenië, Engeland Zweden, Zuid-Korea vormden een tijdelijke kunstenaarskolonie.³⁴⁷

8.27.16.002 De eerste muziekkiosk op de Markt van Valkenswaard³⁴⁸

De eerste kiosk is een tweedehands exemplaar en is afkomstig van het 'Eindhovens Mannenkoor' uit Stratum. De eerste kiosk heeft er gestaan van 1882-1890. Er zijn geen foto's beschikbaar van deze kiosk op de Markt. De oude kiosk wordt in 1890 afgebroken en vervangen door een nieuwe.

8.27.16.003 De tweede muziekkiosk op de Markt van Valkenswaard

De 2de kiosk heeft op de Markt gestaan van 1890 tot 1929.

Op 24 juli 1881 ontving het gemeentebestuur van Valkenswaard een verzoek tot '*oprigten van eene kiosk of muziekkiosk op de Markt in Valkenswaard*' van het bestuur van harmonie UNA, de muziekvereniging van de sigarenfabriek van de gebroeders Van Best. De toenmalige burgemeester, Jasper van Best deed aan het college en de gemeenteraad het voorstel om een '*voorwaardelijke*' toestemming te verlenen. Die voorwaarden waren:

³⁴⁵ Bots & Mélotte, 1977, 166-167

³⁴⁶ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

³⁴⁷ Website: stichting - *De Stenen Poort* – beeldhouwers collectief.

³⁴⁸ W. Peels, Heemkundekring Weerderheem, 2025: Oude dorpspomp in ere hersteld. Beschrijving vanuit historisch perspectief.

- Het gemeentebestuur hield zich het recht voor om: *'ten alle tijden de wegruiming ervan te kunnen gelasten'*;
- De gemeente bepaalde waar de kiosk mocht komen; t.w. *'op enkele meters ten zuiden van de waterpoel (de brandkuil) in de kom der gemeente en in de hoek tusschen de rijks- en de provinciale weg'*.

Begin september 1881 werd de kiosk in gebruik genomen. Op 6 oktober 1882 werd het gemeentebestuur geconfronteerd met een subsidie aanvraag ten behoeve van onderhoud aan de kiosk. De burgemeester vond voldoende aanleiding het verzoek in te willigen. Enkele raadsleden zijn tegen en maar moeilijk te overtuigen. Zij argumenteerden dat: *'de harmonie aan de fabriek behoort en niet aan de gemeenschap'*. De gemoederen liepen hoog op en pas na goedkeuring van Gedeputeerde Staten werd een bijdrage van f15,- verleend.

In 1888 moest de kiosk gereviseerd worden en opnieuw was burgemeester J. van Best bereid zich in te zetten voor *'de familietempel'*, zoals de kiosk intussen in de volksmond is gaan heten. Vanwege de deplorabele toestand van de kiosk was snel handelen noodzakelijk en de burgemeester bepleitte dan ook dat de gemeente snel de som van f 25,- bij zou dragen. Voor het resterende bedrag zou men, volgens burgemeester Van Best, aanspraak mogen maken op de betrokkenheid de welgestelden uit het dorp.

Zowel het gemeentebestuur als de belangrijke ingezetenen hadden het voorstel geaccepteerd. Op 3 augustus 1890, bij de viering van het zilveren jubileum van de sigarenfabriek van de Gebroeders Van Best, werd de kiosk in volle glorie aan de Valkenswaardse burgers gepresenteerd. De Amsterdamse ontwerper van de kiosk, de heer P.J. Bekkers ook aanwezig, werd uitvoerig bedankt. De drie heuse luchtballons, ter plekke opgelaten, de prachtig verlichtte kiosk en het vuurwerk als apotheose zorgden voor gejuich en applaus van alle aanwezigen.

Afbeelding: Eerste muziekkiosk op de Markt van Valkenswaard (Beeldbank Weerderheem, gemeente Valkenswaard collectie).

8.27.16.004 De derde muziekkiosk op de Markt van Valkenswaard

De 3de kiosk tenslotte heeft van 1929 tot 1955 op de Markt gestaan en is toen afgebroken in verband met de reconstructie van de kruising met de Leenderweg.

In 1923 waren er opnieuw waren herstelwerkzaamheden noodzakelijk. Mede door die omstandigheden werd de kiosk officieel overgedragen aan de gemeente Valkenswaard. Vijf jaar later, in 1928 werd in de gemeenteraad besloten om een nieuwe kiosk te bouwen op een akoestisch meer gunstige locatie, iets meer ten noordoosten ten opzichte van de oude kiosk.

Op 31 augustus 1929 werd de nieuwe kiosk op Koninnedag plechtig in gebruik genomen. De beide gezelschappen die het meest gebruik maken van de kiosk, de harmonie de UNA en zangvereniging de Volharding, gaven een concert. Volgens de Meijerijse Courant: *'Het mooiste ooit gegeven in Valkenswaard'*

In 1955 werd de kiosk na circa 70 jaar *'muziek op de Mert'* afgebroken omdat ze *'in de weg staat'*. De gemeente zorgde, ter vervanging, voor een verplaatsbare kiosk waarop in augustus 1955 een 1ste optreden plaats vond. De verplaatsbare kiosk werd in de eerste jaren veelvuldig gebruikt. Niet alleen op de Markt maar ook in verschillende wijken. Midden jaren 60 werd wegens zeer beperkte belangstelling voor *'buitenconcerten'* hiermee gestopt. Zelfs de traditionele muzikale *'meiwandeling'*

van de harmonie die voor de oorlog toch zo werd geapprecieerd werd, om dezelfde reden afgeschaft. Willekeurige muzikale wandelingen vonden, om de donateurs tevreden te houden, af en toe nog wel plaats.

Afbeelding: de 3^e kiosk op de Markt in Valkenswaard in de jaren 30 van de 20^e eeuw (Valkenswaard Beeldbank nr. 27669).

8.27.16.005 Kiosk Mgr. Kuijpersplein, Borkel

De kiosk op het Mgr. Kuijpersplein, tegenwoordig zo vanzelfsprekend, werd pas gerealiseerd na jaren vergaderen en debatteren. Midden jaren 80 van de vorige eeuw werd, bij de herinrichting van het Mgr. Kuijpersplein, meteen deze kiosk geplaatst. Dat het ruim 50 jaren zou duren voor de kiosk een feit zou zijn, had men in 1932 ook nooit kunnen vermoeden. Tijdens een reguliere bestuursvergadering van fanfare EMOS werd, onder punt 5, het voorstel *'tot het bouwen van een kiosk gelanceerd'*. Direct werden allerlei plannen besproken want er moet dan toch wel een en ander gebeuren. Dat de kiosk in het centrum moest komen was voor iedereen wel duidelijk. Maar, dan moest het kerkbestuur van de Sint Servatiusparochie, eigenaar van het beoogde terrein, wel instemmen. Daarnaast was er nog de vraag: 'Wie zal de geraamde kosten van circa f 150,- betalen'? Schaarste maakt vindingrijk en zodoende werden de inwoners benaderd om zowel financieel als facilitair mee te werken. Krap een half jaar later bood J.L. Baken aan om een technische tekening te maken. Die valt meteen goed bij zowel het kerkbestuur als bij het bestuur van de fanfare EMOS. De fanfare hoopte de kiosk officieel in gebruik te kunnen nemen bij de viering van 12½ jarig jubileum van de fanfare. Een prima idee want de kiosk was dan meteen ook het middelpunt van de festiviteiten. Het kerkbestuur stelde wel enkele voorwaarden zoals: *'het recht van het kerkbestuur om de kiosk te laten verplaatsen en moest er f 1,- recht betaald worden'*. Dat gaf geen moeilijkheden.

In de Meijerrijsche Courant van 1 januari 1933 werd verslag gedaan van het besluit: tot het plaatsen van een kiosk op het *Kerkplein*/ nu Mgr. Kuijpersplein. Menigeen zal de aankondiging wellicht anders begrepen hebben dan bedoeld in het krantenbericht want het ging om een verplaatsbare kiosk. Eigenlijk was het niet meer dan een podium van wat planken op schragen en zonder dak wel te verstaan. Om begrijpelijke redenen werd niet zo heel vaak gebruikt gemaakt van deze nieuwe aanwinst. Evengoed waren er af en toe gastoptredens zoals van de harmonie UNA uit Valkenswaard. Toen de geraamde kosten van f 150,- betaald moesten worden, ging het toch erg benauwen bij het bestuur. Er was dan ook, in die tijd toen een brood 19 cent kostte, enorm veel geld mee gemoeid. In 1946 was de oorlog hier in 't Zuiden net 2 jaar voorbij toen het thema van de kiosk weer actueel werd. Kennelijk was er intussen een plan om de tuin van de pastorie als standplaats te gebruiken. Helaas, pastoor Goyarts was een groot voorstander van de kiosk maar niet van de kiosk in zijn tuin. Hij suggereerde dat de openplek achter café Sprengers, ook grond van de kerk, een veel betere locatie was. Na een lang debat werden vele kiosken uit de omgeving bekeken. Er kwam pas echt vaart in de plannenmakerij toen de EMOS vele mooie prijzen behaalden en de leden hun geduld begonnen te verliezen. In februari 1951 werd in het kasboek melding gemaakt van de aanschaf van 18 schragen. Kort daarop waren er plannen van de fanfare om in de pastorietauin bomen te gaan vellen om ze aansluitend naar de zagerij van Baken te brengen. Baken beloofde zelfs al het

timmerwerk gratis te zullen verrichten. Sprengers zegde toe de armaturen, leidingen nodig voor de aanleg van de verlichting voor zijn rekening te zullen nemen. En het kerkbestuur? Die bedachten bij nader inzien dat ze de plek voor op het grasveld voor het H. Hartbeeld toch nog mooier vonden.

Uiteindelijk moest de planologische dienst van de gemeente er aan te pas komen. Die kwam met een slimme oplossing die geen van beide partijen haar zin gaf en wees zelf een locatie aan. Dat werd de openplek waar voorheen de café-winkel-bakkerij van C.L. Aarts aan. Maar daarmee stond er nog geen kiosk. De gemeente Valkenswaard, waartoe Borkel en Schaft sinds 1934 behoorde, wilde alleen haar medewerking verlenen als het om een kiosk op luchtbanden zou gaan die bij toerbeurt zowel in Borkel en Schaft als in Valkenswaard gebruikt kon worden. Voorlopig bleef het bij discussiëren. Het bestuur van EMOS bedacht een voorlopige noodoplossing door een constructie van hout mét een dak te bouwen. Daartoe werd een subsidie van f 3.000,- aangevraagd. Het antwoord liet lang op zich wachten want het duurde tot 1955 voor de kiosk van Borkel en Schaft op de agenda van de raadsvergadering kwam. Eindelijk! Gesteld werd dat de kiosk eigenlijk voor 99% door Borkel en Schaft gebruikt zal worden, maar men was bereid een bedrag van f 1.980,- te verlenen voor de provisorische kiosk. De nodige arbeid voor de opbouw van deze kiosk moest wel uitsluitend door de leden van de fanfare geleverd worden. Een oplossing waar niemand erg blij mee was. Toch leek het er nu op dat de plannen gerealiseerd zouden worden. Alleen, de vraag betreffende de locatie was nog steeds niet opgelost. Daarom bedacht het bestuur van de fanfare dat de heer Frans Kuylaars gemeenteraadslid en woonachtig in Borkel en Schaft misschien zijn invloed zou kunnen aanwenden. Hij werd uitgenodigd om de bestuursvergaderingen van de fanfare bij te wonen en daar werd ineens klare taal gesproken: *'Er moest een kiosk komen met een diameter van 7.50 meter met voldoende zitplaatsen voor 50 muzikanten. Terloops werd ook nog vermeld dat tijdens de volgende vergadering de exacte plaats gekozen zou worden. De geraamde kosten bedroegen f 4.700,-, de werkzaamheden zullen door muzikanten en bestuursleden worden uitgevoerd. Directe aanpak was aan de orde en daartoe zullen mutaties aangebracht worden op de vorige voorstellen'*. Eindelijk kwam er garen op de klos! Want op 14 juli 1955 werd door het gehele bestuur (*als rechtspersoonlijkheid*) de goedgekeurde aanvraag voor de aankoop van de kiosk ingediend en daarmee was de aansprakelijkheid geregeld. Vanaf dat moment ging het vlot want op 29 augustus 1955 werd de eerste steen geplaatst door Gerard Kersten, beschermheer van de fanfare EMOS. Later werd een groot muzikfeest georganiseerd vanwege de nieuwe kiosk en vanwege het 35-jarig jubileum van de fanfare EMOS.

Helaas, doordat het budget niet toereikend geweest was voor een vast dak, kondigden zich al snel nieuwe moeilijkheden aan. Het aanbrengen, opruimen en drogen van het dak van zeildoek was geen eenvoudige klus. De toegezegde verharding van het terrein door de gemeente liet langer op zich wachten dan toegezegd. Daardoor gingen onderdelen roesten of schimmelen. Wat de onvrede en ergernis tot het uiterste opdroef was het feit dat telkens de toestemming van de gemeente moest worden aangevraagd. Wie er precies met dé ultieme oplossing kwam is niet meer te achterhalen en doet er ook niet toe maar dit bijzondere idee bestond er in de kiosk aan de gemeente te verkopen. Dan was EMOS deze zorg kwijt. EMOS, gemotiveerd door deze aanpak, had ineens volop ideeën. Behalve een vaste kap zou de omgeving aangenaam ingericht kunnen worden. De EMOS zou dan voor *'zomerconcerten'* in openlucht kunnen zorgen.

Alle partijen konden zich in deze toekomstplannen vinden, al het duurde nog geruime tijd, veel gesjouw met het blauw/witte zeildoek voor het zover was. Daarnaast zouden substantiële financiële impulsen van de Borkel en Schaftse bedrijven nodig zijn voor er midden op het Mgr. Kuijpersplein verscheen.

Midden jaren 80 van de vorige eeuw, toen de fanfare EMOS haar 13de lustrum vierde, was het zover. Toen werd bij de herinrichting van het Mgr. Kuijpersplein meteen de huidige kiosk van Borkel en Schaft gerealiseerd.³⁴⁹

³⁴⁹ Van Moolenbroek en Hermesen, 2010.

Afbeelding: kiosk Mgr. Kuipersplein in Borkel (juli 2011)

27.17. Waterput

27.18 Bank

8.27.18.001 Boerenleenbank

De boerenleenbank is de voorloper van de Rabobank in Valkenswaard en lag aan de Markt.

27.19 Winkel

8.27.19.001 Drogisterij De Vijzel, Luikerweg 2 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Van oorsprong luxe tweelaagse dorpsvilla met schilddak uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Voorgevel uit 1969.

Het robuuste pand werd in 1863 op de hoek van de Luikerweg en het Kerkepad gebouwd en was toen het tweede huis in het dorp met meer dan één etage. Bouwheer was Louis Gilson, de zoon van Rochus Gilson die zich vanuit Mellard of Mellar in België in Valkenswaard had gevestigd. Vader Rochus Gilson had begin 19de eeuw zitting in de Valkenswaardse gemeenteraad. Later in 1853, werd zoon Louis wethouder in Valkenswaard. Het pand werd vervolgens verhuurd aan dokter Kauling. In die periode werden daar TBC patiënten verzorgd. Daarna ging het echtpaar Van Reijen-Gilson er wonen. Mevrouw was een dochter van de bouwheer Louis Gilson.

Na een verbouwing in 1920, kort na WO 1, komen de dames Marie en Jeanne van Gool hun oom Petrus Van Reijen die weduwnaar geworden was, verzorgen. De beide nichten erfden later van hun oom. De dames Van Gool, zoals ze genoemd werden, golden in Valkenswaard als excentriek. In 1964 stierf Marie en moet Jeanne op Kempenhof gaan wonen. Toen zij een jaar later overleed werd het pand Luikerweg nummer 2 met schuur en personeelswoning verkocht aan de burens, Jan en Toos Driessen Scheepers van drogisterij De Vijzel.

In 1981 onderging het woonhuis een grondige metamorfose. De drie kamers beneden werden winkelruimte. De ramen en toegangsdeur werden gewijzigd in een fraaie winkelpui. Ook de bovenverdieping werd onderhanden genomen. De aanleunende personeelswoning en bijbehorende schuur werden in 1979 al verbouwd tot kantoorruimten en krijgen een eigen adresaanduiding, t.w. Luikerweg 6.

Bij een latere verbouwing werd de voormalige schuur verbouwd tot woonhuis. Dat pand werd hoger dan gewild en bedoeld vanwege verschillende door de gemeente gestelde eisen. Er mocht geen hoogteverschil ontstaan tussen dit pand en het al bestaande winkelpand. Er werd van de gelegenheid

gebruik gemaakt om onder het nieuwe huis een forse kelder te bouwen. Bij die graafwerkzaamheden werden zes grote waterputten gevonden. Die waren ooit bedoeld om het afvalwater te laten bezinken alvorens het gezuiverde water milieuvriendelijk in de bodem te laten wegvloeien.

Het verbouwde pand op nummer 6 werd al 25 jaren geleden in beheer gegeven aan een makelaar die het met succes verhuurd. De bovenverdieping wel te verstaan als woningen voor alleenstaanden. De winkelruimte op de begane grond werd eveneens verhuurd.³⁵⁰

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de rijke historie die achter dit pand schuil gaat. Het pand is opvallend vanwege zijn forse maatvoering, maar is na diverse verbouwingen (oa. de voorgevel) minder monumentaal. Het pand vormt de beëindiging van de Markt en had logischerwijs een belangrijke uitstraling.

Afbeelding: dorpsvilla Luikerweg 2 en 2a.

8.27.19.002 Kruidenier, Markt 45 Valkenswaard

Gemeentelijke monument.

CHW. Nr.: KL112-000312.

Aan de Markt in het centrum van Valkenswaard staat een goed geconserveerd eenlaags winkelwoonhuis met zadeldak uit circa 1890. Het pand is aan de linkerkant deels afgebroken ten behoeve van de bouw van het ernaast gelegen woonhuis Markt 43. Het pand ligt op de hoek met de Peperstraat en heeft als adres Markt 45. Het winkelgedeelte is in het linkerdeel van het pand ondergebracht, recent nog een levensmiddelenwinkel. De winkelpui dateert uit circa 1930. Dit kruidenierswinkeltje heeft een authentiek karakter. Het rechterdeel van het pand is het woongedeelte. Op het dak liggen sneldek cementpannen die vermoedelijk een van de eerste in deze soort zijn. Het pand herinnert aan de oude schaal van het marktplein met een dorpskarakter.

Achter het pand bevindt zich een tuin met een gemetselde tuinmuur. De asymmetrische voorgevel van het pand is opgetrokken uit handgevormde baksteen in een kruisverband en bestaat grofweg uit twee gedeelten. Een winkelpui met toegangsdeur in het noordelijke deel en een woonhuisindeling met twee vensters in het zuidelijke deel. De voorgevel wordt op de hoek met de Peperstraat beëindigd door hoeklisenen. De dakgoot werd uitgevoerd met een profiel en de ramen kregen elk een ornamentele sluitsteen. Het zadeldak, een dakconstructie waarvoor in deze streek wel vaker werd gekozen, geeft een zolderruimte meer mogelijkheden tot intensief gebruik met zijn groter vloeroppervlak door de hogere stahoogte.

³⁵⁰ Van Moolenbroek-Vogels, 2007.

Sinds WO II werd hier, tot het overlijden van een van beide zusjes, hét kruideniertje gedreven door de markante 'gezusters Van Son'. Een nichtje van een iets jongere jaargang kwam en bleef, na het overlijden van de oudste zus, helpen. Dit ouderwetse winkeltje met een veel te klein assortiment en de wonderlijke presentatie van deze producten hield hier, tot nu toe, midden op de Markt heldhaftig stand ondanks de concurrentie van de vele supergiganten.³⁵¹

Afbeelding: Markt 45 in Valkenswaard.

8.27.19.003 Winkel in textiel en kruidenierswaren, Leenderweg 38-40 hoek Hofstraat Valkenswaard
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Vanaf circa 1875 vormt de Leenderweg de verbindingsweg tussen Valkenswaard en Leende, lopende vanaf het Marktplaats naar Leende. Met de komst van de spoorlijn werd het eerste deel vanaf het Marktplaats omgedoopt tot Stationstraat. Nadat het station in 1958 was verplaatst, werd in 1960 dit weggedeelte ook Leenderweg genoemd.

Volgens de kadastrale minuutkaart uit 1832 stond op deze plaats het huis van landbouwer Jacobus de Natris. Ten oosten van zijn huis lag toen een tuin. Tegenwoordig vinden we hier de adressen Leenderweg 42, 44 en 46. Rond 1916 kocht M. Kievits het oude pand van de toenmalige herbergierster Maria Jaspers. Nadat hij daar een café met concertzaal had laten bouwen (nu Leenderweg 42) gaf hij in 1924 aan Ant. Peels uit Valkenswaard opdracht om een winkelhuis te bouwen (nummer 40). De kelder met troggewelfjes van het pand dat op die plaats stond, werd behouden. Hoogstwaarschijnlijk is deze kelder momenteel nog aanwezig in het pand. In 1928 liet Kievits een eenlaags gebouwtje, dat rechts van nr. 40 stond, geheel afbreken. Op die plaats werd het hoekpand (nummer 38) gebouwd. Circa 1947 en daarna in 1954, zijn de panden van Leenderweg 38 tot 42 kadastraal samengevoegd en is er sprake van 3 winkelhuizen met een schuur, magazijn en erf. Kievits blijft tot aan zijn overlijden eigenaar van de panden. Leenderweg 38 was lange tijd als winkel in gebruik. Zo waren er Albert Heijn, Jamin en een sigarenwinkel gehuisvest. In de laatste jaren wordt het door café De Rooie Sok geëxploiteerd. In het pand Leenderweg 40 werd door M. Kiviets-Moonen gedurende vele jaren het Sigarenmagazijn De Valk beheerd.

De winkel die in een uitbouw aan de Stationsstraat bijgebouwd was, is thans verdwenen. Eens werden de werknemers van de Van Best-sigarenfabriek geacht hun inkopen hier te doen. Het assortiment was ruim gevarieerd, men kon er gemakkelijk de gekochte waren 'laten opschrijven' maar curieus genoeg lagen de prijzen gemiddeld zo'n 20% boven het gangbare niveau. De openstaande rekeningen van de werknemers werden als eerste vereffend als de lonen werden uitbetaald aan de werknemers van de sigarenfabriek. Daarmee was het volgende tekort al ingebakken. Een extra

³⁵¹ Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

manier om zich aan de klanten te binden, want wie was er verder nog meer bereid om iedere keer weer 'op de lat' te leveren? De gedwongen winkelnering ging, volgens getuigen door tot 1914.³⁵²

Het complex Leenderweg 38-40 bestaat uit drie bouwvolumes:

- Een tweelaags pand met een tentdak uit 1924/1925 met oudere kelder (nr. 40);
- Een tweelaags pand met samengesteld dak, lepe gevel en uitstekende voorbouw uit 1928/1929 (nr. 38);
- Een bijgebouw met zadeldak uit 1928/1929 (achter nr. 38).

Het pand Leenderweg 40 bevat hoogstwaarschijnlijk nog een kelder met troggewelfjes uit de tweede helft van de 19e eeuw. Dit zou onderzocht moeten worden. In architectonisch opzicht is het pand Leenderweg 38 bijzonder vanwege zijn speelse vormen. De panden vormen samen met de belendende panden Leenderweg 42-46, het tegenover liggende hotel De Valk, de vroeg-20ste eeuwse eenlaags winkelwoningen aan Hofstraat 26-28 en het monumentale pand Leenderweg 36 een fraai ensemble.

Afbeelding: Leenderweg 38 en 40 in Valkenswaard.

8.27.19.004 Winkelpand Groote Huysinge, Peperstraat 56/54a

8.27.19.005 Kleine Leyenhuysinge, Peperstraat 58 Valkenswaard

Nr. 56/54a is Rijksmonument nr. 526652; nr. 58 is Gemeentelijk monument.

Deze panden uit 1664 en 19de eeuw zijn een bijzonder mooi en gaaf voorbeeld van een valkenierswoning zoals die er in de 17de en 18de eeuw in Valkenswaard meerdere stonden.

Sr. Laurens Jacob Bijnen, Mr. Valkenier van de Hertog van Lünenburg-Zell, woonde in 1688 in de Kleine Leyenhuysinge en de Groote Huysinge gelegen aan de Peperstraat. Hij was inwoner en schepen van Valkenswaard en een zeer vermogend man. Op dat moment worden de beide huizen bewoond door zijn gezin. Zijn zonen Henrick en Huibert zijn beide, net als hun vader valkenier. De jongere zoon Johan Baptist is medisch doctor in Valkenswaard. Vader Laurens Bijnen liet op 13 maart 1688 zijn testament opmaken en legateerde zodoende zijn eigendommen aan zijn drie zonen. Het ging hierbij om 2 huizen, stallen, schuren, hof, 'aangelag' en een bakhuisje aan de overkant de straat. Totaal oppervlak: circa 4 'lopenzaat'.³⁵³ Johan Bijnen, de dokter, verklaarde op 15 juli 1697 dat hij en zijn gezin al verscheidene jaren in het kleine huis woonden maar dat het huis voorheen geruime tijd was verhuurd aan Huijbert Willems, de drankdistilleur en 'rademaker' (houten wielenmaker). Het grote huis was de residentie van vader Laurens en de verdere gezinsleden t.w. zijn huisvrouw Maria Huijbert Smulders en de beide zonen Hendrick en Huibert.

³⁵² Van Moolenbroek-Vogels, 2001.

³⁵³ Senders, 1988.

Afbeelding: Groote en Kleine Leyenhuysinge.³⁵⁴

De beide woningen werden gescheiden door een grote binnenplaats en aan de straatzijde door een dubbele poort. Het kleine huis was voorzien van een leijen- of schaliendak. Het grote huis, de schuur en stallen waren gedekt met een 'strooiendak'. Door het openen van de 'plaatsdeuren' konden de bewoners bij elkaar komen. De scheiding werd aangebracht in de periode dat het kleine huis verhuurd was. Beide huizen kenden verschillende eigenaren nadat de Leyenhuysinge op 18 december 1731 aan Sr. Willem Carnoetes, Mr. Valkenier en de Groote Huysinge op 28 januari publiek verkocht werden. In 1988 is het huis herbouwd in zijn oorspronkelijke vorm en tot kantoor bestemd. Het pand is met nummer 56 verbonden door een korfboogpoort en een glazen loopbrug.³⁵⁵

Afbeelding: Peperstraat 56 (rechts) en 58 (links) in Valkenswaard (maart 2011).

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

³⁵⁴ Bots & Mélotte, 1977, 160

³⁵⁵ Website gemeente Valkenswaard – oktober 2010.

Winkel-woonhuis, oorspronkelijk valkeniershuis, bekend als "Leyenhuysinge" en daterend uit 1664. Gewijzigd in de 19e en tot winkel verbouwd ca. 1925. Het huis ligt aan een driehoekig pleintje en is gebouwd in Ambachtelijk-traditionele stijl. Achter het pand een notenboom met een stamomtrek van ca. 150 cm.

Eenlaags pand met zadeldak tussen tuitgevels, gesmoorde Hollandse pannen op het voordakvlak, gemengd met rode op het achterdakvlak. Aan de achterzijde een oude haakse aanbouw onder lager aanzettend zadeldak met Muldenpannen, aangekapt en met wolfseinde. Het pand is boven een gepleisterde plint opgetrokken uit grootformaat handvormsteen (22/22,5 x 10,5/11 x 5/5,5 cm) in kruisverband met klezoren. In het midden een vernieuwde voordeur (winkeldeur) met 9-ruits bovenlicht van geel glas in een gepleisterde omlijsting. Rechts twee vensters met T-ramen (schuiframen), het bovenlicht 8-ruits, aan beide zijden 3 duimen, stenen lekdorpels. Links een groot etalagevenster met driedelig bovenlicht; in ieder deel 6 ruiten met geel glas. Gepleisterde omlijsting. Uiterst links een opkamervenster met 8-ruits bovenlicht en twee draairamen ter plaatse van een oorspronkelijk schuifraam. Duimen, hardstenen lekdorpel. Daaronder een getralied keldervenster met 2-ruits raam, een halfcirkelvormige ontlastingsboog met strekken, afgedekt door koppen op hun plat. Uitgesmede krulankers die het jaar 1664 vormen. Bakgoot op houten consoles. Links is tussen het onderhavige object en het buurpand uit hergebruikte handvormsteen ca. 1990 een muur met poort gebouwd van dezelfde hoogte als de voorgevel die ten dele een transparante verbindingsgang verdekt. De zijgevel links is een tuitgevel en heeft vlechtingen, aanzetten en een toppilaster. Uitgesmede krulankers. Links en rechts op zolderniveau sporen van kleine vensters. Links een groot venster, in het midden een nieuwe doorbraak ten behoeve van een transparante verbindingsgang met het buurpand. De zijgevel rechts is in opzet nagenoeg identiek. Op zolderniveau twee vernieuwde 2-ruitsvensters onder halfcirkelvormige ontlastingsboog uit koppen, hardstenen lekdorpels. De achtergevel is voorzover niet aan het oog onttrokken door de aanbouw, geheel gepleisterd. Daarin twee vensters met dubbele luiken. Kozijnen en ramen zijn crèmekleurig, deur en luiken standgroen, gepleisterde onderdelen donkergrijs geschilderd.

Inwendig is de oorspronkelijke indeling grotendeels bewaard gebleven. Plafonds met oude balklagen. De vensters aan de voorzijde hebben nog de oorspronkelijke binnenprofielen van de vroegere kruisvensters bewaard die naar beneden toe vergroot zijn. In de aanbouw een bakoven.

Afbeelding: Peperstraat 58 in Valkenswaard.

Het winkel-woonhuis uit 1664 is van algemeen belang. Het pand heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een valkeniershuis. Het pand heeft architectuurhistorische waarde vanwege de in- en uitwendig gaaf behouden hoofdstructuur en het traditionele materiaalgebruik alsmede vanwege onderdelen van het interieur. Het pand heeft zeldzaamheidswaarde vanwege ouderdom en typologische betekenis. Het heeft ensemblewaarde door zijn situering aan een pleintje in de kom van het dorp.

In de omschrijving van de gemeente wordt Peperstraat 58 als volgt omschreven:

Valkenierswoning, bouwjaar ca. 1664. De oorspronkelijke opzet van dit pand is uit de 17^e of 18^e eeuw. In 1988 is het huis herbouwd in zijn oorspronkelijke vorm en tot kantoor bestemd. Het pand is

met nummer 57 verbonden door een korfboogpoort en een glazen loopbrug. De bouwtrant en de wijze van inrichting demonstreren vrij duidelijk de eisen waaraan de woning in eerste instantie moet voldoen: het uitoefenen van het valkeniersbedrijf.

Waardering: Cultuurhistorische betekenis voor Valkenswaard. Gebouw, waarbij met name de herinneringswaarde en karakteristiekiteit een grote rol spelen.

8.27.19.006 Winkel – woonhuis, Leenderweg 25 Valkenswaard

Winkel –woonhuis uit 1888. Art Nouveau. Gepleisterd met eenvoudige aan de Jugendstil ontleende versiering. CHW. Nr.: KL112-000279. Dit pand is vervangen door een moderne winkel.

8.27.19.007 Winkel – woonhuis, Maastrichterweg 26 Valkenswaard

Winkel –woonhuis uit 1910, Straatbeeldtyperend. CHW. Nr.: KL112-000289. Is afgebroken.

8.27.19.008 Winkel, Leenderweg 75

Gemeentelijk monument.

Voormalig winkelpand in ijzerwaren. Leenderweg 75 is rond 1900 gebouwd in de stijl van de neorenaissance. Op een oude foto is te zien dat daar toen de familie Lemmens- van Lieshout een winkel in ijzerwaren en rijwielen exploiteerde en waar ook gedestilleerd werd verkocht ('De Roode Valk').

Tweelaags winkelpand met vierkant oppervlak onder gecombineerd mansardedak en platdak. Mansardekap achter winkeldeel van het pand belegd met blauwgesmoorde holle pannen. Gevels met rode machinale bakstenen in een kruisverband.

De bebouwing aan de Leenderweg kende in het verleden maar weinig variatie omdat veel huizen slechts één woonlaag hadden. De daken stonden vaak evenwijdig aan de straat. Die eenvormige bewoning is tegenwoordig nog slechts in enkele delen van de straat te herkennen. Veel pandjes zijn gesloopt en vervangen door moderne winkelpanden. De panden Leenderweg 75 en het naastgelegen pand Leenderweg 73 passen in het beeld van deze straatzijde. Ze benadrukken samen het kleinschalige karakter en tonen als ensemble de overgang van de 19e naar de 20e-eeuwse bouwkunst in Valkenswaard. De beide panden vormen samen een ineengeschakeld ensemble en versterken door de koppeling zowel het individu als het samengestelde kleinschalige karakter. De twee bouwstijlen zijn hier als het ware gekoppeld in één pand.

Afbeelding: Voormalig winkelpand in ijzerwaren aan de Leenderweg 75.

8.27.19.009 Winkel, Dommelseweg 52

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Aan de doorgaande weg van Valkenswaard naar Dommelen staat een eenlaags pand dat in 1910 als woonhuis is gebouwd in opdracht van mandenmaker Adriaan Maas. In 1929 werd de woning door de heer Maas verbouwd tot dorpswinkel. Deze verbouwing betrof het aanbrengen van een winkelpui met

daarboven gekleurde glas-in-loodramen. De indeling van de twee etalageruiten is in de loop van de tijd gewijzigd. In 1951 werd het pand verkocht aan bakker Jac. Hoevenaars. Deze bakker had zijn bakkerij met oven in een bijgebouw aan de achterzijde. In latere jaren werd hier rijwielcentrum "Franske" gevestigd. In 2007 sloot deze winkel zijn deuren. Op de etalageruiten in de voorgevel is de tekst "rijwielcentrum Franske" nog te lezen. Het winkelinterieur, alsmede de indeling van de winkel, zijn in de loop der tijd door aanpassingen en verbouwingen verdwenen. Ook de achtergevel is sterk verbouwd. De voorgevel van het pand representeert nog een goed geconserveerde dorpswinkel van Valkenswaard uit de eerste helft van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dommelseweg 52 in Valkenswaard.

8.27.19.010 Winkel, Karel Mollenstraat Zuid 44A en 46

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Het pand aan Karel Mollenstraat Zuid 44a-46 is in 1904 gebouwd door aannemer F. van Dooren in opdracht van de Valkenswaardse sigarenmakersvereniging. Het is het enig nog bestaand object in Valkenswaard dat herinnert aan de beginperiode van de emancipatie van de Valkenswaardse sigarenmaker. Deze vereniging, opgericht in 1900, was geen vakbond, maar had als doel 'het behartigen van de zedelijke en maatschappelijke belangen' van de leden. Dit door het houden van thematische vergaderingen en het oprichten van instellingen die de leden zouden vrijwaren van de nadelige gevolgen van ziekte, ouderdom of ongeval. Zo stelde de vereniging in 1902 een 'voorzorgskas' in en werd een 'begrafnisfonds' opgericht. In 1903 startte men met de verkoop van brandstof (steenkool). Omdat de beschikbare ruimte voor de verkoop al spoedig te klein werd, werd besloten tot het oprichten van een eigen pand annex winkel, op het (huidige) adres Karel Mollenstraat Zuid 46. In 1907 telde de vereniging 92 leden en zette men jaarlijks omgerekend 4.000 euro om aan winkelwaren en steenkolen. Hiermee werd ook het door sommige fabrikanten opgelegde systeem van 'gedwongen winkelnering' ondermijnd. Maar in 1908 ontstond tweespalt in de vereniging, toen roddels de ronde deden over (vermeende) infiltratie vanuit socialistische hoek. Dit leidde tot de opheffing van de sigarenmakersvereniging in 1909, waarna het pand later in dat jaar werd verkocht aan smid Antonius Bots. Maar de ex-voorzitter van de sigarenmakersvereniging richtte nog in 1909, samen met de eveneens ter ziele gegane eerste Valkenswaardse katholieke tabaksbewerkerbond, de RK Tabaksbewerkerbond St. Antonius op. Deze zou met eind 1949 ruim 1.100 leden uitgroeien tot de grootste plaatselijke afdeling van Nederland. Ook werd in 1909 een neutrale (socialistische) vakbond opgericht in Valkenswaard.

Momenteel bevindt zich op nummer 46 bar San Remo. In het kleine gedeelte van het pand, geheel rechts, op nummer 44a, bevindt zich het Spaans-Mexicaanse restaurant Pincho's.

In Valkenswaardse cultuurhistorische context, waarin de valkerij en de sigarenmakerij, die van circa 1870 tot 1970 een prominente rol speelden, is dit pand van groot belang en heeft het tevens een uniek karakter, aangezien het enig nog bestaand object in Valkenswaard is dat herinnert aan de beginperiode van de emancipatie van de Valkenswaardse sigarenmaker. Zowel de opbouw en de indeling van de vensters en de toegangsdeur als ook het interieur van het gebouw zijn in de loop van

de 20ste eeuw veelvuldig verbouwd en vernieuwd. Het uiterlijk van het pand (mansardekap, indeling raam-deur-raam, spaarbogen, smeedijzeren muurankers) geeft een redelijk beeld van de bouwtraditie in het begin van de 20ste eeuw.

Afbeelding: Het pand aan de Karel Mollenstraat Zuid 44A en 46.

8.27.19.011 Winkel, Luikerweg 16-16a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags winkelpand onder zadeldak uit ca. 1890 (nummer 16) en tweelaags bedrijfspand als travee van een groter winkelpand onder zadeldak uit ca. 1890 (nummer 16a). Het pand Luikerweg 16-16a is cultuurhistorisch waardevol vanwege de rijke ornamentiek die op de begane grond helaas deels door een moderne winkelpui is verdwenen. Het pand is vermoedelijk gebouwd door een Valkenswaardse schoenfabrikant en geeft duidelijk weer dat de eigenaar vermogend was. De ensemblewerking met de belendende panden is groot.

Luikerweg 16A

Luikerweg 16

Afbeelding: Winkelpand aan de Luikerweg 16-16a.

8.27.19.012 Winkel-horecapand, Luikerweg 18

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags horecapand onder zadeldak uit ca. 1890. Het pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de rijke ornamentiek die helaas gedeeltelijk onder een verlaag verscholen is. Het pand is vermoedelijk gebouwd door een Valkenswaardse schoenfabrikant en geeft duidelijk weer dat de eigenaar vermogend was. De ensemblewerking met de belendende panden is groot.

Afbeelding: Winkelpand aan de Luikerweg 18.

8.27.19.013 Winkel – woonhuis, Maastrichterweg 67 Valkenswaard

Bouwjaar: Ca. 1910

CHW. Nr.: KL112-000293. Dit pand is vervangen door moderne woning.

8.27.19.013 Winkel Eindhovenseweg 24B-26

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Asymmetrisch tweelaags winkelpand, gebouwd ca. 1905 met stijlenmerken van de Art Nouveau uitingsvorm. Dit winkelpand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de rijke architectuur van de verdieping en zijn weinig voorkomende Art Nouveau uitingsvorm van met name de vensters en de borstwering.

Afbeelding: Eindhovenseweg 24B-26 in Valkenswaard.

8.27.19.014 Winkel Leenderweg 11a-13

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags winkel-woonhuis onder mansardedak uit 1901/1902. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn fraai vormgegeven voorgevel met weinig voorkomende schoudergevel. Pand geeft ondanks moderne, historiserende begane grond een goed beeld van een winkel-woonhuis uit het begin van de twintigste eeuw. Samen met het rechterbuurpand op nummer 13a-13b-15 vormt dit pand een mooi geheel in het centrum van Valkenswaard.

Afbeelding: Winkel-woonhuis aan de Leenderweg 11a-13.

8.27.19.015 Winkel Leenderweg 15

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags winkel-woonhuis, hoekpand onder samengesteld dak, gebouwd in 1910.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de rijke en speelse detaillering van de verdiepingslaag en het samengestelde dak. Verdieping is nagenoeg geheel authentiek. Geen storende elementen. Samen met het linkerbuurpand op nummer 11a-13 vormt dit pand een mooi geheel in het centrum van Valkenswaard.

Afbeelding: Winkel-woonhuis aan de Leenderweg 15.

27.20. Gemeenschapshuis

8.27.20.001 Hofnarcomplex

Theater – Bibliotheek – Volksuniversiteit – Muziekschool

Na afbraak van de aanbouw van het oude gemeentehuisje kreeg de vrijgekomen grond, grenzend aan het grote terrein een nieuwe bestemming. Na de eerdere afbraak van de Hofnar sigarenfabrieken was een plek vrijgekomen die de gemeente de kans geeft Valkenswaard van een nieuw hart te voorzien. Daarvoor moeten echter ook nog enkele vertrouwde huizen aan de Kleine Markt wijken. De plannen voorzien in een nieuw gemeentehuis en een gebouw waarin cultuur een onderkomen kan vinden.

Beide gebouwen vormen samen een cirkel en vormen het centrale gedeelte van deze nieuwbouw. Vanaf de marktplaats gekeken, leunend tegen apotheek De Valk, wordt in een kwarttrond kantoorgebouw op de begane grond o.a. een bank gehuisvest. Aan de andere zijde werd eenzelfde gebouw nagenoeg gespiegeld. Hier werden alleen beneden kantoren gepland. De boven etages kregen de bestemming woonlaag. Na de realisatie van deze panden kwam het Oude Raadhuis als het ware omarmd op en ereplaats te staan. Achter het gebouw werden een wandelpad het gebouwencomplex in tweeën gedeeld.

Ter hoogte van het gemeentehuis en het Hofnargebouw, op het centrale punt van dit complex werd het 'Ontmoetingsplein' voor burgers ingericht. Dit thema, werd in opdracht van de gemeente uitgewerkt door de kunstenaars van het beeldhouwercollectief 'de Stenen poort' uit Borkel en Schaft. Zij maakten uit basalt elk naar eigen inzicht een menselijke figuur. Een strak vormgegeven stuk basalt werd als zitbank aan de beeldengroep toegevoegd. Hier kan de burger, eenmaal plaatsgenomen, deel uitmaken van deze in steen gevangen 'ontmoeting van burgers'.

Aan het Ontmoetingsplein kwamen in de periode 1995 tot 1999 achtereenvolgens links het gemeentehuis en rechts 'de Hofnar' een centrum voor cultuur te staan waarin de burger het thema 'de Ontmoeting' in volle omvang kan beleven. De naamgeving van dit complex werd ingegeven door de relatie tussen de gebouwen en het terrein van de voormalige Hofnarsigarenfabriek. Naast het Hofnartheater met zijn foyer, de Bibliotheek, de Valkenswaardse Omroep Stichting (VOS), de Volksuniversiteit 'de Draaikolk' en het Centrum voor Muziek en Dans (voorheen de muziekschool) werden ook verschillende vergaderruimten ingericht. Tegen een schappelijke vergoeding kunnen deze ruimten door de burgers gebruikt worden. De gemeenschappelijke hal en gangen werden bestemd voor wisseltonstellingen.

Aansluitend aan de bouw van het Gemeentehuis en het Hofnarcomplex heeft men het vrijgekomen terrein volledig benut voor ruim opgezette woningbouw. Sommige woonunits werden gesitueerd rond een fraaie binnentuin. De vormgeving van dit complex waarin de cirkel herhaaldelijk geheel of gedeeltelijk gebruikt werd geeft dit robuuste complex toch iets sierlijks.³⁵⁶

27.21 Herberg

8.27.21.001 Pleisterplaats op baan Breda – Maastricht, Achterste Brug, Borkel

Op de Achterste Brug onder Borkel lag ooit een pleisterplaats langs de postweg van Breda naar Maastricht. Deze boerderij bleef tot op heden bewaard. Typisch kenmerk en signaal voor de voerlui was de achtkantige schoorsteen. Die wees de weg naar deze herberg/halteplaats waar men kon aanleggen en de paarden kon wisselen. Volgens C. Kuijsten woonde er ooit een haarteut, die handel dreef op Frankfurt am Main. In die periode kwamen meer teuten uit Borkel. De Borkelse families Heuvels en Verweijen stonden bekend als kaasteuten. Verder waren er ook nog eggelteuten en koperteuten, handelslui die al rondtrekkend hun waren aan de man brachten. Ze reisden vaak in konvoien - dit laatste om beter beveiligd te zijn tegen roofovervallers.³⁵⁷ Het blijkt dat het woord "Eggel" een dialectwoord is voor "bloedzuiger". De Eggelteuten waren rondtrekkende 'medicijnmannen': lieden die zich bezighielden met zaken als aderlaten, een veel toegepaste methode tegen allerlei kwalen vroeger. Dat aderlaten gebeurde met behulp van bloedzuigers (eggels dus). Je had ook de uitdrukking: "Zo zat als een eggel" voor mensen die te diep in het glaasje gekeken hadden en zich dus letterlijk 'volgezogen' (of volgezopen) hadden met drank, net als een bloedzuiger.

8.27.21.002 Café Smets/Loos, Spoorstraat, Valkenswaard

³⁵⁶ Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

³⁵⁷ Website gemeente Valkenswaard – Valkenswaard 2010.

Verderop, daar waar nu de toegang naar de winkelpromenade 'De Kerverij' gerealiseerd werd, stond op de rechterhoek café/danszaal Smets/Loos. Nadien werd door de nieuwe kastelein deze horecagelegenheid omgedoopt tot 'Prinsenhof bij Prins Jo don Urste'. Nog weer later werd, de naam door een volgende kastelein gewijzigd in 'de Harmonie'. Bestaat niet meer.

8.27.21.003 Café De Weegbrug, Spoorstraat, Valkenswaard

Eén pand verder stond café 'de Weegbrug' en er lag ook echt een weegbrug. Die kon men in de stoep laten verzinken. Dit café werd in de winter 2001/2002 afgebroken om de toegang tot de nieuwe parkeerplaats en het winkelcentrum te realiseren. In 2005 werd het achterste gedeelte van de voormalige Spoorstraat, nu Frans van Beststraat voorzien van een geheel nieuwe straatwand. Met zorg is gekozen voor een uitstraling die, aan de straatzijde, nostalgisch aandoet. In werkelijkheid werd een modern flatgebouw gebouwd zoals de binnenzijde van het patiovormige gebouw goed laat herkennen.

Bestaat niet meer.

8.27.21.004 Café Rustoord, Luikerweg 145 - hoek Oude Dorpsstraat, Borkel

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags horecapand onder mansardedak. Gebouwd ca. 1935. Op de hoek Luikerweg - Oude Dorpsstraat stond een Pannenkoekenhuis, een horecagelegenheid. In de oorlogsperiode was dit etablissement bekend onder de naam 'café Rustoord'. Thans (2010) café familie Suykerbuyck.

Op 11 september 1944, een week voor de bevrijding van Valkenswaard, stopten hier twee geallieerde verkenningswagens. De bestuurders ervan maakten een praatje met de bewoners. Het café heette toen café Rustoord. Overigens eindigde deze dag in een drama voor vier Borkelnaren, die werden gefusilleerd door de Duitsers. Uitgebreid wordt hierover verhaald in het boek: De Brug tot Market Garden van J. Israël, p.67 e.v. Tegenover het café bevindt zich een monument uit 1994 ter herinnering aan de 50-jarige bevrijding, als eerbetoon aan de bevrijders en als herinnering aan hun eerste contact met de bevolking van Valkenswaard. Het monument is genaamd 'Bevrijdingsmonument' en is gemaakt door de van oorsprong Georgische kunstenaar Ramnaz Gojati (geb.1966), zie boek Beeldschoon Valkenswaard pag. 48 e.v.

Architectonisch gezien is het pand minder waardevol vanwege de bepleistering, de kunststof kozijnen in de vensters en de forse bakgoot aan de straatzijde. Dit pand is vooral historisch gezien erg belangrijk. De inleidende tekst is daarover duidelijk.

Afbeelding: Café Rustoord aan de Luikerweg 145.

8.27.21.005 Café de Keyser

Deze hofstede annex herberg lag bij de schutsboom van het St. Nikolaasgilde aan de Molenstraat naar de Venbergsemolen. Deze boerderij met omliggende gronden bevond zich naast de Gildenakker

die in 1839 nog langs de Achelse Dijk lag. De naam is een verwijzing naar het 'keizer schieten' bij de schutsboom.³⁵⁸
Bestaat niet meer.

8.27.21.006 Herberg de Gouden Leeuw

Herberg aan de markt waar vanouds de dorpsvergaderingen plaatsvonden. In de 20^e eeuw zou op de plaats van Den Gouden Leeuw de Boerenleenbank verrijzen.³⁵⁹

8.27.21.007 Herberg In den Valck

De westzijde van het marktplein bestond in 1650 bijna geheel uit herbergen. Aan de andere zijde van het plein had herberg *In den Valck* een van de drukst bezochtste gelagkamers.³⁶⁰

8.27.21.008 Herberg Den Coning van Engeland

De westzijde van het marktplein bestond in 1650 bijna geheel uit herbergen. Aan de andere zijde van het plein had herberg *Den Coning van Engeland* een van de drukst bezochtste gelagkamers.³⁶¹

8.27.21.009 Café "Het wit paard"

Dit café stond op de Luikerweg voor de Victoriabrug.

Afbeelding: Café "Het wit paard"³⁶²

8.27.21.010 Café „Het Haagsch koffiehuis“

Café „Het Haagsch koffiehuis“ van W. van Nunen op de Eindhovenseweg, hoek Haagstraat.

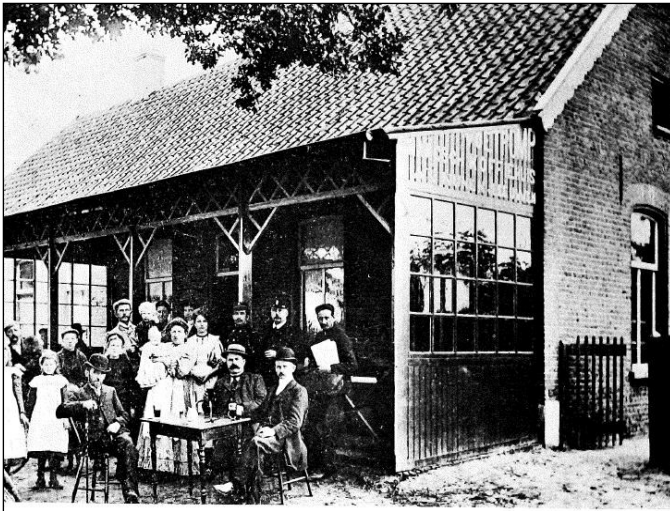
³⁵⁸ Bots & Mélotte , 1977, 148

³⁵⁹ Bots & Mélotte , 1977, 150

³⁶⁰ Bots & Mélotte , 1977, 150

³⁶¹ Bots & Mélotte , 1977, 150

³⁶² Bots & Mélotte , 1977, 322

Afbeelding: Café „Het Haagsch koffiehuis.“³⁶³

8.27.21.011 Pleisterplaats Leen van Hoof

Afbeelding: De pleisterplaats van Leen van Hoof op 'Ginneve' (Geenhoven).³⁶⁴

8.27.21.012 Bierhuis (Eindhovenseweg)

³⁶³ Bots & Mélotte , 1977, 324

³⁶⁴ Bots & Mélotte , 1977, 324

Afbeelding: Bierhuis op de Eindhovenseweg.³⁶⁵

8.27.21.013 Café Heezemans (Leenderweg)

Dit café stond gedeeltelijk op de plaats waar in de jaren 70 van de 20e eeuw een bioscoop stond.

Afbeelding: Café Heezemans³⁶⁶

8.27.21.014 Café de Zwaan (Borkel & Schaft)

Café "De Zwaan" lag naast de kerk waar boeren en kooplieden elkaar tijdens de jaarmarkt troffen. Is nog steeds cafe en restaurant.

Afbeelding: Café de Zwaan.³⁶⁷

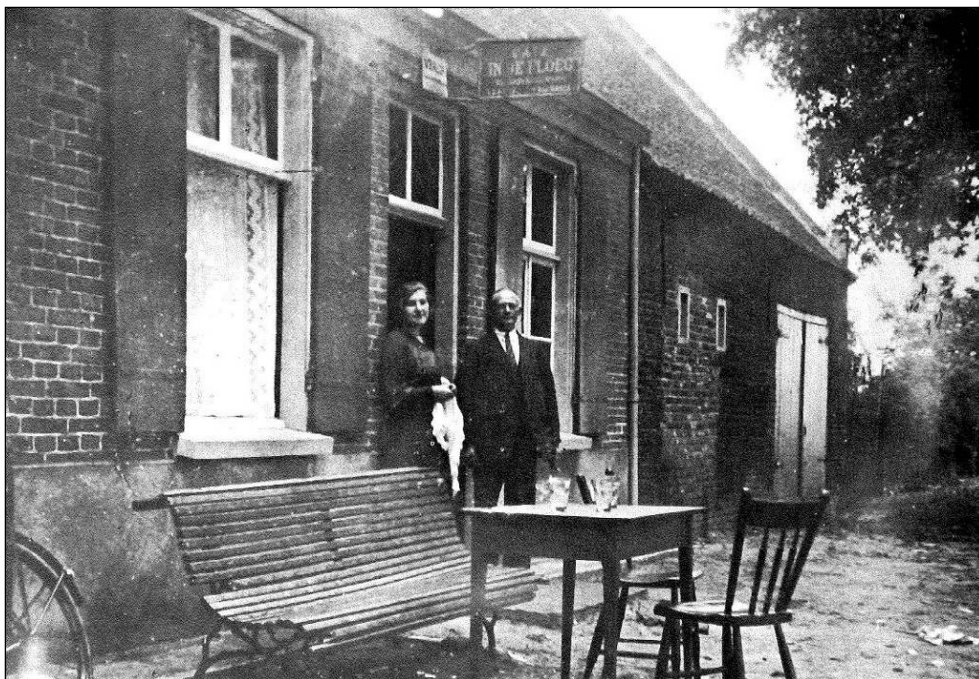
8.27.21.015 Café "In de ploeg" (Borkel & Schaft)

Café "In de ploeg" lag nabij het klooster "De Achelse kluis" te Borkel en Schaft, waar bezoekers van de abdij konden logeren.

³⁶⁵ Bots & Mélotte , 1977, 325

³⁶⁶ Bots & Mélotte , 1977, 330

³⁶⁷ Bots & Mélotte , 1977, 372

Afbeelding: Café "In de Ploeg"³⁶⁸

8.27.21.016 Herberg De Krol

Herberg de Krol aan de Brand te Geenhoven.³⁶⁹

Afbeelding: Voormalige herberg De Krol aan de Brand te Geenhoven in 1932³⁷⁰

8.27.21.017 Herberg Leenderweg 42

Gemeentelijk monument.

Van oudsher vormt het deel van de Leenderweg tussen de Markt en de Europalaan, die het vroegere spoortracé volgt, een onderdeel van de verbinding met Leende. In 1832 wordt de weg op het kadastrale minuutplan Leenderdijk genoemd. Met de komst van de spoorlijn werd het eerste deel vanaf het Marktplaats omgedoopt tot Stationstraat. Nadat het station in 1958 was verplaatst, werd in 1960 dit weggedeelte ook Leenderweg genoemd.

³⁶⁸ Bots & Mélotte , 1977, 377

³⁶⁹ Mélotte & Molemans, 1979, 176

³⁷⁰ Mélotte & Molemans, 1979, 176

Volgens de kadastrale minuutkaart uit 1832 stond westelijk van het huidige cafépand een huis van landbouwer Jacobus de Natris. Ten oosten van zijn huis lag toen een tuin. Tegenwoordig vinden we hier de adressen Leenderweg 42, 44 en 46. Rond 1916 kocht M. Kievits het oude pand van de toenmalige herbergierster Maria Jaspers. In 1919 heeft Kievits plannen om de herberg te vernieuwen, want in 1919 wordt via de krant de aanbesteding gepubliceerd van een café met een verdieping en de nieuwbouw van een concertzaal. Op de bouwtekening uit 1920 wordt het nieuwe café met daarachter een zaal getekend. De tekeningen zijn door architect Ant. Peels uit Valkenswaard vervaardigd. Ten westen van het nieuwe café stond de keuken van de oude herberg. De keuken en het café werden met elkaar verbonden. Rond 1924 werd de keuken echter gesloopt in verband met de bouw van een nieuw winkelhuis (Leenderweg 38, zie 8.27.19.003). Circa 1947 en daarna in 1954, worden de panden van Leenderweg 38 tot 42 kadastraal samengevoegd en is er sprake van 3 winkelhuizen met een schuur, magazijn en erf. Kievits blijft tot aan zijn overlijden eigenaar van de panden.

Het pand Leenderweg 42 is alleen vanaf de straat zichtbaar. De waardering heeft ook enkel betrekking op de voorgevel en de massa-verschijningsvorm van het pand naar de straatzijde.

Aanwijzing van het pand tot gemeentelijk monument wordt gemotiveerd door:

- De voorgevel van het pand is in zijn vorm en kleur uniek voor Valkenswaard.
- Panden die elementen van de Jugendstil/Art Nouveau bevatten, zijn schaars.

Het pand vormt samen met de belendende panden Leenderweg 38-46 en het tegenover liggende hotel De Valk een fraai ensemble.

Afbeelding: Voormalige herberg aan de Leenderweg 42 in Valkenswaard.

8.27.21.018 Herberg / Cafe De Sleutel Markt 20

Gemeentelijk monument

Dit pand uit de 17de en 18de eeuw is meerdere malen verbouwd en herinnert aan de oude schaal van het plein. Herberg 'In de sleutel' is bekend als voormalige waag- en vergaderplaats voor regenten. In de 18e eeuw en rond 1900 heeft het pand verbouwingen ondergaan.

Het eenlaagse pand op een L-vormige plattegrond is opgetrokken in gepleisterde witgeverfde baksteen met grijs geschilderde plint. De hoofdvorm heeft evenals de haakse aanbouw een zadeldak gedekt met zwarte tuile-du-Nord- respectievelijk muldenpannen, voorzien van bak- en mastgoten en

smeedijzeren sierankers. In de hoofdbouw is de oorspronkelijke kelder met opkamer nog aanwezig alsmede delen van de eiken kap en zolderbalklaag. De aanbouw is diverse malen verbouwd en heeft onder een vernieuwde kap met mastgoot een woonhuisbestemming met zolderslaapkamers. De aan de markt gelegen oostgevel telt zes traveeën. Het linker geveldeel heeft een kozijn met twee glasdeuren voorzien van borstwering en roedeverdeling. Dit kozijn wordt geflankeerd door samengestelde schuifraamvensters met bovenlicht en roedeverdeling; de bovenlichten hebben een glas in lood-vulling.

Het rechter geveldeel bevat eveneens een samengestelde venster zoals hiervoor omschreven. Links hiervan bevindt zich een deels beglaasde deur met ongedeelde bovenlicht. De zesde travee is een schuifraamvenster met roedeverdeling en een gedeeld bovenlicht met glas in lood vulling.

De noordgevel aan de Waalreseweg heeft in de hoofdbouw zowel op de begane grond, als op opkamer- en zolderhoogte een venster.

Eerst genoemd venster heeft geen raamindeling meer; de opkamer heeft een dubbel raam met roedeverdeling terwijl het zoldervenster een zesruits schuifraamindeling heeft.

De aanbouw begint en eindigt met een vierkant raamkozijn met kruisroedeverdeling.

Daartussen bevinden zich twee oorspronkelijke staldeurkozijnen; het hoogste kozijn gaat tot muurplaathoogte en is behoudens twee kleine vierkante raampjes, dichtgeplankt, het lagere kozijn bevat een stel opgeklampte deuren met hangwerk.

De achterplaats is ontsloten middels een toegang met dubbele houten poort achter de aanbouw.

De aan de achterplaats grenzende westgevel van de hoofdbouw heeft nog een viertal kleinere en nagenoeg vierkante raamkozijntjes uit de vroegere bouwtijd terwijl de aanbouwgevel eigentijdse kozijnvormen heeft.

Het pand sluit aan op een essentieel deel van een groter cultuurhistorisch belangrijk deel van het dorp dat structureel en visueel gaaf is. Het object heeft belang als herinnering aan de oude schaal van het plein en als uitdrukking van een sociale ontwikkeling; eveneens van belang wegens de redelijke gaafheid van de beeldbepalende gevels.

Afbeelding: Café in de Sleutel, Markt 20 (maart 2011)

27.22. Hotel/restaurant

8.27.22.001 Hotel de Valk, Frans van Beststraat 1 en Leenderweg 45 Valkenswaard
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Schuin tegenover het station stond Hotel De Valk met, gekoppeld in hetzelfde gebouw, de slagerij van H.A. Mollen, de opdrachtgever. Het pand werd in 1922 gebouwd door A. Bogers in opdracht van H.W. Mollen. Oorspronkelijk bestond het complex uit: een café, restaurant, hotel en een winkelpand (de slagerij) op de begane grond. Op de 1ste verdieping lagen 10 vertrekken. De exploitanten van het hotel waren o.a. P. Verbunt en sinds 1963 de familie Smets. Voor een relatief korte periode werden café/restaurant en hotel gescheiden van elkaar geëxploiteerd. W. van der Velden werd uitbater van het café/restaurant en G. Smets nam het hotelgedeelte voor haar rekening. Zomer 2010 werden beide delen van deze horecagelegenheid weer samengevoegd. Thans is het bedrijf weer in zijn geheel in handen van de familie Smets.³⁷¹ Huidige horecacomplex bestaande uit 2 volumes, namelijk een L-vormig hoekpand aan de beide straten en een aangebouwd tweede volume, dat aan de Frans van Beststraat is gesitueerd. Alles onder een samengesteld zadeldak.

Het Historisch Genootschap Valkenswaard verstrekt de volgende informatie, - onder auspiciën van M. van Moolenbroek-Vogels -, over dit hotel:

Toen Godelie Smets van hotel De Valk in de zomer van 2010 opnieuw de deuren van het hotel opende was alles weer bij het oude. Ooit opende opa Nol Smets in dit pand, een cafe en een hotel/restaurant. Hij betrok dit voor hem nieuwe onderkomen nadat zijn oude pand zware oorlogsschade had geleden in september 1944 bij de bevrijding van Valkenswaard. De onderhandelingen met de brouwerij ten aanzien van de wederopbouw van het oude pand even verderop in de Frans van Beststraat liepen niet zo voortvarend als hij had gehoopt. In afwachting werd provisorisch verder gehuisd in de restanten van het oude etablissement. Toen dit hoekpand Leenderweg/Frans van Beststraat vrij kwam bleek hierheen verhuizen de beste oplossing voor de weduwnaar Nol Smets en zijn 8 kinderen, die hielpen allemaal naar beste vermogen mee in de zaak. Nadat de oudste zoon Jan getrouwd was nam die, samen met zijn bruid, het heft in handen. Jaren later, na een lang en intensief arbeidsleven ging de zaak over in handen van zijn dochter Godelie Smets. Samen met haar echtgenoot dreven ze een goed bezochte horecagelegenheid. Moeilijkheden in de privésfeer waren er de oorzaak van dat Godelie het restaurantgedeelte moest afstoten. Toen in de lente van 2010 al die perikelen achter de rug waren deed zich de gelegenheid voor om de beide helften van het bedrijf weer onder een directie te brengen. Het pand werd al vaak verbouwd en heeft momenteel 24 kamers. Volgens de bezoekers is de vertrouwde sfeer van vroeger weer terug, ondanks de renoveringen die het bedrijf weer helemaal bij de tijd gebracht hebben.

De prominente Valk hoog boven op het pand geeft het geheel een statige aanblik. Vanaf het begin had De Valk al een herbergfunctie. Reizigers aangereisd per spoor vonden hier een goed onderkomen. Het pand lag eertijds tegenover het station van Valkenswaard langs de lijn Eindhoven - Hasselt. De spoorlijn is in 1962 helaas opgeheven en het station werd later afgebroken waardoor de klandizie bij alle horecagelegenheden in de Frans van Beststraat danig terug liep. Midden jaren negentig van de vorige eeuw wierpen de vele inspanningen van de betrokken kasteleins eindelijk vruchten af. Nu anno 2010 is er weer 'leven in de brouwerij' en hebben de verschillende kasteleins weer genoeg aanloop.³⁷²

Afbeelding: Hotel de Valk aan de Leenderweg (maart 2011)

³⁷¹ Latjes, 1982.

³⁷² Van Moolwenbroek-Vogels, 2006b.

Dit pand is cultuurhistorisch van belang, omdat het en gebouw betreft met een zeer gevarieerd gevelbeeld. Het is gebouwd als hotel in de directe nabijheid van het inmiddels verdwenen spoorwegstation en gesitueerd op een markante plaats. Het vormt een mooi ensemble en contrast met de naastgelegen bebouwing in de Frans van Beststraat en de bebouwing aan de overzijde van de Leenderweg.

8.27.22.002 Café-zaal Dommelstroom, Bergstraat 32 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000228

Horecabedrijf, eenlaags (ca. 1930-1940). Zadeldak. In de topgevel ijzeren notenbalk, verwijzend naar de vroegere eigenaar Fasol. Typerend voor de landelijke woningbouw kort voor 1940.

Afbeelding: Café Bergstraat 32 in Dommelen.

8.27.22.003 Restaurant Markt 28 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000300

Eenlaags horecapand onder zadeldak, gebouwd in de stijl van de neorenaissance. Forse moderne luifel aan de voorzijde. Eenlaags aanbouw tegen linkerzijde. Rechterzijde van het pand met trapgevel. Gebouwd in 1886 door de Amsterdamse architect F. van den Meerendonk.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol als onderdeel van een ensemble dat gevormd wordt door de panden Markt 20-28. Dit pand is daarnaast waardevol vanwege de typische neorenaissance-bouwstijl met trapgevel en gekleurde baksteenversieringen.

Afbeelding: Café-Restaurant aan de Markt 28.

8.27.22.004 Hotel-cafe-restaurant Het Wandelpark, Eindhovenseweg 264 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000263.

J.L. Jeurissen heeft in 1927 een bouwvergunning aangevraagd voor het bouwen van een hotel-caférestaurant dat hij "Het Wandelpark" zal noemen. In 1930 volgt opnieuw een vergunning. Eind 20ste eeuw of begin 21ste eeuw heeft het pand de naam Listers. Momenteel wordt het pand gerund door de heer Van Asperdt en heeft het pand de naam "'t Oude Wandelpark" gekregen.

Eenlaags horecapand 't Oude Wandelpark uit ca. 1928. Deels onder samengestelde kap. Eenlaags aanbouwen aan achterzijde met platdak. Overkapt terras met borstweringen aan straatzijde en zijgevels, behorend tot de oorspronkelijke opzet of een uitbreiding uit ca. 1930.

Het pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de authenticiteit ervan. Het oorspronkelijke hotelcafé-restaurant uit ca. 1928 is vrijwel geheel intact gebleven. Er is weliswaar een aanbouw aan de achterzijde gerealiseerd, maar die is niet storend. De deels glazen afscheiding tussen de Eindhovenseweg en het erf vertroebelt het beeld. Mogelijk hebben de bovenramen in de gevels oorspronkelijk glas-in-lood gehad, maar dit is niet zeker. Opvallend is de terrasoverkapping met houten en bakstenen staanders en pilaren die tot de oorspronkelijke opzet behoren. Ook noemenswaardig is de kap van het pand, die eveneens in ongewijzigde staat is. Deze samengestelde kap heeft een bijzondere constructie met snijdende daken. Originele dakpannen.

Afbeelding: Hotel-cafe-restaurant Het Wandelpark aan de Eindhovenseweg 264 (Google streetview 2024).

8.27.22.005 Restaurant Leenderweg 2 en 4 Valkenswaard

Horecabedrijf met woonhuis, Bouwjaar: Ca. 1910, CHW. Nr.: KL112-000275

8.27.22.006 Restaurant Le Troubadour, Markt 35 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000311.

Vrijstaand tweelaags horecapand onder schilddak uit ca. 1910.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de centrale ligging op het marktplein en vanwege de hoge ensemblewaarde met de overige panden aan deze zijde van de Markt. Het pand is een goed voorbeeld van een herenhuis uit de jaren '10 van de vorige eeuw.

Afbeelding: Restaurant Le Troubadour op de Markt 35.

8.27.22.007 Voormalig hotel de Valk, Markt 31 Valkenswaard

Sinds 2010 Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000309. Voormalig Rijksmonument. Nr: 518669.

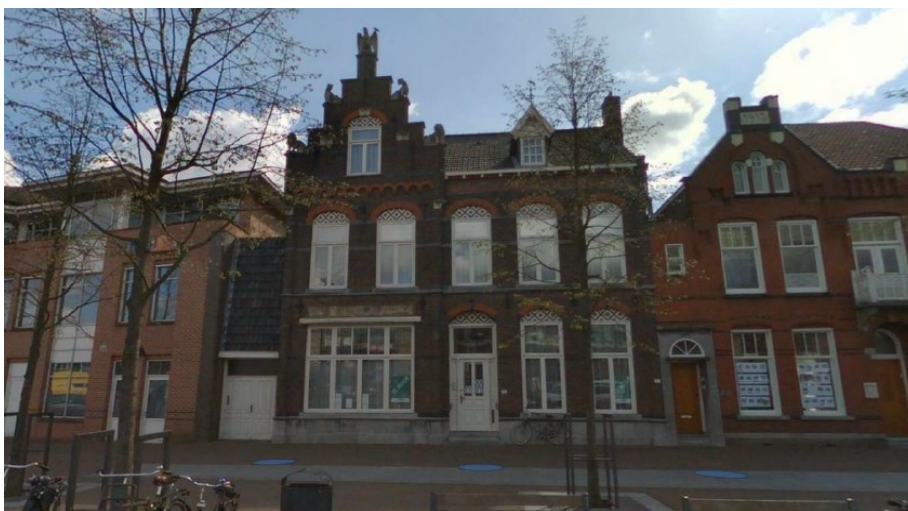
Het voormalige HOTEL de Valk, dat in zijn huidige vorm dateert uit 1902, werd ontworpen door architect Grambeek. Op de begane grond werd oorspronkelijk het grote venster bekroond door een segmentboog naar analogie van de bogen boven de overige vensters op de begane grond maar reeds vroeg vervangen door een stalen balk. In februari 1948 werd het pand betrokken door F. Bedaux die er een apotheek met woning in vestigde. In 1959 werd het verbouwd door architect Th.J. Verhappen uit Valkenswaard in opdracht van de toenmalige eigenaar Kieft. De verbouwing betrof een uitbreiding van het pand op de begane grond. (Toevoeging aan de achtergevel van een kantoor en een laboratorium). Waarschijnlijk werden toen ook de houten vensters vervangen door metalen kozijnen. In 1975 werd de aanbouw ter linkerzijde van het pand toegevoegd. In 1991 werd een bouwvergunning afgegeven om de begane grond aan de achterzijde grondig te wijzigen. De bescherming geldt vooral de voorgevel met neogotische en neorenaissance elementen, die het oorspronkelijke aanzien grotendeels behouden heeft.

Dit betrekkelijk gaaf neogotische gebouw uit 1902 werd verfraaid met dierfiguren, waaronder op de hoogste top uiteraard een valk. Ook dit pand kreeg een asymmetrische gevel en een dakgoot met daarin verwerkt twee gebeeldhouwde mannenhoofdjes die de architect en de bouwmeester symboliseren. Zij getuigen zo vereeuwigd, fysiek en ook overdrachtelijk de last van de verantwoording voor de deugdelijkheid van het gebouw. Ooit was hier *'herberg In de Valk'* gevestigd. Met als kastelein de oud-valkenier Jacobus Bots, was het een druk bezocht hotel voor menig belangrijk buitenlands bezoeker. De veel van de gasten kwamen naar hier om valken te kopen. Zo konden ze de betreffende valk aan het werk zien. De bezoekers kwamen van heinde en verre, eerst per koets en later per trein. Een gevolg was dat de Nederlandse Spoorweg een extra service toestond waardoor men vanaf het Valkenswaardse station Valkenswaard rechtstreeks een kaartje kon kopen naar elke gewenste bestemming. Op station Valkenswaard kon men destijds zelfs een kaartje Gare du Nord in Parijs kopen. Logeren bij hotel *'In de Valck'* waar oud-valkenier Bots een gedegen gesprekspartner was die kon bemiddelen bij *'het schouwen'* van de valken maakte de bijzondere service compleet. Voor het schouwen van de valken werden demonstratievluchten op de Malpie georganiseerd. Daarna kon de koop zijn beslag krijgen. De vogel werd afzonderlijk nagestuurd en maakte de reis opvallend vaak per boot. Ook als de bestemming goed over land te bereiken was. Een bewuste keuze omdat reizen over land o.a. door de slechte wegen een onrustige en gevaarlijke onderneming was. Ook vanwege eventuele struikrovers en ander geboefte was een reis over land niet verstandig want een valk is erg kostbaar en vertegenwoordigde als zodanig als hoogwaardige koopwaar een aanzienlijk bedrag. Reden genoeg om dankbaar gebruik te maken van de ervaringen van oud-valkenier Bots die kennis had van al die eventualiteiten.

Afbeelding: Hotel "De Valck" op de Markt, gedreven door oud-valkenier Jacq. Bots. Vele buitenlandse gasten die hier valken kwamen kopen, logeerden hier. Het hotel werd in 1902 gebouwd.³⁷³

Tweelaags pand op een oorspronkelijk rechthoekige maar door latere verbouwingen nu onregelmatige plattegrond onder zadeldak met muldenpannen. De asymmetrische gevel is vervaardigd uit baksteen met hardstenen plint en heeft links een een over de volle hoogte van de gevel lopende risaliet bekroond door een getrapte topgevel onder zadeldak gedekt met muldenpannen. Dit risaliserende gedeelte wordt begrensd door lisenen. Op de gevel stroken geglazuurde baksteen en sierankers. De gevel heeft vijf vensterassen met in de risaliet op de begane grond een groot drieruits venster met zesruits bovenlicht. In het rechterdeel van de gevel een paneeldeur waarvan het bovenste deel is beglaasd, met bovenlicht en hardstenen opstap. Daarnaast twee drieruits openslaande vensters. Op de etage vijf vierruits openslaande vensters. De vensters op de begane grond zijn allen onder een segmentboog met zwart geglazuurde geboorte- en sluitstenen geplaatst met in het boogveld gele verblendsteen. Op de etage boven de vensters op dezelfde wijze korfbogen. Alle vensters hebben een hardstenen dorpel die zowel op de begane grond als de etage zijn verbonden door een hardstenen dorpellijst. De gevel wordt beeindigd door een bakgoot op geprofileerde klossen. De topgevel wordt van de etage gescheiden door een rondboogfries van rode verblendsteen. In de topgevel eenzelfde venster als op de etage met in de korfboog een hardstenen sluitsteen die tevens dient als console voor de toppilaster in de trapgevel. De topgevel heeft overhoeks geplaatste uitgemetselde pilasters op hardstenen consoles. Op de treden hardstenen afdeklijsten waarop gebeeldhouwde dieren (leeuwen, fantasiedieren (griffioenen?) en een valk). Op het dak een dakkapel met plat dak en tweeruits openslaand venster.

Afbeelding: Hotel de Valk (maart 2011)

³⁷³ Bots & Mélotte , 1977, 209

8.27.22.008 Hotel/café Du Commerce, Leenderweg Valkenswaard

Naast Hotel De Valk werd in 1885 Hotel/café Du Commerce gebouwd. Bouwheer was de metselaar en koffiehuishouder J. Kanen. Precies 25 jaar later liet hij aan de rechterzijde, in dezelfde stijl, nog een stuk bijbouwen. Later kwam dit pand in handen van hotelier en kolenhandelaar J. van Grootel, die in 1952 op de ondergrond de huidige panden liet bouwen.

Afbeelding: Vele verenigingen, onder andere harmonie "U N A", en zangvereniging "De Volharding" hadden hier hun tehuis.³⁷⁴

8.27.22.009 Hotel Posthoorn (Markt)

Afbeelding: Op de Markt hoek Kerkweg stond hotel "De Posthoorn"³⁷⁵

8.27.22.010 Hotel Concordia (Eindhoveneweg)

Afbeelding: In hotel 'Concordia' was de sociëteit 'Eensgezindheid' gevestigd³⁷⁶

³⁷⁴ Bots & Mélotte, 1977, 261

³⁷⁵ Bots & Mélotte, 1977, 317

³⁷⁶ Bots & Mélotte, 1977, 317

Thema: 28 Grondstofwinning

Onder grondstofwinning valt naast turfwinning ook zandwinning, klei- en leemwinning en drinkwaterwinning. In ieder dorp werd echter weldegelijk turf gegraven, maar dan door de inwoners zelf en in relatief kleine veenvoorkomens in vennen, broeken, goren, langs beken etc. In de Tweede Wereldoorlog werd hier soms nog turf gestoken. De turf werd per kar naar de boerderij gebracht. Dat turfgraven levert oneffen terrein op, dichtgroeïende boerenkuilen, misschien "Peelbanen" (of hoe die ter plaatse ook mogen heten). Bij boerderijen kun je een turfhok aantreffen.

Dat leidt tot de volgende indeling:

Turfwinning

boerenkuil: onregelmatige ééndagsput in het veen, meestal in verlandende of verlande vorm

peelbaan: weg tussen de boerenkuilen door dieper het veen in.

turfhok: opslagplaats voor turf op boerenerf.

turfvaart: kanaal voor turftransport, met wegen en bomen erlangs, sluizen en bruggen, spoelkolken en wisselvakken.

moerput: laagte ontstaan door grootschalige turfwinning.

turfwinning

Zandwinning

uitgelaagd perceel: meestal niet meer dan één meter verlaagd perceel. De "rooie grond" is er uitgehaald, de oude teeltlaag is daarna teruggezet.

zandwinput: grote en diepe zandwinning met machines. Ook: zandwinning voor de aanleg van de 17e-19e eeuwse "dijken", rechte wegen over de hei.

stuifzandwinning: plaatsen waar zand werd gehaald uit stuifzandgebieden/heuvels.

Klei- en leemwinning

leemput: kuil waaruit klei of leem gehaald is voor steen- of pottenbakkerij, het besmeren van wanden of maken van vloeren.

steenoven: steenbakkerij ten plattelande

droogloodsen: loodsen waarin gevormde stenen drogen voorafgaand aan het bakken. Ook genaamd "geleeg".

Waterwinning

waterputtenweg: weg langs de waterputten

pompgebouw: gebouw met pompen en zuiveringsinstallaties voor de waterwinning.

watertoren: verhoogd waterreservoir van de waterdistributie. Komen ook voor op bedrijfsterreinen.

Viskwekerijen

visvijvers: complexen van vaak drie aaneengeschakelde visvijvers op de hei of op landgoederen, waarin vis gekweekt wordt. NB: ook de molenkolken leverden vis, maar die werd door de watermolenaars verschalkt.

28.1 Boerenkuil

28.2 Peelbaan

28.3 Turfhok

28.4 Turfvaart

28.5 Moerput

28.6 Uitgelaagd perceel

28.7 Zandwinput

28.8 Stuifzandwinning

28.9 Leemput

8.28.9.001 Leemput steenbakkerijen Geenoven

In Geenoven was een aantal steenbakkerijen geconcentreerd. In 1834 wees het gemeentebestuur daar een stuk grond toe aan de bewoners, waarvan men het leem kon aanwenden voor de steenfabricage. De naam van het gebied: 'Het Gegraaf' is een toepasselijke naam voor dit verleden. De steenbakkerijen bleken in een behoefte te voorzien, getuige de acht bakkerijen die in 1890 aan 26 personen werk verschaften.³⁷⁷

Afbeelding: Leemput t.b.v. steenbakkerijen in Geenoven³⁷⁸

28.10 Steenoven

28.11 Droogloodsen

28.12 Waterputtenweg

28.13 Pompgebouw

28.14 Watertoren

28.15 Visvijvers

De woorden wijer en vijver zijn allebei afgeleid van het Latijnse woord *vivarium*, dat letterlijk betekent: "plaats om iets in leven te houden". Iets betekende meestal vis. Vis was in de Middeleeuwen en nog lang daarna een zeer belangrijke voedselbron, wat nog extra werd benadrukt door de talrijke vasten- en onthoudingsdagen waarop het gebruik van vlees was verboden. Vis was dan een volwaardig en eiwitrijk vervangingsmiddel. In kloosters en abdijen kende men nog veel meer vasten- en onthoudingsdagen. De abdijen hielden daar rekening mee door de aanleg van een vijvertje bij de pastorieën die meestal omgeven waren met een "vest", waarin ook vis werd gekweekt. Voor grotere kwekerijen hadden de abdijen wijers aangelegd. Meestal gebeurde dat op de heide, dus buiten het agrarisch gebied van het dorp. Dit terrein werd dan door de hertog beschikbaar gesteld³⁷⁹ of in het geval van Valkenswaard door de abt van Echternach.

³⁷⁷ Bots & Mélotte, 1977, 209

³⁷⁸ www.watwaswaar.nl

³⁷⁹ Beex, 1987.

8.28.15.001 Viskwekerijen Tongelreep

Cultuurhistorische waarde: CHW-NBR: historisch groen (G221) zeer hoog; historisch-geografisch Hoog, CHW. Nr. V218 (HK-HV-35)

Voormalige viskwekerijen, met visvijvers en opgeleide beken voor de aanvoer van water. Het geheel ligt in het dal van de Tongelreep, met graslanden, enkele broekbosjes en gemengde bossen. Een deel van de visvijvers, vooral de vijvers ten zuiden van de N396, is aangelegd ter plekke van voormalige vloeiveiden. Eén van de vijvers ligt op de plek van het oude Greveschutven. De viskwekerijen kennen een uitgekiend systeem met opgeleide beken, kaden en sluisjes, voor het op peil houden van de verschillende vijvers met kalkrijke Maaswater dat stroomopwaarts via diverse kanalen in de Tongelreep kwam. De opgeleide beek aan de westzijde van de Tongelreep, Witsloot geheten, werd in 1886 aangelegd ten behoeve van vloeiveiden. De eerste visvijvers dateren uit de periode 1902-1910. In deze periode werd ook de oostelijke opgeleide beek, Bronzesloot geheten, gegraven. Nadien werd het complex visvijvers nog regelmatig uitgebreid. In 1936 kwam het beheer van de visvijvers in één hand. Omstreeks 1950 werd een beheerderswoning gebouwd. In 1976 vond de laatste uitbreiding plaats. Thans is het gebruik als viskwekerij grotendeels beëindigd.

Om de kweekvijvers mogelijk te maken werd in 1890 de Tongelreep ten westen van het huidige Leenderbos gekanaliseerd en in 1900 verpacht de gemeente aan de grens met Leende 20 ha grond. De sigarenfabrikanten Antoon en Jasper van Best (tevens burgemeester) gaan er, naar Duits voorbeeld, een karparkwekerij aanleggen. Met succes. Aan de Heezerzijde van de Tongelreep volgt baron Samuel John van Tuyll van Serooskerke dit voorbeeld. Hij realiseert twee visvijvers op een complex van 55 hectare. Ook het uitgestrekte Greveschutven (20 ha), op de overgang van het dal van de Tongelreep naar de Groote Heide, wordt tot visvijver ingericht. De Tongelreep levert water. Bij de huidige Drie Bruggen, drie kilometer stroomopwaarts van het viskweekcentrum, wordt de Tongelreep in drieën gesplitst: de witte sloot, de Tongelreep zelf met een twee meter lagere waterstand, en de bronzen sloot. Dit gebeurt door twee kanaaltjes langs de rivier te graven. De namen witte sloot en bronzen sloot zijn verbasteringen van 'Weteringsloot' en 'de baron zijn sloot'. Er komt een slotenstelsel met sluisjes om het water en de waterstand voor de vijvers te regelen. Het gebruikte water wordt verderop geloosd in de Tongelreep. Als de pachttermijn van de heren Van Best afloopt neemt de gemeente Valkenswaard zelf de karperteelt over. De viskwekerij wordt aan weerszijden van de Tongelreep uitgebreid. Eind jaren twintig is het een aaneengesloten vijvergebied met 120 ha water. De gemeente Valkenswaard bezit 50 ha en 70 ha ligt bij landgoed 'Valkenhorst'. Technieken en installaties worden verbeterd en de productie opgevoerd. Er wordt goed verdiend; jaarlijks twintig procent rendement. Tot de crisisjaren.³⁸⁰

Als in 1929 de economische crisis uitbreekt stopt de kweek in het hele gebied. Na de crisis pacht de Heidemaatschappij in 1936 de vijvers opnieuw voor de kweek van pootvis. De hengelsport groeit na de Tweede Wereldoorlog. De behoefte aan pootvis stijgt enorm. De vijvers worden opgeknapt en de viskwekerij rendeert weer. Mede dankzij de kweek van de beroemde Valkenswaardse spiegelkarper.

Afbeelding: Visvijver Valkenswaard (www.bhic.nl)

In 1952 gaat de betrokkenheid van de Heidemaatschappij over naar de bij Wet ingestelde Organisatie

³⁸⁰ Tooten 2023.

ter Verbetering van de Binnenvisserij (O.V.B.), rechtsoptvolgster van het Rijkspootvisfonds. In 1957 draagt de Nederlandse Heidemaatschappij de viskwekerijen over aan deze O.V.B., met de hele visvoorraad. De O.V.B. legt in 1970 Viskweekcentrum Valkenswaard aan op een voormalige vloeiveide. Er wordt gebruik gemaakt van de watervoorziening die aan het 115 ha grote viskweekgebied aan de andere kant van de weg ligt, en waarmee de in 1900 aangelegde vijvers worden gevoed. Tot 2002 kweekt de O.V.B. de pootvis voor de hengelsport en de beroepsvisserij op binnenwateren van Nederland. Ontwikkelingen gaan snel voor Viskweekcentrum Valkenswaard. De overheid bepaalt dat de pootvisvoorziening niet langer een publieke taak is. Gevolg: de O.V.B. staakt haar werkzaamheden in 2005. Haar gebiedsdeel komt in handen van Jan van Mechelen die er naast pootvis ook siervis kweekt. Meerdere overnames volgen. Anno 2020 is de kweek sterk teruggelopen. Van de glorie van de karperteelt is nauwelijks iets over. In 2019 wordt Viskweekcentrum Valkenswaard overgenomen door voerfabrikant Coppens en worden in het 11 ha groot vijvercomplex bij de broedhal voornamelijk vijvervissen gekweekt. De oorspronkelijke viskwekerij verdwijnt daarmee en de vijvers krijgen een andere functie. De aandacht gaat uit naar natuurinruiling. Met zichtbaar resultaat: de realisatie van vier vijvers voor waterberging, een rietzuiveringsmoeras en een ruimte voor de hengelsport aan de zuidzijde van de Leenderweg. Aan de noordzijde zijn de visvijvers. De natuurlijke loop van de Tongelreep is over 7 km hersteld. Ook het Greveschutven is aangepakt. Een vistrap maakt het gebied leefbaar voor vissen. Ook in het ontwikkelde vogelreservaat kan de natuur zijn gang gaan. Toeristische wandelroutes en uitkijktorens voor vogelspotters maken het gebied aantrekkelijk voor bezoekers.³⁸¹

Afbeelding: De uitbreiding van de visvijvers bij de Tongelreep in beeld; links de Bonnekaart van 1930 en rechts de topografische kaart van 2009.

28.16 Turfwinning

In de Brabantse Kempen wordt meestal gesproken over klot en moer, dit is de benaming voor minder goede kwaliteit turf. In de archiefstukken over dit natuurgebied wordt gesproken over turf, steekturf, klot, moer en heideturf. Dit veenmateriaal bestaat uit afgestorven plantenresten die zijn samengedrukt tot een bruine soms zwarte massa, meestal bevat het veenmateriaal ook zand en stof. Als er veel zand in het veen zit is de kwaliteit natuurlijk minder en was deze minder waard voor de verkoop.³⁸²

Met heideturf werd bedoeld de heideplaggen uit de laag gelegen vochtige delen in het heideterrein, vaak dopheideplaggen. Deze plaggen bevatten veel humus en konden na het drogen als brandstof worden gebruikt. Met heideschalen worden de gewone heideplaggen bedoeld, deze werden in de

³⁸¹ Tooten 2023; A.Haartsen, 2003. Cultuurhistorisch onderzoek naar de visvijvers in het dal van de Tongelreep (Noord-Brabant). Lantschapsstudies 43.

³⁸² Van Kessel en Roijmans, 1993, 10-15.

potstal gebruikt en later vermengd met mest werd dit materiaal op de akkers uitgestrooid (plaggenbemesting).

8.28.16.001 Turfwinning Boomven

Langs de Dommel werd turf gestoken die door de Boomgracht (zie 8.15.5.001) door de bewoners van de Zeelberg naar hun huis getransporteerd werd. De plaats waar die turf gestoken werd, was zeer waarschijnlijk het Boomven bij de uitmonding van de Boomgracht in de Dommel. Het ven werd in de jaren 50 van de 20^e eeuw gedempt.³⁸³ Voor historische kaart met daarop de Boomven zie 8.15.5.001 Boomgracht.

8.28.16.002 Turfwinning Nederheide/Turfbergse heide

In de laagst gelegen oevergronden van de Tongelreep, op de plaats die men tegenwoordig de Nederheide en de Turfbergse heide noemt, werd zogenaamde broekturf gestoken.³⁸⁴

8.28.16.003 Turfwinning Klotven in de Opperheide

Het Klotven in de Opperheide is een herinnering aan klotwinning die, niet zoals de turfwinning, onderworpen was aan de dorpsvoorschriften.³⁸⁵

Afbeelding: Het Klotven op de kadastrale kaart van 1832.

8.28.16.004 Klotwinning Reisvennen

In het Rijsven werd klot gestoken.³⁸⁶

8.28.16.005 Echelrijsen

Plaats waar men turf stak en waar het Echelven ontstond.³⁸⁷

8.28.16.006 Hasselbergsbeemdje

Een klotvelt (vermoedelijk perceel D 656) gelegen bij de Hasselseberg.³⁸⁸

8.28.16.006 Klotbeemd

Laag gelegen weiland waar voorheen klot werd gestoken. Turf was de bovenste humuslaag, onder de turflaag bevond zich klot – de betere brandstof -, ontstaan door een ophoping van afgestorven plantenresten.³⁸⁹

³⁸³ Bots & Mélotte , 1977, 32

³⁸⁴ Bots & Mélotte , 1977, 41

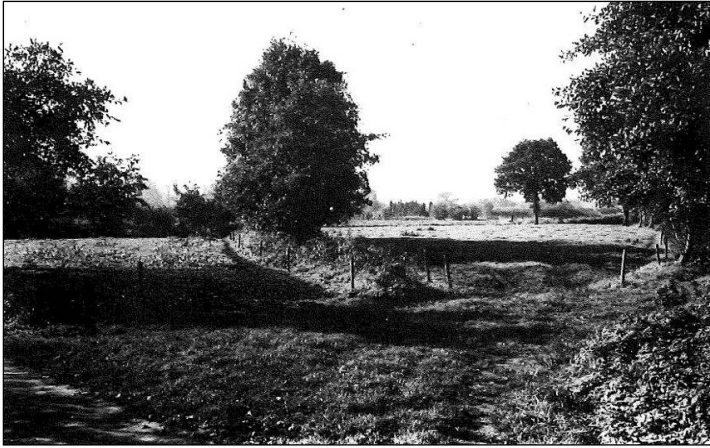
³⁸⁵ Bots & Mélotte , 1977, 41

³⁸⁶ Bots & Mélotte , 1977, 68

³⁸⁷ Mélotte & Molemans, 1979, 109

³⁸⁸ Mélotte & Molemans, 1979, 132

³⁸⁹ Mélotte & Molemans, 1979, 169

Afbeelding: De Klotbeemd (links) en de aangrenzende hoger gelegen Klottenberg aan de Rijt te Geenhoven.³⁹⁰

8.28.16.007 Turfwinning Torfbempt

In de Torfbempt werd brandstof gehaald.³⁹¹

³⁹⁰ Mélotte & Molemans, 1979, 169

³⁹¹ Mélotte & Molemans, 1979, 246

Thema: 29 Industrieel

De streek kende vanouds al allerlei plattelandsindustrie die aansloot bij de agrarische maatschappij. Later is daar moderne, zelfs mondiaal gerichte, industrie bijgekomen. Die ontwikkeling moet door de CHI ook in beeld gebracht worden, zodat ook de Industriële archeologie gevoed kan worden met informatie.

De schrale akkers op de dekzanden leidden in Kempenland, net als in de hele Meierij, in bepaalde perioden tot een hard en armoedig bestaan. Het bekende schilderij 'De Aardappeleters' van Vincent van Gogh, die een tijd in Nuenen woonde en werkte, herinnert hieraan als ook volkse gezegden als: 'Wat luiden de klokken van Duizel? Erremoei, erremoei...' Het armoedige boerenbestaan zorgde voor een grote uitstoot van arbeidskrachten en de permanente noodzaak tot huisnijverheid. Door de goedkope arbeidskrachten ontstonden in de loop van de 19de eeuw vestigingen van arbeidsintensieve nijverheid als sigarenmakerijen en leerlooierijen. Hieruit groeide een sterke industrialisatie, zowel geconcentreerd in de snelgroeierende steden Tilburg, Eindhoven en Helmond, als verspreid in omliggende industriële kernen als Goirle en Geldrop.³⁹²

29.1 Arbeiderswoning/Ambachtswoning

Het gaat dan om een enkele losse woning bij een bedrijf, niet om complete wijken, want dan valt het onder thema woonwijken.

29.2. Brouwerij

8.29.2.001 De Oranjeboom. Westerhovenseweg 2 Dommelen³⁹³

Rijksmonument nr. 526221.

CHW. Nr.: KL112-000337.

Dit voormalige markante dorpscafé De Oranjeboom met boerderijgedeelte en fundament van brouwerij uit 1744 herinnert aan de geschiedenis van de Dommelsche Bierbrouwerij die hier is begonnen. Het is een boerderij van het langgeveltype met dwarsdeel uit 1825. Deze boerderij werd toen herbouwd na een grote brand in 1824 waarbij de boerderij en herberg verloren gingen en de brouwerij gespaard bleef. Achter het café zijn de funderingen van de oude brouwerij nog bewaard gebleven. De Oranjeboom is van oorsprong een herberg als onderdeel van een boerderij annex bierbrouwerij uit de zeventiende eeuw. De naam Oranjeboom is in 1540 ontleend aan Reynaert van Nassau, de eerste prins van Oranje. Het symboliseert het begin van de familiestamboom Oranje-Nassau. Snijder Goyaert Pauwels begon hier rond 1650 een boerderij annex bierbrouwerij met herberg. Een snijder zorgt voor het castreren van stieren, hengsten, rammes en varkens. Een beroep dat Goyaert geen windeieren heeft opgeleverd en waarbij hij vaak samenwerkt met teuten. De daaropvolgende tientallen jaren zijn familieleden borgermeester en of schepes geweest. De achternaam Pauwels verandert door de tijd via Snijders naar Sniders tot uiteindelijk Snieders. Tot aan de twintigste eeuw houdt de brouwerij haar dorps karakter. Pas als Willem Cornelis Snieders (1869-1945) in 1893 de leiding krijgt, verandert de brouwerij van een kleine dorpsbrouwerij naar een regionaal bedrijf met naam. Getrouwd met de dochter van de plaatselijke molenaar investeert hij in de nieuwste technieken, bouwt een compleet nieuwe brouwerij en breidt zijn klandizie daarna uit tot ver buiten de eigen regio.³⁹⁴

Deze herberg was de bakermat van de latere Dommelsche Bierbrouwerij van de familie Snieders, die toen nog de naam Oranjeboom droeg. Na een rechtszaak, gewonnen door de Oranjeboombrouwerij uit Breda werd de naam gewijzigd in 'Dommelsche Bierbrouwerij'. Het was lange tijd een goedlopende horecazaak aan de Bergstraat. Gedurende de laatste periode waarin de herberg werd uitgebaat, zwaaide de familie Van der Heijden hier de scepter. Na het overlijden van de ouders werd de zaak voortgezet door de kinderen. Tot begin jaren 80 van de vorige eeuw kon men bij deze dorpskroeg, zeker in de carnavalsperiode nog een pintje pakken. Menig calavaltvierder kon hier dan tot diep in de nacht 'een boerenboterham met struif' eten. Bij grote drukte werd bij die gelegenheid op het biljard gedekt zodat toch iedereen een eigen plek had. Gesterkt door deze stevige traktatie was het weer prima carnaval vieren. Eenmaal carnaval voorbij werd, door de drie vrijgezellen, de twee broers en

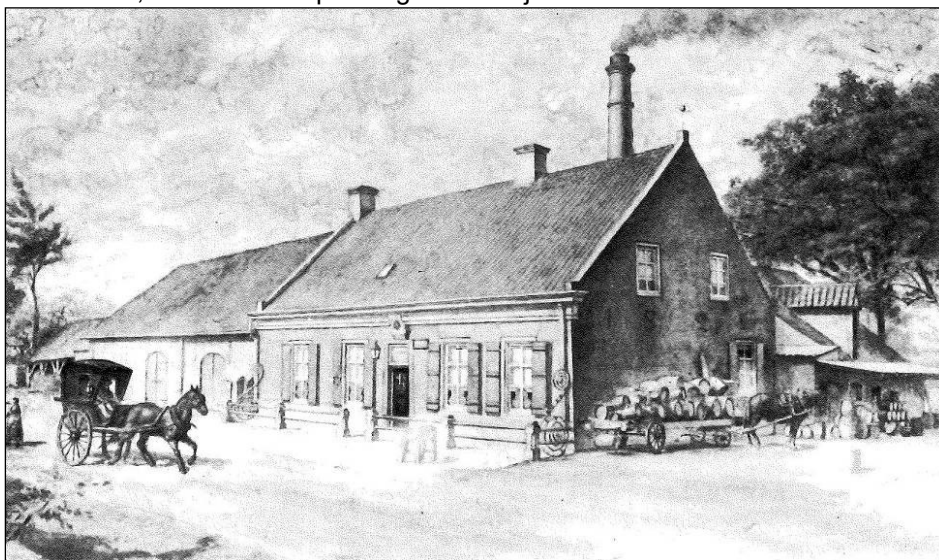
³⁹² Kolman e.a., 1997, 46.

³⁹³ Han Smulders, "Hoeve met herberg naast Dommelsche brouwerij. Frans en Frits van der Heijden, kasteleins tussen de koeien". In: Trompetter Kempen, d.d. 26 maart 1999.

³⁹⁴ Hovens 2023, Canon van Valkenswaard, p. 94 e.v.

hun thans overleden zus, allen ook toen toch al op eerbiedwaardige leeftijd, de deur weer 'op slot gedraaid' tot de volgende carnaval. Tegenwoordig leert een vrijpostige blik naar binnen door de verstofte ramen dat het interieur nooit veranderd of opgeruimd werd en binnen nog steeds ongewijzigd in de tijd is blijven stil staan. Ook aan de buitenzijde werd toentertijd veel aandacht besteed. Met name het hang en sluitwerk kreeg veel aandacht en bleef gelukkig tot op heden intact.

Ooit had de toen nog zelfstandige Dommelsche Bierbrouwerij plannen om deze boerderij terug te kopen en in te richten als 'proeverij en/of als ontvangstruimte' voor product presentaties of speciale ontvangsten. De kinderen Van de Heijden, teleurgesteld bij menige eerdere onderhandeling met de brouwerij, wilden niet verkopen. Er ontstond een padstelling die ook na jaren onderhandelen niet verlaten werd. Na de overname van de brouwerij door grote investeerders werden alle pogingen tot het verwerven van het pand gestaakt. Niet langer nabij het hoofdkantoor van de brouwerij, die thans als onderdeel van een veel grotere constellatie en onder het hoofdkantoor in het Leuvense ressorteerd, verloor de dorpskroeg 'De Oranjeboom' voor de nieuwe directie haar speciale waarde.³⁹⁵

Afbeelding: De eerste brouwerij "De Oranjeboom"³⁹⁶

³⁹⁵ Interviews met oud PR-medewerker J. van de Kerkhof en met verschillende oud bezoekers van dorpskroeg 'De Oranjeboom'.

³⁹⁶ Bots & Mélotte, 1977, 344

Afbeelding: Willem Snieders met personeel voor de nieuwe brouwerij in 1905.

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

Langgevelboerderij annex voormalig dorpscafé met stallen en schuur, opgetrokken in Ambachtelijk-traditionele bouwtrant en daterend uit 1825. Voor het café-woonhuis een stoep met hardstenen stoeppalen en ijzeren stangen. Achter tegen het pand de fundering van de hier in 1744 gestichte brouwerij die ca. 1890 naar het buurperceel werd verplaatst. Het geheel ligt in het Keersopdal aan de rand van het dorp Dommelen. Naast de schuur een notenboom.

Afbeelding: voormalige markante dorpscafé De Oranjeboom met boerderijgedeelte en fundament van brouwerij uit 1744 (maart 2011)

Langgevelboerderij annex dorpscafé "De Oranjeboom" met stallen en schuur, boven een gepleisterde plint opgetrokken op een rechthoekige plattegrond uit handvormbaksteen in kruisverband. Voorgevel café en woonhuis met knipvoeg. Zadeldak met gesmoorde Hollandse pannen tussen tuitgevels, links uitlopend in een schoorsteen. Op de nok boven het woonhuisgedeelte een tweede schoorsteen. De tuitgevels hebben vlechtingen en aanzetten, rechts een getrapte toppilaster. In het pand zijn nog de resten van de bierkelder van de oude brouwerij. De voorgevel heeft in het midden een paneeldeur met oud beslag en bovenlicht. Geëmailleerde vergunningbordjes. Aan weerszijden van de deur twee T-vensters (schuiframen) met aan de onderzijde elk een strook van 4 ruitjes met geel glas. Dubbele opgeklampte luiken. Deur en vensters, alle even hoog, zijn voorzien van strekken. Staafankers. Geprofileerde, deels gepleisterde kroonlijst met bakgoot. De zijgevel rechts heeft twee latere T-vensters. Daarboven het ankerjaartal 1825. Op zolderniveau twee vensters met 2-ruits bovenlicht en ieder twee draairamen. De achtergevel heeft uiterst links een latere haakse aanbouw met dames- en herentoilet. Voorts een achterdeur met bovenlicht en aan weerszijden een venster met klappaam als bovenlicht. Links van de voorgevel van het woonhuis zijn stallen en schuur onder zadeldak met wolfseinde aangebouwd. Het dak is gedekt met gesmoorde rode Hollandse pannen. De voorgevel uit donkere handvormsteen (21 x 10,5 x 4/5,5 cm) maakt een oudere indruk dan het woonhuiscafé maar is net zo oud en uit één stuk gebouwd. In het midden en rechts twee identieke dubbele staldeuren onder segmentbogen met strekken, afgedekt door koppen. Deze deuren worden afgewisseld door vensters met gewijzigde 6-ruits schuiframen. Uiterst links een latere deeldeur onder houten latei. Staafankers. Onder de dakrand een eenvoudig baksteenfries. Bij de achtergevel van de schuur zet het dak iets lager aan dan bij het woonhuis. De achtergevel vertoont een staldeur, 6-ruits stalramen uit beton en is deels begroeid. De geheel symmetrische korte zijgevel van de schuur is vernieuwd in

imitatie handvormsteen in kruisverband. Grote dubbele deur onder segmentboog met strekken, aan weerszijden getoogde 4-ruits stalramen uit beton met strekken. Op zolderniveau twee kleine ronde ventilatieopeningen met rollagen. Staafankers. Inwendig is de oorspronkelijke indeling grotendeels bewaard gebleven. Rechts van de ingang bevond zich het dorpscafé, rechts het woonhuis. Het café is, hoewel sinds 1983 gesloten, met inrichting nog geheel intact. De twee zware, in de muur opgelegde moerbalken worden in deze ongedeelde ruimte halverwege ondersteund door stijlen. Deze zijn na de verbouwing in ongeveer 1920 gekomen; eerst was hier een opkamer tot aan de zijgevel onder de bierkelder van de brouwerij en het huis. Van kelder en café-bieropslag is de trap nog aanwezig. De stallen en schuur zijn nog in gebruik als veeststal en hierin is het melkvee gehuisvest en vindt huisverkoop plaats.

De langgevelboerderij annex dorpscafé met stallen en schuur is van algemeen belang. Het pand heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van de combinatie van langgevelboerderij en dorpscafé op het platteland. Het pand is van belang voor de geschiedenis van de bierbrouwerij en de economische ontwikkeling van de streek. Het heeft architectuurhistorische waarde vanwege de in- en uitwendig gaaf behouden hoofdstructuur en het traditioneel materiaalgebruik alsmede vanwege onderdelen van het interieur, met name de intacte caféruimte en stallen. Het heeft ensemblewaarde in samenhang met de brouwerij en is straatbeeldbepalend.

8.29.2.002 Brouwerijcomplex Dommelsch, Brouwerijplein 87 Dommelen ³⁹⁷

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000226.

Karakteristiek complex waarin enige oudere elementen nog de herinnering vast houden aan het eerste begin van het geïndustrialiseerde brouwproces. Brouwerijcomplex in eerste aanleg uit begin 20e eeuw maar met sterke aanwijzingen uit circa 1920-1930 en 1950-1960.

In 1909 wordt gestart met de verkoop van “Dommelsch Bier” als merknaam waar tot dan alleen bier verkocht is met een benaming naar het type zoals “Dubbel Oud” of “Versch”. Daar werd overigens dan wel steeds aan toegevoegd “Van de welbekende brouwerij De Oranjeboom Brouwerij uit Dommelen”. In de jaren twintig start de brouwerij niet alleen met het maken van ondergistende bieren zoals Lager en Pilsener maar ook met het zelf bottelen van de bieren in flessen. Wanneer drie van Willems zonen kennis opdoen in Duitsland, komen zij daarna te werken in de brouwerij om deze uiteindelijk in 1930 over te nemen. In 1935 besluit de dan driekoppige directie tot een aanzienlijke uitbreiding. Het resultaat is een forse verandering van het aanzicht in Dommelen. De brouwerij en dus ook Dommelen krijgt een ziel met mooie zichtbare koperen brouwketels achter een glazen pui. In 1960 wordt dat nog eens extra geaccentueerd met een nieuw logo in keramiek in de gevel, naar een ontwerp van de Dommelse kunstenaar René Smeets.

Eind jaren 70 groeit Dommelsch uit naar een van de sterkste A-merken van Nederland, mede door de uitgekiende marketingstrategie. Een deel van het succes is ook toe te rekenen aan de vele innovaties op de biermarkt. Zo ontwikkelt de brouwerij - samen met een metaal- en installatiebedrijf – in 1980 een systeem van twee tanks met ieder duizend liter bier, dat voor de horeca-ondernemer een grote kostenbesparing betekent ten opzichte van de traditionele biervaten van vijftig liter. De brouwerij in Dommelen is ten opzichte van een aantal andere AB-InBev brouwerijen weliswaar een hele kleine speler geworden maar wel een speler waarvoor ontzag bestaat.

De Dommelsch Bierbrouwerij. Van deze momenteel nog in gebruik zijnde brouwerij is een aantal elementen cultuurhistorisch waardevol, dan wel monumentaal. Het gaat om:

- Ketelhuis uit 1935 met een diepte van (linkerzijgevel) drie vensterassen, inclusief interieur met onder andere enkele koperen brouwketels;
- Gevel van schoon metselwerk in orangerode baksteen rechts van het ketelhuis, vermoedelijk opgebouwd in 1962, inclusief ondiepe zijgeveltjes (ca. 1 meter) en keramisch reliëf van René Smeets uit 1962;
- Schoorsteen uit de periode 1930/1935, staande op het Brouwerijplein tegen de voorgenoemde gevel van orangerode baksteen;
- Muren in de ontvangstruimte van de brouwerij in het uiterst rechts gelegen deel (met witte voorgevel), met in totaal vier muurschilderingen van René Smeets uit 1962.

³⁹⁷ Hovens 2023, Canon van Valkenswaard, p. 94 e.v.

Het huidige ketelhuis heeft een kern die teruggaat tot 1897. Toen werden grote delen van de brouwerij nieuw gebouwd. De begane grond van het huidige ketelhuis was in 1897 gebouwd als brouwhuis. Dit brouwhuis had een topgevel met zadeldak, dat in 1915 werd vervangen door een verdieping. In 1935 werd het pand verbouwd tot in de staat zoals die momenteel nog steeds is. Ook heeft het pand toen zijn huidige voorgevel gekregen en is de vloer tussen de begane grond en eerste verdieping opnieuw gebouwd. Tijdens de verbouwing is een zijmuur ingestort, hetgeen toen aan twee mensen het leven gekost heeft.

Afbeelding: Dommelsche Bierbrouwerij (maart 2011).

8.29.2.003 Voormalige brouwerij De Zwaan en café, Markt 51 Valkenswaard (zie ook 8.31.4.001)
Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000313. Voormalig Rijksmonument.

Aan het zuiden van de Markt, op de hoek met de Maastrichterweg, staat het café 'In de Swaen'. Het huidige pand dateert uit omstreeks 1900 en vormde een geheel met de ernaast gelegen brouwerij. In het pand elementen uit de neogotiek en de chaletstijl. Bij enkele verbouwingen (1949, 1955, 1968), werd vooral de gevel aan de Maastrichterweg gewijzigd welke in 1989 in zijn oorspronkelijke staat werd teruggebracht. De pironen op de dakkapellen zijn verdwenen. Het interieur is bij de laatste verbouwing ingrijpend gewijzigd. Café In den Swaen, hoek Maastrichterweg/Peperstraat, werd versierd met speciale metselverbanden. Langs de dakgoot werden gebeeldhouwde hoofdes aangebracht die, naar een oud gebruik, architect en bouwmeester symboliseren.³⁹⁸

Het pand is van belang als uitdrukking van een typologische ontwikkeling en vanwege het bijzondere materiaalgebruik. Opvallend is de architectonisch gaafheid, mede in relatie tot de visuele gaafheid van de omgeving. Cultuurhistorisch is dit oorspronkelijke horecapand van grote betekenis als uitgaansgelegenheid in het centrum van Valkenswaard. Er bestaat hier een directe verbinding (ensemble) met de naastgelegen brouwerij.

³⁹⁸ Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

Afbeelding: Café "In de Swaen" Markt 51.

8.29.2.004 Brouwerij van Hendrik Bijnen

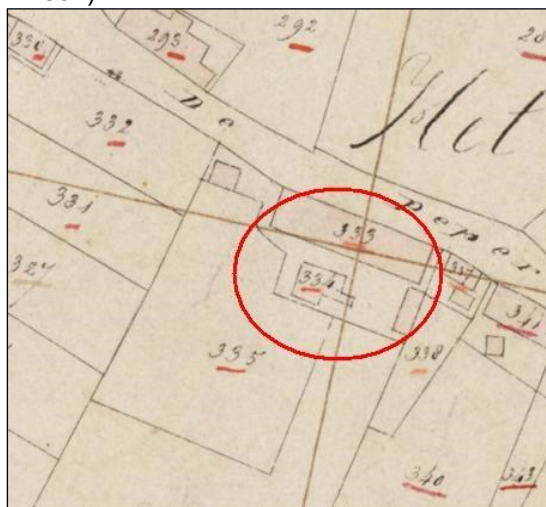
Op de kadastrale kaart van 1832 staat een brouwerij vermeld gelegen aan de Markt/Peperstraat. In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's) staat dit pand op naam Hendrik Bijnen (sectie D, blad 01, OAT-nr. 330).

Afbeelding: Brouwerij op de kadastrale kaart 1832

8.29.2.005 Brouwerij Peperstraat

Op de kadastrale kaart van 1832 staat een brouwerij vermeld gelegen aan de Peperstraat. In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's) staat dit pand op naam J. Maas (sectie D, blad 01, OAT-nr. 334).

Afbeelding: Brouwerij op de kadastrale kaart 1832

8.29.2.006 Brouwerij (Dorpsstraat) Schaft

Op de kadastrale kaart van 1832 staat een brouwerij vermeld gelegen in het dorp Schaft aan de tegenwoordige Dorpsstraat. In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's) staat dit pand op naam G. Smets (sectie C, blad 01, OAT-nr. 333).

Afbeelding: Brouwerij op de kadastrale kaart 1832

29.3 Directeurswoning

Een losse villa-achtige woning vlak naast het bedrijf.

8.29.3.001 Woning sigarenfabrikant Moonen, Markt 9 Valkenswaard

Gemeentelijk monument

CHW. Nr.: KL112-000304.

Typerende fabrikantenwoning, die in zijn huidige vorm dateert uit 1905. Opdrachtgever was de sigarenfabrikant P. Moonen. De naast het huis gelegen schuur fungeerde als pakhuis voor tabak. Vervolgens is in het pand een filiaal van de Amsterdamsche Bank NV gevestigd geweest.

Tegenwoordig is het complex in gebruik als woonhuis met aanhorigheden.

Een kubusvormig, tweelaags pand onder geknikt schilddak gedekt met lei in Maasdekking. In de symmetrische voorgevel, vervaardigd uit machinale baksteen met gecementeerde plint, vijf vensterassen met centraal een portiek waarin een paneeldeur met smeedijzeren deurrooster en hardstenen dorpel. De deur wordt aan beide zijden geflankeerd door twee tweeruits schuifvensters (indeling gedeeltelijk gewijzigd) onder segmentbogen met in het boogveld tegels. De bovenlichten hebben een glas-in-lood-vulling. De hardstenen dorpels gaan aan de onderzijde over in een stucdecoratie. Op de etage vijf identieke T-vensters. Onder de geprofileerde bakgoot op klossen een strook verglaasde bakstenen in ruit-motief. De linkerzijgevel, opgetrokken uit handvorm bakstenen, is asymmetrisch en heeft op de begane grond een T-venster en deels beglaasde paneeldeur met ongedeeld bovenlicht. Op de etage twee T-vensters met in de bovenlichten glas-in-lood-vulling. Boven de vensters en de deur segmentbogen met gecementeerde velden. In de muur enkele steekankers. In de gewijzigde achtergevel op de etage nog zesruits schuifvensters onder segmentboog.

De uit handvorm bakstenen opgetrokken eenlaagse schuur op rechthoekige plattegrond en met mansardedak gedekt met oudhollandse pannen, is gedeeltelijk aan het woonhuis aangebouwd. In de asymmetrische voorgevel op de begane grond een deels beglaasde, opgeklampte vleugeldeur met vier-ruits bovenlicht onder een lichtgetoogde strek. Rechts daarvan één, op de etage twee zesruits schuifvenster onder strek. Langs de gevel windborden. In de achtergevel op de begane grond drie nieuwe achtruits schuifvensters en openslaande deuren, op de etage drie zesruits schuifvensters. De westgevel van de schuur kon niet worden bezichtigd.

Het pand vormt een essentieel deel van een groter, cultuurhistorisch belangrijk deel van het dorp dat structureel en visueel gaaf is. Architectonisch is het pand nog zeer gaaf bewaard gebleven.

Afbeelding: Markt 9 in Valkenswaard (juli 2011).

8.29.3.002 Directeurswoning, Frans van Beststraat hoek Europalaan, Valkenswaard

Ingeklemd tussen de voormalige Spoorstraat en de spoorlijn Eindhoven –Hasselt lagen het huis en de 'lusthof' die sigarenfabrikant J. van Best in 1885 liet realiseren. In opdracht van zijn neef J. van Best werd 1933 in de tuin het patronaatsgebouw van de Sint Antoniusparochie gebouwd. Nadat in 1953 de laatste bewoonster O. Mollen het pand had verlaten, werd het nog geruime tijd gebruikt als jeugdgebouw. Begin Jaren 60 werd het gebouw gesloopt. De herinnering aan deze villa Rapelenburg werd levendig gehouden door een verzorgingsflat op de Europalaan dezelfde naam te geven. De grote parktuin van toen werd eerst onderdeel van een groenstrook langs de huidige Europalaan, de vroegere spoorbaan. Anno 2001 werd het hele perceel opgenomen als onderdeel van het nieuw aangelegde Frans van Bestpark.³⁹⁹ Later, in de winter 2001-2002 werd het gehele perceel plus de groenstrook opgenomen in het veel grotere Frans van Bestpark. Midden in het park werden 3 urbanvilla's gebouwd.

Afbeelding: huis Rapelenburg⁴⁰⁰

8.29.3.003 Voormalige fabrikantenwoning, Markt 15 en 17
Rijksmonument nr. 518667

³⁹⁹ Latjes, 1982.

⁴⁰⁰ Brabant Collectie, Databank Topografisch-Historische Atlas

Gebouwd in 1906 in de stijl van een fabrikantenwoning voor twee ongehuwde dochters van sigarendirecteur Gijrath. Ook hier was de asymmetrische gevelopbouw met topgevel de aandachtstrekker van deze statige woning. De inpandige personeelswoning bereikbaar via de zijgevel was in later jaren separaat verhuurd. Vanaf 1992 tot 2000 waren het Valkerij- en Sigarenmakersmuseum en de heemkundekring hier gevestigd in huis en bijgebouwen. Daarna werden beide culturele organisaties overgebracht naar Cultureel Centrum Carolus in de Oranje Nassastraat.⁴⁰¹ Het huis van dokter Gijrath, een typisch Kempische laagbouw op n° 17, was tegen de woning van zijn zusters aangebouwd. Na afbraak van de dokterswoning kwam op dat perceel een herenhuis met trapgeveltje te staan. Later werd, om de linker uitloper van het Hofnarcomplex te kunnen bouwen, meer ruimte gecreëerd, zodoende verdween ook dit pand. Gelukkig werd de fabrikantenwoning niet afgebroken. Jammer genoeg werd tot nu toe (anno 2010) voor dit gebouw nog steeds geen nieuwe bestemming gevonden.⁴⁰²

Hieronder volgt een uitgebreide en gedetailleerde omschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed:

Het woonhuis, gelegen aan de zuidzijde van de zogeheten 'Kleine Markt', werd in 1906 herbouwd met gebruikmaking van oudere muurdelen (ca. 1864) en laat invloed zien van de Jugendstil en Chaletstijl. Opdrachtgever was P. Gijrath die in de voormalige bakkerij/looierij achter het huis van 1895 tot 1904 sigaren produceerde. In 1904 verhuisde de productie naar een nieuwe fabriek in de toenmalige Fabrikstraat. Sinds enige jaren is het pand in gebruik als Gemeentemuseum waarvoor met name de achterzijde van het pand ingrijpend werd gewijzigd.

In het interieur zijn na de verbouwing tot museum nog aanwezig de terrazzovloer met Art-Deco-motieven in de hal en de van daaruit beginnende trap met art-deco trappaal. In de hal en de voorkamer op de etage een stucdecoratie op het plafond in de trant van de Nieuwe Kunst. In de voormalige woonkamer een cassettenplafond (in de achterkamer niet zichtbaar) en jugendstil schouw (niet zichtbaar). De schuifdeuren met glas-in-lood-vulling die de voorkamer scheidten van het achterste gedeelte zijn nog in de muur aanwezig. In nagenoeg het gehele huis zijn de oorspronkelijke paneeldeuren nog aanwezig. Het huis is onderkelderd.

Voor het pand een hardstenen stoep met hardstenen palen waartussen smeedijzeren sierhekken. Links van het woonhuis een smeedijzeren openslaand hek. Gedeeltelijk grenzend aan de achterzijde van het woonhuis een eenlaags aanbouw uit ca. 1880 met plat dak waarop een lichtkap. In de gepleisterde voorgevel met gecementeerde plint drie gekoppelde openslaande vensters en een paneel deur en aan de bovenzijde een gemetselde balustrade. In de westgevel, die uitkijkt op de achter het huis gelegen tuin, twee (vernieuwde) deels beglaasde paneeldeuren en twee (vernieuwde) zesruits openslaande vensters. De oostgevel is blind. Van het oorspronkelijke interieur resten nog het balkenplafond, in het midden ondersteund door een gietijzeren H-balk (Acieres de Longwy), en een waterpomp. In een hoek twee putten van de voormalige koffiebranderij/bakkerij.

Het woonhuis is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de stichting van fabrikantenwoningen in het bestaande stedelijk weefsel; het is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van het deftige dorpswoonhuis. Het object is van architectuurhistorisch belang door de gecompliceerde bouwgeschiedenis, de stijl en detaillering met motieven die ter verhoging van het representatieve karakter worden gehanteerd. Het huis is van belang vanwege de architectonische

⁴⁰¹ Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

⁴⁰² Latjes, 1982.

gaafheid van het ex- en interieur. Het is gaaf bewaard gebleven.

Afbeelding: Voormalige fabrikantenwoning, Markt 15 en 17.

8.29.3.004 Fabrikantenvilla Brouwerijplein 88 Dommelen

Gemeentelijk monument.

Voormalige fabrikantenvilla "De Ruif".

Eenlaagse eclectische fabrikantenvilla onder mansarde-schilddak uit 1894, momenteel in gebruik als kantoorgebouw voor de Dommelsch Bierbrouwerij. Deze oorspronkelijke fabrikantenvilla is in latere jaren aan de achterzijde uitgebreid. De kern van deze villa gaat terug tot 1838, toen het pand als eenlaags pand met wolfsdak gebouwd werd. Het pand werd dat jaar in gebruik genomen als school-annex-onderwijzerswoning. Het werd gebouwd door Andries Moors uit Westerhoven, naar een ontwerp van Peter Klufens. In 1882 werd een nieuwe school met onderwijzerwoning gebouwd. (de huidige nummers 85-86). In 1885 werd het oude schoolgebouw publiekelijk geveild. Het pand werd gekocht door W. Heeren, weduwe van P.J. Snieders van de Dommelsche Bierbrouwerij.

Aanvankelijk werd het pand gebruikt als pakhuis en bergplaats voor de brouwerij. In 1894 wordt begonnen met de verbouwing van het pand tot woonhuis voor Wilhelmus Cornelius Snieders en zijn vrouw Adriana Maria Willems, eigenaars van de Dommelsche Bierbrouwerij. Zij waren in 1894 de eerste bewoners van deze villa. In de Meierijse Courant van 3 maart 1894 wordt gesproken over de aanbesteding van een huis met paardenstal voor bierbrouwer W.C. Snieders. In 1895 komt de bouw gereed en wordt het pand in gebruik genomen.

Deze villa is van zeer hoge monumentale waarde, onder meer wegens de verbondenheid met de geschiedenis van de Dommelsche brouwerij. De familie bezat de brouwerij, deze oude villa naast de brouwerij (nummer 88) en in latere jaren de villa er tegenover (nummer 84). Het rijksmonument Westerhovenseweg 2 (café De Oranjeboom), waar achter ooit de oude brouwerij stond, hoort ook bij dit gehele complex.

- Cultuurhistorisch heeft dit pand een rijke geschiedenis die terug gaat tot 1838.
- Er is een bijzondere context op het plein, ontstaan door de aanwezigheid van de brouwerij en twee voormalige schoolgebouwen die momenteel ook onderdeel van de brouwerij vormen.
- Het pand is (qua uiterlijk) nagenoeg authentiek uit 1894. Helaas zijn aan en tegen de achterzijde ontsierende bedrijfsgebouwen gezet.
- De ontwikkeling in de bouwgeschiedenis is hier duidelijk waarneembaar omdat de villa aan de overzijde enkele decennia later voor deze familie werd gebouwd in een geheel andere stijl.

- De rijkdom van de familie wordt hier getoond in een kapitaal, en zeer gedetailleerd pand.
- De voorgevel is rijk geornamenteerd en uniek in deze regio.

Afbeelding: Fabrikantenvilla De Ruif aan het Brouwerijplein 88 in Dommelen.

29.4 Fabrieksgebouw

Productie- en opslagruimten van bedrijven.

8.29.04.001 Stoomzuivelfabriek 'Hollandia', hoek Luikerweg – Molenstraat, Valkenswaard

In maart 1894 kreeg de lokale afdeling van de landelijke landbouwvereniging toestemming om een boterfabriek te bouwen. Om plaats te maken voor de melkfabriek werd het 'brandspuithuisje' verplaatst tot achter de Schutsboom. De noodzakelijkerwijze gevelde bomen werden voor f4, - per stuk verkocht. Voor de komst van de zuivelfabriek was er, tot dan toe, een ambulante botermijn aanwezig op marktdagen. Steeds op een plek direct voor het Raadhuis. Gedurende de periode rond 1805 werd de wettelijke boterhandel verpacht aan herbergiers die hiervoor de nodige ruimte hadden. De pacht werd toegekend aan de hoogste bieder.

Met de wisselende kwaliteit, afhankelijk van de herkomst van het product was het na de komst van de melkfabriek snel afgelopen. Getoetst aan de hoogste standaard kreeg de Valkenswaardse boter geproduceerd in de Coöperatieve stoomzuivelfabriek Hollandia al snel een zeer goede naam in de regio. De Valkenswaardse boterproductie werd kort na WO II gestaakt. Het pand op de hoek van de Luikerweg/Molenstraat werd in de jaren 80 van de vorige eeuw afgebroken en vervangen door een appartementencomplex.⁴⁰³

⁴⁰³ Van Mierlo, 1999.

Afbeelding: Stoomzuivelfabriek "Hollandia"⁴⁰⁴

8.29.04.002 De Treksteenfabriek – Geenhovensedreef, Valkenswaard

Midden in de Tweede Wereldoorlog komt de Philips Gloeilampenfabriek uit Eindhoven naar Valkenswaard en vestigt het bedrijf een dependance in de leegstaande sigarenfabriek van Jasneva aan de Eindhovenseweg. Om de bezetters te misleiden werd niet over een diamant-boorderij maar over een treksteenfabriek gesproken. Die schuilnaam, 'Treksteenfabriek', werd later als een soort Geuzennaam behouden. De keuze van Philips voor de buurgemeente Valkenswaard wordt mede bepaald doordat hier goede werkrachten voorhanden zijn. In de 'goede tijd' was het de grootste van Europa op zijn gebied met circa 150 tot 200 werknemers.

Afbeelding: Treksteenfabriek ten noorden van de Geenhovensedreef (Google streetview 2023).

Als na de Bevrijding de gebombardeerde Philipsgebouwen in Eindhoven weer waren opgeknapt, verhuisde de 'Treksteen' weer naar Eindhoven. De machines werden met paard en wagen teruggebracht. Daarmee kwam een einde aan de periode van de 'Treksteen' in Valkenswaard. Na een korte periode moest deze Philipsafdeling wijken voor uitbreidingen van de afdeling 'Radio'. Daarbij kwam Philips tot de conclusie dat concentratie van activiteiten in Eindhoven aan grenzen gebonden was. Dit gold zowel voor de beschikbare ruimte als voor de beschikbaarheid van eventuele medewerkers. Daarom werd besloten de activiteiten te spreiden en voortaan het werk (het bewerken van de diamanten) naar de mensen thuis te brengen.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Bots & Mélotte, 1977, 208

⁴⁰⁵ Van Mierlo, 2003.

In 1957 wordt deze dependance vereerd met een officieel bezoek van koningin Juliana. Vrij snel na de Tweede Wereldoorlog laat Philips aan de Geenhovensedreef in Valkenswaard een nieuwe fabriek bouwen⁴⁰⁶. Deze gebouwen zijn beeldbepalend in die omgeving en houden anno 2010 de gemoederen hevig bezig want deze gebouwen staan nu op de nominatie om vervangen te worden. Tegenstanders van sloop zoeken driftig naar een nieuwe bestemming voor de karakteristieke panden. Eind 2010 is besloten het pand te behouden en her te ontwikkelen tot woningen.

8.29.04.003 Sigarenfabriek Neynens – Bakkerstraat 57, Valkenswaard

Voormalig rijksmonument. Nr: 518658. Sinds 2007 Gemeentelijk monument.

De sigarenfabriek bevindt zich aan een breder gedeelte van de Bakkerstraat en is gesitueerd temidden van hoofdzakelijk 19e en vroeg 20e eeuwse bebouwing. Het gebouw, dat in de volksmond bekend staat als 'het fabriekske', huisvestte vanaf 1904 de sigarenfabriek van de Gebroeders Neijns die het merk 'Willem Buys' voerden. Na een periode van verval werd het in 1998 gerestaureerd, uitgebreid en tot woning bestemd.⁴⁰⁷

Het eenlaags pand op rechthoekige plattegrond is opgetrokken in handvorm baksteen en heeft een mansardedak gedekt met kruispannen. Aan voor- en achterzijde een schoudergevel met gecementeerde plint. De zij- en achtergevel zijn opgetrokken uit veldovenstenen, de zijgevels met tandlijst. Alle gevels zijn voorzien van steekankers. Boven alle venster- en deuropeningen zijn segmentbogen aangebracht.

De asymmetrische voorgevel heeft op de begane grond twee rechthoekige T-vensters waartussen een beglaasde paneeldeur met bovenlicht met hardstenen dorpels. Op de etage twee licht getoogde negenruits metalen lichten met bakstenen dorpels. In de nok een rondvenster. De asymmetrische noordgevel heeft vier assen waarvan drie met rechthoekige vensters die omstreeks 1980 zijn dichtgemetseld en een opgeklampte deur met gedeeld bovenlicht. Deur en ramen hebben hardstenen dorpels. De asymmetrische zuidgevel heeft vier assen waarin twee deuren (een dichtgemetseld, de ander vernieuwd) en twee dichtgemetselde vensters. Op de muur sporen van een latere, nu verdwenen aanbouw.

In de asymmetrische achtergevel op de begane grond twee dichtgemetselde getoogde vensters en op de etage een opgeklampte vleugeldeur. De indeling van het interieur is op een recentelijk geplaatste muur na ongewijzigd. Op de benedenverdieping zijn nog aanwezig de paneeldeuren, en de trap die leidt naar de etage. Op de etage aan de voorzijde twee vertrekken waarvan een afgesloten met een paneeldeur, de ander met een stalen deur (de droogruimte).

Het object heeft belang als voorbeeld van een sociaal-economische ontwikkeling; maakt onderdeel uit van een groter geheel met cultuurhistorisch belang; is wegens de redelijke gaafheid en zeldzaamheid van belang.

Afbeelding: Bakkerstraat 57 in Valkenswaard (maart 2011)

⁴⁰⁶ Website Weerderheem – Valkenswaard 2010.

⁴⁰⁷ Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

Het Historisch Genootschap Valkenswaard verstrekt de volgende informatie, - onder auspiciën van M. van Moolenbroek-Vogels -, over deze sigarenfabriek:

In dit pand hebben de gebroeders Neynens in 1904 de productie van de 'Willem-Buys-sigaren' onder de naam 'Gebr. Neynens-sigarenfabriek Industria' gestart. Over de eerste jaren en de keuze van de merknaam bleek weinig bekend. Zelfs het jaar van oprichting kon niet met zekerheid vastgesteld worden. Bij de KvK werd in 1921 als 'tijdstip van vestiging' 1904 vermeld. Bij de Vakgroep Sigarenindustrie in 1941 werd 1910 als startdatum opgegeven. Een visitekaartje van na de oorlog vermeldde 'Willem Buys Sigarenfabrieken; sinds 1911'. Vermoedelijk waren de gebroeders oorspronkelijk thuiswerkers en werden pas in latere jaren medewerkers in dienst genomen. Omstreeks 1919 werd een bedrijfspand gebouwd op het adres Bakkerstraat 57. In de volksmond werd/wordt dat pand tot op de dag van vandaag 'Het Fabriekske' genoemd.

Toen tijdens WOII de sigarenproductie op een laag peil stond, vanwege een tekort aan beschikbare grondstoffen van goede sigarenkwaliteit werd de productie stil gelegd. Na 1945 kwam de productie weer langzaam op gang. De opkomende mechanisatie en de anti-rooklobby waren er debet aan dat in 1950 de productie voor goed gestopt werd. Daarna heeft 'Het Fabriekske' eerst als woonhuis en later als opslagruimte dienst gedaan. In 1994 werd het pand op de gemeentelijke monumentenlijst gezet. De buitenzijde van het pand werd nauwelijks gewijzigd. Inpandig werd het pand van de grond af weer opgebouwd, rekening houdend met de oorspronkelijke indeling. De smeedijzeren deur van de droogkamer werd bewaard en werd hergebruikt, nu als toegang tot de huiskamer. Het handgeschilderde uithangbord aan de voorgevel werd gemaakt naar het voorbeeld van een origineel sigarendoosje dat tijdens de renovatie tussen de papieren op de droogzolder werd gevonden⁴⁰⁸.

8.29.04.004 De sigarenfabriek Lord Carnavon – Karel Mollenstraat Noord 6, Valkenswaard

Gemeentelijk monument

Voormalige sigarenfabriek van de firma gebroeders Jeurissen, gebouwd in 1926 naar een ontwerp van A. Croes. Momenteel is in het pand een kinderdagverblijf gevestigd. De fabriek bestaat bouwkundig gezien uit de volgende onderdelen:

- tweelaagse fabrieksgebouw met mansardedak
- drielaagse zijvleugel met platdak
- eenlaagse aanbouw met lessenaarsdak aan de achterzijde
- diverse elementen, zoals hekpijlers, schansmuur en eikenbomen

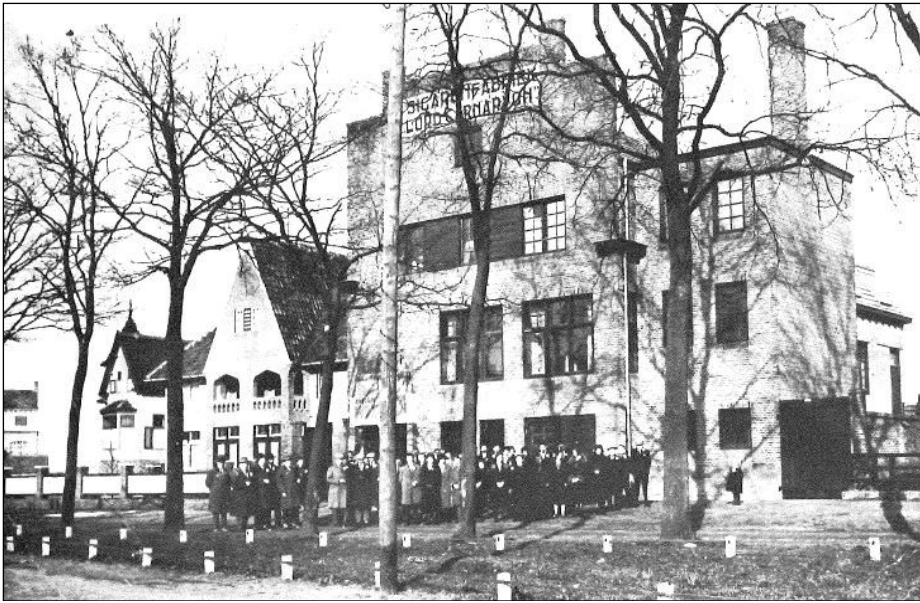
Gevels opgebouwd in schoon metselwerk van rode baksteen in een kruisverband. Trasramen van donkerrode baksteen in een kruisverband. Deze lopen op de begane grond onder vensters door tot aan deze vensters. Alle gevels, met uitzondering van de achtergevel, zijn in latere tijd schoongemaakt en opnieuw gevoegd. Dat het om bestaande gevels gaat, blijkt uit het oude, geschilderde huisnummer op de gevel. Alle deuren en vensters in het pand zijn in een latere fase vernieuwd. Alle lekdorpels van de vensters in het complex lopen aan de bovenzijden licht schuin op. Steense rollagen boven alle vensters. De rechthoekige voorgevel van de voormalige fabriek steekt boven het mansardedak uit en wordt op die plaatsen aan de achterzijde met een metalen constructie vastgehouden.

Aan de voorzijde van het complex staan twee karakteristieke, oude, monumentale eiken. Links van het pand staan twee rechthoekige bakstenen hekpijlers zonder hek of poort. Betonnen afdekplaten. Achter de linker hekpijler loopt een lange schansmuur, opgebouwd in schoon metselwerk van rode baksteen in een halfsteens verband. In deze schansmuur aan beide zijden segmentboogvormige nissen met halfsteense rollagen. Hiertussen lisenen. Boven op de muur een ezelsrug.

De voormalige sigarenfabriek *Lord Carnavon* werd in 1926, volgens de plannen van architect A. Croes, voor een bedrag van f 30.000,- gebouwd in opdracht van de beide broeders J.E. en J.J. Jeurissen. De bouw van dit fabrieksgebouw met zijn 3 etages was noodzakelijk geworden omdat sinds in 1925 (20 medewerkers) de fabriek in 50 jaar uitgegroeid was tot een bedrijf met ruim 50 medewerkers. Nadat de firma Gebroeders Jeurissen werd opgeheven, bleef het pand in handen van A. en V. Jeurissen. Het accountants- en belastingadviesbureau van de N.C.B. was een van de huurders. Later, midden jaren 90, werd het gebouw ingericht als kinderdagverblijf *Mira*.⁴⁰⁹

⁴⁰⁸ Neynens, 1990

⁴⁰⁹ Latjes, 1982.

Afbeelding: "Lord Camavon" Sigarenfabriek van de Gebroeders Jeurissen, met medewerkers in de Schoolstraat.⁴¹⁰

Afbeelding: de oude sigarenfabriek aan de Karel Mollenstraat Noord 6, tegenwoordig kinderdagverblijf (maart 2011).

8.29.04.005 De Nijverheid - de 2de Stoomzuivelfabriek B&S - Dorpsstraat 46-48, Borkel

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Een- en tweelaags bedrijfsgebouw met woning (1916). Voormalige melkfabriek "De Nijverheid". Geheel wit. Ondanks functieverandering in woningen, nog herkenbaar voorbeeld van een vroeg 20e eeuws melkfabriekje.

Nadat de 1ste Borkelse melkfabriek – de Coöperatieve Roomboterfabriek - uit 1894 niet langer voldeed, werd aan de overkant van de Dorpsstraat, pal naast de molen in 1916 een nieuwe stoomzuivelfabriek gebouwd. De onderhandelingen met de molenaarsfamilie, eigenaar van dat perceel leidde tot een akkoord. De nieuwe fabriek continueerde het eerdere succes. De fabriek werd gebouwd onder de directie van burgemeester J. Baken.⁴¹¹ Tijdens de beschieting van Borkel, bij de bevrijding op 17 september 1944, werd het gebouw door granaatvuur getroffen. Directeur J. Maas de toenmalige directeur, werd bij een eerste ontmoeting, met de Geallieerde militairen nabij de Belgische grens, beschoten door nog aanwezige Duitse soldaten. Daarbij verloor hij zijn leven. Zijn weduwe bleef achter met acht jonge kinderen. De klap was, na het overlijden van de drijvende kracht, duidelijk

⁴¹⁰ Bots & Mélotte, 1977, 236

⁴¹¹ Latjes, 1982.

merkbaar. Als dan na de oorlog ook nog eens de grotere en meer moderne fabrieken beter bij de nieuwe tijd kunnen aansluiten, was het lot van de fabriek voorspelbaar. In 1945 werd het hele complex verkocht aan A. Smits, die in 1946 aan architect J. Renders opdracht gaf het pand te verbouwen tot een woonhuis met apparatenfabriek. Menig inwoner van Borkel en Schaft heeft nog gewerkt bij het modelbouwfabriekje.⁴¹² Vooral de miniatuur windmolentjes waren een succesnummer.

Later wordt het pand verkocht aan J. Roothans die het pand verbouwd waarna er drie wooneenheden ontstaan. Ondanks de nieuwe bestemming bleef het gebouw behouden als een goed herkenbaar exemplaar van een vroeg 20ste eeuwse melkfabriek.⁴¹³

Afbeelding: De later nieuw gebouwde Stoomzuivelfabriek "De Nijverheid"

8.29.04.006 De bakkerij van Aarts - Mgr. Kuijpersplein 14, Borkel

De bakkerij stond langs de Dorpsstraat ongeveer daar waar nu nabij de kiosk een ingang naar het Mgr. Kuijpersplein is. Door in 1960 het restant van de bakkerij af te breken, kwam er plaats vrij om het huidige Mgr. Kuijpersplein in te richten. In 1961 werd de bouwvergunning verleend voor een nieuwe 'Luxe Brood- en Banketbakkerij' voor C.L. Aarts gelegen aan het Mgr. Kuijpersplein 14. De thans op dat adres gevestigde cafetaria draagt, als herinnering aan bakkerij Aarts, de naam: 'De Oude Bakkerij'.⁴¹⁴

Op 17 september 1944 werd bij bakkerij C.J. Aarts, in het centrum van Borkel nabij de kerk, flink geschoten. Toen het weer rustig werd bleek de bakkerij flink beschadigd te zijn. Harrie Govers de verloofde van Trees, de bakkersdochter werd getroffen door een granaatsplinter. Een Duits militairarts gaf hem noodhulp. De gewonde werd tijdelijk ondergebracht in de kelder van 'de oude boterfabriek'. Van een ladder en wat dekens werd een provisorische brancard gemaakt om Harrie naar veiliger oorden te brengen. De beschieting nam in hevigheid toe en toen het weer rustig werd, bleek dat de brancard in flarden geschoten was. Harrie had voor de tweede keer geluk op die dag. Uiteindelijk werd hij naar de kolenkelder van de kerk gebracht. Daar beleefde hij de beschieting van de kerk. Gelukkig hield hij ook hier geen nieuwe verwondingen aan over.

's Avonds werd hij over gebracht naar Cato Smolders die tegenover meester van de Pas woonde. De volgende dag – 18 september 1944 - werd hij, na toestemming van de Duitsers om de brug over de Dommel te mogen passeren, op de 'hoogkar' van Tinus Vermeulen naar café Rustoord aan de Luikerweg. Vandaar werd hij, op verzoek van douanier Sonke, die meegereden was, met een Engelse Rode Kruisauto naar het Sint Jozefziekenhuis in Eindhoven gebracht.⁴¹⁵

⁴¹² Van Moolenbroek-Vogels, 2007; Interview met mw. A. Kaptheijns-Kwinten - voormalig medewerkster in de modelbouwfabriek.

⁴¹³ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

⁴¹⁴ Van Moolenbroek-Vogels, 2007; Interview met mw. A. Kaptheijns-Kwinten - voormalig medewerkster in de modelbouwfabriek.

⁴¹⁵ Israel, 1992.

8.29.04.007 Het gemeentelijk Slachthuis, Leenderweg 210 Valkenswaard

De vleeskeuringwet van 1919 was de aanleiding voor de gemeente Valkenswaard om een gemeentelijk slachthuis te bouwen. Het besluit tot de bouw werd 1921 genomen. Concrete plannen werden in 1922 ingediend. Het voorstel werd met een meerderheid in de gemeenteraad goedgekeurd. Curieus genoeg kwam de raad tijdens zijn volgende vergadering op dat besluit terug. De druk van de slagers was te groot. Zij beloofden met geringe kosten aan de eisen van de wet aanpassen. Een duur abattoir was dus overbodig. Twee jaar later werd de kwestie opnieuw ter discussie. Een voorstel om eerst de slachters en ook de buurgemeenten te raadplegen, haalde het niet. De voorzitter pakte de zaak voortvarend aan, waarschijnlijk lag het debacle van de vorige plannen hem nog vers in het geheugen. Zo viel op 28 februari 1925 de beslissing om 'in principe' akkoord te gaan met de bouw van een slachthuis. De slachters protesteerden moedig maar alle argumenten werden genegeerd en de voordelen werden door de voorstanders benadrukt. Vooral het beoogde streven naar meer hygiëne moest de twijfelaars overtuigen en dat lukte. Eindelijk, op 19 juli 1926 werd het slachthuis dan toch in gezelschap van een aantal prominenten uit de vleeskeuringswereld, slagers en gemeentelijke bestuurders officieel geopend. Opzichter werd Jan Lemmens, slager te Valkenswaard. Hij betrok, na zijn aanstelling de slachthuiswoning aan de Leenderweg 116, waar hij gedurende zijn 25-jarige ambtsperiode bleef wonen. In 1933 werd een koelhuis bijgebouwd. In de oorlog heeft het abattoir weinig te lijden gehad. De slachthuiswoning werd echter door terugtrekkende Duitsers in brand gestoken. In de jaren 1960, toen bleek dat het gemeentelijke slachthuis met verlies draaide, werd besloten het gebouw en de inventaris te verhuren aan de *Coöperatieve Brabantse Vee- en Vleescentrale van de Noord-Brabantse Christelijke Boeren Bond*. In 1971 was het gebouw verouderd en kon het de gestelde eisen voor vleeskeuring van de Europese Economische Gemeenschap niet realiseren. Te grote investeringen, nodig om de voorgeschreven norm te halen, achtte de gemeenteraad niet verantwoord. Daarom werd besloten over te gaan tot verkoop van het gebouw. De consumptie-ijsfabriek Alaska betaalde het forse bedrag van f 192.000,-. Het gebouw is later aangepast ten behoeve van de productie van consumptie-ijs. Het woonhuis kreeg later huisnummer 222 en daarna nummer 210⁴¹⁶.

Afbeelding: Leenderweg Openbaar Slachthuis. Dit gebouw stond waar jarenlang het viaduct heeft gelegen hoek Leenderweg-Den Haak (foto Beeldbank Weerderheem).

De fabriek zit nu op Hofstraat 14. Het slachthuis is afgebroken. Ongeveer op dezelfde plaats staat nu de Brabantiafabriek aan de Leenderweg. Oudere Valkenswaardse mensen kunnen zich het slachthuis nog goed herinneren. Uit hun kleurige verhalen laat zich een beeld van de gang van zaken

⁴¹⁶ Latjes, 1982.

bij het slachthuis wel reconstrueren. Anders dan de activiteiten die van een slachthuis mag verwachten, speelde het o.a. ook nog een beduidende rol tijdens de periode dat hier, zo nabij de grens met België, ook door de 'gewone man' flink gesmokkeld werd. Toen kwam het heus nog wel eens voor dat de opbrengst van zo'n smokkeltocht in de koeling van het slachthuis werd opgeslagen. Temeer omdat men er vanuit ging dat de douane in een gemeentelijk slachthuis niet zou zoeken. Zonder medeweten van de directie, natuurlijk. Maar uiteraard wel mét medeweten van enkele medewerkers uit de lagere regionen. Die hadden dan 'per ongeluk' na werktijd de poort wel dicht, maar niet op slot gedaan. Als de douane de achtervolging beëindigden kon, in de stille uren van de nacht, de buit weer opgehaald en verder geleid worden, Geconfisceerde voertuigen werden ook op het terrein ondergebracht. Het kwam zelfs voor dat de smokkelaars hun eigen door de douane geconfisceerde auto weer kwamen stelen. Begrijpelijk want het prepareren van een voertuig ten behoeve van de smokkel was erg duur. Erg lang heeft deze smokkelperiode voor de gewone smokkelaar niet geduurd. Professionele bendes namen hen al gauw deze lucratieve handel uithanden.⁴¹⁷

8.29.04.008 De Hofnar sigarenfabriek, Valkenswaard

De oorsprong van de fabriek ligt omstreeks 1900, toen Jacobus Heesterbeek een sigarenfabriekje oprichtte nadat hij onenigheid met zijn vorige werkgever, de Texas sigarenfabrieken van Hoekx en Maas, had gekregen. Het startkapitaal werd, naar verluidt, verkregen door de verkoop van een kalf. Er werd een hondenkar aangeschaft waarmee Heesterbeek de barbiers af ging om sigaren te verkopen. In 1903 richtte hij een fabriek op en na enige jaren had hij 40 mensen in dienst die sigaren van het merk De Zakkenroller produceerden. Ook werden er in een hoekje van de fabriek nog een geit en een varken ondergebracht, want de startende fabrikant was ook nog boer. In 1911 kwam er een compagnon, Alex Wolters, die stamde uit een geslacht van bierbrouwers. Hij had al enkele jaren ervaring opgedaan in de sigarenfabriek van Retera te Beek en nam de zakelijke leiding op zich. De naam van het bedrijf veranderde in J. Heesterbeek & Co. Ook in 1911 werd een filiaal te Bergeijk gesticht dat in 1923 in een nieuwe fabriek werd gehuisvest. Hier werden merken als De Oude Valk en Vrede geproduceerd. Toen Heesterbeek en Wolters in 1919 de opera Rigoletto van Giuseppe Verdi bezochten, waarin de hofnar Rigoletto zulk een tragische rol speelde, stond het voor hen vast dat het nieuwe merk Hofnar zou heten. Dit bleek een succes. Ook de bedrijfsnaam werd uiteindelijk gewijzigd in N.V. Hofnar Sigarenfabrieken.

Afbeelding: De Hofnar Sigarenfabriek in de Bakkerstraat in 1967 (foto Beeldbank Weerderheem).

⁴¹⁷ Interview met Toon Luijbregts – *Valkenswaardse Cahiers* n° 2 *Verrassend Anders! Drie ondernemers Aan het woord...* - Valkenswaard 2007.

Nadat Heesterbeek in 1923 was gestorven nam Wolters de zaak over. Het bedrijf groeide uit tot een der grootste sigarenfabrieken van Nederland, en vlak voor de Tweede Wereldoorlog had het 1.100 mensen in dienst. Er werden ook sigaren uitgevoerd naar diverse landen. Na de Tweede Wereldoorlog hebben de Hofnarfabrieken nog geruime tijd bestaan, maar geleidelijk ging het slechter en in 1990 werd de productie gestaakt.

Op de plaats van de fabriek is een cultureel centrum verzezen dat De Hofnar heet. Van de roemruchte geschiedenis getuigt slechts de villa van Jacobus Heesterbeek, uit 1917, op Markt 5 te Valkenswaard. Daarmee gingen Heesterbeeks woorden in vervulling die hij zou hebben uitgesproken tegen zijn vroegere baas Peer Hoekx, die hem de laan uitgestuurd had: Ik krijg nog 'n veul schonder huis, mee dezelfde veurdeur as gij, Peer Hoekx.⁴¹⁸

Afbeelding: Het indrukwekkend briefhoofd van de firma J. Heesterbeek & Co.⁴¹⁹

8.29.04.009 Willem II sigarenfabriek, Valkenswaard⁴²⁰

Van de vele sigarenfabrieken die Valkenswaard heeft gekend, is Willem II de grootste geweest. Hendrik Kersten - tot dan werkzaam bij Gebroeders Van Best - start in 1916 aan de Eindhoveneweg met een eigen bedrijf, dat na vier jaar al meer dan negentig werknemers telt. In 1920 wordt dan ook een nieuwe fabriek betrokken aan de toenmalige Schoolstraat, de huidige Hoogstraat. De groei zet ook in de moeilijke jaren twintig door. In 1930 heeft het personeelsbestand al een omvang van 550 en in 1940 van bijna 1900 medewerkers. Maar dat laatste aantal is inclusief het filiaal in Reusel (1936) en de overgenomen fabrieken van Goulmy en Baar in 's-Hertogenbosch (1929) en plaatsgenoot Jasneva (1938). In september 1944 verwoest een geallieerd bombardement de Willem II-fabrieken in Valkenswaard en Reusel. Na de oorlog zet de groei verder door met de opening van filialen in Budel, Handel en Overpelt. Ook de fabriek in Valkenswaard wordt in de loop der jaren doorlopend uitgebreid. In 1971 neemt de onderneming het markante nieuwe bedrijfspand op de hoek van de Eindhoveneweg-Valkenierstraat in gebruik. De jaren zestig zijn topjaren voor het concern. In Valkenswaard bereikt het bedrijf in 1961 het maximale aantal werknemers van 1264. Maar in dezelfde jaren zestig verliest het bedrijf ook zijn zelfstandigheid en gaat het onderdeel uitmaken van het Amerikaanse Gulf and Western concern. Maar na de jaren zestig breken moeilijke tijden aan, onder andere veroorzaakt door een verandering in rookgedrag en de relatie die inmiddels wordt gelegd tussen roken en gezondheid. In 1983 neemt de leiding van Willem II het bedrijf over en staat Willem II weer op eigen benen. Maar dit kan de neergang niet stuiten en in 1990 fuseert het bedrijf met La Paz in Bostel tot de Ebas Group (Swedish Match). Na de sloop van het markante fabrieksgebouw eind jaren negentig, verdwijnt Willem II stilaan ook uit het Valkenswaardse straatbeeld. Willem II blijft als merk - afgeleid van de naam van stadhouder Willem II - echter wel bestaan.

De weeklonen uit de begintijd van de Willem II sigarenfabriek waren conform de gangbare norm in de sigaren-snuif-tabaksindustrie.

Mannen ouder dan 16 jaar ☐ 6,-

Vrouwen ouder dan 16 jaar ☐ 5,-

⁴¹⁸ http://nl.wikipedia.org/wiki/Hofnar_%28bedrijf%29 op 15 januari 2011.

⁴¹⁹ Bots & Mélotte, 1977, 228

⁴²⁰ H. v. Mierlo, 2015: Het leven in Valkenswaard vanaf het midden van de negentiende eeuw. Nr. 13 Flor Fina; 150 jaar industrie.

Mannen jonger dan 16 jaar ☐ 4,-
Vrouwen jonger dan 16 jaar ☐ 3,

Twaalf jaar is de toegestane leeftijd om in de fabriek te mogen werken. Soms werden ook wel 11-jarige kinderen aangenomen, die zich moesten verstoppen bij een eventuele controle van de arbeidsinspectie. De werktijden waren tot ongeveer 1919 vanaf 06.00 uur tot 19.00 uur. Er werden wel pauzes toegestaan van 08.00 uur tot 08.30 uur, van 12.00 tot 01.30 uur en van 16.00 uur tot 16.30 uur. Meestal werd in de wintermaanden begonnen om 06.30 uur. Daarmee spaarde men een half uur verlichting en verwarming. Hoewel de meeste bedrijven behoorlijk opgezet waren, hadden ze niet allemaal een lang bestaan gekend. Vaak ging het om een natuurlijk einde door gebruik aan een opvolger, gebrek aan financieën of de hoge mate van concurrentie zowel landelijk maar vooral in hoge mate lokaal. In 1929 werd de vrije zaterdagmiddag ingesteld en door de week werden de werktijden met 1 uur ingekort zodat men om 18.00 uur naar huis mag. Ondanks de lange werktijden is iedereen graag aan het werk. De werksfeer is ronduit gemoedelijk te noemen. Praten en handwerk gaan goed samen. Velen hebben een bijnaam. Het zieleheil van de werknemers werd op peil gehouden door 's morgens en 's avonds gezamenlijk het 'rozenhoedje' te bidden. Op zaterdag kon iedereen die wilde even het werk onderbreken om te gaan biechten bij de pastoor of om zich te laten scheren door de 'barbier'. Die service kostte 3 cent. De 'barbier' kwam met zijn helper naar de fabriek om ze de te verletten tijd te bekorten. Par slot van rekening werd de sigarenmaker per stuk betaald en elke minuut verlet betekende minder sigaren om in te leveren. Een normaal verschijnsel was 'de Blauwe maandag' waarop de sigarenmaker zijn werk verzuimde wegens cafebezoek. Tegen deze traditie trad de patroon niet op omdat hij wel weet dat de verloren uren zullen worden ingehaald. Opnieuw was het systeem van stukarbeid de aanjager van al die ijver bij de werknemers.

Afbeelding: Willem II fabriek net voor de oorlog (RHCe)

Afbeelding: De Willem II sigarenfabrieken Valkenswaard (Collectie Valkerij en Sigarenmakerij Museum).

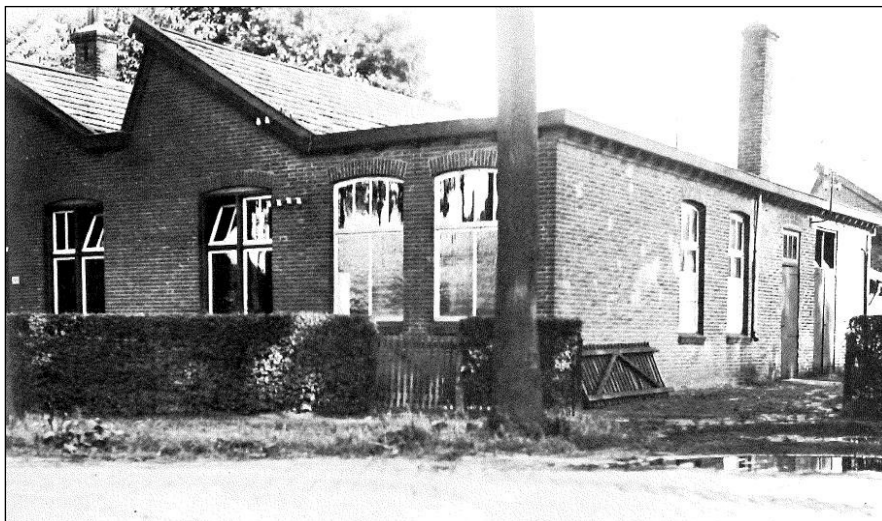
In de laatste week van WO II werd de Fabriekstraat door de Gellieerden gebombardeerd waardoor de meeste daar gevestigde sigarenfabrieken totaal vernield werden. De bewuste keuze voor het bombarderen van de fabrieken vond zijn oorsprong in de overweging dat deze fabrieken mogelijk een prima schuilplaats boden aan eventueel achtergebleven Duitsers. Een aantal sigarenfabrikanten is na de oorlog niet meer in staat opnieuw te beginnen waardoor Valkenswaard nog slechts een handjevol sigarenfabrieken telde. De antirooklobby uit de jaren 50 gaf de sigarenindustrie de laatste klap. Slechts enkele grotere fabrieken wist nog enkele decennia te overleven. Een van de meest prominente fabrieken was de Willem II sigarenfabriek.

8.29.04.010 Lijmziederij Gebroeders Maas (splitsing Waalreseweg-Dijkstraat)

De lijmziederij van de Gebroeders Maas, in bedrijf van 1850 tot 1963, stond aan de splitsing Waalreseweg-Dijkstraat. In de jaren 70 van de 20^e eeuw stond hier garagebedrijf Gebr. Lujbregts.⁴²¹ Hier werd het lijmvlees, het afvalproduct van de leerlooierij, verwerkt tot onder andere tot smeerolie.

8.29.04.011 Stoomschoenfabriek De Valk (Luikerweg, later huize Kempenhof)

Valkenswaard kende veel leerlooierijen die bijdroegen aan de opkomst van aanverwante bedrijven. Zo is te verklaren dat Valkenswaard in 1880 een dikke twintig schoenmakerijen telde, waarvan enige uitgroeiden tot een behoorlijk bedrijf. Zo begon J. van Besselaar een bescheiden schoenfabriek op de Deelshurk waarna hij verhuisde naar de Luikerweg, waar hij zijn bedrijf uitoefende in 'Stoomschoenenfabriek De Valk'.⁴²²

Afbeelding: Stoomschoenfabriek "De Valk" van de firma J. v.d. Besselaar op de Luikerweg (huize "Kempenhof").⁴²³

8.29.04.012 Sigarenfabriek Firma Baten en Koppens, Meerstraat 8 in Valkenswaard⁴²⁴

Gemeentelijk monument.

Voormalige sigarenfabriek van de firma Baten en Koppens, gebouwd in de periode 1926-1928. Momenteel is in het pand een dans- en yogastudio gevestigd. De fabriek bestaat bouwkundig gezien uit twee delen, te weten:

- drielaagse voorbouw met zadeldak
- tweelaagse achterbouw met mansardedak

Het zadeldak en het mansardedak lopen in elkaar over.

Een perceel bouwland (akkerland) op de hoek van de Valkenswaardse Meerstraat (toen nog Verlengde Spoorstraat genoemd) en de Hanenberg, kwam in 1925 in het bezit van de Valkenswaardse firma "Baten en Koppens" van de sigarenfabrikant Willem Baten en de Leidse grossier Hendrikus C.J. Koppens. In hetzelfde jaar 1925 werd een hinderwetvergunning verkregen voor het oprichten van een sigarenfabriek en -drogerij, alsmede

⁴²¹ Bots & Mélotte, 1977, 210

⁴²² Bots & Mélotte, 1977, 212

⁴²³ Bots & Mélotte, 1977, 213

⁴²⁴ Cultuurhistorisch Bureau Hüskens en Zoon, 2025: Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek directeurswoning Meerstraat 8, Valkenswaard.

een bouwvergunning. De Valkenswaardse architect Antonius Peels (Valkenswaard, 1884 - aldaar, 1926) stond daarbij garant voor het ontwerp. Nog in 1925 werd gestart met de bouw van een woning en een sigarenfabriek aan de Meerstraat. Medefirmant Willem Baten betrok de woning aan Meerstraat 6 in 1926. Wilhelmus Baten werd in 1931 de enige eigenaar van de fabriek en de woning. Volgens de overlevering bood de eerste verdieping van de sigarenfabriek tijdens de Tweede Wereldoorlog een schuilplaats voor Engelse soldaten. Zij zouden hun maaltijden op een grote ijzeren plaat warm gestookt hebben, met als gevolg dat er op een zeker moment brand uitbrak, waarbij de balklaag zwart werd geblakerd. De productie van sigaren stopte op het eind van de veertiger jaren. Links van de sigarenfabriek werd in 1955 een autostalling gebouwd. Op een zeker moment tussen 2014 en 2023 is ter hoogte van de balklaag aan de achterzijde van het pand een tekst geschilderd die hier oorspronkelijk ook stond, maar in de loop der jaren was afgesleten: "BATEKO SIGARENFABRIEKEN".

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de herinnering aan de tabaksindustrie van Valkenswaard. We kunnen hier spreken van een forse fabriek. De authenticiteit van het pand is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. De kozijnen zijn in de meeste gevallen gemoderniseerd, het industriële karakter van het pand is goed zichtbaar, met name aan de zijden achterkant van het gebouw. Dankzij de vele tabaksfabrieken in dit deel van Valkenswaard is een grote ensemblewaarde ontstaan.

Afbeelding: Voormalige sigarenfabriek aan de Meerstraat in Valkenswaard.

8.29.04.013 Stoomschoenfabriek De Komeet (Hofstraat 14 en 14a)

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

In 2024 grotendeels gesloopt op voorgevel na.

Valkenswaard kende veel leerlooierijen die bijdroegen aan de opkomst van aanverwante bedrijven. Zo is te verklaren dat Valkenswaard in 1880 een dikke twintig schoenmakerijen telde, waarvan enige uitgroeiden tot een behoorlijk bedrijf. In 1911 stichtten de Gebroeders Bots eveneens een Stoomschoenfabriek in het Molenstraatje.⁴²⁵ Tweelaagse voormalige stoomschoenfabriek "De Komeet" van de gebroeders Bots uit 1911 onder platdak. Uitsluitend de voorgevel van deze fabriek zal hier worden beschreven en gewaardeerd. Deur en vensters in 1965 vernieuwd.

⁴²⁵ Bots & Mélotte, 1977, 212-213

Dit pand heeft een lage architectuurhistorisch kwaliteit. Uit de vroegste bouwperiode zijn de hoekpilastertjes met baksteenversiering bewaard gebleven, de getoogde strek boven de toegangsdeur en de restanten van twee segmentboogjes boven de vensters van de begane grond. De reclame-uiting boven aan de gevel is niet leesbaar, echter wel aanwezig. De vensters en toegangsdeur zijn in 1965 vernieuwd. Van de originele voorgevel is dus weinig bewaard gebleven. Cultuurhistorisch heeft het pand een zekere waardering, omdat het hier een oude schoenfabriek betreft, die later als ijsfabriek werd gebruikt. Het valt te betwijfelen of hier in het interieur nog iets van is terug te vinden.

Afbeelding: Voormalige stoomschoenfabriek "De Komeet" aan de Hofstraat.

8.29.04.015 Lijmziederij Jacq Kanen Rapelenburg

Lijmziederij van Jacq. Kanen met 10 werknemers in 1867.⁴²⁶

8.29.04.016 Tabakskerverij Gebroeders van Best (Markt)

Het bedrijf werd in 1864 opgericht en legde zich voornamelijk toe op de productie van snuif-, pruim- en rooktabak. Onder de naam 'Landmantabak' kregen vooral de twee laatste producten een uitstekende reputatie in de Meierij en Peelland. De fabriek breidde snel uit zodat in 1871 een nieuwe fabriek in gebruik werd genomen.⁴²⁷

Afbeelding: De grote nieuwe fabriek op de „Rapelenburg", die eind 1871 in gebruik werd genomen⁴²⁸

8.29.04.017 Sigarenfabriek van Moonen (Blindenstraat)

In 1882 bestond er in Geenhoven de sigarenfabriek van de Gebroeders Moonen.⁴²⁹ Hendricus Moonen had sedert 1892 een sigarenfabriek aan de Blindenstraat, een parallelweg van de huidige

⁴²⁶ Bots & Mélotte , 1977, 214

⁴²⁷ Bots & Mélotte , 1977, 214-217

⁴²⁸ Bots & Mélotte , 1977, 216

⁴²⁹ Bots & Mélotte , 1977, 224

Europalaan. Deze fabriek lag feitelijk achter het huidige pand aan Leenderweg 46. Rond 1900 had de fabriek zijn maximale aantal werknemers van circa 35 bereikt.

Afbeelding: De sigarenfabriek van Moonen in de Blindenstraat, die echter in 1882 al voorkwam in Geenhoven.⁴³⁰

8.29.04.018 Sigarenfabriek W. de Natris (Kromstraat 4)

Gemeentelijk monument

Kromstraat 4 werd in 1907 gebouwd door sigarenfabrikant Gerardus de Natris, die in juni 1907 vergunning krijgt om hier een 'sigarenfabriek met drogerij' op te richten. Mogelijk gebruikte hij ook een deel van het huis aan de Dommelseweg 19a. Na het vertrek van De Natris uit Valkenswaard, in 1916, is sigarenfabrikant Van Best enige tijd eigenaar van de fabriek, maar voor zover bekend laat hij daarin geen sigaren fabriceren. Het kan zijn dat de latere eigenaar, de uit Almelo afkomstige sigarenfabrikant Herman Pezie, het pand huurde voor zijn sigarenfabricage. In 1919 wordt Pezie ook eigenaar van de fabriek. Nadat de fabriek van Pezie in juni 1925 wordt opgeheven, huurt Franciscus van Dooren het fabrieksgedeelte voor zijn 'Alexander sigarenfabriek', de derde sigarenfabrikant in successie. Eigenaar van Kromstraat 4 was inmiddels Gerardus Ummelen geworden, een klerk bij de sigarenfabriek van Van Best. Hij heeft het pand samen met Dommelseweg 19 tot in de jaren zestig van de vorige eeuw in bezit. Na 1945 is het huis alleen als woonhuis gebruikt.

Tweelaags industrieel pand uit 1908. Diephuis met mansardedak. Wit geschilderde bakstenen gevels in kruisverband. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de verschijningsvorm met de mansardekap. Het pand heeft een luxe uitstraling vanwege de fraai vormgegeven dekplaat en de typische staafankers in de voorgevel die mogelijk uit een oudere fase stammen. Het pand heeft onderdak geboden aan tenminste drie sigarenfabrieken: De Natris, Pezie en Van Dooren. Firmant De Natris bouwde een fabriek aan de Kromstraat en ging er zijn 'Jules-Verne' sigaren maken en export bedrijven naar Engeland.⁴³¹

Afbeelding: In de Kromstraat stond de sigarenfabriek van W. de Natris. Later fabriceerde er H. Pezie, en als laatste Fr. van Dooren.⁴³²

⁴³⁰ Bots & Mélotte, 1977, 223

⁴³¹ Bots & Mélotte, 1977, 226

⁴³² Bots & Mélotte, 1977, 224

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de verschijningsvorm met de mansardekap. Het pand heeft een luxe uitstraling vanwege de fraai vormgegeven dekplaat en de typische staaftankers in de voorgevel die mogelijk uit een oudere fase stammen. Het pand heeft onderdak geboden aan tenminste drie sigarenfabrieken: De Natris, Pezie en Van Dooren. Het complex Kromstraat 4 vormt een ensemble met het naastgelegen woonhuis Dommelseweg 19-19a. De bouwkundige samenhang tussen de panden op beide adressen verhoogt de monumentale waarde van de drie bouwdelen. De ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van beide panden vertonen enige gelijkenis.

Afbeelding: Voormalige sigarenfabriek aan de Kromstraat 4.

8.29.04.019 Texas Sigarenfabriek (Markt)

In 1883 begon Peer Hoekx samen met zijn zwager een fabriek op de markt, op de plaats waar eertijds de lagere school stond van Meester Snellens. De firma Hoekx en Maas voerde als handelsmerk 'Texas Sigarenfabriek'. Na verhuizing kwam men in de Fabrikstraat terecht (Karel Mollenstraat). De 'Texas' floreerde en haar producten genoten landsbekendheid.⁴³³

8.29.04.020 firma Lurmans (Leenderweg, Stationstraat)

Fabrikant afkomstig uit Eindhoven die een fabriek bouwde aan de Stationsstraat (Leenderweg). In 1897 werkten er negentig mensen en het bedrijf van Lurmans behoorde enige tijd tot de grote bedrijven.⁴³⁴ Het pand aan de Stationstraat kreeg opnieuw een bestemming als sigarenfabriek. De vennoten Van Veldhoven en Van der Heijde richtten er hun "Prins Hendrik" Sigarenfabriek op. Doordat deze firma een hoog stukloon betaalde had men aan goede krachten geen gebrek; al gauw werkten er een kleine honderd man.⁴³⁵

Afbeelding: Deze fabriek diende eerst de firma Lurmans. Stationstraat (Leenderweg).⁴³⁶

⁴³³ Bots & Mélotte, 1977, 224

⁴³⁴ Bots & Mélotte, 1977, 226

⁴³⁵ Bots & Mélotte, 1977, 226

⁴³⁶ Bots & Mélotte, 1977, 226

8.29.04.021 Sigarenfabriek Tinga, Hazestraat 1, 1A, 1B en Leenderweg 52

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Een wit gepleisterd pand met 4 winkel-wooneenheden onder een a-typisch mansardedak met wolfseinden die uitmonden in een betimmerde bakgoot met zinken kraal. In het dakvlak bevinden zich dakkapellen met plat dak en een boeiboord.

Hoewel het merendeel van de fabrikanten dorpsgenoten waren, heeft Valkenswaard ook "vrimde" inbreng gehad. Zo kende men hier het fabriekje van "Tinga" op de hoek Hazenstraat-Leenderweg.⁴³⁷ Het complex dateert van ongeveer 1900, maar heeft daarna diverse veranderingen ondergaan. In 1934 is de fabriek verbouwd tot vier winkel-wooneenheden. Het is oorspronkelijk gebouwd als sigarenfabriek en is daarmee de oudste nog bestaande sigarenfabriek in Valkenswaard. In het pand zijn drie sigarenfabrieken gehuisvest geweest, namelijk H.W. Mollen (1899-1901), Tinga (1904-1920) en P. Maas en Zonen (1920-1928). Gezien de relatie met de Valkenswaardse tabakshistorie is het pand opgenomen in de Sigarenmakerij en Valkerijwandelroute en verdient het bescherming.

Afbeelding: Hazestraat 1, 1A, 1B en Leenderweg 52 in Valkenswaard.

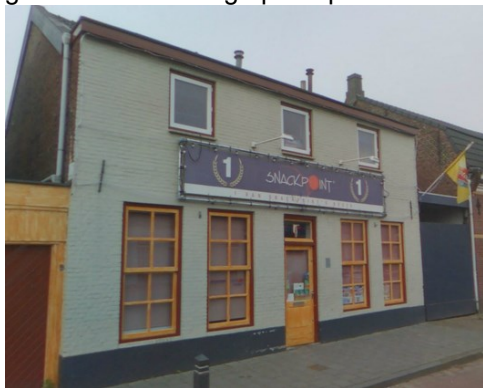
8.29.04.022 Helco (Bunderstraat)

Het bedrijf van Hellings en Co kwam voor onder de naam "Helco" in de buurt van de Bunderstraat.⁴³⁸

8.29.04.023 Van der Mast en Van Mol (Dommelseweg 47 en 49)

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Van der Mast en Van Mol waren oorspronkelijk gevestigd in Dommelen, maar in 1907 vroegen ze onze gemeente om toestemming tot het oprichten van een sigarendrogerij op de Dommelseweg.⁴³⁹ Tegenwoordig tweelaags horecapand onder zadeldak uit 1913. De verbouwingen in 1955 van de voor- en achtergevel hebben het pand een volledig ander uiterlijk gegeven en ditzelfde geldt voor de kap. Door het ontbreken van originele kenmerken heeft het pand flink aan waarde ingeboet. Cultuurhistorisch heeft het pand waarde, omdat hier in het verleden een sigarenfabriek gevestigd is geweest. Het huidige pand past bovendien qua korrelgrootte goed in het straatbeeld.

Afbeelding: Dommelseweg 47 en 49 in Valkenswaard.

⁴³⁷ Bots & Mélotte, 1977, 226

⁴³⁸ Bots & Mélotte, 1977, 226

⁴³⁹ Bots & Mélotte, 1977, 226

8.29.04.024 firma Van de Ven (Dommelseweg- hoek Kerkweg)

Firma Van de Ven, ook wel "venneke" genaamd, vanwege Van de Ven's korte gestalte, maakte productie in een huis gelegen aan de Dommelseweg- hoek Kerkweg.⁴⁴⁰

8.29.04.025 H. Boors en Zn (Kromstraat)

H. Boors en Zn wordt in 1899 al genoemd in de Kromstraat. Als "vrimde" hebben ze ongetwijfeld bijgedragen tot de verdere ontwikkeling van de Valkenswaardse industrie.⁴⁴¹

8.29.04.026 Gyrath en Bots (Fabriekstraat)

Anno 1895 startte bakker Piet Gyrath op de Markt met een sigarenfabriekje, welke twee jaren later al tien mensen aan het werk had. In 1904 volgde de associatie met Jac. Bots, zoon van oud Valkenier Jacobus Bots uit hotel "De Valk". Dit samengaan vormde de naam "Gyrath en Bots". Een nieuwe vestiging kwam tot stand in de Fabriekstraat. Met de merken: "Het duifje" en "Valkenjacht" gaf men uitdrukking aan vertrouwde namen voor een uitbreiding in de productie. In 1912 gingen de partners afzonderlijk werken. De namen werden gewijzigd in: Gebroeders Bots, die voort zouden gaan onder "Botycos" Sigarenfabriek, en Gebroeders Gyrath, welke de naam "Erba" aannamen.⁴⁴²

8.29.04.027 Jasneva (Eindhovenseweg)

In 1909 vestigde H. Jaspers zich op de Eindhovenseweg. Twee jaren later traden de Gebroeders Snellens, zoons van het hoofd der openbare school, toe als firmanten en de oprichting van "Jasneva" (Jaspers-Snellens-Valkenswaard) werd daarmee een feit. Ook dit bedrijf, later door brand verwoest, nam een belangrijke plaats in en behoorde met zijn nevenvestigingen tot de groten. De jaarproductie in 1917 bedroeg 1.798.000 sigaren. In mei 1938 werd deze fabriek overgenomen door de Willem II Sigarenfabrieken.⁴⁴³ Tijdens de oorlog verplaatst Philips zijn diamantboorderij naar de fabriek van Jasneva aan de Eindhovenseweg.

Afbeelding: De eerste fabriek van "Jasneva" (Jaspers en Snellens) aan de Eindhovenseweg.⁴⁴⁴

8.29.04.028 Klompenmakerij W. Jansen (Groenstraat)

Evenals op meer plaatsen in Brabant kwam ook in Dommelen het beroep van klompenmaker voor. De oudste klompenmakerij die langer dan vijftig jaar heeft bestaan, was die van W. Jansen, opgericht in 1890 en gevestigd in de Groenstraat.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Bots & Mélotte , 1977, 226

⁴⁴¹ Bots & Mélotte , 1977, 226

⁴⁴² Bots & Mélotte , 1977, 226

⁴⁴³ Bots & Mélotte , 1977, 229

⁴⁴⁴ Bots & Mélotte , 1977, 229

⁴⁴⁵ Bots & Mélotte , 1977, 346

Afbeelding: De klompenfabriek van W. Jansen in de Groenstraat.⁴⁴⁶

8.29.04.029 Stoomklompenfabriek van M. Verschuren (Dorpsstraat)

Evenals op meer plaatsen in Brabant kwam ook in Dommelen het beroep van klompenmaker voor. De oudste klompenmakerij die langer dan vijftig jaar heeft bestaan, was die van W. Jansen. Veel later voegde zich hier nog de stoomklompenfabriek van M. Verschuren in de toenmalige dorpsstraat bij.⁴⁴⁷

8.29.04.030 De Dommelse kaarsenfabriek

Achter de witte muren van het "kastilleke" van Dommelen zoals men eertijds huize "Agnietendal" aanduidde, kende men lang het oude ambacht van kaarsenmaken. In de tweede helft van de 20^e eeuw bestond het bedrijf nog. Hoewel het toen gebruik maakte van moderne apparatuur is (was?) de werkwijze gestoeld op oude traditie. Het bleken van was geschiedde in die dagen als volgt. Een klomp was, zoals deze van de bijenhouder werd betrokken, diende eerst gezuiverd te worden omdat er vaak stukken raat en dode bijen in zaten. Nadat het geheel gesmolten en gezeefd was, bleef er een donkerbruine substantie over. Na de stolling maakte men lange repen en deze werden buiten gelegd op lange bleektafels. Door de inwerking van zonnestralen verkreeg men op den duur een crème-kleurig geheel. In rieten manden werd vervolgens de was verzameld, opnieuw gesmolten en in ronde vormen gegoten. Het product, was, kon nu geleverd worden aan kaarsenfabrikanten, of aan kloosters en kerken, waar men er zelf kaarsen van maakte. Voor de kerk deed dat meestal de koster. Hij spande de pit tussen twee spijkers, maakte de was kneedbaar en rolde die over de pit heen. Men kende kilo's en ponden kaarsen. Als een koster bij een kerkelijke gelegenheid dan ook veel kaarsen moest aansteken, sprak hij van zoveel ponden (kaars) licht.⁴⁴⁸

Omstreeks 1900 kwam wasbleker Jan van Lieshout van Riethoven naar Dommelen omdat zijn aldaar in 1885 gesticht bedrijf geen uitbreidingskansen bood. Wellicht mag ook verondersteld worden dat hij naar deze streek kwam om dicht bij zijn leveranciers te zitten, immers in Valkenswaard zaten vele imkers die hem de nodige grondstof-bijenwas konden leveren. In een ruimte die vroeger dienst deed als paardenstalling en die gebouwd was als onderdeel van de woning van de familie Kooien, ging de nieuwe onderneming van start.

8.29.04.031 Boterfabriek "De boterbloem" (Dorpsstraat)

De boterfabriek "De boterbloem".⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Bots & Mélotte , 1977, 348

⁴⁴⁷ Bots & Mélotte , 1977, 346

⁴⁴⁸ Bots & Mélotte , 1977, 349

⁴⁴⁹ Bots & Mélotte , 1977, 349

Afbeelding: Dorpstraat. Eerste huis rechts de voormalige boterfabriek "De Boterbloem", links de werkplaats van Dries van de Eijnden.⁴⁵⁰

8.29.04.032 Sigarenfabriek "Lidova"

Sigarenfabriek "Lidova" van de Gebroeders Van Lieshout.⁴⁵¹

8.29.04.033 Stoommeubelfabriek (Dommelen)

In Dommelen was omstreeks 1914 de stoommeubelfabriek van "Dries" van de Eijnden gevestigd. Samen met zijn compagnon, "Ceel" Smets, en een achttal werklieden maakte men er de meubelen voor alledaags gebruik.⁴⁵²

Afbeelding van deze fabriek, zie 8.29.04.031

8.29.04.034 Stoomzuivelfabriek "De Nijverheid" (Mgr. Kuijpersplein naast het gemeentehuis)

In 1894 ging een kleine boterfabriek van start waar de boer zijn melk kwijt kon. Voordien moest elke boer zijn melkoverschot zelf verwerken tot boter en dit product nadien trachtten te slijten bij de dorpswinkelier tegen geld of goederen. Deze ruilhandel kwam in 1909 nog voor met eieren. De "Coöperatieve Roomboterfabriek" zoals ze toen heette en welke stond tussen de molen en de herberg van A. van Buul, en in de jaren 1900 haar producten exporteerde naar Luik, werd op den duur te klein. In 1916 werd, een voor die tijd grote en moderne fabriek gebouwd die de naam droeg van stoomzuivelfabriek "De Nijverheid".⁴⁵³ (zie 8.29.04.005 De Nijverheid - de 2de Stoomzuivelfabriek B&S - Dorpsstraat 46-48, Borkel).

Afbeelding: De oude boterfabriek stond op het huidige Mgr. Kuijpersplein naast het gemeentehuis.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Bots & Mélotte , 1977, 354

⁴⁵¹ Bots & Mélotte , 1977, 349

⁴⁵² Bots & Mélotte , 1977, 349

⁴⁵³ Bots & Mélotte , 1977, 362

⁴⁵⁴ Bots & Mélotte , 1977, 363

8.29.04.035 Bakkerij Hoekx, Leenderweg 44

Gemeentelijk monument.

In 1921 werd aan de Leenderweg aan Alphons Hoekx (1894-1981) een hinderwetvergunning voor een bakkerij afgegeven. In datzelfde jaar huwde A. Hoekx met Petronella Elisabeth Roberscheuten.

In 1924 vroeg bakker Hoekx een vergunning aan voor de bouw van een nieuwe bakkerij aan de Leenderweg 44. Het ontwerp was van architect Jan Luijten uit Aalst. Tegenwoordig is de bakkerswinkel van de familie Hoekx nog steeds in het pand gevestigd. Op een uithangbord op de gevel staat "ANNO 1921" te lezen, het jaar van oprichting van de bakkerij.

In 1985 vindt er een aanrijding plaats waarbij de winkelpui wordt beschadigd. De winkelpui wordt dan als bestaand hersteld. Architectenbureau De Kok & Geerts uit Middelbeers voorzien in hun plan in een aanpassing van het metselwerk van de borstwering en een omkadering van de winkelpui met klassieke pilasters en een kroonlijst. Het interieur wordt bij deze gelegenheid eveneens voorzien van een vormgeving in dezelfde klassieke stijl. In het achterste gedeelte van het huidige winkel woonhuis staat een nog een in bedrijf zijnde bakkerij.

Het pand aan de Leenderweg 44 is een tweelaags winkel woonhuis met een tentdak uit ca. 1921-1925. Centraal tegen de achterzijde van dit volume ligt een langwerpige vleugel onder zadeldak. Dit volume dateert wellicht eveneens uit ca. 1925 en is altijd in gebruik geweest als bakkerij. In 1999 werd de bakkerij verder naar achter uitgebreid.

Gedurende het grootste deel van de vorige eeuw lag dit deel van de Leenderweg (evenals de Markt) in het meest levendige deel van Valkenswaard. In de directe omgeving vond toen veel bedrijvigheid plaats. De vier panden die hier nu staan, (Leenderweg 38-46) hebben hun ontstaan en uiterlijk aan die economische bedrijvigheid te danken. Samen vormen zij bovendien een historisch ensemble.

Afbeelding: Bakkerij Hoekx aan de Leenderweg in Valkenswaard.

8.29.04.036 Sigarenfabriek Kinjet, Kerkweg 21-21a

Gemeentelijk monument.

Drielaags industrie/wooncomplex uit 1920-1922. Diephuis met mansardedak.

Voormalige sigarenfabriek van de firma H. Kinjet en zonen, gebouwd in de periode 1922-1924.

Momenteel zijn in het pand twee woonhuizen gevestigd met de adressen Kerkweg 21 en Kerkweg 21a. Tweelaags fabrieksgebouw onder mansardedak. Gevels opgebouwd in schoon metselwerk van rode baksteen in een kruisverband. Vensters en deuren gemoderniseerd.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn herkenbare uiterlijk als vroeg twintigste-eeuwse sigarenfabriek met mansardekap. In dit pand heeft sigarenfabriek Kinjet onderdak gevonden vanaf 1922. Uiterlijk heeft het pand weinig bouwkundige wijzigingen ondergaan, echter bij een recente renovatie zijn alle deuren en vensters vervangen en heeft het pand enkele dakkapellen gekregen.

Afbeelding: Sigarenfabriek Kinjet aan de Kerkweg 21 in Valkenswaard.

8.29.04.037 Sigarenfabriek Van de Kerkhof, Leenderweg 89

Gemeentelijk monument.

Complex, oorspronkelijk daterend uit 1922, in 1926 uitgebreid aan de oost- en de achterzijde en als sigarenfabriek in gebruik genomen. In het pand was tot 1953 de sigarenfabriek van Christiaan van de Kerkhof gevestigd, die ook onder de naam 'Taberna' en 'Kerof' sigaren fabriceerde.

De fabriek bestaat bouwkundig gezien uit drie delen, te weten:

- tweelaags fabrieksgebouw met zadeldak uit 1922 of kort daarna;
- drielaagse voorbouw met platdak uit 1926 of kort daarna;
- drielaagse achterbouw met zadeldak uit 1926 of kort daarna.

Naast de industrieel-architectonische waarde heeft het pand een cultuurhistorische waarde in de context van de Valkenswaardse tabakshistorie. In het pand was tot 1953 de sigarenfabriek van Christiaan van de Kerkhof gevestigd, die ook onder de naam 'Taberna' en 'Kerof' sigaren fabriceerde. Om die reden is het pand dan ook opgenomen in de Sigarenmakerij en Valkerijwandelroute en verdient het bescherming.

Dit pand is cultuurhistorisch van waarde wegens zijn plaats in de geschiedenis van de tabaksindustrie in Valkenswaard. Opmerkelijk is het zeer grote volume van dit bedrijf. Het is daarmee afwijkend van de vele tabaksfabriekjes, die veelal in een normaal woonhuis waren gevestigd. Uit de uitbreiding in 1926 blijkt bovendien, dat de sigarenindustrie hier welig bloeide. In het pand was tot 1953 de sigarenfabriek van Christiaan van de Kerkhof gevestigd, die ook onder de naam 'Taberna' en 'Kerof' sigaren fabriceerde. De nevenstaande middenstandswoning vertoont een groot contrast met de forse sigarenfabriek. Het gebouw toont op veel plaatsen nog het oude uiterlijk.

Afbeelding: Voormalige sigarenfabriek aan de Leenderweg 89.

8.29.04.038 Sigarenfabriek Leenderweg 84

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Voormalige sigarenfabriek van de firma gebroeders Rijkers, gebouwd kort na 1932. Tussen 1957 en 1962 was het complex in gebruik als klooster van de zusters Augustinessen van Sint-Monica.

Momenteel is in het pand Design Studio Valkenswaard BV gevestigd. Mogelijk zijn de (stalen) vensters op de bovenste verdieping van de zijgevels origineel. Alle andere vensters zijn gemoderniseerd. Het complex bestaat bouwkundig gezien uit de volgende onderdelen:

- drielaags fabrieksgebouw met schilddak
- eenlaagse entree met platdak
- schoorsteen
- eenlaagse aanbouw met lessenaarsdak ten zuiden van de schoorsteen
- eenlaagse aanbouw met platdak tegen zuid- en oostgevel

Dit pand is cultuurhistorisch van waarde wegens zijn plaats in de geschiedenis van de tabaksindustrie in Valkenswaard. Opmerkelijk is het zeer grote volume van dit bedrijf. Het is daarmee afwijkend van de vele tabaksfabriekjes, die veelal in een normaal woonhuis waren gevestigd.

Het gebouw toont op enkele plaatsen nog het oorspronkelijke materiaalgebruik (vensters in zijgevels op bovenste verdieping) en de vormgeving (dakgoot) uit de vroege jaren '30 van de 20e eeuw, de piron op de top van het dak. Minpunt: het pand is momenteel niet meer als tabaksfabriek herkenbaar.

Afbeelding: Voormalige sigarenfabriek aan de Leenderweg 84.

8.29.04.039 Sigarenfabriek St. Antoniusstraat 3a-5

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Voormalige sigarenfabriek van de firma Van Gerwen onder mansardedak uit 1924-1925 (nr. 3a, linkerpand) en woonhuis bij de voormalige sigarenfabriek onder mansardedak uit 1925-1926 (nr. 5, rechterpand). Sint-Antoniusstraat 3 betreft een moderne aanbouw aan de linkeren voorzijde van het fabriekspand op nummer 3a en behoort niet tot het cultuurhistorisch waardevolle object.

Dit complex is cultuurhistorisch waardevol vanwege de belangrijke geschiedenis die Valkenswaard heeft op gebied van de tabaksindustrie. Het complex vormt een onderdeel van de sigarenvalkerijroute in het dorp. Verder is de vorm van de panden opvallend, waarbij het woonhuis deels in de fabriek gebouwd lijkt te zijn. Met hun mansardedaken vormen de nummers 3a en 5 een onlosmakelijk geheel.

Afbeelding: Voormalige sigarenfabriek aan de St. Antoniusstraat 3a-5.

8.29.04.040 Schoenfabriek Nirva

In 1945 begint Gerrit de Nier (1917-1973) een 'electrische schoenfabriek' met de naam Nirva. De Nier, afkomstig uit Oosterhout, is al voor de oorlog in Valkenswaard actief met de verkoop van schoenen aan de Karel Mollenstraat. In datzelfde pand begint hij ook zijn schoenfabriek, maar al in 1947 verhuist hij naar de Leenderweg. Zijn zaken gaan daar goed en in 1957 kan hij op diezelfde plaats een nieuwe fabriek laten bouwen. In de beste jaren telt het bedrijf zo'n 120 medewerkers. Twee jaar na de dood van oprichter Gerrit de Nier in 1973 gaat het bedrijf failliet.⁴⁵⁵

Afbeelding: Nirva schoenfabriek aan de Leenderweg. Anno 2023 is daarin Jumbo gevestigd (uit Canon van Valkenswaard).

29.5 Fabrieksterrein

Terrein behorend bij fabrieksgebouwen, gebruikt als verkeersgebied, parkeerruimte, opslagruimte en misschien zelfs wel productiegebied (bezinkbekkens bijv.).

29.6 Gezondheidszorg

Voor medische doeleinden (verpleging/verzorging, soms onderzoek) ingericht terrein. In enkele gevallen is het terrein specifiek hiervoor gecreëerd evenals de bebouwing, in de regel is het echter een ouder terrein (landgoed of buitenplaats).

29.7 Hoge schoorsteen

Hoge schoorsteen van een industrieel bedrijf.

29.8 Hopeest

Het gebouwtje waarin de hop boven een vuurtje te drogen gelegd wordt.

29.9 Kantorenpark

Terrein waarvan de plattegrond, inrichting en bebouwing is georiënteerd op het administratieve gedeelte van het bedrijfsleven. Het terrein is overwegend bebouwd met representatieve architectuur en doorgaans gesitueerd aan de periferie van de stad.

29.10 Klokkengieter

29.11 Leerlooierij

8.29.11.001 Looier Jaspers (Maastrichterweg-Molenweg)

De leerlooierijen hadden een hoofdaandeel in de plaatselijke werkgelegenheid in de 19^e eeuw. Rond 1840 waren er veertien in totaal. Tot lang na 1900 kwamen ze nog voor. De laatste die verdween (in 1928), was die van Looier Jaspers, gesticht in 1869 en gevestigd in het 'Heuvelmenneke' (nu Maastrichterweg). Met zijn twaalf kuipen behoorde deze tot de grotere.⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Besselaar 2023, p. 138 e.v.

⁴⁵⁶ Bots & Mélotte, 1977, 209

8.29.11.002 Looier

Op de kadastrale kaart van 1832 staat een looierij vermeld gelegen aan de niet nader aangeduide weg van Dommelen naar Valkenswaard. In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's) staat dit pand op naam A. van Keersop (sectie A, blad 02, OAT-nr. 554).

Afbeelding: Looierij op de kadastrale kaart 1832⁴⁵⁷

8.29.04.012 Leerlooierij J. Feijen (Kromstraat)

Valkenswaard kende veel leerlooierijen die bijdroegen aan de opkomst van aanverwante bedrijven. Zo is te verklaren dat Valkenswaard in 1880 een dikke twintig schoenmakerijen telde, waarvan enige uitgroeiden tot een behoorlijk bedrijf. Jacob Feijen was een van de kleinere schoenmakers.⁴⁵⁸

8.29.04.013 Leerlooierij A. Fasol (Kerkpaadje)

Valkenswaard kende veel leerlooierijen die bijdroegen aan de opkomst van aanverwante bedrijven. Zo is te verklaren dat Valkenswaard in 1880 een dikke twintig schoenmakerijen telde, waarvan enige uitgroeiden tot een behoorlijk bedrijf. Andreas Fasol was een van de kleinere schoenmakers.⁴⁵⁹

29.12 Loods/pakhuis

29.13 Onderwijs

Specifiek voor onderwijskundige doelstellingen gecreëerd terrein, met een op deze functie georiënteerde structuur, inrichting en bebouwing, ook wel campus genoemd.

29.14 Pottenbakkerij

29.15 Smidse

8.29.15.002 De oude smederij van Neutkens op de Luikerweg

De oude smederij van Neutkens was gevestigd op de Luikerweg, in de jaren 70 van de 20e eeuw de ijzerwareenzaak van Van Deyck.

⁴⁵⁷ www.watwaswaar.nl

⁴⁵⁸ Bots & Mélotte, 1977, 212

⁴⁵⁹ Bots & Mélotte, 1977, 212

Afbeelding: De oude Luikerweg die vroeger de Kromstraat heette. Eerste huis rechts, de winkel van "smed Nutjes".⁴⁶⁰

29.16 Vlasrootput

Plas of poel of "put" waarin het vlas te roten gelegd werd.

29.17 Weverij

8.29.17.001 Linnenfabriek Firma G. Boot (Brakenstraat 10 en 12)

Gemeentelijk monument.

Aan het eind van de 19^e eeuw waren er 19 weverijen in Valkenswaard. De firma G. Boot in de Brakenstraat was een van de grotere.⁴⁶¹ De fabriek was strategisch gelegen in de inmiddels verdwenen 'Stationswijk', aan de huidige Europalaan. Het treinstation van Valkenswaard lag op steenworpafstand van de fabriek. In de jaren '60 is het zogenaamde 'Bels Lijntje' verdwenen en in 1961-1963 werden de stationsgebouwen gesloopt. De Europalaan werd vervolgens op de plaats van het oude stationstracé aangelegd. De huidige Brakenstraat bestond in 1832 reeds en vinden we op de kadastrale minuut uit dat jaar terug in het gebied De Braken. Aan deze straat stonden in 1832 nog slechts twee gebouwen met de naam De Braken. Het gebied bestond verder uitsluitend uit bouwgrond. In 1920 werd een bouwvergunning aangevraagd om het zuidelijke deel van het complex, de linnenfabriek, te "verbouwen van een fabrieksgebouwtje tot woonhuis". Deze linnenfabriek "gebroeders Boot" was operationeel tussen 1899 en ca. 1921. In de bouwvergunning staat vermeld dat het zadeldak van de fabriek ongewijzigd blijft. Op een foto uit 1921 is te zien dat de fabriek toen nog geen topgevel had. Deze is bij de verbouwing ca. 1921 toegevoegd.

In mei 1879 kwam de familie Boor uit Asten in Valkenswaard wonen. Vader Boot (1805-1878) was predikant in Asten geweest en inmiddels overleden. Er werden daar vier kinderen geboren, Gerardus Wilhelmus (1847-1914), Wilhelmina Cornelia (*1851), Hendrik (*1858) en Francois Marie (1860-1934). Samen met hun moeder Francina Maria de Ligt (1821-1910) kwamen de oudste twee en het jongste kind naar Valkenswaard. Gerardus stichtte een textielbedrijf.

In januari 1899 werd in de Meierijsche Courant melding gemaakt van de aanbesteding van een woonhuis en een linnenfabriek. Opdrachtgever was de al genoemde protestantse linnenfabrikant Gerardus Wilhelmus Boot Hzn. Architect Jos. Grambeek uit Eindhoven wordt als architect aangesteld. Deze Grambeek was chef de bureau van P.J.H. Cuypers. In juni van dat jaar lezen we dat de weduwe Boot (de moeder van Gerardus en Francois) een woonhuis laat bouwen. Op 12 augustus 1899 vermeldt de Meierijsche Courant dat het woonhuis de voltooiing nadert. Het woonhuis werd gebouwd in een vereenvoudigde vorm van een stijl die circa 1900 in de mode was, namelijk de Jugendstil / Art Nouveau.

Gerardus werd in 1879 gekozen als kerkvoogd en bleef dit tot zijn dood in 1914. In 1890 legde hij de

⁴⁶⁰ Bots & Mélotte, 1977, 321

⁴⁶¹ Bots & Mélotte, 1977, 209

eerste steen van het Weerderhuys, het Nederlands-Hervormde kerkje aan Markt 2. Deze steen boven de deur vermeldt: "DE EERSTE STEEN VAN DIT KERKGEBOUW / IS GELEGD DEN 13 JULI 1890 DOOR DEN / WEL EDELEN HEER G.W. BOOT HZN / KERKVOOGD DER HERVORMDE GEMEENTE / TE VALKENSWAARD E.N."

Inmiddels was zijn jongere broer Hendrik ook in Valkenswaard komen wonen en deze werd vervolgens kerkvoogd van 1914 tot 1923 toen hij overleed. De jongste broer Francois Marie werd al op 24-jarige leeftijd gekozen als diaken en hij bleef dit tot aan zijn overlijden in 1934. Het gezin Boot ligt op de oude begraafplaats van Valkenswaard naast elkaar begraven in vak U. In het midden ligt mevrouw Boot- De Light, de moeder (rij 16 nr. 4) met naast haar aan de ene zijde Francois Marie (16-2) en Wilhelmina Cornelia (16-3) en aan de andere zijde de kinderen Hendrik (16-5) en Gerardus Wilhelmus (16-6).

Afbeelding: Voormalige Linnenfabriek van de Firma G. Boot aan de Brakenstraat.

8.29.17.002 Jacq van de Leur (Kromstraat)

Aan het eind van de 19e eeuw waren er 19 weverijen in Valkenswaard.⁴⁶²

⁴⁶² Bots & Mélotte , 1977, 209

Thema: 30 Woonwijken

Voor een beter onderscheid met de gehuchten is de meer moderne ontwikkeling van woonwijken in een apart thema ondergebracht. De woonwijken zijn uitbreidingen van de woonbebouwing maar staan los van het oude agrarische landschap, veelal na 1900 maar soms al wat eerder. De indeling is als volgt:

30.1 Arbeidersbuurt

Vlakdekkende wijk of een straatje met arbeiderswoningen.

8.30.1.001 Eindhovenseweg 134-134a-136 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Vrijstaand blok van drie arbeiderswoningen onder zadeldak. Bouwdatum vermoedelijk 19de eeuw of ouder. Dit rijtje arbeiderswoningen is cultuurhistorisch waardevol vanwege de herkenbaarheid als arbeiderswoningen die in de negentiende eeuw veelvuldig voorkwamen in Valkenswaard. Verder is de pleistering van de panden goed verzorgd. De vensters op de verdieping in beide zijgevels zijn mogelijk authentiek.

Afbeelding: Arbeiderswoningen Eindhovenseweg 134-134a-136 in Valkenswaard.

30.2 Company-town

Nederzetting gesticht onder auspiciën van een industriële onderneming, meestal in de directe omgeving van het bedrijf en in de regel bedoeld als huisvesting voor de eigen werknemers, met allerlei voorzieningen als winkels, kerk, vermaak.

30.3 Lintbebouwing

Aaneenrijging van voornamelijk woningen aan de uitvalswegen van dorpen en gehuchten, aanvankelijk zonder samenhang met vlakdekkende wijken.

30.4 Stationswijk

Vlakdekkende wijk of buurt die in de regel ontstaat tussen het spoorwegstation en het historische stadscentrum, vanaf circa 1850. De structuur van de wijk is georiënteerd op het station, de bebouwing is overwegend luxueus van karakter.

30.5 Tuinwijk

Vlakdekkende buurt, wijk of stadsdeel overwegend gekenmerkt door een ruimere opzet, een gevarieerd, soms enigszins slingerend stratenpatroon en relatief goede woonhuizen te midden van veel groen als privétuinen, openbaar groen en/of de directe nabijheid van natuurgebied.

8.30.5.001 Tuindorp Merellaan 1 t/m 13 en 15 Eksterlaan 1 t/m 12

Beschermd gemeentelijk dorpsgezicht.

Tijdens de oorlog was de NV PHILIPS met haar diamantboorderij tijdelijk in Valkenswaard gevestigd in de voormalige JASNEVA sigarenfabriek aan de Eindhovenseweg. Na de oorlog besloot het bedrijf om dit onderdeel definitief in Valkenswaard te vestigen. Op 2 september 1948 opende de NV PHILIPS dan ook een eerste vestiging in de vorm van een diamantboorderij aan de Geenhovensedreef. Naast de bedrijfsactiviteiten was het bedrijf actief op sociaal-maatschappelijk gebied. Daartoe behoorde ook de zorg voor de huisvesting van werknemers.

Zodoende wilde het bedrijf voorzien in huurwoningen voor zijn Valkenswaardse medewerkers en de keuze viel daarbij op een gebied pal naast de fabriek. De grote woningnood noopte tot allerlei creatieve oplossingen om veel en snel te kunnen bouwen. Het bouwbureau van het bedrijf wist contacten te leggen om houten prefabwoningen te importeren uit Zweden en uit Oostenrijk. Het Dutch Import and Export House Ltd. in Den Haag importeerde de bouwpakketten voor houten woningen uit Oostenrijk met de toepasselijke naam AUSTRIA-woning.

In Oostenrijk waren diverse fabrikanten die zich hadden verenigd in het Österreichische Holzbauverband. Deze organisatie beschikte over een gemeenschappelijk architectenbureau dat ontwerpen vervaardigde voor diverse landen. Zo werd voor de Nederlandse markt onder andere het type 'Holland Huis' ontworpen. Op die manier werden honderden woningen gerealiseerd, vooral in Eindhoven. Maar ook in de regio verschenen de zogenaamde 'Oostenrijkse woningen', soms in grote complexen, maar ook kleinschalig.

Vermeldenswaardig is het feit dat in Oostenrijk voedselschaarste heerste en zodoende werd overeengekomen dat de betaling gedeeltelijk (ca. 70%) zou plaatsvinden in de vorm van de levering van aardappelen.

PHILIPS realiseerde in 1947 een complex van 14 vrijstaande woningen. De gemeente was in die tijd met een eigen woningbedrijf ook actief op het gebied van de volkshuisvesting met de realisering van woningwetwoningen. PHILIPS bood de gemeente aan om door zijn tussenkomst een contingent van 13 Oostenrijkse woningen beschikbaar te stellen op voorwaarde dat tenminste drie woningen voor de huisvesting van personeelsleden ter beschikking zouden worden gesteld. De gemeente aanvaarde dit aanbod en zo werd het complex een jaar later uitgebreid met 6 blokjes van twee-onder-een-kap in de Eksterlaan.

Het gebogen en kronkelende verloop van de eenvoudig ingerichte geasfalteerde straten in combinatie met de bosrijke omgeving en de weelderig begroeide voortuinen geven het gebied een besloten

groen karakter. De samenhang binnen de complexen en de groene inrichting van de straten, pleintjes en voorerven zorgen voor een aangenaam en vriendelijk omgevingsbeeld. Wat betreft de bebouwing is binnen het gebied een tweedeling te herkennen. In het westelijk deel staan langs de Merellaan enkel ruime vrijstaande woningen bestaande uit één laag met de tweede laag in een fors (samengesteld) zadeldak. Met uitzondering van de hoekwoningen zijn de woningen evenwijdig aan de straat gesitueerd. Door het gebogen verloop van de straat verspringt de bebouwing ten opzichte van elkaar in de rooilijn.

Binnen het gebied bestaat grote samenhang wat betreft vormgeving, kleur- en materiaalgebruik en detaillering van de bebouwing. De vormgeving en architectuur van zowel de vrijstaande woningen als van de twee-onder-één- kap woningen is overwegend ingetogen en sober van opzet. Kenmerkend zijn de met hout beklede gevelwanden in donkere kleurstelling waarbij de licht gekleurde kozijnen uitspringen. De aanwezige dakkapellen aan de voorzijde zijn zorgvuldig ontworpen en vormen een samenhangend geheel met de daken.

De 'harde' tweedeling van het complex door de spoorbaan die sinds 1866 Eindhoven met Hasselt verbond is sinds de opheffing van de lijn verdwenen waardoor de samenhang is versterkt. Het onlangs aangelegde fietspad vormt mede door zijn kaarsrechte tracé een herinnering aan de lijn zonder afbreuk te doen aan de samenhang.

Afbeelding: Woning aan de Merelaan.

Het waardevolle gebied wordt gekenmerkt door karakteristieke vrijstaande en geschakelde woningen in een groene enigszins besloten setting. Karakteristiek voor tuinvijken is de groene en verzorgde, bijna landelijke uitstraling van het openbaar gebied, gekoppeld aan de sterk samenhangende bebouwing. Het is van belang deze uitstraling te behouden. De grote mate van samenhang in zowel situering, vormgeving, kleur- en materiaal gebruik en detaillering van de bebouwing vraagt om een behoudende insteek van het ruimtelijk kwaliteitsbeleid, dat in beginsel geen verandering, vernieuwing of afwijking van de bestaande karakteristiek kan verdragen. Een belangrijk item daarbij is het zorgvuldig omgaan met aan- en uitbouwen, toevoegingen aan het dakvlak en bijgebouwen aan de openbare zijde van de bebouwing. Tevens is het van belang het groene bijna landelijke karakter te behouden.

De woningen in beide straten kunnen hier niet individueel worden gewaardeerd. Daarvoor zijn de afwijkingen per gebouw te groot. Geen enkele woning

heeft het uiterlijk dat bestond op het moment van oplevering. Door de individuele eigenaren zijn veel wijzigingen aangebracht.

Algemeen kan echter gesteld worden, dat de woningen in de twee straten als één geheel mogen worden gezien. Daarnaast maakt ook de inrichting van de openbare ruimte een wezenlijk deel uit van bijzondere stedenbouwkundige kwaliteit. Een eventuele gemeentelijke monumentenbescherming zou dan ook niet per pand, maar voor het hele gebied moeten gelden. Dat houdt dan in dat het gebied in zijn geheel een beschermde status zou kunnen krijgen.

Behoud en versterking van kwaliteit kunnen niet alleen door van overheidswege bepaalde regels worden afgedwongen. Zij vormen weliswaar de garantiestellende minimale basis, maar komen pas tot wasdom vanuit een breed gedragen betrokkenheid en verantwoordelijkheid van de eigenaren. De vorming van een vereniging van eigenaren of buurtvereniging kan daarvoor een goed platform vormen. Niet alleen voor het beheer van de woningen, maar ook als gesprekspartner naar de gemeente met name voor het beheer van de openbare ruimte.

Afbeelding: Woningen aan de Eksterlaan.

30.6 Villawijk

30.7 Wederopbouwwijk

Vlakdekkende buurt, wijk of stadsdeel gebouwd in de periode 1940-1965, bestaande uit vaak zeer grootschalige, planmatige bouwprojecten, gericht op herstel/vervanging van de als gevolg van de Tweede Wereldoorlog verwoeste gebieden.

Na de Tweede Wereldoorlog had de wederopbouw van het land de grootste prioriteit. De overheid, architecten en bouwbedrijven richtten zich op de eerste plaats op het wegwerken van het enorme woningtekort.

8.30.7.001 Schafterdijk nummers 9 t/m 15

De bedoelde huizen werden bij de bevrijding gebombardeerd, zo ook het centrum van Borkel. De Geallieerden hadden het vermoeden dat er nog Duitse militairen in het dorp waren. De panden 9 t/m 15 werden totaal verwoest met uitzondering van nummer 9, thans de Dommelvallei. Daar was wel flinke schade aangericht. Omdat bouwmaterialen schaars waren en slechts een deel van de oude bouwmaterialen hergebruikt kon worden werd de bewoners van de getroffen panden toegestaan om bij het Militair vliegveld Welschap stenen te halen. De klinkers van de beschadigde landingsbaan mochten door hen opgebroken en meegenomen worden. Daarmee werden provisorische herstelwerkzaamheden aangebracht zodat deze panden tijdelijk als noodwoning gebruikt konden worden⁴⁶³

⁴⁶³ Interviews met B. Wassink en T. Peeters door M. van Moolenbroek.

Later werden de panden 11 t/m 15 compleet nieuw gebouwd. Niet zoals oorspronkelijk gepland was op de oude plek maar achter de oorspronkelijke panden. Er bleek geen andere optie te zijn want om nieuwbouw te plegen had men het oorspronkelijke pand, tijdelijk noodwoning moeten verwijderen en zouden de betrokken families geen onderkomen gehad hebben. Daardoor werden de voortuinen van deze huizen ook zo enorm diep. Daar hoorde, zoals reeds gezegd, volgens de oorspronkelijke planning het huis te staan.⁴⁶⁴

De klinkers van de landingsbaan waren van een teerlaag voorzien. Die liet zich maar moeilijk verwijderen. Daarom besloten de bewoners van de nummers 9, 11 en 13 hun panden wit te verven. De familie Vogels, van Schaferdijk 15, besloot de klinkers origineel te houden. Daar hebben weer en wind weinig invloed op gehad vandaar dat bij dit huis nu (anno 2010) nog steeds de sporen van de teerlaag intact gebleven zijn.

Het Bureau Wederopbouw Boerderijen, verantwoordelijk voor het herstellen van oorlogsschade, zorgde voor het verstrekken van de nodige bouwvergunningen. De plannen goedgekeurd door de gemeente Valkenswaard waren 'Leges vrij' ingevolge art. 103 van de Wet op de Nationale Oorlogsschade.

30.8 Woonwijk

8.30.8.001 De Statie – Frans van Beststraat

In Valkenswaard de benaming voor het gebied waar eens het verdwenen station stond. Hotels, restaurants en café (tjes) wedijveren nog steeds om de gunst van de bezoeker. Voor de derde keer in 100 jaar kreeg deze plek een nieuw aanzien. Van oorsprong bedoeld om de treinreiziger van spijt, drank en logies te voorzien, was dit gebied nadat het personenvervoer in 1938 stopte in eerste instantie, rustiger geworden. Daarna bracht de bevrijding van Valkenswaard er de nodige ravage aan. In de herstelwerkzaamheden van de oorlogsschade werden hernieuwde ideeën en officiële veiligheidsverordeningen voor horecabedrijven meegenomen. Daarmee kreeg het aanzien van De Statie een 'moderne uitstraling'. Van die beoogde uitstraling was in 2003 niet veel meer over. De gemeente plande er naast nieuwe woningbouw ook een wandelpark. Toen het park, gedeeltelijk op het voormalige Willem II-terrein gerealiseerd was, konden kasteleins en bezoekers van dit gebied weer tevreden zijn. 't Is hier in dit gebied anno 2010 nog steeds goed toeven zo midden tussen het groen en toch centraal in het centrum van het dorp.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Overleg met de gemeentebesturen W. Coolen en H. Aerts - Ruimtelijke ontwikkeling en economie van de gemeente - Valkenswaard 2010.

⁴⁶⁵ Eigen archief - Mieke.W.C.J.N. van Moolenbroek-Vogels.

Thema: 31 Historische (steden)bouwkunst

De periode 1475-1525 geldt als de Brabantse Gouden Eeuw. In de Brabantse dorpen uitte de toegenomen welvaart zich in de bouw van vele kerken die zijn uitgevoerd in de stijl van de Kempische gotiek, zoals goed te zien is in Oirschot en Hilvarenbeek. De toegenomen welvaart zorgde vanaf de 14e eeuw in de steden van het hertogdom Brabant voor veel bouwactiviteiten, die waren geënt op de bouw van kerken in de stijl van de Brabantse gotiek. De Franse gotiek uit de Volle Middeleeuwen gold als inspiratie, maar in Brabant werden de kerken soberder van vorm en minder rijzig. De Bossche St.-Jan is natuurlijk het belangrijkste voorbeeld van de gotiek.⁴⁶⁶

'In de 15e eeuw kregen deze bouwactiviteiten navolging in de kleinere steden en dorpen in kerken met eenvoudiger gotische vormen, die doorgaans met de term Kempense gotiek aangeduid worden. Deze kerken hebben vaak een basilicale opbouw, ze zijn uitgevoerd in baksteen met natuurstenen banden en hebben inwendig bakstenen gewelven. De belangrijkste kerken, waaraan kapittels verbonden waren, zijn die van Oirschot, Hilvarenbeek en Oosterhout (...) Uit de 15e eeuw bleven meer torens dan kerken bewaard en deze vormen dan ook letterlijk het hoogtepunt van de Kempense gotiek. De torens hebben veelal een rijke geleding met spaarnissen, rondboogfriezen en natuurstenen details in de vorm van hoekblokjes of driepassen en haaks op elkaar staande (Middelbeers) of anders overhoekse steunberen (Duizel, Luyksgestel), dan wel een combinatie van beide (Lage en Hooge Mierde, Bladel).'⁴⁶⁷

Voor een overzichtsartikel over dorpshuizen in de Kempen, waarin bijvoorbeeld de kenmerken van de Kempische plattelands-burgerwoning worden geschetst, zie: Ruhe, H.A.M., *Het dorpswoonhuis in de Kempen vanaf de vijftiende tot de negentiende eeuw* (Zaltbommel 1980) Bezoekersbibliotheek Kempen B6, of Brabants Heem nr. 12 (1960).

De volgende bronnen zijn voor onderstaande inventarisatie gebruikt:

- G.v.D., *Cultuurhistorische Basisinventarisatie*, 12 mei 1993; www.valkenswaard.nl, omschrijving monumenten
- Registeromschrijving Rijksdienst Cultureel Erfgoed
- CHW peildatum 2025
- Inventarisatie cultuurhistorische waardevolle boerderijen in Noord-Brabant, Boerderijenstichting Noord-Brabant (z.p. z.j.)
- Bibliografie Valkenswaard
- Historisch Genootschap Valkenswaard, M. van Moolenbroek-Vogels, zomer 2010
- Register van beschermde monumenten binnen de gemeente Valkenswaard op grond van de erfgoedverordening gemeente Valkenswaard 2025 (gemeente Valkenswaard).
- Lijst van beschermde rijksmonumenten 2025 (gemeente Valkenswaard).
- Lijst cultuurhistorische waardevolle objecten 2025 (gemeente Valkenswaard).

31.1 Woonhuis

8.31.1.001 Molenaarswoning - Dorpsstraat 50a⁴⁶⁸

Gemeentelijk monument

In het centrum van Borkel, ten zuiden van de Dorpsstraat is tussen 1867 en 1869 een ronde stenen bergkorenmolen gebouwd. Deze molen die in 1966 op de Rijksmonumentenlijst is geplaatst werd rond 1900 in oostelijke richting uitgebreid met een bedrijfsruimte ten behoeve van maalderij, graan- en meelopslag. In 1913 vond wederom een uitbreiding aan de oostkant plaats. In genoemd jaar liet mulder J. Theeuwes de molenaarswoning aanbouwen. Sinds de realisering van een vrijstaande woning in 1970 voor het gezin van de toenmalige molenaar P. Vossen, is de woning uit 1913 als opslagruimte in gebruik. De bedrijfsruimte naast de molen is in 1953 aan de achterzijde uitgebreid met een plat afgedekt magazijn.

⁴⁶⁶ Kolman e.a., 1997, 15, 20

⁴⁶⁷ Kolman e.a., 1997, 20.

⁴⁶⁸ A. Thijssen, 2021: Bouwhistorische verkenning met waardestelling Dorpsstraat 50 te Valkenswaard (Monumentehuis Brabant).

De molenaarswoning met maalterij/magazijn werd gevormd door twee rechthoekige, in L-vorm op elkaar aansluitende bouwdelen met mansardekap en met de lange as evenwijdig aan de Dorpsstraat. Het vormt één geheel met de molen Sint-Antonius Abt die al jaren de status van rijksmonument heeft gekregen.

Het object heeft architectuurhistorische waarde vanwege de zeldzaamheid van het bouwtype, met name de voorgevel. Verder is het van betekenis als onderdeel van het cultuurhistorisch waardevolle molencomplex. Eveneens van belang voor het beeldbepalende aanzien van het dorp.

Afbeelding: Molenaarswoning aan de Dorpsstraat (maart 2011).

8.31.1.002 Maastrichterweg 16 Valkenswaard

Rijksmonument nr: 36871

CHW. Nr.: KL112-000287

Pand uit het midden van de 19e eeuw, bestaande uit begane-grond met hoog, pannen zadeldak tussen puntgevels met rollagen. Deur met panelen in de voorgevel; vensters met luiken en schuiframen. Aan de achterzijde uitbouw onder pannen zadeldak.

Afbeelding: Maastrichterweg 16 in Valkenswaard.

8.31.1.003 Dubbel woonhuis Peperstraat 7 en 9

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Gespiegeld tweelaags dubbel woonhuis onder schilddak met centraal gelegen topgevel met snijdend zadeldak. Bouwjaar: 1934. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn authenticiteit en typisch voorbeeld van een dubbele middensandswoning uit de jaren '30 van de vorige eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Peperstraat 7 en 9.

8.31.1.004 Woonhuis Peperstraat 52

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags woonhuis onder mansardedak. Oorspronkelijk gebouwd als twee woningen (nrs. 52-54) ca. 1925. Gevels opgebouwd in schoon metselwerk in rode baksteen in een kruisverband, tenzij anders vermeld. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de ensemblewaarde met de overige bebouwing aan dit plein, en vooral het oude buurpand. De authenticiteit van het pand is door verbouwing aan de oude vensters in het rechterdeel verminderd.

Afbeelding: Woonhuis Peperstraat 52.

8.31.1.005 Het huis van de laatste Teut - Dorpsstraat 59, Borkel

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000259

Woonhuis, eenlaags (ca. 1925). Wolfsdak. Boven de ingang een gepleisterde topgevel. Ramen met kleine roeden en luiken. Voorbeeld van een in bouwtrant aan de dorpse omgeving aangepast burgerwoonhuis.

Het huis werd in 1912 gebouwd en bewoond door Theodorus Heuvels, de laatste Teut, een rondreizende handelaar, uit Borkel en Schaft. Daarna woonden de Zusters van Tegelen (1946-56) hier. Nu is het pand in eigendom van de familie Jeurgens. De zusters waren naast onderwijs, verpleging en verzorging ook werkzaam in de opvang van 'oude van dagen'. Volgens het collectieve geheugen uit het dorp was er in de keuken van het pand ook geruime tijd een EHBO-post gevestigd. De huidige bewoners de familie Jeurgens hebben het pand weer zijn oorspronkelijke bestemming gegeven. Het woonhuis werd in ere hersteld en de woonkeuken werd opnieuw de centrale ontmoetingsplek tussen voorhuis en koetshuis. De zeer grote tuin grenst direct aan het natuurgebied de Malpie. Het huis dankt zijn bijzondere uitstraling vooral aan het deurportaal doorlopend tot aan het dak, de raamluiken, het witte stucwerk, de bijzondere rollagen in het metselwerk, de dakgoten en de verschillende dakkapellen zijn echte blikvangers. Kortom, een sierraad voor het dorp.⁴⁶⁹

Afbeelding: Dorpsstraat 59 in Borkel en Schaft

8.31.1.006 Bergstraat 57 en 59 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000236

Woonhuis; Werkplaats. Bouwjaar: Ca. 1910.

Industrieel-archeologisch belang, straatbeeldtyperend. Goed voorbeeld van een wagenmakerswerkplaats.

Afbeelding: Bergstraat 57 en 59 in Dommelen.

8.31.1.007 Woonhuis Dommelstraat 13 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000246

Bouwjaar: Ca. 1900

⁴⁶⁹ Eindhovens Dagblad 19/5/2011.

Afbeelding: Woonhuis Dommelstraat 13 in Dommelen.

8.31.1.008 Dommelseweg 19-19a Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000243

Woonhuis. Bouwjaar: Ca. 1880

L-vormig complex bestaande uit een ondiepe, rijk versierde, eclectische eenlaagse dorpswoning aan de Dommelseweg uit ca. 1885. Een voorganger van het enkellaagse pandje aan de Kromstraat is omstreeks 1736 opgetrokken ter vervanging van een veel ouder gebouw en diende in latere tijden als schilderswerkplaats voor W. Schets. De opvallende dorpswoning aan de Dommelseweg is circa 1885 gebouwd door winkelier Hendrikus van de Leur. Zijn zoon, fabrikant Petrus van de Leur vestigde in latere jaren in de vleugel aan de Kromstraat een linnenfabriekje. Wellicht heeft zijn broer Johannes van de Leur, er rond 1880 korte tijd ook nog een sigarenfabriekje in gehad.

Het volume aan de Dommelseweg betreft een oude patriciërswoning uit ca. 1885. Dit pand heeft een hoge monumentale waarde vanwege de zeer rijke eclectische pleisterarchitectuur en de rijke profileringen. Zeer waardevol door zijn vorm, gevelgeleding, schaal en markante ligging. Het complex heeft een L-vormige basis bestaande uit een ondiep, rijk versierd eclectisch dorpswoonhuis met huisnummer 19 waartegen een enkellaags volume aan de Kromstraat staat met huisnummer 19a. Het laatste is eenvoudiger van opzet. Het pand aan de Dommelseweg heeft een bakstenen stoep, waarvoor leilinden groeien. Beide bouwdelen worden van de openbare weg gescheiden door hardstenen paaltjes en een smeedijzeren hekwerk. Beide volumes zijn uitsluitend vanaf de weg bekeken. Gegevens van de overige bouwdelen zijn niet bekend.

Het L-vormige complex Dommelseweg 19-19a vormt een ensemble met het naastgelegen sigarenfabriekje op adres Kromstraat 4. Het andere volume aan de Kromstraat is veel ouder en eenvoudiger van opzet. Beide volumes worden omgeven door betonnen paaltjes en smeedijzeren hekwerken. De bouwkundige samenhang tussen de panden op beide adressen verhoogt de monumentale waarde van de drie bouwdelen. De ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van beide panden vertonen veel gelijkenis.

Afbeelding: Dommelseweg 19 in Valkenswaard.

8.31.1.009 Dommelseweg 23 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000244

Asymmetrische tweelaagse dorpsvilla uit 1897/1898 met zolderverdieping. Terug gelegen linkerdeel met lijstgevel en vooruit liggend rechtergeveldeel met trapeziumvormige topgevel. Samengestelde kap. Voor- en linkerzijgevel en schuin dak van een achterhuis aan linkerzijde van het pand deels zichtbaar.

Dit pand is cultuurhistorisch zeer waardevol vanwege de traditionele bouwstijl van rond 1900-1910 die gebruikt werd voor de bouw van dorpsvilla's. Luxe uitstraling door gedetailleerde architectuur en waardevol vanwege authenticiteit. Cultuurhistorisch geeft dit pand uitdrukking aan de welvaart die er begin 20e eeuw al bestond in Valkenswaard.

Afbeelding: Dorpsvilla aan de Dommelseweg 23 in Valkenswaard.

8.31.1.010 Dommelseweg 12 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000242

Het aan de Noordzijde van de Dommelseweg nabij het Florapark gesitueerde vrijstaande woonhuis is gebouwd omstreeks 1910. In de voorgevel zijn bij de oorspronkelijke T-vensters op de begane grond de dubbele draairamen vervangen door vaste eenruiters.

Het eenlaagse pand heeft een L-vormige plattegrond en bestaat uit een dwarsgeplaatst hoofdbouw onder mansardedak met tegen de achtergevel een haaks op de hoofdbouw geplaatste uitbouw onder zadeldak. Het centrale enigszins risaliserende voorgeveldeel gaat over in een Vlaamse gevel onder zadeldak ingeschoten in de hoofdkap. Het meest linkse deel van de achtergevel van het hoofdbouw is boven de bakgoten doorgemetseld en gaat ter hoogte van het dakbreekpunt over in een topgevel onder zadeldak dat haaks inschiet in de hoofdkap. De in kruisverband gemetselde baksteengevels hebben gepleisterde plinten, sierankers aan de voorkant en schietankers aan de overige gevels. Het gehele pand is recentelijk herdekt met blauwe opnieuw verbeterde Hollandse pannen.

De symmetrische voorgevel die wordt opgesloten tussen twee hoekrisalieten heeft vijf vensterassen. De middelste as wordt gevormd door de risaliserende ingangspartij die uitloopt op de Vlaamse tuitgevel met betonnen afdekplaten boven de schouders, de schuine gevelbeëindigingen en de met een diamantkopsteen voorziene vierkante hals. Alle getoogde deur- en vensteropeningen in de voorgevel hebben segmentvormige ontlastingsbogen met diamantkopvormige sluitstenen; de boogvelden zijn bezet met geglazuurde motieftegels. In het portiek is een paneeldeur geplaatst onder een ongedeelde bovenlicht dat is bezet met glas-in-lood in geometrische motieven. Onder de deur een hardstenen dorpel met dito neuten. De deur wordt geflankeerd door twee maal twee eenruits vensters met glas-in-lood bovenlichten als boven de deur; de waterdorpels zijn van hardsteen. In de Vlaamse gevel een T-venster, kleiner dan, doch in hoofdvorm gelijk aan de vensters op de begane grond. Tegen de bakgoten wordt de gevel afgesloten met een gestucte architraaf en fries.

Het woonhuis is architectuurhistorisch van belang vanwege de, weliswaar eenvoudige, doch harmonisch gaaf gebleven vormgeving en van belang wegens het materiaalgebruik. Cultuurhistorisch heeft het pand waarde als uitdrukking van een typologische ontwikkeling.

Afbeelding: Dommelseweg 12 in Valkenswaard.

8.31.1.011 Woonhuis Maastrichterweg 3 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000290

Tweelaagse dorpsvilla met samengesteld dak uit ca. 1900 met rechts daarvan en tegenaan een eenlaagse garage of bedrijfsruimte onder een samengesteld dak uit ca. 1900. Goed voorbeeld van een woonhuis in een eenvoudige bouwtrant die ook voor de huizen aan de Markt typerend is.

Siersmeedijzeren hekwerk tussen de aanbouw van nummer 3 en nummer 5.

Dit pand met aangelegene garage/bedrijfsruimte is waardevol vanwege de rijke architectuur en de

authenticiteit. Het complex is een voorbeeld van de bouw van woningen van de gegoede middenstand rond 1900.

Afbeelding: Dorpsvilla aan de Maastrichterweg 3 in Valkenswaard.

8.31.1.012 Woonhuis Eindhoveneweg 5 Valkenswaard

Bouwjaar: Ca. 1910

Burgerwoonhuis met villakarakter.

CHW. Nr.: KL112-000264

Bestaat niet meer.

8.31.1.013 Eindhoveneweg 69-69A Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000265

Tweelaags dubbel woonhuis onder tentdak uit 1933-1934. Architect: P. Hertroys. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de bouw die typerend is voor panden uit de dertiger jaren van de twintigste eeuw, de authenticiteit van het pand en de fraai vormgegeven voorgevel met rondboogportiek en bovenlichten met tracteringen. Het pand vormt een goed ensemble met de nabijgelegen Antoniuskerk op nummer 73, en met de pastorie op nummer 71.

Afbeelding: Woonhuis op de Eindhoveneweg 69-69A in Valkenswaard.

8.31.1.014 Woonhuis Maastrichterweg 20 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000288

Vrijstaande eenlaagse dorpswoning onder samengesteld dak met topgevel in het linkerdeel van het pand. Gebouwd in 1920 in opdracht van looier P. Jaspers. Architect: A. Bogers.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn speelse architectuur en authenticiteit. Het is een goed voorbeeld van een bescheiden dorpsvilla van rond 1920.

Afbeelding: Woonhuis aan de Maastrichterweg 20.

8.31.1.015 Woonhuizen Luikerweg 62;64;66 Valkenswaard

Bouwjaar: Ca. 1900

CHW. Nr.: KL112-000284

Goed voorbeeld van de voor Valkenswaard zo karakteristieke arbeiderswoningen.

Afbeelding: Luikerweg 62-64-66 (Google streetview 2023).

8.31.1.016 Woonhuis Leenderweg 46

Gemeentelijk monument.

Hendricus Moonen had sedert 1892 een sigarenfabriek aan de Blindestraat, een parallelweg van de

huidige Europalaan. Deze fabriek lag feitelijk achter het huidige pand aan Leenderweg 46. Rond 1900 had de fabriek zijn maximale aantal werknemers van circa 35 bereikt. In 1920 kocht Hendricus Moonen van de buurman, bakker Alphonsus Hoekx, een deel van diens tuin met een oppervlakte van 430 m2 en in 1926 vroeg hij een vergunning aan voor de bouw van een woonhuis op die plaats. Het huis werd in 1927 gebouwd, maar Hendricus Moonen overleed al in 1928. Het Eindhovens Dagblad berichtte daarover onder andere op 4 april 1928: 'De overledene was een der pioniers van onze bloeiende sigarenindustrie, en tevens bestuurslid van de Harmonie U.N.A. Een bescheiden, stille en tevens harde werker'. Dochter Maria Aldegonda Moonen (1902-1962) was tot circa 1960 eigenares van het pand. Tegenwoordig wordt het pand bewoond door de familie Hoekx, die eigenaar is van de naburige bakkerij op nummer 44.

Leenderweg 46 is een blokvormig tweelaags woonhuis met schilddak uit circa 1927. Het pand ligt op de hoek Leenderweg-Europalaan en heeft een kleine aanbouw die uit dezelfde bouwperiode dateert. Het pand geeft een beeld van de woon- en werksituatie van de hogere stand in Valkenswaard in het begin van de 20e eeuw. De welstand van de eigenaar komt tot uiting in de vormgeving, detailleringen en de prominente locatie van het pand.

Afbeelding Leenderweg 46 in Valkenswaard.

8.31.1.017 Woonhuis Markt 19 Valkenswaard

Bouwjaar: 1926

CHW. Nr.: KL112-000307

Bestaat niet meer.

8.31.1.018 Woonhuis Markt 44;46 Valkenswaard

Bouwjaar: 18e en 19e eeuw

CHW. Nr.: KL112-000301

Voormalig woonhuis met mogelijk nog ouder muurwerk en karakteristieke detaillering.

Bestaat niet meer.

8.31.1.019 Woonhuis Markt 11-11a Valkenswaard

Bouwjaar: 1892

CHW. Nr.: KL112-000305

Voormalig Rijksmonument: 518664.

Afbeelding: Markt 11 (met rechts nr. 13) (Google streetview 2023).

Het woonhuis is gelegen aan de zuidzijde van de zogeheten 'Kleine Markt' en maakt deel uit van bebouwing die hoofdzakelijk dateert van rond de eeuwwisseling. Het oorspronkelijke pand werd samen met nr. 13 gebouwd in 1892. Bij een brand in 1978 ging, op de gevel na, het gehele pand verloren. Het werd kort daarna, in gewijzigde vorm, door architect J. Hertroijs herbouwd met gebruikmaking van de oorspronkelijke gevel. Het pand wordt uitsluitend beschermd vanwege de voorgevel die het oorspronkelijke aanzien grotendeels behouden heeft.

Een eenlaags woonhuis met symmetrische gevel en mansardedak, aan de bovenzijde gedekt met muldenpannen, de voet met lei in Rensdekking. Aan de onderzijde van het dak een geprofileerde bakgoot. In de voorgevel, met gecementeerde plint en steekankers, centraal een deels beglaasde paneeldeur met getoogd en gedeeld bovenlicht. Aan weerszijden van de deur twee getoogde T-vensters. Deur en vensters bezitten hardstenen dorpels en een stucdecoratie met kuif rond de bovenlichten. De gevel heeft een fries met rechthoekige gestucte velden. Boven de deur een met fronton bekroonde dakkapel onder zadeldak, bekleed met zink en zijkanten met lei in Maasdekking. In de dakkapel een (vernieuwd) openslaand venster met ongedeelde bovenlicht. De dakkapel heeft geschubde wangen waarvan de aanzet reeds ter hoogte van het fries begint. Onder deze wangen een kopse balk getooid met diamantkop. Deze dakkapel wordt geflankeerd door twee kleinere dakkapellen met plat dak, geschubde wangen en tweeruits openslaande vensters. Links wordt de gevel begrensd door een gecementeerde pilaster welke een paar vormt met die op de rechterhoek van pand nr. 13. Voor het huis een smeedijzeren hek tussen hardstenen palen.

Het pand is onderdeel van een groter geheel dat een cultuurhistorische waarde heeft; is van belang wegens de architectonische en visuele gaafheid van de omgeving.

8.31.1.020 Leenderweg 26 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000276

Tweelaagse dorpsvilla. Samengesteld dak en topgevel, gebouwd in 1907 voor burgemeester W. Thijssen. Hoofdvolume met links een terugstaand bouwdeel met daarin de entree en voordeur. Verder een gevel waarvan het linkerdeel een lijstgevel en het rechterdeel een topgevel. Vóór en naast de rechterhelft van het pand een eenlaagse uitbouw met platdak en borstwering, die in 1932 aan de rechterzijde is uitgebreid.

Monumentale bomen in de achtertuin. Als afscheiding tussen het trottoir van de Leenderweg en de voortuin een bakstenen muur met rechthoekige uitsparingen. Muur is opgebouwd uit schoon metselwerk van donkerrode baksteen in een Noords verband, afgetopt met een halfsteense rollaag. Rechthoekige uitsparingen met smeedijzeren hekwerkje in de vorm van het cijfer "8". Achterzijde aan de Hofstraat van de straat gescheiden door een hoge schansmuur met lisenen, een platte muizentanding en een ezelsrug.

Dit pand heeft een hoge monumentale waarde vanwege de rijke vooroorlogse architectuur, herkenbaar in de combinatie van lijst- en topgevel. Het geheel is op een bijzondere wijze gecombineerd met de afwisselende bouwvormen uit de jaren '30. Uiterlijk is het pand nog zeer authentiek. Samen met de naburige panden op nummer 28-30 en 36 is hier sprake van een zeer hoge ensemblewaarde. Cultuurhistorisch geeft dit pand uitdrukking aan de welvaart die er begin 20e eeuw al bestond in Valkenswaard en de status van het burgemeestersambt in het algemeen.

Afbeelding: dorpsvilla aan de Leenderweg 26 in Valkenswaard.

8.31.1.021 Woning Maastrichterweg 5 Valkenswaard⁴⁷⁰

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000291

Vrijstaande eenlaagse eclectische dorpsvilla onder platdak met schilden. Het huis is in 1894 in opdracht van verver (huisschilder) Peter (Petrus Johannes) Fasol gebouwd. Hij heeft het huis laten bouwen ter vervanging van het woongedeelte van een reeds bestaand huis dat we in de primaire bouwfase omschreven. Van dat huis (primaire bouwfase) kennen we het uiterlijk niet. Van het oude huis bewaarde men het bedrijfsgedeelte of een eenvoudig stalgedeelte (Veel huizen hadden een koe of ander kleinvee voor eigen consumptie). Ook nam men waarschijnlijk geen afstand van de oude kelder dat vaak als waardevol of kostbaar onderdeel werd gezien. Overigens is gelijktijdig aan de bouw van het nieuwe huis ook een bijgebouw voorzien, het uiterlijk daarvan is niet bekend. We gaan ervan uit dat het de functie van koetshuis had.

Een bouwmeester of architect is niet bekend. Het is wel zeker dat het huis volgens een voorbedacht plan gebouwd is. Zowel de hoofdvorm, de gevelindeling alsook in detail blinkt het huis uit door nauwkeurigheid en originaliteit. Het past precies in de eclectische periode, een tijd waarin men door de massale fabrieksmatige productie veel stijlkeuze had in bouwelementen. Dat kwam voornamelijk tot uiting in de keuze van decoratieve elementen die men integreerde in de klassiek opgebouwde gevelplastiek.

⁴⁷⁰ J. v. Lierop, 2024: Bouwhistorisch onderzoek Maastrichterweg 5, Valkenswaard.

In 1930 werd het huis intern verbouwd. Het was sinds 1929 eigendom van schoolmeester P.J. Renders. In 1937 werd het oude bedrijfsgedeelte gesloopt ten gunste van twee nieuwe woonhuizen, ontworpen door de zoon des huize Josephus Petrus Gerardus Renders die uiteindelijk ook in één van die huizen zijn woning vond.

Dit pand is waardevol vanwege de zeer rijke en zeer opvallende architectuur met de vele versieringen. Wat verschijningsvorm betreft is dit pand in Valkenswaard een unicum. Uiterlijk ziet het pand er nog authentiek uit. Cultuurhistorisch is het pand een goed voorbeeld van een praal-woning van een gegoede middenstander. Het staat in het centrum van Valkenswaard.

Afbeelding: de woning aan de Maastrichterweg 5 in Valkenswaard.

8.31.1.022 Dubbel woonhuis, Beelmanstraat 10 en 12

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Beelmanstraat 10-12 betreft een dubbele eenlaagse arbeiderswoning van rond 1900. Het dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het qua uiterlijk en qua korrelgrootte representatief is voor de bouw van arbeiderswoningen rond 1900. Verder oogt het woonblok onaangetast, authentiek, niet verstoord door moderne vensters of dakkapellen. Het blok vormt een fraai ensemble/context met het naastliggende blok Beelmanstraat 6 dat qua opzet gelijk is aan de nummers 8-10, echter door zijn pleisterlaag iets lichter bevonden wordt.

Afbeelding: Beelmanstraat 10 en 12 in Valkenswaard.

8.31.1.023 Dommelseweg 141, Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

Het aan de zuidkant van de Dommelseweg/hoek Barentszstraat gelegen woonhuis is in 1923 gebouwd. Het na de bouwtijd tegen de achtergevel van de hoofdbouw bevestigde afdak, alsmede de

tegen de achtergevel van de aanbouw gebouwde garage onder lessenaarsdak worden niet nader beschreven. Het eenlaagse woonhuis heeft een samengestelde bouwmassa en kapvorm. De hoofdvorm van het pand heeft een rechthoekige plattegrond onder wolfdak waarbij de nok evenwijdig aan de rooilijn loopt. Een risalerend bouwmassadeel links tegen de hoofdvorm heeft een in- en uitzwenkende topgevel en is afgedekt met een haaks op de nok liggend over de volle wolfdakhoogte ingeschoten zadeldak. Links tegen de achtergevel van de hoofdbouw bevindt zich een rechthoekige aanbouw met zadeldak en op de muren rustende bakgoten. De dakvoeten van de hoofdvorm eindigen eveneens in bakgoten; aan de voorgevel op gootklossen bevestigd, aan de achterkant op de gevel dragend die daarvoor middels uitgemetselde lagen is verdikt. De onder de wolfseinden, eveneens op klossen bevestigde bakgoten, stromen met de windveren en waterborden van de topgeveloverstekken. Alle dakvlakken zijn belegd met rode tuile du Nord-pannen met twee pironen op de nokeinden van het hoofddak. De gevels zijn opgetrokken in rode baksteen; de achter- en zijgevels van de hoofdvorm in halfsteens-, de overige gevels in kruisverband. Centraal in de voorgevel, aansluitend tegen de risaliet, bevindt zich een ondiep portiek met een niet originele deels beglaasde deur op hardstenen dorpel en onder een zesruits bovenlicht. Rechts van de deur twee ongedeelde schuifvensters onder zesruits bovenlichten en op de hardstenen afzaten. Ook twee vensters in het risalerende geveldeel zijn uitgevoerd als hiervoor beschreven. Op zolderhoogte en centraal in de topgevel van de gevelrisaliet rust op een trechtervormige uitmetseling een samengesteld erkervenster. Het middendeel daarvan bevat een ongedeelde draaivenster, de beide eenruits zijvensters zijn schuin op de gevel geplaatst. In de nok is nog een klein rondvenster geplaatst. De voorgevel heeft diverse metselwerkversieringen t.w.:

- een uitgemetselde strek waarop een rollaag rust die de in- en uitzwenkende gevelbeëindiging afsluit;
- een uitgemetselde koppenstrook, geaccentueerd door een afwijkende kleur voeg, ingebracht op afstand van, en evenwijdig aan de gevelzwenkingen en vervolgens aansluitend om het bovenste deel van het rondvenster;
- een horizontale koppenlaag, eveneens met een afwijkende voegkleur, stromende met de bovenkant van de gevelopeningen en aansluitend om de ontlastingsstukken die een segmentvormige bovenbeëindiging hebben.

De van schietankers voorziene linkerzijgevel heeft links een schuifvenster met bovenlicht zoals de voorgevelvensters. Rechts in deze gevel een smaller schuifvenster met drieruits bovenlicht. De vier gevelvensters zijn geplaatst onder rechte strekken en op gemetselde waterdorpels. De aanbouwgevel heeft een klein verticaal venster alsmede een later ingebracht horizontaal venster. Ook de rechterzijgevel heeft schietankers en op zolderhoogte twee vensters zoals bij de linkerzijgevel beschreven. De aanbouw gevel heeft twee deels beglaasde deuren afgewisseld met twee zesruits vensters. In de achtergevel van de hoofdvorm is op de plaats van een verwijderd glasvenster een beglaasde dubbele tuindeur ingebracht. Op zolderhoogte twee kleine verticale drieruits vensters. De aanbouw heeft in de top een vierkant zolderluik.

Het pand is architectuurhistorisch van belang wegens de gaaf gebleven esthetische kwaliteit van het ontwerp. Verder van betekenis vanwege het aanzien van de plaats.

Afbeelding: Dommelseweg 141, Valkenswaard.

8.31.1.024 Bergstraat 3, Valkenswaard

Gemeentelijk monument

In 1843 werd nabij de Dommelse watermolen, in opdracht van molenaar J.E. Keunen, een molenhuis annex boerderij gebouwd. Het op dezelfde plaats staande, uit de 17e eeuw daterende molenhuis moest daarvoor worden afgebroken. Een verbouwing rond 1900 heeft het woongedeelte het karakter gegeven van een dorpsherenhuis. Door de toen uitgevoerde gevelbehandeling met gepleisterde gevelgeleding, bloklisenen en fries heeft het pand een enigszins classicistisch accent gekregen. In 1962 is de agrarische bedrijfsruimte, rechts van het woonhuis, gesloopt. Tegen de nieuw gemetselde rechterzijgevel is aan de binnenzijde het oorspronkelijke kopsant gehandhaafd. Tot 1980 is het pand behalve door een boerenfamilie ook door verschillende molenaarsgezinnen bewoond geweest.

Het eenlaagse pand heeft een rechthoekige plattegrond onder een rieten wolfdak met blauwe opnieuw verbeterde Hollandse pannen op beide dakvoeten. Aan de voorzijde heeft het huis een geprofileerde houten bakgoot; de achterdakvoet loopt uit op een mastgoot van zink. Beide kopgevels zijn enigszins boven de dakvoeten doorgemetseld en afgedekt met rollagen van baksteen. De symmetrische voorgevel van het huis heeft vijf vensterassen met zij- of hoeklisenen die zijn geaccentueerd en doorgezet in het geprofileerde fries en de boeiplanken. In de middenas is een paneel deur geplaatst met smeedijzeren raamroosters, bronsbeslag en een door het kalf gescheiden ongedeelde bovenlicht. Het deurkozijn rust op een hardstenen dorpel die aansluit op een voor de gehele gevel liggende hardstenen stoep.

De deur wordt geflankeerd door tweemaal twee eenruits schuifvensters met eenruits bovenlichten. De kozijnen van de voorgevelvensters zijn voorzien van duivejagers en toognagels; de schuifvensterkozijnen hebben bovendien nog luikspinningen, luikpennen en duimsporen. Rond de deur- en vensteropeningen zijn gestucte geprofileerde lijsten aangebracht die aan de bovenzijde worden afgesloten en bekroond door kuiven met florale motieven. Naast het genoemde stucwerk is ook het overige geveloppervlak van bewerkt stucwerk voorzien.

Het object is van architectuurhistorische waarde (vanwege bouwstijl, elementen van classicisme) en van belang vanwege de zeldzaamheid van het interieur. Het molenhuis is van betekenis vanwege de sociaal-economische ontwikkeling van het dorp en als onderdeel van een groter geheel met cultuurhistorische waarde en beeldbepalende kwaliteiten.

Afbeelding: Molenaarswoning Bergstraat 3, Valkenswaard.

8.31.1.025 Maastrichterweg 23, Valkenswaard

Gemeentelijk monument

Een fraai voorbeeld van een dorpswoonhuis uit het einde van de 19de eeuw. De gestucte raam- en deuromlijstingen, voorzien van een zogenaamde 'kuif', geven het geheel een voornaam uiterlijk. Aan de rechterkant is een bedrijfsgedeelte gebouwd met een traditionele vormgeving.

Afbeelding: Maastrichterweg 23 in Valkenswaard (Google streetview 2023).

8.31.1.026 Markt 13, Valkenswaard

Gemeentelijk monument

Het woonhuis bevindt zich aan de zuidzijde van de zogeheten 'Kleine Markt' en maakt deel uit van bebouwing die hoofdzakelijk dateert van omstreeks de eeuwwisseling. Het pand werd samen met nr. 11 gebouwd in 1892. In de '30-er jaren was er een horecagelegenheid, Café Central, gevestigd.

Een eenlaags woonhuis met symmetrische gevel onder mansardedak, aan de bovenzijde gedekt met muldenpannen, aan de onderzijde met lei in Rensdekking. Aan de onderzijde van het dak een geprofileerde bakgoot. In voor- en zijgevel steekankers. In de voorgevel, met gecementeerde plint, centraal een deels beglaasde paneeldeur met getoogd en gedeeld bovenlicht. Aan weerszijden van de deur een getoogd T-venster. Deur en vensters bezitten hardstenen dorpels en een stucdecoratie met kuif rond de met glas-in-lood-gevulde bovenlichten. De gevel heeft een fries met rechthoekige gestucte velden. Als afscheiding met pand nr. 11, een risaliserend diep portiek met twee paneeldeuren, waarvan één, leidend naar nr. 11, vernieuwd. Boven de deur een met een fronton bekroonde dakkapel onder zadeldak, bekleed met zink en zijkanten met lei in Maasdekking. In de dakkapel een T-venster. De dakkapel heeft geschubde wangen waarvan de aanzet reeds ter hoogte van het fries begint. Onder deze wangen een kopse balk getooid met diamantkop. Deze dakkapel wordt geflankeerd door twee kleinere dakkapellen, geheel met zink bekleed en met een tweeruits openslaand venster. Aan de rechterzijde wordt de gevel begrensd door een gecementeerde pilaster welke een paar vormt met die aan de linkerhoek van pand nr. 11. De blinde zijgevel is voorzien van steekankers. Voor het huis een smeedijzeren hek tussen hardstenen palen.

Het pand is onderdeel van een groter geheel dat een cultuurhistorische waarde heeft; is van belang wegens de architectonische en visuele gaafheid van de omgeving.

Afbeelding: Woonhuis Markt 13 in Valkenswaard.

8.31.1.027 Woning schoolhoofd, Markt 4 Valkenswaard

Rijksmonument nr. 518662.

Deze woning uit 1884 is een goed voorbeeld van een deftig burgerhuis uit de 19de eeuw. Oorspronkelijk bestond het uit slechts een bouwlaag en is later pas verhoogd. Hier woonde in de 19de eeuw het schoolhoofd. In de achtertuin stond vroeger het dorpsschooltje. Rond 1900 werd het huis met een verdieping uitgebreid.⁴⁷¹

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

Woonhuis uit 1884 in sobere Neo-Classicistische vormen, gelegen aan de zogenoemde 'Kleine Markt', tegenover de voormalige Nederlandse Hervormde kerk. Kubusvormig, tweelaags pand onder geknikt schilddak gedekt met lei in Rensdekking. De gevels zijn opgetrokken in handvorm bakstenen. Aan de voorzijde een hardstenen, aan de oostelijke zijgevel een gecementeerde plint. De symmetrische voorgevel, met cordonlijst, heeft vijf assen met centraal een paneeldeur met bovenlicht met roede-verdeling. De deur wordt aan beide zijden geflankeerd door twee achtruits schuifvensters met hardstenen dorpel en opgeklampte luiken, allen geplaatst onder licht getoogde strek. Op de etage vijf identieke vensters, zij het onder rechte strek. De gevel wordt aan de bovenzijde afgesloten door een gepleisterd fries. In de gevel sierankers. In de oostelijke zijgevel op de begane grond een achtruits schuifvenster onder rechte strek en steekankers. Centraal op het dak aan de voorzijde een houten dakkapel, onder zadeldak gedekt met lei in Maasdekking met geschubde wangen en een pediment met lelie-motief. In de dakkapel twee openslaande tweeruits vensters. Voor het pand een hardstenen stoep met palen en smeedijzeren hek.

Het pand met stoep is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociale en economische ontwikkeling, namelijk de uitgroei en industrialisatie in de Brabantse Kempen en is tevens van belang voor de typologische ontwikkeling van het dorpshuis. Het heeft architectuurhistorisch belang als voorbeeld van eenvoudige en harmonische gevelopbouw. Het heeft ensemblewaarden als onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch en stedenbouwkundig van belang. Het is gaaf bewaard gebleven.

Afbeelding: Markt 4 in Valkenswaard.

8.31.1.028 Dubbel woonhuis, Bochtakker 2 en Reisvennestraat 21

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Woonboerderij en naastgelegen woonhuis onder zadeldak uit ca. 1900. Achter het woonhuis aan de Bochtakker een eenlaags achterhuis onder zadeldak. De gevels van de panden zijn opgebouwd in wit geschilderde bakstenen in een kruisverband. Zwarte gepleisterde plint. Opmerkelijk is dat de voordeur van de woonboerderij met adres Reisvennestraat 21 niet aan de Reisvennestraat gelegen is, maar aan de Bochtakker. Leilindes voor de woonboerderij. Dit complex van een langgevelboerderij

⁴⁷¹ Van Moolenbroek-Vogels, 2008.

en een woonhuis met achterhuis is cultuurhistorisch waardevol vanwege de traditionele verschijningsvorm ervan. Het werd gebouwd aan de rand van een zich almaar uitdijend dorp, en werd na een aantal jaren volledig door bebouwing omgeven.

Afbeelding: Bochtakker 2 en Reisvennestraat 21 in Valkenswaard.

8.31.1.029 Woonhuis, Brakenstraat 43 en 45
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Brakenstraat 43-45.

8.31.1.030 Woonhuis Bunderstraat 28

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags winkel-woonhuis uit 1933-1934 onder een zadeldak met blauw gesmoorde verbeterde Hollandse pannen en een houten bakgoet met zinken kraal. Dit pand heeft in de jaren dertig van de vorige eeuw enige tijd onderdak geboden aan de kleinschalige sigarenfabriek van Petrus van Kessel. Om die reden is het pand dan ook opgenomen in de Sigarenmakerij en Valkerijwandelroute en verdient het bescherming.

Afbeelding: Woonhuis aan de Bunderstraat 28 in Valkenswaard.

8.31.1.031 Woonhuis, Bakkerstraat 6 en 8

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Symmetrische dubbele middenstandswoning onder mansardekap uit ca. 1920. Dit dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het qua uiterlijk en korrelgrootte representatief is voor de bouw van middenstandswoningen in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Het dubbelpand vormt een fraai ensemble met de overige bebouwing in dit deel van de Bakkerstraat.

Afbeelding: Bakkerstraat 6 en 8 in Valkenswaard.

8.31.1.032 Woonhuis, Bakkerstraat 10 en 12

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Symmetrische dubbele middenstandswoning onder mansardekap uit ca. 1920. Dit dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het qua uiterlijk en korrelgrootte representatief is voor de bouw van middenstandswoningen in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Het dubbelpand vormt een fraai ensemble met de overige bebouwing in dit deel van de Bakkerstraat.

Afbeelding: Bakkerstraat 10 en 12 in Valkenswaard.

8.31.1.033 Woonhuis, Bakkerstraat 23 en 25

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Dubbele eenlaagse arbeiderswoning onder zadeldak uit ca. 1924-1925. Het dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het qua uiterlijk en korrelgrootte representatief is voor de bouw van arbeiderswoningen rond 1900. Het dubbelpand heeft zijn authenticiteit goed behouden, met uitzondering van de deuren en vensters en een relatief fors dakvenster in het dakschild van het linkerpand.

Afbeelding: Bakkerstraat 23 en 25 in Valkenswaard.

8.31.1.034 Woonhuis, Bakkerstraat 47

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Drielaags diephuis met zadeldak en trapgevel uit 1938. Dit woonhuis is cultuurhistorisch waardevol vanwege de bijzondere vormgeving met de trapgevel, het portiek, het bijzonder vormgegeven venster op de begane grond. De betonnen sluitstenen zijn typerend voor de bouwstijl in de late jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Bakkerstraat 47 in Valkenswaard.

8.31.1.035 Woonhuis, Bakkerstraat 51

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags arbeiderswoning onder mansardekap uit 1921-1922. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het qua uiterlijk en korrelgrootte representatief is voor de bouw van middenstandswoningen in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Het pand vormt een fraai ensemble met de overige bebouwing op dit 'pleintje' aan de Bakkerstraat en de Peperstraat.

Afbeelding: Bakkerstraat 51 in Valkenswaard.

8.31.1.036 Dubbel woonhuis, Bakkerstraat 53 en 55

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Dubbele arbeiderswoning onder mansardekap uit ca. 1920. Dit dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het qua uiterlijk en korrelgrootte representatief is voor de bouw van

middenstandswoningen in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Het dubbelpand vormt een fraai ensemble met de overige bebouwing op dit 'pleintje' aan de Bakkerstraat en de Peperstraat.

Afbeelding: Bakkerstraat 53 en 55 in Valkenswaard.

8.31.1.037 Dubbel woonhuis, Bakkerstraat 58, 60 en 62

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags dubbele arbeiderswoning onder zadeldak uit 1881 met eenlaagse bergplaats onder zadeldak (achter nummer 58) en eenlaagse aanbouw met platdak (voormalige zadelmakerij met nr. 62). Dit complex van panden is cultuurhistorisch waardevol vanwege de eenvoudige uitstraling als arbeiderswoning in combinatie met een werkplaats van een middenstander. Ook als ensemble met de overige bebouwing aan het pleintje Bakkerstraat/Peperstraat op de kop van het pleintje zijn deze woningen waardevol.

Bakkerstraat 60

Bakkerstraat 58

Afbeelding: Bakkerstraat 58, 60 en 62 in Valkenswaard.

8.31.1.038 Woonhuis Dommelseweg 2

Eenlaags middenstandswoning uit begin twintigste eeuw onder mansardekap. Het pand oogt cultuurhistorisch minder waardevol vanwege de moderne ingrepen, zoals het vernieuwde dak en de topgevels in de zijgevels. Het vormt echter een fraai ensemble met de omliggende bebouwing, en past goed in de schaal van dit deel van het dorp.

8.31.1.039 Dubbel woonhuis Dommelseweg 43 en 45

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Dubbele middenstandswoning onder mansardekap uit 1909-1910. Dit dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het qua uiterlijk en korrelgrootte representatief is voor de bouw van middenstandswoningen in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Het dubbelpand vormt een fraai ensemble met de overige woningen in dit deel van de Dommelseweg. Daarnaast heeft het pand een luxe uitstraling en rijke architectuur.

Afbeelding: Dommelseweg 43 en 45 in Valkenswaard.

8.31.1.040 Dubbel woonhuis Frans van Beststraat 3 en 5

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Aan de Frans van Beststraat staat een blok van twee eenlaagse dorpshuizen onder een zadeldak evenwijdig aan de straat gelegen en daterend uit 1889. Deze woningen zijn nog in redelijke staat en zijn zeker te bestempelen als de wat betere arbeiderswoningen van die tijd. Dit had in die tijd zeker te maken met het station dat aan de overzijde van de straat was gelegen. De oude benaming voor deze straat was dan ook 'Spoorstraat'. In 1832 heette dit gebied, waar alleen akker- en bouwland lag, 'De Rapelenberg'. Volgens de kadastrale leggers moet dit complex in 1889 zijn gebouwd door herbergier Jan Kanen. Hij baatte destijds het naastgelegen hotel-restaurant-café Du Commerce uit. In 1903 verkocht hij het pand aan lijmzieder Matheus Johannes Maas voor 4000 gulden, destijds een behoorlijk bedrag. Vermoedelijk heeft Maas het complex sterk verbouwd.

Het pand geeft een goed beeld van de traditionele eenlaagse dorpsbebouwing uit het eind van de 19e eeuw. Het zuidelijke deel van het pand is op een opmerkelijke manier met de woning (schuur/berging) aan de achterzijde verbonden.

Afbeelding: Woonhuis Frans van Beststraat 3 en 5.

8.31.1.041 Dubbel woonhuis Hazestraat 81 en 83

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Een vooroorlogs blok van twee middenstandswoningen, gebouwd in 1929-1930. Beide woningen zijn gebouwd in opdracht van sigarenfabrikant Leonardus Balmer. Nummer 81 diende als fabriek en 83 als woonhuis. Het complex is een fraai voorbeeld van een combinatie van woning en kleinschalige sigarenfabriek, zeker in de context van de Valkenswaardse tabakshistorie. Om die reden is het pand dan ook opgenomen in de Sigarenmakerij en Valkerijwandelroute en verdient het bescherming.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Hazestraat 81 en 83.

8.31.1.042 Dubbel woonhuis Hofstraat 8-8a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Dubbel tweelaags gespiegeld woonhuis onder schilddak uit 1937-1938. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het de toegenomen welvaart vóór 1940 laat zien. Typerende bouwonderdelen zoals de voordeuren en de erkers plaatsen het pand direct in de tijd.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Hofstraat 8 en 8a.

8.31.1.043 Dubbel woonhuis Hofstraat 26 en 28

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Dubbel eenlaagse winkel en woonhuis onder mansardekap uit 1921-1922. Het dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de luxe uitvoering van de bovenramen met glas-in-lood in de winkelpui, de versieringen in de gevel, de rijke plansiergoot en de drie originele dakvensters. Typisch voorbeeld van een winkelwoonhuis uit het begin van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Hofstraat 26 en 28.

8.31.1.044 Dubbel woonhuis Karel Mollenstraat Zuid 1, 3 en 5

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Dubbel tweelaags winkel-woonhuis onder platdak met schilden. Gebouwd in 1918 in opdracht van winkelierster W. Schmidt. Pand is gebouwd met een lichte kromming die het tracé van de Karel Mollenstraat volgt. Topgevel in licht uitspringende middenrisaliet met loggia. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn symmetrische architectuur met loggia en rondboog als overspanning en de opengewerkte bakstenen borstwering. Het pand is een goed voorbeeld van een winkel-woonhuis kort na de eerste wereldoorlog.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Karel Mollenstraat Zuid 1, 3 en 5.

8.31.1.045 Woonhuis Karel Mollenstraat Zuid 7

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags diep winkel-woonhuis met zolderverdieping met naast gelegen bakstenen muur met rondboogopening. Bouwjaar: ca. 1915. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn duidelijke uitstraling van de eerste decennia van de twintigste eeuw. De bijzondere deur-vensterpartij op de zolderverdieping van het pand valt daarbij direct op. Het is een voorbeeld van een kleinschalig woon-winkelhuis van rond 1915.

Afbeelding: Woonhuis Karel Mollenstraat Zuid 7.

8.31.1.046 Herenhuis Karel Mollenstraat Zuid 9, 9a en 11

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags asymmetrisch dubbel herenhuis uit ca. 1910 met topgevel in het rechterdeel van het pand. Dubbelpand vormt een architectonisch geheel met het belendende herenhuis op nummer 11. Gehele complex onder één schilddak.

Karel Mollenstraat Zuid 9 en 9A is cultuurhistorisch waardevol vanwege de goed geconserveerde authenticiteit van het pand. Het is een voorbeeld van een rijkversierd complex van woningen van rond 1915. Architectonisch vormt het complex een fraai geheel met de twee topgevels en de portieken met geglazuurde stenen. Waardevol vanwege zijn herkenbaarheid van de (plaatselijke) architectuur van de eerste decennia van de twintigste eeuw, die nog gekenmerkt wordt door invloeden van de Jugendstil en neorenaissance.

Karel Mollenstraat Zuid 11 is cultuurhistorisch waardevol vanwege de goed geconserveerde authenticiteit van het pand. Het is een voorbeeld van een rijkversierd complex van woningen van rond 1915. Architectonisch vormt het complex een fraai geheel met de twee topgevels en de portieken. Waardevol vanwege zijn herkenbaarheid van de (plaatselijke) architectuur van de eerste decennia van de twintigste eeuw, die nog gekenmerkt wordt door invloeden van de Jugendstil en neorenaissance.

Karel Mollenstraat Zuid 9 en 9A

Karel Mollenstraat Zuid 11

Afbeelding: Herenhuis aan de Karel Mollenstraat Zuid 9, 9a en 11.

8.31.1.047 Herenhuys Karel Mollenstraat Zuid 13

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags diep herenhuys uit 1908 met topgevel onder zadeldak, terugliggend gedeelte tegen linkerzijde met toegangsdeur en platdak. Opening aan rechterzijde in latere jaren dichtgebouwd met tweelaags aanbouw onder platdak. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn luxe en authentieke uitstraling met bovenlicht en -vensters met roedeverdeling, Vlaamse goot en speelse vormgegeven opbouw met terugliggend linkerdeel met opvallende deur-vensterpartij en (moderne) aanbouw aan rechterzijde. Het pand is een voorbeeld van de bouw van herenhuizen rond 1910.

Afbeelding: Herenhuys aan de Karel Mollenstraat Zuid 13.

8.31.1.048 Dubbel woonhuis Korenstraat 19 en 21

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags gespiegeld dubbel woonhuis uit 1927-1928 onder mansardedak met schilden. Op nummer 19 is vanaf 26 oktober 1935 een sigarenfabriekje gevestigd geweest. Eigenaar/fabrikant was Johannes Plompen (1892-1971). Hij fabriceerde sigaren van het merk 'Graaf Willem' en had in 1939 twee personen in dienst. Het bedrijf heeft waarschijnlijk tot ongeveer 1952 bestaan.

Dit dubbelpand is architectonisch en cultuurhistorisch waardevol vanwege de authenticiteit ervan. Invloeden van de Amsterdamse Schoolstijl zijn duidelijk afleesbaar in de baksteenversiering in bijvoorbeeld de portieken en erkers (horizontale en verticale bakstenen, lichte en donkere voegen en bakstenen, uitkragingen enzovoort). Het is een goed voorbeeld van de woningbouw in de eerste decennia van de twintigste eeuw van de meer welgestelde industriëlen/middenstanders.

Voor de historie van Valkenswaard is het belangrijk omdat hier een van de bekende sigarenfabriekjes gevestigd was.

Afbeelding: Dubbel woonhuis op de Korenstraat 19 en 21.

8.31.1.049 Woonhuis Leenderweg 18

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags wit geschilderde middenstandswoning met vooruitstekende Vlaamse gevel en mansardedak uit 1899. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn versieringen in de vorm van sierpleisterwerk in de fries en de uitstekende, kunstig vormgegeven Vlaamse gevel met zijn versieringen. Het pand is een voorbeeld van een rijkversierde middenstandswoning in Valkenswaard van rond 1900.

Afbeelding: Woonhuis Leenderweg 18.

8.31.1.050 Dubbel woonhuis Leenderweg 20, 22 en 22a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags dubbel winkel-woonhuis onder zadeldak uit 1938 met topgevel aan linkerzijde. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de authenticiteit van het pand en de fraai vormgegeven winkelpui-omlijsting die zich over de gehele breedte van het dubbelpand strekt, met luifellatei, bovenramen en -lichten en houten sierelementen. Ook het venster in de topgevel is bijzonder.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Leenderweg 20, 22 en 22a.

8.31.1.051 Woonhuis Leenderweg 73

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Rechthoekig eenlaags pand, dwars gelegen aan de straat, onder zadeldak. Het pand Leenderweg 73 is gebouwd in 1893, heeft architectonische en kunstzinnige waarde vanwege de verwijzing naar de 19e-eeuwse bouwkunst in traditionele stijl met een dorps karakter. Deze stijl wordt gekenmerkt door:

- het kleinschalige karakter; de kap staat direct boven de eerste bouwlaag.
- een grote mate van soberheid.

Het woonhuis is cultuur-historisch waardevol als een schakel in de sociaal-economische en sociaal-maatschappelijke en culturele ontwikkelingen van de lokale bevolking in Valkenswaard. Het pand geeft een mooi beeld van de woonsituatie van de eenvoudige burgerij in Valkenswaard in de periode aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw. Pas vanaf circa 1930 werden aan de noordelijke zijde van de Leenderweg nieuwe woningen gebouwd (Bunderstraat en Valkenierstraat).

Afbeelding: Woonhuis aan de Leenderweg 73.

8.31.1.052 Woonhuis Leenderweg 87

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Royale arbeiderswoning uit ca. 1910 onder een mansardedak met geprofileerde bakgoot en fries. Ondanks de moderne aanpassingen verdient het geheel bescherming, omdat het cultuurhistorisch waardevol is als voorbeeld van een royale arbeiderswoning uit het begin van de twintigste eeuw. Samen met het belendende pand nummer 89 vormt het pand in architectonisch opzicht een waardevol geheel, hoewel de functies volledig verschillend zijn.

Afbeelding: Woonhuis aan de Leenderweg 87.

8.31.1.053 Dubbel woonhuis Luikerweg 53 en 55

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags dubbele middenstandswoning onder mansardedak. Bouwjaar: 1914.

Dit dubbelpand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de authentieke uitstraling van het pand, alsmede de eenvoudige opzet. Het is een goed voorbeeld van een middenstandswoning uit het eerste decennium van de vorige eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis aan de Luikerweg 53 en 55.

8.31.1.054 Woonhuis Luikerweg 73a en 73b

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Dubbel tweelaags gespiegelde dorpsvilla onder schilddak uit 1930.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het de toegenomen welvaart vóór 1940 laat zien.

Typerende bouwonderdelen zoals de voordeuren en de erkers plaatsen het pand direct in de tijd.

Afbeelding: Dubbel woonhuis aan de Luikerweg 73a en b.

8.31.1.055 Woonhuis Deelshurk, Luikerweg 114

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Een-, deels tweelaagse dorpsvilla met de naam 'Deelshurk' onder samengesteld dak. Voorbouw met forse en spitse centrale topgevel met zadeldak. Voor- en zijgevel van het pand worden omgeven door een bakstenen plantenbak van ca. een meter hoog.

Gebouwd in 1934 voor de Bossche schoenwinkelier H. de Mandt. Architect: L. Neeskens. Sinds 1962 eigendom van de familie Vink die het pand in 1974 aan de achterzijde liet uitbreiden met een tuinkamer.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de rijke en gedetailleerde uitstraling ervan. Het pand is speels vormgegeven met de forse topgevel aan de voorzijde en de samengestelde daken. Het pand is een voorbeeld van een rijkere dorpsvilla uit de jaren '30 van de vorige eeuw.

Afbeelding: Het woonhuis aan de Luikerweg 114 in Valkenswaard (Google streetview 2023).

8.31.1.056 Dubbel woonhuis Maastrichterweg 7 en 9

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Vrijstaand tweelaags dubbel woonhuis uit ca. 1937 onder zadeldak met geknikte dakvoeten.

Architect: J. Renders. Gebouwd in de stijl van de Delftse School.

Het pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de gevarieerde en speelse architectuur dankzij de vormgeving van de entree en de lessenaarsdaken. De architectuur in baksteen en het hoge rode dak zijn typerend voor de bouwstijl van de Delftse School.

Afbeelding: Dubbel woonhuis aan de Maastrichterweg 7 en 9.

8.31.1.057 Herenhuys Markt 6

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags herenhuys uit 1912 met zolderverdieping in centrale topgevel en zadeldak met wolfseind.

Gebouwd voor sigarenfabrikant H. Bots.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de rijke en speelse architectuur. Het pand is een goed voorbeeld van een fabrikantenwoning van kort na 1900. Het pand is tevens cultuurhistorisch waardevol vanwege het feit dat het gebouwd en bewoond is door sigarenfabrikant Bots. Verder heeft het pand een ensemblewaarde met de overige statige panden aan deze zijde van de Markt.

Afbeelding: Tweelaags herenhuis aan de Markt 6 in Valkenswaard.

8.31.1.058 Woonhuis Markt 8

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags woonhuis onder zadeldak met topgevel in de linker vensteras. Oorspronkelijk pand uit ca. 1910 werd in 1935-1936 ingrijpend verbouwd voor A. van de Besselaar-Hoekx onder architectuur van A. Bogers. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de typische maar sobere woningbouw in het midden van de jaren '30 van de vorige eeuw. Het pand vormt een ensemble met de overige statige panden aan deze zijde van de Markt.

Afbeelding: Tweelaags woonhuis, Markt 8 in Valkenswaard.

8.31.1.059 Woonhuis Markt 10

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags woonhuis onder zadeldak waarvan de begane grond mogelijk uit 1881 stamt en de verdiepingslaag en het dak uit 1925. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de klassieke

uitstraling van het pand en de samenhang met de overige statige panden aan deze zijde van de Markt.

Afbeelding: Tweelaags woonhuis, Markt 10 in Valkenswaard.

8.31.1.060 Herenhuis Markt 14

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags herenhuis annex horecapand uit ca. 1915. Gelegen op een prominente plaats op de hoek van de Markt en de Eindhovenseweg. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de klassieke uitstraling van het pand en de samenhang met de overige statige panden aan deze zijde van de Markt. Belangrijk zijn ook de karakteristieke ligging op de hoek van de Markt en de Eindhovenseweg, de authenticiteit, rijke versieringen, de speelse vormtaal en de afwisseling in de kapvormen.

Afbeelding: Tweelaags herenhuis annex horecapand, Markt 14 in Valkenswaard.

8.31.1.061 Dubbel woonhuis Molenstraat 6 en 6a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags gespiegeld dubbel woonhuis onder schilddak. Eén forse erker centraal in het pand, door beide woningen gebruikt. Bouwjaar: 1936. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol binnen het ensemble woningen aan Molenstraat 6-22 uit de jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Molenstraat 6 en 6a.

8.31.1.062 Dubbel woonhuis Molenstraat 8 en 8a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags gespiegeld dubbel woonhuis onder schilddak. Bouwjaar: 1936.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol binnen het ensemble woningen aan Molenstraat 6-22 uit de jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Molenstraat 8 en 8a.

8.31.1.063 Dubbel woonhuis Molenstraat 10 en 10a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags gespiegeld dubbel woonhuis onder schilddak. Bouwjaar: 1936.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol binnen het ensemble woningen aan Molenstraat 6-22 uit de jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Molenstraat 10 en 10a.

8.31.1.064 Dubbel woonhuis Molenstraat 12 en 12a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags gespiegeld dubbel woonhuis onder schilddak. Bouwjaar: 1936.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol binnen het ensemble woningen aan Molenstraat 6-22 uit de jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Molenstraat 12 en 12a.

8.31.1.065 Woonhuis Molenstraat 14

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Vrijstaand tweelaags woonhuis onder tentdak. Bouwjaar: 1939.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol binnen het ensemble woningen aan Molenstraat 6-22 uit de jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Woonhuis Molenstraat 14.

8.31.1.066 Dubbel woonhuis Molenstraat 16 en 18

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags gespiegeld dubbel woonhuis onder schilddak. Bouwjaar: 1930.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol binnen het ensemble woningen aan Molenstraat 6-22 uit de jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Molenstraat 16 en 18.

8.31.1.067 Dubbel woonhuis Molenstraat 20 en 22

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags gespiegeld dubbel woonhuis onder schilddak. Bouwjaar: 1937.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol binnen het ensemble woningen aan Molenstraat 6-22 uit de jaren '30 van de twintigste eeuw.

Afbeelding: Dubbel woonhuis Molenstraat 20 en 22.

8.31.1.068 Woningen Molenstraat 44, 46 en 48

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Drie middenstandswoningen onder een gezamenlijk mansardedak uit 1929-1930.

Molenstraat 48

Molenstraat 46

Molenstraat 44

Dit woonhuis is cultuurhistorisch waardevol, omdat het een wooncomplex betreft aan de rand van het toenmalige Valkenswaard. Uiterlijk heeft het pand enigszins de vorm van een langgevelboerderij.

8.31.1.069 Woonhuis Ooistraat 1

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Betreft een eenlaags arbeiderswoning met een inpandig stalgedeelte, gebouwd rond 1900.

Ondanks de moderne aanpassingen verdient het geheel bescherming, omdat het cultuurhistorisch waardevol is als voorbeeld van een arbeiderswoning met kleinschalig vee voor eigen gebruik.

Afbeelding: Huis Ooistraat 1.

8.31.1.070 Woonhuis Bergstraat 5 Dommelen
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Bergstraat 5 in Dommelen.

8.31.1.071 Woonhuis Bergstraat 31 Dommelen
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Bergstraat 31 in Dommelen.

8.31.1.073 Woonhuis Bergstraat 41 Dommelen
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Bergstraat 41 in Dommelen.

8.31.1.074 Woonhuis Bergstraat 54 Dommelen
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Bergstraat 54 in Dommelen.

8.31.1.077 Woonhuis Bergstraat 60 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Bergstraat 60 in Dommelen.

8.31.1.078 Woonhuis Mgr. Smetsstraat 1 en 3 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis aan Mgr. Smetsstraat 1 en 3 in Dommelen.

8.31.1.079 Woonhuis Dorpsstraat 98 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Dorpsstraat 98 in Borkel en Schaft.

8.31.1.080 Woonhuis Dorpsstraat 75 Borkel en Schaft
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Dorpsstraat 75 in Borkel en Schaft.

8.31.1.081 Woonhuis Dorpsstraat 73-73a Borkel en Schaft
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Woonhuis Dorpsstraat 73-73a in Borkel en Schaft.

8.31.1.082 Woonhuis Dorpsstraat 61 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Oude burgemeesterswoning. Oorspronkelijk bezit van de teutenfamilie Heuvels uit Borkel en Schaft.⁴⁷²

Afbeelding: Woonhuis Dorpsstraat 61 in Borkel en Schaft.

8.31.1.083 Klappermanstraat 19 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000272

Wit gepleisterde eenlaagse arbeiderswoning met bedrijfsgedeelte of keuterboerderijtje onder zadeldak uit ca. 1850. Dit pand is cultuurhistorisch van belang vanwege de vormgeving van dit type woningen (eenlaags met een bedrijfs-/stalgedeelte). Zij zijn aan de rand van het toenmalige dorp gebouwd in de periode dat het woongebied van Valkenswaard werd vergroot. De authenticiteit van het geheel is niet bijzonder groot. De pen-gatverbindingen in de fries en kozijnen, alsmede de oude holle dakpannen wijzen op een bouwperiode tussen ca. 1820 en 1860, waarmee het pand een van de oudere panden van Valkenswaard is.

Afbeelding: Klappermanstraat 19 in Valkenswaard.

8.31.1.084 Dommelseweg 4 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Semi-vrijstaand tweelaags woonhuis onder zadeldak, gebouwd in 1929-1930 met stijlenmerken van de Amsterdamse School. Dit woonhuis is cultuurhistorisch waardevol vanwege de bijzondere rijke vormgeving en detaillering van de voorgevel met stijlenmerken van de Amsterdamse School.

⁴⁷² Tooten 2023, Canon van Valkenswaard, p. 90 e.v.

Afbeelding: Dommelseweg 4 in Valkenswaard.

8.31.1.085 Leenderweg 121 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaagse middenstandswoning onder mansardedak, gebouwd ca. 1900-1910.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de voorbeeldfunctie van een middenstandswoning met kleine berg- of werkplaats. Bijzondere, oude, oorspronkelijke voordeur met profilering in de vorm van bollen, paneel en smeedijzeren traliwerk, mogelijk daterend uit de bouwperiode van het pand. Bijzonder rondlicht met roeden in de vorm van een rozet in de linkerzijgevel.

Afbeelding: Leenderweg 121 in Valkenswaard.

8.31.1.086 Nieuwstraat 69 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaagse middenstandswoning onder mansarde-schilddak met Vlaamse gevel, gebouwd in 1924-1925. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de authentieke uitstraling zonder storende moderne elementen. Het pand is een goed voorbeeld van een middenstandswoning uit het

midden van de jaren '20 van de twintigste eeuw. Het pand ligt op een kenmerkende locatie, in de hoek van de Nieuwstraat.

Afbeelding: Het huis aan de Nieuwstraat 69 in Valkenswaard.

8.31.1.087 Meerstraat 6 Valkenswaard⁴⁷³

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags woonhuis onder mansarde-schilddak van de naastgelegen vroegere sigarenfabriek van de firma Baten en Koppens uit 1925-1926. Een perceel bouwland (akkerland) op de hoek van de Valkenswaardse Meerstraat (toen nog Verlengde Spoorstraat genoemd) en de Hanenberg, kwam in 1925 in het bezit van de Valkenswaardse firma "Baten en Koppens" van de sigarenfabrikant Willem Baten en de Leidse grossier Hendrikus C.J. Koppens. In hetzelfde jaar 1925 werd een hinderwetvergunning verkregen voor het oprichten van een sigarenfabriek en -drogerij, alsmede een bouwvergunning. De Valkenswaardse architect Antonius Peels (Valkenswaard, 1884 - aldaar, 1926) stond daarbij garant voor het ontwerp. Nog in 1925 werd gestart met de bouw van een woning en een sigarenfabriek aan de Meerstraat. Medefirmant Willem Baten betrok de woning aan Meerstraat 6 in 1926.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol in zijn functie als voormalig woonhuis, behorende bij de sigarenfabriek van de firma Baten. Het pand oogt volledig authentiek. De bewuste vormgeving van de mansardekap in de zijgevel is bijzonder. Er zijn verder geen storende elementen aangebracht.

Afbeelding: Het huis aan de Meerstraat 6 in Valkenswaard.

⁴⁷³ Cultuurhistorisch Bureau Hüsken en Zoon, 2025: Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek directeurswoning Meerstraat 6, Valkenswaard.

31.2 Boerderij

8.31.2.001 Kortgevelboerderij - Achterste Brug 14

Rijksmonument nr. 526771

Markant complex bestaande uit een voormalige kortgevelboerderij en een vrijstaande schuur, opgetrokken in ambachtelijk traditionele bouwtrant. Het complex is gesitueerd aan een kruising van (zand)wegen in de afgelegen buurtschap Achterste Brug. Rondom linden en hagen, het erf tussen boerderij en schuur is geplaveid. Het complex is in gebruik als woonboerderij met berging.

Het Historisch Genootschap Valkenswaard verstrekt de volgende informatie, - onder auspiciën van M. van Moolenbroek-Vogels -, over deze boerderij:

Volgens de overlevering zou dit pand, met wolfsdak (18^e eeuw), achtereenvolgens: Teutenhuis, herberg en boerderij geweest zijn. De achtkantige schoorsteen zou in de herbergperiode als herkenningpunt geweest zijn voor de halteplaats van o.a. de postkoets. Daar waar de paarden gewisseld konden worden. Het pand werd verbouwd tot woonhuis. In de voorgevel werden de muurankers en vlechtingen, die deels op vroegere vormen duiden, in tact gelaten. De ramen met kleine roedeversdelingen, de schuur onder het schilddak, de dwarsdeel, de mooie achterspanen werden allemaal bewaard. Oude lindebomen en een haag werden gespaard en geven dit pand een prachtige authentieke uitstraling net als de open en een gesloten schob op het erf.⁴⁷⁴

Abbeelding: Achterste Brug 14 met op de voorgrond de schob (Google streetview 2023).

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat de boerderij als volgt omschreven:

Kortgevelboerderij, opgetrokken in Ambachtelijk-traditionele bouwtrant en daterend uit de tweede helft van de 18^e eeuw. In de 19^e eeuw ingrijpend gewijzigd en uitgebreid tot langgevelboerderij. Circa 1980 verbouwd tot woonhuis. Aan de weg een vrijstaande schuur en enkele volwassen linden.

De boerderij onder afgewolfd zadeldak met gesmoorde muldenpannen op het wolfeinde boven het voormalig woongedeelte en overigens grijze betonpannen is op een rechthoekige plattegrond opgetrokken uit handvormbaksteen in kruisverband. De korte gevel met de hoofdingang is ouder dan de overige gevels en dateert nog uit 17^e eeuw. In het midden een groot venster met 20-ruits schuifraam en dubbele luiken. Erboven sporen van ontlastingsbogen van twee oudere vensters. Links daarnaast de vernieuwde voordeur. Uiterst links een klein 6-ruits raam. Uiterst rechts het opkamervenster met ontlastingsboog met strekken. Direct onder de wolfseinden links en rechts een luik in kozijn met overstekende onder- en bovenkalven. Vlechtingen met bouwsporen van verhoging van de kap. Lelieankers. Op de scheiding van het vroegere woongedeelte en het bedrijfs gedeelte een bijzondere, decoratief gemetselde schoorsteen met stervormige doorsnede op de nok.

⁴⁷⁴ Gemeente Valkenswaard – Monumentenregister – Valkenswaard 1993.

De lange rechtergevel heeft na een verbouwing in de 19^e eeuw waarbij het muurwerk geheel vernieuwd werd, het karakter van de voorgevel van een langgevelboerderij gekregen. Ter plaatse van het woongedeelte een venster met 20-ruits schuifraam en dubbele luiken, lekdorpel. Rechts een deur met 3-ruits bovenlicht. Ter hoogte van de voormalige stal vensters met 6-ruits ramen en dubbele luiken met lekdorpel. In een venster met 4-ruits raam veranderde staldeur. Dubbele deeldeuren, oorspronkelijk toegang gevend tot een dwarsdeel. Staaf- en X-vormige muurankers. Tijdens de restauratie zijn alle kozijnen, vensters, deuren en luiken vervangen.

De voormalige kortgevelboerderij uit 17^e eeuw, in de 19^e eeuw gewijzigd, is van algemeen belang. Ze heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een zich in de loop der eeuwen uitbreidende en verjongende kortgevelboerderij met vrijstaande schuur die de ontwikkeling naar een langgevelboerderij illustreert. De boerderij heeft architectuurhistorische waarde vanwege de in- en uitwendig gaaf behouden hoofdstructuur en het traditionele materiaalgebruik alsmede vanwege onderdelen van het interieur. De boerderij is van belang voor de bouwgeschiedenis vanwege de afleesbaarheid van de bouwsporen. Het pand heeft zeldzaamheidswaarde vanwege de ouderdom en de gemetselde schoorsteen met stervormige doorsnede. Samen met de bijbehorende vrijstaande schuur heeft de boerderij ensemblewaarde in de landelijke context van de buurtschap Achterste Brug. Het pand is straatbeeldbepalend.

Afbeelding: Boerderij Achterste Brug 14.

8.31.2.002 De Drij Koningen - Schafterdijk 40, Schaft

Rijksmonument nr. 41952

CHW. Nr.: KL112-000335

Gemeente Valkenswaard duidt deze boerderij aan als 'De Drij Koningen. Adriaan Alberti Verweijen (1763-1837) is een nakomeling van Adam én teut, getrouwd met Maria Catharina Melskens. Meerdere van hun veertien kinderen maken deel uit van een teutencompagnie. Acht maanden per jaar werken ze sedentair met een vaste vestiging in Den Haag, winkel en woonhuis, en in Voorburg. Met linnen en andere stoffen, van de vlasvelden en weverijen in Brugge en Gent, trekken ze door de Haagse regio. 's Winters zijn ze op de Schaft. De boerderij 'De Drij Koningen' – ook wel AVW naar Adriaan Verweijen - aan de Schafterdijk is een zichtbare herinnering aan deze teuten.⁴⁷⁵

'De Drij Koningen' is een boerderij van het Kempische langgeveltype uit 1745, welk jaartal ook in de voorgevel in verglaasde steen werd opgenomen, onder rieten wolfdak, met korfbogig getoogde ingang en met kruiskozijn. Bij de restauratie is de boerderij grotendeels herbouwd met behoud van

⁴⁷⁵ Tooten 2023, p. 90 e.v.

delen van het muurwerk. Op het terrein staat ook een gerestaureerde karschop met rieten schilddak en er staan enkele oudere lindebomen.

Het pand werd in 1966 op de Rijksmonumentenlijst geplaatst als woning. Het pand heeft een markante ligging aan de driehoekige plaatse. Bij de restauratie in 1976 was het pand grotendeels herbouwd met behoud van delen van het muurwerk.

Afbeelding: De Drij Koningen in Schaft (juli 2011)

8.31.2.003 Mgr. Smetsstraat 29, Dommelen

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000336

T-boerderij, bouwjaar: 19e eeuw, ca. 1910. T-boerderij bestaande uit een woonhuis en een bedrijfsgedeelte met dwarsdeel. Vermoedelijk betreft het een voormalige langevelboerderij waarvan het woongedeelte is vervangen door de huidige woning. Het is het geboortehuis van mgr. Smets naar wie ook de straat is genoemd. Het bedrijfsgedeelte is verlengd op dezelfde wijze als bij langevelboerderijen gebruikelijk. Binnen die verlenging, precies ter plaatse van de dwarsdeel is in de kap te zien dat hier een overstek was. Het pand vormt één van de dragers van de cultuurhistorische waarde van het voormalige gehucht 'De Hei'. Dat was de meest zuidelijke nederzetting van Dommelen aan de grens van de hei die vroeger van belang was in het agrarische eco-systeem.⁴⁷⁶

Aan de zuidgrens van het dorp Dommelen gelegen, uit ca. 1900 daterende T-boerderij met de voorgevel parallel aan de straat. Oorspronkelijke achtruits bovenlichten gewijzigd. In de zuidgevel van het bedrijfsgedeelte kleine wijzigingen in aantal ramen en deuren. T-boerderij bestaande uit eenlaags woonhuis onder zadeldak gedekt met kruispannen en eenlaags bedrijfsgedeelte. De gevels zijn opgetrokken in machinale en handvorm bakstenen. Het woonhuis heeft een symmetrische voorgevel waarin vijf vensterassen met centraal een paneeldeur met gedeeld bovenlicht in een ondiep portiek. Aan weerszijden van de deur en in de zuidgevel twee tweeruits schuifvensters met gedeeld bovenlicht en tegels in het boogveld. In de noordgevel drie drieruits schuifvensters. In beide zijgevels op de etage twee openslaande tweeruits vensters en een tandlijst. De vensters en deur hebben hardstenen dorpels en zijn geplaatst onder keperbogen met hardstenen geboortestenen. In speklagen en keperbogen gele verblendsteen. Het woonhuis heeft een gecementeerde plint. Het bedrijfsgedeelte op rechthoekige plattegrond heeft een gewolfd zadeldak met aan de noordzijde een ongelijke voet, dat deels wordt gedekt door kruispannen, deels door riet met op de voet oudhollandse pannen. In de deels gepleisterde zuidgevel getoogde zesruits metalen stalvensters, een opgeklampte deur met drieruits bovenlicht en een opgeklampte vleugeldeur met geheng waarvoor het zadeldak gedeeltelijk is opgewipt. In de noordgevel een deels beglaasde paneeldeur, een tweeruits openslaand venster en getoogde zesruits metalen stalvensters. De achtergevel is blind. In de voorgevel van het woonhuis en de zijgevels van het bedrijfsgedeelte steekankers. Bij het woonhuis snoeilinden, wilgen en een ligusterhaag.

Het pand is van belang als uitdrukking van een landschappelijke en typologische ontwikkeling; wegens de kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie; wegens de architectonische

⁴⁷⁶ Website gemeente Valkenswaard – oktober 2010.

gaafheid. In 2021 is het achterste deel van de boerderij gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Het voorste deel, het woonhuis, is gerestaureerd.

Afbeelding: T-boerderij aan de Mgr. Smetsstraat 59 (maart 2011)

8.31.2.004 Dorpsstraat 49 – Geboortehuis van Bisschop Kuijpers, Borkel

Gemeentelijk monument.

Voormalig MIP object. Op de CHW geclassificeerd als straatbeeldtyperend. CHW. Nr. KL112-000257. Een langgevelboerderij met dwarsdeel uit 1846 en einde 19^e eeuw die nu in gebruik is als woonhuis. Het is het geboortehuis van Mgr. Kuijpers die apostolisch vicaris van Suriname en de eerste bisschop van Paramaribo is geweest. De boerderij werd gebouwd in 1846 in opdracht van landbouwer A. Snellens. In 1877 ging het over in handen van landbouwer Th. Van Hout, die was van 1875 tot 1911 burgemeester van Borkel en Schaft. Via zijn schoonzoon kwam het pand in bezit van de familie Kuijpers.⁴⁷⁷

Het pand heeft een zadeldak met wolfseinde, geprofileerde gootlijst en luiken met een andlopermotief. Vermoedelijk is het schuurgedeelte later aangebouwd en is de linkerzijgevel rond 1975 vernieuwd. De recent gerestaureerde boerderij lijkt van buiten authentiek, binnen zijn concessies gedaan vanwege de behoefte aan modern comfort. Het pand staat aan het Mgr. Kuijpersplein in het centrum van Borkel.⁴⁷⁸

Het plein werd later geconstrueerd en vernoemd naar deze belangrijke zoon uit het dorp Borkel en Schaft. Begin jaren 2000 was in deze boerderij 'Galerie Louise' gehuisvest. De galerie was voornamelijk op het de schilderkunst geïntereerd. Thans (anno 2010) is het pand opnieuw als woonhuis in gebruik.⁴⁷⁹

Dit pand is een gaaf voorbeeld van een deftige langgevelboerderij, met motieven van het Kempense dorps huis. Deze boerderij verkeert in een vrij gave en nagenoeg authentieke staat. Aantasting van dit pand zou betekenen dat het beeldbepalend karakter van een boeiend onderdeel van het dorpsplein in Borkel en Schaft teniet zal worden gedaan.

⁴⁷⁷ Latjes, 1990.

⁴⁷⁸ Aaftink, 1990.

⁴⁷⁹ Van Moolenbroek-Vogels, 2006a.

Afbeelding: Dorpsstraat 49 in Borkel.

8.31.2.005 Dorpsstraat 112 Schaft – boerderij uit 1771

Rijksmonument nr. 36875.

CHW. Nr.: KL112-000255

Boerderij van het Kempisch langgeveltype op L-vormige plattegrond, onder rieten wolfdak met voet van pannen. Ramen met kleine roedenverdeling en luiken. Jaartalstenen 1771. Uitzonderlijk aan deze boerderij is de haaks op het achterhuis staande schuur. De boerderij werd in 1992 gerestaureerd. Met rondom drie linden.

Afbeelding: Boerderij aan de Dorpsstraat 112 (juli 2011).

8.31.2.006 Dorpsstraat 128/128a Schaft

Rijksmonument nr. 41951

Boerderij van het Kempische langgeveltype, onder rieten wolfdak met voet van pannen; kruiskozijnen met luiken. Jaarstenen 1778. De oorspronkelijke kruiskozijnen met luiken zijn vervangen door T-kozijnen.

Afbeelding: boerderij aan de Dorpsstraat 128 (mei 2010).

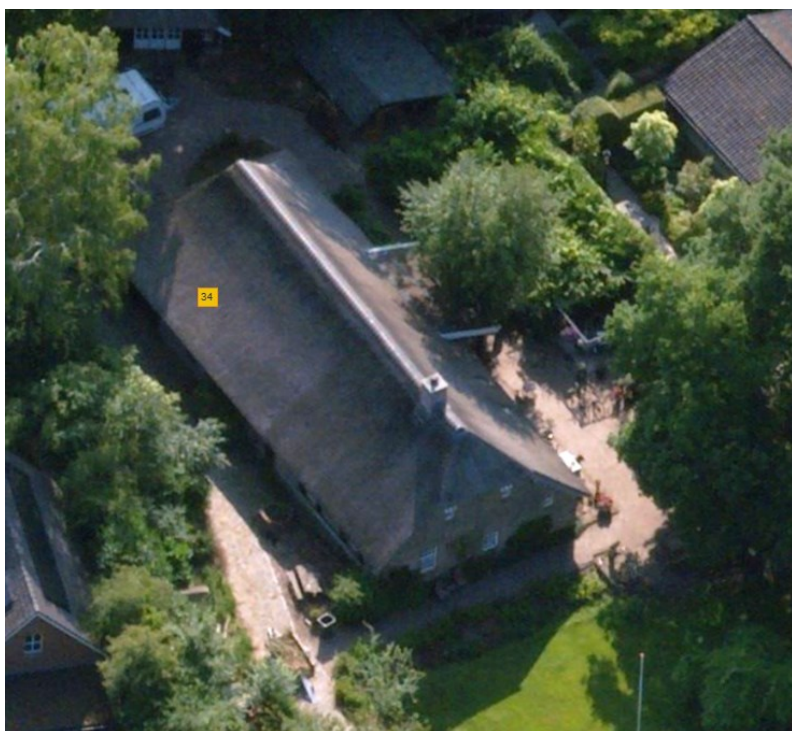
8.31.2.007 Boerderij Hovernierwei 18 Dommelen
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Boerderij aan Hovernierwei 18 in Dommelen.

8.31.2.008 Schafterdijk 28 Borkel en Schaft
Langgevelboerderij met dwarsdeel. Bouwjaar: Ca. 1905.
CHW. Nr.: KL112-000333
Bestaat niet meer.

8.31.2.009 Schafterdijk 34 Borkel en Schaft
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.
CHW. Nr.: KL112-000334
Langgevelboerderij. Bouwjaar: 1730

Afbeelding: Schafterdijk 34 vanuit de lucht (foto Street Smart by Cyclomedia 2025).

8.31.2.010 Dorpsstraat 85 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000261

Langgevelboerderij met dwarsdeel. Bouwjaar: 18e eeuw. Aan het bedrijfsgedeelte een schuur onder zadeldak (19e eeuw). Boomgaard, lindeboom en eik van circa 300 cm omtrek.

Afbeelding: Boerderij Dorpsstraat 85 in Borkel en Schaft.

8.31.2.011 Bruggerdijk 69 Borkel en Schaft

CHW. Nr.: KL112-000241

Langgevelboerderij. Bouwjaar: 18e eeuw.

Bestaat niet meer.

8.31.2.012 Hoeve 5 Valkenswaard

Kortgevelboerderij. Bouwjaar: 4e kwart 19e eeuw.

CHW. Nr.: KL112-000267

Haaks aangebouwd een schuur onder zadeldak. Bergschuur, eveneens onder zadeldak. Van belang wegens ligging.

Afbeelding: Boerderij Hoeve 5 in Valkenswaard.

8.31.2.013 Dorpsstraat 102-102a Borkel en Schaft

Langgevelboerderij. Bouwjaar: 18e eeuw.

CHW. Nr.: KL112-000254

Afbeelding: Boerderij Dorpsstraat 102-102a in Borkel en Schaft.

8.31.2.014 Bruggerdijk 74 Borkel en Schaft

Langgevelboerderij met dwarsdeel. Bouwjaar: 1e helft 19e eeuw

Cultuurhistorisch belang, van belang wegens ligging. CHW. Nr.: KL112-000240

Schuurtje onder zadeldak. Schuur en karschop onder schilddak. Houten gebint. Vier linden met een omtrek van circa 150 cm. Eik met een omtrek van 125 cm.

Bestaat allemaal niet meer.

Afbeelding: de inmiddels afgebroken boerderij aan de Bruggerdijk 74 in Borkel (ThuisinBrabant.nl)

8.31.2.015 Dorpsstraat 81 Borkel en Schaft

Langgevelboerderij met dwarsdeel. Bouwjaar: 18e eeuw

CHW. Nr.: KL112-000260

Bestaat niet meer.

8.31.2.016 Boerderij Mgr. Smetsstraat 15 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Boerderij aan Mgr. Smetsstraat 15 in Dommelen.

8.31.2.017 Luikerweg 84 Valkenswaard

Langgevelboerderij. Bouwjaar: 4e kwart 19e eeuw.

CHW. Nr.: KL112-000285

Bestaat niet meer.

8.31.2.018 Boerderij Past. Bolsiusstraat 10 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Boerderij aan de Past. Bolsiusstraat 10 in Dommelen.

8.31.2.019 Molenstraat 107 Valkenswaard

T-boerderij; Woonhuis .Bouwjaar: Ca. 1910.

CHW. Nr.: KL112-000319

Bestaat niet meer.

8.31.2.020 Dorpsstraat 22 Borkel en Schaft

Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000249

Woonboerderij, oorspronkelijk van het hallenhuistype, blijkt jaartal in de westgevel versteend in 1754. Volgens het kadaster was het pand in 1832 eigendom van de toenmalige burgemeester van de gemeente Borkel en Schaft, Jan Cox. In 1886 maakte het kadaster melding van een verbouwing, waarbij de oost- en zuidgevel vernieuwd werden. Het pand heeft een kern die teruggaat tot de vroege 17e of late 16e eeuw. Deze kern heeft sporen van hergebruik, mogelijk afkomstig van een 16e- of 15e eeuwse voorganger. Onder wolfdak, deels belegd met pannen, deels met riet. Deuren en vensters in traditionele vorm en kleuren en daterend van 1994, toen de huidige bewoner hier kwam wonen en het pand gerestaureerd heeft. Op het erf staan verder nog enkele schuren, stallen en forse bomen.

Dit complex is cultuurhistorisch waardevol vanwege het origineel bewaarde beeld van een langgevelboerderij met hoofdgebouw en bijgebouwen en de historische onderdelen die zich mogelijk nog aan de binnenzijde van het pand bevinden (bijvoorbeeld de kapconstructie). De boerderij heeft een traditionele uitstraling met houten deuren, vensters en luiken, geschilderd in de traditionele kleuren donkergroen, oker en wit. Hoewel vermoedelijk in latere periode vervangen, ogen de vensters met rodeverdeling eveneens traditioneel en historisch. De beide forse linden bij de voordeur zijn het behouden waard omdat ze het traditionele beeld bevestigen.

Afbeelding: Dorpsstraat 22 in Borkel en Schaft.

8.31.2.021 Zeelberg 38 Valkenswaard

Langgevelboerderij met dwarsdeel .Bouwjaar: 4e kwart 19e eeuw.

CHW. Nr.: KL112-000339

Bestaat niet meer.

8.31.2.022 Dorpsstraat 74, Borkel

Gemeentelijk monument

Voormalig MIP object. Op de CHW geclassificeerd als een pand met architectuurhistorisch belang, straatbeeldtyperend. CHW.nr: KL112-000253

Oorspronkelijk bezit van de teutenfamilie Heuvels uit Borkel en Schaft.⁴⁸⁰

De aan de zuidkant van - en evenwijdig aan de Dorpsstraat, nabij de oostelijke entree van Borkel, gelegen langgevelboerderij dateert uit het midden van de 19e eeuw. In 1972 en 1974 heeft de boerderij verbouwingen ondergaan waarbij de indeling van het woonhuis gewijzigd is en de stal- en deelruimten bij de woning zijn getrokken. Daarbij is de achtergevel geheel vernieuwd, deels verhoogd en anders ingedeeld. Als gevolg van de gevelverhoging is het onderste dakdeel enigszins geknikt. Juist boven deze knik is een dakkapel met lessenaarsdak geplaatst. Nog vóór de omschreven verbouwingen is in de rechter zijgevel een lichtvenster bijgeplaatst en een zesruiter vervangen door een afwijkend lichtvenster. De bescherming geldt vooral de oorspronkelijke massavorm met de voor- en zijgevels die het oorspronkelijk aanzien grotendeels hebben behouden. Derhalve wordt de achtergevel niet nader beschreven.

De eenlaagse langgevelboerderij heeft een met blauwe oud-Hollandse pannen gedekt zadeldak dat wordt opgesloten door de twee (enigszins boven het dakvlak doorgemetselde) tuitgevels. De voor- en zijgevels zijn opgetrokken in veldovensteen; zij zijn voorzien van schietankers en gemetseld in kruisverband. De voorgevel heeft zes assen met van rechts naar links twee zesruits vensters, een deur, een zesruitsvenster, een staldeur en een deeldeur. De vensters hebben vierruits schuiframen met gedeeld bovenlicht; zij zijn voorzien van luiken en geplaatst op houten waterdorpels. De deur heeft een bossing-paneelverdeling en is geplaatst onder een kalf en gedeeld bovenlicht. Het met duivejagers geprofileerde deurkozijn rust op hardstenen neuten met dito dorpel. De metselwerkontlastingen boven voornoemde gevelopeningen zijn uitgevoerd in rechte strekken. Onder een halfronde gemetselde ontlastingsboog bevindt zich een dubbele opgeklampte staldeur met een kleine vierkante lichtopening. De rechtgesloten deeldeuren bevinden zich onder een rechte koppenrollaag. De voorgevel begint met een gecementeerde plint en eindigt met een uitgemetselde strekse laag met muizentand waarboven een zinken mastgoot. Voor de volle gevellengte bevindt zich een stenen stoep. Na de bouwtijd is in de rechterzijgevel het oorspronkelijke zesruits venster vervangen door een verticaal in drieën gedeeld horizontaal gericht venster; daarboven is een vierruits draaivenster geplaatst. Rechts in deze gevel bevindt zich het opkamervenster, onderverdeeld in een

⁴⁸⁰ Tooten 2023, Canon van Valkenswaard, p. 90 e.v.

vierruits schuifraam met tweerruits bovenlicht; het geheel met houten waterdorpel en onder rechte strek; onder het opkamervenster een dichtgemetseld kelderraam en op zolderhoogte nog een klein vierruits venster onder rechte strek. De tuitgevel eindigt in boerenvlechtwerk dat is opgesloten tussen kleine schouders en een smalle hals. De linkerzijgevel heeft een gesloten karakter en eindigt als beschreven bij de rechterzijgevel.

De boerderij vormt samen met de boomgroepen en de voormalige burgemeesterswoning aan de overzijde vanuit het oosten een zeer fraaie toegang tot Borkel. Het pand is van belang wegens de architectonische gaafheid van belangrijke delen van het gebouw en als uitdrukking van een landschappelijke- en typologische ontwikkeling. Eveneens van betekenis wegens de beeldbepalende situering binnen het dorp en de historisch ruimtelijke relatie met het landschap nabij de rivier de Dommel.

Afbeelding: Dorpsstraat 74 in Borkel.

8.31.2.023 Keersop 32, Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

De in de zuid/oosthoek van de aansluiting Keersop met de Loonderweg gelegen langgevelboerderij is gebouwd in 1763. Het met de linkerzijgevel naar de Keersop gesitueerde pand heeft een aantal verbouwingen ondergaan. Bij de laatste bouwwerkzaamheden in 1985 is de indeling van het woongedeelte gewijzigd en is de oorspronkelijke stal/deel-ruimte bij de woning gevoegd; daarbij is de achtergevel geheel vernieuwd en gewijzigd ingedeeld. De getoogde gietijzeren stalramen van de boerderij zijn toen vervangen door gelijkvormige houten vensters; in de enigszins verlaagde halfronde staldeuropening in de voorgevel is een vast lichtvenster geplaatst. De bescherming geldt vooral de nog oorspronkelijke massavorm en de voor- en zijgevel(s) die het originele aanzien grotendeels behouden hebben. Derhalve wordt de achtergevel niet nader beschreven.

Het eenlaagse pand heeft een wolfdak met blauwe oud-Hollandse pannen gedekt en voorzien van een zinken mastgoot aan de lange gevel. De gevels zijn voorzien van rechte- en gekrulde schietankers en zijn opgetrokken van veldovensteen in kruisverband. De voorgevel eindigt met een muizentand; de kopgevels zijn voorzien van boerenvlechtwerk dat middels een cementen zoom op de dakbedekking aansluit. Rechts in de voorgevel bevindt zich een opgeklampte deur met gedeeld bovenlicht onder een koppenrollaag. De deur wordt aan beide zijden geflankeerd door een vierruits schuifvenster met gedeeld bovenlicht, geplaatst onder een dubbele koppenrollaag en op gecementeerde waterdorpels. Oude rollagen boven de met luiken uitgeruste vensters duiden er op dat de twee zesruiters oorspronkelijk wat hoger en breder zijn geweest. Verder naar links in de gevel op de plaats waar de oorspronkelijke staldeuren zich bevonden, een half rond, verticaal in drieën gedeeld, lichtvenster. Aan weerszijden van dit venster een houten getoogd zesruits venster op een gemetselde waterdorpel. De meest linkse as in de gevel wordt gevormd door een tot de muurplaat reikende dubbele rechtgesloten deeldeur. De gevel heeft over de volle lengte een cementen zoom. In

de rechtergevel is middels ingemetselde zwarte jaartal-stenen de bouwtijd vastgelegd. Nagenoeg centraal in de gevel bevindt zich een schuifvenster als in de voorgevel. Rechts daarvan het eenruits opkamervenster op een gemetselde waterdorpel. Daaronder het oorspronkelijke, zij het nu dichtgemetselde, kelderraam onder een strekse rol. Boven het schuifraam op zolderhoogte een venster identiek aan het opkamervenster. De linkerzijgevel heeft een gesloten karakter. Inwendig heeft het pand nog enkele originele spantconstructies en de enigszins gewijzigde rookschouw.

Het pand is van belang wegens de architectonische gaafheid van delen van het gebouw. In cultuurhistorisch opzicht heeft het object waarde als uitdrukking van een landschappelijktypologische ontwikkeling. Eveneens is het geheel van betekenis wegens de historisch ruimtelijke relatie met- en het beeldbepalend aanzien van het "Keersop"gebied.

Afbeelding: Boerderij Keersop 32 in Valkenswaard.

8.31.2.024 Bergstraat 72 Dommelen

Langgevelboerderij. Bouwjaar: Ca. 1880.
Bestaat niet meer.

8.31.2.025 Pastoor Bolsiusstraat 12 en 12a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.
Langgevelboerderij met dwarsdeel (middel 19e eeuw). Wolfsdak. Het schuurgedeelte is rond 1900 met één travee verlengd. Een staldeur opening is deels gedicht. Een gave langgevelboerderij met erf en beplanting.

Afbeelding: Boerderij op Pastoor Bolsiusstraat 12 en 12a in Dommelen.

8.31.2.026 Boerderij Schafterdijk 19 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

T-vormige langgevelboerderij uit 1927, gebouwd voor H. Smits. Buitenzijden kozijnen grijsblauw geschilderd. Binnenste delen wit. Bakstenen lekdorpels onder de vensters.

Deze boerderij is cultuurhistorisch waardevol omdat dit een goed voorbeeld is van een in 1927 nieuw gebouwde boerderij die nog de typische kenmerken uit de 19e eeuw bezit. De landelijke omgeving is hier duidelijk in de architectuur aanwezig. De verschijningsvorm van deze boerderij oogt volledig authentiek. De voordeur is van latere datum. Aan verschillende details is veel aandacht besteed. De trots van de eerste eigenaar wordt onderstreept door de grote lijst met inscriptie in de zijgevel.

Afbeelding: Schafterdijk 19.

8.31.2.027 Achterste Brug 16 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij. Bouwjaar: 1^e helft 19^e eeuw

Kempische langgevelboerderij onder wolfsdak met zijschild uit 1836, gerestaureerd in 1970. Achter de boerderij staat een bijgebouw, dat vermoedelijk als schop of schuur in gebruik was. Deze is gemoderniseerd en momenteel als bed and breakfast ingericht.

Deze boerderij draagt bij aan de fraaie ensemblewaarde, die door de aanwezigheid van de overige boerderijen in dit gehucht is ontstaan. Het geheel weerspiegelt de sfeer van eeuwen geleden.

Achter de boerderij staat een bijgebouw, dat vermoedelijk als schop of schuur in gebruik was. Deze is gemoderniseerd en momenteel als bed and breakfast ingericht. Het gebouwtje is opgetrokken in baksteen, en deels voorzien van houten planken. Rieten dak, gedeeltelijk aan de onderzijde met grijze holle pannen.

Deze boerderij is van belang vanwege zijn ligging in een volkomen agrarisch gehucht met de naam Achterste Brug. Het pand oogt nog zeer authentiek. Het bijgebouw is gerenoveerd. De boerderij is cultuurhistorisch van waarde omdat het onderdeel vormt van de agrarische ontwikkeling van de omgeving in de zeventiende tot de negentiende eeuw op deze plaats.

Het exterieur van de boerderij is nauwelijks gewijzigd.

Deze boerderij draagt bij aan de fraaie ensemblewaarde, die door de aanwezigheid van de overige boerderijen in dit gehucht is ontstaan. Het geheel weerspiegelt de sfeer van eeuwen geleden.

Afbeelding: Achterste Brug 16.

8.31.2.028 Dommelstraat 22 Dommelen
 Gemeentelijk CHW object met sterstatus.
 Langgevelboerderij. Bouwjaar: 1867.

Afbeelding: Boerderij Dommelstraat 22.

8.31.2.029 Keersop 30 Dommelen
 Langgevelboerderij.

8.31.2.030 Boerderij Grevenschutweg 15 Valkenswaard
 Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Wit geschilderde langgevelboerderij uit 1948 onder dak met schilden en wolfseind. Deze boerderijwoning is cultuurhistorisch van belang, omdat zij gelegen is in het buitengebied en passend is in de context van het landschap.

Afbeelding: Boerderij aan de Grevenschutweg 15 in Valkenswaard.

8.31.2.031 Molenstraat 204 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Kempische langgevelboerderij 'Hoeve Venbergen' met zadeldak uit ca. 1900. Smalle, snijdende dwarsvleugel met zadeldak aan achterzijde. Fors schuur-/stalgebouw met wolfsdak, naast de boerderij. Deze boerderij is cultuurhistorisch waardevol omdat dit een goed voorbeeld is van een langgevelboerderij in het landelijke gebied van Valkenswaard. De ensemblewaarde van de bebouwing in deze omgeving is bijzonder groot. Verder is deze boerderij mogelijk interessant, omdat het de opvolger van de bekende Postelse Hoeve zou kunnen zijn. Daarover bestaat nog geen duidelijkheid. De verschijningsvorm met zadeldak en wolfseinden is circa 1900 al lange tijd niet meer gebruikelijk. Wellicht wilde de eigenaar met deze wolfseinden een ouder karakter aan het uiterlijk van het gebouw geven.

Afbeelding: Langgevelboerderij Molenstraat 204.

8.31.2.032 Molenstraat 207 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

T-boerderij, bestaande uit een langwerpige boerderij onder zadeldak met wolfseind met daaraan vast een dwars staand eenlaags woonhuis met zadeldak uit ca. 1900. De voorbouw is qua breedte smaller dan het bedrijfsgedeelte erachter en vertoont enkele kenmerken van de Neo-renaïssancestijl. De boerderij is door begroeiing niet zichtbaar en kan daarom voorlopig niet beschreven worden. Wel is een wolfseind aan de achterzijde van de boerderij zichtbaar, hetgeen vaak duidt op een bouwperiode van vóór 1880.

Deze boerderij is cultuurhistorisch waardevol omdat dit een goed voorbeeld is van een gemoderniseerde langgevelboerderij in het landelijke gebied van Valkenswaard. Om het wooncomfort te verhogen is circa 1900 een volledig nieuw woonhuis tegen de bestaande boerderij gebouwd. Stijlkenmerken uit deze periode zijn ook veelvuldig te bespeuren. Op veel plaatsen in de landelijke gebieden is dit fenomeen te constateren (zie bijvoorbeeld Mgr. Smetsstraat 29 in Dommelen). De ensemblewaarde van de bebouwing in deze omgeving is bijzonder groot.

Afbeelding: Molenstraat 207.

8.31.2.033 Molenstraat 209 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags (gerenoveerd) woonhuis met L-vormige plattegrond, bestaande uit een vleugel met zadeldak waarin zich de voordeur bevindt, hierna te noemen de voorbouw. Daarachter een moderne vleugel met samengesteld dak (de achterbouw).

De architectuurwaarde van dit woonhuis is momenteel van weinig waarde, tenzij nog een relatief groot aantal relictten uit de oude boerderij bewaard gebleven zijn (Kelder, dakopbouw etc.).

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol omdat zij in een agrarisch gebied ligt, vlakbij de Venbergse Molen. Het huidige woonhuis heeft in het verleden zonder twijfel een agrarische functie gehad. De ensemblewaarde van de bebouwing in deze omgeving is bijzonder groot.

8.31.2.034 Zeelberg 35 Valkenswaard⁴⁸¹

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij. Bouwjaar: Ca. 1900. De huidige boerderij heeft in meerdere fasen grote wijzigingen ondergaan. Tegen de eindgevel was een eerste uitbreiding en tegen de achtergevel is een aanbouw onder een lessenaar dak. Nadien is ook tegen de eindgevel een aanbouw gemaakt. Tot de bijzondere details moet zeker de geveldelen van het woongedeelte gerekend worden. De plaats van de ramen en voordeur geven een duidelijk historisch beeld van de indeling achter de voordeur, zij het dat hier de gang vervangen is door een ruime entree. Het ten behoeve van de vloerverwarming vervangen van de granito keukenvloer is bijzonder waardevol. Ook de indeling van de woonkeuken met schouw tegelwerk en de deuren naar kelder en voormalige opkamer en slaapkamer geven een duidelijk tijdsbeeld. Daarnaast zijn ook de afmetingen van de boerderij en ligging van de schuur en garage cultuurhistorisch waardevolle gegevens.

Afbeelding: Langgevelboerderij aan de Zeelberg 35 in Valkenswaard.

⁴⁸¹ W. Beelen, 2023: Bouwhistorische verkenning met waardestelling. Zeelberg 35 Valkenswaard.

8.31.2.035 Zeelberg 41 Valkenswaard

Langgevelboerderij. Bouwjaar: 4^e kwart 19^e eeuw.

8.31.2.036 Bergstraat 22 Dommelen

Langgevelboerderij. Bouwjaar: 1664/1945.

Bestaat niet meer.

Afbeelding: De in 1983 gesloopte boerderij uit 1664 (foto uit 1953, bron Van Regteren Altena 1989).

8.31.2.037 Hoge Akkers 60 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Gerenoveerd woonhuis in een voormalige langgevelboerderij onder zadeldak uit 1876. Houten aanbouw onder lessenaarsdak aan linkerzijde. Grijs gepleisterde plint. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol, omdat het past in het agrarische gebied van Valkenswaard. Ofschoon hier ingrijpende verbouwingen hebben plaatsgevonden, is de sfeer gehandhaafd.

Afbeelding: Voormalige boerderij aan Hoge Akkers 60 in Valkenswaard.

8.31.2.038 Kerkakkers 1, Dommelen

Langgeveltype. Bouwjaar: Ca. 1850

Bestaat niet meer.

8.31.2.039 Korfvlechterswei 74

Langgeveltype. Bouwjaar: 1^e helft 19^e eeuw.

Bestaat niet meer.

8.31.2.040 Schafterdijk 36 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij 'Beukelaerhoeve'. Bouwjaar: 16^e eeuw/1982

Afbeelding: Schafterdijk 36 in Borkel en Schaft.

8.31.2.041 Boerderij Poterseind 7 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij met dwarsdeel (1904).

Mansardedak. Raamindeling gedeeltelijk ca. 1930 gewijzigd. Er tegenover op een driehoekig perceel een gewijzigde schob onder zadeldak met gebint. De zijwanden met riet bekleed.

Afbeelding: Boerderij aan Poterseind 7 in Borkel en Schaft.

8.31.2.042 Hoppenbrouwers 21 Valkenswaard⁴⁸²

Boerderij 18^e eeuw en ca. 1920, woonhuis vervangen door een woonhuis onder mansardedak.

Van west naar oost bestond de voormalige boerderij uit een bedrijfsgedeelte (bouwdeel A) van vrij hoge ouderdom en een woongedeelte (bouwdeel B) uit 1930. Dit laatste verkeerde grotendeels in oorspronkelijke staat. Aan de noordkant van bouwdeel A stond een aanbouw die in huidige gedaante uit de periode 1950-'60 dateert. Aan de zuidkant van bouwdeel B stond een aanbouw die in 1968 ontstond.

Is in 2017 afgebroken.

⁴⁸² Bureau Hüsken, 2013: Bouwhistorische waarneming Hoppenbrouwers 21 Valkenswaard; D. Zweers, 2014: Bouwhistorisch onderzoek Hoppenbrouwers 21 Valkenswaard.

Afbeelding: Hopperbrouwers 21 in 1981.

8.31.2.043 Molenstraat 203 en 203a Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags diepe kortgevelboerderij onder mansardedak, bestaande uit twee adressen, uit ca. 1925. Nummer 203 betreft de woning aan de straatzijde, nummer 203a betreft een adres met kantoor en sportfunctie aan de achterzijde. Rechts naast de boerderij bevinden zich nog restanten van een bijna compleet vergane, eeuwenoude boerderij. De familie Van Son-Jansen bouwde ter vervanging van dit oude gebouw in 1925 hun nieuwe boerderij. Enkele oude muurdelen, houten balken en staanders zijn naast de nieuwbouw nog aanwezig.

Deze boerderij is cultuurhistorisch waardevol omdat dit een goed voorbeeld is van een langgevelboerderij in het landelijke gebied van Valkenswaard. De verschijningsvorm met mansardedak komt uitsluitend in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw voor.

De ensemblewaarde van de bebouwing in deze omgeving is bijzonder groot.

Afbeelding: Kortgevelboerderij Molenstraat 203 en 203a.

8.31.2.044 Boerderij Dorpsstraat 130 Borkel en Schaft

Langgevelboerderij.

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Boerderij aan de Dorpsstraat 130 in Borkel en Schaft.

8.31.2.045 Achterste Brug 12 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij circa 1900 genaamd 'De Windhoek' uit ca. 1900.

Deze boerderij is van belang vanwege zijn ligging in een volkomen agrarisch gehucht met de naam Achterste Brug. Het pand oogt nog zeer authentiek. De boerderij is cultuurhistorisch van waarde omdat het onderdeel vormt van de agrarische ontwikkeling van de omgeving in de zeventiende tot de negentiende eeuw op deze plaats.

Het exterieur van de boerderij is nauwelijks gewijzigd. Het interieur is, vooral in het bedrijfs gedeelte, op veel plaatsen ingrijpend gewijzigd.

Deze boerderij draagt bij aan de fraaie ensemblewaarde, die door de aanwezigheid van de overige boerderijen in dit gehucht is ontstaan. Het geheel weerspiegelt de sfeer van eeuwen geleden.

Afbeelding: Achterste Brug 12

8.31.2.046 Achterste Brug 20 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij eerste helft 19^e eeuw, zadeldak.

Deze boerderij is van belang vanwege zijn ligging in een volkomen agrarisch gehucht met de naam Achterste Brug. Het pand oogt nog zeer authentiek. De boerderij is cultuurhistorisch van waarde omdat het onderdeel vormt van de agrarische ontwikkeling van de omgeving in de zeventiende tot de negentiende eeuw op deze plaats.

Het exterieur van de boerderij is nauwelijks gewijzigd. De dakpannen zijn in een latere gelegd, waarschijnlijk ter vervanging van een gedeeltelijk met riet en pannen belegd dak.

Deze boerderij draagt bij aan de fraaie ensemblewaarde, die door de aanwezigheid van de overige boerderijen in dit gehucht is ontstaan. Het geheel weerspiegelt de sfeer van eeuwen geleden.

Afbeelding: Boerderij Achterste Brug 20.

8.31.2.047 Buitenheide 4-4a Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij met karschop eerste helft 20^e eeuw. Recent geheel gerestaureerd.

Deze boerderijwoning is cultuurhistorisch van belang, omdat zij gelegen is in het buitengebied en passend is in de context van het landschap.

Qua architectuur oogt het pand als een boerderij, echter kijkend naar details, blijkt veel van de schoonheid en authenticiteit verloren.

Afbeelding: de boerderij op Buitenheide 4-4a.

8.31.2.048 Dorpsstraat 13 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij uit 1908 onder zadeldak met wolfseind. In de voortuin vijf leilinden.

Hoewel de boerderij vrij authentiek en traditioneel oogt, zijn diverse zaken bij nadere inspectie toch verstoord in de loop der jaren. Dit betreft onder meer het halve segmentboogvenster met -deur, de verstoring in het centrale metselwerk, het forse moderne en onesthetische venster rechts in de voorgevel en de tuindeuren in de rechterzijgevel.

Ondanks deze negatieve zaken, heeft het pand met de leilinden een positieve uitstraling in de omgeving.

Afbeelding: Boerderij aan de Dorpsstraat 13 in Borkel en Schaft.

8.31.2.049 Dorpsstraat 77 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij kort.

Afbeelding: Boerderij Dorpsstraat 77 in Borkel en Schaft.

8.31.2.050 Bergstraat 58 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij ca. 1910-1920

Zadeldak. Muurbeeindiging met metselverranding en bakgoot. Agrarisch gedeelte wordt niet meer als zodanig gebruikt.

Afbeelding: Boerderij Bergstraat 58.

8.31.2.051 Keersop 24 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij gebouwd of verbouwd in 1852; wolfsdak, jaartalankers, gerestaureerd in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw en gewijzigd; o.a. kozijnhoogte ingekort en dakkapel toegevoegd.

Langsdeelschuur tegen achterzijde van de boerderij opgebouwd in lichtrode baksteen. Zadeldak met wolfsenden, bedekt met grijze holle pannen. Lange achtergevel met deur en een viertal (zichtbare) vierruitsvensters met lekdorpels. Boven de deur en de vensters een halfsteense rollaag.

Rechterzijgevel (straatzijde) met één vierkantig venster en een deur met roedeverdeling.

Dit complex is cultuurhistorisch waardevol vanwege de goede herkenbaarheid als langgevelboerderij met een langsdeelschuur in een agrarische omgeving. Traditionele symboliek in de vorm van het gebruikte zandlopermotief. Hoewel verbouwingen hebben plaatsgevonden en alleen het uiterlijk is gezien, verwachten we dat een groot aantal elementen uit 1852 of mogelijk ouder zal stammen.

Afbeelding: Langgevelboerderij aan Keersop 24 in Dommelen.

8.31.2.052 Mgr. Smetsstraat 30 Dommelen

Langgevelboerderij uit de jaren 1930/1940, typische boerderij uit het interbellum. Agrarisch gedeelte wordt niet meer als zodanig gebruikt.

Gesloopt in 2019.

8.31.2.053 Dommelseweg 148 Valkenswaard.

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij ca. 1926-1927. Mansardekap. Houten aanbouw onder lessenaarsdak. Agrarisch gedeelte wordt niet meer als zodanig gebruikt. Deze twintigste-eeuwse langgevelboerderij is cultuurhistorisch waardevol vanwege de herkenbare indeling met houten poort en bakgoot in traditionele groene kleur, de onaantaste voorschilden van de mansardekap en de hoge authenticiteit van het geheel.

Afbeelding: Dommelseweg 148-150 in Valkenswaard.

8.31.2.054 Kromstraat 55-57 Valkenswaard.

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij onder mansardedak, gebouwd in de periode 1932-1935. Links het stalgedeelte, rechts het woonhuis. Rechts van de boerderij staat een monumentale boom die mogelijk dateert uit de bouwperiode van de boerderij.

Deze langgevelboerderij is cultuurhistorisch waardevol vanwege de originaliteit ervan. Nagenoeg alle onderdelen zijn authentiek, daterend uit de eerste helft van de jaren '30. De mansardekap is een vorm die exemplarisch is voor de bouwperiode. Ook de ligging van de boerderij in een landelijk gebied, maar slechts enkele honderden meters van het dorpscentrum, maken deze boerderij bijzonder. Monumentale boom in de tuin rechts van de boerderij.

Afbeelding: Kromstraat 55-57 in Valkenswaard.

8.31.2.055 Zeelberg 12 Valkenswaard

Keuterboerderijtje +/- 1900 originele staat.
Bestaat niet meer.

8.31.2.056 Zeelberg 60 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.
Langgevelboerderij 'Frankenhoeve' Zadeldak met leien.

Afbeelding: Boerderij aan de Zeelberg 60.

8.31.2.057 Zeelberg 72-72a Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij 19e eeuw. Agrarisch gedeelte wordt niet meer als zodanig gebruikt.

Afbeelding: Boerderij aan de Zeelberg 72.

8.31.2.058 Zeelberg 76 Valkenswaard

Langgevelboerderij uit de jaren 1930/1940, typische boerderij uit het interbellum. Bestaat niet meer.

8.31.2.059 Boerderij Zeelberg 33 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Boerderij Zeelberg 33.

8.31.2.060 Boerderij Zeelberg 33a Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Boerderij Zeelberg 33a.

8.31.2.061 Boerderij Zeelberg 56 Valkenswaard
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Afbeelding: Boerderij aan de Zeelberg 56.

8.31.2.062 Boerderij Dorpsstraat 89 Borkel en Schaft
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.
Langgevelboerderij.

Afbeelding: Boerderij Dorpsstraat 89 in Borkel en Schaft.

8.31.2.063 Boerderij Dorpsstraat 83 Borkel en Schaft
Gemeentelijk CHW object met sterstatus.
Langgevelboerderij.

Afbeelding: Boerderij Dorpsstraat 83 in Borkel en Schaft.

8.31.2.064 Boerderij Dorpsstraat 30 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Kempische langgevelboerderij met lange voorgevel aan de straat gelegen, onder zadeldak. Afhang met lessenaarsdak tegen rechterzijgevel. Klein volume met zadeldak achter de boerderij. Deze langgevelboerderij is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn herkenbare boerderijtype, de langgevelboerderij. De boerderij wordt niet verstoord door indifferente onderdelen, zoals dakkapellen en moderne vensters. De boerderij oogt vrij origineel. De beide forse platanen bij de voordeur bevestigen het traditionele beeld. Traditioneel zijn de gebruikte kleuren voor het houtwerk: donkergroen, oker en wit.

Afbeelding: Boerderij aan de Dorpsstraat 30 in Borkel en Schaft.

8.31.2.065 Boerderij Bergeijksedijk 26 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.

Langgevelboerderij uit 1928 onder zadeldak. Afhang onder lessenaarsdak tegen oostelijke zijgevel. Het oorspronkelijk plan, waarvoor op 17 maart 1928 bouwvergunning werd verleend, was echter geen langgevelboerderij. Wat nu de linkerzijgevel is was in het plan de voorgevel. Kennelijk was het de bedoeling deze gevel aan de straatzijde te positioneren waardoor de boerderij haaks op de weg zou komen te staan. De stal was ingericht als 'Hollandse grupstal' voor het houden van 12 koeien, een flink bedrijf voor zijn tijd dus. Vanaf 1900 stimuleerde de centrale overheid de veeverbetering door het aanstellen van zuivelconsulenten. Deze consulenten gingen zich op lokaal niveau bezighouden met de verdere ontwikkeling van de kwaliteit van de veehouderij. Daarbij valt te denken aan stalverbetering (van potstal naar grupstal) en de zindelijkheid van stal en dieren. Deze modernisering vinden we terug in het plan.

De boerderij is een gaaf en typerend voorbeeld van een heideontginningsboerderij en herinnert daarmee aan de ingrijpende veranderingen die het buitengebied in de eerste helft van de 20e eeuw heeft ondergaan. In zijn verschijningsvorm representeert de boerderij het begin van de overgang van het traditionele Kempische boerenbedrijf naar de moderne agrarische bedrijfsvoering. Typisch is ook de kleur van de toegepaste baksteen in een tamelijk felrode tint die hier in het grensgebied associaties oproept met het beeld van het bouwen in België. De toepassing van een zadeldak is enigszins afwijkend van de 'standaard' uit de eerste decennia van de 20e eeuw waarbij vaak werd gekozen voor een franse kap. Met uitzondering van de twee stalvensters in het centrale deel van de voorgevel, de voordeur van het woongedeelte en de stalen schuurdeuren oogt de hele boerderij authentiek.

Afbeelding: Boerderij aan de Bergeijksedijk 26 in Valkenswaard.

8.31.2.066 Boerderij Waalreseweg 136 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij onder mansardedak, gebouwd in 1924-1925. Vóór de boerderij staat een vijftal relatief lage bomen, die duidelijk bij de boerderij horen.

Deze langgevelboerderij is cultuurhistorisch waardevol vanwege de originaliteit ervan. Veel onderdelen zijn authentiek, daterend uit de het midden van de jaren '20. Deze boerderij is door zijn traditionele schildering van kozijnen en deuren (donkergroen, wit en okergeel) een goed voorbeeld van een langgevelboerderij uit het begin van de twintigste eeuw. De gevel aan de straatzijde is niet aangepast aan de moderne gebruiker.

Afbeelding: Boerderij aan de Waalreseweg 136 Valkenswaard.

8.31.2.067 Boerderij Dorpsstraat 15 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij uit 1911 onder wolfdak. Afhang onder lessenaarsdak tegen noordwestelijke zijgevel. Deze eenvoudige boerderij is een voorbeeld voor de traditionele agrarische bebouwing rond 1900. Er is, met uitzondering van de vensters in het woongedeelte, qua uiterlijk niet veel gewijzigd in de loop der jaren. Door de eenvoudige uitstraling komt het pand echter niet in aanmerking voor een monumentale status.

Afbeelding: Boerderij aan de Dorpsstraat 15 in Borkel en Schaft.

8.31.2.068 Boerderij Dorpsstraat 18 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij onder zadeldak met wolfseind uit ca. 1900. Afhang onder lessenaarsdak tegen westelijke achtergevel. Links van de boerderij een vrijstaande schuur onder zadeldak.

Op het eerste oog ziet deze boerderij er vrij authentiek en traditioneel uit. Toch scoort de authenticiteit niet extreem hoog vanwege een grotendeels herbouwde voorgevel. Daarbij zijn naast het baksteenwerk ook de gevelopeningen vernieuwd en gemoderniseerd, hoewel het traditionele karakter gehandhaafd is.

Afbeelding: Boerderij aan de Dorpsstraat 18 in Borkel en Schaft.

8.31.2.069 Boerderij Hoeverdijk 94 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevel-wederopbouwboerderij onder wolfdak uit 1949.

Deze wederopbouwboerderij staat in een landelijke omgeving waar in de oorlogsjaren veel schade is aangericht. Het resultaat daarvan zijn enkele wederopbouwboerderijen van ca. 1950. Deze boerderij lijkt de oudste te zijn van het ensemble in de Voorste Brug.

De boerderij is sinds 1949 niet zichtbaar gewijzigd.

Afbeelding: Boerderij aan de Hoeverdijk 94 in Borkel en Schaft.

8.31.2.070 Leenderweg 219 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags woonhuis met agrarische kenmerken onder zadeldak met wolfseind. Eenlaagse houten aanbouwen onder schilddak en zadeldak tegen linkerachtergevel. Alle vensters ogen 18e-/19e-eeuw, maar zijn vermoedelijk historiserend en recent aangebracht.

De vorm van de boerderij is 19de eeuws en het beeld past volledig in de agrarische omgeving. Wij vermoeden echter dat de boerderij pas op het einde van de 20ste eeuw nieuw gebouwd is, evenals zijn buurman, die uit 1977 stamt. Een eenvoudig bouwhistorisch onderzoek zou hier uitkomst kunnen bieden. Afgaande op de vorm en het uiterlijk van de boerderij adviseren wij het pand aan te merken als cultuurhistorisch waardevol.

Afbeelding: Leenderweg 219 in Valkenswaard.

8.31.2.071 Reisvennestraat 31 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000332

Langgevelboerderij onder zadeldak uit 1901. Eenlaagse afdak onder lessenaarsdak rechts tegen het pand. Gepleisterde opbergkist met lessenaarsdak rechts tegen het pand.

Dit pand is cultuurhistorisch van belang vanwege de vormgeving van dit type keuterboerderij (eenlaags met een bedrijfs-/stalgedeelte). Zij zijn aan de rand van het toenmalige dorp gebouwd in de periode dat het woongebied van Valkenswaard werd vergroot. Het pand heeft zijn authentieke uitstraling (zoals hekwerkjes en levensboom) volledig behouden.

Afbeelding: Boerderij aan de Reisvennestraat 31.

31.3 Villa

8.31.3.001 Huize Robijnenhof Leenderweg 1 Valkenswaard

Rijksmonument nr. 518660.

CHW. Nr.: KL112-000277

Het Historisch Genootschap Valkenswaard verstrekt de volgende informatie, - onder auspiciën van M. van Moolenbroek-Vogels -, over deze villa:

Hoek Leenderweg (toen Stationstraat) en Karel Mollenstraat zuid (toen Fabriekstraat) werd anno 1900 een tweelaags Art-Nouveau-villa als doktershuis met praktijkruimte gebouwd. De architect G. de Groot was sterk beïnvloed door de Amsterdamse architect Berlage. De ver overstekende gootlijst, de balustrade, de rondboogopeningen en nog veel meer details getuigen daarvan. Consequent werd de eenmaal gekozen bouwstijl zowel binnen als buiten doorgetrokken. Ondanks alle tierlantijnen straalde het gebouw de rust en balans uit die zo eigen zijn aan de Art-Nouveau stijl. Deze robuuste villa was het eerste 'moderne' huis in Valkenswaard. De bouwheer dokter Dagevorst verkocht het pand in 1950 aan zijn collega dokter Woerdeman, na hem hield dokter Van Os hier praktijk. In 1979 werd het pand vrijwel zonder verbouwingen in gebruik genomen als notariaat. Alleen de bijpassende Art-nouveau tuin heeft, ondanks de laatste poging toch heel wat moeten inleveren van zijn oude glorie en werd gedeeltelijk aangepast om personeel en gasten comfortabel dichtbij parkeerruimte te gunnen.⁴⁸³

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven::

Op de samenkomst van de Leenderweg, Markt en Karel Mollenstraat liet gemeentelijk geneesheer dr. B.W.F. Dagevos in 1900 de villa Robijnenhof bouwen, een woning annex praktijk. Het pand, dat tot 1980 dienst deed als dokterswoning, werd ontworpen door de Haagse architect G. de Groot. Hij had zich laten inspireren door de Villa Henny van H.P. Berlage aan de Scheveningseweg in Den Haag uit 1898. Villa Robijnenhof draagt Berlagiaanse kenmerken en Jugendstilornament. Het voormalige koetshuis is aan de westzijde een weinig ingekort en daarbij voorzien van een nieuwe muur met drie lichten.

Het geheel vrijstaande, een- en tweelaags pand heeft een onregelmatige vierkante plattegrond. Vertrekken en balkons zijn alle gegroepeerd rondom een centraal gelegen, dominante hal met vide onder lichtkap op het platte dak. De gevels zijn opgetrokken uit machinale baksteen met op enkele plaatsen baksteendecoratie. De deels gekoppelde vensters hebben alle een geprofileerde hardstenen dorpel en latei onder segmentboog en, mits anders vermeld, in de bovenlichten een glas-in-loodvulling. Het samengestelde dak bestaat uit een afgeknot schilddak met balustrade, platte daken en al dan niet gewolfde zadeldaken met ongelijke voet die worden gedekt door tuile-du-nord pannen en

⁴⁸³ Woerdeman, 1993.

windveerpannen. De daken hebben bakgoten op geprofileerde klossen en dragen pironen.

De voorgevel met middenrisaliet is nagenoeg symmetrisch met op de begane grond links van de risaliet een grotendeels beglaasde (vernieuwde) houten erker op bakstenen basement onder samengesteld lessenaarsdak gedekt met tuile-du-nordpannen. Aan de voorzijde hiervan beglaasde vleugeldeuren en hardstenen traptreden. Rechts van de risaliet drie gekoppelde drie- ruits schuifvensters. In de risaliet drie gekoppelde vensters met twee- en drieruits bovenlichten. Op de etage zes T-vensters met drieruits bovenlicht. In de risaliet boven deze vensters het geschilderde opschrift Huize Robijnenhof en een openslaand venster met Frans balkon, geflankeerd door twee smalle openslaande vensters. De risaliet wordt bekroond door een opengewerkte balustrade tussen hoekpijlers. Op het schilddak twee dakkapellen met openslaande vensters onder lessenaardak, gedekt met tuile-du-nord- en windveerpannen.

Afbeelding: Villa Robijnenhof⁴⁸⁴

Het pand wordt aan de westzijde beheerst door een torenvormig uitgebouwd trappenhuis. Op de begane grond twee openslaande vensters, daarboven vier vensters, alle in paren gekoppeld en geheel met Jugendstil glas-in-lood-vulling. Aan de straatzijde de ingangspartij, bestaande uit een diep, door rondbogen ondersteund, uitgebouwd portiek met bakstenen borstwering afgedekt met hardstenen platen. In het portiek een graatgewelf van gele verblendsteen en hardstenen vloer. Een trap met hardstenen treden voert naar een art-déco paneeldeur met klein deurrooster. Het trappenhuis wordt bekroond door een met rondbogen ondersteunde loggia met identieke borstwering en vlakke zoldering. Links van het trappenhuis, op dezelfde rooilijn, een eenlaags aanbouw met samengesteld venster: onder een hardstenen, aan de onderzijde getoogde latei een metalen luik en openslaand venster waarboven twee schuifvensters met gedeeld bovenlicht. Deze eenlaags aanbouw wordt, evenals die aan de oostgevel, gedekt met een plat dak en gemetselde balustrade met hardstenen afdeklijst. Rechts van de risaliet op de etage een openslaand venster, een uitgemetselde schoorsteen en, op de begane grond en de etage, een schuifvenster met gedeeld bovenlicht. De oostgevel heeft rechts een licht risaliserend, deels tweelaags gedeelte met op de begane grond een deels beglaasde paneeldeur met drieruits bovenlicht waarboven een tweelingvenster met openslaande vensters. In het eenlaags deel een schuifvenster met drieruits bovenlicht, geflankeerd door tweeruits schuifvensters. Rechts daarvan een deels beglaasde paneeldeur. Links van de risaliet op begane grond en etage een schuifvenster met gedeeld bovenlicht en een uitgemetselde schoorsteen.

⁴⁸⁴ Brabant Collectie, Databank Topografisch-Historische Atlas

Afbeelding: Huize Robijnenhof in Valkenswaard (maart 2011)

In de tuin een rode beuk en paardekastanje. De tuin wordt aan de voorzijde en gedeeltelijk aan de zijkant omgeven door een smeedijzeren hek op bakstenen sokkel met ezelsrug en hardstenen stootstenen bij de ingang.

De villa met koetshuis en tuin is van algemeen belang. Het pand heeft cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de stichting van woningen voor de lokale elite in het bestaande, traditionele dorpsbeeld, het is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de villa rond 1900. Het object is van architectuurhistorisch belang door de bijzondere stijl en oorspronkelijke detaillering, waarbij motieven uit het voor de tijd vernieuwende werk van H.P. Berlage worden geciteerd en gebruikt als statusverhogende motieven en tevens als voorbeeld van het oeuvre van de architect De Groot. Het huis is van belang vanwege de architectonische gaafheid van het ex- en interieur. Het is van belang vanwege de architectuurhistorische, bouwtechnische en typologische zeldzaamheid.

8.31.3.002 Villa Bergstraat 52 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Na de benoeming tot burgemeester-secretaris van Dommelen liet C.M. Ploegmakers in 1913 een woonhuis bouwen in de kom van het dorp aan de noordzijde van de huidige Bergstraat. Het ontwerpen van het "landhuis" werd opgedragen aan P. van de Velden uit Geldrop. Het tweelaagse woonhuis heeft een onregelmatige rechthoekige plattegrond onder een samengestelde kapvorm. Na het mede oprichten van de Boerenleenbank in Dommelen in januari 1914 werd Ploegmakers de eerste kassier van de bank waarvoor hij zondags na de Hoogmis "bij thuis zijn" zitting hield. Na de samenvoeging van Dommelen bij Valkenswaard in 1934 en het daarmee verband houdende eervol ontslag als burgemeester-secretaris bleef Ploegmakers zijn kassiersfunctie in dit pand vervullen tot zijn overlijden in 1950. In het begin van de vijftiger jaren is het pand gekocht door R. Smeets, kunstenaar en directeur van de Eindhovense academie voor Industriële vormgeving. In 1963 bouwde Smeets tegen de westzijde van zijn woning een atelier/werkruimte. Een van zijn vele werken als kunstenaar bestaat uit een muurbeschildering die hij in 1971 heeft aangebracht tegen de gesloten straatgevel van het atelier.

Het object is van architectuurhistorisch belang wegens de esthetische kwaliteiten van het ontwerp en vanwege de plaats binnen het oeuvre van de architect. Het pand vormt daarnaast een essentieel

onderdeel van een aantal beeldbepalende panden in de omgeving. Eveneens van cultuurhistorische waarde als uitdrukking van een sociaal-economische en bestuurlijke ontwikkeling van het dorp.

Afbeelding: Villa Bergstraat 52 in Dommelen.

8.31.3.003 Villa Luikerweg 54 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000283

Vrijstaande tweelaagse dorpsvilla onder samengesteld dak met topgevels in de voorgevel en rechterzijgevel. Gebouwd in 1920-1921 voor schoenfabrikant H. van den Besselaar uit Almelo. Architect: A. Bogers. In 1968 ging het pand door vererving over in de handen van G. van Hapert-van den Besselaar, dochter van de bouwheer.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn authenticiteit en versiering in de vorm van de serre, de glas-in-lood bovenramen en de kleine baksteenversieringen. Het pand is een goed voorbeeld van een rijke villa uit het begin van de jaren '20.

Afbeelding: Dorpsvilla aan de Luikerweg 54.

8.31.3.004 Bakkerstraat 4 Valkenswaard

Gemeentelijk monument.
CHW. Nr.: KL112-000218

Tweelaagse asymmetrische stadsvilla onder samengesteld dak uit 1905. Gebouwd in een nostalgische stijl. Deze stadsvilla is architectuurhistorisch waardevol vanwege de vroege en zeer rijke en gevarieerde (baksteen)architectuur. Het pand oogt (aan de buitenzijde) volledig authentiek. Het pand is cultuurhistorisch van belang vanwege de uitstraling die het had wegens de bewoning door vermogende (fabrikanten)families in Valkenswaard in het begin van de twintigste eeuw. Het laat zien dat in Valkenswaard in de vroege 20e eeuw al een redelijk welvarende klasse bestond.

Afbeelding: Villa aan de Bakkerstraat 4 in Valkenswaard.

8.31.3.005 Hofstraat 2/Bakkerstraat 1 Valkenswaard

Gemeentelijk monument

Voormalig MIP object. CHW.nr.: KL112-000221

In 1936 werd aan de Hofstraat hoek Bakkerstraat, in opdracht van huisarts A. van Rooy, villa "DEN HOEK" gebouwd. Dit woonhuis annex praktijkruimte kwam tot stand onder architectuur van de Valkenswaardse architect Jos Renders. Met onder meer zijn typerende hoekoplossing is het, nu als dubbel woonhuis in gebruik zijnde pand, een gaaf voorbeeld van een villa die Amsterdamse-schoolmotieven en traditionele bouwvormen vermengt.

De hoofdvorm van de in rode baksteen opgetrokken villa is tweelaags met een L-vormig schilddak. Het risaliserende voormalig praktijkgedeelte aan de Bakkerstraat heeft, evenals de tijdens de bouwtijd ontwikkelde uitbouw langs de Hofstraat, een zadeldakafdekking. Zowel het schilddak als de zadeldaken overkragen de gevels middels gootklossen, gordingeinden, geprofileerde gootlijsten en -windveren. De dakbedekking bestaat uit blauwgesmoorde verbeterde Hollandse pannen. De eenlaagse aanbouw aan de achterzijde is afgedekt met een plat dak. De voordeurkozijnen van het omschreven pand zijn in hout uitgevoerd, de raamkozijnen zijn samengesteld van stalen profielen. De risaliserende westgevel aan de Bakkerstraat bevat op de begane grond de vroegere praktijkentree en een erker. De verdieping heeft twee vleugelramen terwijl de in boerenvlechtwerk gemetselde topgevel een zolderraam bevat.

De met ijzerbeslag voorziene entree deur wordt geflankeerd door twee smalle gekoppelde vensters. Het deurkozijn vormt de achterwand van een portiek waarvan de zijwanden worden gevormd door segmentvormig metselwerk. Het portiek wordt naar boven toe beëindigd met een segmentvormige horizontale betonnen luifelplaat. Centraal boven de luifel wordt het deurkozijn "verlengd" met een

houten segmentboog met vulling van glas in lood.

Het erkerkozijn bestaat uit een driedeling middels een recht middendeel zonder roeden en twee schuin naar de gevel geplaatste zijlichten met roedeverdeling. De erkerafdekking bestaat uit een betonnen plaat ter hoogte van de entreeluifel. De twee vensters op etagehoogte hebben geen roedeverdeling. Het enigszins terugliggende deel van de westgevel heeft zowel beganegronds als op de verdieping een driedelig venster bestaande uit een eenruits middendeel en twee, van roede indeling voorziene, zijlichten. Centraal boven de twee gevelkozijnen bevindt zich op het schilddak een plat afgedekte houten dakkapel waarvan de kozijnindeling is uitgevoerd overeenkomstig de eronder aanwezige vensters. De hoekoplossing tussen de westgevel en de aan de Hofstraat gelegen noordgevel wordt gevormd door een half-cirkelvormige erker met balkon en luifel. De erkerwand bestaat uit zeven als cirkelkoorden geplaatste stalen kozijndelen met roedeverdeling op een cirkelvormige gemetselde borstwering waarvóór een gemetselde bloembak is aangebracht. De opengewerkte gemetselde balkonmuur heeft een 40 cm. grotere cirkelstraal dan de erker en draagt op een betonnen plaat die op haar beurt steun vindt op twee buiten de erker geplaatste ronde kolommen van beton.

Tegen de balkonmuur is van smeedijzeren letters de villa-naam DEN HOEK aangebracht. De in de bouwtijd vervaardigde luifel bestaat uit een betonnen plaat met randbalk waarop een opengewerkte muur is gemetseld; het geheel rust weer op twee ronde betonnen kolommen die centraal geplaatst zijn boven de begane grond kolommen.

De toegang naar het balkon bestaat uit twee van glas in lood voorziene vleugeldeuren.

De aan de Hofstraat gelegen noordgevel bevat de hoofdtoegang van de woning die in principe dezelfde vormgeving heeft als de praktijkang doch groter en qua detaillering rijker is uitgevoerd. De voordeur is als paneeldeur gedetailleerd met een glas in lood raam en wordt geflankeerd door twee smalle verticale kozijnstroken waarin eveneens glas in lood is geplaatst. Elk van de twee portiekwanden is segmentvormig, bestaande uit een kozijn dat drie als cirkelkoorden geplaatste kozijndelen met roedeverdeling bevat. De bovenafsluiting van het portiek wordt gevormd door een horizontale, aan twee smeedijzeren trekstangen opgehangen, luifel die segmentvorming buiten het gevelvlak uitsteekt. Het boven de luifel verlengde voordeurkozijn is segmentvorming en bezet met glas in lood. Centraal boven de entree is een rond tuimelvenster geplaatst met een glas in lood-bezetting. Tussen het ronde raam en het balkon bevindt zich een vleugelraam met roedeverdeling. Aan de andere zijde van de entree-as bevindt zich zowel op de begane grond als op de verdieping een driedelig venster bestaande uit een eenruits middendeel en twee van een roede-indeling voorziene zijramen. De zijramen van het venster op de begane grond zijn enigszins naar binnen geknikt. Op het schilddak is een tweedelige plat afgedekte dakkapel geplaatst.

De oostgevel heeft een enkeleurs rondboog-achtergang. De oorspronkelijke in deze gevel geplaatste dubbele terrasdeuren zijn vervangen door een eigentijds keukenkozijn. Ook de oorspronkelijke twee vensters in de tegen de achtergevel aangebouwde bijbouw zijn vervangen door kozijnen met eigentijdse materialen en indeling. De gevel van de bijbouw is als borstwering boven het platte dak doorgemetseld.

De verdieping heeft een slaapkamerraam met verticale as en rondboog bezet met glas in lood en blank glas. Op zolderhoogte heeft de in boerenvlechtwerk gemetselde topgevel een met roedeverdeling voorzien venstertje. Boven het plat dak van de aanbouw bevindt zich in de hoofdbouwgevel een groep van drie vensters; een breed geflankeerd door twee smalle vensters.

Het pand is van belang wegens de architectuur en gaafheid van zowel exterieur als interieur, wegens de relatie met de visuele gaafheid van de omgeving en de sociale ontwikkeling van het dorp.

Afbeelding: Villa Den Hoek op Hofstraat 2/Bakkerstraat 1.

8.31.3.006 Markt 5, Valkenswaard

Gemeentelijk monument

De aan de zuidzijde van de zogeheten "kleine Markt" (hoek Bakkerstraat) gelegen villa werd in 1917 gebouwd door J. Heesterbeek, stichter van de hofnar-sigarenfabriek. De eenlaagse aanbouw tegen de westgevel van het vroegere woonhuis is gebouwd in 1921. Na de dood van de hofnar-grondlegger kwam de vroeger geheten "Villa Antonet" in handen van sigarenfabrikant P. Gijrath. Sinds 1968 heeft het pand diverse bestemmingen gekregen.

Dit pand uit 1917, op zich niet zo bijzonder maar verbonden met een aardige anekdote. De bouwheer Kope (Jacob) Heesterbeek was ooit knecht bij de sigarenfabriek van de gebroeders Van Best. De samenwerking eindigde na veel ergernis in onmin. Toen hij opstapte riep Heesterbeek: *'wocht maar af, ooit kom ik net zo mooi te wonen als jij maar dan met een nog veel skonder voordeur als jij'*. En hier staat het dan: het woonhuis van de eerste directeur van de Hofnar sigarenfabriek *'met een voordeur die veel mooier is dan...'*. Later werd het huis verbouwd tot kantoor toen werd het tegeltableau met de onder een dikke laag latexverf rigoureuus weggepoetste naam: *'villa Antoinette'* ⁴⁸⁵

Het tweelaagse pand op onregelmatige rechthoekige plattegrond met een enkele hoekafschuining is afgedekt met een zadeldak evenwijdig aan de Bakkerstraat en een haaks daarop staand schilddak met gelijke nok en dakvoet. Het samengestelde dak overkraagt de gevels middels gootklossen, gordingeinden, geprofileerde gootlijsten en windveren. De gevels met raamdorpels zijn van baksteen en later wit geverfd. De daken zijn belegd met rode tuile-du-Nordpannen; op het schilddak nog een oorspronkelijke piron.

Het aan de achterzijde gesitueerde trappenhuis is afgedekt met een plat dak. De bovenlichten van de vensters hadden oorspronkelijk een verticale roedeverdeling met glas in lood-vullingen die nergens bewaard zijn gebleven. Het risaliserende linker deel van de asymmetrische noordgevel heeft twee vensterassen met zowel op de begane grond als verdieping een schuifvenster met bovenlicht, een segmentboogontlasting en boogvulling van metselwerk.

De topgevel heeft een rechthoekige vakwerkindeling waarin opgenomen drie ramen; de overige vullingen zijn van gestuct metselwerk. In het terugliggende deel van de voorgevel is aansluitend aan de risaliet de hoofdtoegang bestaande uit een portiek met rondboog waarachter een samengesteld voordeurkozijn met zij- en bovenlichten.

Centraal boven de toegang bevindt zich een betegeld naampplateau waarboven drie smalle vensters van gelijke vorm en grootte met rondboogbeëindiging. In het resterende deel van de gevel zijn symmetrisch boven elkaar twee samengestelde kozijnen geplaatst met ongetoogde strekken. Het venster op de begane grond heeft twee schuiframen met bovenlichten; het kozijn op de verdieping heeft een glasdeur alsmede zij- en bovenlichten.

De glasdeur geeft toegang tot een houten balkon ondersteund door twee houten schoren die op geprofileerde hardstenen kraagstenen rusten; het balkonhek is van smeedijzer. De overgang van noordnaar westgevel wordt vorm gegeven door een hoekafschuining waarin zich twee boven elkaar geplaatste vensters bevinden met schuif- en bovenramen, segmentboog en boogveld. Op het dak

⁴⁸⁵ Latjes, 1982.

bevindt zich een dakkapel met zadeldak, twee vleugelramen en betimmerde topgevel. In de oostgevel aan de Bakkerstraat is op de begane grond een gemetselde erker gebouwd met afgeschuinde hoeken en een licht hellend dak van zink; in elk van de drie erkervlakken is een raam met rechte strek geplaatst. Naast de erker bevat de hoofdbouw een samengesteld kozijn onder rechte strek. Op etagehoogte heeft de gevel twee T-vensters en een smaller kozijn, allen onder getoogde strek en boogveld. De aanbouw heeft een T-venster alsmede een smaller kozijn, beiden onder rechte strek. De ramen in de oostgevel zijn deels draaibaar respectievelijk schuifbaar of vast. De zuidgevel van de villa heeft diversiteit van gevelopeningen bestaande uit een tiental al dan niet samengestelde kozijnen onder rechte strekken. De westgevel heeft geen gevelopeningen. De erfafscheiding met de openbare weg bestaat uit een ijzeren hek dat is geplaatst op een laag, met een ezelsrug afgedekt, muurtje. De hoofdstructuur en afwerking van het interieur is grotendeels behouden w.o. een centrale hal met rechte houten steektrappen, gestucte plafonds met profiellijsten, tochtportaaldeuren en zijlichten van gefigureerd glas, betegelde halvloer van klein formaat gebakken tegels in zwart en wit.

Het pand is architectuur-historisch van belang wegens de esthetische kwaliteit en van cultuurhistorische waarde als uitdrukking van sociaal-economische ontwikkelingen van een plaats. Het object vormt een essentieel deel van een groter, cultuurhistorisch belangrijk deel van het dorp dat structureel, architectonisch en visueel gaaf is gebleven.

Afbeelding: Markt 5 in Valkenswaard (juni 2011)

8.31.3.007 Eindhovenseweg 203 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Vrijstaande eenlaagse dorpsvilla 'De Terp' uit 1930-1931 met bijzondere, met riet gedekte kap. Opgebouwd in donkerrode baksteen in een Noors verband. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de bijzondere en rijke vormgeving van de opvallende kap. Verder is de gevel herkenbaar als jaren-'30-pand door het gebruik van het Noors metselverband en de erker met bloembak en luifelatei.

Afbeelding: dorpsvilla aan de Eindhovenseweg 203.

8.31.3.008 Leenderweg 36, Valkenswaard

Gemeentelijk monument

Nadat op 20 juli 1866 de spoorlijn door Valkenswaard was geopend kreeg het deel van de uitvalsweg naar Leende dat de Markt en het nieuwe station verbond, een extra ontwikkelingsimpuls. De straat won aan importantie en aanzien en trok daardoor ook notabelen aan die daar hun woning wilden bouwen. Burgemeester Jasper van Best (1879-1903) liet er in 1881 op de splitsing van de Stationsstraat en de Achterstraat (thans Leenderweg resp. Hofstraat) een woonhuis bouwen uitgevoerd in één bouwlaag en vermoedelijk voorzien van een zadeldak. Aan de zijde van de Stationsstraat werd een aanbouw gerealiseerd waarin een winkel werd ondergebracht. Deze winkel werd nog eens verbouwd en uiteindelijk vervangen door een serre.

In 1898 kreeg het pand zijn huidige aanzien toen Jasper van Best het met een verdieping liet verhogen en voorzien van een met leien gedekte Franse kap. De aldus ontstane majestueuze villa in de toen gangbare eclectische stijl was een ontwerp van Ant. Van Hinsbergen (Nijmegen 1862-1926). In 1934 werd het perceel dat inmiddels was verenigd met een westelijk belendend en onbebouwd perceel voorzien van erfafscheidingen onder begeleiding van de plaatselijke architect P. Hertroijs. Het pand bleef in de familie tot 1996 toen de laatste ongehuwde dochter er op ruim 100-jarige leeftijd overleed. De toenmalige koper heeft het pand opgeknapt zonder wezenlijke veranderingen door te voeren. Tot op heden is het pand als woonhuis in gebruik gebleven.

Het object dat van belang is voor de historie en het aanzien van het dorp, is daarnaast ook van belang wegens de architectuur, het materiaalgebruik, de ornamentiek en de gaafheid. Het is eveneens van belang als onderdeel van de dorpsuitbreiding ten gevolge van de totstandkoming van de spoorwegverbinding.

Afbeelding: Villa aan de Hofstraat-Leenderweg 36 (maart 2011)

8.31.3.009 Villa Zonnekant Leenderweg 7

Sinds 2008 Gemeentelijk monument.

CHW. Nr.: KL112-000278. Voormalig Rijksmonument. Nr: 518665

Aan de Leenderweg, nabij de villa Robijnenhof, staat de villa Zonnekant van de Valkenswaardse sigarenfabrikant F. van Best. De villa werd gebouwd in 1928 voor een bedrag van f30.000,- in Engelse landschapsstijl naar een ontwerp van de Leidse architecten L. en J.A. van der Laan. De tuinmuur werd geplaatst in 1938.⁴⁸⁶ Voorheen stond er op deze plek een houten villa met dezelfde naam. Die moest wijken voor deze nieuwbouw. Tot 1982 bleef het huis bewoond door mw. E. van Best-Wiewegersma de weduwe van de bouwheer. Daarna werd het pand verkocht.⁴⁸⁷

Het eenlaags pand op onregelmatige, kruisvormige plattegrond heeft zadeldaken met ongelijke nok en voet, gedekt door daktegels in Maasdekking. De hoofdmassa, met rechthoekige plattegrond, staat evenwijdig aan de straat. Aan de zuidzijde een portiek, van de tuin gescheiden door een lage bakstenen muur waarop, gesteld op een hardstenen afdeklamp, vier samengestelde houten stijlen. In het portiek een rondbogige opgeklampte deur en drie openslaande vensters. Voor het portiek enkele bakstenen treden. Boven het portiek in het dakschild een loggia. Het portiek gaat gedeeltelijk op in een loodrecht op het centrale deel aangebouwde vleugel met aan de westzijde een lagere dakvoet dan aan de oostelijke zijde. Aan de westzijde drie gekoppelde openslaande vensters en een overstek op consoles. In de asymmetrische topgevel op begane grond een openslaand venster onder balk met opschrift Zonnekant en een kruisvenster, op de etage een dubbel openslaand venster. De vensters zijn onder een al dan niet getoogde strek geplaatst. In de oostelijke zijgevel een uitgemetselde erker waarin op beide hoeken een hoekvenster onder houten consoles. De erker gaat naar boven toe over in een uitgemetselde schoorsteen. Rechts daarvan een beglaasde vleugel deur waarboven een smeedijzeren lantaarn.

Afbeelding: Villa Zonnekant aan de Leenderweg (maart 2011)

Het centrale deel, met rechts in de zuid- en noordgevel twee openslaande vensters, gaat aan de oostzijde op de begane grond over in een halfronde erker met negen gekoppelde openslaande vensters met bovenlichten onder overstek, waarop, boven een gepleisterd fries, een op klossen gestelde latei met balkonhek. In de topgevel een deels beglaasde vleugel deur met gekoppelde openslaande vensters en in de nok een openslaand venster. Aan de achterzijde een loodrecht aangebouwde vleugel met beglaasde paneel deur en kruisvenster aan de oostzijde. In de topgevel een samengesteld venster op de begane grond en een kruisvenster op de etage. Aan de westzijde een evenwijdig aan de hoofdmassa geplaatste vleugel onder zadeldak met ongelijke voet dat via een zakgoot aansluit op het hoofddak. In het dakschild een loggia. Op de begane grond aan de noordzijde een openslaand venster, aan de westzijde in de topgevel een deels beglaasde paneel deur met rondbogig drieruits bovenlicht in rond portiek, geflankeerd door een dubbel en twee enkelvoudige openslaande vensters. Op de etage een openslaand venster. In de westelijke topgevel van de centrale massa een rondboogvenster en een uitgemetselde schoorsteen geflankeerd door twee openslaande vensters. Aan deze gevel een schuin geplaatste garage onder zadeldak met aan noord-

⁴⁸⁶ Latjes, 1982.

⁴⁸⁷ Van Moolenbroek-Vogels, 2001.

en zuidzijde een opgeklampte vleugel deur met geheng en hardstenen stootstenen. Daarboven in de zuidgevel drie, in de noordgevel twee gekoppelde vensters. Rondom de tuin een bakstenen tuinmuur met vorstpannen.

Het object is vanwege de architectuurhistorische waarde en de gaafheid van belang. Het vormt bovendien een belangrijk voorbeeld uit het oeuvre van de architect.

8.31.3.010 Eindhovenseweg 300 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000262

Eén- deels tweelaags landhuis/clubhuis in schoon metselwerk van rode baksteen met rieten wolfsdak. Gestaan op het terrein van de golfclub. Gebouwd in 1929 door de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken te Eindhoven onder leiding van architect Kalff. Tegenover gelegen caddyhuisje, gebouwd in 1931. Eenlaags aanbouw met zadeldak tegen rechterzijgevel van het clubhuis.

Het pand is cultuurhistorisch waardevol omdat het in de dertiger jaren van de twintigste eeuw de economische macht van het Philips-concern verbeeldde, ondanks de financiële crisis van destijds. Dit pand werd veelvuldig door de hele familie gebruikt. Daarvan bestaan nog diverse filmbeelden. De architect en vormgever, Louis Kalff, was in dienst van Philips en bouwde ook de "treksteenfabriek" aan de Geenhovensedreef. Ook in Waalre ontwierp hij landhuizen voor directieleden van Philips.

Afbeelding: Landhuis aan de Eindhovenseweg 300.

8.31.3.011 Landhuis-complex Het Heihuis, Eindhovenseweg 308

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Landhuis-complex 'Het Heihuis' uit 1939 met een Y-vormige plattegrond, witgeschilderde baksteen in kruisverband. Gestaan op het terrein van de golfclub. Gebouwd in 1939 door de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken te Eindhoven onder leiding van architect Kalff. Noordelijke (lange) vleugel deels één- deels tweelaags met zadeldaken, hiernaast een bakstenen poortomlijsting met dakje van drie schilden.

Oostelijke vleugel bestaat eveneens uit drie delen, te weten in het midden een eenlaags centraal 'diep' gedeelte met asymmetrisch zadeldak, rechts daarvan een tweelaags 'dwars' gedeelte. Meest oostelijk gelegen (links) een eenlaagse aanbouw met platdak. Noordelijke vleugel loopt door in de korte zuidvleugel.

Het pand is cultuurhistorisch waardevol omdat het op het eind van de dertiger jaren van de twintigste eeuw de economische macht van het Philips-concern verbeeldde, ondanks de financiële crisis en politieke zorgen van die tijd. De architect en vormgever, Louis Kalff, was in dienst van Philips en bouwde ook de "treksteenfabriek" aan de Geenhovensedreef. Ook in Waalre ontwierp hij landhuizen voor directieleden van Philips.

Afbeelding: Landhuis-complex 'Het Heihuis' Eindhovenseweg 308.

8.31.3.012 Villa De Bongerd, Brakenstraat 14

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Villa 'De Bongerd', gebouwd in 1931-1932. Het pand heeft een samengestelde kap, bestaande uit een hoog mansardedak en een steekkap aan de straatzijde. De kap is gedekt met donkere Tuile du Nordpannen, hoek- en kielkepers, schubvorsten en knikpannen, uitmondend in brede bakgoten met zinken kralen en verschillende hoogtes. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de architectuur, de solide uitstraling en omdat het een goed beeld geeft van vooroorlogse woningen van meer kapitaalkrachtige inwoners.

Afbeelding: Villa De Bongerd aan de Brakenstraat 14 in Valkenswaard.

8.31.3.013 Villa Eindhovenseweg 271

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Een- deels tweelaags villa 'Casa Cara' onder platdak, deels met schilden. Gebouwd in ca. 1925 met speelse architectuur en invloeden van de Amsterdamse Schoolstijl. Wit geschilderde bakstenen gevels in kruisverband. Knipvoegen. Zwart geschilderde plinten. Voordeur in noordelijke gevel. Vierkante donker geschilderde houten luiken met kraalprofiel.

Tuin met twee antieke metalen lantaarnpalen. Licht verhoogd terras tegen de zuidgevel, belegd met keien en bakstenen in een blokpatroon. Bakstenen wandjes. Licht verhoogd terras tegen de oostgevel.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de authenticiteit. De speelse architectuur maakt dit gebouw uniek. De bouw heeft kenmerken van de Amsterdamse Schoolstijl (rode daken, baksteenversiering, breedtewerking en hoger bouwdeel). Het is een typerend voorbeeld van de

villabouw in de twintiger jaren aan de grenzen van Valkenswaard. Het restaurant aan de overzijde van de weg en de villa's in noordelijke richting (Waalre) vormen hiermee een mooi ensemble.

Afbeelding: Villa 'Casa Cara' aan de Eindhovenseweg 271.

8.31.3.014 Villa Luikerweg 56

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags dorpsvilla onder zadeldak, met topgevel. Gebouwd in 1932 in opdracht van J. Bergmans. Dit pand is cultuurhistorisch waadevol vanwege de authenticiteit van het pand en van de geveldelen met houten luiken en houten topgevelschot. Het pand is een goed voorbeeld van de villabouw uit de jaren '30 van de vorige eeuw.

Afbeelding: Dorpsvilla aan de Luikerweg 56.

8.31.3.015 Villa Luikerweg 69

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaagse dorpsvilla onder samengesteld tentdak uit 1940. Dit pand architectonisch en cultuurhistorisch van belang omdat het een mooi voorbeeld is van een woonhuis van een

vermogende burger. Het is gebouwd in de stijl van de Delftse School. Minimale details kenmerken de bouwperiode, zoals de aanzet- en sluitstenen in zeer langwerpige vorm). Het pand heeft nog alle originele en authentieke kenmerken.

Afbeelding: Dorpsvilla aan de Luikerweg 69.

8.31.3.016 Villa Maastrichterweg 19

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Vrijstaande tweelaagse fabrikantenvilla met samengestelde daken. Gebouwd in 1934-1935 voor sigarenfabrikant G. Kersten, zoon van H. Kersten, de grondlegger van de Willem II-sigarenfabriek. Ontwerp van A. Bogers.

Pand is cultuurhistorisch waardevol omdat het een goed voorbeeld is van een fabrikantenvilla uit de jaren '30, die gebouwd is in een sobere vooroorlogse plaatselijke stijl.

Afbeelding: Fabrikantenvilla aan de Maastrichterweg 19.

8.31.3.017 Villa Maastrichterweg 21

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Vrijstaande tweelaagse fabrikantenvilla onder tentdak. Gebouwd in 1924-1925 voor sigarenfabrikant H. Kersten, de grondlegger van de Willem II-sigarenfabriek. Het pand is cultuurhistorisch waardevol omdat het een goed voorbeeld is van een fabrikantenvilla uit de jaren '20, gebouwd in de stijl van Hanrath. Belangrijk vanwege zijn geschiedenis waarbij het pand als woning heeft gediend van een

van Valkenswaards belangrijkste (sigaren-)fabrikanten, namelijk de heer H. Kersten, grondlegger van de Willem II-sigarenfabriek.

Afbeelding: Villa Maastrichterweg 21.

8.31.3.019 Villa Brouwerijplein 84 Dommelen

Gemeentelijk monument.

Voormalige fabrikantenvilla 'De Berg' uit 1927, momenteel in gebruik als notariskantoor. Architect van de villa is Piet Staals, gemeente-architect van Valkenswaard en Dommelaar. Hij is tevens verantwoordelijk voor het ontwerp van de vernieuwde Sint-Nicolaaskerk in Valkenswaard (samen met Jan Stuyt) en voor de uitbreiding van de Sint-Martinuskerk in Dommelen. De villa is gebouwd als woonhuis voor de familie Snieders, eigenaars van de Dommelse bierbrouwerij. De naam 'De Berg' verwijst naar het gehucht ter plaatse. Later heeft de villa dienstgedaan als dienstwoning en kantoor van de brouwerij.

Deze villa is van hoge monumentale waarde wegens de verbondenheid met de geschiedenis van de Dommelse brouwerij. De familie bezat de brouwerij, de oude villa ernaast (nummer 88) en deze villa tegenover de brouwerij (nummer 84). Het Rijksmonument Westerhovenseweg 2 (café De Oranjeboom), waar achter ooit de oude brouwerij stond, hoort ook bij dit gehele complex.

Afbeelding: Brouwerijplein 84 in Dommelen.

31.4 Café

8.31.4.001 Cafe Markt 66

Gemeentelijk monument.

Tweelaags horecapand met vijf vensterassen onder zadeldak met daarachter een eenlaags volume met zadeldak, Vlaamse gevel, overstek en ahang aan het Kerkpad. Dit complex heeft een hoge cultuurhistorische waarde, vanwege de aparte verschijning van de achterbouw met overstek, ahang en beschoten Vlaamse gevel. Deze gestucte voorgevel met schijnvoegen duidt op een 19^e eeuwse aanpassing. Oudere bouwsporen worden hiermee bedekt.

Wat architectuur betreft, heeft dit complex een hoge waarde, vanwege de bijzondere verschijning van de achterbouw met overstek, ahang en beschoten Vlaamse gevel. De gestucte voorgevel met schijnvoegen duidt op een 19e-eeuwse aanpassing. Oudere bouwsporen kunnen hiermee mogelijk zijn bedekt. Dit pand vormt een robuuste afsluiting van de bebouwing aan de Markt en is in dat kader zeer belangrijk.

Afbeelding: Cafe aan de Markt 66 in Valkenswaard.

8.31.4.002 Voormalig Cafe In 't Ven, Dommelseweg 38-40

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Aan de doorgaande weg van Valkenswaard naar Dommelen staat een eenlaags dubbelpand dat in 1897 is gebouwd, zoals de eerste steen in de voorgevel aantoon. Het pand ligt op de hoek met de Akkerstraat en heeft als adres Dommelseweg 38-40. In het westelijke deel van het pand, met nummer 40, bevindt zich het voormalige café In 't Ven. Op de vensters in de voorgevel was de tekst "café biljart" te lezen. Hoewel het café inmiddels gesloten is, verkeert het interieur ervan nog steeds in oude staat en wordt het voor privédoeleinden gebruikt. Dit is het enige overgebleven 19e-eeuwse cafépand van Valkenswaard. In het oostelijke deel, op nummer 38, is de stoomwasserij van Jan Bos en Zn. gevestigd. Voorheen zat hier een slagerij.

Afbeelding: Dommelseweg 38-40 in Valkenswaard.

8.31.4.003 Cafe Markt 16

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags horecapand uit 1932. Gelegen op een prominente plaats aan de Markt, op de hoek van de Waalreseweg en de Eindhovenseweg. Het pand heeft een L-vormige plattegrond.

Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de karakteristieke ligging op de hoek van de Markt en de Eindhovenseweg en de speelse vormtaal en expressie van de architectuur. Hier is een overgangsvorm in architectuur tussen de stijl van de Amsterdamse School (breedterwerking luifellatei en bovenramen) en Delftse School (steensoort en Noors verband) te signaleren.

Afbeelding: Cafe Markt 16 in Valkenswaard.

8.31.4.004 Cafe Markt 22

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags horecapand uit 1931-1932 onder schilddak met forse luifel aan de voorzijde. Gebouwd voor caféhouder P. van Lindt, onder architectuur van P. Hertroijs. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege zijn vooroorlogse verschijning binnen deze gevelwand aan de Markt die als ensemble een duidelijke meerwaarde vertegenwoordigt.

Afbeelding: Cafe Markt 22 in Valkenswaard.

8.31.4.005 Cafe Markt 26

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Fors horecapand onder zadeldak. Drielaags met topgevel. Forse luifel aan de voorzijde. Gebouwd in 1930-1931 als dubbel herenhuis door architect P. Staals. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de ligging in een gevelwand met historische gevels, die dienen als visitekaartje voor Valkenswaard. Deze wand heeft een sterke ensemblewaarde. Daarnaast is dit pand bijzonder vanwege zijn grootte en rijke gevarieerde architectuur.

Afbeelding: Cafe Markt 26 in Valkenswaard.

8.31.4.006 Cafe Markt 49-49a-49b

Gemeentelijk monument.

Drielaags horecapand onder platdak uit ca. 1925, gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege het industriële uiterlijk met de vele vensters met roedeverdeling. Het pand is een voorbeeld van een bierbrouwerij uit de jaren '20 van de vorige eeuw. Apart zijn de industriële verdieplingslagen met vensters met roedeverdeling. Ook bijzonder zijn de hoge uitragende baksteenversieringen in de stijl van de Amsterdamse School.

Afbeelding: Markt 49 in Valkenswaard.

31.5 Woonhuis met bedrijfsruimte

8.31.5.001 Notariaat A. van Galen – Dommelseweg 28

Voormalig Rijksmonument. Nr: 530548

Notariswoning met aangebouwd koetshuis.

Op 1 mei 1896 kwam notaris A. van Galen, na de opheffing van het Bergeijkse notariaat, naar Valkenswaard. Kort daarna kocht hij dit perceel van F. Claessens om er een notariskantoor annex woonhuis op te laten bouwen. Na zijn dood, begin 1908, werd het pand verkocht aan zijn opvolger de Veldhovense notaris H. de Wit, die er bijna 40 jaar een praktijk had. Na zijn overlijden werd het huis in 2 woningen gesplitst, die afzonderlijk werden verkocht aan B. van Gulick - F. Smits van Oyen en M. van Hout-Kerssemakers. Later, in 1963, werd de serre aan de linkerkant van het gebouw verbouwd. Toen in 1977 notaris G. de Cock er opnieuw een notariskantoor vestigde kreeg het pand zijn oorspronkelijke functie terug. Zijn opvolger bleef er praktijk houden tot 2001 toen het pand verkocht en afgebroken werd. Op de ondergrond van het notariskantoor annex woonhuis en de ruime parkachtige tuin werden 12 geschakelde woningen gebouwd op het 'Notarisplein'. Met name de twee panden die langs de Dommelseweg 30-32 staan, werden eenduidig in de stijl van de oude notariswoning gebouwd. De panden op het binnenplein werden in een aangepaste modernere stijl gerealiseerd ⁴⁸⁸. Bestaat niet meer.

Afbeelding: De voormalige notariswoning aan de Dommelseweg in 1908 (uit Canon van Valkenswaard, p. 47).

8.31.5.002 Woonhuis met bedrijfsgedeelte Reisvennestraat 22

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaagse woning met bedrijfsgedeelte of boerderijtje onder zadeldak uit 1903.

Dit pand is cultuurhistorisch van belang vanwege de vormgeving van dit type woningen (eenlaags met een bedrijfs-/stalgedeelte). Zij zijn aan de rand van het toenmalige dorp gebouwd in de periode dat het woongebied van Valkenswaard werd vergroot. Het pand is qua bedrijfsgedeelte aangepast aan bewoning, maar heeft zijn authentieke uitstraling verder volledig behouden.

Afbeelding: Woonhuis met bedrijfsgedeelte Reisvennestraat 22.

⁴⁸⁸ Latjes, 1982.

8.31.5.003 Luikerweg 50 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

CHW. Nr.: KL112-000282

Woonhuis met bedrijfsruimte. Het aan de oostzijde van de Luikerweg, tegenover de Antwerpsebaan, gelegen woonhuis is gebouwd omstreeks 1910.

Het woonhuis is van belang vanwege de weliswaar eenvoudige doch vrij gaaf gebleven architectuur en als uitdrukking van de sociaal-economische ontwikkeling van de plaats. Het pand is een goed voorbeeld van de voor Valkenswaard typerende arbeiderswoningen aan een van de uitvalswegen.

Afbeelding: Luikerweg 50 in Valkenswaard.

8.31.5.004 Markt 31a-33

Gemeentelijk monument.

Voormalig MIP object. CHW.nr.: KL112-000310

Na afbraak van het op de ondergrond staande huis met looierij kon schoenfabrikant P. Bots in 1913 overgaan tot de bouw van een herenhuis. Dezelfde P. Bots liet in 1938 het huis verbouwen tot twee woonhuizen. Daartoe maakte het toegangspoortje links van het huis plaats voor de voordeur van 31A en werd boven deze deur een raampje aangebracht. In 1978 werd het gebouw door de Nederlandse Credietbank verbouwd; het interieur en de achtergevel van het dubbele woonhuis werd omgebouwd tot kantoorbestemming. Bij de verbouwingen is, behoudens het hiervoor genoemde, niets aan de voorgevel veranderd. De bescherming geldt dan ook vooral de massavorm met voorgevel die het oorspronkelijke aanzien grotendeels behouden heeft.

Het tweelaagse pand op een rechthoekige plattegrond, met eenlaagse aanbouwen aan de achterzijde, heeft een wolfdak met rode tuile-du-Nord-pannen en geprofileerde bakgoten en windveren. De asymmetrische voorgevel is vervaardigd van rode verblendstenen verlevendigd met speklagen van groen geglaazuurde baksteen en een hardstenen band als overgang van de enigszins naar voren geplaatste bakstenen plint naar de bovengevel. De overige gevels zijn van baksteen. De stenen waarvan de speklagen zijn vervaardigd zijn ook toegepast bij de overige gevelversieringen, onder andere de koppen in de toogstreken en de muizentand in het rechter deel van de gevelbeëindiging. De gevel heeft tot goothoogte zes assen; daarvan bevinden de linkse vier zich in een risaliserend geveldeel. De meest linkse as wordt gevormd door een van hardsteen vervaardigd portiek en dito traptreden, die leiden naar een houten paneeldeur. In het gevelvlak wordt het portiek beëindigd met een halfronde bovenlicht waarin een radiale tracering met glas in lood-vulling omgeven door hardstenen platen. Centraal boven het portiek is (later) een klein venster met kalf geplaatst. In de centrale as van de overige vensterassen is de hoofdtoegang opgenomen welke bestaat uit een gemetseld portiek ontlast door een halfronde boog met hardstenen geboorte- en sluitstenen. De paneeldeur achter een hardstenen stoep heeft een kozijn met halfronde bovenlicht waarin glas in lood is geplaatst.

Centraal boven de toegang bevindt zich een rijk bewerkt, op hardstenen consoles rustend bordes met

houten balustrade en hoekbalusters. Het bordes krijgt toegang via een stel stolpglasdeuren met een verticaal in vieren gedeeld en van glas in lood voorzien bovenlicht onder een met tegels gevuld segment-boogveld. Boven het omschreven bordesvenster wordt de gevel beëindigd door een gemetselde borstwering waarin vijf nissen zijn gespaard.

De hoofdas wordt aan beide zijden, zowel op de begane grond als op de verdieping geflankeerd door twee schuifraamvensters met hardstenen respectievelijk gemetselde raamdorpels; de schuifdelen van de vensters zijn eenruits, daarboven een in drieën gedeeld, met glas in lood bezet bovenlicht onder segmentboog met betegelde boogvulling. De gevel boven de twee linker vensterassen eindigt in een gemetselde topgevel uitgevoerd als risaliet en uitlopend naar twee lisenen.

De topgevel heeft in het terugliggende veld drie verticale kozijntjes met halfroondboog; het middelste kozijn is hoger en heeft hardstenen aanzetstenen. De topgevel vindt zijn bekroning in een kantelenvormige gevelverhoging waarin de jaartalsteen is opgenomen.

Het object is van belang vanwege het materiaalgebruik, de ornamentiek en de gaafheid van de massavorm met marktgevel. Verder is het pand, deel uitmakende van een cultuurhistorisch groter geheel, van betekenis voor het aanzien van het dorp.

Afbeelding: Herenhuis aan de Markt 31a-33 in Valkenswaard.

8.31.5.005 Luikerweg 14-14a

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags dubbel bedrijfspand onder zadeldak uit 1890.

Het pand is cultuurhistorisch van belang vanwege zijn ensemblewaarde met de panden in de directe omgeving.

8.31.5.006 Winkel-woonhuis, Luikerweg 20 en 22

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tweelaags winkel-woonhuis onder zadeldak met aan de achterzijde een gebroken schild uit ca. 1910. Opgehoogde voorgevel uit 1929/1930. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol in samenhang met het buurpand op nummer 22, omdat zij gezamenlijk gebouwd zijn. Echter heeft dit pand flink aan waarde ingeboet vanwege de gemoderniseerde winkelpui en witte beschildering. Aan de linkerzijgevel van het buurpand op nummer 22 is te zien dat het dubbelpand Luikerweg 20-22 oorspronkelijk gebouwd is met een mansardekap. Het dubbelpand heeft een grote ensemblewaarde met de belendende panden aan de Dommelseweg en Luikerweg.

Afbeelding: Luikerweg 20 (rechts) en Luikerweg 22 (links) in Valkenswaard.

8.31.5.007 Dubbel winkel-woonhuis Leenderweg 28 en 30

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Symmetrisch tweelaags dubbel winkel-woonhuis onder schilddak uit 1933, gebouwd door de bekende Valkenswaardse fabrikantenfamilie Van Best. Dit pand is cultuurhistorisch waardevol vanwege de bouw die typerend is voor panden uit de dertiger jaren van de twintigste eeuw, de authenticiteit van het pand en de fraai vormgegeven voorgevel met erkers.

Afbeelding: Dubbel winkel-woonhuis Leenderweg 28 en 30.

8.31.5.008 Woonhuis met bedrijfsgedeelte Parallelweg West 18

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Eenlaags woonhuis met bedrijfsgedeelte of boerderijtje onder zadeldak uit 1906.

Dit pand is cultuurhistorisch van belang vanwege de vormgeving van dit type woningen (eenlaags met een bedrijfs-/stalgedeelte). Zij zijn aan de rand van het toenmalige dorp gebouwd in de periode dat het woongebied van Valkenswaard werd vergroot. Het pand is recentelijk gerestaureerd en heeft zijn authentieke uitstraling volledig behouden.

Afbeelding: Woonhuis met bedrijfsgedeelte Parallelweg West 18.

31.6 Bakhuis

31.7 Schuur/bijgebouw

8.31.7.001 Schuur historische boerderij - Achterste Brug 14

Rijksmonument nr. 526771

Het betreft een kortgevelboerderij met grote en kleine schob. Zeer fraai gelegen oude boerderij in het gehucht Achterste Brug. Meest authentiek is de linker zijgevel. Op het dak een heel merkwaardige achthoekige schoorsteen.

Afbeelding: Voormalige pleisterplaats en later schuur bij de Achterste Brug (november 2010).

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven:

Vrijstaande schuur, opgetrokken in ambachtelijk-traditionele bouwtrant en daterend uit de tweede helft van de 17^e/18^e eeuw. De schuur behoort bij een kortgevelboerderij en is gesitueerd aan een kruising van zandwegen in de afgelegen buurtschap Achterste Brug. Restauratie circa 1990.

De schuur met dwarsdeel, boven een gepleisterde en geteerde plint opgetrokken uit handvormbaksteen in kruisverband, ligt onmiddellijk aan de weg, met de nok evenwijdig. Het schilddak is gedekt met rode en gesmoorde Hollandse pannen. In het midden van de lange, aan de weg gelegen zijde een grote dubbele deel deur waarvoor het dak golvend is opgelicht. Rechts beneden deels in de plint een hardstenen peilsteen met de tekst: "32 Mr P.V. 40 cMr boven AP".

De vrijstaande schuur uit de tweede helft van de 17^e/18^e eeuw is van algemeen belang. Zij heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een vrijstaande schuur behorend bij een kortgevelboerderij. De schuur heeft architectuurhistorische waarde vanwege de in- en uitwendig gaaf behouden hoofdstructuur en het traditionele materiaalgebruik alsmede vanwege onderdelen van het interieur. De schuur heeft samen met de bijbehorende kortgevelboerderij ensemblewaarde in de landelijke context van de buurtschap Achterste Brug en is straatbeeldbepalend.

8.31.7.002 Molenstraat 203

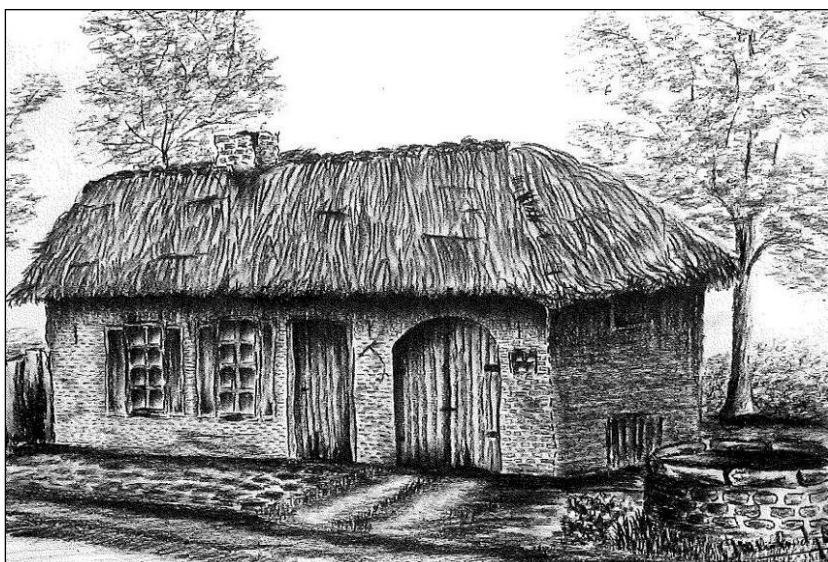
Schuur bij een boerderij met mansardedak uit ca. 1910. De schuur is een voormalige ingekorte boerderij. Nu ingestort en een ruïne.

Bouwjaar: 1^e helft 19^e eeuw

Bestaat niet meer.

8.31.7.003 De Hut

Naam voor een schuur en aangelegen bouwland aan de Dijk naar Aalst die in 1742 geschikt werd gemaakt voor het postvervoer 's-Hertogenbosch-Maastricht en vice versa; mogelijk deed deze hut dienst als schuilhut of wachtplaats voor medereizigers (kad.min. OAT: A 434; schuur en erf).⁴⁸⁹

Afbeelding: De voormalige Hut aan de Nieuwstraat naar een tekening van A. Meulendijks, Valkenswaard, 1970.⁴⁹⁰

8.31.7.004 Schuur Molenstraat 204

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Fors schuur-/stalgebouw met wolfsdak, naast de langgevelboerderij 'Hoeve Venbergen'. Schuur-/stalgebouw met rechthoekige plattegrond. Grijsblauw geschilderde gepleisterde plint. Gevels opgebouwd uit rode baksteen in schoon metselwerk in een wild verband.

8.31.7.005 Karschop De Drij Koningen - Schafterdijk 40, Schaft

Rijksmonument nr. 41952.

'De Drij Koningen' is een boerderij van het Kempische langgeveltype uit 1745 onder rieten wolfsdak, met korfbogig getoogde ingang en met kruiskozijn. Bij de restauratie is de boerderij grotendeels herbouwd met behoud van delen van het muurwerk. Op het terrein staat ook een gerestaureerde karschop met rieten schilddak en er staan enkele oudere lindebomen.

⁴⁸⁹ Mélotte & Molemans, 1979, 155

⁴⁹⁰ Mélotte & Molemans, 1979, 155

Afbeelding: Karschop aan de Schafterdijk 40 in Borkel en Schaft (Google streetview 2023).

8.31.7.006 Pastorieschuur, Dorpsstraat 72, Borkel

Gemeentelijk monument

In de zuidelijk gelegen tuin van de pastorie staat een wit geschilderd enkellaags gebouwtje. Voorgevel met schuin oplopende muren (steunberen) onder afdekplaten. Grote dubbele getoogde garagedeur onder korfboog. Stalen geheng, dat de vorm van de korfboog volgt. Anderhalfsteense korfboog met sluitstenen boven de openslaande deuren. Platte muizentand in het topgeveltje. Zijgevels met toegangsdeur en kleine zesruits vensters. Schuin toelopende steunbeer centraal in de zijgevel. Platte muizentanding onder de dakgoot. Zinken bakgoot, zinken regenpijp. Zadeldak belegd met rode holle dakpannen.

Deze zogenaamde 'De Pastorieschuur' in Borkel en Schaft werd op vrijdag 2 juli 2010 door de Brabantse gedeputeerde Brigitte van Haaften-Harkema officieel in gebruik genomen. Het pand werd in het afgelopen jaar omgebouwd tot een werkplaats/hobbyruimte voor het uitvoeren van handenarbeid- en werkprojecten. 'De Pastorieschuur' werd de nieuwe naam voor de oude garage naast de dagopvang in 'De Pastorie' aan de Dorpsstraat. De Dorpsraad Borkel en Schaft, de Stichting Valkenhof en de Pastorale Eenheid Valkenswaard werden, naast lokale ondernemers en vrijwilligers, bereid gevonden dit project te ondersteunen.

Afbeelding: De Pastorieschuur in Borkel.

8.31.7.007 Keersop 24 Dommelen

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langsdeelschuur opgebouwd in lichtrode baksteen. Zadeldak met wolfseinden, bedekt met grijze holle pannen. Lange achtergevel met deur en een viertal (zichtbare) vierruitsvensters met lekdorpels. Boven de deur en de vensters een halfsteense rollaag. Rechterzijgevel (straatzijde) met één vierkantig venster en een deur met roedeverdeling.

Dit complex is cultuurhistorisch waardevol vanwege de goede herkenbaarheid als langgevelboerderij met een langsdeelschuur in een agrarische omgeving. Traditionele symboliek in de vorm van het gebruikte zandlopermotief. Hoewel verbouwingen hebben plaatsgevonden en alleen het uiterlijk is gezien, verwachten we dat een groot aantal elementen uit 1852 of mogelijk ouder zal stammen.

8.31.7.008 Achterste Brug 16 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Langgevelboerderij. Bouwjaar: 1^e helft 19^e eeuw

Achter de boerderij staat een bijgebouw, dat vermoedelijk als schop of schuur in gebruik was. Deze is gemoderniseerd en momenteel als bed and breakfast ingericht. Het gebouwtje is opgetrokken in baksteen, en deels voorzien van houten planken. Rieten dak, gedeeltelijk aan de onderzijde met grijze holle pannen.

Deze boerderij is van belang vanwege zijn ligging in een volkomen agrarisch gehucht met de naam Achterste Brug. Het pand oogt nog zeer authentiek. Het bijgebouw is gerenoveerd. De boerderij is cultuurhistorisch van waarde omdat het onderdeel vormt van de agrarische ontwikkeling van de omgeving in de zeventiende tot de negentiende eeuw op deze plaats.

Het exterieur van de boerderij is nauwelijks gewijzigd.

Deze boerderij draagt bij aan de fraaie ensemblewaarde, die door de aanwezigheid van de overige boerderijen in dit gehucht is ontstaan. Het geheel weerspiegelt de sfeer van eeuwen geleden.

Afbeelding: Bijgebouw Achterste Brug 16.

8.31.7.009 Buitenheide 4-4a Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Karschop met forse houten staanders. Zijgevel bekleed met houten planken, achtergevel opgebouwd uit betonstenen. Vier rechthoekige vensters in deze gevel. Zijgevels met houten planken.

Asymmetrisch zadeldak dat aan de achterzijde lager doorloopt met een geknikte dakvoet. Dak belegd met rode muldenpannen. Voorzijde open, waardoor grenen spanten zichtbaar zijn. Tegen beide zijgevels van deze karschop een houten afdak met lessenaarsdak, belegd met golfplaten.

8.31.7.010 Schuur Dorpsstraat 18 Borkel en Schaft

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Links van de boerderij een vrijstaande schuur onder zadeldak.

31.8 Koetshuis

8.31.8.001 Leenderweg 1 Valkenswaard

Koetshuis Villa Robijnenhof

Rijksmonument. Nr: 518660

In de Registeromschrijving van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed staat dit object als volgt omschreven::

Op de samenkomst van de Leenderweg, Markt en Karel Mollenstraat liet gemeentelijk geneesheer dr. B.W.F. Dagevos in 1900 de villa Robijnenhof bouwen, een woning annex praktijk. Het pand, dat tot 1980 dienst deed als dokterswoning, werd ontworpen door de Haagse architect G. de Groot. Hij had zich laten inspireren door de Villa Henny van H.P. Berlage aan de Scheveningseweg in Den Haag uit 1898. Villa Robijnenhof draagt Berlagiaanse kenmerken en Jugendstilornament. Het voormalige koetshuis is aan de westzijde een weinig ingekort en daarbij voorzien van een nieuwe muur met drie lichten. Volledige beschrijving van deze villa, zie onder thema 31.3

In de tuin een eenlaags koetshuis onder zadeldak gedekt met tuile-du-nordpannen en beeindigd door een bakgoot op geprofileerde klossen.

De villa met koetshuis en tuin is van algemeen belang. Het pand heeft cultuurhistorisch belang als bijzondere uitdrukking van de sociaal-economische ontwikkeling, namelijk de stichting van woningen voor de lokale elite in het bestaande, traditionele dorpsbeeld, het is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van de villa rond 1900. Het object is van architectuurhistorisch belang door de bijzondere stijl en oorspronkelijke detaillering, waarbij motieven uit het voor de tijd vernieuwende werk van H.P. Berlage worden geciteerd en gebruikt als statusverhogende motieven en tevens als voorbeeld van het oeuvre van de architect De Groot. Het huis is van belang vanwege de architectonische gaafheid van het ex- en interieur. Het is van belang vanwege de architectuurhistorische, bouwtechnische en typologische zeldzaamheid.

31.9 Varia

8.31.9.001 Molenstraat 204 Valkenswaard

Gemeentelijk CHW object met sterstatus.

Tuinhuisje, bouwjaar ca. 1900

CHW. Nr.: KL112-000316

Gelegen in park met haag van beuk en haagbeuk en kastanjes, eiken, elzen en linden.

Tuinhuis Molenstraat 204.

8.31.9.002 Kadaverhuisje Dorpsstraat 44 Borkel

Het kadaverhuis van Borkel is gebouwd na 1950. Het staat aan de Dorpsstraat tussen de Bruggerdijk en de Sportstraat. Vanaf 1934 werden gemeentebesturen wettelijk verplicht er zorg voor te dragen dat afgekeurd vlees, kadavers en slachtafval naar een destructiebedrijf werden afgevoerd om het te laten vernietigen.

Het kadaver-/ brandweerhuisje aan de Dorpsstraat staat op het perceel waarop in 1869 de algemene begraafplaats van Borkel en Schaft was gesitueerd. In 1874 wordt op die locatie voor het eerst melding gemaakt van een lijkenhuisje van twaalf m2, dat in 1906 werd vernieuwd. Wanneer het huidige gebouwtje is gesticht is niet exact bekend - een bouwvergunning ontbreekt namelijk - maar afgeleid van kadastrale aantekeningen zou dat omstreeks 1948 moeten hebben plaatsgevonden. Op een kadastrale veldwerkkaart uit 1949 wordt namelijk de term 'stichting' gebruikt met een

omschrijving van het gebouwtje als 'kadaver hs' oftewel kadaverhuis. Uit een kadastrale hulpkaart uit 1949 blijkt dat het nieuwe gebouw niet exact op de plaats van het oude lijkenhuisje is gebouwd, maar in de nabijheid ervan. Na 1949 krijgt het gebouwtje in het kadaster omschrijvingen als 'opslagplaats', 'brandw.' (1968) en 'Brandweerkazerne' (2007). Overigens is de gelijkenis van het gebouwtje met het Valkenswaardse kadaverhuisje dat aan de Luikerweg heeft gestaan, treffend. Ook van dat laatste - inmiddels gesloopte - gebouwtje is het stichtingsjaar onbekend, maar dit laatste gebouwtje kan er wel de oorzaak van zijn geweest dat het beoogde kadaverhuisje in Borkel en Schaft zijn beoogde gebruiksdoel nooit heeft gekregen. Wellicht omdat het tussen Valkenswaard en Borkel en Schaft gelegen huisje voor beide gemeenten een afdoende oplossing bleek te zijn.⁴⁹¹

Afbeelding: Kadaverhuisje in Borkel aan de Dorpsstraat (Beeldbank Weerderheem).

⁴⁹¹ Van Mierlo 2021.

3. Inventarisatie archeologisch landschap – Valkenswaard

R. Berkvens, E. Drenth en J. Bosman

De samenstelling van de complextypen is vanuit praktische overwegingen tot stand gekomen⁴⁹², met het doel te kunnen waarderen en selecteren binnen de archeologische monumentenzorg. Voor het onderzoek dat zich bezighoudt met de beeldvorming over het verleden hebben de complextypen vooral een attenderende waarde.

De complextypen zijn voorzien van definities, archeologische en landschappelijke correlaten en dateringen. Bovendien zijn de correlaten onderverdeeld in twee categorieën: (a) een correlaat dat van toepassing moet zijn bij dit complextype, en (b) een correlaat dat van toepassing kan zijn bij dit complextype.

Thema: 32 Bewoning

32.1 Romeinse villa

Een Romeinse villa was een landbouwbedrijf dat geïntegreerd was in de sociale en economische organisatie van de Romeinse wereld en waarvan het hoofdgebouw in Romeinse stijl was gebouwd. Villae komen vooral voor in het Zuid-Limburgse lössgebied op de rand van plateaus in de nabijheid van stromend water en infrastructuur; villae zijn daarnaast in mindere mate aangetroffen in Noord-Limburg in de Maasvallei en in het rivierengebied en sporadisch op de Brabantse zandgronden (b). Datering: Romeinse Tijd; de eerste villae dateren uit de tweede helft van de 1e eeuw A.D.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- woon- en doorgaans werkeenheden (hoofdgebouw (a) en verscheidene bijgebouwen (b));
- funderingsmateriaal (bijv. vuursteen) (a);
- natuursteen (a);
- aardewerk (a);
- nederzettingsafval (vaak gebroken en/of verbrand) (a);
- versterkt (omgreppeld of omheind) (b);
- sporen van agrarische activisten (b);
- evt. cultuurlaag (b);
- hypocausttegels (b);
- tubuli (b);
- vensterglas (b);
- vloermozaïeken (b);
- pleisterwerk (b);
- vloerniveau (b);
- glas (b);
- metaalvondsten (b);
- waterleidingen (b);
- afvoergoten (b);
- vijver (b)
- pad/weg (b);
- (sier)tuin (b);
- hekwerken (palissaden) (b);

32.2 Kasteel

Een kasteel is een van oorsprong middeleeuws gebouw dat de functies verdedigbaarheid en bewoonbaarheid combineert, door het verschaffen van woonruimte en verdedigbaarheid aan een beperkte groep mensen tot een maximaal van ongeveer 50 personen.

Datering: vanaf de Late Middeleeuwen A (ca. 1050 A.D.)–tot op heden.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- omgeven door een minstens 5 m brede gracht of grachten (a);
- opgaand muurwerk is minimaal 45-60 cm dik of fundering is minimaal 1 m dik (a);
- defensieve elementen: poortgebouw, torens, wallen etc. (a).

⁴⁹² Gebaseerd op: De Wit en Sloos, 2008.

- evt. cultuurlaag (b);
- voorwerpen die met elitegroepen kunnen worden geassocieerd, zoals wapens, ruitersporen, stijgbeugels, jachtgerei, in combinatie met nederzettingsafval (b).

32.3 Kamp

Overkoepelende term voor tijdelijk bewoonde nederzetting uit Paleolithicum, Mesolithicum, Neolithicum en (Midden-)Bronstijd die is ingericht voor bewoning (basiskamp), de exploitatie van niet gedomesticeerde voedselbronnen of grondstoffen (extractiekamp).

Datering: Paleolithicum-(Midden-)Bronstijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- vuurstenen werktuigen en, ruim vertegenwoordigd, dito afval (afslagen en kernen); verscheidene versleten, gebroken en verbrande werktuigen (voor de Steentijd en de Vroege Bronstijd, voor de rest van de Bronstijd een b) (a);
- vanaf het Neolithicum met aardewerkscherven (a);
- tevens natuurstenen werktuigen (bijvoorbeeld klopstenen, retouchoirs en natuursteen dat is gebruikt als aambeeld, constructiesteen voor haarden en als kooksteen (a).
- evt. cultuurlaag (b);
- oppervlakte- en/of kuilhaarden (b);
- sporen van tenten of hutten (b);
- verkoolde planten- en dierenresten (bot); bij goede conservering ook onverkoolde resten (b).

32.4 Schans

Versterkt complex, bestaande uit wallen en grachten, in het veld opgeworpen, vaak met behulp van takkenbossen.

Datering: Nieuwe Tijd (16e-19e eeuw A.D.).

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- sporen van wallen, grachten en houten of (bak)stenen geschutsposten (a);
- versterkte doorgangen/poorten (a).
- veelvuldig langs de randen van een territorium en oorlogsgebieden, zoals de zuid- en oostgrens van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In Amsterdam ook stadswal (Oude Schans, Weteringschans). Ook op plaatsen waar de vloot die lag te wachten op gunstige wind beveiligd moest worden, zoals bij Oudeschild op Texel (b);
- militaria en munitie (b);
- vaak in combinatie met andere militaire elementen, zoals linies, dijken etc. (b).

Uniek nr. 8.32.4.001

Archis Zaak ID 5325015100 / 5477442100

Coördinaten X=159312 / Y=371774

Plaats Valkenswaard

Toponiem Schans van Weerde

Naam vinder RAAP

Datum vondst 2024

Verwerving Booronderzoek en proefsleuven

Beschrijving Tijdens het onderzoek zijn verspreid over het plangebied 11 proefsleuven aangelegd met een totaal oppervlak van 602 m². Dit komt neer op een dekkingsgraad van 4,0% van het plangebied. Sleuven 1 en 2 zijn conform het Programma van Eisen aangelegd. Echter, vanwege de natte weersomstandigheden voorafgaand aan en ook tijdens het veldwerk kalfden de wanden van de proefsleuven tijdens de aanleg voortdurend in. Daarom is noodgedwongen besloten om de meeste overige sleuven smaller te maken en een breedte van niet 4 m maar slechts 1,8 m (één bakbreedte) aan te houden. Alleen sleuf 6 heeft ook een breedte van 4 m, want deze ligt in het hoogste en best ontwaterde deel van het plangebied. Door de aanwezigheid van een leiding konden niet alle sleuven op de gewenste plekken worden aangelegd. In overleg met het bevoegd gezag is besloten om enkele extra sleuven aan te leggen om de begrenzing van de schans beter in kaart te brengen.

De Schans van Weerde was afgerond ovaal van vorm met een oppervlak ongeveer 1,7 hectare.

Daarmee wijkt de schans af van bekende schansen, die vaak vierkant of rechthoekig zijn. De schans was afgebakend met een gracht van ongeveer 1,5 tot 4,6 m breed en 1 m diep met een horizontale bodem. Uit historische informatie blijkt dat een wallichaam aan de binnenzijde van de gracht was opgeworpen. In het noorden/noordoosten en het zuiden van de schans lag op het binnenterrein -

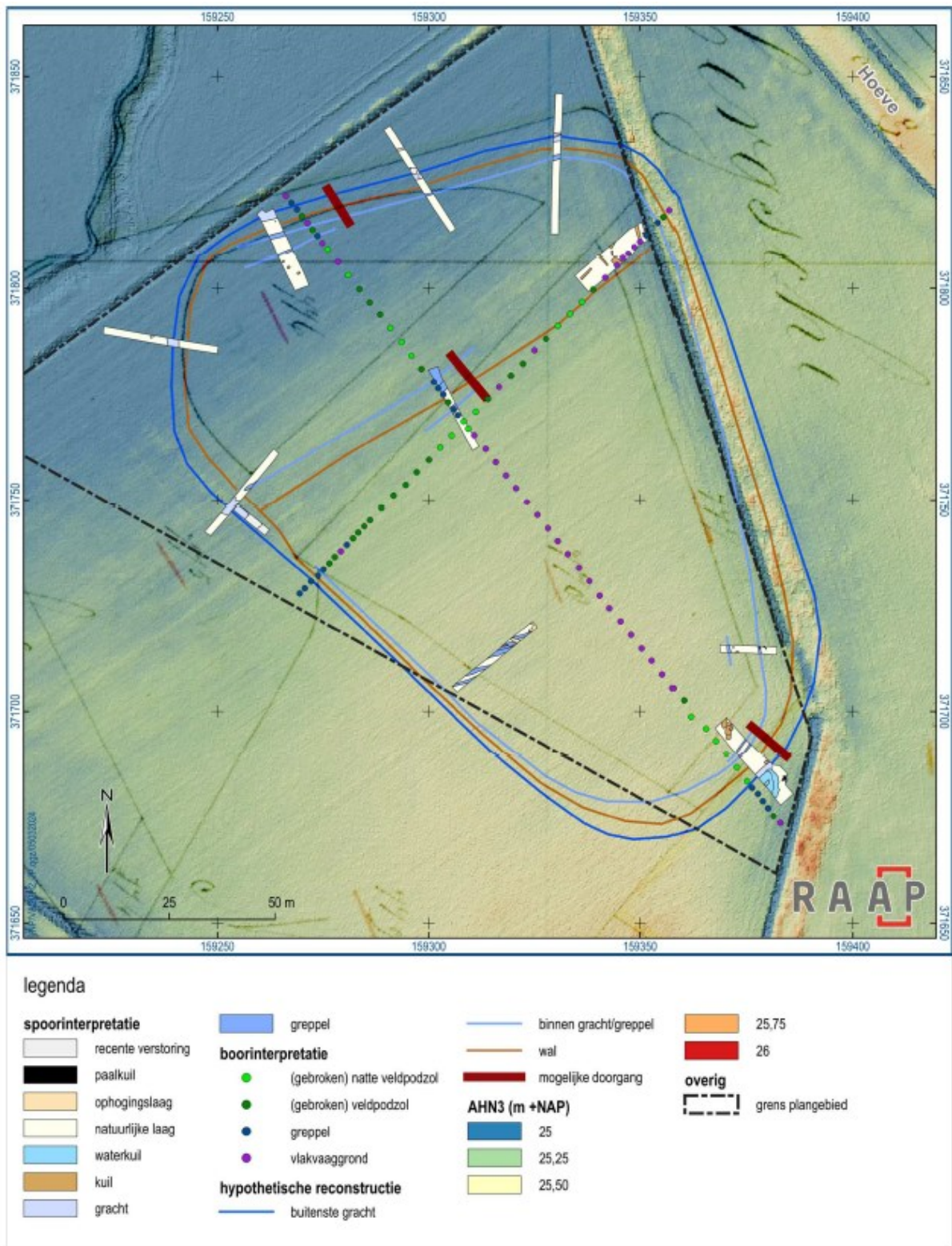
achter deze wal - een ondiepe ontwateringsgreppel. Hier lag mogelijk zelfs een tweede ontwateringsgreppel vóór een tweede wal. Dit wijst erop dat het noorden en zuiden van de schans, juist de plekken waar mogelijk een toegang lag, het meest kwetsbaar werden geacht. Op basis van de beschikbare gegevens is de vorm, omvang en indeling van de Schans van Weerde bij benadering te bepalen (figuur 11). Deze was afgerond ovaal van vorm met een stomp afgerond deel in het noorden/noordwesten en een spits afgerond deel in het zuiden/zuidoosten. Met een lengte van 169 m en een breedte van 129 m bedroeg het oppervlak ongeveer 1,7 hectare; het binnenterrein was kleiner en verdeeld in een noordelijk en een zuidelijk deel met respectievelijk een oppervlak van circa 0,45 en 0,9 hectare. De scheiding bestond uit twee ca. 2 m brede greppels met daartussen een 4 m brede strook grond met vermoedelijk een wallichaam. Mogelijk waren er doorgangen tussen beide schansdelen langs de buitengracht. In dat geval was een brugverbinding tussen beide schansdelen niet noodzakelijk. Dit is echter archeologisch niet aangetoond. In het zuidwesten van het binnenterrein lag een reeks ontwateringsgreppeltjes. Deze kunnen ouder of jonger zijn dan de schans, maar ook zijn aangelegd ten behoeve van de bouw en/of het gebruik van de schans. In historische bronnen is sprake van 'Zeecker leechwater velt 't convent van Postel toebehorende hebben opgehoocht, met wallen omzingelt ende doorsloot tot een schanse'. Dus, de schans was aangelegd op een opgehoogd terrein en met (gedeeltelijk) meerdere wallen en een gracht omgeven en wellicht middels een greppel in twee delen gesplitst. Bij de ophoging zijn duizenden karren zand aangevoerd. De ophoging wordt bevestigd door de aanwezigheid van een intact bodemprofiel in een natuurlijke laagte in het noordoosten van de schans en een dun ophogingspakket in sleuf 5.

De schans is vrij arm aan vondsten. De keramiek is verspreid op de schans aangetroffen, vooral in de buitengracht, in de scheidingsgreppel en in de ontwateringsgreppeltjes op het binnenterrein. Het betreft behoorlijk versleten nederzettingsafval dat lastig te dateren is, maar enkele stukken zijn strakker te plaatsen in de perioden 1500-1625 en 1550-1650. De bouwkeramiek bestaat uit een breed scala samengeraapt materiaal. De datering sluit op hoofdlijnen aan bij die van de keramiek, hoewel de dakpannen en vloertegels eerder op de tweede helft van deze periode duiden. De grote baksteenstukken zijn vooral afkomstig uit de gracht en de waterkuil in het zuiden van de schans alsook de scheidingsgreppel - rond plekken waar in- of doorgangen worden verwacht. Een specifieke functie/gebruik van het materiaal is niet aan te wijzen. Dergelijk materiaal was rond het tweede kwart van de 17e eeuw gemeengoed, niet alleen in steden zoals Eindhoven, maar ook in Kempische dorpen zoals Valkenswaard en zelfs boerenvluchtschansen. Dit geldt ook voor leisteen, hoewel slechts een enkel fragment is gevonden. Vermoedelijk is kalksteen gebruikt om het betreffend perceel bouwland of (vloei)weide te bekalken, en bevestigen enkele vondsten het landbouwkundige karakter van het perceel nadat de schans in onbruik raakte.

Datering Nieuwe tijd

Literatuur

- Berkvens, R. & J. van Gelinck, 2022. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek Schans van Weert, gemeente Valkenswaard (Rapport Projectnummer 296534), Omgevingsdienst Zuidoost Brabant, Eindhoven.
- X.C.C. van Dijk, 2023: Plangebied Schans van Weert te Valkenswaard, gemeente Valkenswaard. Een archeologisch vooronderzoek in de vorm van een karterend booronderzoek (RAAP-rapport 6259)
- Plangebied Schans van Weerde te Valkenswaard, gemeente Valkenswaard. Een archeologisch vooronderzoek in de vorm van proefsleuven (RAAP-rapport 6798), auteur X.C.C. van Dijk, d.d. 05-03-2024.

Figuur 11. Hypothetische, gedeeltelijke reconstructie van de Schans van Weerde.

32.5 Wal/omwalling

Terrein omgeven door (al dan niet onderbroken) grachten, palissaden en wallen, waarvan de precieze functie niet geheel duidelijk is. In de meeste gevallen zijn er in eerste instantie geen aanwijzingen voor vaste bewoning en zijn er diensgevolge nauwelijks vondsten.

Datering: Late Middeleeuwen (vanaf de 13e eeuw A.D.)- Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- sporen van of aanwijzingen voor wallen en grachten (a);
- evt. cultuurlaag (b).

Datering: Late Middeleeuwen (vanaf de 13e eeuw A.D.)- Nieuwe Tijd.

32.6 Nederzetting

Verscheidene gelijktijdige huisplaatsen, erven of concentraties/

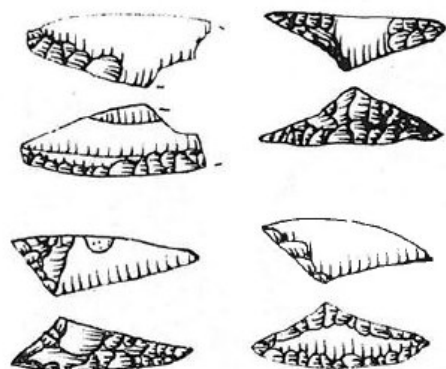
verspreidingen vonden die wijzen op tijdelijke of permanente bewoning. Er zijn geen aanwijzingen voor stedelijke elementen (zie boven) en evenmin dat de bewoning plaatsgevonden heeft op een kunstmatige verhoging. Eventueel is de nederzetting begrensd geweest door een greppel, wal, palissade etc.

Datering: Neolithicum-Nieuwe-tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- grondsporen die wijzen op permanente bewoning, zoals palenconfiguraties behorende tot huisplattegronden, afvalkuilen, waterputten, haardplaatsen, erfgreppels etc., die duiden op verscheidene gelijktijdige erven (a);
- nederzettingenvondsten (grondstof, halfproducten, eindproducten en afval; relatief groot percentage is gebroken en verbrand, ecologische resten (zoals plantenresten en botten die duiden op de verwerking en consumptie van voedsel) (a).
- evt. cultuurlaag (b);
- omheining (palissade, wal etc.) (b).

Uniek nr.	8.32.6.001
Archis Zaak ID	2769280100
Coördinaten	X=158400 / Y=365340
Plaats	Borkel
Toponiem	Achterste Brug
Naam vinder	Particulier
Datum vondst	1972
Verwerving	niet-archeologisch: onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	Proefopgraving in 1972, vanaf 1973-1977 gevolgd door een opgraving door drie amateurarcheologen. In dit terrein werd een 24-tal haardplaatsen opgetekend en in totaal maar liefst precies 9999 vondsten verzameld. Dit vondstmateriaal bestaat grotendeels uit allerlei afvalproducten die tijdens het vervaardigen van werktuigen zijn achtergelaten. Het aantal werktuigen bedraagt 168, vele daarvan zijn als fragment gevonden. De vondsten lagen verspreid in twee concentraties. Van twee haardplaatsen werd met de C14 methode de ouderdom van houtskool gemeten. De uitkomst van deze dateringen bedraagt ongeveer 8050 en 5390 jaar geleden. Onder de vondsten bevinden zich pijlbewapeningen die kenmerkend zijn voor het middelste fase van de midden steentijd, namelijk de zogenaamde spitsen met oppervlakteretouche (afb.2). ook is er een wurstenen pijlspits gevonden die kenmerkend is voor de laatste fase van de midden steentijd, namelijk een zogenaamde Bandkeramiek-spits. Deze vondst en de dateringen maken het waarschijnlijk dat de dekzandrug gedurende de midden steentijd meerdere keren bewoond is geweest.
Datering	Mesolithicum
Literatuur	- Arts 1996: Archeologie in Valkenswaard, in: Merckenswaert, jaarboek 1996; Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard 5, 52-75. - Leysen, V., 1984. Materiaalstudie van het site Achterste Brug (Valkenswaard). Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven.
Bron	Archis
Nummer	13973

Afb.2 Enkele voorbeelden van stenen pijlbewapeningen uit de midden steentijd van de nederzetting bij de Achterste Brug.

Uit Arts 1996.

Uniek nr.	8.32.6.002
Archis Zaak ID	2771004100
Coördinaten	X=157830 / Y=373820
Plaats	Dommelen
Toponiem	Dommelen
Naam vinder	ROB
Datum vondst	1978
Verwerving	archeologisch: opgraving ROB
Beschrijving	zie 8.32.6.007
Datering	Vroege Middeleeuwen C - Late Middeleeuwen
Literatuur	zie 8.32.6.007
Bron Nummer	Archis 14215

Uniek nr.	8.32.6.003
Archis Zaak ID	2771386100
Coördinaten	X=157640 / Y=367870
Plaats	Borkel
Toponiem	Hooge Akkers
Naam vinder	Beex
Datum vondst	1970
Verwerving	niet-archeologisch: graafwerk
Beschrijving	In een zandafgraving te Borkel en Schaft nabij de zandhoef werden drie houten drinkwaterputten aangetroffen. In de eerste, die met een dragline naar boven werd gebracht, werd een kartelrandurn aangetroffen en wel een zogenaamde kookpot die waarschijnlijk uit de laatste eeuwen voor het begin van de jaartelling dateert. Bij de tweede put was er gelegenheid om enige opmetingen te doen. Het was een vierkante put, ongeveer 90 x 90 cm, opgebouwd uit verticale palen, waartussen vlechtwerk van twijgen. De put was in een trechtervormige kuil geplaatst en rustte op een voor water ondoordringbare leemlaag van ongeveer 30 cm dikte. Daarom had men in het midden van de put een ronde opening gegraven tot op een laag grof zand, zodat het water als een sterke wel naar boven kon stromen. Om dichtspoelen van deze opening te voorkomen had men hierin een uitgeholde boomstam geplaatst, die een hoogte had van ongeveer 40 cm en die een diameter buitenwerks van 45 en binnenwerks van 35 cm had. Een derde put bleek weer bij het zanddelven verwijderd. Wel kon nog worden vastgesteld dat deze uit een uitgeholde boomstam had bestaan die een

diameter van ongeveer 80 cm moet hebben gehad.

Behalve deze putten werden in het terrein talrijke paalkuilen en andere zwarte vlekken waargenomen. Een dezer vlekken kon op 19.11.1970 worden onderzocht en bleek te bestaan uit een rechthoekige, met planken afgezette kuil die sterk deed denken aan een Merovingisch graf. In de bovengrond werd een fragment van een maalsteen aangetroffen en op de bodem een stuk sterk geroest ijzer (gesp?). Sporen van een skelet konden niet worden waargenomen. Ook ontbraken de dwarsbalkjes onder de kist, zoals die meestal bij een Merovingisch graf worden aangetroffen. De afmetingen van de kist waren 165 x 80 cm.

Op zaterdag 21 november werd door E. M. A. H. Goossens uit Knegsel en G. H. Fonteijn uit Duizel nog een tweede vlek onderzocht, waarin de ene helft wat dieper was dan de andere en waarin veel houtskool werd aangetroffen. Waarschijnlijk is dit een oven geweest. Een derde rechthoekige vlek kon slechts gedeeltelijk worden onderzocht en bleek op maandagmorgen door de voortgaande zandwinning te zijn verdwenen.

Datering	Vroege Middeleeuwen C - Volle Middeleeuwen
Literatuur	Archeologisch Nieuws in KNOB 1971-5
Bron	Archis
Nummer	14266

Uniek nr. **8.32.6.004**

Archis Zaak ID	3089368100
Coördinaten	X=160530 / Y=371980
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Alg. Begraafplaats
Naam vinder	Particulier
Datum vondst	09-1980
Verwerving	niet-archeologisch: onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	wederom een restant van een Romeinse nederzetting, daar gevonden bij het aanleggen van een gasleiding naar de aula op de begraafplaats; eerder zijn daar bij het graven van graven vondsten gedaan o.a. een terra sigillata kommetje Dragendorf 33.

Datering	Romeinse tijd
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	14404

Uniek nr. **8.32.6.005**

Archis Zaak ID	2870554100
Coördinaten	X=159875 / Y=370060
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	De Malpie
Naam vinder	Fonteyn
Datum vondst	9999
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving	Zeer rijke vindplaats van mesolithische vuursteenartefacten. Op een zandweg langs de Dommel. Het materiaal is gedurende enige jaren verzameld.

Datering	Mesolithicum
Literatuur	Beex 1966k
Bron	Archis
Nummer	30447

Uniek nr.	8.32.6.006
Archis Zaak ID	3119037100
Coördinaten	X=159850 / Y=369750
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	De Malpie
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	9999
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	Vindplaats van vuursteenartefacten in stuifzandterrein. De vindplaats ligt op een hoogte (de Malpieberg) tussen een ven en 't riviertje de Dommel. De locatie maakt aannemelijk dat het om een nederzetting gaat. Beide opgegraven vindplaatsen, en ook die rond de Malpievennen, hebben meestal behalve vondsten van vuursteen ook voorwerpen van het zogenaamde wommersomkwartsiet opgeleverd.
Datering	Laat-Paleolithicum - Neolithicum
Literatuur	Wouters, A., 1955. Vondstmeldingen. Brabants Heem jg. 7, blz. 124.
Bron	Archis
Nummer	30449

Uniek nr.	8.32.6.007
Archis Zaak ID	2870668100
Coördinaten	X=157830 / Y=373820
Plaats	Dommelen
Toponiem	Kerkakkers, voormalige St. Martinkerk
Naam vinder	ROB en IPP
Datum vondst	1978, 1980 t/m 1982
Verwerving	archeologisch: opgraving
Beschrijving	Het onderzoek van een Middeleeuwse nederzetting bij de voormalige St.-Martinuskapel onder de Kerkakkers van Dommelen vond voor het belangrijkste deel in de zomer van 1981 en 1982 plaats. Het nederzettingsterrein (ca. 4 ha) is inmiddels een buitenwijk van de gemeente Valkenswaard geworden. Het terrein heeft voorafgaand aan de Middeleeuwen reeds een lange bewoningsgeschiedenis. Tijdens het onderzoek werden vondsten gedaan van vuursteen uit het Mesolithicum, waarbij ook opvallend veel verbrand botmateriaal werd gevonden. Uit de Midden-Bronstijd dateren enkele nederzettingsskuilen met in één ervan de randscherf van een aardewerken pot; verder nog meer aardewerk. Deze zijn in 19080 en 1981 gevonden in proefsleuven langs de Kerkakkerstraat in Dommelen. Deze nederzetting is overigens niet verder onderzocht. Er zijn verder nederzettingssporen uit de Midden-IJzertijd aangetroffen die bestaan uit bijgebouwen en enkele voorraadkuilen. Van de nederzetting uit de Midden-IJzertijd is duidelijk alleen de randzone opgegraven. Uit de waargenomen begrenzingen kan echter met vrij grote zekerheid worden vermoed dat de boerderijen ten noorden van het opgravingsterrein hebben gelegen (Roymans 1985). Behalve grondsporen zijn er ook 500 aardewerkscherven verzameld uit de midden-ijzertijd, waaronder enkele spinklosjes (afb. 5). Ook zijn verkoolde zaden en vruchten gevonden van cultuurgewassen, namelijk van bedekte gierst, gerst, emmertarwe, gierst en vlas. Tot slot dateert een fragment van een blauwglazen armbandje uit de late ijzertijd. Uit de Romeinse tijd zijn losse vondsten (aardewerk, glas en fibulae) aanwezig die doen vermoeden dat in de nabijheid een inheems-Romeinse nederzetting te vinden is. De ontwikkeling van de Middeleeuwse nederzetting kan in vier fasen worden

onderverdeeld:

1 de Merovingische tijd (7e - vroeg 8e eeuw)

2 de Karolingische tijd (8e-10e eeuw)

3 de 11e - vroeg 12e eeuw

4 de laat 11e - 13e eeuw

De nederzetting uit de Merovingische tijd bestaat uit een noordelijk en een zuidelijk gedeelte direct ten westen van de Kerkakkerstraat gelegen. Ieder deel lijkt twee erven te bevatten. Op ieder erf liggen een waterput, een paar gebouwen en een aantal graven. De gebouwen zijn klein en één- of tweeschepig. De lengte varieert van 8 tot 1,2 m, de breedte van 5 tot 6 m. Zij zijn met een enkele uitzondering oost-west georiënteerd. De kuilen waarin de palen stonden zijn tamelijk klein (diameters ca. 40 cm), hetgeen wijst op een lichte constructie. Hutkommen komen niet voor.

Tussen de huizen in het noordelijk en zuidelijk gedeelte bestaat geen opvallend verschil. Dat is er wel tussen de graven. Alle graven zijn west-oost georiënteerd in dubbele rijen, met uitzondering van enkele, die geïsoleerd liggen. Het aantal graven in het zuidelijk gedeelte is echter dubbel zo klein (negen) als dat in het noordelijk gedeelte (achtien). De grote noordelijke groep bestaat vrijwel uitsluitend uit kistgraven, die vondstloos zijn met uitzondering van vier graven met bijgiften (twee ijzeren oorringen, twee ijzeren messen en een bronzen ringetje). Het zuidelijk groepje onderscheidt zich door een wapengraf en een vijfteil houten grafkelders, waarvan drie vrouwegraven rijke grafinventarissen hebben, o.a. een enkelvoudige en twee dubbele goudblik-fibulae en fibulae en oorringen van zilver (Van Regteren Altena 1982). Voor de datering zijn vooral van belang een imitatie gouden triëns van Madelinus uit Dorestad (midden/tweede helft 7de eeuw) en twee sceatta's van het 'continentale runentype', te dateren tussen ca. 705 en 715 (determinaties drs. A. Pol, KPK, Den Haag). Er moet rekening mee worden gehouden dat in de nabijheid van de nederzetting te Dommelen zich een groter Merovingisch grafveld bevindt.

De structuur van de Karolingische nederzetting is nog niet geheel duidelijk. Er lijkt nu sprake te zijn van twee, wellicht drie naast elkaar liggende erven. Op ieder erf ligt een waterput, een groot gebouw en één of twee kleinere gebouwen. De grote gebouwen zijn ca. 1,2 m lang en 5 tot 6 m breed. Ze kenmerken zich door vier paar tegenover elkaar staande zware palen die in grotere kuilen zijn geplaatst dan die in de Merovingische gebouwen (diameters ca. 1 m). De meeste gebouwen zijn oost-west georiënteerd. De (rechthoekige) wand liep waarschijnlijk niet langs staanders maar langs een aantal palen die daarbuiten stonden, waarvan de ondiepe kuilen niet konden worden teruggevonden. Hoewel bewijzen nog ontbreken, heeft zich in deze periode reeds een ontwikkeling naar een drieschepige constructie voltrokken. Een laat-Karolingisch gebouw (10de eeuw?) heeft geen vier, maar vijf gebinten en is ongeveer 17 m lang. Ook bij dit huis zijn geen buitenpalen geconstateerd.

Van deze nederzetting is geen grafveld bekend. Het kerkhof bij de Martinuskerk begint later, omdat het over een waterput van de Karolingische nederzetting heen ligt. Aangenomen echter mag worden dat de bewoners reeds een parochiekerk in de buurt hadden.

In de 11de en vroeg 12de eeuw zijn er langs de Kerkakkerstraat weer drie erven met hoofdgebouwen, bijgebouwen en waterputten, zonder dat van oversnijdingen met oudere gebouwen sprake is. De grote gebouwen zijn ca. 20 m lang, drieschepig en waarschijnlijk 9 tot 10 m breed. De zware palen zijn in zeer grote en diepe kuilen geplaatst (met diameters van 1.50 tot 2 m). Het aantal staanders in een rij is drie of vier. In het eerste geval staan deze in een rechte, in het tweede geval in een iets gebogen lijn.

Karakteristiek voor de woonhuizen zijn van nu af aan de beide palen in de korte wanden van het gebouw. De wand liep zeker 1,50 tot 2 m buiten de staanders en had waarschijnlijk een gebogen verloop. Van dit bouwtype

komt ook een kleinere variant van 1,2 tot 13 m lengte voor.

In de 11de eeuw wordt in deze nederzetting de reeds genoemde christelijke begraafplaats aangelegd, waarschijnlijk met een kleine houten kapel. De graven zijn doorgaans kistloos, anthropomorf en zonder bijgiffen.

Uitzonderingen vormen enkele boomkistgraven en de vondst van vier zilveren munten in één graf, waarvan er drie konden worden gedetermineerd als zilveren penningen geslagen te Utrecht onder bisschop Burchard, eerste kwart van de 12de eeuw (determinatie drs. H. Jacobi, KpK, Den Haag).

In de late 11de en 13de eeuw verplaatste de bewoning zich van de hoger gelegen terreinen welke sinds de 7de eeuw bewoond zijn naar de rand van het beekdal. Met behulp van het aardewerk (vnl. import uit Limburg en Andenne) is door A. Verhoeven de interne chronologie van deze nederzetting reeds vrij nauwkeurig vastgesteld. Aanvankelijk stond er alleen een 20 m lang gebouw, bestaande uit vier gebinten in rechte lijn, met een waterput maar zonder bijgebouwen. Het was nog gelijktijdig bewoond met de ervan langs de Kerkakkerstraat. Rond het midden van de 12de eeuw' als de nederzetting langs de Kerkakkerstraat, behoudens het kerkhof, is opgegeven en akkerland is geworden, is er langs het beekdal weer sprake van drie erven, elk met hoofd- en bijgebouw, waterputten en enkele spiekers. De constructie van de woongebouwen verdicht zich tot vijf gebinten bij gelijkblijvende lengte (20 m); de staanders staan in gebogen lijn. De schuren zijn allen korter (13 tot 14 m) dan de boerderijen; van sommigen zijn nu ook de buitenpalen van de wand bewaard. Zij zijn duidelijk drieschepig. In de late 12de eeuw en de eerste helft van de 13de eeuw wordt de beekdalnederzetting gereduceerd tot één groot omheind erf. Het middelste van de drie voorgaande boerderijen wordt herbouwd tot het grootste gebouw dat in de nederzetting van Dommelen ooit gestaan heeft: 22m lang van bij een grootste breedte 11,50 m. Het telt zes gebinten, waarvan de staanders nu weer in rechte lijn staan. De wanden blijven echter gebogen, de paalgaten bleven bewaard. Zij sluiten aan op de korte wanden met twee dichtgestelde staanders die karakteristiek blijven voor de typologie van de Dommelse boerderijen sedert de 11e eeuw. Ook van dit laatste huis is de drieschepigheid dus volledig bewezen. Om een inzicht te krijgen in de regionale ontwikkelingen in het milieu tot en met het eind van de bewoning werd veen uit het beekdal palynologisch bemonsterd, evenals enkele schoenvondsten in waterputten. De vegetatie in en onmiddellijk rond de nederzetting kon worden gereconstrueerd aan de hand van zaden en vruchten uit de waterputten.

Datering

- Mesolithicum
- Midden Bronstijd
- Midden IJzertijd
- Vroege Middeleeuwen B - Volle Middeleeuwen

Literatuur

Eland, H.B. en J.P. Pals 1985: Landschap en vegetatie rond de Middeleeuwse nederzetting bij Dommelen, in: J. Slofstra e.a. (red.) 1985, 37-40.

Groenman-van Waateringe, W., 1985: Schoeisel uit waterputten in de Middeleeuwse nederzetting bij Dommelen, in: J. Slofstra e.a. (red.) 1985, 51-56.

Regteren Altena, H.H. van en Theuws 1981: Een Middeleeuwse nederzetting onder de Kerkakkers van Dommelen, Brabants Heem 33: 61-77.

Regteren Altena, H.H. van & F. Theuws, "Valkenswaard, Dommelen", in: W. Verwers, Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982, p. 48-53.

Regteren Altena H.H. van, 1982: De Middeleeuwse nederzettingen op de Kerkakkers bij Dommelen, in: J. Slofstra e.a. (red.) 1982, 144-124.

Roymans, N., 1985: Nederzettingssporen uit de Midden-IJzertijd op de Kerkakkers bij Dommelen, in: J. Slofstra e.a. (red.) 1985, 9-18.

Verhoeven, A., 1985: Middeleeuws aardewerk uit Dommelen in een regionaal kader, in: J. Slofstra e.a. (red.) 1985, 45-50.

Van Vilsteren, V.T. van, 1985: Verkoolde zaden en vruchten uit de Middeleeuwse nederzetting bij Dommelen, in: J. Slofstra e.a. (red.) 1985, 41-44.

W.J.H., Verwers, 1986: Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982. Waalre (Stichting Brabants Heem).

Theuws, F., 2018: Rural cemeteries, cult places and community identities in the Central Middle Ages in the Kempen region (southern Netherlands), in: Van Oosten, R.M.R., Schats, R., Fast, K., Arts, N. & H.M.P. Bouwmeester 2018: The Urban Graveyard. Archaeological perspectives, Leiden: Sidestone Press, p. 27-50.

Theuws, F. (ed), 2023: Distributing the dead. Settlement burials in the pagus Texandrië and the transformation of Merovingian society c. 700 ad (Geldrop, Dommelen, Veldhoven, Mierlo) (Southern Netherlands).

Bron Archis

Nummer 30466

Uniek nr. **8.32.6.008**

Archis Zaak ID 2870724100

Coördinaten X=159600 / Y=370540

Plaats Borkel

Toponiem Malpie, Vaarvennen

Naam vinder Fonteyn

Datum vondst 1973

Verwerving archeologisch: (veld)kartering

Beschrijving Bewoningssporen uit het mesolithicum (vuursteen). Oppervlaktevondsten op heuvelruggen westelijk van de Dommel en ten oosten van de Vaarvennen. Natuurreservaat. Het betreft een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten.

Datering Mesolithicum

Literatuur Beex 1973, Valkenswaard, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 72, *105.

Bron Archis

Nummer 30474

Uniek nr. **8.32.6.009**

Archis Zaak ID 2870732100

Coördinaten X=159730 / Y=369520

Plaats Borkel

Toponiem Groot Malpieven

Naam vinder Fonteyn

Datum vondst 1973

Verwerving archeologisch: (veld)kartering

Beschrijving Bewoningssporen uit het mesolithicum (vuursteen). Oppervlaktevondsten op heuvelruggen westelijk van de Dommel en ten oosten van het Groot Malpie ven. Natuurreservaat. Het gaat om een concentratie van mesolithische vuursteenartefacten.

Datering Mesolithicum

Literatuur Beex 1973: Valkenswaard, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 72, *105.

Bron Archis

Nummer 30475

Uniek nr. **8.32.6.010**

Archis Zaak ID 3119004100

Coördinaten X=159130 / Y=368840

Plaats	Borkel
Toponiem	De Malpie
Naam vinder	Fonteyn
Datum vondst	1974
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving	Vuurstenen werktuigen en afslag, ongeveer 200 stuks, waarvan vrij veel bewerkte stukken. Gevonden in ophogingszand van een voetpad. Dit zand was afkomstig uit de naastgelegen berm-sloot. Volgens het begeleidende rapport van Fonteyn heeft hij in 1974 met E.M.A.H. Goossens (Knegsel) een onderzoekje uitgevoerd waarbij de ca. 200 stuks vuursteen zijn gevonden. Het zandpad dient als brandgang en wordt blijkbaar "gefreed" en gebruikt door landbouwverkeer.
Datering	Laat-Paleolithicum
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	30477
Uniek nr.	8.32.6.011
Archis Zaak ID	2870773100 en 2870798100
Coördinaten	X=157680 / Y=365230 en X=157700 / Y=365220
Plaats	Achterse Brug
Toponiem	Achterse Brug
Naam vinder	Fonteyn
Datum vondst	1964 en 1974
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving	Vindplaats van bewerkt vuursteen. Het zou gaan om concentraties van mesolithische artefacten die werden aangetroffen in kleine "zandkuilen". Vuursteenartefacten en afslag (ruim 100 stuks).
Datering	Mesolithicum
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	30482 en 30487
Uniek nr.	8.32.6.012
Archis Zaak ID	3119101100
Coördinaten	X=158310 / Y=365260
Plaats	Borkel en Schaft
Toponiem	Achterse Brug, De Graaf van Loon (GP 182)
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	9999
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	Vindplaats van bewerkt vuursteenmateriaal. Eén van de mesolithische concentraties van artefacten is in kleine "zandkuilen" aangetroffen.
Datering	Mesolithicum
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	30483
Uniek nr.	8.32.6.013
Archis Zaak ID	2870805100 en 2958367100
Coördinaten	X=158150 / Y=365420
Plaats	Borkel en Schaft

Toponiem Achterse Brug
Naam vinder Fonteyn
Datum vondst 1979
Verwerking archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Het betreft een concentratie van Mesolithische werktuigen die op een akker werd aangetroffen.
Datering Midden-Mesolithicum - Laat-Mesolithicum
Literatuur - Beex 1973: Valkenswaard, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 72, *15.
- Arts 1996: Archeologie in Valkenswaard, in: Merckenswaard, jaarboek 1996; Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard 5, 52-75.
Bron Archis
Nummer 30488 en 44979

Uniek nr. **8.32.6.014**

Archis Zaak ID 3119159100
Coördinaten X=161425 / Y=372350
Plaats Valkenswaard
Toponiem Zeelberg
Naam vinder Particulier
Datum vondst 1969
Verwerking archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Neolithische vuursteenartefacten waarbij enige fraai geretoucheerde klingen. Op hoge zandrug in moerassig gebied langs riviervtje de Tongelreep. Bij de Mollenveldjes.
Datering Neolithicum
Literatuur Beex, G., 1970: Valkenswaard, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 72, *15.
Bron Archis
Nummer 30519

Uniek nr. **8.32.6.015**

Archis Zaak ID 2871031100
Coördinaten X=161000 / Y=371550
Plaats Valkenswaard
Toponiem Mollenveldjes, Stapkesberg
Naam vinder Beex, Groels en Kuenen
Datum vondst 1967
Verwerking (veld)kartering en opgraving
Beschrijving Vindplaats van vuursteenafslag op zeer hoge zandrug langs riviervtje de Tongelreep. Beex heeft eerst wat afslagen gevonden (waarschijnlijk aan het oppervlak), "enige jaren" voor de ontdekking door Kuenen. Later heeft Groels en Kuenen bij een opgraving in een kleine zandafraving "een flinke verzameling mesolithisch materiaal verzameld. Tijdens de opgraving zijn zo'n 220 voorwerpen aangetroffen. Ook werden enkele houtskoolplekken aangetroffen die vermoedelijk een restant zijn van haardplaatsen. Er zijn slechts weinig typologisch kenmerkende werktuigen gevonden. Vermoedelijk dateert deze bewoning uit de middelsre fase van de midden steentijd. De vindplaats ligt op een zandrug die ca 5 m boven de omgeving uitsteekt; aan de voet van de rug stroomt de Tongelreep.
Datering Mesolithicum
Literatuur - Groels, J. en H.C. Kuejen, 1970. Opgraving: Valkenswaard (Stepkesberg) 1967. Slotpost (uitgave van Museum 't Oude Slot, Veldhoven) jrg. 1 nr. 1

blz. 14-17.

- Beex, 1967: Valkenswaard, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 66, *58.

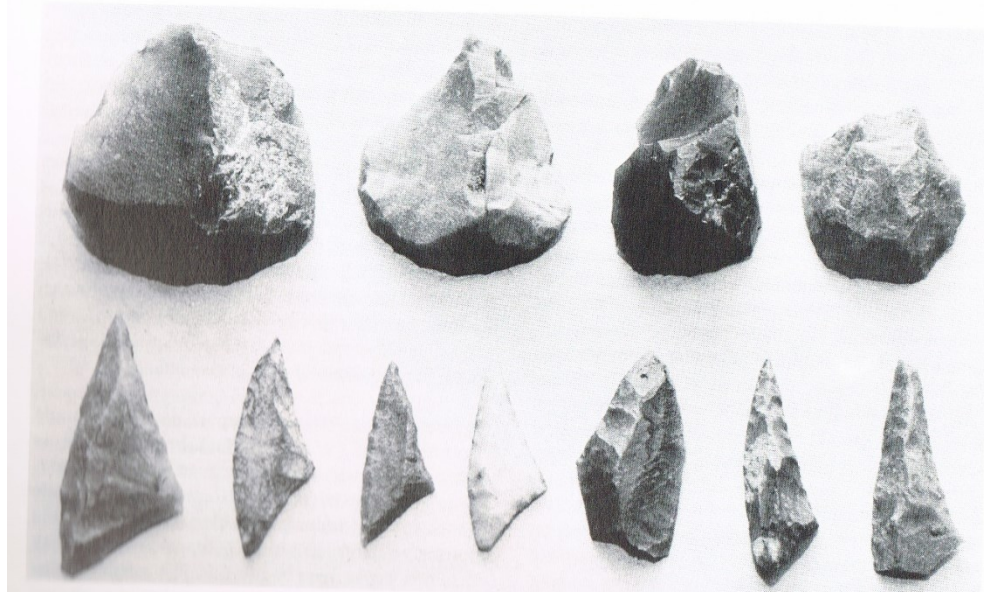
- Arts 1996

Bron

Archis en literatuur

Nummer

30521 en 600169

Vuurstenen werktuigen uit het Mesolithicum gevonden op de Stepkesberg door dhr. Keunen (Uit Bots en Melotte 1977).

Uniek nr.	8.32.6.016
Archis Zaak ID	2883425100
Coördinaten	X=157680 / Y=367970
Plaats	Borkel
Toponiem	Hooge akkers; de Kapel
Naam vinder	Beex
Datum vondst	1970
Verwerving	noodopgraving
Beschrijving	34.5.001
Bron	Archis
Nummer	32520

Uniek nr.	8.32.6.017 (zie ook 8.32.6.007)
Archis Zaak ID	3125185100
Coördinaten	X=157600 / Y=373750
Plaats	Dommelen
Toponiem	Kerkakkers-Belleman
Naam vinder	IPP A.E. van Giffen
Datum vondst	1980
Verwerving	archeologisch: opgraving
Beschrijving	In 1978 werd door de ROB archeologisch onderzoek verricht in de ruïne van de St. Martinuskerk in Dommelen, zie waarnemingsnummer 30466. Tussen 1980 en 1987 werd het onderzoek naar de door een nieuwbouwwijk bedreigde resten van middeleeuwse nederzettingen door het IPP voortgezet. Tijdens dit onderzoek werd een vuursteenconcentratie uit het mesolithicum aangesneden en enkele grondsporen met aardewerk uit het

einde van de midden bronstijd opgegraven. In het noordelijke deel van de opgraving werd i.s.m. de AIVU de randzone van een nederzetting uit de midden ijzertijd onderzocht. Vondsten uit de Romeinse tijd duiden op een nabijgelegen nederzetting uit deze periode. Het onderzoek naar de middeleeuwse sporen bracht (delen van) nederzettingen uit de 7e tot de 13e eeuw aan het licht, elk bestaande uit 1 of meerder erven met hoofd-, bijgebouwen en waterputten. De Merovingische nederzetting (zonder hutkommen) had 2 kernen, ieder met een eigen grafveldje. Het grafveldje bij de zuidelijke kern bevatte enkele graven met opvallend rijke bijgaven. Het noordelijke grafveldje bevatte relatief minder rijke bijgaven. De rijke bijgaven en het feit dat het hier begraafplaatsen voor een selecte groep betreft duidt op de opkomst van een(nieuwe) elite en de integratie van het gebied in het Austrasische machtsgebied (later het Frankische rijk). De Karolingische nederzetting (750-900 AD) bestond waarschijnlijk uit 3 erven met huisplattengronden, bijgebouwen en waterputten, de nederzetting uit ca 900-1050 uit slechts 1 erf. Uit onderzoek naar de St. Martinuskerk uit ca 1350 bleek dat deze een houten voorganger uit de 12e-13e eeuw had. De bijbehorende begraafplaats was al in de 11e eeuw aangelegd. De nederzetting uit ca 1050-1125 bestond uit 4 erven. In de daaropvolgende fasen 'verplaatste' de nu omheinde nederzetting zich naar het beekdal van de Keersop. Aanvankelijk (ca 1125-1175) bestond deze nog uit meerdere erven (3 a 4), later (ca 1175-1250) kromp de nederzettingen ineen tot 1 a 2 erven. Uitgebreid geologisch, bodemkundig en palynologisch onderzoek verschaft de landschappelijke achtergrond.

Datering1

Mesolithicum
Midden-Bronstijd
Midden-IJzertijd

Literatuur

Vroege Middeleeuwen B - Hoge/Volle Middeleeuwen
ELAND, H.B. EN J.P. PALS, Landschap en vegetatie rond de middeleeuwse nederzetting bij Dommelen (p.37-40). Het Kempenproject 2. Een regionaal-archeologisch onderzoek in uitvoering (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem deel 27).
Van Vilsteren 1985
Theuws et alii 1988: Medieval settlement at Dommelen Parts I and II , Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38, 229-430.
Regteren Altena 1989
Theuws 1986, 1988 en 1990
Theuws & Bijsterveld 1991
Regteren Altena & Theuws 1981

Bron

Archis

Nummer

33654

Uniek nr. **8.32.6.018**

Archis Zaak ID

2007125100

Coördinaten

X=160736 / Y=372475

Plaats

Valkenswaard

Toponiem

Zeelbergse Akkers

Naam vinder

ADC ArcheoProjecten

Datum vondst

2000

Verwerving

archeologisch: proefsleuvenonderzoek

Beschrijving

Onderzoek d.m.v. 5 lange zoeksleuven; waar de resultaten aanleiding gaven werden deze verbreid tot putten of werden nieuwe putten aangelegd (in totaal 13 putten). Over het onderzoeksgebied verspreid werden 5 of 6 clusters van antropogene sporen aangetroffen; datering IJZ-ROMM (2e eeuw). De ROM sporen van de westelijke cluster houden mogelijk verband

met de 3 potstal-boerderijen uit ROM die door amateurarcheologen zijn onderzocht aan de westzijde van de oude spoorbaan.

Datering IJzertijd – midden Romeinse tijd
Literatuur Valkenswaard, Zeelbergsche Akkers, 2001 (ADC-rapport 90)
Bron Archis
Nummer 44634

Uniek nr. **8.32.6.019**

Archis Zaak ID -
Coördinaten X=162100 / Y=369700
Plaats Borkel en Schaft
Toponiem Opperheide Tongelreep
Naam vinder P. Dijkstra
Datum vondst 999
Verwerving kartering
Beschrijving Enkele duizenden stuks vuursteen op overgang van Tongelreep naar hoger dekzand. Michelsberg o.a.
Datering Neolithicum - Neolithicum
Toelichting Archeologische waarden worden bedreigd ivm reconstructie EVZ Tongelreep
Literatuur Gepubliceerd in Arch. Nr. 10
Bron P.Dijkstra
Nummer 600670

Uniek nr. **8.32.6.021**

Archis Zaak ID -
Coördinaten X=156250 / Y=364800
Plaats Bergeijk
Toponiem Pelter Heggen
Naam vinder P. Dijkstra
Datum vondst
Verwerving
Beschrijving vuursteenvondsten
Datering Jong-Paleolithicum
Literatuur
Bron P.Dijkstra
Nummer 600672

Uniek nr. **8.32.6.022**

Archis Zaak ID -
Coördinaten X=157550 / Y=372250
Plaats Dommelen
Toponiem Mgr. Smetsstraat
Naam vinder P. van Gisbergen
Datum vondst onbekend
Verwerving archeologisch: veldkartering
Beschrijving vuursteen vondsten
Datering Mesolithicum - Neolithicum
Literatuur
Bron archief-Van Gisbergen; SCHUT

Nummer 600788, 600789, 600790, 600791 en 600792

Uniek nr. 8.32.6.023

Archis Zaak ID 2360131100 en 2224287100

Coördinaten X= 159684 / Y= 373637

Plaats Valkenswaard

Toponiem Waalreseweg

Naam vinder IDDS Archeologie B.V.

Datum vondst 2012

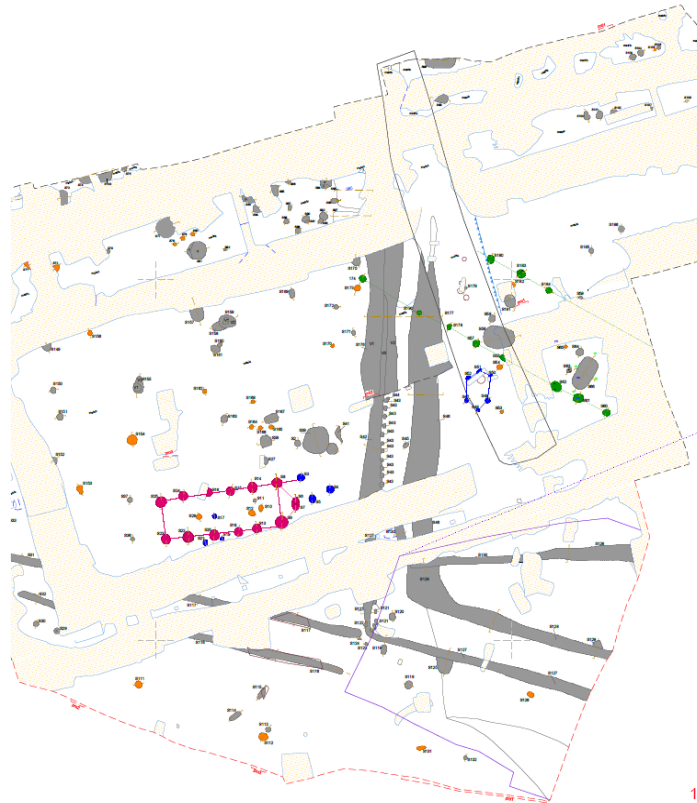
Verwerving Proefsleuven en opgraving

Beschrijving

In maart 2012 heeft een opgraving op de voormalige Philipslocatie aan de Waalreseweg in Valkenswaard plaats gevonden. Op het terrein was voor 1950 een sigarenfabriek gevestigd. De opgravingslocatie bevindt zich op een hoge dekzandrug die vanaf de Late Middeleeuwen in gebruik is geweest als een groot open akkercomplex, geheten de Pegdries. Enkele honderden jaren voor onze jaartelling echter lagen hier boerderijen die opgebouwd waren uit houten palen, lemen wanden en strooien daken. De aanwezigheid van kuilen en paalsporen met daarin handgevormd aardewerk en verbrande leem duidt erop dat hier in de IJzertijd gewoond en gewerkt werd. Deze bewoning aan de Waalreseweg lijkt samen te hangen met een crematiegraf dat in 1923 aan de Dijkstraat werd gevonden; de toen gaaf bewaarde urn met crematie is gedateerd in de Midden-IJzertijd (circa 400 v. Chr.).

Hoewel aanzienlijke delen van het plangebied verstoord waren door de voormalige bebouwing, zijn er bij de opgraving spannende vondsten gedaan. Er werd onder meer een boerderij erf uit de Vroege IJzertijd, sporen van bewoning en perceel scheidingen uit de Late Middeleeuwen (1000-1500 na. Chr.) aangetroffen.

Het erf uit de IJzertijd (800-625 voor Chr.) bestaat uit een boerderij, een schuur en bijgebouwen en een waterput. Bijzonder is de kuil die in de boerderij werd aangetroffen. Hierin werd een compleet prehistorisch servies gevonden bestaande uit twaalf nagenoeg complete potten, gelegen op de zijkant en op de kop en in elkaar gestapeld. Het servies bestond uit mooi gepolijste kommen en schalen met een scherpe knik in het profiel en uit grotere potten die op de buik besmeten zijn. Een enkele pot is soms als kookpot gebruikt gezien de restanten van aankoeksels. De spinsteen geeft aan dat vezels (wol, haar, plantaardig materiaal) tot textiel verwerkt zijn voor bijvoorbeeld kleding of dekens. De functie van het potje op een smalle voet, een zogeheten *Eierbecher*, is onbekend. De twaalf potten samen uit één kuil in het huis vormen een bijzondere context. Waarom de potten bij elkaar zijn gestopt door de toenmalige bewoners is niet duidelijk. Gedacht wordt aan een ritueel bij het in gebruik nemen of tijdens de gebruiksfase van het huis.

Overzicht van de aangetroffen archeologische sporen aan de Waalreseweg met in groen de IJzertijd boerderij, waarbinnen de potten in een kuil werden aangetroffen.

Zo werden de potten in het veld aangetroffen.

Gedurende de IJzertijd was er in Valkenswaard sprake van een bosrandsituatie of een open gemengd bos met daarin op drogere plekken eik, hazelaar, berk, beuk, linde, iep, esdoorn en den. Op de nattere plekken waren els en wilg te vinden. In de omgeving van de nederzetting werd olie uit planten gewonnen en werden granen verbouwd, zoals gierst, (emmer)tarwe, en mogelijk ook gerst, lijnzaad, huttentut, sleepruim en hazelnoot. De eerste vijf zijn gekweekte gewassen, de laatste twee werden in het wild verzameld. Vondsten afkomstig uit de sporen die onderdeel uitmaken van het Vroege IJzertijderf geven daarnaast aan dat de bewoners granen vermaalden tot meel en hazelnoten aten. De aanwezige wilde plantensoorten wijzen

op de aanwezigheid van allerlei open, droge tot vochtige terreinen. Vooral struikhei en pijpenstrootje zijn goed vertegenwoordigd, dit geeft aan dat er heideterreinen in de buurt waren en dat de struikhei in de nederzetting gebruikt werd (als strooisel, plaggen?). Naast de waterput op het erf, heeft een eik gestaan. Ten slotte waren in het landschap van Valkenswaard in de IJzertijd graslanden aanwezig, die voornamelijk werden gebruikt als hooiland. De vondst van resten van mestschimmels wijst erop dat een deel van de graslanden werd gebruikt voor begrazing door vee.

Impressie van de opgraving in 2012.

Datering	Vroege IJzertijd
Literatuur	P.A. van den Bos, 2012 & S. Moerman, P.A. van den Bos 2015
Bron	Archis
Nummer	1113184

Uniek nr. **8.32.6.024**

Archis Zaak ID 2479624100 en 2130489100

Coördinaten **X=** 159868 / **Y=** 373275

Plaats Valkenswaard

Toponiem Kloosterpark

Naam vinder BAAC

Datum vondst 2015

Verwerving proefsleuven en opgraving

Datering Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd

Toelichting Aan de hand van de aangetroffen vondsten en sporen is enig inzicht verkregen in het gebruik van het plangebied vanaf de late middeleeuwen tot en met de nieuwe tijd. Binnen het onderzoeksgebied zijn zeven waterputten, vier mogelijke waterputten, zes greppelsystemen, diverse grote kuilen en grondverbeteringsbanen aangetroffen. Het onderzoek heeft tevens een grote hoeveelheid (paal)kuilen opgeleverd, maar gebouwstructuren zijn niet herkend. De herkenning van structuren wordt bemoeilijkt omdat de interpretatie van de sporen lastig is en niet altijd duidelijk is of het kuilen, paalkuilen of plantkuilen betreft. Tevens is het niet goed mogelijk om vast te stellen welke sporen gelijktijdig zijn, hetgeen de toewijzing aan structuren bemoeilijkt. Vermoedelijk moeten deze sporen met activiteiten en/of bijgebouwen in verband worden gebracht die op achterterreinen van erven hebben plaatsgevonden en/of gestaan. In een kleine groep sporen, verspreid over het terrein zijn scherven aangetroffen met een datering in de 12e/13e eeuw. Er zijn binnen het

plangebied geen gebouwstructuren herkend, die met dit oudere vondstmateriaal in verband gebracht kunnen worden. Op grond van het aardewerk kan enkel worden vastgesteld dat het terrein in de 12^e en/of 13^e eeuw in gebruik is geweest. Mogelijk moet het aardewerk als zogenaamd mestaardewerk worden geïnterpreteerd en was het plangebied gedurende deze periode (deels) in gebruik als akker. De scherven kunnen bij de bemesting van het land op het terrein terecht gekomen. In dat geval zal in de directe nabijheid van het plangebied gedurende deze periode bewoning hebben plaatsgevonden.

De oudste structuur die in het plangebied is aangetroffen, betreft een boomstamwaterput (S15121) met een datering aan het eind van de 13e en/of in de 14e eeuw. Deze bevindt zich aan de noordoostzijde van het plangebied. Aangezien de aanwezigheid van waterputten doorgaans in verband met bewoning gebracht wordt, lijkt zich in het noordoostelijke deel van het plangebied in ieder geval één erf te hebben bevonden. Omdat de voormalige Kromstraat (de huidige Luikerweg) ten noorden van het plangebied grofweg noordoost-zuidwest georiënteerd is, wordt er van uitgegaan dat het bijbehorende hoofdgebouw eenzelfde oriëntatie heeft gehad. De boerderij zal zich dan waarschijnlijk ten noordwesten of ten noordoosten van de waterput hebben bevonden. Een hoofdgebouw is echter niet binnen het plangebied niet aangetroffen. Het kan zijn dat het gebouw niet herkend is, doordat de sporen verstoord zijn door de jongere bewoningssporen die in dit deel van het plangebied aanwezig zijn. Het is ook mogelijk dat het bijbehorende hoofdgebouw zich net buiten het plangebied heeft bevonden en daarom niet is aangetroffen.

De daaropvolgende waterputten zijn circa 15 m ten zuiden van de boomstamwaterput aangetroffen. In beide gevallen gaat het om waterputten met een bekisting van plaggen, gefundeerd op een wagenwiel. De oudste van de twee waterputten is S15200 en heeft een datering in de 14^e/15^e eeuw. S15012 oversnijdt de insteek van deze waterput en heeft een datering in de tweede helft van de 15^e of 16^e eeuw. Vermoedelijk moet waterput S15012 als de vervanger (en dus directe opvolger) van 15200 worden gezien. Ook voor deze waterputten geldt dat geen bijbehorende boerderij is aangetroffen. Het lijkt echter aannemelijk dat ook hiervoor geldt dat deze zich ten noordoosten van de waterputten heeft bevonden. Gezien de datering van de waterputten kan voor het bijbehorende hoofdgebouw gelden dat het skelet wellicht op stiepen was geplaatst. Indien de waterputten daadwerkelijk tot een jongere fase van hetzelfde erf hebben gehoord, kan afgevraagd worden waarom een verschuiving van 15 m in zuidelijke richting heeft plaatsgevonden. Hierboven is al geopperd dat de huidige Luikerweg mogelijk op een gegeven moment in zuidelijke richting is verplaatst. Wellicht moet de verschuiving van de waterputten hiermee in verband gebracht worden. Op grond van historisch onderzoek zou aan de noordwestzijde van het plangebied de 15^e eeuwse hoeve Hatenhof zich hebben bevonden, aan het begin van de huidige Molenstraat. Omdat aan deze zijde geen sporen zijn aangetroffen die op de aanwezigheid van een hoeve duiden, bestaat de kans dat deze hoeve zich gezien de aangetroffen waterputten juist aan de noordoostzijde van het plangebied heeft bevonden. In dat geval zou de hoeve op grond van boomstamwaterput S15121 eventueel een oorsprong aan het eind van de 13^e of in de 14^e eeuw kunnen hebben.

Aan het begin van de 17^e eeuw wordt een waterput met een bekisting van planken (S15026) aangelegd, ter hoogte van de boomstamwaterput uit het eind van de 13^e of 14^e eeuw. Circa 20 m ten zuidoosten van waterput S15026 heeft mogelijk een berg gestaan, met een datering in de 17^e eeuw of later. Mogelijk hebben beide structuren tot hetzelfde erf behoord.

Aangenomen dat de huidige Luikerweg inderdaad in de 14^e of 15^e eeuw verplaatst is, is het opvallend dat de waterput aan het begin van de 17^e eeuw dichterbij deze weg wordt aangelegd dan voorheen. Dit zou kunnen betekenen dat het erf zich gedurende deze periode verkleind. Wellicht gaat de verschuiving (en mogelijke verkleining) van het erf gepaard met het

ontstaan van een akker met plaggendek ter hoogte van de beide plagenwaterputten. De mogelijke verkleining van het erf zou kunnen betekenen dat de bewoners op een kleinere schaal boerden of dat ze een ander beroep uitoefenden.

Overzicht van alle aangetroffen sporen.

Omstreeks het einde van de 17e eeuw lijkt het plangebied gezien de ligging van een drietal (vermoedelijk gelijktijdige) waterputten opgedeeld te worden in een drietal erven, waarbij de bewoners van elk erf de beschikking hadden

over een eigen waterput. Het betreft bakstenen waterputten, die vermoedelijk tot in de 20e eeuw in gebruik zijn gebleven. Vanaf deze periode lijkt Valkenswaard ter hoogte van het plangebied een steeds minder landschappelijk karakter te hebben gehad. Aan het begin van de 19e eeuw lijken de waterputten zich op erven of in tuinen te bevinden die in bezit zijn van kleermaker Jacobus Carnoedus (waterput S16096), bierbrouwer/rentenier Hendrik Maas (waterput 16150) en kleermaker Lambertus Kreekels (waterput 16002). Het erf van de buurman van Lambertus Kreekels stond wel op naam van een landbouwer maar hij lijkt in 1822 te zijn overleden. Mogelijk woonde omstreeks 1830 zijn zoon Laurens de Natris (klompenmaker en wever) op dat erf. De begrenzing tussen de percelen heeft vermoedelijk deels uit hekwerk en/of begroeiing en deels uit greppelsystemen bestaan. Van de bijbehorende bebouwing zijn slechts recente verstoringen aangetroffen, die met de sloop van de bebouwing in verband gebracht moeten worden. Deze bebouwing was direct aan de huidige Luikerweg gelegen. De waterputten bevonden zich aan de achterzijde van de erven. Het buiten gebruik raken van de drie jongste waterputten moet mogelijk met de aanleg van de waterleiding in Valkenswaard in verband gebracht worden. Wanneer de waterleiding exact is aangelegd is onbekend maar dit zal vermoedelijk in de eerste helft van de 20e eeuw zijn gebeurd. In de 18e of 19e eeuw heeft binnen het plangebied verbetering van het plaggende plaatsgevonden. Dit blijkt uit de aanwezigheid van zogenaamde grondverbeteringsbanen die geregeld tijdens archeologisch onderzoek worden aangetroffen en vaak worden aangeduid met de term 'moesbedden'. Vermoedelijk was het verbeteren van het plaggende met name noodzakelijk vanwege verzuring van de bodem door het sterk geïntensiveerde gebruik van heideplaggen. De grondverbetering vond plaats door het volledig (handmatig) ompspitten van de bodem, tot in de natuurlijke ondergrond. Tijdens het omwerken van de grond werd mogelijk tevens mest en kalk toegevoegd om de verzuring van het plaggende tegen te gaan. Hoewel vergelijkbare sporen op de zandgronden (zowel in het zuiden als in het noorden van het land) veelvuldig worden aangetroffen, kan het zijn dat het van oorsprong een zuidelijk fenomeen is.

Literatuur Valkenswaard Kloosterpark. Bewoning uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd (proefsleuven en opgraving) (BAAC rapport), auteur M.C. Brouwer, 2017.

Bron Nummer Archis 1160266

Uniek nr. **8.32.6.025**

Archis Zaak ID 2216657100 en 2186525100

Coördinaten **X=** 159683 / **Y=** 373474

Plaats Valkenswaard

Toponiem Dommelseweg 28a en 30

Naam vinder BILAN

Datum vondst 2010

Verwerving proefsleuven en opgraving

Datering Late Middeleeuwen A - Late Middeleeuwen B

Toelichting In het onderzoeksgebied zijn verschillende nederzettingssporen aangetroffen uit de Volle Middeleeuwen. De bewoning begint in het derde kwart van de twaalfde eeuw in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied, op perceel A. Er werd geen woonstalhuis aangetroffen, maar wel een bootvormig schuur met een waterput, kuilen en spiekers. Het bijbehorende hoofdgebouw wordt ten noorden, buiten het onderzoeksgebied, verwacht. Deze bebouwing is in de laatste kwart van de twaalfde eeuw buiten gebruik geraakt, waarna in het zuidoostelijke deel van het onderzoeksgebied rond 1200 een rechthoekig woonstalhuis verscheen. Ook hierbij bevonden zich een waterput, verschillende kuilen en een spieker. In deze periode zijn rondom dit erf greppels gegraven. Het derde perceel, C, bestond waarschijnlijk uit grasland voor het vee, akkers of tuinen

en was gelijktijdig met perceel B in gebruik. In het zuidwestelijke omgepeelde gebied werden geen bewoningssporen aangetroffen, mogelijk was dit een agrarisch gebied met grasland voor het vee, akkers of tuinen.

Kooi, M; Verbeek, C. 2009 & Mostert, M., 2011

Archis

1102087/ 444536/ 426193 en 1086064/ 419604/ 413477

Literatuur
Bron
Nummer

Fig. 14: Ligging van de percelen en de bijbehorende structuren

Uniek nr. 8.32.6.026

Archis Zaak ID 4013511100 en 4006902100

Coördinaten X= 159441 / Y= 373216

Plaats Valkenswaard

Toponiem Kromstraat 42-44

Naam vinder Econsultancy

Datum vondst 2016

Verwerving proefsleuven en opgraving

Datering Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd

Toelichting Er zijn in het onderzoeksgebied 100 spoornummers uitgedeeld. Ze bestaan uit kuilen, paalkuilen, natuurlijke sporen, muurwerk, spitsporen, (sub)recente verstoringen, waterputten, een drenkkuil, zandwinningsporen en greppels. De sporen behoren tot twee vindplaatsen.

- Vindplaats 1 bestaat uit sporen van bewoning behorende bij het erf van de recent gesloopte boerderij aan de Kromstraat en een of meerdere voorgangers. Het achtererf van de gesloopte boerderij heeft een geschiedenis die teruggaat tot ten minste de 17e eeuw.

De oudste sporen betreffen structuur 1 en palencluster 1 en hebben een datering tussen circa 1650 n. Chr. en 1750 n. Chr. Het betreft een eerste fase in de bebouwing van het achtererf, waarbij de oriëntatie van Structuur 1, het bijgebouw, afwijkt van de oriëntatie van de 19e-eeuwse gebouwen. De Kromstraat wordt in de archieven al voor het eerst vermeld in 1499, dus de oriëntatie van het bijgebouw was in die tijd ook al afwijkend t.o.v. de Kromstraat.

De 2de fase wordt vertegenwoordigd door twee plaggenwaterputten, datering circa 1750 n. Chr. – 1900 n. Chr. Het betreft waterput S71 in werkput 2 en waterput S25 in werkput 1. Op de kadastrale kaart van 1828 ligt het plangebied verspreid over vier percelen. Aansluitend aan de Kromstraat liggen twee gescheiden percelen. Het is goed mogelijk dat de twee waterputten gelijktijdig zijn en bij twee verschillende percelen horen. Op het westelijke erf wordt in de 19e eeuw zand gewonnen, zeer waarschijnlijk voor de bouw van de boerderij die op de kadastrale kaart van 1828 in het plangebied staat aangegeven. Het westelijke erf is dan niet als woonerf in gebruik. Op het oostelijke erf zien we in de 19e eeuw bebouwing in de vorm van palencluster 2 en palencluster 3 met bijbehorende plaggenwaterput S97 en een drenkkuil (S1).

De laatste fase die in de opgraving is aangetroffen behoort tot de 20e eeuw. Het betreft de stenen waterput S26.

- Vindplaats twee betreft een watergang uit de 18e eeuw en een voorganger daarvan uit de 16e eeuw. De watergang is onderdeel van een waterloop, die vanaf het centrum van Valkenswaard in het oosten tot aan de Dommel in het westen loopt.

Literatuur

G.J. Boots, 2018: Proefsleuven met doorstart naar een opgraving Kromstraat 42-44 te Valkenswaard. Gemeente Valkenswaard (Econsultancy-rapport 1235.003).

Figuur 47 : Vrijwel complete steengoed kan uit Raeren, 1575-1625 n. Chr. (vondstnr. 61).

Figuur 9 : Alle Sporen Kaart geheel

Uniek nr.	8.32.6.027
Archis Zaak ID	4910336100
Coördinaten	X= 157552 / Y= 367286
Plaats	Borkel en Schaft
Toponiem	Mortelke
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2020
Verwerking	proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen en/of Vroege-Nieuwe Tijd
Toelichting	Bij het proefsleuvenonderzoek zijn resten van een erf uit de Late Middeleeuwen en/of Vroege-Nieuwe Tijd gevonden. Het gaat om paalsporen, kuilen, greppels. Er zijn 26 paalsporen tevoorschijn gekomen, waarvan negen zijn gecoupeerd. De restdiepte was 10-28 cm. Driemaal was in de coupe een restant van de paalkern zichtbaar. De paalsporen tekenden zich scherp af en de vulling was over het algemeen vlekkelig en (donker)bruinigrij. De exemplaren in het oosten van de werkput waren homogener van kleur, hetgeen wellicht op een hogere ouderdom duidt. Gebouwplattegronden zijn uit de verspreiding van de paalsporen niet te destilleren, maar de hoeveelheid sporen suggereert wel de aanwezigheid van een erf in het plangebied. Geen van de paalsporen heeft vondsten opgeleverd. Desondanks is, op basis van de uiterlijke kenmerken van de

Literatuur

sporen en de vondsten uit de bouwvoor, een toewijzing aan de Late Middeleeuwen en/of Vroege-Midden Nieuwe tijd waarschijnlijk.
Hartog, M.J. 2022: Borkel en Schaft, Het Mortelke 3, Gemeente Valkenswaard (NB). Een archeologisch inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, karterende en waarderende fase, met mogelijke doorstart naar een Definitieve Opgraving (= Transect-rapport 3135).

Uniek nr.	8.32.6.028
Archis Zaak ID	4655446100
Coördinaten	X= 159315 / Y= 372964
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Kromstraat
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2018 en 2021
Verwerving	proefsleuven en opgraving
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd
Toelichting	Bij het proefsleuvenonderzoek zijn 71 grondsporen aangetroffen, waaronder een huisplattegrond die waarschijnlijk parallel aan de Kromstraat ligt. Mogelijk betreft het een voorganger van een gebouw dat op het Kadastrale Minuutplan uit 1811-1832 op dezelfde locatie staat afgebeeld. Direct ten westen van de huisplattegrond lijkt een greppel of een voorganger van de Kromstraat te liggen, dan wel een deel van een potstal. Direct oostelijk van dit cluster lag een waterput/waterkuil. Er lijkt al met al sprake van een erf. Daterende vondsten zijn hier niet gedaan; afgaande op de textuur en het uiterlijk van de grondsporen dateren ze uit de Nieuwe tijd. Verder zijn in het plangebied diverse sporen van landgebruik aangetroffen uit de Nieuwe tijd en de recente periode. Er is dus een behoudenswaardige vindplaats aanwezig van een erf met een huisplaats uit de Nieuwe Tijd, in de zone parallel aan de Kromstraat. Op basis van het proefsleuvenonderzoek is geadviseerd deze vindplaats in situ te behouden, of als dit niet mogelijk is, nader te onderzoeken door middel van een definitieve opgraving. De gemeente Valkenswaard heeft ingestemd met bovenstaand advies en besloten dat een opgraving nodig is als de vindplaats niet in de bodem behouden kan blijven. Helaas was een groot gedeelte van de bouwput voor Kromstraat 77 al uitgegraven tot een diepte van circa 2,3 m –Mv, voordat de opgraving werd uitgevoerd, waardoor naar verwachting een groot aantal sporen en vondsten zijn vernietigd. De uitgegraven bouwput heeft een oppervlakte van circa 400 m². Tijdens het onderzoek was het alleen mogelijk om in de zuidwest hoek van de bouwput een vlak aan te leggen. Hier zijn paalsporen aangetroffen van een gebouwstructuur (gebouwstructuur 1), waarschijnlijk een spieker. De overige sporen zijn allemaal in het profiel waargenomen, met een grote cluster paalsporen en kuilen in de zuidoost hoek naast de waterkuil. Mogelijk vormden deze sporen ook een gebouwstructuur. De sporen vertegenwoordigen, gezien de hoeveelheid, dichtheid en spoorpatronen, waarschijnlijk meerdere gebouwstructuren met bijgebouw(en) uit de Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd.

Literatuur

- Berg, M., van den, 2019. Een archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P). Valkenswaard, Kromstraat 75-77. Gemeente Valkenswaard (NB), Nieuwegein (Transect-rapport 2038)

- Hartog, M. 2021: Evaluatierapport Valkenswaard, Kromstraat 75-77, gemeente Valkenswaard (NB). Een definitieve opgraving (DO).

Uniek nr.	8.32.6.029
Archis Zaak ID	4705714100
Coördinaten	X= 157904 / Y= 372607
Plaats	Mgr. Smetsstraat
Naam vinder	Transect

Datum vondst
Verwerving
Datering
Toelichting

2019

proefsleuven en opgraving
Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd

De sporen die zijn aangetroffen zijn vooral te relateren aan een vroeg-19e eeuws erf met boerderij en vermoedelijk diens voorganger. Hiertoe behoren resten van muurfunderingen, paalkuilen van houten palen, kuilen en mogelijk een waterput, plaggenkelder en bakstenen kelder. Op basis van het Kadastrale Minuutplan werd duidelijk dat deze boerderij (en diens vermoedelijke voorganger) west-oost was georiënteerd. Daarna is een noord-zuid georiënteerde boerderij gebouwd in 1933, grotendeels op dezelfde locatie. Of daarmee sprake is van één, twee of zelfs drie vindplaatsen, is daarmee niet geheel duidelijk, omdat het erf continu bewoond kan zijn geweest. Over het algemeen resteert weinig van de aangetroffen sporen, het betreft veelal de onderkanten ervan. De bouw en sloop van de boerderijen heeft veel van de oudere sporen aangetast, alsmede de bodemopbouw die weinig intact is. Op een aantal plekken in het onderzochte deel van het plangebied in werkput 3 zijn zeer kleine restanten van een intacte podzolbodem aangetroffen (E-B-C-horizonten; van een esdek / bouwlanddek is nauwelijks (meer) sprake), wat aangeeft dat oorspronkelijk in het hele plangebied bodemvorming zal zijn ontstaan in de top van het dekzand. De samenhang tussen sporen in het profiel was door de verstoorde bodemopbouw veelal slecht herkenbaar.

Duidelijk diagnostisch vondstmateriaal is niet aangetroffen dat sporen kon dateren. Onder de vondsten behoren slechts vijftien scherven keramiek, veertien bouwkeramische vondsten, een molensteenfragment, een spijker en een klein segment van een houten wagenwiel uit de onderkant van waterput S.19. Het vondstmateriaal geeft dan ook weinig prijs over het verleden van het plangebied. De twee oudste vondsten dateren in de Late-Middeleeuwen, waarmee het erop lijkt dat het plangebied vanaf die periode in gebruik is geweest. Tot die periode kunnen eventueel de plaggenkelder, paalkuilen en een ondiepe kuil (S.26) gerekend worden, maar aanwijzingen duiden erop dat deze beter gerekend worden tot een nieuwetijdse voorloper van de vroeg-19e eeuwse boerderij.

Resumerend is in het plangebied sprake van zowel een vroeg-19e eeuwse boerderij en vermoedelijk diens voorganger, als een boerderij uit 1933, alledrie met erfgerelateerde sporen en zonder bijgebouwen (deze werden niet aangetroffen in het onderzoeksgebied), die deels buiten het onderzochte terrein liggen. Bewoningssporen kunnen teruggaan tot in de Late-Middeleeuwen, maar oudere archeologische waarden zijn niet (meer) aanwezig.

Literatuur

Dommelen, Mgr. Smetsstraat 30. Gemeente Valkenswaard (NB). Een Inventariserend Veldonderzoek door middel van Proefsleuven (IVO-P) met doorstart naar een opgraving (DO) (= Transect-rapport 2262), auteur: E. Mol & A. Pels-Ouweneel, 2020.

Uniek nr. 8.32.6.030

Archis Zaak ID 4878326100 / 5124646100

Coördinaten X= 157947 / Y= 372748

Plaats Dommelen

Toponiem Mgr. Smetsstraat 29

Naam vinder ADC ArcheoProjecten

Datum vondst 2020, 2021 en 2022

Verwerving proefsleuven en opgraving

Datering Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd

Toelichting In 2010 is een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd naar de boerderij. Hieruit is gebleken dat de boerderij een hoge bouwhistorische waarde heeft. Op de kaart van 1832 is te zien dat de boerderij deel uitmaakte van een klein cluster woningen in het toenmalige Dommelen. Fase 2 van de boerderij behelsde een uitbreiding aan het westen van twee traveeën. Dit heeft nog voor 1832 plaatsgevonden, aangezien deze te zien is op de historische kaart van deze periode. De boerderij was nog steeds van het type woonstalboerderij, aangezien de toegangen zich nog steeds in de korte gevels bevonden. Na 1860 volgt fase 3 waarbij de schuur aan de oostzijde eerst wordt afgebroken. Het materiaal afkomstig van deze schuur werd gebruikt voor een uitbreiding van de woonstalboerderij aan de oostzijde. Het oorspronkelijke overstek kwam zo binnen het gebouw te liggen. De aanbouw bestond uit drie traveeën die een dwarsdeel en een grondtas vormden. Aan het begin van de 20e eeuw (1910) werd het huidige woongedeelte toegevoegd aan de boerderij, waardoor deze de sporadisch voorkomende T-vorm kreeg. Het oorspronkelijke woongedeelte werd een stalgedeelte.

De sporen aangetroffen binnen het plangebied zijn allemaal te relateren aan de historische bebouwing en diens voorganger. De sporen zijn allemaal te dateren in de periode 1650 tot nu. Het betreft (paal)kuilen, greppels en waterputten/-kuilen. Daarnaast zijn ook verschillende recente sporen aangetroffen die te maken hebben met de diepgaande grondverbetering, de sloop van de historische gebouwen en het aanplanten van bomen. In totaal zijn 232 spoornummers uitgegeven aan archeologische sporen.

Het grootste cluster aan sporen is aangetroffen binnen en direct naast de contouren van de historische boerderij. Het meest opvallend is de grote kelder die behoort bij de herinrichting van na 1910, wanneer de woonfunctie van dit gedeelte opgeheven werd. Rondom de kelder zijn nog paalsporen aangetroffen aan de lange zijden, maar ook aan de oostelijke kopzijde. Deze paalsporen aan de lange zijden staan precies op de wanden van de boerderij opgetekend op het kadaster van omstreeks 1832. Vermoedelijk betreft het dan ook de wandpalen die vanaf het begin van het ontstaan van de boerderij hier aanwezig zijn geweest. De eerste fase van de boerderij dateert vermoedelijk vóór de eerste helft van de 18^e eeuw. Verder is van deze vroegste fase een harde lemen laag aangetroffen die in het veld geïnterpreteerd is als vloer. Het spoor was gelegen binnen het aangebouwde schuurgedeelte. Van deze mogelijke vloer was nog maar een aantal centimeters in dikte overgebleven. In de coupe tegen het woonhuis aan is te zien dat een deel van het spoor al is vergraven/weggehaald. Wel zijn nog paalkuilen aangetroffen onder deze verrommelde vulling. De hele opzet doet denken aan de aanwezigheid van een potstal die ontmanteld is.

Binnen het plangebied zijn twee waterkuilen en drie waterputten aangetroffen. De waterputten bevinden zich in werkput 7 en oversnijden elkaar chronologisch. De oudste is het meest noordelijk gelegen en de jongste ligt bijna tegen het huis aan. Alleen de jongste waterput is nader onderzocht tot een niveau dat het nog veilig was in verband met de te behouden boom. De bakstenen kern was gefundeerd op een houten tonvormige constructie. De waterput is vernieuwd in de 19e eeuw, maar heeft waarschijnlijk een oudere oorsprong. In de insteek bevond zich namelijk een fragment van een wagenwiel en veenplaggen van de oudere waterput. Hiervan is een monster genomen dat gewaardeerd is op macroresten en pollen. Hieruit is gebleken dat de plag uit een zeer nat milieu, zoals een ven, is gestoken want er zijn vooral resten van oevervegetatie en waterplanten aangetroffen. Verder heeft de put materiaal opgeleverd uit de 17e–19e eeuw in de vorm van steengoed en roodbakkend aardewerk. Waterkuil S154 is gelegen in werkput 2 en had geen beschoeiing. De kuil is gedateerd in de 18e eeuw op basis van het aangetroffen aardewerk in de vorm van roodbakkend aardewerk en majolica. Uit de onderste vulling van het spoor is een monster genomen voor archeobotanisch onderzoek. Hieruit is gebleken dat er veel graanpollen in aanwezig zijn, die vrijkomen bij het dorsen van graan. Deze activiteit zal op het erf hebben plaatsgevonden. De tweede waterkuil was gelegen in de noordwest hoek van werkput 4 en kon vanwege zijn ligging niet in zijn geheel worden onderzocht. In de vulling zijn veel aardewerkfragmenten aangetroffen van porselein, te dateren in de 19e en vroege 20e eeuw. Uit deze waterkuil zijn eveneens monsters genomen voor archeobotanisch onderzoek. Hieruit is onder andere gebleken dat ook in deze periode veel graan zal zijn verwerkt op het erf. Verder zijn resten van heide, bramen, pluimgierst en walnoten aangetroffen.

Afb. 3.2 Allesporenkaart op aardspoor.

Literatuur

- Gemeente Valkenswaard, Dommelen, plangebied Lage Heide. Een saneringsbegeleiding & Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (ADC Rapport), auteur: H.J.N. van Engeldorp Gastelaars, 2020.

- Een boeren erf aan de Mgr. Smetsstraat 29 te Dommelen, gemeente Valkenswaard (NB). Een archeologische opgraving en gebintdatering, auteurs B.A.T.M. Weekers-Hendriks & H. Van Engeldorp Gastelaars, (ADC-rapport XXX), 2023.

Uniek nr. **8.32.6.031**

Archis Zaak ID 4754088100 / 4711919100

Coördinaten X= 157845 / Y= 372419

Plaats Dommelen

Toponiem Mgr. Smetsstraat – N69

Naam vinder RAAP

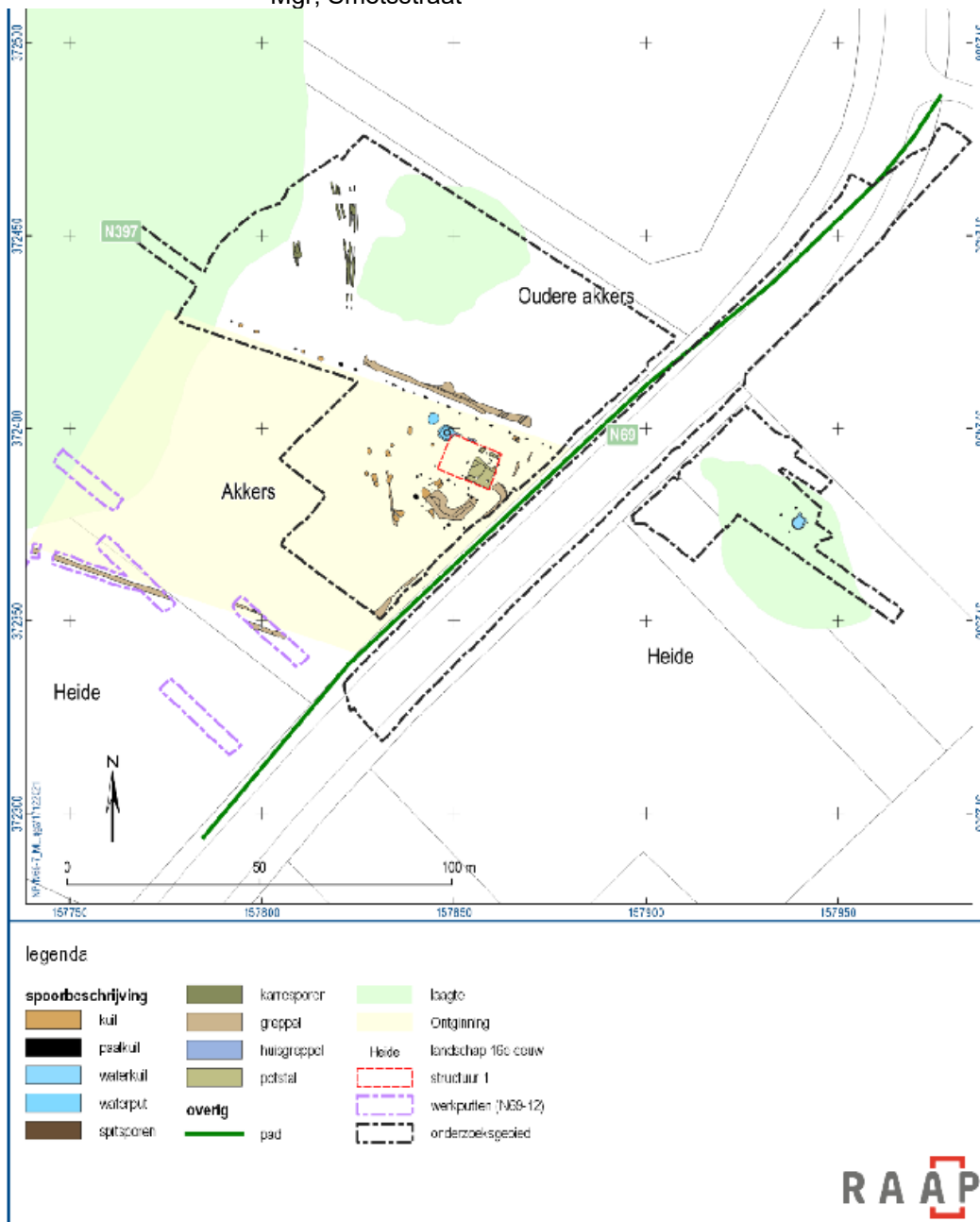
Datum vondst 2019 en 2020

Verwerving Proefsleuven en opgraving

Datering Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd

Toelichting Voorafgaand aan de opgraving is een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in verschillende deelgebieden binnen het plangebied Grenscorridor N69. In één zone – ten westen en ten oosten van de Mgr. Smetsstraat – zijn hierbij sporen gevonden van een erf uit het begin van de nieuwe tijd. Op de kadasterkaart van 1830 is te zien dat het plangebied zich bevindt op de randzone van het woon-/akkergebied en de beemden met de woeste gronden. Deze woeste gronden strekten zich tussen de Keersop en de Dommel zuidwaarts uit tot Lommel, enkel deels onderbroken door de Beekloop en het woon-/akkercomplex van Borkel. Het onderzoeksgebied ligt ter hoogte van een pad dat de zuidelijke verbinding vormde tussen Dommelen en Westerhoven, waarbij de overgang over de Keersop zich bij de Valentinuskapel bevond. Akkers en beemden bevinden zich voornamelijk

ten westen van de weg. Aan de overzijde lijkt een smalle strook eveneens in gebruik te zijn geweest als akker. Een door de heemkundekring Weerderheem aangeleverde akte uit 1670 vermeldt verschillende nieuwe ontginningen. Belangrijk hierin is de vermelding van zeven percelen “over de vestgracht inde leeghe heijde”. Dit betekent dus dat op Lage Heide nog een restant (greppel) van de landweer aanwezig was in 1670, die op dat moment de grens vormde tussen de akkers en de heide. Een andere vermelding in de akte betreft vier percelen “aende Hoochstraet bij Den Donders”. De Hoochstraet is de oudere benaming voor de Mgr. Smetsstraat 23 en Den Donders is het toponiem voor de ontginning ten oosten van de Mgr. Smetsstraat

Figuur 133. Overzicht van alle sporen en structuren die toe te schrijven zijn aan de 16de-eeuwse ontginning.

Binnen het onderzoeksgebied wordt in de 16de eeuw een erf ingericht, onmiddellijk ten zuiden van de landweer, waar deze een bocht van ca. 90 graden naar het westen maakt. Deze westelijke tak is bepalend geweest voor de oriëntatie van het erf. Een deel van de landweer – en dan meer bepaald de greppel – is in de beginfase van de bewoning nog in gebruik

geweest, getuige de relatief grote hoeveelheid grijsbakkend aardewerk in de vullingen. De overige sporen van de landweer zullen al snel geslecht zijn, in zoverre deze nog in gebruik waren. De bewoningssporen bestaan uit een erf met hoofdgebouw (met potstal), twee waterputten, kuilen, greppels en bijgebouw(en) en akkers (figuur 133). Het geheel kan vermoedelijk als een kamponginning geïnterpreteerd worden, waarbij dus een stuk van de woeste gronden in gebruik genomen wordt, aan de rand van het akkergebied. Het erf lag aan een doorgaande route van Dommelen naar het zuidwesten, richting Westerhoven en Loveren. Aan de overzijde van de weg lagen de woeste gronden (gemeynt), bestaande uit heide. De meest opvallende structuur op het erf is het hoofdgebouw (ca. 14 bij 9,5 m), de boerderij zelf, die minimaal een woonruimte (ca. 7,5 bij 9,5 m) en stal (ca. 6,5 bij 9,5 m) omvatte. Zoals vaak vastgesteld in deze periode, resteren er weinig archeologische sporen van de boerderij. Ten zuiden van de boerderij hebben vermoedelijk één of meerdere (middelgrote) bijgebouwen gestaan. Onmiddellijk ten noordwesten liggen twee waterputten (S140 en S143), die drie fasen representeren. De plaggen – gestoken in begraasde heide – in waterput S140 waren gestapeld op twee eikenhouten karrenwielen waarvan de spaken verwijderd waren. De eerste fase van de waterput is volledig ontmanteld – met uitzondering van het karrenwiel en enkele lagen plaggen – alvorens in een tweede fase een nieuw karrenwiel geplaatst is, waarop de plaggen gestapeld zijn. Waterput S143 was dan weer opgebouwd uit veenblokken, koud gestapeld op de bodem van de kuil. Deze blokken zijn gestoken in natte heide, een eind verwijderd van de nederzetting en de akkers. Aan de overzijde van de weg lag een (water)kuil, omgeven door enkele paalkuilen, die vermoedelijk als hekwerk kunnen geïnterpreteerd worden. Op basis van een radiokoolstofdatering en het aardewerk is het spoor in de 16de eeuw te dateren, waardoor het met het erf geassocieerd kan worden.

Ten noorden van de potstal ligt kuil S333, die (samen met kuil S354) vermoedelijk als meerfasige latrinekuil geïnterpreteerd kan worden. Op de vullingen van de kuil zijn zowel een macroresten- als een pollenonderzoek uitgevoerd, maar de hypothese van latrine kon bevestigd noch ontkracht worden. Gezien de afmetingen en de ligging bij de boerderij lijkt een interpretatie als latrine echter het meest plausibel. Dit soort structuren kan aangezien worden als de rurale variant van de stedelijke beerputten. In de onmiddellijke omgeving van het bijgebouw liggen meerdere kuilen, waarvan er minimaal twee als kleinschalige leemontginningskuilen te interpreteren zijn. De toegang tot het erf kan gesitueerd worden aan de oostzijde van de boerderij, waarbij de stal gericht is naar de doorgaande weg. De begrenzingen van de ontginning worden gevormd door een greppel en een palenrij (noorden), greppel S5 uit het proefsleuvenonderzoek Verbinding N69-Mgr. Smetstraat (zuiden), de doorgaande weg (oosten) en de overgang naar het beekdal van de Keersop (westen). Op deze manier wordt een trapeziumvormig 'perceel' van ca. 5600 m² bekomen. Het erf bevindt zich dan in de noordoosthoek van de ontginning.

De oprichting van het erf kan gedateerd worden in het begin van de 16de eeuw. Vondstmateriaal dat typisch is voor de 17de eeuw ontbreekt in de sporen en structuren van het erf. Meer zelfs, vondstmateriaal uit deze eeuw ontbreekt nagenoeg compleet in het volledige aardewerkensemble. Er kan dus gesteld worden dat het erf ongeveer een eeuw in gebruik is gebleven waarna het verlaten is. In de waterputten wordt deze bewoning gerepresenteerd in drie fasen. Welke overige elementen wanneer in gebruik geweest zijn, is niet duidelijk. Naar de reden van het verlaten van het erf kunnen we enkel gissen. Het vierde kwart van de 16de eeuw en de eerste helft van de 17de eeuw was een zeer turbulente periode (Tachtigjarige Oorlog), maar er zijn geen aanwijzingen dat geweld de reden is voor het opgeven van het erf. Voorts kunnen ook klimatologische omstandigheden een rol gespeeld hebben. Het vierde kwart van de 16de eeuw wordt immers

beschouwd als het dieptepunt van de Kleine IJstijd, wat gevolgen had voor de oogsten en de leefomstandigheden. Het geheel aan vondsten uit Dommelen biedt een interessante inkijk in een rurale samenleving uit het midden van de 16de eeuw. Naast het gebruikelijke vondstenspectrum zoals gebruiks aardewerk, enkele kleine metalen objecten en fragmenten bouwkeramiek, zijn verscheidene bijzondere vondsten gedaan waaronder een fragment van een narrenfluitje, lederen schoenfragmenten, een bijna complete vilten hoed en een pispot met dennenhoutteer en houten spatel. Het gebruiks aardewerk bestaat voornamelijk uit rood- en grijsbakkend aardewerk en in mindere mate uit steengoed en Maaslands aardewerk. Het grijsbakkend aardewerk – dat doorgaans in de late middeleeuwen gedateerd wordt – lijkt enkel gerelateerd te kunnen worden aan de beginfase van de bewoning in de 16de eeuw. In contexten die regelmatig geruimd worden – zoals de potstal en latrinekuil S333 – en die dus een laatste gebruiksfase representeren, ontbreekt deze categorie volledig. In het repertorium van het roodbakkend aardewerk vallen met name de bakpan en pispotten uit kuil S333 op (figuur 134), vormen waarvan het voorkomen nog niet eerder was vastgesteld op het platteland.

Figuur 134. Overzicht van het gebruiks aardewerk uit kuil S333, met onder andere twee pispotten en een bakpan.

Het onderzoek heeft enkele bijzondere vondsten opgeleverd. In de kuil S333 is een bijna complete, bolvormige, vilten hoed met omgeslagen rand gevonden (figuur 135), een type hoofddeksel dat gangbaar was in alle lagen van de bevolking in de 15de en 16de eeuw. De waarschijnlijk donkergroene hoed was voorzien van opgenaaide, kastoorzwarte en groengrijze wollen draden, wat een hoge mate van waterdichtheid opleverde. Vergelijkbare hoeden zijn bekend uit Duitsland en Denemarken en uit diverse schilderijen van onder andere Pieter Bruegel de Oude. Behalve de vilten hoed zijn in kuil S333 een elftal goed geconserveerde keramische recipiënten aangetroffen (figuur 134) en een complete spinklos. In één van de twee pispotten was een restant dennenhoutteer aanwezig, samen met een elzenhouten spatel.

Figuur 135. Vilten hoed uit kuil S333. Foto: Restaura.

In waterput S140 zijn restanten van enkele hoepels gevonden, die deel uitgemaakt hebben van een houten vat. Van het vat zelf zijn geen onderdelen aanwezig. In dezelfde waterput zijn zes stukken leer van een kinderschoen aangetroffen. Het gaat om een lage schoen met twee sets paarsgewijze veters over de voorzijde van de wreef, een type dat tussen 1500 en 1550 gedragen werd. Een laatste bijzondere vondst is de onderzijde van een fluitje in steengoed in de vorm van een narrenkop.

Het botanische onderzoek heeft informatie opgeleverd over de geteelde gewassen en over de vegetatie in het landschap. De droge, grazige heidevelden op de hogere gronden zijn niet allen gebruikt voor het steken van plaggen (voor in de potstal en voor constructie van onder andere waterputten) maar ook om het vee te laten grazen. Begrazing, het steken van plaggen, maaien, branden of een combinatie daarvan is zelfs een vereiste om de heide in stand te houden en te voorkomen dat het dichtgroeit tot bos. Op de akkers is graan verbouwd. Boekweit en hennep zijn ook aangetroffen in de botanische resten, maar hiervan kan niet bepaald worden of ze lokaal verbouwd werden. Voorts vormden verschillende fruitsoorten zoals framboos, perzik, gewone vlier, druif, pruim of kers en mogelijk noten een aanvulling op het dieet van de bewoners. Dit beeld van een kleine ontginning waar men vee hield, graan en mogelijk boekweit en hennep verbouwde te midden van begraasde en afgeplagde heidevelden en loofbos, komt overeen met even oude rurale sites in de archeoregio.

De relatief kortstondige bewoning van het onderzoeksgebied lijkt aan het einde van de 16de eeuw te stoppen, waarna het terrein pas op het einde van de 20ste eeuw een woonfunctie zal krijgen met de bouw van het huis Mgr. Smetsstraat 40 (1992/1995). In de tussengelegen eeuwen is het gebied in gebruik geweest als akker en als doorgaande weg – bekend onder de naam Hoochstraet, de huidige Mgr. Smetsstraat – vanuit Dommelen richting Loveren en Westerhoven. Van deze voorganger(s) van de huidige weg zijn vele karrensporen aangetroffen. De landweer – of beter gezegd de oriëntatie ervan – is nog bepalend geweest tot in de 19de eeuw.

Literatuur

- Schurmans, M.D.R., 2019. Evaluatie en selectierapport Grenscorridor N69, deelgebied E. Gemeente Valkenswaard. Archeologisch vooronderzoek: een proefsleuvenonderzoek. RAAP Evaluatie- en selectierapport 75. Weesp.
- M. Schurmans, 2021: Begrensd, bewoond, bevochten en doorkruist. Grenscorridor N69 te Dommelen, Een archeologische opgraving in de gemeente Valkenswaard (RAAP rapport 5534).

Uniek nr. **8.32.6.032**

Archis Zaak ID --

Coördinaten X= 158364 / Y= 373452

Plaats	Dommelen
Toponiem	Dommelen
Naam vinder	N. Roymans
Datum vondst	1983
Verwerving	Opgraving
Datering	- IJzertijd - Romeinse tijd - Nieuwe tijd
Toelichting	Tegenover de huidige kerk in Dommelen vond in het voorjaar van 1983 een kort onderzoek plaats op de plek waar een 17 ^e eeuwse boerderij was afgebroken (Bergstraat 22, zie 8.31.2.036). Van oudere bouwfases uit de 14 ^e -16 ^e eeuw werden geen sporen gevonden. Wel werd een plaggen waterput aangetroffen, waarvan de datering lastig was omdat vondsten ontbraken. Op het diepste opgravingsvlak werden een kuil uit de ijzertijd, een tweede waterput en enkele spiekers aangetroffen, waarvan die laatste dateren uit de Romeinse tijd. Hieruit blijkt dat er bewoning was naast de Dommel. Het ontbreken van middeleeuwse sporen onder de 17 ^e eeuwse boerderij toont aan dat het 14-15 ^e eeuwse Dommelen zich in ieder geval niet op deze plek bevond.
Literatuur	- Kroniek van de Kempen 1984, 10. - Regteren Altena, H.H. van, 1989. Opgravingen te Dommelen 1982-1987. In A. Verhoeven en F. Theuws (red.), Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal, blz.49-55. Waalre.
Uniek nr.	8.32.6.033
Archis Zaak ID	--
Coördinaten	X= 157448 / Y= 373296
Plaats	Dommelen
Toponiem	Dommelen
Naam vinder	VUhs
Datum vondst	2012
Verwerving	Opgraving
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens de opgraving zijn verschillende sporen en vondsten aangetroffen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Het gaat om twee greppels, tien paalkuilen en een kuil. Tijdens de opgraving zijn ook drie waterputten opgegraven die te dateren zijn in de Late Middeleeuwen/ Nieuwe tijd en horen bij de historische bebouwing die hier op de kaart van 1832 aan de Venbergseweg aanwezig was. De waterputten zijn telkens gefundeerd op een afgedankt karrenwiel, waarvan de spaken verwijderd zijn. De karrenwielen vertoonden slijtagesporen en reparaties aan gebroken velgsegmenten. De waterputten zijn opgebouwd uit plaggen. Waterput S115 bevatte naast relatief veel aardewerk, een licht beschadigde metalen knoopkandelaar uit de 16 ^e eeuw. Het aardewerk dat zich in dezelfde vulling bevond dateert uit de eerste helft van de 16 ^e eeuw. Mogelijk kunnen enkele paalkuilen eveneens tot deze periode gerekend worden. Ook de twee greppels zijn te dateren in de Late Middeleeuwen/Nieuwe Tijd. Deze greppels zijn te rekenen tot vindplaats 3 (bermgreppels) die geassocieerd kunnen worden met de hier gelegen oude doorgaande weg, in dit geval de voorloper(s) van de Venbergseweg. Naast een van de sloten lag een rij paalkuilen die mogelijk met de weg of het hier gelegen erf samenhangen. Op basis van de oversnijdingen kon vastgesteld worden dat de oudste greppels het meest oostelijk gelegen waren, waarna geleidelijk aan een verschuiving naar het westen plaatsvond. In het westelijke deel van de opgraving bevond zich muurwerk en een vloertje dat behoort tot het voormalige woonhuis dat hier gestaan heeft. Het zuidelijke deel van de werkput was opvallend sporenarm. Mogelijk was dit de locatie van het woonhuis.

Tijdens het veldwerk zijn 161 vondsten verzameld. Het leeuwendeel bestaat uit goed geconserveerd aardewerk dat voornamelijk afkomstig is uit de sporen uit de Late Middeleeuwen/Nieuwe tijd. Daarnaast zijn ook fragmenten van bakstenen, dakpannen, metaal, natuursteen, hout en leer aangetroffen. Onder het metaal bevindt zich naast een ijzeren hengel ook een bronzen kandelaar. Bij het natuursteen gaat het om drie fragmenten leisteen en tefriet. In totaal zijn 25 fragmenten hout verzameld, waarvan er 15 deel uitmaken van de drie karrenwielen. De overige stukken hout bestaan uit bouwhout en aangepunte paaltjes. In een van de waterputten is een deel van een leren schoen gevonden. Een macrorestenmonster uit waterput S106.26 is geïnventariseerd op verkoolde en onverkoolde botanische resten. Dit heeft resten opgeleverd van één cultuurgewas (biet) en wilde planten. Van het spectrum van wilde planten wijzen er enkele (onder andere vogelmuur, varkensgras en spurrie) op landbouwactiviteiten in de omgeving van de waterput.

Literatuur

M. Schurmans, 2013: Valkenswaard Zuid, vindplaats 2. Sporen van een erf uit de Nieuwe tijd (Zuidnederlandse Archeologische Notities).

A

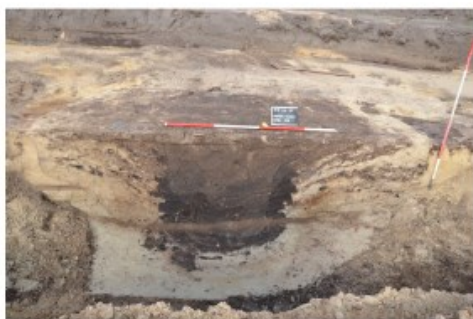
B

C

D

E

F

Bijlage 24. Beelden van het onderzoek. A en B: vlak 1; C coupe van greppels S39, S136, S137, S183 en S184; D coupes van sporen S39, 41, 55, 56 en 57; E en F waterput S115.

32.7 Borg/Stins/Versterkt huis

Plaats met resten van bewoning; resten van geïsoleerd huis/ erf van hout of steen, al dan niet gecombineerd met die van erf (bijbehorende bijgebouwen, waterput(ten), greppels, hooiberg e.d.). Deze locatie is eventueel begrensd door een greppel, omheining etc., maar niet gelegen op een kunstmatige ophoging.

Datering: Late Middeleeuwen (vanaf de 13e eeuw A.D.)- Nieuwe Tijd.

Archeologische correlaten en landschappelijke ligging:

- één huisplattegrond plus eventuele plattegronden van bijgebouwen en faciliteiten, zoals een waterput, afvaldump(s) e.d. (a);
- nederzettingstvondsten (grondstof, halffabricaten, eindproducten en afval; relatief groot percentage is gebroken en verbrand, ecologische resten (zoals plantenresten en botten die duiden op de verwerking en consumptie van voedsel) (a).
- resten van een omheining (palissade, greppel etc.) (b);
- evt. cultuurlaag (b);
- lay-out van de hoofdstructuur in de vorm van veeboxen en haardplaats (b);
- omheining (palissade, wal etc.) (b).

32.8 Moated site

Door een minimaal 5 m brede gracht omgeven wooncomplex, waarbij het voornaamste gebouw in (bak)steen is uitgevoerd. De rest bestaat uit steen of (meestal) houtbouw. De gebouwen kunnen defensieve elementen, zoals kantelen, torens en een poortgebouw bezitten, maar zijn niet reëel verdedigbaar. Ze hebben uitsluitend een residentiële functie.

Datering: Late Middeleeuwen (vanaf de 13e eeuw A.D.)- Nieuwe Tijd.

Moated site is een internationaal gangbare verzamelnaam voor complexen die op regionaal niveau vaak anders worden aangeduid, zoals stenen kamer (rivierengebied, Zeeland), begraven hofstad (Hollandse kustgebied), havezate (Overijssel en Drenthe), borg (Groningen) en stins (Friesland).

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- omgrachting (minimaal 5 m breed) (a);
- opgaand muurwerk dunner dan 45-60 cm, funderingen smaller dan 1 m (a);
- archeologische resten wijzen op een zekere welstand (a).
- evt. cultuurlaag (b);
- soms poortgebouw, torens etc. maar deze zijn niet reëel verdedigbaar (b);
- meestal combinatie van baksteen- en houtbouw (b).

32.9 Landweer

Lineair stelsel van aarden wallen en grachten, meestal langs de randen van een territorium, met een passief defensieve functie.

Datering: (Late) Middeleeuwen-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- lage, kunstmatig opgeworpen, lineaire wallen (a);
- lineair stelsel van grachten (a);
- beperkt tot het pleistocene deel van Nederland (a).
- vaak in combinatie met andere defensieve elementen (b);
- vaak in combinatie met doorgaande wegen (b).

Uniek nr.	8.32.9.001
Archis Zaak ID	2398413100
Coördinaten	X= 158250 / Y= 372650
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Lage Heide vindplaats 4
Naam vinder	IDDS Archeologie B.V.
Datum vondst	2013
Verwerving	archeologisch: opgraving
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd

Toelichting

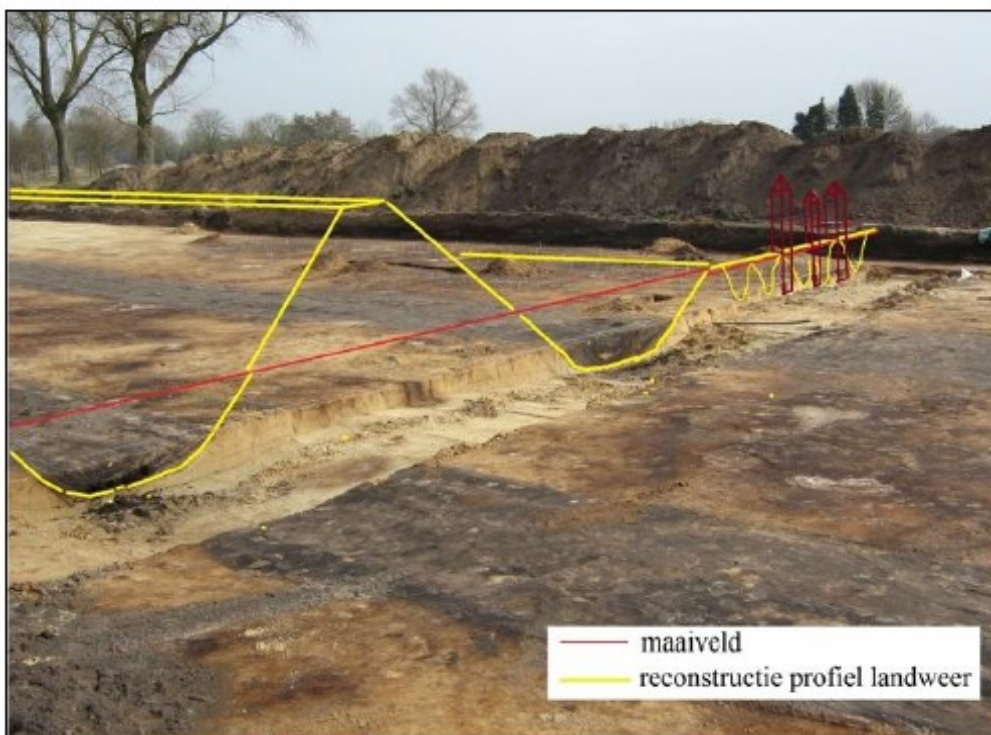
Het archeologisch onderzoek in het plangebied Lage Heide te Valkenswaard heeft de landweer aangetoond waarvan het bestaan al op basis van het vooronderzoek werd vermoed. De landweer bestaat uit twee parallelle, zuidwest-noordoost georiënteerde, greppels met aan de zuidwestzijde een zone met paal- en struikelkuilen. De totale breedte van de landweer is ongeveer 17 m en de structuur was tijdens de opgraving over een lengte van 110 m te vervolgen. - Botanisch onderzoek heeft aangetoond dat de greppels uit de Late Middeleeuwen stammen: S1 van na de 12e/13e eeuw en S15 van na de 10e/11e eeuw. Op basis van historisch geografisch onderzoek is het waarschijnlijk dat de landweer in de 14e of 15e eeuw is aangelegd. Het oudst aangetroffen aardewerk is afkomstig uit S15 en dateert uit de tweede helft van de 15e eeuw. Het oudst aangetroffen aardewerk uit S1 dateert uit het eerste kwart van de 17e eeuw. Zowel het botanisch onderzoek als het onderzoek aan het aardewerk wekt de suggestie dat er sprake zou kunnen zijn van een fasering in de landweer, waarbij S15 eerder is aangelegd dan S1. Dit is op basis van het onderzoek echter niet eenduidig vast te stellen. - Op basis van de geringe hoeveelheid aardewerk die in de greppels en paal/struikelkuilen van de landweer is aangetroffen, zijn ze pas aan het einde van de Nieuwe tijd volledig opgevuld. Er zijn geen aanwijzingen aangetroffen voor meerdere faseringen van de landweer en de hoeveelheid herstelwerkzaamheden lijkt zeer gering te zijn. Wel is er een relatief grote hoeveelheid afgeschoten loden kogels met inslagafdrukken aangetroffen die aangeeft dat ergens tussen het einde van de 16e eeuw en het einde van de 17e eeuw gevechtshandelingen hebben plaatsgevonden bij de landweer. Aangezien het merendeel van de landweren na de late 15e eeuw buiten gebruik raakte, geeft dit aan dat de landweer in het plangebied Lage Heide nog relatief lang in gebruik is geweest. Tijdens het (beperkte) archiefonderzoek zijn geen historische bronnen aangetroffen die betrekking hebben op de landweer. Op historisch kaartmateriaal wordt de landweer niet weergegeven. Aan de noordoostzijde van de landweer ligt een zone met de resten van diverse oude geulen van de Dommel, waarvan er een vrij recent nog actief was. Op basis van het botanisch onderzoek zijn de oudste periodes van activiteit in het Mesolithicum en de IJzertijd te dateren. Het botanisch onderzoek heeft gegevens opgeleverd over het landschap in het Mesolithicum en de IJzertijd maar in het plangebied zijn geen sporen of vondsten aangetroffen uit deze periodes. - Het onderzoek heeft niet kunnen uitwijzen of de landweer aan de andere zijde van de geul weer verder gaat. Ook zijn er geen aanwijzingen aangetroffen voor een brug of voorde in de geul. De functie en datering van twee aangepunte eikenhouten palen is niet bekend. Het is wel zeer waarschijnlijk dat de geul, en de moerassige laagte ter plaatse van de restgeulen uit het Mesolithicum en de IJzertijd, een onderdeel van het verdedigingswerk hebben gevormd. - Naast de paalkuilen en greppels die met de landweer geassocieerd zijn, zijn in het plangebied nog enkele andere paalkuilen en kuilen aangetroffen. Hierin zijn geen structuren te herkennen en de sporen vormen geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een tweede vindplaats. Daarnaast zijn vele verstoringen aangetroffen ter plaatse van de geul die waarschijnlijk samenhangen met de ontwatering en latere egalisatie van dit vochtige deel van het plangebied. De landweer in Lage Heide is niet uniek: in de 14e en 15e eeuw was Nederland bezaaid met landweren. Ze bestonden veelal uit een centrale wal met aan weerszijden wijde diepe grachten. Het huidige onderzoek heeft de aanwezigheid van een centrale wal niet aangetoond. Deze is waarschijnlijk met het egaliseren en het voor de landbouw geschikt maken van het perceel geheel verloren gegaan.

S. Moerman 2014

Archis

1099492/ 443303/ 422708

Literatuur
Bron
Nummer

Figuur 37: Reconstructie van de landweer op basis van de opgraving van maart 2013 (bron: W.L.P. Coolen 2013).

Uniek nr.	8.32.9.002
Archis Zaak ID	4031761100
Coördinaten	X= 158020 / Y= 372526
Plaats	Dommelen
Toponiem	Lage Heide
Naam vinder	VUhbs archeologie
Datum vondst	2017
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens het onderzoek is in drie sleuven een greppel aangetroffen die deel uitmaakt van de landweer vindplaats 4. De karakteristieke (struikel)kuilen voor de greppel zijn niet aanwezig. De westelijke begrenzing van de vindplaats is niet bekend, aangezien de greppel zich verder zet in westelijke richting buiten het plangebied. De greppel is tijdens fase 6 driemaal aangesneden en telkens gecoupeerd en afgewerkt. Verder onderzoek van de vindplaats zou geen of nauwelijks nieuwe informatie opleveren over het verloop en opbouw van de structuur. Bijgevolg kan gesteld worden dat geen verder onderzoek nodig in de betreffende percelen en dat deze percelen vrijgegeven kunnen worden voor ontwikkeling.
Literatuur	Miel Schurmans 2017
Bron	Archis
Nummer	1161488
Uniek nr.	8.32.9.003
Archis Zaak ID	4754088100
Coördinaten	X= 157884 / Y= 372407
Plaats	Dommelen
Toponiem	Mgr. Smetsstraat – N69
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2019 en 2020

Verwerving
Datering
Toelichting

Proefsleuven en opgraving

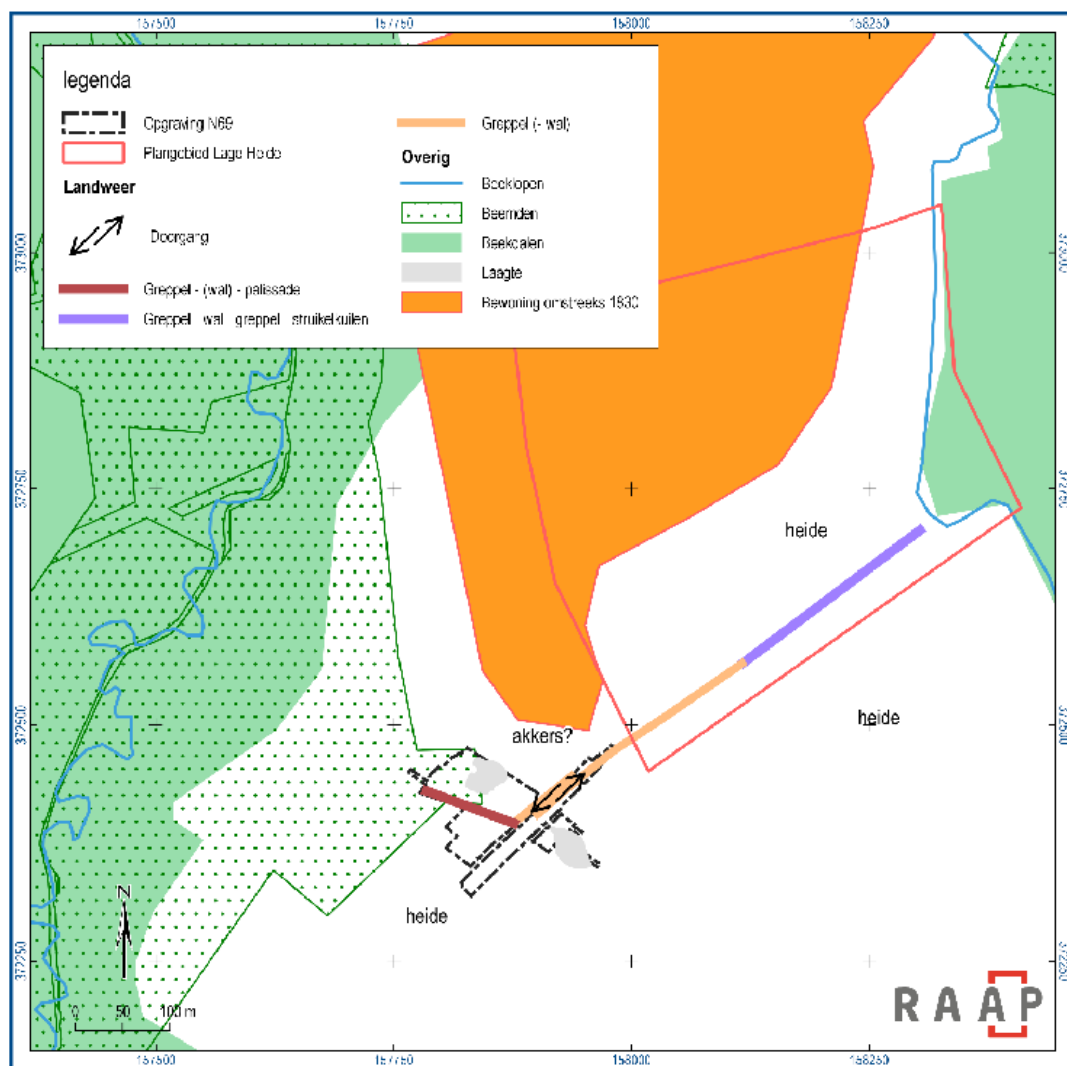
Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd

Voorafgaand aan de opgraving is een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in verschillende deelgebieden binnen het plangebied Grenscorridor N69. In één zone – ten westen en ten oosten van de Mgr. Smetsstraat – zijn hierbij sporen gevonden van een erf uit het begin van de nieuwe tijd.

Op de kadasterkaart van 1830 is te zien dat het plangebied zich bevindt op de randzone van het woon-/akkergebied en de beemden met de woeste gronden. Deze woeste gronden strekten zich tussen de Keersop en de Dommel zuidwaarts uit tot Lommel, enkel deels onderbroken door de Beekloop en het woon-/akkercomplex van Borkel. Het onderzoeksgebied ligt ter hoogte van een pad dat de zuidelijke verbinding vormde tussen Dommelen en Westerhoven, waarbij de overgang over de Keersop zich bij de Valentinuskapel bevond. Akkers en beemden bevinden zich voornamelijk ten westen van de weg. Aan de overzijde lijkt een smalle strook eveneens in gebruik te zijn geweest als akker. Een door de heemkundekring Weerderheem aangeleverde akte uit 1670 vermeldt verschillende nieuwe ontginningen. Belangrijk hierin is de vermelding van zeven percelen “over de vestgracht inde leeghe heijde”. Dit betekent dus dat op Lage Heide nog een restant (greppel) van de landweer aanwezig was in 1670, die op dat moment de grens vormde tussen de akkers en de heide. Een andere vermelding in de akte betreft vier percelen “aende Hoochstraet bij Den Donders”. De Hoochstraet is de oudere benaming voor de Mgr. Smetsstraat 23 en Den Donders is het toponiem voor de ontginning ten oosten van de Mgr. Smetsstraat

De archeologische onderzoeken in het gebied Lage Heide⁴⁹³ hadden een tot dan toe onbekende landweer aan het licht gebracht. De uitvoering van deze structuur vertoonde echter een verschil van noordwest naar zuidoost. Daar waar deze in de opgegraven zone was opgebouwd uit twee greppels, geflankeerd door vele (struikel)kuilen, bestond de structuur in het zuidwesten uit één enkele greppel, vermoedelijk voorzien van een wal. Het verdere verloop vanaf de Mgr. Smetsstraat naar het zuidwesten was niet bekend. De opgraving N69 heeft uitgewezen dat de landweer de Mgr. Smetsstraat volgde over een afstand van 130 m, alvorens westwaarts af te buigen naar de Keersop. Daar waar de oostelijke begrenzing gevormd wordt door de laagte van de Oude Dommel, bestaat het westelijke eindpunt uit de brede laagte van het beekdal van de Keersop. De landweer stopt hier op de overgang van het droge deel naar de zone waar de sterk humeuze tot venige oude A-horizont nog aanwezig was (met elzenbroekbos) en waar in latere tijden zich de overgang van de akkers naar de beemden bevond. Tussen de Oude Dommel en de Dommel bevond zich eveneens een natte laagte, bekend onder het latere toponiem ‘Het Broek’. Op deze manier werd de zuidelijke grens van Dommelen beschermd, op globaal de smalste zone tussen Keersop en Dommel ten zuiden van het woon- en akkercomplex. Opvallend is dat de depressie – die bij de opgraving N69 aangetroffen is – mee opgenomen is in het beschermde gebied. Dit wijst er vermoedelijk op dat de zone rondom de laagte reeds in cultuur gebracht was. Het palynologische onderzoek laat eveneens duidelijk zien dat het deel N69 dicht bij de nederzetting gelegen is dan het deel Lage Heide, wat tot uiting komt in de verhouding tussen struikheide en grassen, de aan- of afwezigheid van mestschimmels en het aandeel boompollen. Waar binnen de begrensde zone de overgang lag tussen de akkers en de heide is niet bekend.

⁴⁹³ O.a. Moerman, S., 2014. Archeologische opgraving. Lage Heide vindplaats 4, Dommelen. Gemeente Valkenswaard. IDDS Archeologie rapport 1590. Noordwijk; Schurmans, M.D.R., 2017. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (fase 6) in het plangebied Valkenswaard-Zuid, gemeente Valkenswaard. ZAN 497. Amsterdam.

Figuur 130. Schematische weergave van de landweer tussen de Keersop en de Oude Dommel. Schaal 1:7000.

In de uitvoering van de structuur van de landweer zit een verschil tussen het noordoostelijke en het westelijke deel. De scheiding wordt gevormd door een doorgang in de structuur. Het noordoostelijke deel bestaat uit een greppel, waarlangs een wal zal hebben gelegen waarvan geen resten zijn bewaard. De doorgang zelf bestaat uit het parallelle verloop van greppelstructuren 4 en 5 over een lengte van ongeveer 50, met een tussenafstand van 4 tot 5 m. Sporen van een boom of hekwerk om de doorgang af te sluiten zijn niet (meer) aanwezig of konden niet als dusdanig herkend worden. Er mag aangenomen worden dat een dergelijke constructie wel aanwezig zal zijn geweest. Vermoedelijk zal dit niet de enige doorgang in de structuur geweest zijn. Mogelijk was ook een doorgang aanwezig ter hoogte van de weg naar Borkel. Centraal in de opgraving maakt de structuur een bijna haakse bocht naar het noordwesten. De greppel wordt hier geflankeerd door een palissade, gevormd door het vlechten van gekapte takken tussen verticaal geplaatste kleine boomstammen. Mogelijk heeft tussen greppel en palissade een (lage) wal gelegen. Dit betekent dus dat globaal drie verschillende zones in de uitvoering van de landweer kunnen onderscheiden worden. Dit verschil in uitvoering gecombineerd met de ligging lijkt een verschil in functie te impliceren. Daar waar een greppel met wal en palissade (een dorps haag) vooral tot functie zal hebben gehad om vee te verhinderen de akkers te betreden, zal een structuur bestaande uit greppels, een wal en (struikel)kuilen een meer defensieve functie gehad hebben, zoals die traditioneel aan landweren wordt toegeschreven.

Het verschil in uitvoering leidt tot de vraag of de structuur in één keer is aangelegd, of dat er met andere woorden sprake is van een chronologisch verschil tussen de onderscheiden delen. De opgraving van de landweer op Lage Heide leverde geen sluitend bewijs op. Ook de opgraving N69 geeft geen duidelijke aanwijzingen omtrent de datum van aanleg. Op basis van een vergelijking van het pollenmateriaal in de vulling is echter geen chronologisch verschil op te merken. Hierbij moet er echter rekening mee gehouden worden dat greppels vaak opgeschoond werden, en dat dus ouder materiaal regelmatig verwijderd werd. Over de aanleg van de structuur – en een eventueel chronologisch verschil – kunnen dus geen gefundeerde uitspraken gedaan worden. Over het slechten van de diverse onderdelen is daarentegen wel informatie verkregen. De schriftelijke bron uit 1670 laat zien dat het deel in Lage Heide nog (deels) open lag in de tweede helft van de 17de eeuw. Het deel in de opgraving N69 zal daarentegen al vroeg in de 16de eeuw gedempt (greppel) en verwijderd (palissade) zijn. In de vulling van de greppel is grijsbakkend aardewerk aanwezig, maar typisch 16de-eeuws materiaal ontbreekt.

Literatuur

- Schurmans, M.D.R., 2019. Evaluatie en selectierapport Grenscorridor N69, deelgebied E. Gemeente Valkenswaard. Archeologisch vooronderzoek: een proefsleuvenonderzoek. RAAP Evaluatie- en selectierapport 75. Weesp.
- M. Schurmans, 2021: Begrensd, bewoond, bevochten en doorkruist. Grenscorridor N69 te Dommelen, Een archeologische opgraving in de gemeente Valkenswaard (RAAP rapport 5534).

32.10 Bewoning onbepaald

Nederzettingenvorm waarvan de precieze aard niet is vastgesteld.

Datering: Paleolithicum-Nieuwe Tijd.

Archeologische indicatoren: zie voor een indicatie elders binnen de groep 'Bewoning (inclusief verdediging)'.

Uniek nr.	8.32.10.001
Archis Zaak ID	3983851100
Coördinaten	X= 161077 / Y= 372136
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Zeelberg
Naam vinder	ADC ArcheoProjecten
Datum vondst	2016
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Beschrijving	In de proefsleuven zijn sporen aangetroffen van enkele greppels en paalkuilen, naast (sub)recente verstoringen door agrarische groundbewerking, afgraving en egalisatie. Het aantal aangetroffen sporen is gering. In werkput 3 en 5 zijn diverse paalkuilen en kuilen aangetroffen, maar hierin is geen structuur te herkennen. Dit komt wellicht mede door de slechte conservering van de sporen. Verder zijn enkele greppels opgetekend, die het terrein in verschillende percelen hebben opgedeeld. Gezien de historische achtergrond zouden de sporen in werkput 3 tot een schaapskooi behoord kunnen hebben. Dit is echter onzeker. Zo lijkt het aardewerk grotendeels voor de voedselbereiding gebruikt te zijn. De greppel in het noordelijk deel van de werkputten 4 en 6 lijkt overeen te komen met de perceelsscheiding tussen de percelen 613 en 614 en 615 op de kaart van 1832. Het aardewerk dateert de greppel ook in de 19e eeuw. De greppel in werkput 7 vormt vermoedelijk de noordelijke begrenzing van de parten langs de Parterloop. Toen deze waterloop werd gedicht, is wellicht ook het omliggende terrein enigszins opgehoogd. Dit zou de aanwezigheid van het antropogene pakket in werkput 7 kunnen verklaren. Bij de nieuwe inrichting van het gebied werd de greppel ook overbodig en werd daarom gedicht.
Datering	Nieuwe Tijd - Nieuwe Tijd

Literatuur	Proefsleuven aan de Zeelberg. Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven aan de Zeelberg 41a te Valkenswaard, auteur P.L.M. Hazen (ADC ArcheoProjecten), 2016.
Bron	Archis
Nummer	1113203
Uniek nr.	8.32.10.002
Archis Zaak ID	3242205100
Coördinaten	X= 159580 / Y= 373520
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Dommelseweg
Naam vinder	particulier
Datum vondst	2009
Verwerving	indirect: archief
Beschrijving	
Datering	Middeleeuwen - Nieuwe Tijd
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	1091726/ 414407
Uniek nr.	8.32.10.003
Archis Zaak ID	2422089100
Coördinaten	X= 157179 / Y= 368519
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Bergeijksedeijk 11
Naam vinder	Econsultancy BV
Datum vondst	21-10-2013
Verwerving	archeologisch: begeleiding
Beschrijving	De aangetroffen sporen hebben te maken met de huidige bebouwing en diens voorgangers die al vanaf de kaart van Pieck uit 1840 staan aangegeven. Hoe oud deze bewoning precies is kan niet worden gezegd, vermoedelijk gaat deze terug tot de late Middeleeuwen als het akkerareaal vrijgemaakt wordt. De archeologische resten zijn voor het grootste deel ter plekke in de bodem bewaard en afgedekt met schoon zand. Hier is dan ook sprake van behoud in situ, en de kans dat er nog meer archeologische waarden in de omgeving aanwezig zijn is groot.
Datering	Late Middeleeuwen A - Nieuwe Tijd Laat
Literatuur	T.H.L. Hos 2013
Bron	Archis
Nummer	1099789/ 422980
Uniek nr.	8.32.10.004
Archis Zaak ID	2169929100
Coördinaten	X= 158905 / Y= 375041
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Weegbree
Naam vinder	BILAN
Datum vondst	
Verwerving	archeologisch: boring
Datering	Neolithicum - Late Middeleeuwen
Toelichting	In het plangebied De Weegbree werden 216 sporen gedocumenteerd, waarvan 88 sporen natuurlijk van aard, spitsporen of recente verstoringen waren. De relevante sporen bestonden uit 42 greppels, 77 (mogelijke) paalkuilen, 6 karrensporen en 3 kuilen. Er werden twee structuren aangesneden. In werkput 7 werd een deel van een N-Z georiënteerde huisplattegrond aangetroffen. De indeling en afmetingen van de plattegrond zijn nog niet bekend, waarschijnlijk is het gebouw in de ijzertijd te dateren. Ten noorden van deze plattegrond werd in werkput 4 een greppeltje en de basis van een paalkuil aangetroffen. Aan de hand van de vulling werden deze sporen ook in de ijzertijd gedateerd. Mogelijk maakten de sporen in

werkput 4 onderdeel uit van hetzelfde erf als de plattegrond in werkput 7. In de omringende werkputten werden geen sporen aangetroffen die hiermee in verband kunnen worden gebracht. In werkput 38 was een palenrij aanwezig (spoor 7 t/m 11) met een NNO-ZZW oriëntatie. Deze sporen zijn onderdeel van een structuur die zich verder buiten de werkput uitstrekt. Het vondstmateriaal uit deze structuur bestond uit handgevormd aardewerk uit de ijzertijd en uit houtskool en ijzerslakken. In de omliggende werkputten werden ook paalkuilen met een vergelijkbare vulling aangetroffen, hierin werd echter nog geen structureel verband herkend. Deze sporen bevonden zich ten noorden van werkput 38, in de werkputten 25, 29, 30, 26 en 27 en in de oostelijke gelegen werkput 40. In werkput 40 was aan de noordzijde van de werkput een groot aantal paalkuilen aanwezig met een diameter van circa 25 cm. Deze sporen hebben waarschijnlijk deel uitgemaakt van een aantal bijgebouwen, zogenaamde spiekers. Naar het noorden toe neemt het aantal sporen af, de spoorconcentratie bevond zich in het zuidwestelijke deel van het plangebied. In dit deel van het plangebied zijn meerdere bewoningssporen en waarschijnlijk ook structuren te verwachten. Door het plangebied loopt een onverharde weg, die vanuit de zuidoosthoek naar het noorden loopt en zich dan splitst in twee paden, één buigt af richting het westen en één vervolgt zijn weg richting het noorden. Op het minuutplan is enkel de weg met de vertakking richting het westen zichtbaar. Deze weg wordt aangeduid met de naam Weg van Loonder Molen naar Valkenswaard. De weg richting het noorden wordt gevormd door perceelsgrenzen of is erlangs ontstaan, zoals te zien is op het minuutplan. Beide wegen zijn in het vlak herkenbaar in de vorm van karrensporen. De werkputten 23, 25 en 14 werden aangelegd op de plaats van het zandpad. In de vlakken en profielen is deze weg duidelijk herkenbaar als een zone met karrensporen met aan weerszijde een greppel. De karrensporen doorsnijden soms de C-horizont en zijn als lichtgrijs grijs gevlekte banen in het vlak zichtbaar. In de profielen was boven het vlak een 15 tot 60 cm dikke laag aanwezig waarin karrensporen herkenbaar waren. De weg was zeker vanaf begin negentiende eeuw in gebruik tot aan heden en door het lange gebruik en is door de verschillende sporen een pakket karrensporen ontstaan. Wanneer de weg voor het eerst werd gebruikt is niet bekend, er is geen vondstmateriaal in aangetroffen. In een greppel langs het karrenspoor in werkput 14 (spoor 3) werd echter wel een fragment roodbakkerd aardewerk aangetroffen uit de periode tussen 1300 en 1600 (LMEB-NTA). Deze vondst wijst erop dat de noordelijke weg of in ieder geval de percelering in de zestiende eeuw aanwezig was. In werkput 9 werden ook enkele karrensporen aangetroffen (spoor 1 t/m 3) die niet aan de locatie van een pad of weg op de historische kaarten te koppelen is.

Het oudste vondstmateriaal wordt gevormd door vuurstenen artefacten. Deze bestonden uit een kling en vier afslagen met een datering in het (vroeg) Mesolithicum. De meeste artefacten werden aangetroffen op het archeologisch vlak, daar waar de bodem was afgetopt, en waar geen restant van een podzolprofiel meer aanwezig was. Deze vondsten wijzen op een verstoorde vindplaats uit het (vroeg) Mesolithicum, vindplaats 1.

Literatuur

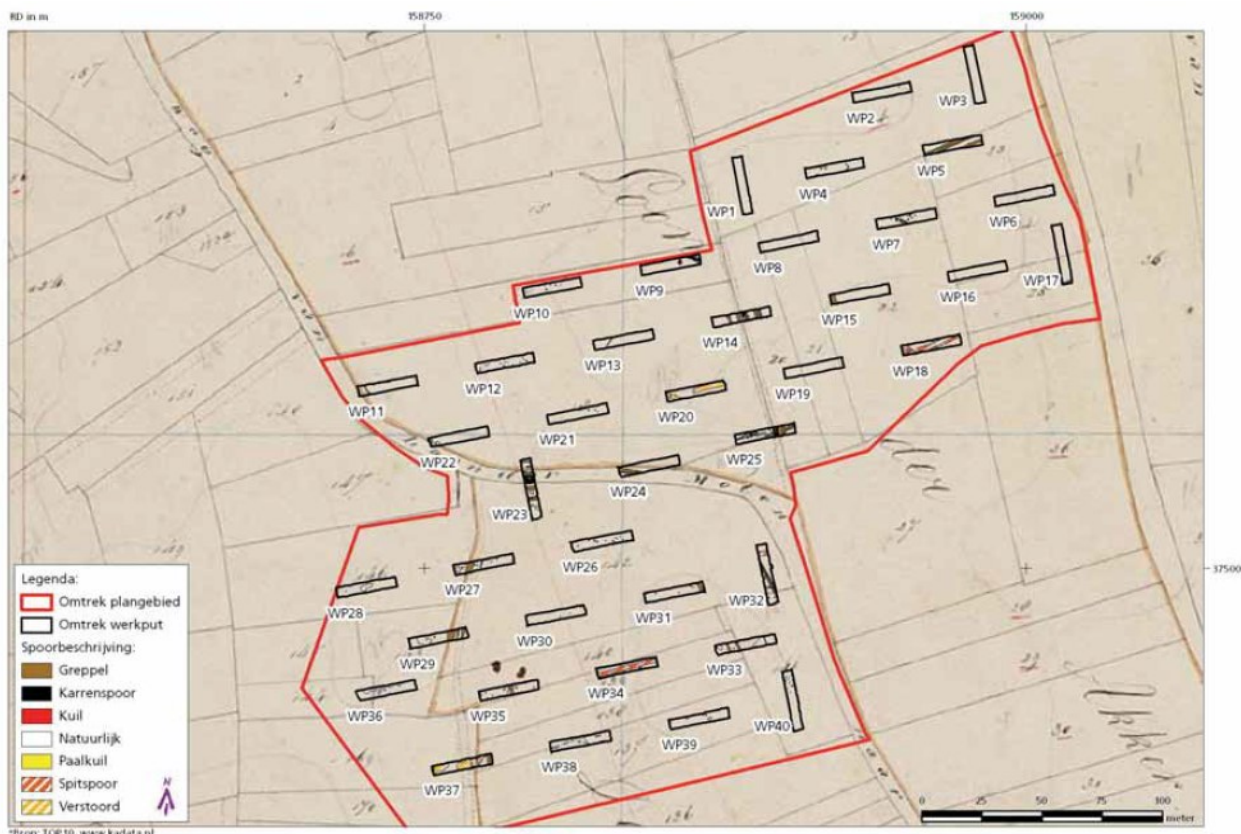
Mostert, M. en C. Verbeek, 2010: Valkenswaard (NB), De Weegbree en Hoppenbrouwers. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, BAAC/Bilan rapport 2010/B1696, Den Bosch.

Bron

Archis

Nummer

1086028/ 416908/ 406350

Alle sporenkaart van deelgebied Weegbree op de kadasterkaart 1832.

Uniek nr.	8.32.10.005
Archis Zaak ID	2216105100
Coördinaten	X= 160480 / Y= 372045 X= 160450 / Y= 372050
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Begraafplaats Eikenhof
Naam vinder	BILAN en RAAP
Datum vondst	2008 en 2009
Verwerking	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	Neolithicum - Late Middeleeuwen
Toelichting	Tijdens het booronderzoek is in één boring een kleine aardewerkscherf aangetroffen die op een vindplaats uit de Romeinse tijd of Middeleeuwen wijst. De aanwezigheid van een esdek kan betekenen dat archeologische resten nog goed zijn bewaard. Er zijn geen resten van het verwachte grafveld uit de Romeinse tijd gevonden, maar dit kan te wijten zijn aan het feit dat grafvelden gekenmerkt worden door puntlocaties (graven), die moeilijk zijn op te sporen met de boor. Op basis van het veldonderzoek kan een dergelijk grafveld daarom niet uitgesloten worden. Het is zelfs waarschijnlijk dat er zich een dergelijk grafveld in het plangebied bevindt. Tijdens het proefsleuvenonderzoek werd een aantal nederzettingssporen aangetroffen, bestaande uit paalkuilen. Slechts één spoor bevatte een vondst. In de sporen werd tussen vier paalkuilen een mogelijke structureel verband herkend. De palenrij bestond uit vier palen, noord-zuid georiënteerd en kon bij gebrek aan vondstmateriaal niet worden gedateerd. In eerste instantie werden de sporen qua vorm en kleur gedateerd in de Romeinse tijd. Na onderzoek bleek de diepte van de sporen te gering te zijn om deze in de Romeinse tijd te kunnen situeren. Het aardewerk dat in de omgeving van de sporen werd aangetroffen, zou de vindplaats met nederzettingssporen mogelijk kunnen dateren in de periode NEOV-IJZ of NEOL-BRONSV maar de vorm van de paalkuilen wijst niet in die richting.

	Tijdens het onderzoek werden in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied greppels aangetroffen die op basis van het aardewerk zijn gedateerd in de LMEB-NTA. De sporen uit deze periode wijzen niet onmiddellijk op bewoning maar vormen eerder restanten van landgebruik. - Bij de aanleg van het vlak werden fragmenten Pingsdorf-aardewerk aangetroffen. Deze vondsten zijn indicatoren voor een mogelijke middeleeuwse nederzetting in of nabij het plangebied.
Literatuur	Kooi, M. & C. Verbeek 2009
Bron	Wilgen, L.R. van, 2008
Nummer	Archis 1087023/ 415348/ 407569 en 1092068/ 419556/ 413266

Uniek nr.	8.32.10.006
Archis Zaak ID	2682804100
Coördinaten	X= 159888 / Y= 373226
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Kloosterplein
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2019
Verwerving	archeologisch: proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd
Toelichting	Tijdens het proefsleuvenonderzoek aan het Kloosterplein in Valkenswaard zijn archeologische resten gevonden die allemaal, of bijna allemaal, dateren uit de Nieuwe Tijd B en C. Het gaat om vermoedelijke resten van een werkplaats (leerlooiërij/lijmziederij) uit de 19e eeuw, grondverbeteringssporen, een aantal greppels waaronder een die waarschijnlijk correspondeert met een perceelgreppel op 19e-eeuws kaartmateriaal, en enkele restanten van het St. Antoniusgesticht, dat vanaf de late 19e eeuw tot in de jaren '60 van de 20e eeuw in het plangebied stond. De archeologische verwachting is hiermee slechts ten dele uitgekomen. Na het sleuvenonderzoek is bij graafwerk op het terrein nog een 19/20 ^e eeuwse betonnen en een gemetselde overkluisde waterput gevonden. Deze hoorden waarschijnlijk bij het klooster.
Literatuur	M.J. Hartog, M. Sonneveld & M. van den Berg, 2019: Valkenswaard, Kloosterplein, gemeente Valkenswaard (NB). Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, karterende en waarderende fase (Transect rapport 2446).

Uniek nr.	8.32.10.007
Archis Zaak ID	4743599100
Coördinaten	X=161192 / Y=372211
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Zeelberg
Naam vinder	Econsultancy
Datum vondst	2019
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	In het zuidwestelijke deel van het plangebied, in de top van het dekzand, zijn 15 sporen aangetroffen. Het grootste deel van de sporen is als natuurlijk of (sub-)recente verstoringen geïnterpreteerd. Drie sporen konden eenduidig in verband gebracht worden met bewoningsactiviteiten. Waarschijnlijk gaat het om een boerenerf met bebouwing uit de Nieuwe tijd. Op basis van het vondstmateriaal, verzameld uit de vulling van de sporen, en het baksteentype en -formaat, kunnen deze drie sporen in de 18e tot en met vroege 20e eeuw na Chr. worden gedateerd. De vindplaats kan aan de noordoostzijde begrensd worden door de rand waar het landschap naar het

	noordoosten naar beneden gaat. De vermoedelijke omvang van de vindplaats kan niet vastgesteld worden door de beperkte omvang van de proefsleuven. Wel is duidelijk dat de sporen aanwezig zijn in de top van de dekzandafzettingen op een diepte tussen de circa 40 en 70 cm beneden het maaiveld.
Literatuur	Proefsleuvenonderzoek Zeelberg 37 te Valkenswaard [rapport 9232.001 van Econsultancy], auteurs: A.C. Mientjes en A.H. Schutte, versie 2 d.d. 23 januari 2020.
Uniek nr.	8.32.10.008
Archis Zaak ID	5191722100
Coördinaten	X=160291 / Y=372899 X=160066 / Y=372693 X=160066 / Y=372622 X=160448 / Y=373125 X=160315 / Y=373213 X=160342 / Y=373145 X=160372 / Y=373070
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Reisvennestraat – Hoge Akkers – Klappermanstraat - Peperstraat
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2023
Verwerving	Archeologische begeleiding
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Deze vindplaats in de Reisvennestraat bestond uit een drietal paalkuilen, Een of meerdere greppels/sloten en twee puinconcentraties. De sporen hebben betrekking op historische bebouwing tpv huizengroep 't Hoekske. De greppels flankerden een voorganger van de huidige weg. De puinconcentraties hebben hier ook mee te maken. Iets verder lagen vooral zandwiningskuilen en greppels. Bij Hoge Akkers gaat het hoogstwaarschijnlijk om de greppel die de voorloper van de weg Hoge Akkers heeft geflankeerd waardoor ook deze greppel in de nieuwe tijd kan gedateerd worden. Geen vondsten. Voor de sporen in de Klappermanstraat wordt gezien de aard van de sporen en de ligging in de historische kern vermoed dat het om nederzittingsresten zal gaan, ouder dan de weg. Op basis van twee fragmenten van pijpenkopjes, wordt een datering in de 17e - 18e eeuw vermoed. In de Peperstraat werd op drie plekken sporen gevonden: Buiten de verstoring van bestaande rioolsleuf werden twee kuilen aangetroffen, helaas zonder vondsten. Op basis van de situering in de historische kern van Valkenswaard en de gevlekte vulling werd een datering in de periode volle middeleeuwen t/m nieuwe tijd vermoed. Ze houden waarschijnlijk verband met (historische) bewoning. Zestal paalkuilen en kuilen met een gevlekte vulling, zonder vondsten. Deze werden globaal gedateerd in de periode volle middeleeuwen t/m nieuwe tijd. En een afwateringsgreppel, geen vondstmateriaal.
Literatuur	E. Rondags, 2023: Plangebied nieuwe riolering Peperstraat, Reisvennestraat, Hoge Akkers & Klappermanstraat te Valkenswaard. Gemeente Valkenswaard Proefsleuvenonderzoek en opgraving (variant archeologische begeleiding). (RAAP-rapport 6203)
Uniek nr.	8.32.10.009
Archis Zaak ID	5432073100
Coördinaten	X=160022 / Y=373538
Plaats	Valkenswaard

Toponiem	Eindhovenseweg, Waalreseweg en Kleine Markt
Naam vinder	Econsultancy
Datum vondst	2022
Verwerving	Archeologische begeleiding
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens de opgraving variant archeologische begeleiding zijn sporen uit de late middeleeuwen / nieuwe tijd aangetroffen. Aan de Waalreseweg zijn delen van een bakstenen fundering aangetroffen. De funderingen zijn de koppelen aan een gebouw dat bekend is van de kadastrale minuut van Valkenswaard uit 1811-1832. Daarnaast zijn er aan de Eindhovenseweg enkele sporen van een akkerbouwcomplex aangetroffen vermoedelijk daterend uit de late middeleeuwen tot nieuwe tijd. Op de kruising van de Eindhovenseweg en de Corridor zijn er enkele losse paalsporen aangetroffen, de ouderdom van de sporen is onduidelijk. Gezien er op de locatie geen archeologisch vlak is aangelegd en deze paalsporen enkel in het profiel werden waargenomen is het onduidelijk of de sporen deel uit maken van een structuur. De sporen van het akkercomplex en de paalsporen bevinden zich op een locatie waar geen verdere uitbreiding van de werkput plaatsvond en zullen dus deels in situ bewaard blijven. Het merendeel van de bodems in het onderzoeksgebied zijn verstoord. De meeste profielen zijn afgetopt, waarbij er een zwarte humeuze laag lijkt te zijn teruggestort. Deze laag heeft een diepte variërend tussen circa 50 en 100 cm beneden maaiveld. In deze laag zijn geen kenmerken van een omgewerkt en teruggestort plaggendek aanwezig te zijn en kan het dus elders aangevoerde grond zijn. In verscheidene profielen is onder de verstoorde laag een laag met niet erg uitgesproken humusfibers aangetroffen. Hierdoor lijkt het erop dat in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied een veldpodzol aanwezig is geweest met kenmerken van een haarpodzol. Deze kenmerken komen overeen met de relatieve hoge ligging van Valkenswaard op het AHN en de veld- en haarpodzolgronden rondom Valkenswaard.
Literatuur	Rapportage archeologische begeleiding Eindhovenseweg, Waalreseweg en Kleine Markt te Valkenswaard (Econsultancy rapport nr. 13936.007), auteur: H.J. van Veen-Gerritsen, 2023.
Uniek nr.	8.32.10.010
Archis Zaak ID	55337539100
Coördinaten	X=159359 / Y=372834
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Luikerweg 100
Naam vinder	Econsultancy
Datum vondst	2024
Verwerving	Proefsleuven en archeologische begeleiding
Datering	- Vroege tot Midden-IJzertijd - Late-Middeleeuwen A tot Vroege-Nieuwe tijd - Midden tot Late Nieuwe tijd
Toelichting	In het plangebied is hoofdzakelijk een bodemopbouw van een deels in de top verstoord plaggendek op de C-horizont van het dekzand aangetroffen. Op basis van de archeologische resultaten is het aannemelijk dat het plaggendek is gevormd niet eerder dan de Vroege Nieuwe tijd. Het dekzand bestond uit (beige)geel, goed gesorteerd, zwak siltig, matig fijn zand, waardoor een interpretatie als Jong dekzand, afgezet gedurende het Laat-Glaciaal (circa 14.700 tot 11.700 jaar geleden), aannemelijk lijkt. Onder het plaggendek is binnen een deel van het onderzoeksgebied een oude akker-/cultuurlaag aangetroffen. Bij twee profielen konden nog (een restant van) een E- en/of B-horizont van een podzolprofiel worden waargenomen in de

top van het dekzand. Deze horizonten waren relatief dun, waardoor ze mogelijk een aanwijzing zijn dat oorspronkelijk veldpodzolgronden aanwezig waren in het plangebied. Tot slot was de bodem op enkele plaatsen tot in de top van het dekzand (C-horizont) verstoord. Deze verstoorde bodemopbouw kan in verband gebracht worden met de bouw in de jaren 60 van de 20e eeuw en sloop rond 2011 van een villa en bijgebouwen binnen het plangebied.

Bij de opgraving zijn binnen het onderzoeksgebied drie vindplaatsen aangetroffen.

Site uit Vroege tot Midden-IJzertijd (bewoning)

De eerste site bestaat uit bewoningssporen (onder andere spieker en waterkuil) uit de Vroege tot Midden IJzertijd, en waarschijnlijk meer specifiek uit de tweede helft van de Vroege tot Midden IJzertijd, circa 600 tot 250 voor Chr. In Werkput 14 is een 4-palige spieker (Spoor 35, 36, 37 en 38) in Werkput 14 aangetroffen, waarvan één paalgat handgevormd aardewerk bevatte en kleine verweerde fragmenten vesiculaire lava (maalsteen). In Werkput 17 is naar alle waarschijnlijkheid een waterkuil aangetroffen, waaruit ook fragmenten handgevormd aardewerk, mogelijk een fragment van een weefgewicht, een fragment van een kooksteen en een slijpsteen verzameld konden worden. Een deel van de paalgaten in Werkput 17 en 21 leek ruimtelijk geassocieerd te kunnen worden met de waterput, maar bevatten geen (dateerbaar) vondstmateriaal. Iets meer naar het oosten, in Werkput 7, zijn 11 sporen aangetroffen, waarvan 6 tot 8 sporen (twee dubbele paalgaten) mogelijk als een structuur geïnterpreteerd kunnen worden. In geen van deze sporen is echter (dateerbaar) vondstmateriaal aangetroffen, waardoor een betrouwbare datering niet mogelijk is. Dit laatste is ook van toepassing op de cluster van vijf paalgaten, aangetroffen in de oostelijk gelegen wadi (Werkput 23). Deze paalgaten hangen mogelijk ruimtelijk samen met de 6-/8-palige structuur in Werkput 7, maar bevatten ook geen (dateerbaar) vondstmateriaal.

Site uit Late-Middeleeuwen A tot Vroege-Nieuwe tijd (landgebruik of grenswal)

De tweede site bestaat uit vier greppels, aangetroffen in Werkput 12 aan de noordzijde van het onderzoeksgebied: Spoor 22, 25, 26 en 27. In de greppel van Spoor 22 waren zeven paalkuilen aanwezig (Spoor 32, 61, 62, 63, 64, 65 en 66). In de greppels zijn enkele fragmenten aardewerk aangetroffen, onder andere Maaslands wit, grijsbakkend, blauwgrijs aardewerk en steengoed, dateerbaar in de periode 1150 - 1550 na Chr. (Late Middeleeuwen A tot Vroege Nieuwe tijd). Als opspit zijn ook enkele fragmenten prehistorisch aardewerk gevonden in de greppels. De greppels hangen mogelijk samen met ontginningsactiviteiten vanaf de Late Middeleeuwen, hoewel de aanwezigheid van zeven paalgaten in de greppel van Spoor 22 uitzonderlijk is in deze context. In het oog springende archeologische resten uit de Late Middeleeuwen zijn niet bekend in de directe omgeving van het plangebied. Toponiemen geven aan dat het plangebied lag op de grens van het Dorp en de Deelshurk. De Deelshurk bestond uit een oud open akkergebied. De grens tussen beide gebieden werd gevormd door de Scheidhaag, die staat weergegeven op het kadastrale minuutplan uit 1817. Uitgaande van dit historische kaartmateriaal lag deze Scheidhaag op een andere locatie en liep in een andere richting dan de greppels van Spoor 22, 25, 26 en 27. Als gevolg is de interpretatie van deze greppels als grenswal onzeker. Op basis van zowel de archeologische als historische gegevens kan daarom niet eenduidig vastgesteld worden of de betreffende greppels samenhangen met ontginningsactiviteiten sinds de Late Middeleeuwen of een grenswal.

Site uit Midden tot Late Nieuwe tijd (voormalige loop Kromstraat)

De derde site tenslotte bestaat uit drie parallelle greppels aan de westgrens van het plangebied, nabij de huidige Kromstraat: Spoor 75, 76 en 77. Bij de aanleg van het vlak is geen vondstmateriaal aangetroffen in relatie tot de greppels. Analyse van het historisch kaartmateriaal wijst er echter duidelijk

op dat deze greppels verband houden met de vroegere loop van de Kromstraat, in ieder geval vanaf het begin van de 19e eeuw tot het begin van de jaren '50 van de 20e eeuw toen de weg naar het westen is verplaatst. Andere historische bronnen wijzen er op dat de Kromstraat de doorgaande weg was van Wedert naar de Delishurk en de Venbergsche Molen. De Kromstraat wordt voor het eerst vermeld in 1449 na Chr., waarbij gesproken wordt over Den Hatenhof, gelegen "1 eijnde aen die cromstraat".

Allesporenkaart Luikerweg 100

Literatuur

Rapportage opgraving, variant archeologische begeleiding, en proefsleuvenonderzoek Luikerweg 100 te Valkenswaard, in de gemeente Valkenswaard, auteur A.C. Mientjes (Econsultancy rapport nr. 14086.005), 2024.

Thema: 33 Cultus/heiligdom

33.1 Kerk

Zelfstandig kerkelijk gebouw, bestaande uit een toren, schip en een koor, met een kerkrechtelijke status. In beginsel bevat een kerk een altaar en is deze gewijd.

Datering: Vroege Middeleeuwen-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- hout- of steenbouw. Meestal een zaalbouw met vaak een aan de oostzijde uitgebouwd koor (a);
- oriëntatie is oost-west met, indien aanwezig, een toren aan de westzijde (a).
- bij steenbouw frequent pilaren (b);
- doopvont (b);
- soms, maar niet altijd met begravingen (b);
- soms gelegen binnen afscheiding (greppel, sloot, palissade) (b);
- mobilia met een christelijke symboliek (b);
- kerkklok en aanwijzingen in de directe omgeving voor het gieten van de klok (b);
- vaak in combinatie met kerkhof (b);
- vaak in of bij nederzettingen (b).

Uniek nr.	8.33.1.001
Archis Zaak ID	2771004100 en 3125185100
Coördinaten	X=157830 / Y=373820
Plaats	Dommelen
Toponiem	Kerkakkers, voormalige St. Martinuskerk
Naam vinder	ROB en IPP A.E. van Giffen
Datum vondst	1978 en 1980
Verwerving	archeologisch: opgraving
Beschrijving	Zie ook 8.34.6.001

1050 uit slechts 1 erf.

Uit onderzoek naar de St. Martinuskerk uit ca 1350 bleek dat deze een houten voorganger uit de 12e-13e eeuw had. De bijbehorende begraafplaats was al in de 11e eeuw aangelegd. De nederzetting uit ca 1050-1125 bestond uit 4 erven. In de daaropvolgende fasen 'verplaatste' de nu omheinde nederzetting zich naar het beekdal van de Keersop.

Aanvankelijk (ca 1125-1175) bestond deze nog uit meerdere erven (3 a 4), later (ca 1175-1250) kromp de nederzettingen ineen tot 1 a 2 erven.

Uitgebreid geologisch, bodemkundig en palynologisch onderzoek verschaft de landschappelijke achtergrond.

Het brok doopvont uit Dommelen is in 1978 gevonden als onderdeel van de fundering van de in 1883 gesloopte kerk. Het betreft een ruw in vorm gekapt mensenhoofd. Het aangezicht is glad afgewerkt met een beitel; in de overige delen van het oorspronkelijke oppervlak zijn ruw afgewerkt met een puntig voorwerp. In de bovenkant bevindt zich een vierkant gat: hierin rustte het deksel van het doopvont.

Datering
Literatuur

Hoge/Volle Middeleeuwen - Late Middeleeuwen

- Van Regteren Altena & Theuws 1981: Een middeleeuwse nederzetting onder de Kerkakkers van Dommelen, Brabants Heem XXXIII, 61-75.

- H.H. van Regteren Alrena en F. Theuws, "Valkenswaard, Dommelen", in: W. Verwers, Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982, p. 48-53.

- ROB Jaarverslag 1978, 55-56.

- Dekker, J.. Ongelofelijk' Fragmenten van middeleeuwse doopvonten uit Dommelen en Knegsel, Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland 3-2 (1999), 11-15.

Bron

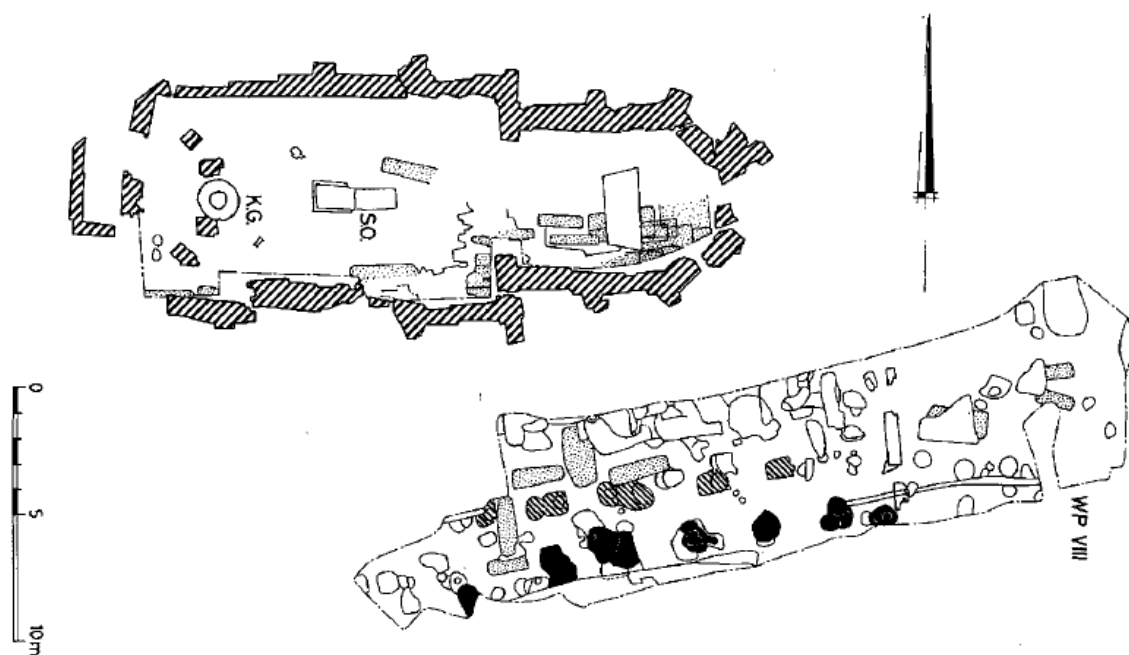
Archis

Nummer

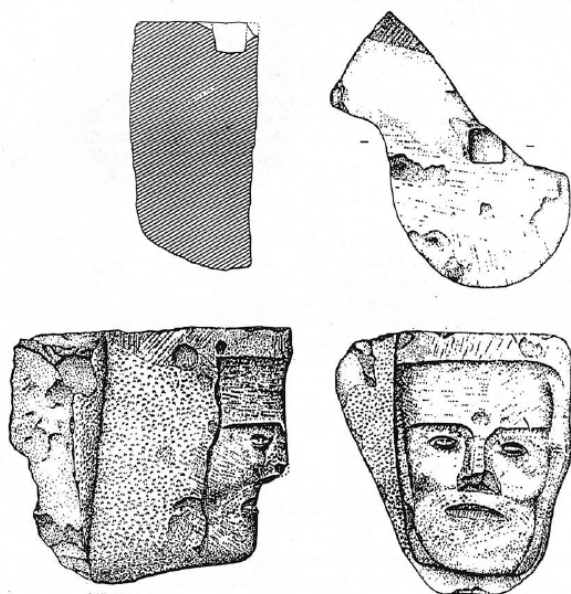
14215/30466/33654

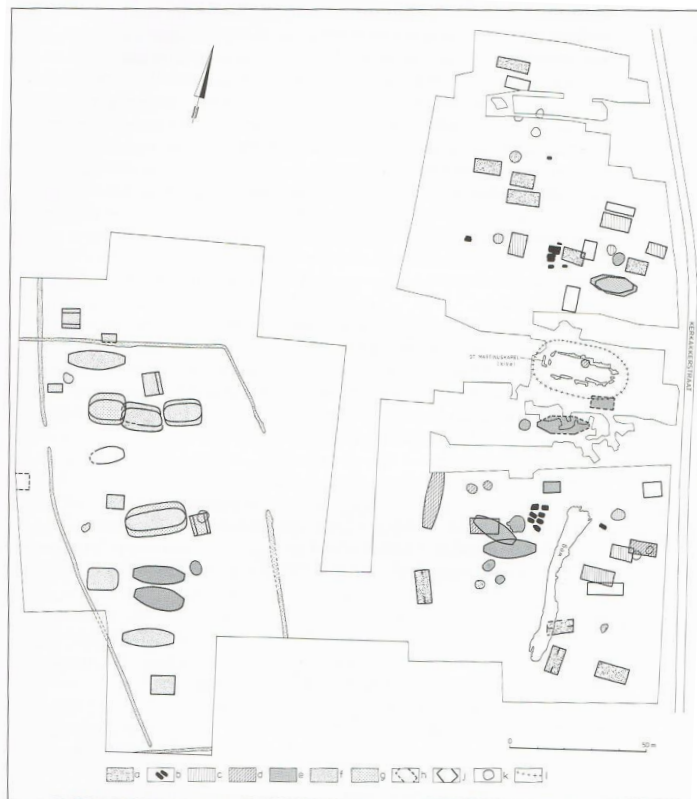
Afbeelding: Opgraving van de St. Martinuskerk in Dommelen (uit Van Ginkel & Theunissen 2009).

Afbeelding: Opgravingsplattegrond van de gotische bakstenen kapel met klokkegieterij (kg) en bronssmelloven (so) met aansluitend werkput VIII, waarin grondsporen van graven, greppels en paalgaten (zwart): de wandpalen van een vermoedelijk scheepsvormig huis; gearceerd de palen van een ander gebouw. Gestippeld: graven (uit Van Regteren Altena & Theuws 1981).

Afbeelding: Het fragment van het natuurstenen doopvont van Dommelen. Hoogte: 25 cm. Tekening Dirk Wasblom (uit Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland).

Afb. 4
Overzichtsplattegrond van de middeleeuwse nederzetting te Dommelen (stand van onderzoek 1983)

- a. Merovingische periode (650-750)
- b. Merovingische graven (650-750)
- c. Karolingische periode (750-900)
- d. circa 900-1050
- e. circa 1050-1125
- f. circa 1125-1175
- g. circa 1175-1250
- h. gebouw (vermoedelijk)
- i. gebouw (zeker)

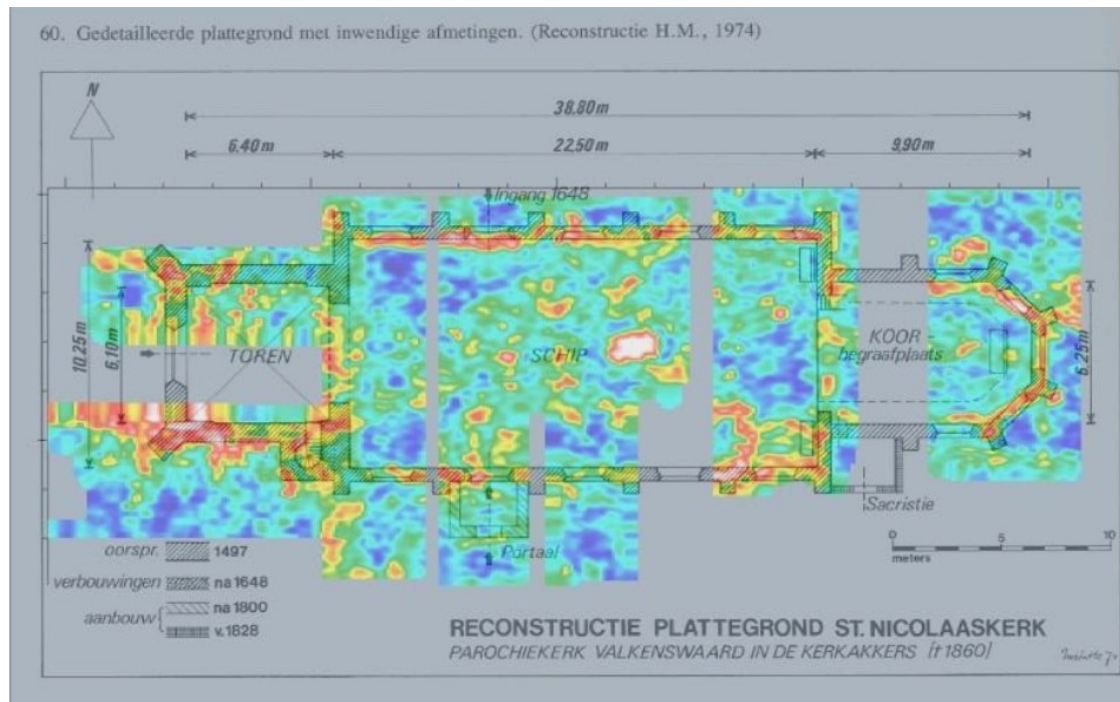
k. waterput
l. grens van de twaalfde-eeuwse begraafplaats
De Merovingische en Karolingische bewoning concentreert zich in het oosten, die uit de twaalfde en dertiende eeuw ligt in het westen. Omstreeks 1150 verplaatste de bewoning zich in de richting van het lager gelegen beekdal. Door de grootschaligheid van het onderzoek bleek het hier mogelijk de dynamiek van de lokale samenleving in het bodemarchief zichtbaar te maken. Afb.: Amsterdam, Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae-Protohistorie.

Overzicht van de opgraving bij Dommelen, naar Regteren Altena & Theuws 1981

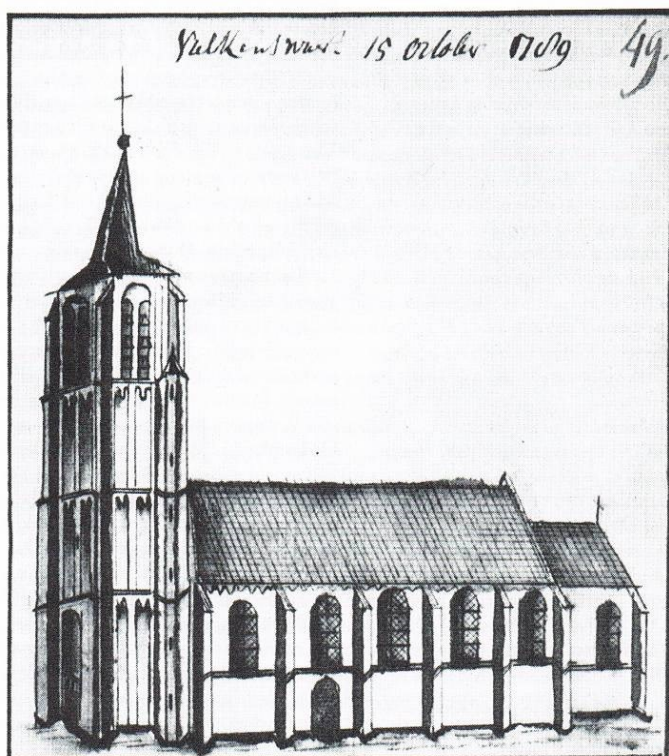

De aan de oppervlakte zichtbaar gemaakte plattegrond aan de Kerkakkerstraat herinnert aan de middeleeuwse St. Martinuskapel. De contouren in de vorm van een heg maken zichtbaar dat het stenen kerkgebouw heeft bestaan uit een schip met een priesterkoor. Het gebouw heeft een lengte gehad van 25 meter bij een breedte die varieert van 6 (priesterkoor) tot 8 meter (schip). Situatie op 23 juli 2020 (foto H. v. Mierlo).

Uniek nr.	8.33.1.002
Archis Zaak ID	3205220100
Coördinaten	X=159588 / Y=373789
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Op den Rösheuvel
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	9999
Verwerving	indirect: literatuur
Beschrijving	Bijsterveld stelt dat het gezien de ontwikkeling van de steden in de Kempen, het aannemelijk is dat op en rondom de plaats van het oude kerkhof in de vroege middeleeuwen (7e eeuw) een nederzetting is ontstaan die tot in de dertiende eeuw bewoond is gebleven. Rond 1497 werd een nieuwe kerk gebouwd, waaruit in 1565 een zelfstandige parochie ontstond; het is dan de vraag of zich op deze nieuwe locatie al een begraafplaats bevond. Hoe het ook zij: vanaf circa 1500 moeten op het oude kerkhof doden zijn bijgezet. De voornoemde kerk (1497) werd na 1860 in fasen gesloopt, toen men aan de Markt een nieuwe St. Nicolaaskerk bouwde. In 1889 verdween het laatste restant van de toren van de kerk uit 1497. De begraafplaats bleef bestaan en is aan het eind van de 19e en in de 20e eeuw verder uitgebreid. In de zuidwesthoek van dit kerkhof bevinden zich nog de fundamenteën van de oude kerk. Coolen (2003:12): "Slechts de ondergrondse funderingsresten zijn ontsnapt aan de opruimwoede omdat het materiaal niet geschikt zou zijn voor hergebruik. Met name kan dat worden gesteld voor de fundering van de traptoren volgens onderzoek in 2002. Slechts enkele decimeters onder het maaiveld bevindt zich een enorm blok metselwerk in diagonaal gemetseld verband". De contouren van de kerk en het kerkhof zijn in 2001/2002 zichtbaar gemaakt in baksteen waar men deze veronderstelde nog aanwezig te zijn. In 2018 is een radaronderzoek uitgevoerd op de oude begraafplaats "op den Rösheuvel". Het doel van het onderzoek is om meer inzicht te krijgen in de aanwezigheid van mogelijke restanten van de voormalige St. Nicolaas kerk. Hieruit blijkt dat er duidelijk sporen van de voormalige kerk aanwezig zijn. De fundamenteën van de contouren van het koor, schip en de toren voormalige St. Nikolaaskerk zijn herkenbaar in de bodem aanwezig. Zowel in het koor als schip zijn duidelijk herkenbare geometrieën en structuren die wijzen op een begraving. Met name de structuur midden in het schip is herkenbaar vanwege de harde reflecties als een graf of mogelijk een grafkelder. Ook op een diepte van -1.50 maaiveld zijn in het schip een aantal opvallende structuren waarneembaar die de vorm hebben van een begraving. Ook buiten de kerk zijn sporen van begravingen aanwezig. Het schip laat duidelijk fragmenterende objecten zien, mogelijk restanten van begravingen maar ook puin en dergelijke. Van een voorganger of aanwezige nederzettingen zijn geen verwachtingen aangetroffen. Tot slot zijn er nog een interessante structuren in de hoek tussen het schip en het koor waar zich duidelijk herkenbaar aan de oppervlakte een knekelput begeeft. Deze ronde structuur is zichtbaar. Ook is een meer vierkante structuur tegen het voormalige altaar aan te herkennen.
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd C
Literatuur	- Bijsterveld 1989-90: Het oude kerkhof van Valkenswaard: een archeologisch en historisch monument, in: 't Periodiekske 4, nr. 6, 6-8. - W.L.P. Coolen, 2003: Het oude kerkhof van Valkenswaard. - B. Verbeek, 2018: Erfgoedradaronderzoek Oude Begraafplaats "Op den Rösheuvel".
Bron	Archis
Nummer	405007

Afbeelding: Beeld grondradar op -0,75 meter -mv.

Afbeelding: De kerk van Valkenswaard getekend door H. Verhees eind 18^e eeuw.

33.2 Kapel

Zelfstandig kerkelijk gebouw waarvan de kerkrechtelijke status over het algemeen minder is dan van een kerspel- of een kloosterkerk. In beginsel bevat een kapel een altaar en is deze gewijd.

Datering: Vroege Middeleeuwen-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- eenvoudige hout- of steenbouw. Meestal een zaalbouw met vaak een aan de oostzijde uitgebouwd koor (a);
- oriëntatie is oost-west met, indien aanwezig, een toren aan de westzijde (a).

- soms, maar niet altijd met begravingen (b);
- soms gelegen binnen afscheiding (greppel, sloot, palissade) (b);
- mobilia met een christelijke symboliek (b);
- vaak in of bij nederzettingen. Verder komen we bij grote kastelen zgn. eigenkapellen tegen. Soms in het veld (veldkapel) of langs een weg (wegkapel), bestemd voor bewoners en passerende reizigers (b).

Uniek nr.	8.33.2.001
Archis Zaak ID	-
Coördinaten	X=157924 / Y=367684
Plaats	Borkel
Toponiem	Kapelpad
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	2019
Verwerving	literatuur en grondradar
Beschrijving	Aan de Kapelweg in Borkel stond de kapel St. Antonius-Abt met pastorie onder één dak. Die kapel stond op de buurtschap met de naam 'de Kapel', waar thans de Kapelweg en het Kapellerpad elkaar ontmoeten. De kapel zelf was sinds 1648 buiten gebruik en er werd gekerkt in een schuurkerk die daar ook stond. Na de restitutie van de kerken in 1798 bleef de schuurkerk in gebruik. Vermoedelijk werd er vanaf dat moment, maar in elk geval vóór 1805, een kerkhof aangelegd. Het begraafboek van de pastoor opent op 22 maart 1805 met de begrafenis van Maria Catharina Snellens en sluit op 29 maart 1845 met de begrafenis van Maria van Geest. Het kerkhof is vanaf dat moment niet meer gebruikt omdat er bij de nieuwe gezamenlijke kerk, die in 1845 in gebruik werd genomen, ook een nieuw kerkhof werd aangelegd.
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd
Literatuur	- B. Verbeek, 2019: Erfgoedradaronderzoek Kapel Borkel. - https://www.opdenrosheuvel.nl/ en Begraven in Borkel versie 2.pdf - Verbeek & Peels 2023, p. 78-81.

Afbeelding: de locatie van de Kapel op de kadasterkaart van 1828.

33.3 Klooster

Gebouw of complex van gebouwen, dienende tot verblijf van een gemeenschap van mannen of vrouwen die zich uit de wereld hebben teruggetrokken om in de beperkingen van de clausuur een godsdienstig leven te leiden. Ze richten zich naar een bepaalde regel of constitutie, waarbij aan de koordienst (*officia*) bijzondere aandacht wordt besteed. Onder invloed van de Romeinse castra-

aanleg werd de kern gevormd door de kloosterkerk met een kloosterhof die door een kloostergang omgeven is. Daaromheen groepeerden zich als de belangrijkste gebouwen de kapittelzaal, de dormter, de refter met keuken, de spreekzaal (*locutorium* of *auditorium*) en de ziekenzaal met kapel. Buiten de clausuur stonden het aalmoeshuis, de herberg voor pelgrims en reizigers, de woning van de abt of prior, het *salutatorium*, schuren, stallen en kelders en een poortgebouw (kloosterpoort). Grote orden bezaten vaak een melkerij, een bakkerij en een brouwerij. De cisterciënzers en enige aan hen verwante orden hadden lekenbroeders of conversen in hun gemeenschap. Voor hen stichtten zij buitenhoven met eet-, slaapzalen etc. en allerlei werkplaatsen. Gelegen zowel binnen steden als op het platteland. Binnen de stadsmuren moesten de kloostergebouwen veel beknopter zijn dan op het platteland.

Datering: vanaf de Middeleeuwen tot heden.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- specifieke lay-out met karakteristieke elementen (kloosterhof, dormter met kloostercellen etc.) (a).
- vaak omgeven door muur en gracht (b);
- vaak begravingen binnen het complex (b);
- bijgebouwen in de directe omgeving (b).

Uniek nr. **8.33.3.001**

Archis Zaak ID 2883288100

Coördinaten X=158490 / Y=374000

Plaats Dommelen

Toponiem Klooster Agnetendal; Schepelweijen

Naam vinder onbepaald

Datum vondst 9999

Verwerving onbepaald/niet geregistreerd

Beschrijving Aan de Dommelstraat ligt het voormalige kloostercomplex Agnetendal.

Agnetendal was een vrouwenklooster te Dommelen, dat bestaan heeft van 1442 tot 1716. Het werd gesticht vanuit het in 1430 ontstane klooster te Achel, dat Catharinadal heette en waar de Zusters van de Derde Orde van St. Franciscus gevestigd waren. Het zou een bloeiende communiteit worden, die duurde tot 1716 toen de zusters onder dwang vanuit de Republiek het complex moesten verlaten.

Behalve de 'kloostermuur' dateren de bestaande opstallen binnen het plangebied uit de 19e eeuw.

Aan de noordwestzijde stond tot omstreeks 1970 een gebouw dat als boerderij werd gebruikt. Voor de sloop is het (globaal) onderzocht en in kaart gebracht. De conclusie was dat het geen gewone boerderij was, maar een gebouw dat tot het kloostercomplex behoorde. Eveneens in die buurt moet de kloosterkapel hebben gestaan, die in 1821 werd gesloopt. Bij bestudering van de historische kaarten is zichtbaar dat het hele kloostercomplex door een gracht omsloten was. De oude weg aan de noordzijde doet vermoeden dat het complex hier zijn noordelijke grens had. De westelijke en zuidelijke begrenzing laten zich moeilijk herleiden uit de kaart. Bij bestudering van het kadastrale minuutplan van 1832 valt de gracht op die langs de huidige Dommelstraat loopt. De gracht stopt abrupt bij de perceelsgrenzen. Andere historische kaarten van rond 1850 en 1900 laten een U-vormige gracht zien rond een groter terrein.

Datering Late Middeleeuwen

Literatuur

- Bots, J., H. E.M. Mélotte. Van Wedert tot Valkenswaard. Valkenswaard, 1977.

- Berkvens, R. 2013: Quickscan archeologie Agnetendal te Dommelen (ODZOB).

- Wiel, B. van de. Dommelen 't is mer dè ge 't weet. Dommelen (Projectgroep Boek Dommelen), 1980.

- Hovens, H. & S. Tooten, 2023: Klooster Sint Agnetendal. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp. 66-69). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

Bron Archis

Nummer 32497

Afbeelding: Agnetendal op de minuutplan van 1832, waarop de omgrachting slechts gedeeltelijk staat ingetekend, en recht op de topografische kaart van 1900.

33.4 Cultusplaats/heiligdom/tempel

Formele, niet-overdekte locatie van niet-christelijke religieuze handelingen of gebouw voor het praktiseren van religie (niet-christelijk)..

Datering: in elk geval Late Bronstijd-Romeinse Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- rechthoekig omgepeld dan wel anderszins omheind terrein (a);
- specifieke samenstelling van archeologica, die afwijkt van nederzettingen en graven (a).
- vierhoekig terrein met greppel/wal en/of palissade met daarbinnen resten van stenen/of houten gebouw (a);
- steen- of houtbouw (a);
- votiefgaven (aardewerk (a), metalen voorwerpen, waaronder munten (a) en militaria (a));
- (verbrande) dierenbotten (a).
- votiefgaven, zoals aardewerk en metalen voorwerpen (b);
- verbrande dierenbotten (b).
- altaren (b);
- votiefstenen (b);
- ovens (b).

Thema: 34 Begraving

34.1 Grafheuvel

Artificiële heuvel waarin of -onder graven met en/of lijkbegraving als crematie. Ingeval van 'zichtbaar' is de heuvel bovengronds herkenbaar, bij 'niet-zichtbaar' ontbreekt de heuvel bovengronds, maar zijn er wel aanwijzingen aanwezig voor een grafheuvel, in de vorm van een bewaard gebleven oud-oppervlak of bodenvorming n.a.v. het heuvellichaam (infiltratiezone of fibers).

Datering: Laat-Neolithicum-Vroege Middeleeuwen (?).

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- verbrande (gecremeerde) of onverbrande menselijke resten (a);
- sporen van of aanwijzingen voor kunstmatig heuvellichaam (a).
- eventueel grafkuil (b);
- grafgraven, die verbrand kunnen zijn (b);
- eventueel urn, d.w.z. aardewerken container van crematieresten (b);
- soms zijn dodenhuisjes aanwezig (b);
- grafstructuren rond graf (ringsloot en paalkrans) (b);
- grafheuvels zijn vaak gelegen op/ tegen de kam van landschappelijke verhogingen aan (b).

Uniek nr.	8.34.1.001
Archis Zaak ID	2774464100
Coördinaten	X=159600 / Y=375100
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Het Gegraaf
Naam vinder	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Datum vondst	1954
Verwerving	archeologisch: opgraving
Beschrijving	zie 8.34.3.001
Datering	Vroege Bronstijd - Midden-Bronstijd
Cultuur	Hilversum-cultuur
Literatuur	Brunsting, H. & G.J. Verwers, 1975: Het urnenveld bij Valkenswaard, prov. Noord-Brabant, Analecta Praehistorica Leidensia VIII, 53-77.
Bron	Literatuur
Nummer	600003

Uniek nr.	8.34.1.002
Archis Zaak ID	-
Coördinaten	X=157500 / Y=374500
Plaats	Dommelen
Toponiem	Keersop
Naam vinder	onbekend
Datum vondst	onbekend
Verwerving	niet-archeologisch
Beschrijving	gelegen op de allerlaatste uitloper van de zandrug van de Duivelsberg. Eventueel jonger; geslecht tijdens ruilverkavelingswerkzaamheden in ca. 1959/1960
Datering	Laat-Neolithicum A - IJzertijd
Literatuur	
Bron	Slofstra-archief
Nummer	600225

34.2 Grafheuvelveld

Drie of meer artificiële heuvels uit dezelfde archeologische cultuur/periode over of waarin inhumatie- en/of crematiegraven. Ingeval van 'zichtbaar' zijn de heuvels bovengronds herkenbaar, bij 'niet-zichtbaar' ontbreekt de heuvel bovengronds, maar zijn wel aanwijzingen aanwezig voor een grafheuvel, in de vorm van een bewaard gebleven oud-oppervlak of bodemvorming n.a.v. het heuvellichaam (infiltratiezone of fibers).

Datering: Laat-Neolithicum-Vroege Middeleeuwen (?).

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- verbrande (gecremeerde) of onverbrande menselijke resten (a);
- sporen van of aanwijzingen voor een kunstmatig heuvellichaam (a).
- eventueel grafkuil (b);
- grafgraven (aardewerk, wapens/werktuigen en sieraden) (b);
- soms zijn dodenhuisjes aanwezig (b);
- grafstructuren rond graf (standspoor, ringsloot, paalkrans) (b);
- grafheuvels zijn vaak gelegen op/ tegen de kam van landschappelijke verhogingen aan (b).

34.3 Urnenveld

Drie of meer bijzettingen in urnen (een aardewerken container), in een doek of los, die alle drie in een kuultje zijn gedeponneerd. Over deze bijzettingen zijn heuvels, uiteenlopend van ronde, rechthoekige tot (mogelijk) achtvormige (sleutelgatvormige) vorm opgeworpen, die gewoonlijk opgebouwd zijn uit (heide)plaggen. De diameter van deze heuvels varieert doorgaans van enkele meters tot ca. 15 m. Rond de voet van een heuvel is in de regel een ronde, vierkante, rechthoekige of achtvormige/sleutelgatvormige greppel aanwezig.

N.B.: Tot de urnenvelden behoren ook crematiebijzettingen die niet overdekt zijn met een kunstmatige heuvel.

Datering: Late Bronstijd-begin Midden-IJzertijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- (menselijke) crematieresten (a);
- heuvel of aanwijzing voor heuvel (bodemvorming of bewaard gebleven oud-oppervlak) (a).
- grafgraven: vooral aardewerk en bronzen sieraden, kledingaccessoires en toiletgerei (b);
- urn ofwel aardewerken container (b);
- houtskool (resten van de brandstapel) (b);
- soms zijn artefacten (vooral aardewerk) in greppel aanwezig (b);
- soms zijn dodenhuisjes aanwezig (b);
- urnenvelden zijn in de regel aangelegd op verhogingen in het landschap en de oriëntatie van de graven volgt de richting van deze verhogingen (b);
- een algemeen verschijnsel is dat urnenvelden rondom één of meer oudere tumuli zijn aangelegd (b).

Uniek nr.	8.34.3.001
------------------	-------------------

Archis Zaak ID	2774464100 en 3163044100
-----------------------	--------------------------

Coördinaten	X=159600 / Y=375100 en X=159430 / Y=375180
--------------------	--

Plaats	Valkenswaard
---------------	--------------

Toponiem	Het Gegraaf
-----------------	-------------

Naam vinder	ROB
--------------------	-----

Datum vondst	1954
---------------------	------

Verwerving	archeologisch: opgraving
-------------------	--------------------------

Beschrijving	Urnenveld is in 1908 door Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (RMO, prof. Evelein) onderzocht en in 1954 nogmaals door RMO (dhr. Brunsting). In de jaren 1906-1913 werden hier opmerkelijk veel urnen opgegraven en verkocht aan het RMO. Dit gebeurde door tussenkomst van J.N.A. Panken, een neef van de bekende onderwijzer P.N. Panken. Het onderzoek gebeurde destijds door 'urnenprikkers,' die met een spitse ijzeren staaf de grond aftastten. De ruim zestig destijds opgedolven urnen bevinden zich nog steeds in het depot van het Leidse museum. Naar aanleiding van de vele vondsten werd in 1908 op dit terrein een opgraving uitgevoerd. In 1954 een tweede opgraving maar veel grootschaliger. In totaal is 5000 m2 opgegraven. Van het urnenveld is niets meer in situ. Het beschermde monument heeft een L-vorm, met de korte poot naar het noorden en de
---------------------	--

lange naar het westen gericht. Het geheel ligt ingeklemd tussen een voetbalveld aan de noord-, een tennisbaan aan de zuid- en een zwembad aan de oostzijde. Aan de zuidzijde van het monument is een gedeelte verloren gegaan aan de uitbreiding van tennisbanen (overigens zonder vergunning uitgevoerd). Over het monument is een hekwerk geplaatst om het voetbalveld van het zwembad te scheiden. De gedeeltes van het monument die met sportvelden zijn bezet zijn geëgaliseerd tot een diepte van 55 cm. Het bodemprofiel van het monument is nog redelijk intact. De kans op de aanwezigheid van resten van een urnenveld lijkt in het noordelijk gedeelte van het monument erg groot. Boringen in de lange poot van de 'L' hebben geen sporen van een urnenveld aangetroffen. Een verhoging in de hoek van de 'L' (podzol boven een uitspoelingszone) zal een heuvel zijn geweest die deel uitmaakte van het urnenveld. Eventuele sporen buiten de oorspronkelijke opgraving zullen zich nog in goede staat bevinden. De uitstrekking van het monument kan niet onderzocht worden, omdat de sportvelden het onmogelijk maken om proefsleuven aan te leggen. Waarschijnlijk strekte het monument zich verder uit aan de van oorsprong natte noordzijde van het gebied.

Datering
Cultuur
Literatuur

Late Bronstijd - Vroege IJzertijd

Nederrijnse grafheuvelcultuur

- Brunsting & Verwers 1975: Het urnenveld bij Valkenswaard, prov. Noord-Brabant, *Analecta Praehistorica Leidensia* VIII, 53-77.

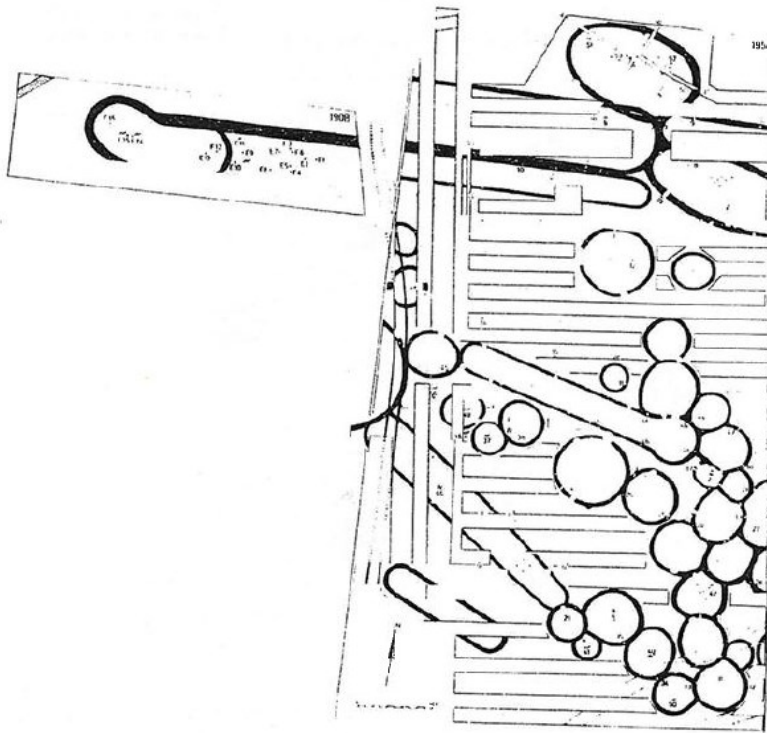
- Perizonius, W.R.K., 1972. Umen met een historie. *Westerheem* jrg. 21, blz. 144-158.

- Evelein, M.A., 1909. Umenveld bij Valkenswaard. *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* nr. 3 (oude reeks), blz. 81-88.

Bron
Nummer

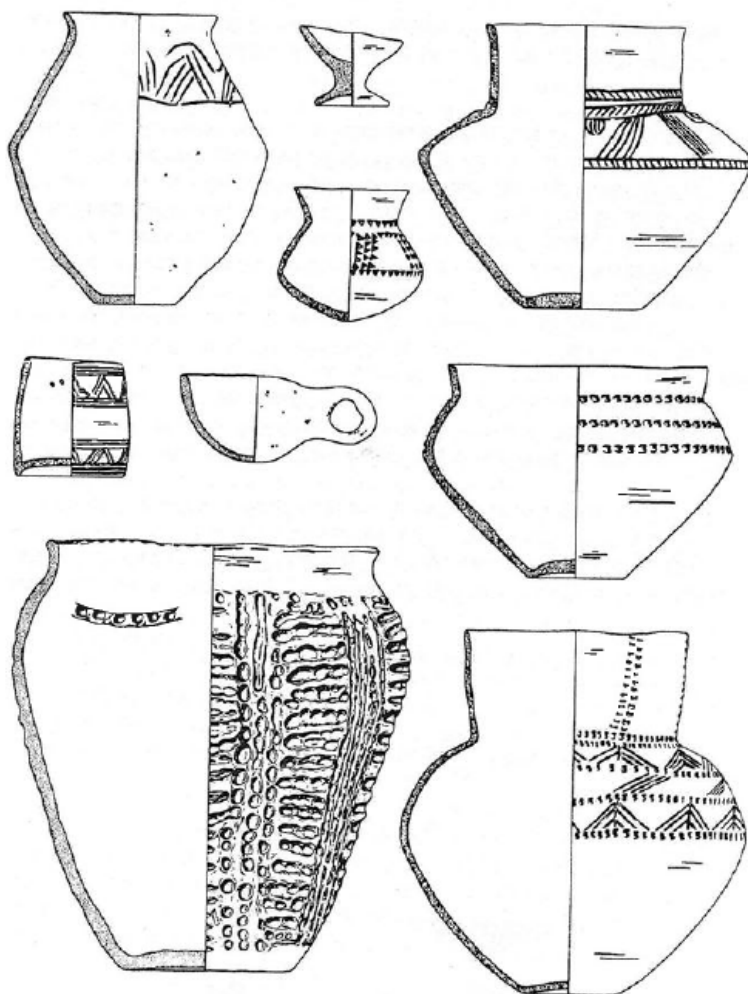
Archis

14704/53486

Afb. 4 De grafstructuren van het urnenveld op het Gegraaf.

Uit Arts 1996.

Afb. 3 Enkele van de vaak fraai versierde urnen uit het grafveld op het Gegraaf.

Uit Arts 1996.

34.4 (Vlak)graf

Solitaire grafkuil die niet overdekt is met een grafheuvel.

Datering: Mesolithicum-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- verbrande of onverbrande menselijke resten (inclusief lijksilhouet) (a);
- grafkuil (a);
- het ontbreken van (aanwijzingen voor) een heuvel (a).
- evt. grafgriffen, die verbrand kunnen zijn (b).

Uniek nr. 8.34.4.001

Archis Zaak ID 3126173100

Coördinaten X=159625 / Y=373600

Plaats Valkenswaard

Toponiem Dijkstraat

Naam vinder onbepaald

Datum vondst 1923

Verwerving niet-archeologisch: graafwerk

Beschrijving La-Tene urnen gevonden aan de Dijkstraat te Valkenswaard. De meldingsbrief van G. Beex bevat de volgende tekst: 'Uit een in 1949 gehouden enquête was mij bekend dat te Valkenswaard in 1923 een urn was gevonden bij het bouwen van een boerderij in de Dijkstraat. Bij controle op het gemeentehuis bleek dat scherven en crematieresten van de urn nog

op het archief aanwezig waren. Het is een urn van afwijkend type, met uitwijkende voet en een holle, gewelfde, bodem. De wand van de urn is vanaf de bodem tot +- 5 cm. daarboven zeer glanzend gepolijst; daarboven is zij zeer fijn geruwd (als met een borstel ingeklopt). Er zijn ook randscherven bij, maar die lijken mij eerder van een andere schaalvormige urn (deksel ?) met een geknikte schouderen een klein uitwijkend randje. Het urntype lijkt op de door Modderman beschreven vormen in Berichten R.O.B. 1960-1961, p. 548-551, waarbij hij ze tot de Marnecultuur rekent (hoewel hij daar geen vergelijkingsmateriaal vindt). Ik meen dat ze eerder tot het Hunsrueck-Eifeltype behoren, vooral omdat dit type ook voorkomt vanaf Belgisch Luxemburg tot Trier. Modderman wijst enigszins in die richting (Rijnland) door een artikel van W. Dehn aan te halen (Reinecke-Festschrift 1950). Ook de urnen van Westerhoven (Brabants Heem, XII, p. 59) zijn hieraan verwant. De urn werd gevonden op de plaats waar de familie F. Smits woont aan de Dijkstraat nr. 52 te Valkenswaard.

Datering	Midden-IJzertijd
Literatuur	Beex 1966: Valkenswaard, Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 65, *88.
Bron	Archis
Nummer	34065

34.5 Grafveld

Drie of meer dichtbijeengelegen grafkuilen met crematiebijzetting of lijkbegraving (onverbrande menselijke resten) die niet overdekt zijn (geweest) door een heuvel. Rijengrafvelden, kerkhoven en joods/ christelijke begraafplaatsen vallen buiten deze definitie.

Datering: Paleolithicum-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- verbrande of onverbrande menselijke skeletresten (inclusief lijksilhouet) (a);
- grafkuil (a);
- het ontbreken van (aanwijzen voor) een heuvel (a).
- evt. grafgraven, die verbrand kunnen zijn (b).

Uniek nr.	8.34.5.001
Archis Zaak ID	2883425100
Coördinaten	X=157680 / Y=367970
Plaats	Borkel
Toponiem	Hooge akkers; de Kapel
Naam vinder	Beex
Datum vondst	1970
Verwerving	archeologisch: opgraving
Beschrijving	In een zandafgraving te Borkel en Schaft nabij de zandhoef werden drie houten drinkwaterputten aangetroffen. Behalve deze putten werden in het terrein talrijke paalkuilen en andere zwarte vlekken waargenomen. Een dezer vlekken kon op 19.11.1970 worden onderzocht en bleek te bestaan uit een rechthoekige, met planken afgezette kuil die sterk deed denken aan een Merovingisch graf. In de bovengrond werd een fragment van een maalsteen aangetroffen en op de bodem een stuk sterk geroest ijzer (gesp?). Sporen van een skelet konden niet worden waargenomen. Ook ontbraken de dwarsbalkjes onder de kist, zoals die meestal bij een Merovingisch graf worden aangetroffen. De afmetingen van de kist waren 165 x 80 cm.
Datering	Vroege Middeleeuwen
Literatuur	G. Beex 1971: Valkenswaard, in: Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond nov. 1971, jrg. 70, afl. 4, Nieuwsbulletin Aflevering 11/12, p. 5.

Bron	Archis
Nummer	32520

34.6 Kerkhof

Drie of meer christelijke begravingen op een speciaal daarvoor bestemd terrein in de directe omgeving van een (voormalige) kerk, kapel, abdij, klooster of gasthuis.

Datering: vanaf de Vroege Middeleeuwen tot heden.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- grafkuilen (a);
- oost-west oriëntatie met het hoofd naar het westen (christelijk) (a);
- inhumatie in de vorm van menselijk skelet in anatomisch verband of lijksilhouet (a);
- geen grafgraven, wel persoonlijke bezittingen (kledingaccessoires (ring, oorhangers, gesp etc.) of voorwerpen met christelijke symboliek (rozenkrans, insignes) (a);
- in samenhang met kerk, kapel, abdij, klooster of gasthuis (a).
- vaak container in de vorm van houten, met ijzer of ander metaal beslagen (boomstam)kist of sarcofaag (tufsteen, zandsteen, mergel, baksteen) (b);
- vaak op een door een greppel, sloot of muur omgeven terrein (b);
- markering van het graf (grafsteen met inscriptie, kruis etc.) (b);
- gestructureerde lay-out, d.w.z. graven liggen in rijen op regelmatige onderlinge afstanden met daartussen paden (b).

Uniek nr.	8.34.6.001
------------------	-------------------

Archis Zaak ID	3125185100
-----------------------	------------

Coördinaten	X=157600 / Y=373750
--------------------	---------------------

Plaats	Dommelen
---------------	----------

Toponiem	Kerkakkers-Belleman
-----------------	---------------------

Naam vinder	IPP A.E. van Giffen
--------------------	---------------------

Datum vondst	1979 t/m 1982
---------------------	---------------

Verwerving	archeologisch: opgraving
-------------------	--------------------------

Beschrijving	De middeleeuwse kapel in Dommelen is de derde die is opgegraven in de oude parochie van Bergeijk. Voor het eerst werd zij vermeld in 1350. De gotische kapel, die sinds de 13e eeuw geïsoleerd in de velden stond, werd in de 19e eeuw afgebroken en vervangen door een nieuwe kerk dicht bij de bewoning in Dommelen. De opgravingen op de locatie van het cultusgebouw brachten de funderingen van het gesloopte gotische gebouw aan het licht, evenals vele graven van een ouder kerkhof. Bovendien werden de resten van een Karolingisch erf ontdekt en een reeks paalgaten waarvan de functie onbekend is. Ten zuiden van het kerkhof bevond zich een hoeve uit de tweede helft van de 11e eeuw/begin 12e eeuw. Alle graven die in onderstaande afbeelding zijn aangegeven, zijn ouder dan de bakstenen gotische kapel, die in de late 14e of 15e eeuw werd gebouwd. Toch werd er al in 1350 een kerk vermeld, wat betekent dat er een oudere houten voorganger van de gotische kapel moet zijn geweest. We kunnen de resten van een houten kapel echter niet met zekerheid identificeren. Opvallend is hoe verschillend de conserveringsomstandigheden van houten cultusgebouwen op kerkterreinen in de Kempen zijn. Waarom dit zo is, kan niet worden vastgesteld zonder verder gedetailleerd vergelijkend onderzoek van de vindplaatsen.
---------------------	---

De graven hebben verschillende oriëntaties. De oriëntatie van een grote groep graven komt overeen met die van de hoeve direct ten zuiden van het kerkhof (de rode graven in onderstaande afbeelding), terwijl een andere groep georiënteerd is zoals de latere gotische kapel (de groene graven). De gotische kapel was dus waarschijnlijk georiënteerd zoals haar houten voorganger, die de oriëntatie van de meeste opgegraven graven bepaalde. Hoewel de rode graven, georiënteerd op de hoeve, niet altijd de oudste zijn in stratigrafische zin, vermoed Theuws dat zij tot de oudste van het kerkhof behoren. De vroegste begravingen (11e eeuw) vonden waarschijnlijk plaats

in het zuidelijke deel van het kerkhof, met graven georiënteerd op de hoeve. Met de bouw van een houten kapel, die een iets andere oriëntatie had – de ideale oriëntatie is oost-west – trad een verandering op. Vermoedelijk werd de kapel ten noorden van de oudste begravingen gebouwd. Het kerkhof groeide vervolgens rond deze kapel, met graven georiënteerd op de kapel. Een kleine schat van vier zilveren munten uit de jaren rond 1100 in een van de oudste graven wijst erop dat de begravingen mogelijk in de tweede helft van de 11e eeuw begonnen. Deze datering komt overeen met die van de hoeve net ten zuiden van het kerkhof. Voor zover we kunnen vaststellen, was er geen kapel verbonden aan het vroege kerkhof, wat erop wijst dat het een veldkerkhof was, dicht bij een van de hoeven van de lokale gemeenschap. Deze situatie lijkt op die in Luiksgestel. Was de aanleg van het veldkerkhof in Dommelen in de 11e eeuw een initiatief van lokale bewoners, of was de geestelijkheid of de Kerk erbij betrokken? Het ontbreken van een kapel suggereert dat we te maken hebben met een lokaal initiatief.

**Datering
Literatuur**

Hoge/Volle Middeleeuwen

- Theuws et alii 1988: Medieval settlement at Dommelen Parts I and II , Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38, 229-430.

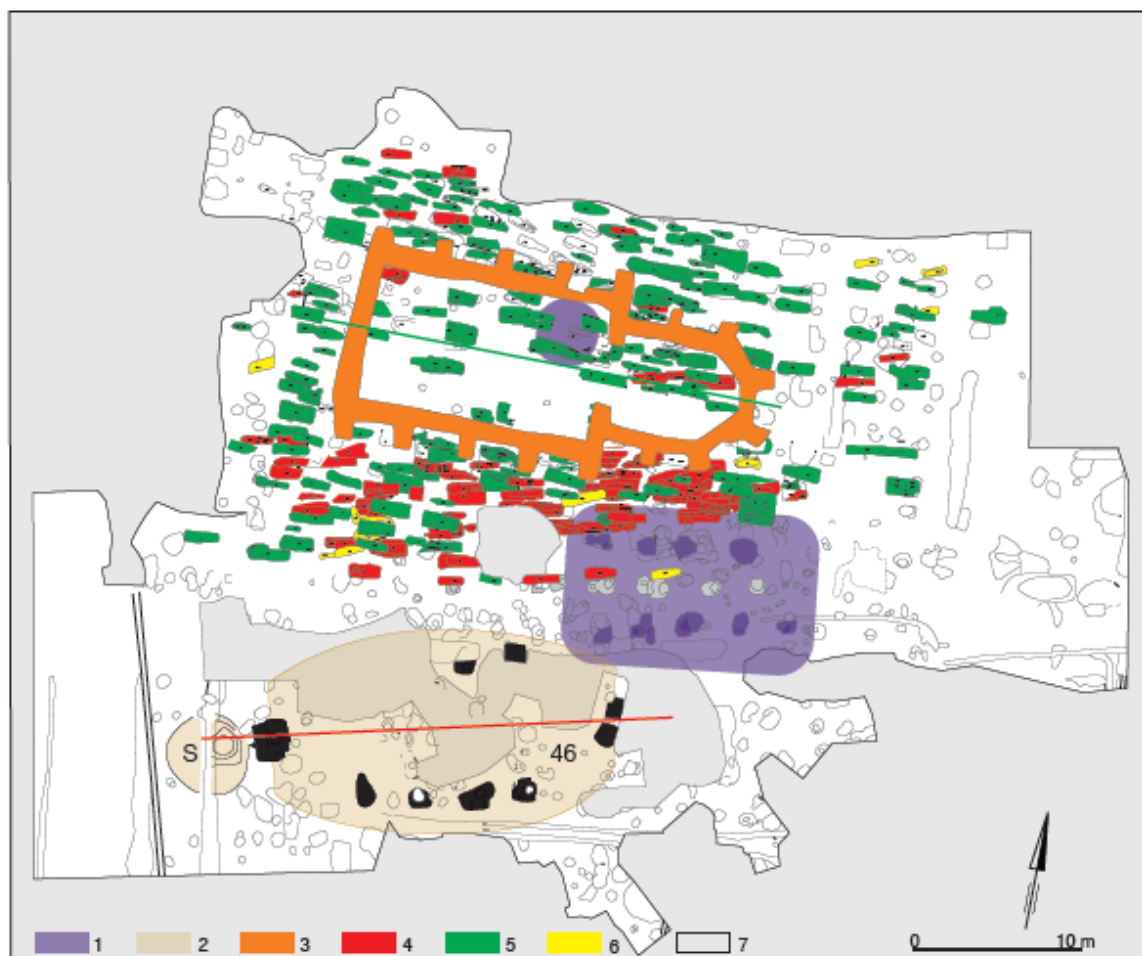
- Theuws, F., 2018: Rural cemeteries, cult places and community identities in the Central Middle Ages in the Kempen region (southern Netherlands), in: Van Oosten, R.M.R., Schats, R., Fast, K., Arts, N. & H.M.P. Bouwmeester 2018: The Urban Graveyard. Archaeological perspectives, Leiden: Sidestone Press, p. 27-50.

- Theuws, F. (ed), 2023: Distributing the dead. Settlement burials in the pagus Texandrië and the transformation of Merovingian society c. 700 ad (Geldrop, Dommelen, Veldhoven, Mierlo) (Southern Netherlands).

**Bron
Nummer**

Archis

33654

Afbeelding: Dommelen, opgravingen kerkterrein 1982. Dit opgegraven gebied maakt deel uit van een grotere opgraving. 1 Karolingische hoeve en waterput. 2. Boerderij (nr. 46) en waterput (S) uit de tweede helft van de 11e eeuw. 3. Funderingen van de bakstenen gotische kapel. 4. Graven ouder dan de gotische kapel met dezelfde oriëntatie als de hoeve uit de 11e eeuw. 5. Graven ouder dan de gotische kapel met dezelfde oriëntatie als de kapel. 6. Graven ouder dan de gotische kapel met een andere oriëntatie. 7. Niet opgegraven gebied (uit Theuws 2018: Rural Cemeteries).

Uniek nr.	8.34.6.002
Archis Zaak ID	--
Coördinaten	X=157936 / Y=367679
Plaats	Borkel
Toponiem	Kapelpad
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	2019
Verwerving	literatuur en grondradar
Beschrijving	Aan de Kapelweg in Borkel stond de kapel St. Antonius-Abt met pastorie onder één dak. Die kapel stond op de buurtschap met de naam 'de Kapel', waar thans de Kapelweg en het Kapellerpad elkaar ontmoeten. De kapel zelf was sinds 1648 buiten gebruik en er werd gekerkt in een schuurkerk die daar ook stond. Na de restitutie van de kerken in 1798 bleef de schuurkerk in gebruik. Vermoedelijk werd er vanaf dat moment, maar in elk geval vóór 1805, een kerkhof aangelegd. Het begraafboek van de pastoor opent op 22 maart 1805 met de begrafenis van Maria Catharina Snellens en sluit op 29 maart 1845 met de begrafenis van Maria van Geest. Het kerkhof is vanaf dat moment niet meer gebruikt omdat er bij de nieuwe gezamenlijke kerk, die in 1845 in gebruik werd genomen, ook een nieuw kerkhof werd

aangelegd.

Uit het in 2019 uitgevoerde grondradaronderzoek blijkt dat er op een diepte van -1.00m mv diverse geometrische structuren verschijnen die in verband kunnen staan met fundamente van de oude kapel en pastorie. Hoewel de kaarten niet gelijk passend zijn lijken met name enkele smalle rechte structuren symmetrie te vertonen met het silhouet van de oude kapel en pastorie. Wanneer we in detail kijken naar het gebied ten hoogte van de oude kapel dan lijken er naast de strakke structuren ook diverse losse objecten zichtbaar. Hoewel niet is uit te sluiten dat deze reflecties worden veroorzaakt door puin en dergelijke kunnen deze ook in relatie staan tot mogelijke begravingen.

**Datering
Literatuur**

Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd

- B. Verbeek, 2019: Erfgoedradaronderzoek Kapel Borkel.

- <https://www.opdenrosheuvel.nl/> en Begraven in Borkel versie 2.pdf

- Verbeek & Peels 2023, p. 78-81.

Afbeelding: Schematische tekening kerkhof bij schuurkerk van Borkel (uit Verbeek 2019).

Uniek nr.	8.34.6.003
Archis Zaak ID	2883288100
Coördinaten	X=158522 / Y=373965
Plaats	Dommelen
Toponiem	Klooster Agnetendaal
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	9999
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	Aan de Dommelstraat ligt het voormalige kloostercomplex Agnetendal. Agnetendal was een vrouwenklooster te Dommelen, dat bestaan heeft van 1442 tot 1716. De zusters werden eertijds in of rond de kloosterkerk begraven. Volgens de aantekeningen van zuster Domilita, Franciscanes van de congregatie van Oirschot, lagen er 13 zusters begraven in de

kloosterkerk. Bij de sloop van de kerk in 1821 zouden de zerken zijn overgebracht naar de oude parochiekerk in de Kerkakkers en daar in de vloer zijn verwerkt. Na afbraak van die kerk in 1883 zijn de zerken verdwenen. Enkele stenen zouden bij particulieren beland zijn om daarna eveneens te verdwijnen. Eén steen lag anno 1980 bij de sacristie als drempel van de huidige Sint Martinuskerk te Dommelen; tegenwoordig is de grafsteen opgesteld in het portaal van de St. Martinuskerk.

Datering

Late Middeleeuwen

Literatuur

- Berkvens, R. 2013: Quicksan archeologie Agnetendal te Dommelen (ODZOB).
- Wiel, B. van de. Dommelen 't is mer dé ge 't weet. Dommelen (Projectgroep Boek Dommelen), 1980.
- Hovens, H. & S. Tooten, 2023: Klooster Sint Agnetendal. In T. Winters (red.), De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters (pp. 66-69). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

Bron

Archis

Nummer

32497

34.7 Rijengravelveld

Drie of meer op een rij gelegen inhumatiegraven.

Datering: 5e tot 9e eeuw A.D. (Vroege Middeleeuwen A t/m C).

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- grafkuilen; minimaal drie op een rij (a);
- inhumatie in de vorm van menselijk skelet in anatomisch verband of lijksilhouet (a).
- in de regel complete grafgraven; over het algemeen (ijzeren) wapens in mannengraven (b); kledingaccessoires en sieraden in vrouwengraven (b);
- wanneer christelijke graven deel uitmaken van een rijengravelveld, is de oriëntatie van de grafkuilen oost-west, hoofd naar het westen (b);
- soms in combinatie met paarden en honden, resp. bij mannen en vrouwen (b);
- soms is de grafkuil omgeven door een kringgreppel (b);
- soms in combinatie met crematiegraven (b).

Uniek nr.

8.34.7.001

Archis Zaak ID

3125185100

Coördinaten

X=157600 / Y=373750

Plaats

Dommelen

Toponiem

Kerkakkers-Belleman

Naam vinder

IPP A.E. van Giffen

Datum vondst

1980

Verwerving

archeologisch: opgraving

Beschrijving

Het onderzoek naar de middeleeuwse sporen bracht (delen van) nederzettingen uit de 7e tot de 13e eeuw aan het licht, elk bestaande uit 1 of meerder erven met hoofd-, bijgebouwen en waterputten. De Merovingische nederzetting (zonder hutkommen) had 2 kernen, ieder met een eigen grafveldje. Het grafveldje bij de zuidelijke kern bevatte enkele graven met opvallend rijke bijgaven. Het noordelijke grafveldje bevatte relatief minder rijke bijgaven. De rijke bijgaven en het feit dat het hier begraafplaatsen voor een selecte groep betreft duidt op de opkomst van een (nieuwe) elite en de integratie van het gebied in het Austrasische machtsgebied (later het Frankische rijk). De Karolingische nederzetting (750-900 AD) bestond waarschijnlijk uit 3 erven met huisplattengronden, bijgebouwen en waterputten, de nederzetting uit ca 900-1050 uit slechts 1 erf.

De ontwikkeling van de Middeleeuwse nederzetting kan in vier fasen worden onderverdeeld:

1 de Merovingische tijd (7e - vroeg 8e eeuw)

2 de Karolingische tijd (Be-10e eeuw)

3 de 1 1e - vroeg 12e eeuw

4 de laat 11e - 13e eeuw

De nederzetting uit de Merovingische tijd bestaat uit een noordelijk en een zuidelijk gedeelte direct ten westen van de Kerkakkerstraat gelegen. Ieder deel lijkt twee erven te bevatten. Op ieder erf liggen een waterput, een paar gebouwen en een aantal graven. De gebouwen zijn klein en één- of tweeschipig. De lengte varieert van 8 tot 1,2 m, de breedte van 5 tot 6 m. Zij zijn met een enkele uitzondering oost-west georiënteerd. De kuilen waarin de palen stonden zijn tamelijk klein (diameters ca. 40 cm), hetgeen wijst op een lichte constructie. Hutkommen komen niet voor.

Tussen de huizen in het noordelijk en zuidelijk gedeelte bestaat geen opvallend verschil. Dat is er wel tussen de graven. Alle graven zijn west-oost georiënteerd in dubbele rijen, met uitzondering van enkele, die geïsoleerd liggen. Het aantal graven in het zuidelijk gedeelte is echter dubbel zo klein (negen) als dat in het noordelijk gedeelte (achtien). De grote noordelijke groep bestaat vrijwel uitsluitend uit kistgraven, die vondstloos zijn met uitzondering van vier graven met bijgiften (twee ijzeren oorringen, twee ijzeren messen en een bronzen ringetje). Het zuidelijk groepje onderscheidt zich door een wapengraf en een vijfteil houten grafkelders, waarvan drie vrouwegraven rijke grafinventarissen hebben, o.a. een enkelvoudige en twee dubbele goudblik-fibulae en fibulae en oorringen van zilver (Van Regteren Altena 1982). Voor de datering zijn vooral van belang een imitatie gouden triëns van Madelinus uit Dorestad (midden/tweede helft 7de eeuw) en twee sceatta's van het 'continentale runentype', te dateren tussen ca. 705 en 715 (determinaties drs. A. Pol, KPK, Den Haag). Er moet rekening mee worden gehouden dat in de nabijheid van de nederzetting te Dommelen zich een groter Merovingisch grafveld bevindt.

De structuur van de Karolingische nederzetting is nog niet geheel duidelijk. Er lijkt nu sprake te zijn van twee, wellicht drie naast elkaar liggende erven. Op ieder erf ligt een waterput, een groot gebouw en één of twee kleinere gebouwen. De grote gebouwen zijn ca. 1,2 m lang en 5 tot 6 m breed. Ze kenmerken zich door vier paar tegenover elkaar staande zware palen die in grotere kuilen zijn geplaatst dan die in de Merovingische gebouwen (diameters ca. 1 m). De meeste gebouwen zijn oost-west georiënteerd. De (rechthoekige) wand liep waarschijnlijk niet langs staanders maar langs een aantal palen die daarbuiten stonden, waarvan de ondiepe kuilen niet konden worden teruggevonden. Hoewel bewijzen nog ontbreken, heeft zich in deze periode reeds een ontwikkeling naar een drieschepige constructie voltrokken. Een laat-Karolingisch gebouw (10de eeuw?) heeft geen vier, maar vijf gebinten en is ongeveer 17 m lang. Ook bij dit huis zijn geen buitenpalen geconstateerd.

Van deze nederzetting is geen grafveld bekend. Het kerkhof bij de Martinuskapel begint later, omdat het over een waterput van de Karolingische nederzetting heen ligt. Aangenomen echter mag worden dat de bewoners reeds een parochiekerk in de buurt hadden.

Vroege Middeleeuwen B - Vroege Middeleeuwen B

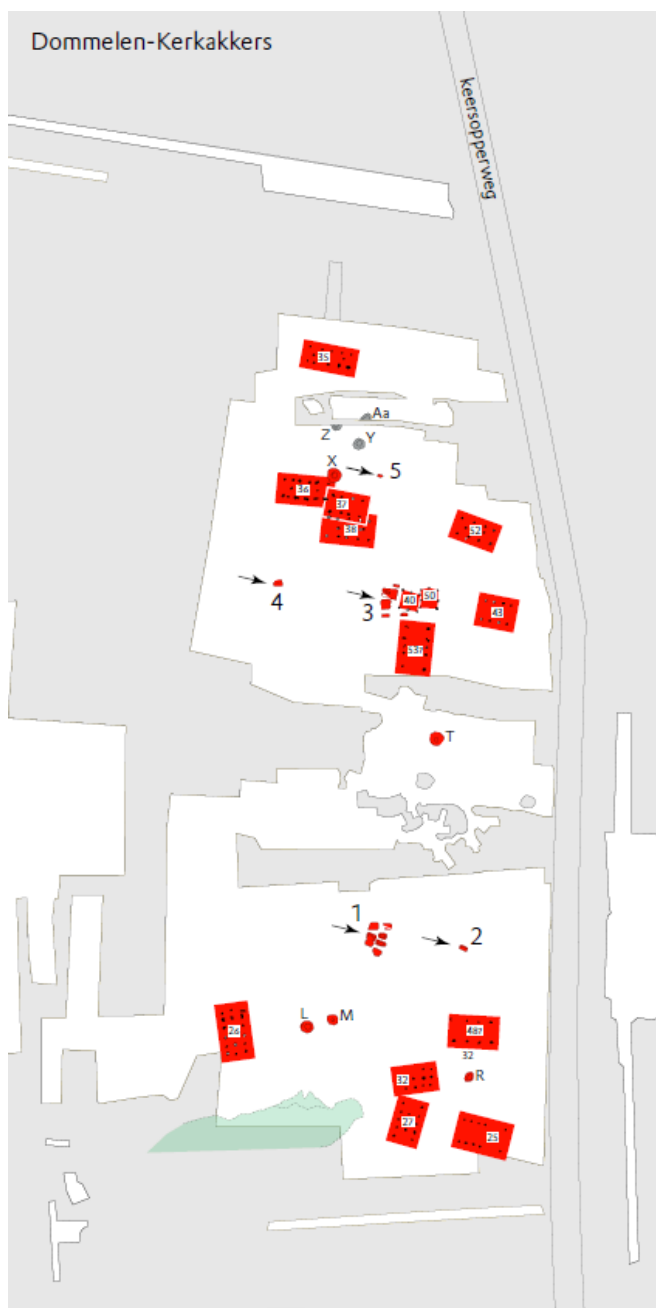
- Theuws et alii 1988: Medieval settlement at Dommelen Parts I and II , Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38, 229-430.

- Theuws, F. (ed.), Distributing the dead. Settlement burials in the pagus Texandrië and the transformation of Merovingian society c. 700 ad (Geldrop, Dommelen, Veldhoven, Mierlo) (Southern Netherlands).

**Datering
Literatuur**

**Bron
Nummer**

Archis
33654

Afbeelding: Plattegrond van de Merovingische nederzetting (gebouwen, waterputten en graven) in Dommelen. De pijlen geven de locatie van de graven aan (Theuws 2023).

34.8 Begraving onbepaald

Complextype dat primair te maken heeft met begraving, maar dat niet precies bepaald kan worden.

Datering: Prehistorie-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten: Zie voor een indicatie elders onder de groep 'Begraving'.

Uniek nr.	8.34.8.001
Archis Zaak ID	2772382100
Coördinaten	X=160640 / Y=371900
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	De Sil
Naam vinder	Particulier
Datum vondst	1979

Verwerving	niet-archeologisch: onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	
Datering	Midden-Romeinse tijd
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	14403

Thema: 35 Infrastructuur

35.1 Weg

Smalle strook grond, gebruikt en geschikt gemaakt, bijvoorbeeld door plaveisel, voor het verkeer.

Datering: Prehistorie-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- karrensporen (b);
- evt. wegdek, bestrating met zand, grind en/of hout (b);
- soms begeleidende bermsloten (b);
- soms geflankeerd door mijlpalen (Romeins) (b).

Uniek nr.	8.35.1.001
Archis Zaak ID	3125185100
Coördinaten	X=157600 / Y=373750
Plaats	Dommelen
Toponiem	Kerkakkers-Belleman
Naam vinder	IPP A.E. van Giffen
Datum vondst	1980
Verwerving	archeologisch: opgraving
Datering	Vroege Middeleeuwen B - Hoge/Volle Middeleeuwen
Toelichting	700-1300 AD
Literatuur	Theuws et alii 1988: Medieval settlement at Dommelen Parts I and II , Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38, 229-430.
Bron	Archis
Nummer	33654

Uniek nr.	8.35.1.002
Archis Zaak ID	4877095100
Coördinaten	X=160488 / Y=372769
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Stakenborgakker
Naam vinder	Econsultancy
Datum vondst	2020
Verwerving	proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens het onderzoek zijn sporen aangetroffen die gedateerd kunnen worden in de Nieuwe tijd. Het gaat hier om resten van een historische weg, waarschijnlijk met bijbehorende greppels. Daarnaast zijn veel recente verstoringen aangetroffen. Het vondstmateriaal dateert voornamelijk uit de Nieuwe tijd. Een aantal scherven aardewerk dateert uit de Late-Middeleeuwen.
Literatuur	A.H. Schutte, 2020: Proefsleuvenonderzoek Stakenborgakker te Valkenswaard, gemeente Valkenswaard (Econsultancy rapport 11197.010),

Uniek nr.	8.35.1.003
Archis Zaak ID	4886101100
Coördinaten	X=163481 / Y=375414
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Greveschutven
Naam vinder	RAAP

Datum vondst	2020
Verwerving	Archeologische begeleiding
Datering	Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd
Toelichting	Historische weg: In de moerassige zone waar het Greveschutven grenst aan de Tussenvijver zijn brede bundels van karrensporen aangetroffen. De rijsporen kwamen tevoorschijn nadat de sliblaag van de venbodem was verwijderd. De karrensporen liggen in het verlengde van een oude postbaan uit de nieuwe- nieuwste tijd die van Eindhoven richting het zuiden liep met pleisterplaatsen als de Aalsterse Hut, beter bekend onder de naam de hut van 'Mie Pils' of 'Mie Peels' en meer naar het zuiden de Heezer Hut.
Literatuur	Onderzoeksgebied Greveschutven, gemeente Valkenswaard; een archeologische begeleiding (= RAAP-rapport 5006), auteurs: J.A.M. Roymans & M.H.P.M. Ruijters, 2021.
Uniek nr.	8.35.1.004
Archis Zaak ID	4874640100
Coördinaten	X=157777 / Y=366789
Plaats	Borkel en Schaft
Toponiem	Hoeverdijk
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2020
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Binnen het plangebied zijn zeven greppels gevonden waarvan S22 vermoedelijk recent is. De overige greppels zijn te interpreteren als percelingsgreppels die afgebeeld staan op het minuutplan uit het begin van de 19e eeuw en de Bonnenkaart omstreeks begin 20e eeuw. Historisch gezien blijkt echter dat het plangebied onderdeel was van een groot heidegebied, dat ten zuiden lag van een historisch lint met verschillende boerenerven en een oud akkercomplex (De Hoef). Het is pas omstreeks het begin van de 19e eeuw dat het plangebied ontgonnen werd en in gebruik werd genomen als landbouwgrond. Het betreft met andere woorden een jonge uitbreiding van het oude akkercomplex de Hoef. In de putten 6, 8 en 9 zijn enkele karrensporen aangetroffen die voornamelijk in put 6 evenwijdig lopen aan de Hoeverdijk. De datering van de karrensporen is niet bekend vanwege het ontbreken van goed dateerbaar materiaal in het plangebied. Vermoedelijk hangen ze samen met het in gebruik nemen van het plangebied als akkerland en dateren ze uit de nieuwe tijd.
Literatuur	M. Schurmans, 2020: Hoeverdijk 76, gemeente Valkenswaard, archeologisch vooronderzoek: proefsleuvenonderzoek met eventuele doorstart naar opgraving.
Uniek nr.	8.35.1.005
Archis Zaak ID	4702222100
Coördinaten	X=159190 / Y=373822
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Dr. Schaepmanstraat
Naam vinder	Antea
Datum vondst	2019
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd
Toelichting	Het archeologisch onderzoek aan de Dr. Schaepmanstraat leverde in totaal 12 archeologische sporen op. Het gaat om 2 karrensporen, 3 greppels, 1 paalkuil, 1 natuurlijk en 5 recente sporen. Er werd geen archeologisch vondstmateriaal aangetroffen. Alle sporen werden gevonden in werkputten 2 en 5 centraal in het plangebied. Binnen het plangebied werd één vindplaats

aangetroffen. Deze bestaat uit een landroute met een globaal west-oost oriëntering. De landroute bestaat uit een zone met karresporen, met flankerende bermgreppels. Op basis van de stratigrafische positie net onder het plaggende dateren de sporen in de late middeleeuwen of het begin van de nieuwe tijd. Deze weg is in ieder geval zichtbaar op de Bonnebladen uit 1901 en mogelijk ook op de topografische kaarten vanaf 1850. Mogelijk is deze weg te identificeren als de 'Kruisstraat', die volgens onderzoek door Bots en Mélotte reeds in 1500 bestond. In ieder geval werd rond de jaren 60 van vorige eeuw de huidige wijk ontwikkeld, waarbij deze weg verdween.

Literatuur

Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Dr. Schaepmanstraat te Valkenswaard (Anrea Group Archeologie 2019/110), auteurs H. Koopmanscha & V. van Looveren d.d. 4-7-2019.

35.2. Brug/voorde

Constructie om de ene met de andere oever te verbinden; veelal steunend op pijlers of in de vorm van een zandlichaam (dam). Doorwaadbare plaats door een beek of rivier.

Datering: Steentijd-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- constructie uit steen, hout en/of metaal, in de regel bestaande uit horizontale en verticale elementen (pijlers) (a).
- gelegen op locatie waar het beek- of rivierdal relatief smal en de beek of rivier ondiep is, met verkeersvriendelijke (niet te natte of te mulle) aangrenzende zones (a).
- grondlichaam met eventueel andersoortige gevarieerde vulling en beschoeiing haaks op twee oevers (a);
- Ingeval van rivieren en beken in de regel aangelegd op de locaties waar het stroomdal relatief smal is en omzoomd wordt door verkeersvriendelijk terrein, waarbij de brug haaks op de stroomrichting staat (b).
- eventueel houten structuur (b);
- eventueel met stenen geplaveide beek- of rivierbedding (b).

35.3 Percelering/verkaveling

Greppels en sloten in het land, waarlangs overtollig hemelwater wordt afgevoerd. De diepte is niet groter dan noodzakelijk voor de waterhuishouding.

Datering: vanaf Steentijd (?) t/m Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- gegraven lineair fenomeen met bepaalde minimum en maximum dimensies (a);
- primaire vulling die wijst op langzaam stromend en periodiek stilstaand water (sterk gelaagde vulling, soms met organische bandjes of laag) (a).

Uniek nr.	8.35.3.001
Archis Zaak ID	2360131100
Coördinaten	X= 159684 / Y= 373637
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Waalreseweg 17
Naam vinder	IDDS Archeologie B.V.
Datum vondst	2012
Verwerving	archeologisch: opgraving
Beschrijving	De laatmiddeleeuwse greppels maken waarschijnlijk onderdeel uit van een landbouwgebied dat gelegen is ten zuiden van de bekende laatmiddeleeuwse kerk en mogelijke nederzetting, waarvan nu nog een begraafplaats resteert. De greppels kunnen restanten zijn van bijvoorbeeld oude wegen of perceelsscheidingen.
Datering	Late Middeleeuwen - Late Middeleeuwen
Literatuur	S. Moerman, P.A. van den Bos 2015
Bron	Archis
Nummer	1113184

Uniek nr.	8 35.3.002
Archis Zaak ID	2417286100

Coördinaten	X= 157985 / Y= 373074
Plaats	Dommelen
Toponiem	Crocuslaan
Naam vinder	Econsultancy BV
Datum vondst	2013
Verwerving	archeologisch: begeleiding
Datering	Late Middeleeuwen B - Nieuwe Tijd Laat
Toelichting	Er zijn bij de archeologische begeleiding in het plangebied ter plaatse van de Anamoonlaan enkele perceelgreppels aangetroffen die, gezien het vondstmateriaal, gedateerd kunnen worden in de Late Middeleeuwen. Verder zijn twee bermgreppels ter plaatse van de Hyacintlaan vastgesteld. Het betreft bermgreppels van een stratenpatroon van het begin van de 19e eeuw, maar is waarschijnlijk veel ouder. Deze weg werd in de 19e eeuw aan de zuidzijde geflankeerd door een sloot die vermoedelijk voor afwatering diende.
Literatuur	G.J. Boots 2014
Bron	Archis
Nummer	1101161/ 441824/ 424711
Uniek nr.	8 35.3.003
Archis Zaak ID	2338692100
Coördinaten	X= 158500 / Y= 374981
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	rioolwerkzaamheden Dommeldal
Naam vinder	Synthegra BV
Datum vondst	16-8-2011
Verwerving	archeologisch: begeleiding
Datering	Late Middeleeuwen B - Nieuwe Tijd
Toelichting	De aangetroffen sporen, waarvan de oudste mogelijk uit de late middeleeuwen afkomstig zijn, betreffen greppels. Deze zijn waarschijnlijk ontstaan bij de privatisering van de tot dan toe gemeenschappelijke gras-hooilanden van het beekdal. De greppels dienden enerzijds als perceelgrens en zorgden anderzijds voor de afwatering van dit zeer vochtige gebied. Voor landbouw was het beekdal oorspronkelijk ongeschikt. Pas nadat in de loop van de nieuwe tijd een plaggendeek werd opgeworpen bovenop de bestaande veenlaag, kon het gebied dienen als bouwland. Er zijn enkele vondsten gedaan in de vullingen van de greppels, maar deze vertellen weinig over de periode dat de greppel in gebruik was en vormen ook geen betrouwbare indicator voor het moment waarop de greppel gedicht werd. Een aantal van de gedocumenteerde greppels zijn ook op oud kaartmateriaal te zien.
Literatuur	S. Diependaal / drs. I. Beckers 2014
Bron	Archis
Nummer	1095605/ 442785/ 423510
Uniek nr.	8 35.3.004
Archis Zaak ID	5076751100
Coördinaten	X= 161275 / Y= 372113
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Zeelberg - Tongelreep
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2021
Verwerving	archeologisch: begeleiding
Datering	Late Middeleeuwen B - Nieuwe Tijd
Toelichting	Enkele perceelsgreppels
Literatuur	M. Schurmans, 2022: Plangebied Tongelreep deelgebieden Mariahoeve en Zeelberg, gemeenten Heeze-Leende en Valkenswaard; een archeologische opgraving (variant archeologische begeleiding) (RAAP-rapport 5571)
Uniek nr.	8 35.3.005

Archis Zaak ID	4918178100
Coördinaten	X= 157698 / Y= 372405
Plaats	Dommelen
Toponiem	N69 verbindingsweg
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2020
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd
Toelichting	Verspreid over de proefsleuven zijn verschillende archeologische resten (acht greppels en één kuil) aangetroffen. De greppels maken deel uit van een groter geheel van perceleringsgreppels uit de nieuwe tijd, waarvan sporen aangetroffen waren bij het proefsleuvenonderzoek in het kader van de aanleg van de N69.
Literatuur	M.D.R. Schurmans, 2020: Plangebied Verbinding N69-Mgr. Smetsstraat, gemeente Valkenswaard. Archeologisch vooronderzoek: proefsleuvenonderzoek (RAAP rapport 4837).

Thema: 36 Agrarische productie

36.1 Akker/(moes)tuin/plaggendek

Areaal dat beakkerd is. Akker met opgebracht dek met een minimale dikte van 40 cm. Terrein waar groenten en fruit en/of bloemen zijn geteeld of verbouwd.

Datering: Lineaire Bandkeramiek (Vroeg-Neolithicum A)- Nieuwe Tijd.

N.B.: Naar alle waarschijnlijk is het eergetouw in het Midden-Neolithicum ingevoerd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- doorwoelde laag; voor de duidelijkheid: de ingeploegde ondergrond behoort feitelijk niet tot het plaggendek (a);
- opgebracht pakket grond met een minimale dikte van 40 cm (a);
- macroresten of pollen van de verbouwde gewassen (a).
- zowel in de stad als op het platteland (a).
- krassen veroorzaakt door eergetouw of ploegvoren, herkenbaar aan de onderkant van de akkerlaag (b);
- evt. op de akker of in de directe omgeving spieker of andere opslagvormen (b);
- sporen van of aanwijzingen voor bemesting of andere vormen van grondverbetering (wier, kalk etc.) (b);
- houtskool van het platbranden van gewas voor de beakkering (b).
- greppels, staketsels, heg of muur ter begrenzing (b);
- bedden, spitsporen en/of plantgaten (b);
- ploegsporen in of onder het plaggendek (b);
- esgreppels, in de regel aangelegd in bundels; elk 6 tot 8 m lang en 0,6 tot 1 m breed; onderlinge tussenafstanden over het algemeen ca. 1 m. (b);
- plaggendekken vertonen vrijwel altijd een zekere gelaagdheid (b).

Uniek nr.	8.36.1.001
Archis Zaak ID	3125185100
Coördinaten	X=157600 / Y=373750
Plaats	Dommelen
Toponiem	Kerkakkers-Belleman
Naam vinder	IPP A.E. van Giffen
Datum vondst	1980
Verwerving	archeologisch: opgraving
Datering 1	Vroege Middeleeuwen C
Datering 2	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd
Toelichting	op beperkt oppervlak restant van mogelijk Karol. akkerlaag. Verder sporen van systeem van plagenbemesting niet ouder dan XIV-XV
Literatuur	Theuws et alii 1988: Medieval settlement at Dommelen Parts I and II , Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38, 229-430.
Bron	Archis
Nummer	33654

Uniek nr.	8.36.1.002
Archis Zaak ID	2007125100
Coördinaten	X=160736 / Y=372475
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Zeelbergse Akkers
Naam vinder	ADC ArcheoProjecten
Datum vondst	20-11-2000 – febr. 2001
Verwerving	archeologisch: proefsleuvenonderzoek

Beschrijving	Onderzoek d.m.v. 5 lange zoek sleuven; waar de resultaten aanleiding gaven werden deze verbreed tot putten of werden nieuwe putten aangelegd (in totaal 13 putten). Over het onderzoeksgebied verspreid werden 5 of 6 clusters van antropogene sporen aangetroffen; datering IJZ-ROMM (2e eeuw). De ROM sporen van de westelijke cluster houden mogelijk verband met de 3 potstal-boerderijen die uit ROM die door amateurarcheologen zijn onderzocht aan de westzijde van de oude spoorbaan. Ook sporen van een esdek.
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd A
Literatuur	J. Broertjes, 2001: Opgraving aan de Schaapsloop in Valkenswaard, in: Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland jrg. 5, nr. 1, p. 3-4.
Bron	Archis
Nummer	44634

Uniek nr.	8.36.1.003
Archis Zaak ID	2273121100 en 2255975100
Coördinaten	X= 159997 / Y= 374258
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Unastraat
Naam vinder	Bureau Interdisciplinaire Landschapsanalyse
Datum vondst	2009 en 2010
Verwerving	Proefsleuven en opgraving
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd
Toelichting	Voorafgaand aan de definitieve opgraving heeft vooronderzoek plaatsgevonden in de vorm van een bureauonderzoek, een inventariserend veldonderzoek door middel van boringen en een proefsleuvenonderzoek. Gezien de resultaten van de vooronderzoeken werd in een deel van het plangebied een definitieve opgraving uitgevoerd. - Tijdens de definitieve opgraving werden sporen van agrarische activiteiten aangetroffen. De sporen en structuren zijn op basis van het aardewerk in de vijftiende en begin van de zestiende eeuw gedateerd. Aan de hand van oversnijdingen en de oriëntatie van de sporen kan er een relatieve chronologie worden gegeven. Het oudste spoor is een kuil, structuur 17, die gegraven is voor het winnen van leem of als waterput waarvan later de houtconstructie is verwijderd. Hierna volgden enkele NO-ZW georiënteerde greppels met rijen plantkuilen (structuur 3, 5, 6, 7/8) die de grenzen hebben gevormd tussen verschillende percelen, akkers of weiden. Waarschijnlijk zijn deze structuren niet allemaal gelijktijdig in gebruik geweest, maar hierover is verder geen informatie beschikbaar. De volgende fase bestaat uit greppels die een NW-ZO oriëntatie hebben (structuren 10, 11, 12, 13). Waarschijnlijk bleef structuur 5 ook in deze fase in gebruik en is deze greppel opgenomen in het nieuwe perceleringssysteem. De laatste fase wordt gevormd door twee diepe kuilen (structuur 15, 16) en een waterput (structuur 14). De overige sporen en structuren konden niet in deze relatieve chronologische ontwikkeling worden opgenomen, omdat ze niet werden oversneden of andere sporen oversneden. Op basis van de aardewerksoorten werd duidelijk dat een groot aandeel hiervan in verband kan worden gebracht met het melken van vee en de verwerking van de melk. Waarschijnlijk werden er binnen het onderzoeksgebied koeien gehouden en gemolken. De greppels en rijen planten of boompjes vormen grenzen en afrasteringen tussen verschillende percelen of weiden of zijn de sporen van een omheining rond het gehucht De Haag die uit historische bronnen bekend is. In de diepe kuilen was mogelijk water voorhanden om het vee te drinken. Deze kuilen waren echter niet tegelijkertijd met de greppels in gebruik. Ook de waterput is mogelijk gebruikt voor de watervoorziening van het vee of bijvoorbeeld voor het bewateren van gewassen. Een andere mogelijkheid is dat de waterput zich in de buurt van bebouwing heeft bevonden, daar zijn echter geen aanwijzingen voor aangetroffen. De historische bebouwing die op het minuutplan uit

begin negentiende eeuw te zien is bevindt zich ten noordwesten van het onderzoeksgebied, langs de huidige Haagdijk. Waarschijnlijk was dit ook in de vijftiende eeuw het geval en hebben de bewoners hiervan het onderzoeksgebied gebruikt voor het weiden van het vee en mogelijk als akkers. - Vanaf de halverwege de zestiende eeuw is het onderzoeksgebied als bouwland in gebruik genomen.

Literatuur

Mostert, M. 2015 & Kooi, M. 2011 & Valkenswaard (NB)- Unastraat, definitief archeologisch onderzoek, M. Mosterd (BAAC- BILAN rapport F-10.0053), 2012.

Bron

Archis

Nummer

3962661100 en 1090658/ 419572/ 413313

Uniek nr.	8.36.1.004
Archis Zaak ID	4002333100
Coördinaten	X= 159487 / Y= 373414
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Amundsenstraat
Naam vinder	IDDS Archeologie B.V.
Datum vondst	2016

Verwerving Beschrijving	archeologisch: proefputten/proefsleuven De archeologische sporen zijn naast de akkerlaag, een greppel en twee kuilen. Er kan geen verband worden gelegd tussen de sporen. De sporen kunnen niet absoluut gedateerd worden. Uit de akkerlaag is de enige vondst afkomstig: een aardewerkfragment afkomstig uit de Romeinse tijd of vroeger. De greppel is vermoedelijk ouder dan de akkerlaag en is mogelijk ouder dan de Romeinse tijd. Er zijn geen sporen van bebouwing aangetroffen. De kans is groot dat het plangebied altijd akkergebied is geweest.
Datering	onbekend
Literatuur	B.A. Corver 2016
Bron	Archis
Nummer	1147845

Uniek nr.	8.36.1.005
Archis Zaak ID	2252491100 & 2169564100
Coördinaten	X= 159075 / Y= 374291
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Hoppenbrouwers
Naam vinder	BILAN
Datum vondst	2009
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen B - Nieuwe Tijd
Toelichting	In het plangebied werden greppels en (paal)kuilen aangetroffen. Deze sporen zijn ontstaan bij de ingebruikname van het plangebied voor agrarische doeleinden, waarbij het gebied in percelen werd verdeeld, mogelijk ontwaterd en de grond verbeterd door spitten. De grond werd op deze manier bewerkt en in cultuur gebracht. Het vondstmateriaal dat werd aangetroffen werd gedateerd in de late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. De inhoudelijke kwaliteit van de vindplaats is laag. De vindplaats is als niet behoudenswaardig gewaardeerd en geadviseerd wordt om geen vervolgonderzoek uit te voeren. In het deelgebied Hoppenbrouwers werden 46 sporen gedocumenteerd, waarvan 10 sporen natuurlijk van aard waren of ontstaan door verspitting. De overige sporen bestonden uit 19 greppels, 13 paalkuilen en 4 kuilen. De greppels bevonden zich in het westelijke en oostelijke deel van het plangebied, in het centrale deel werden er geen aangetroffen. De greppels waren voornamelijk NNO-ZZW georiënteerd, maar ook NO-ZW. De sporen waren tussen 4 en 60 cm diep geconserveerd, met een gemiddelde van 20 tot 50 cm. De vulling van de greppels was humeus en voornamelijk donkerbruingrijs en lichtgrijs, donkergrijs gevlekt van kleur. De meeste greppels komen overeen met perceelgrenzen die op het minuutplan uit begin van de negentiende eeuw te zien zijn. De paalkuilen bevonden zich in de werkputten 53, 62 en 63. In werkput 53 en 63 werd één paalkuil aangetroffen, in werkput 62 tien. Deze paalkuilen waren tussen 8 en 50 cm diep, met een gemiddelde tussen 20 en 30 cm, en hadden een lichtgrijs donkerbruingrijze gebrokte vulling. Er werd geen vondstmateriaal aangetroffen in de sporen, maar aan de hand van de aard en vulling van de sporen worden ze in de Nieuwe Tijd gedateerd. Ook een paalkuil in werkput 50 is waarschijnlijk in deze periode te dateren. Het spoor in werkput 53 is in recente periode gegraven (NTC). De sporen bevonden zich niet in zichtbaar structureel verband. In werkput 62 werd ook een kuil aangetroffen met dezelfde gebrokte vulling als de paalkuilen. Dit spoor was 58 cm diep geconserveerd en heeft waarschijnlijk eenzelfde datering als de nabijgelegen paalkuilen, in de Nieuwe Tijd. Een kuil in werkput 43 heeft mogelijk een recente datering en de kuilen in werkput 41 zijn waarschijnlijk ook in de Nieuwe Tijd te dateren. Deze kuilen waren 6 tot 26 cm diep en hadden een humeuze,

donkerbruingrijze (lichtgrijs gevlekte) vulling. De functie van de kuilen is niet bekend, er werd geen vondstmateriaal in aangetroffen.

Alle sporenkaart van deelgebied Hoppenbrouwers.

Literatuur

Boer, E. de, 2008; Mostert, M. en C. Verbeek, 2010: Valkenswaard (NB), De Weegbree en Hoppenbrouwers. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, BAAC/Bilan rapport 2010/B1696, Den Bosch.

Bron

Archis

Nummer

1092159/ 419674/ 413439

Uniek nr. 8.36.1.006

Archis Zaak ID 4951833100

Coördinaten X= 160042 / Y= 373353

Plaats Valkenswaard

Toponiem Peperstraat

Naam vinder Transect

Datum vondst 2021

Verwerking proefsleuven

Beschrijving Tijdens het onderzoek is één vindplaats aangetroffen, die uit de Nieuwe Tijd dateert. Het gaat om grondverbeteringssporen in de vorm van esgreppels.

Datering Late Middeleeuwen – Nieuwe tijd

Literatuur Valkenswaard, Peperstraat 1-5a, Gemeente Valkenswaard (NB) Een inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, karterende en waarderende fase (Transect- rapport 3307), auteurs N. Magdelijns en M. Sonneveld, 2021.

36.2 Celtic Field

Specifieke akkervorm bestaande uit een systeem van rechthoekige omwalde akkers van ca. 40 x 40 m.

Datering: Late Bronstijd-Romeinse Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- doorwoelde/oudtijds verstoorde laag (a);
- (resten van of aanwijzingen voor) wallen (a);

- macroresten of pollen van de verbouwde gewassen (a).
- de aanwezigheid van krassen veroorzaakt door een eergetouw (b);
- de *Celtic fields* zijn verspreid over de pleistocene gronden (b).

36.3 Veekraal/schaapskooi

Gebouw of omheining, al dan niet overdekt, in de vorm van bijvoorbeeld een palenrij met vlechtwerk of greppel, waarbinnen vee gehouden is.

Datering: veekraal mogelijk vanaf het Neolithicum t/m Nieuwe Tijd; schaapskooi waarschijnlijk vanaf de Bronstijd t/m Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- gebouw heeft vaak kenmerkende plattegrond (rond, ovaal etc.) (a);
- omheining (palenrij, staketsel, wal, greppel etc.) (a);
- sporen van dierlijke betreding/pootafdrukken (a).
- mest (b);
- aanwijzingen voor veedrift in de vorm van palenrijen, greppel- of walsystemen, die aansluiten op de veekraal of schaapskooi (b);
- dierlijke haren (b);
- resten van insecten (b).

36.4 (vis)vijver

Uniek nr.	8.36.4.001
Archis Zaak ID	4886101100
Coördinaten	X=163712 / Y=375544
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Greveschutven
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2020
Verwerving	Archeologische begeleiding
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Visvijver: Tijdens de archeologische begeleiding zijn sporen en vondsten aangetroffen die in verband moeten worden gebracht met het gebruik van het Greveschutven als visvijver in de twintigste eeuw. De sporen bestaan uit greppels en ploegsporen op de bodem van het ven, een wateraanvoersloot, opgehoogde taluds en stuwtjes. De sporen vormen samen de structuur van de visvijver. Archiefstukken, verhalen van een oud werknemer die op de visvijver werkzaam was, en vondsten en sporen die op de venbodem zijn aangetroffen, vertellen het verhaal over hoe de visserij werkzaam was, wat de vissen kregen als bijvoeder, hoe de vissen werden beschermd tegen 'ongewenste gasten', hoe de vis werd gevangen en hoe de onderhoudswerkzaamheden aan de vijver werden uitgevoerd.
Literatuur	Onderzoeksgebied Greveschutven, gemeente Valkenswaard; een archeologische begeleiding (= RAAP-rapport 5006), auteurs: J.A.M. Roymans & M.H.P.M. Ruijters, 2021.

Thema: 37 Grondstofwinning

37.1 Kleiwinning

Locatie waar klei gewonnen is.

Datering: Steentijd-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- sporen van ingravingen (a);
- natuurlijk voorkomen van klei (a).
- winningswerktuigen

37.2 IJzerertswinning

Locatie waar ijzererts is gewonnen.

Datering: vanaf (vermoedelijk) Bronstijd tot in de Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- sporen van ingravingen, soms met het stort van uitgeworpen grond (a);
- natuurlijke voorkomens van ijzerhoudende erts en andere materialen, zoals klapperstenen en moerasijzererts (a).

37.3 Turf/veenwinning

Locatie waar veen is gewonnen.

Datering: vanaf in elk geval de IJzertijd t/m Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- sporen van ingravingen (sleuven of putten), soms met daartussen zetwallen (a);
- veenbrokken of -broden (a);
- natuurlijk voorkomen van (zouthoudend) veen (a).
- veenwinningswerktuigen: schep, spade etc. (b);
- percelen met onregelmatig oppervlak in veengebied (b).

Uniek nr.	8 37.3.001
Archis Zaak ID	2338692100
Coördinaten	X= 158500 / Y= 374981
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	rioolwerkzaamheden Valkenswaard
Naam vinder	Synthegra BV
Datum vondst	16-8-2011
Verwerving	archeologisch: begeleiding
Datering	Nieuwe Tijd
Toelichting	In het plangebied zijn uitsluitend waarden uit de nieuwe tijd en wellicht uit de late middeleeuwen aangetroffen. Waarden uit andere perioden zijn niet waargenomen. Op een gegeven moment werd het aantrekkelijk het onderliggende veen te exploiteren. Het veen werd ingedroogd tot turf, waarna het als brandstof diende. Vermoedelijk zijn de turfwinningssputten kleinschalig aangebracht. Enkele toponiemen op oud kaartmateriaal uit het begin van de 19e eeuw verwijst nog naar de periode dat men hier turf won. De datering van zowel paalkuilen, greppels als de turfwinningssputten is niet zeker: er zijn nauwelijks vondsten in gedaan. Ook hier is, voornamelijk door observatie en interpretatie tijdens het veldwerk en de gedocumenteerde gegevens, een globale datering gegeven. Aanvullend toponomisch onderzoek is hierin een belangrijke aanvulling gebleken.
Literatuur	S. Diependaal / drs. I. Beckers 2014
Bron	Archis
Nummer	1095605/ 442785/ 423510

Uniek nr.	8.37.3.002
Archis Zaak ID	2169929100
Coördinaten	X= 158905 / Y= 375041
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Weegbree

Naam vinder	BILAN
Datum vondst	2009
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd
Toelichting	In het plangebied Weegbree zijn vier vindplaatsen aanwezig: een vuursteenvindplaats uit het Mesolithicum (vindplaats 1), een vindplaats met nederzettingssporen uit de ijzertijd (vindplaats 2) en twee vindplaatsen uit de late Middeleeuwen-Nieuwe Tijd (vindplaatsen 3 en 4), één die is ontstaan bij de landinrichting en één die is ontstaan door grondstofwinning. Vindplaats 4 bestaat uit kuilen die zijn ontstaan bij het winnen van turf. Deze kuilen werden in het westelijke deel van het plangebied aangetroffen. De datering is niet bekend is, maar op het minuutplan wordt dit gebied De Brand genoemd, een naam die mogelijk verwijst naar stukken grond waar brandstof (brand) gehaald kon worden. Waarschijnlijk werd dit gebied in het begin van de negentiende eeuw en mogelijk al eerder gebruikt voor het winnen van turf.
Literatuur	Mostert, M; Verbeek, C. 2011
Bron	Archis
Nummer	1090375/ 419668/ 413437

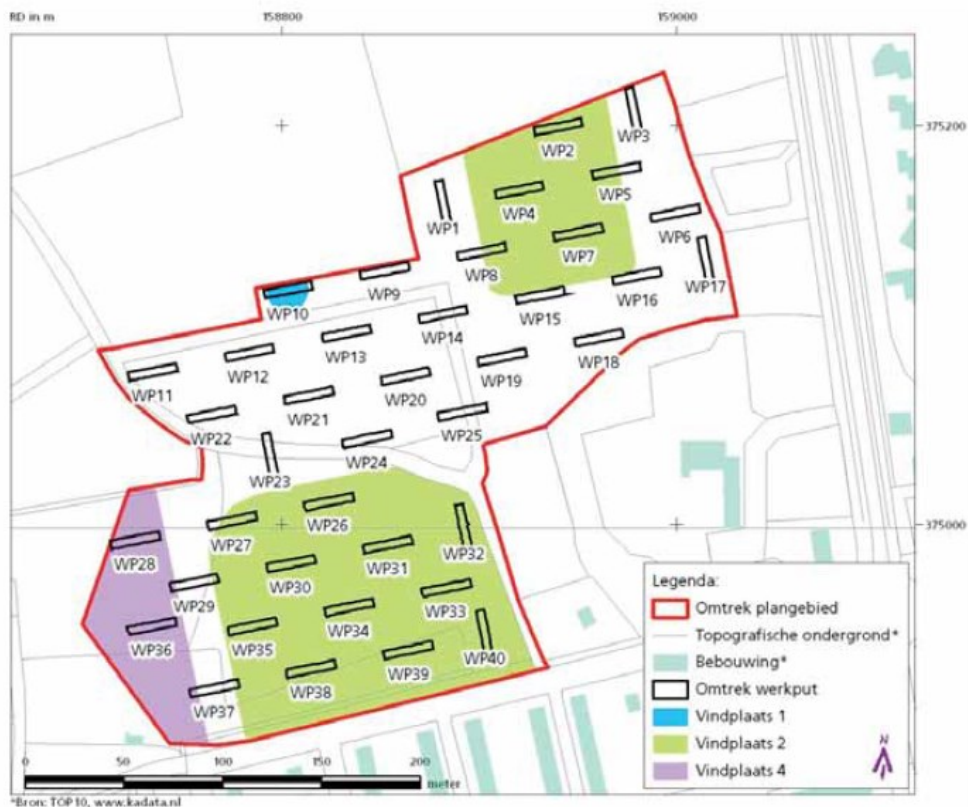

Fig. 17: Locatie van vindplaatsen 1, 2, 4.

Thema: 38 Industrie en nijverheid

38.1 Metaalbewerking

Locatie waar ijzererts werd be-/verwerkt en waar non-ferro metalen zijn bewerkt/gegoten.

Datering: Laat-Neolithicum (Klokbekercultuur)-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- resten van smidse/oven/stookplaats (a);
- houtskool, kolen etc. (a);
- afval: hamerslag, herverhittings- en smeedslakken, druppels, sintels, ovenafval (a).
- specifiek bewerkingsgereedschap: aambeeld, hamer, schaar, beitel, tang etc. (b);
- mondstuk/tuyaire en blaasbalg (b);
- baren, brokken (b);
- halffabricaten, soms in combinatie met schroot en/of eindproducten (b).
- smeltkroezen, cupellen (b);
- kalksteen of schelpen (b);
- mallen (b);

Uniek nr.	8.38.1.001
Archis Zaak ID	2870668100
Coördinaten	X=157830 / Y=373820
Plaats	Dommelen
Toponiem	Kerkakkers, voormalige St. Martinuskerk
Naam vinder	ROB
Datum vondst	1978
Verwerving	archeologisch: opgraving
Datering	Nieuwe tijd - Nieuwe tijd
Toelichting	Klokkengieterij en Bronssmeltoven .
Literatuur	Van Regteren Altena & Theuws 1981: Een middeleeuwse nederzetting onder de Kerkakkers van Dommelen, Brabants Heem XXXIII, 61-75.
Bron	Archis
Nummer	30466

38.2 Pottenbakkerij

Locatie waar aardewerken potten zijn geproduceerd.

Datering: Vroeg-Neolithicum A-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- stookplaats of oven (resten) (a);
- kuilen met brandsporen evt. in combinatie met misbaksels (a);
- afval: misbaksels (versinterde en verkleefde potten), halffabricaten, concentraties gebroken aardewerk (schervenhoppen), resten van ovenwanden (a).
- proenen, productiekokers (b);
- gereedschap: spatels, (vorm)kammen, polijststenen, stempels, ijzerdraad (b);
- kuilen met grondstoffen (leem, klei) en/of mageringsmateriaal (b);
- vaak aan rand van of net buiten de nederzetting/stad (b);
- soms in de onmiddellijke nabijheid van klei- of leemputten (b).

38.3 Steenbakkerij/pannenbakkerij

Locatie waar (bak)stenen, pannen, tegels, plavuizen etc. zijn gebakken.

Datering: Romeinse Tijd-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- ovenrestanten (bijvoorbeeld resten van lemen ovenwanden of bakstenen oven) (a);
- concentraties (gebroken) stenen of pannen in de directe omgeving van de oven (a);
- misbaksels (a).

- regelmatig in de onmiddellijke nabijheid van klei- of leemputten (b);
- soms in combinatie met pottenbakkerij (b);
- vaak (ver) buiten de nederzetting/stad, maar soms op het terrein van of in de directe nabijheid van kerk, klooster of kasteel/paleis/buithuis (b);
- vaak in de uiterwaarden (b).

38.4 Vuursteenbewerking

Locatie waar vuursteen is bewerkt. De activiteit kan gericht zijn op de productie van (*pre*)cores, halffabricaten, en/of op de voortgaande bewerking daarvan, met inbegrip van bijvoorbeeld het slijpproces.

Datering: Paleolithicum-Bronstijd (evt. jonger).

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- débitage-afval uit één of meer fasen van de reductiesequentie (a).
- werktuigen van organisch of lithisch materiaal: geweihamer, klopsteen, retouchoir, drevel, (onderdeel van een) drukstaaf, overig (zaagplaatje, e.d.) (b);
- spaarzaam ander productieafval, zoals een boorkern of een stuk met zaagsnede (b);
- afgedankte (fragmenten van) halffabricaten. Alleen in samenhang met ander hier beschreven materiaal; anders komen ook complextypen, zoals de groep 'Depot' in beeld. (b);
- polissoir (b).

Uniek nr.	8.38.4.001
Archis Zaak ID	3125185100
Coördinaten	X=157600 / Y=373750
Plaats	Dommelen
Toponiem	Kerkakkers-Belleman
Naam vinder	IPP A.E. van Giffen
Datum vondst	1980
Verwerving	archeologisch: opgraving
Datering	Mesolithicum
Toelichting	verstoorte vuursteenconcentratie aangesneden
Literatuur	Theuws et alii 1988: Medieval settlement at Dommelen Parts I and II , Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 38, 229-430.
Bron	Archis
Nummer	33654

38.5 (Houts)koolbranderij

Locatie waar houtskool of kolen gebrand is in meilers.

Datering: type 1 Romeins; type 2 Vroege Middeleeuwen.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- concentratie houtskool (a);
- Twee typen houtskoolmeilers:
type 1 rechthoekige, ingegraven kuilen (ca. 1 x 2,5 m) met steile wanden en vlakke bodem, aangegloeide wanden, extreem houtskoolrijk);
type 2 ronde, ingegraven kuilen (diameter 1 tot 1,5 m) met steile wanden en vlakke bodem, aangegloeide wanden, extreem houtskoolrijk (a).
- Meestal niet geassocieerd met bewoning (b).

38.6 Leerlooierij

Locatie waar leer is gelooid.

Datering: Middeleeuwen-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- looiputten of- bakken (a);
- specifiek botspectrum (vaak in grote aantallen): hoornpitten, onderpoten (a);
- afval: leerafsnijdsels; pakketten dierenhaar (a).
- looigereedschap (b);

- chemisch residu in bodem (b).

Uniek nr.	8.38.6.001
Archis Zaak ID	2682804100/ 4742789100
Coördinaten	X= 159888 / Y= 373226
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Kloosterplein
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2019
Verwerving	archeologisch: proefsleuven
Datering	Nieuwe Tijd Laat
Toelichting	Tijdens het proefsleuvenonderzoek aan het Kloosterplein in Valkenswaard zijn archeologische resten gevonden die allemaal, of bijna allemaal, dateren uit de Nieuwe Tijd B en C. Het gaat om vermoedelijke resten van een werkplaats (leerlooiërij/lijmziederij) uit de 19e eeuw, grondverbeteringssporen, een aantal greppels waaronder een die waarschijnlijk correspondeert met een perceelgreppel op 19e-eeuws kaartmateriaal, en enkele restanten van het St. Antoniusgesticht, dat vanaf de late 19e eeuw tot in de jaren '60 van de 20e eeuw in het plangebied stond. De archeologische verwachting is hiermee slechts ten dele uitgekomen.
Literatuur	M.J. Hartog, M. Sonneveld & M. van den Berg, 2019: Valkenswaard, Kloosterplein, gemeente Valkenswaard (NB). Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, karterende en waarderende fase (Transect rapport 2446).

38.7 Brouwerij

Locatie waar bier is gebrouwen.

Datering: vanaf 12e eeuw-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- plek waar brouwketel heeft gestaan (stookplaats met ringmuur (a));
- spoelbakken/reservoirs (a);
- geëest graan en evt. bakovens voor het eesten (a).
- eesttegels (b);
- typisch vaatwerk: komforen, zeven, vergieten, brouwketel, grote potten, soms met aankoeksel van inkoken (b).

38.8. (Water)molen

Mechanische faciliteit in de vorm van een molen aangedreven door wind- of waterenergie.

Datering: Late Middeleeuwen A (12e eeuw A.D.)-Nieuwe Tijd.

Archeologische en landschappelijke correlaten:

- sporen van een molen (plaats): kunstmatig opgeworpen heuvel met daarin of daarop sporen van een molen (fundering in de vorm van (bak)stenen teerlingen, houtbouw) (a);
- sporen van een stenen gebouw (a);
- aan- en afvoerkanaal (a).
- molenstenen (a).
- paleobotanische resten (b);
- afwateringskanaal (zie gemaal) (b).
- houten rad (b).

Uniek nr.	8.38.8.001
Archis Zaak ID	2299164100
Coördinaten	X= 158303 / Y= 375469
Plaats	Dommelen
Toponiem	Vispassage Loondermolen
Naam vinder	Synthegra BV
Datum vondst	2010
Verwerving	archeologisch: begeleiding

Datering	Late Middeleeuwen B - Nieuwe Tijd Laat
Toelichting	Bij de archeologische begeleiding is op twee plaatsen de aanwezigheid en de begrenzing vastgesteld van de voormalige molenpoel van de Loondermolen. Een nadere datering van de aanleg daarvan is bij het onderzoek niet vast komen te staan. Wel is vastgesteld dat de westoever door natuurlijke afzettingen geleidelijk enkele meters oostwaarts is opgeschoven. Op grond van de vastgestelde begrenzingen van de molenpoel wordt de locatie van de molen en de voormalige brug niet ver van de huidige brug en de funderingsresten verwacht. Dit komt overeen met het verhaal dat de funderingsresten van de voormalige molen zijn. Resten van de voormalige molen zelf of een voorganger daarvan zijn niet binnen de begeleide ontsluitingen aangetroffen. Evenmin zijn andere of oudere resten aangetroffen. Buiten de molenpoel en de in 1999 aangelegde bypass is de stratigrafie relatief ongestoord. Deze bestaat uit beekafzettingen die deels van relatief recente datum kunnen zijn en eventuele oudere archeologische vondstlagen kunnen hebben afgedekt en daarmee beschermend werken.
Literatuur	drs. S. Diependaal, Dr. T.A. Spitzers, P van Luytelaar 2010
Bron	Archis
Nummer	1093344/ 424683/ 416016

38.9 Vlasroten

Uniek nr.	8.38.9.001
Archis Zaak ID	2481698100
Coördinaten	X= 158721 / Y= 372850
Plaats	Dommelen
Toponiem	Fietspad Lage Heide
Naam vinder	Econsultancy BV
Datum vondst	2015
Verwerving	archeologisch: begeleiding
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens de archeologische begeleiding van de aanleg van het fietspad in het plangebied Lage Heide te Dommelen in de gemeente Valkenswaard zijn archeologische waarden aangetroffen. Het betreft een zevental vlasrootkuilen die zich op regelmatige afstand, parallel aan de weg "Het Broek" bevinden. De vlasrootkuilen zijn waarschijnlijk in het begin van de 20e eeuw machinaal uitgegraven en opgevuld met licht grijs zand. De kuilen zijn in situ behouden. Van een mogelijke voortzetting van de westelijk van het plangebied gelegen landweer of de oostelijk gelegen schans zijn geen resten aangetroffen.
Literatuur	G.J. Boots 2016
Bron	Archis
Nummer	1138570

Thema: 39 Depot

39.1 Depot

Om uiteenlopende redenen (vanuit religieusrituele, functionele en sociale achtergronden) opzettelijk gedeponeerd aantal voorwerpen van hetzelfde of verschillend type in droge context (hoge delen van duinen en donken, dekzandkoppen etc.) of natte context (bijvoorbeeld rivier, moeras en veen). Het kan gaan om verscheidene stuks grondstoffen, halffabricaten en/of eindproducten.

Datering: Steentijd-Nieuwe Tijd.

Archeologische correlaten en landschappelijke ligging:

- Directe archeologische correlaten zijn moeilijk te geven, te meer daar een breed scala van artefacttypen gedeponeerd lijkt te zijn (grondstoffen, wapens, werktuigen, aardewerk etc.) (a);
- de afwezigheid van indicatoren van andere complextypen (a).

N.B.: Bouwoeffers, bijvoorbeeld munten in paalsporen die behoren tot huisplattegronden, worden als apart complextype onderscheiden en niet als deel van een nederzetting gezien.

Uniek nr.	8.39.1.001
Archis Zaak ID	2958497100
Coördinaten	X=160800 / Y=372250
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Zeelberg
Naam vinder	Particulier
Datum vondst	1908
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	Grijze vuurstenen bijl, bruin geoxydeerd, glad bewerkt en scherp aan de snede. In 1892 aangekocht door RMO van dhr. A. van Best. Gevonden door Joh. v.d. Palenmelder eig. A. Staals, Zeelberg 32. Melding 30-X-80.
Datering	Neolithicum
Literatuur	- J.H. Holwerda, 1908: Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden : afdeling praehistorie en Nederlandsche oudheden (1908) - Arts 1996a; - Beex, G., 1959. Het Neolithicum in Noord-Brabant. Brabants Heem jrg. 11, bh. 2-16.
Bron	Archis
Nummer	45000

Afbeelding: vuurstenen bijl uit Valkenswaard (RMO Leiden, k 1892/3.1)

Uniek nr. 8.39.1.002

Archis Zaak ID	--
Coördinaten	X= / Y=
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	
Naam vinder	
Datum vondst	1990
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	gepolijste stenen bijl die werd gevonden bij de voormalige Pauluskerk maar in van elders aangevoerde grond.
Datering	Neolithicum
Literatuur	Arts 1996

Uniek nr. 8.39.1.003

Archis Zaak ID	--
Coördinaten	X= / Y=
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	
Naam vinder	Staatsbosbeheer?
Datum vondst	
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	In de collectie van het Rijksmuseum zijn twee vuurstenen bijlen aanwezig die afkomstig zijn uit een opgraving van het RMO uit 1933. Onduidelijk waar deze opgraving betrekking op heeft. Het gaat om een groen-bruine bijl met ruw oppervlak en geslepen snede van weinig karakteristieke vorm en een gepolijst bijltje van bruin steen, smaltoppig, doch verder onregelmatig van vorm.
Datering	Neolithicum
Literatuur	

Afbeelding: vuurstenen bijl uit Valkenswaard (RMO Leiden, k 1933/11.2 en rechts 11.3)

39.2 Muntvondst

Zie definitie onder 39.1, maar dan alleen munten.

Uniek nr. 8.39.2.001

Archis Zaak ID	-
Coördinaten	X=160000 / Y=372000
Plaats	Valkenswaard

Toponiem	Deelshurk
Naam vinder	
Datum vondst	
Verwerving	
Beschrijving	
Datering	IJzertijd
Literatuur	
Bron	Numis
Nummer	600903

Uniek nr. **8.39.2.002**

Archis Zaak ID 3178046100

Coördinaten X=159650 / Y=372280

Plaats Valkenswaard

Toponiem Deelshurk; Schaapsloop

Naam vinder Oomen

Datum vondst 2001

Verwerving onbepaald/niet geregistreerd

Beschrijving detectorvondst in een vers aangelegd wegcunet op het bedrijventerrein de schaapsloop, bij het gehucht de Deelshurk. Maximum diameter 17 mm, gewicht 3,3 gram. Een Denarius van Numidia (Mauretanie), geslagen onder Juba I (60-46 v. Chr.). Zeldzame vondst. De enige Nederlandse parallel is afkomstig van het Kops Plateau (Nijmegen). Op de voorzijde staat het hoofd van de Griekse god Zeus, op de keerzijde de afbeelding van Determinatie door Nico Arts en Bouke van der Veen (Penningkabinet).

Zonder enig overleg met de ROB heeft de gemeente Valkenswaard opdracht gegeven de wegcunetten in het 16 hectare grote terrein aan te leggen. Daar is in de tweede helft van december een begin mee gemaakt. Gewaarschuwd door de Valkenswaardse amateurarcheoloog Piet Derks is de gemeentelijk archeoloog van Eindhoven op 22 december 1998 een kijkje gaan nemen. Op dat moment was men met drie loaders tegelijkertijd bezig het esdek in de cunetten weg te schuiven en het terrein te egaliseren. Op veel plaatsen was het esdek reeds verwijderd tot juist boven in het gele dekzand. Ofschoon waarnemingen werden bemoeilijkt door de rupsafdrukken, waren spitsporen te zien van de middeleeuwse ontginning alsmede enkele archeologische sporen. Drie personen waren met metaaldetectoren het terrein aan het afspeuren. Ze vonden onder andere enkele aardewerkscherven uit de ijzertijd en de Romeinse tijd, alsmede een zevental dikke bronzen schijfjes (vermoedelijk Romeinse munten). Deze vondsten leveren het concrete bewijs voor de aanwezigheid van een archeologische ondergrond uit tenminste het begin van onze jaartelling (een grafveld?).

Datering Vroeg-Romeinse tijd

Literatuur Anonymus 2002

N. Arts, 1998: "Romeinse vondsten tijdens moedwillige verwoestingen door gemeente Valkenswaard, in: Nieuwbrieven Archeologie Kempen- en Peelland jrg. 2, nr. 4/5, p. 7.

Bron Archis
Nummer 47018

Uniek nr. **8.39.2.003**

Archis Zaak ID -

Coördinaten Onbekend

Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Zeelbergse Akkers
Naam vinder	N. Arts
Datum vondst	36130
Verwerving	archeologisch: inspectie; niet-archeologie: metaaldetectie
Beschrijving	vermoedelijk zeven Romeinse munten
Datering	Romeinse tijd
Literatuur	Anonymus 1998b
Bron	Literatuur
Nummer	600083

Uniek nr. 8.39.2.004

Archis Zaak ID	-
Coördinaten	X=158000 / Y=374000
Plaats	Dommelen
Toponiem	Dommelen
Naam vinder	
Datum vondst	
Verwerving	
Beschrijving	
Datering	Middeleeuwen
Literatuur	
Bron	Numis
Nummer	600904, 600905, 600906, 600907, 600908, 600918

Uniek nr. 8.39.2.005

Archis Zaak ID	-
Coördinaten	Onbekend
Plaats	Borkel en Schaft
Toponiem	Borkel en Schaft
Naam vinder	
Datum vondst	
Verwerving	
Datering	Middeleeuwen
Toelichting	sceatta
Literatuur	
Bron	Numis
Nummer	600916

Uniek nr. 8.39.2.006

Archis Zaak ID	-
Coördinaten	Onbekend
Plaats	Dommelen
Toponiem	Dommelen
Naam vinder	
Datum vondst	
Verwerving	
Beschrijving	
Datering	Middeleeuwen
Toelichting	obool

Literatuur
Bron Numis
Nummer 600917

Uniek nr. 8.39.2.007

Archis Zaak ID -
Coördinaten Onbekend
Plaats Valkenswaard
Toponiem Valkenswaard
Naam vinder
Datum vondst
Verwerving
Beschrijving
Datering IJzertijd
Toelichting gouden stater
Literatuur
Bron Numis
Nummer 600923

Uniek nr. 8.39.2.008

Archis Zaak ID
Coördinaten Onbekend
Plaats Valkenswaard
Toponiem
Naam vinder particulier
Datum vondst omstreeks 1990
Verwerving onbekend
Datering Nieuwe Tijd - Nieuwe Tijd
Toelichting zeven zilveren twee-stuiver-stukken, datering omstreeks 1600
Literatuur Arts 1996
Bron Literatuur
Nummer 600170

Uniek nr. 8.39.2.009

Archis Zaak ID
Coördinaten X= / Y=
Plaats Valkenswaard
Toponiem Zeelberg
Naam vinder onbekend
Datum vondst 1990
Verwerving Toevalsvondst
Datering onbekend
Toelichting Omstreeks 1990 werd op de Zeelberg een kleine muntschat gevonden van zilveren twee-stuiver-stukken. Deze schatvondst bevatte ongeveer zeven munten en dateert van omstreeks 1600.
Literatuur Arts, N. Archeologie in Valkenswaard, in: Merckenswaert, jaarboek 1996; Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard 5 (1996), 52-75.

Thema: 40 Onbekend

40.1 Onbepaald

Uniek nr. 8.40.1.001

Archis Zaak ID	2770462100
Coördinaten	X=157620 / Y=371950
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Eurocircuit
Naam vinder	Beex
Datum vondst	1969
Verwerving	niet-archeologisch: onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	
Datering	Mesolithicum
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	14141

Uniek nr. 8.40.1.002

Archis Zaak ID	3158355100
Coördinaten	X=158800 / Y=375150
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Loonderakker
Naam vinder	Particulier
Datum vondst	1996
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving	Detectorvondst op een akker ca. 500 m. ten zuidoosten van het Kasteel Waalre. Coördinaten zijn bij benadering. Zegelstempel met scharnierend cachet met het randschrift: *MODO RATE*H*D*C. Diameter 38 mm. HDC staat voor Hubertus De Clusis (of: Hubrecht van der Clusen), Heer van Waalre en Valkenswaard en van Aalst. Waarschijnlijk behoorde het stempel toe aan Hubrecht II van der Clusen (1584 - 1613).
Datering	Nieuwe tijd A
Literatuur	- Archeologische vondsten, in: Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland jrg. 1, nr. 1, 1997. - Melssen 1997: Van schild en vaan, 4 (nr. 4), 42-43.
Bron	Archis
Nummer	200088

*Het zegelstempel uit Valkenswaard (vergroot). Diameter: 38 mm.
Tekening Ben van den Broek.*

Uniek nr.	8.40.1.003
Archis Zaak ID	2870513100
Coördinaten	X=157575 / Y=371750
Plaats	Dommelen
Toponiem	Lage Heide - Eurocircuit
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	9999
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	Meldings-fiche op basis van een lijst met vondstmeldingen G. Beex, ca 1966 en een brief van Beex d.d. 1966-04-04:"Driedubbele podzolering en enige silex-afslagen in rand van zandafgraving" Het is onduidelijk uit welke van de onderscheiden podzols de artefacten komen; in feite zelfs onduidelijk of ze in stratigrafisch verband gevonden zijn.
Datering	onbepaald
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	30442
Uniek nr.	8.40.1.004
Archis Zaak ID	3119012100
Coördinaten	X=156275 / Y=367085
Plaats	Borkel
Toponiem	Beeker Heide
Naam vinder	onbepaald
Datum vondst	9999
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving	Vindplaats neolithisch pijlpuntje.
Datering	Neolithicum

Literatuur
Bron Archis
Nummer 30481

Uniek nr. **8.40.1.005**

Archis Zaak ID 2874629100
Coördinaten X=159830 / Y=375010
Plaats Valkenswaard
Toponiem Pastoor Heerkensdreef
Naam vinder onbepaald
Datum vondst 1937
Verwerving onbepaald/niet geregistreerd
Beschrijving In het uiterste noordoosten van de gemeente zouden in 1937 tijdens de aanleg van een sportpark een v-vormige greppel en enkele Romeinse voorwerpen zijn gevonden. Volgens inlichtingen v.d. burgemeester (enquête 1949) werd hier Romeins aardewerk in een V-vormige gracht aangetroffen. Deze kunnen wijzen op een nederzetting uit het begin van onze jaartelling. Overige gegevens ontbreken.

Datering Romeinse tijd

Literatuur Arts 1996; Beex, G , 1973. Romm Finds in North Brabant. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek jrg. 23, blz. 159-188.

Bron Archis
Nummer 31070

Uniek nr. **8.40.1.006**

Archis Zaak ID 3125185100
Coördinaten X=157600 / Y=373750
Plaats Dommelen
Toponiem Kerkakkers-Belleman
Naam vinder IPP A.E. van Giffen
Datum vondst 1980
Verwerving archeologisch: opgraving
Beschrijving In 1978 werd door de ROB archeologisch onderzoek verricht in de ruïne van de St. Martinuskerk in Dommelen, zie waarnemingsnummer 30466. Tussen 1980 en 1987 werd het onderzoek naar de door een nieuwbouwwijk bedreigde resten van middeleeuwse nederzettingen door het IPP voortgezet. Vondsten uit de Romeinse tijd duiden op een nabijgelegen nederzetting uit deze periode.

Datering Romeinse tijd

Literatuur Theuws et alii 1988

Bron Archis
Nummer 33654

Uniek nr. **8.40.1.007**

Archis Zaak ID 3125744100
Coördinaten X=157800 / Y=375065
Plaats Dommelen
Toponiem Gagelvelden
Naam vinder Beex
Datum vondst 1950
Verwerving archeologisch: (veld)kartering

Beschrijving 'Vindplaats van verspreid liggende urnscherven. Urnenveldentijd. Gemeld door G.Beex maart 1964' met als toevoeging door R.H.J. Klok o.b.v. de door G. Beex samengestelde inventarisatielijst: 'op de wegberm in 1950. Nederzetting (?)'. Beex meldt in genoemde lijst eveneens de aangrenzende akker als vindplaats en zichzelf als vinder.

Datering Late Bronstijd - IJzertijd

Literatuur

Bron Archis

Nummer 33917

Uniek nr. **8.40.1.008**

Archis Zaak ID 2892846100

Coördinaten X=156800 / Y=365400

Plaats onbepaald

Toponiem Klotven

Naam vinder Particulier

Datum vondst 1847

Verwerving indirect: literatuur

Beschrijving Volgens C. Kuysten een urnenveld, ontleend aan C.R. Hermans, Bijdragen enz., waar P.N. Panken onder Borkel en Schaft enige grafhoogten meent te hebben gezien. In handschrift van Panken staat echter dat dit geen grafveld was. Ook ter plaatse zijn alleen stuifheuvelds waar te nemen. In de brieven van Beex en Klok aan de Klerk valt de volgende aanvulling op het vooraf geciteerde te lezen: 'Volgens Knippenberg, (en die heeft het weer van Kuysten) zou dit urnenveld liggen tussen Klotven en Wasven. [...] Kuysten heeft dit waarschijnlijk weer van P.N. Panken. Panken schrijft hierover dat hij "in de heide te Borkel eenige grafhoogten (zag) waarvan ik echter niet geheel zeker ben van de echtheid". Ik heb dit gebied later verkend en ook ik twijfel erg aan de echtheid'.

Datering onbepaald

Literatuur Kuysten 1949, Brab. Heem I, p. 20

Bron Archis

Nummer 34170

Uniek nr. **8.40.1.009**

Archis Zaak ID 3126408100

Coördinaten X=156000 / Y=365560

Plaats onbepaald

Toponiem Klotven

Naam vinder onbepaald

Datum vondst 9999

Verwerving archeologisch: inspectie

Beschrijving 'Grafheuvel. Verkenning door A. Buisman, R.O.B. in sept. 1964. Gemeld door: J.A.Th. Dielis, Eerselsedijk 31, Bergeijk d.d. sept. 1964', met als latere toevoeging door R.H.J. Klok: 'Geen grafheuvel maar stuifzand volgens Beex'.

Datering onbepaald

Literatuur

Bron Archis

Nummer 34171

Uniek nr. **8.40.1.010**

Archis Zaak ID 2108984100

Coördinaten	X=160071 / Y=374140
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	St. Antoniusstraat
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2005
Verwerving	archeologisch: booronderzoek
Beschrijving	scherf, blauwgrijs AW, 11e-13e eeuw overgang van esdek naar de B-horizont (wijst op ontginnen, of toenmalig gebruik als akkerland?). De gaafheid van de bodem lijkt goed, maar grote delen zijn zwaar verstoord door recente ingrepen (zoals woningbouw e.d.).
Datering	Late Middeleeuwen
Literatuur	Van Dijk 2005
Bron	Archis
Nummer	403970

Uniek nr. **8.40.1.011**

Archis Zaak ID	2108879100
Coördinaten	X=159859 / Y=374341
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Haagstraat
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2005
Verwerving	archeologisch: booronderzoek
Beschrijving	De gaafheid van de bodem lijkt goed, maar grote delen zijn zwaar verstoord door recente ingrepen (zoals woningbouw e.d.).
Datering	Late Middeleeuwen
Literatuur	Van Dijk 2005
Bron	Archis
Nummer	403972

Uniek nr. **8.40.1.012**

Archis Zaak ID	3202953100
Coördinaten	X=160075 / Y=374105
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	plan gebied st. Antoniusstraat
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2005
Verwerving	archeologisch: booronderzoek
Datering	Hoge/Volle Middeleeuwen - Late Middeleeuwen
Toelichting	blauw/grijs aardewerk 11e-13e eeuw.
Literatuur	Van Dijk 2005
Bron	Archis
Nummer	404374

Uniek nr. **8.40.1.013**

Archis Zaak ID	3225399100
Coördinaten	X=157900 / Y=375040
Plaats	Dommelen
Toponiem	Loonderweg
Naam vinder	RAAP

Datum vondst 2006
Verwerving archeologisch: booronderzoek
Beschrijving Booronderzoek in een woonwijk in Dommelen. De laatmiddeleeuwse scherven zijn mogelijk via plaggenmest op de akker terecht gekomen. De handgevormde scherf is vermoedelijk te dateren in de Late Bronstijd - IJzertijd. Op basis van dit fragment wordt geconcludeerd dat het plangebied in de Prehistorie bewoond/beakkerd is geweest, die zich tot buiten het plangebied heeft uitgestrekt.

Datering Neolithicum - IJzertijd
Literatuur Keijers 2006
Bron Archis
Nummer 409124

Uniek nr. **8.40.1.014**

Archis Zaak ID 3232494100
Coördinaten X=160525 / Y=372350
Plaats Valkenswaard
Toponiem Schaapsloop
Naam vinder Oomen
Datum vondst 9999
Verwerving niet-archeologisch: onbepaald/niet geregistreerd
Datering Midden-Romeinse tijd
Toelichting het artefact lijkt op een type fibula dat vooral aan de Obergermanisch-Ratische Limes voorkomt of op de type Boheme 27a.

Literatuur
Bron Archis
Nummer 411316

Uniek nr. **8.40.1.015**

Archis Zaak ID 2028883100
Coördinaten X=160420 / Y=372380
Plaats Valkenswaard
Toponiem Schaapsloop
Naam vinder RAAP
Datum vondst 1999
Verwerving archeologisch: booronderzoek
Beschrijving In opdracht van de gemeente Valkenswaard heeft RAAP een karterend booronderzoek uitgevoerd in plangebied Schaapsloop. Dit heeft op verscheidene plaatsen archeologische vondsten opgeleverd. De boringen waarin archeologisch materiaal is aangetroffen, vormen duidelijke clusters. Voor de weergave van boorpunten en vindplaatsen, zie het rapport. Het vondstmateriaal is over het algemeen aangetroffen in een oude akkerlaag tussen het esdek en het onderliggende moedermateriaal. In de meeste gevallen werd in het laatste nog slechts een C-Horizont aangetroffen. In enkele boringen werd onder de oude akkerlaag tevens een B- of een BC-horizont van een podzol waargenomen. Uitzondering is boring 8: als gevolg van egalisatie is hier een dekzandkop aan het oppervlak komen te liggen. Hierdoor was tijdens het veldwerk ook een prehistorisch grondspoor zichtbaar. Vuursteen is aangetroffen in de oude akkerlaag direct onder het esdek, op een diepte van 65, 50 en 80 cm. -Mv. In boring 176 is op een diepte van 70 cm -Mv mogelijk nog een grondspoor aangetroffen (een lichtbruin-grijs verkleurde laag). In 70 boringen (van totaal 197) werden scherfjes prehistorisch aardewerk gevonden. Vanwege het formaat zijn deze moeilijk te dateren. Prehistorisch kan in dit geval ook "inheems-

Romeins" aardewerk betekenen (m.u.v. de scherf Marne-aardewerk). De laat-middeleeuwse scherven werden in elf boringen aan de zuidoostelijke, naar de beek afhellende rand van het plangebied gevonden.

Datering Neolithicum – Late Middeleeuwen
Literatuur Haarhuis, H.F.A., 2000:
Bron Archis
Nummer 45360

Uniek nr. **8.40.1.016**

Archis Zaak ID 2967528100
Coördinaten X=158440 / Y=366980
Plaats Borkel
Toponiem Peedijk
Naam vinder Fonteyn
Datum vondst 1979
Verwerving onbepaald/niet geregistreerd
Datering Mesolithicum
Toelichting volgens Fonteyn mesolithisch.
Literatuur
Bron Archis
Nummer 46787

Uniek nr. **8.40.1.017**

Archis Zaak ID 2967536100
Coördinaten X=158500 / Y=366995
Plaats Borkel
Toponiem Peeschoor
Naam vinder Fonteyn
Datum vondst 1979
Verwerving onbepaald/niet geregistreerd
Datering Mesolithicum
Toelichting volgens Fonteyn mesolithisch.
Literatuur
Bron Archis
Nummer 46788

Uniek nr. **8.40.1.018**

Archis Zaak ID 2967544100
Coördinaten X=158860 / Y=366070
Plaats Achterste Brug
Toponiem Horsten
Naam vinder Fonteyn
Datum vondst 1979
Verwerving onbepaald/niet geregistreerd
Datering Mesolithicum
Toelichting volgens Fonteyn mesolithisch.
Literatuur
Bron Archis
Nummer 46789

Uniek nr.	8.40.1.019
Archis Zaak ID	2967552100
Coördinaten	X=162110 / Y=368600
Plaats	Schaft
Toponiem	De Leeuwerik
Naam vinder	Fonteyn
Datum vondst	1979
Verwerving	onbepaald/niet geregistreerd
Datering	Mesolithicum
Toelichting	volgens Fonteyn mesolithisch en verbrand.
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	46790

Uniek nr.	8.40.1.020
Archis Zaak ID	2080203100
Coördinaten	X=158900 / Y=375350
Plaats	Dommelen
Toponiem	Loonderakker
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2000
Verwerving	archeologisch: booronderzoek
Beschrijving	In het plangebied bevindt zich een es met een dikte variërend van 85 tot 110 cm. De aanwezigheid van ijzeroerbrokken in de lichtgrijze kleur (oxidatie-reductie grens) van het zand onder het esdek wijzen op een slecht ontwaterde ondergrond. In het esdek zijn geglazuurde aardewerkfragmenten aangetroffen uit de 16e t/m 18e eeuw. Deze zijn samen met huishoudelijk afval op de akker gebracht en duiden niet op bewoningssporen ter plaatse. Belangrijk is dat in het plangebied zelf en onder het esdek geen archeologische vondsten zijn aangetroffen. Vanwege de slechte ontwaterde ondergrond was het gebied vermoedelijk niet geschikt voor bewoning.
Datering	Nieuwe tijd
Literatuur	Roymans 2000
Bron	Archis
Nummer	49183

Uniek nr.	8.40.1.021
Archis Zaak ID	3045732100
Coördinaten	X=158060 / Y=372880
Plaats	Dommelen
Toponiem	Venbergse weg
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	02-2002
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving	Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen-Zuid.
Datering	Hoge/Volle Middeleeuwen - Late Middeleeuwen
Literatuur	Roymans 2002
Bron	Archis
Nummer	53043

Uniek nr.	8.40.1.022
Archis Zaak ID	3045740100
Coördinaten	X=158580 / Y=372020
Plaats	Dommelen
Toponiem	venbergse weg
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	02-2002
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving	Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen-Zuid.
Datering	Laat-Paleolithicum - Neolithicum
Literatuur	Roymans 2002
Bron	Archis
Nummer	53045

Uniek nr.	8.40.1.023
Archis Zaak ID	3045749100
Coördinaten	X=160380 / Y=372170
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Schaapsloop
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	1999
Verwerving	archeologisch: booronderzoek
Beschrijving	Zie Archis-Vondsmeldingsnr. 1875.
Datering	Neolithicum - IJzertijd
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	53047

Uniek nr.	8.40.1.024
Archis Zaak ID	3045757100
Coördinaten	X=160380 / Y=372250
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Schaapsloop
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	1999
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving	Zie Archis-Vondsmeldingsnr. 1875
Datering	Neolithicum - IJzertijd
Literatuur	
Bron	Archis
Nummer	53049

Uniek nr.	8.40.1.025
Archis Zaak ID	3045765100
Coördinaten	X=158120 / Y=372340
Plaats	Dommelen
Toponiem	Lage Heide
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2002

Verwerving archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen-Zuid.
Datering Mesolithicum - Neolithicum
Literatuur Roymans 2002
Bron Archis
Nummer 53051

Uniek nr. **8.40.1.026**

Archis Zaak ID 3045773100
Coördinaten X=160530 / Y=372280
Plaats Valkenswaard
Toponiem Raamsloop
Naam vinder RAAP
Datum vondst 1999
Verwerving archeologisch: booronderzoek
Beschrijving Zie Vondstmeldingsnr. 1875
Datering Neolithicum - IJzertijd
Literatuur
Bron Archis
Nummer 53053

Uniek nr. **8.40.1.027**

Archis Zaak ID 3045781100
Coördinaten X=160423 / Y=372400
Plaats Valkenswaard
Toponiem Schaapsloop
Naam vinder RAAP
Datum vondst 1999
Verwerving archeologisch: (veld)kartering
Datering Neolithicum - IJzertijd
Toelichting 1 scherf uit boring (8) en 3 scherven mogelijk uit grondspoor. Zie Archis Vondstmeldingsnr. 1875
Literatuur
Bron Archis
Nummer 53055

Uniek nr. **8.40.1.028**

Archis Zaak ID 3045798100
Coördinaten X=160710 / Y=372420
Plaats Valkenswaard
Toponiem Schaapsloop
Naam vinder RAAP
Datum vondst 1999
Verwerving archeologisch: booronderzoek
Beschrijving Boorvondsten bij de archeologische inventarisatie ten behoeve van de inrichtingsplannen voor het bestemmingsplan Schaapsloop 2. Het betreft voornamelijk vondsten uit de Prehistorie die zich vooral in het oostelijke, naar een beekdal aflopend deel van het plangebied bevinden. De vuursteenvondsten en Middeleeuwse vondsten liggen op de overgang van

de hoge zandrug naar het oorspronkelijk beekdal. zie ook ARCHIS-vondstmeldingsnr. 1878, 1879, 1880 en 1881.

Datering Neolithicum - IJzertijd
Literatuur Haarhuis & De Baere 2000
Bron Archis
Nummer 53057

Uniek nr. **8.40.1.029**

Archis Zaak ID 3178573100
Coördinaten X=158530 / Y=372820
Plaats Dommelen
Toponiem Dommel – Het Broek
Naam vinder RAAP
Datum vondst 2002
Verwerving archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen Zuid.
Datering Midden-Mesolithicum - Laat-Mesolithicum
Literatuur
Bron Archis
Nummer 53059

Uniek nr. **8.40.1.030**

Archis Zaak ID 3045805100
Coördinaten X=158570 / Y=372380
Plaats Dommelen
Toponiem Venbergse weg
Naam vinder RAAP
Datum vondst 2002
Verwerving archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen Zuid: vindplaats 3: Wommersom-kwartsiet
Datering Midden-Mesolithicum - Laat-Mesolithicum
Literatuur Roymans 2002
Bron Archis
Nummer 53061

Uniek nr. **8.40.1.031**

Archis Zaak ID 3045813100
Coördinaten X=158300 / Y=372770
Plaats Dommelen
Toponiem Lage Heide
Naam vinder RAAP
Datum vondst 2002
Verwerving archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen Zuid: vindplaats 1: Wommersom-kwartsiet
Datering Midden-Mesolithicum - Laat-Mesolithicum
Literatuur Roymans 2002
Bron Archis

Nummer 53063
Uniek nr. 8.40.1.032
Archis Zaak ID 3178581100
Coördinaten X=159250 / Y=373230
Plaats Valkenswaard
Toponiem Goorkens
Naam vinder RAAP
Datum vondst 2002
Verwerving archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen Zuid.
Datering Hoge/Volle Middeleeuwen - Late Middeleeuwen
Literatuur Roymans 2002
Bron Archis
Nummer 53065

Uniek nr. 8.40.1.033
Archis Zaak ID 3045838100
Coördinaten X=157780 / Y=372710
Plaats Dommelen
Toponiem Lage Heide
Naam vinder RAAP
Datum vondst 2002
Verwerving archeologisch: (veld)kartering
Beschrijving Vondsten bij veldtoets ten behoeve van verwachtingskaart Dommelen Zuid.
Datering Hoge/Volle Middeleeuwen - Late Middeleeuwen
Literatuur Roymans 2002
Bron Archis
Nummer 53071

Uniek nr. 8.40.1.034
Archis Zaak ID 2189822100
Coördinaten X= 157723 / Y= 372668
Plaats Dommelen
Toponiem Lage Heideweg
Naam vinder RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst 2007
Verwerving archeologisch: boring
Datering Late Middeleeuwen
Toelichting In drie fasen is een karterend veldonderzoek uitgevoerd in de periode tussen 21 juni 2007 en 11 maart 2008. Op basis van dit onderzoek is onduidelijk of de scherven duiden op bewoning of op landbouwkundig gebruik uit de Late Middeleeuwen.
Literatuur Moonen, B.J. & Roymans, J.A.M. 2008
Bron Archis
Nummer 1086288/ 427251/ 406803

Uniek nr. 8.40.1.035
Archis Zaak ID 2338505100
Coördinaten X= 158220 / Y= 372967
Plaats Valkenswaard

Toponiem valkenswaard-zuid
Naam vinder RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst 2011
Verwerving archeologisch: boring
Datering Late Middeleeuwen
Toelichting In de periode 2007-2009 is een inventariserend veldonderzoek (kartering) door middel van boringen uitgevoerd in verband met de opstelling van een nieuw bestemmingsplan ' Valkenswaard Zuid'. De middeleeuwse vondsten kunnen met het historisch gebruik (akkerland) samenhangen, maar kunnen ook verwijzen naar een archeologische vindplaats in het gebied.

Literatuur
Bron Archis
Nummer 1095594/ 429036/ 411543

Uniek nr. **8.40.1.036**
Archis Zaak ID 2338505100
Coördinaten X= 158224 / Y= 372709
Plaats Valkenswaard
Toponiem valkenswaard-zuid
Naam vinder RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst 2011
Verwerving archeologisch: boring
Datering 1 Laat Paleolithicum - Vroeg Neolithicum
Datering 2 Late Middeleeuwen
Toelichting In de periode 2007-2009 is een inventariserend veldonderzoek (kartering) door middel van boringen uitgevoerd in verband met de opstelling van een nieuw bestemmingsplan ' Valkenswaard Zuid'. Archeologische resten van jagers- verzamelaars zijn in 1 boring aangetroffen. De natuurlijke bodem in vrijwel het gehele gebied is afgetopt, zodat intacte vindplaatsen van jagers-verzamelaars niet meer verwacht worden. De middeleeuwse vondsten kunnen met het historisch gebruik (akkerland) samenhangen, maar kunnen ook verwijzen naar een archeologische vindplaats in het gebied.

Literatuur
Bron Archis
Nummer 1095595/ 429038/ 411544

Uniek nr. **8.40.1.037**
Archis Zaak ID 2266253100
Coördinaten X= 159115 / Y= 373450
Plaats Valkenswaard
Toponiem Barentszstraat
Naam vinder RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst 2009
Verwerving archeologisch: boring
Datering Late Middeleeuwen - Nieuwe Tijd
Toelichting Op basis van de resultaten van het onderzoek kan gesteld worden dat het plangebied slechts een kleine archeologische restwaarde heeft. De bodem is in het plangebied verstoord. Enkel ter plaatse van boringen 1 en 2 biedt de bodem nog goede voorwaarden voor het lezen van grondsporen. Ook in de directe omgeving van het plangebied is de bodem waarschijnlijk geroerd vanwege bebouwing waardoor de ensemblewaarde van een eventuele vindplaats binnen het plangebied zeer klein is. De toegevoegde waarde van een vervolgonderzoek is derhalve beperkt waardoor een vervolgonderzoek niet wordt aanbevolen.

Literatuur Rondags, E. 2010
Bron Archis
Nummer 1091418/ 427539/ 412704

Uniek nr. **8.40.1.038**

Archis Zaak ID	2449265100
Coördinaten	X= 159454 / Y= 369968
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Malpieven
Naam vinder	RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst	2014
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Datering	Mesolithicum
Toelichting	Tijdens een oppervlaktekartering werden drie vondsten op korte afstand van elkaar aangetroffen. De vondsten liggen op een zeer smal en steil ruggetje (ca. 15 m breed) nabij het Malpieven. Mogelijk ligt hier een vindplaats uit het Mesolithicum (Wommersomkwartsiet!). Het bodemprofiel bestond uit een zeer dunne laag stuifzand met hieronder en geheel intacte droge veldpodzol. De vondsten werden dus in het stuifzand aangetroffen. Mogelijk zijn deze van de ondergelegen podzol via bioturbatie in het stuifzand terecht gekomen? Omdat geen begroeiing aanwezig is, staat de vindplaats momenteel bloot aan erosie. De dunne laag stuifzand biedt nog enige bescherming.
Literatuur	R. Ellenkamp 2016
Bron	Archis
Nummer	1101246/ 444068/ 424826
Uniek nr.	8.40.1.039
Archis Zaak ID	2449265100
Coördinaten	X= 159596 / Y= 369993
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Malpieven
Naam vinder	RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst	2014
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Datering	Neolithicum
Toelichting	Tijdens een oppervlaktekartering werden vier vondsten op korte afstand van elkaar aangetroffen. De vondsten liggen op een vlak, wat lager gelegen stuk nabij het Malpieven. Direct ten oosten van de vindplaats ligt een kleiner ven. Op basis van een bladspits met dorsale oppervlakteretouche wordt de vindplaats in het Neolithicum geplaatst. De vondsten werden aangetroffen in de E-horizont van een intacte veldpodzol. De originele A-horizont is echter al afgegraven tijdens het plagen. Omdat de vindplaats in een vrij vlak gebied ligt, is er geen sprake van erosie door verspoeling. Toch is het wenselijk een laag zand op de vindplaats aan te brengen om deze beter te beschermen.
Literatuur	G.R. Ellenkamp 2016
Bron	Archis
Nummer	110124/7 444070/ 424827
Uniek nr.	8.40.1.040
Archis Zaak ID	3271811100
Coördinaten	X= 159275 / Y= 369637
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Groot Malpieven
Naam vinder	Kessel, van
Datum vondst	2012
Verwerving	niet-archeologisch: kartering
Datering	Mesolithicum
Toelichting	In de Kempen heeft de heer van Kessel alle mesolithische vondsten gedaan in de buurt van heidevennen, tijdens onderzoek naar de plantengroei. De heide is hier 2 of 3 jaar geleden machinaal geplagd. Er werd gecontroleerd op de nieuwe ontwikkeling van de plantengroei. Op deze geplagde heidedelen is de ondergrond zanderig met veel kleine grintjes. De begroeiing met Buntgras en Struikheide wijst duidelijk op een heel droog

Literatuur	terreintje, een laagte tussen zandduintjes vlak bij een heel groot heideven wat voor een deel ook is afgegraven vanwege natuurontwikkeling. J.C.P. van Kessel, Herstelproject Groot Malpieven gemeente Valkenswaard. Natuurmonumenten rapport.
Bron	Archis
Nummer	3271811100/ 1096997/ 431987

Uniek nr.	8.40.1.041
Archis Zaak ID	2471101100
Coördinaten	X= 159962 / Y= 371158
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Maastrichterweg 118, 120, 128
Naam vinder	ADC ArcheoProjecten
Datum vondst	2015
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	Nieuwe Tijd Midden - Nieuwe Tijd Laat
Toelichting	Er zijn enkel karrensporen aangetroffen.
Literatuur	Hazen, P.L.M. 2015
Bron	Archis
Nummer	1113093

Uniek nr.	8.40.1.042
Archis Zaak ID	4603549100
Coördinaten	X= 159237 / Y= 373569
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Dommelseweg 112-118
Naam vinder	Antea Group Archeologie
Datum vondst	2018
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	late middeleeuwen en/of nieuwe tijd
Toelichting	Er is tijdens het archeologisch onderzoek één archeologisch spoor aangetroffen. Vanwege de afwezigheid van vondstmateriaal kan het spoor niet nauwkeurig worden gedateerd, maar op basis van de kleur van de vulling en de scherpe insteek kan dit spoor hoogstwaarschijnlijk worden gedateerd in de late middeleeuwen en/of nieuwe tijd.
Literatuur	G. Sophie en J.E. Colijn 2018
Bron	Archis
Nummer	1164327

Uniek nr.	8.40.1.043
Archis Zaak ID	3990144100, 3990144100 en 3990144100
Coördinaten	X= 158466 / Y= 371038 X= 158484 / Y= 371165
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Luikerweg
Naam vinder	RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst	2016
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Datering	-
Toelichting	Artefacten die duidelijk door mensenhanden zijn geproduceerd ontbreken in de zeefvakken van deelgebied F4. Daarom is er geen sprake van echte vindplaatsen.
Literatuur	X.C.C. van Dijk 2017
Bron	Archis
Nummer	1134338, 1134319, 1134322, 1134329

Uniek nr.	8.40.1.044
Archis Zaak ID	3294070100

Coördinaten	X= 159858 / Y= 373560
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Waalreneweg-Dijkstraat
Naam vinder	IDDS Archeologie B.V.
Datum vondst	2015
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	-
Toelichting	De bodemopbouw bestaat voor een klein deel uit een resterende A-horizont op het dekzand. Op een aantal plaatsen zijn sporen aangetroffen van machinale vergravingen (egalisaties) en ophogingen. Het gaat om kuilen van de graafbak, ontstaan tijdens het egaliseren en er zijn bandensporen zichtbaar. Na het egaliseren is het terrein grootschalig en vermoedelijk in een fase opgehoogd met ruim 1 m donkere grond van elders. De ophogingen dienden om het terrein bruikbaar te maken voor bijvoorbeeld de akkerbouw. De aangetroffen sloot in het plangebied was al aanwezig vóór de ophoging. De ligging ervan komt ongeveer overeen met de perceelsgrens die op verschillende kaarten weergegeven is, onder andere op die van de kadasterkaart 1811-1832. De perceleringssloot dateert waarschijnlijk uit de Nieuwe tijd B. Het is moeilijk te zeggen of de sloot verband houdt met het laatmiddeleeuwse greppelsysteem van akkercomplex Pegdries.
Literatuur	B.A. Corver, M.E.D. Karssen 2015
Bron	Archis
Nummer	1132528
Uniek nr.	8.40.1.045
Archis Zaak ID	2464809100
Coördinaten	X= 161073 / Y= 373866
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Bosstraat 96 e.v.
Naam vinder	Econsultancy BV
Datum vondst	2014
Verwerving	archeologisch: proefputten/proefsleuven
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn sporen aangetroffen die te maken hebben met de ontwikkeling van de flatgebouwen in de jaren '70 van de 20e eeuw. Het plangebied is indertijd opgehoogd met een pakket zand van 40 tot 100 cm dik. Hierbij is op meerdere plekken de top van de oorspronkelijke bodemopbouw verstoord geraakt. De top van het onderliggende dekzand waar archeologische sporen te verwachten zijn, is echter zelden verstoord geraakt.
Literatuur	Drs. T.H.L. Hos 2014
Bron	Archis
Nummer	1112792
Uniek nr.	8.40.1.046
Archis Zaak ID	2122526100
Coördinaten	X= 159818 / Y= 373475
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Carillonplein
Naam vinder	BILAN
Datum vondst	2006
Verwerving	archeologisch: boring
Datering	Late Middeleeuwen A - Nieuwe Tijd Laat
Toelichting	Tijdens het veldonderzoek werd op diverse plaatsen een esdek aangetroffen die in enkele boringen, voornamelijk in het westelijk deel, tot op de C-horizont verstoord was, waarschijnlijk als gevolg van de bebouwing in de negentiende en twintigste eeuw. De resultaten van het veldonderzoek bevestigden de hoge archeologische verwachting van het plangebied. De

redenen hiervoor zijn de aanwezigheid van het esdek, de ligging van het gebied vlakbij de oude kern van Valkenswaard en bovendien werd in één boring veel nederzettingsafval gevonden, zoals plantaardig materiaal, bot, baksteen en diverse fragmenten aardewerk. Dit dateert uit de twaalfde eeuw. Op basis van het onderzoek die aangeeft dat er voldoende aanwijzingen zijn voor een vindplaats uit de late Middeleeuwen, wordt er een vervolgonderzoek in de vorm van proefsleuven geadviseerd.

Literatuur Vos, S. de, 2006
Bron Archis
Nummer 1082639/ 425506/ 403746

Uniek nr. **8.40.1.047**
Archis Zaak ID 2429290100
Coördinaten **X=** 160015 / **Y=** 367619
Plaats Borkel en Schaft
Toponiem Dorpsstraat 130
Naam vinder Econsultancy BV
Datum vondst 2014
Verwerving archeologisch: begeleiding
Datering Nieuwe Tijd
Toelichting Tijdens de archeologische begeleiding van een sanering zijn 40 sporen aangetroffen (zie figuur hieronder). Het betreft voornamelijk paalkuilen. Ook is er een waterput aangetroffen. De aangetroffen sporen hebben te maken met het erf dat al op de oudste kaarten aanwezig is en dat in het midden van de twintigste eeuw is gesloopt. Van het hoofdgebouw zijn een aantal paalkuilen aangetroffen. In het zuidoosten zijn twee bijgebouwtjes aangetroffen, waaronder een spieker. Er is geen vondstmateriaal aangetroffen die de bouw van de structuren kan dateren. Ook kunnen de gebouwen qua type niet gedateerd worden. Vermoedelijk zijn ze in de achttiende of negentiende eeuw gebouwd. Met de saneerders is afgesproken het vlak iets hoger te houden, waardoor de aangetroffen sporen zo goed mogelijk behouden blijven.

Literatuur T.H.L. Hos 2013
Bron Archis
Nummer 1100074 424620

Bijlage 5 Allesporenkaart

Uniek nr.	8.40.1.048
Archis Zaak ID	2135332100
Coördinaten	X= 159879 / Y= 372891
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Maastrichterweg, Molenweg
Naam vinder	BILAN
Datum vondst	2009
Verwerving	archeologisch: boring
Datering	Nieuwe Tijd
Toelichting	Uit het veldonderzoek bleek dat de bodem in het plangebied bestaat uit een circa 60 cm dik esdek met direct daaronder de C-horizont. In het oostelijke deel van het plangebied bleek het esdek en de overgang van het esdek naar de C-horizont door verploeging verstoord. In het westelijke deel was de basis van het esdek niet verstoord door recente menselijke ingrepen. In het plangebied werd in boring 3 in de verstoorde basis van het esdek een fragment steengoed aangetroffen dat dateert uit Nieuwe tijd A. Gezien de aard en ouderdom wijst deze vondst niet op een archeologische vindplaats, maar is met de mest uit de potstal op de akker gebracht. Vanwege het intacte bodemprofiel in het westelijke deel van het plangebied is er nog een middelhoge kans op de aanwezigheid van archeologische waarden in dit deel van het plangebied. Daarom wordt wel geadviseerd om bij de aanleg van de bouwput amateur-archeologen de mogelijkheid te geven om waarnemingen te doen.
Literatuur	Boer, E. de, 2009
Bron	Archis
Nummer	1090228/ 425750/ 411117

Uniek nr.	8.40.1.049
Archis Zaak ID	2245314100
Coördinaten	X= 160423 / Y= 373121

Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Klappermanstraat
Naam vinder	BILAN
Datum vondst	2009
Verwerving	archeologisch: boring
Datering	Nieuwe Tijd Vroeg - Nieuwe Tijd Laat
Toelichting	Uit het veldonderzoek bleek dat in het plangebied een verrommelde hoge zwarte enkeerdgrond aanwezig was. Een dergelijke verstoring is echter niet ongebruikelijk voor een oude dorpskern. Er werden twee aardewerkfragmenten aangetroffen die mogelijk een indicatie zijn voor een vindplaats uit de Nieuwe tijd. Gezien de resultaten van het veldonderzoek, gecombineerd met de ligging in de oude dorpskern bij een kruising van wegen in een archeologisch monument, behoudt het plangebied een hoge verwachting voor archeologische waarden uit de late Middeleeuwen en Nieuwe tijd. Voor eerdere perioden wordt gezien het bodemprofiel slechts een middelhoge archeologische verwachting toegekend. Gezien de geringe omvang van het plangebied en de geplande verstoringen wordt een vervolgonderzoek geadviseerd in de vorm van een archeologische begeleiding conform protocol opgraven.
Literatuur	B. van den Berkmortel & C. Verbeek 2010
Bron	Archis
Nummer	1089968 419512 413288
Literatuur	Kooi, M. & C. Verbeek 2009
Bron	Archis
Nummer	1092068/ 419556/ 413266

Uniek nr.	8.40.1.050
Archis Zaak ID	2449265100
Coördinaten	X= 159624 / Y= 369949
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Malpieven
Naam vinder	RAAP Archeologisch Adviesbureau
Datum vondst	2014
Verwerving	archeologisch: (veld)kartering
Datering	Laat Paleolithicum B - Mesolithicum
Toelichting	Waarschijnlijk losse vondst. Detailkartering in een straal van 25 m leverde niets meer op.
Literatuur	R. Ellenkamp 2016
Bron	Archis
Nummer	1101248/ 444073/ 424828

Uniek nr.	8.40.1.051
Archis Zaak ID	4545820100
Coördinaten	X= 160476 / Y= 367752
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Abdijweg 10
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2017
Verwerving	archeologisch: proefsleuven
Datering	Late Middeleeuwen - Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn dertien spoornummers uitgedeeld. Spoor 3 t/m 13 bleken - natuurlijke verstoringen te zijn. Spoor 1 en 2 zijn paalsporen die niet nauwkeuriger gedateerd kunnen - worden dan Laat-Neolithicum - Vroege-Middeleeuwen. Deze datering is gebaseerd op de - stratigrafische positie van de paalsporen, namelijk in de top van het dekzand. De sporen bevatten - geen vondsten, maken geen onderdeel uit van een gebouwstructuur en zijn al dan niet gelijktijdig. De vondsten binnen het plangebied omvatten drie metalen objecten, twee keramiekfragmenten en - één onbewerkt vuursteenfragment en zijn allemaal aangetroffen tijdens

Literatuur

de aanleg van de werkputten - in het bouwlanddek dat vanaf de 19e eeuw is opgeworpen. De vondsten zijn gedateerd in de 16e - eind - 19e eeuw. A. Pels-Ouweneel, 2017: Borkel en Schaft, Abdijweg 10. Gemeente Valkenswaard. Een archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) (Transect-rapport 1380).

Uniek nr.	8.40.1.052
Archis Zaak ID	5086893100
Coördinaten	X= 159757 / Y= 373493
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Torenstraat
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2021
Verwerving	booronderzoek
Datering	onbekend
Toelichting	Op basis van de resultaten van het veldonderzoek kan worden geconcludeerd dat in het plangebied sprake is van dekzand, wat is afgedekt met een esdek van circa 55 tot 85 cm dik. In het dekzand zijn sporen van bodemvorming waargenomen in boringen 1 en 3 (respectievelijk AC-Cg en A-B-BC-C). Hoewel deze horizonten in boringen 2, 4 en 5 ontbreken, kunnen op basis van de relatieve diepteligging van de C-horizont nog wel sporen in het dekzand aanwezig zijn.

Literatuur *Valkenswaard, Torenstraat 4a-8, gemeente Valkenswaard (NB). Een archeologisch bureauonderzoek (BO) en inventariserend veldonderzoek (IVO-O), verkennende fase* (Transect-rapport 3476), auteurs: N. Magdelijns & L.M.C. Jansen of Lorkeers, 2021.

Uniek nr.	8.40.1.053
Archis Zaak ID	4931583100
Coördinaten	X= 160429 / Y= 373996
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Parallelweg-Noord
Naam vinder	Vestigia
Datum vondst	2020
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn 43 sporen gedocumenteerd. Het gaat om paalsporen, kuilen, een greppel (met twee paalsporen erlangs), een vermoedelijke muuruitbraak (industriële baksteen) en twee parallelle greppels (mogelijk betreft het een pad). De meeste sporen dateren uit de Nieuwe Tijd, uit dezelfde periode als het akkerdek, maar er was ook een ouder spoor. Eén van de sleuven is in een depressie aangelegd. Volgens het gereconstrueerde landschap van Valkenswaard omstreeks 1500 was het plangebied een drassige laagte. Volgens de onderzoekers zijn de aanwezige paalsporen en greppels te relateren aan de omgang met het agrarisch cultuurlandschap. Het kleine aantal vondsten ondersteund deze interpretatie. Bij de ingebruikname als akker is de laagte opgevuld met plaggen/ humeuze grond om zo een egale akker te krijgen. Dit kan eventueel grasland zijn geweest waarin eventueel enkele drenkkuilen zijn uitgegraven, maar archeologische aanwijzingen hiervoor ontbreken.

Literatuur Archeologisch vooronderzoek ten behoeve van de herontwikkeling van het plangebied. Parallelweg-Noord 10, Valkenswaard, gemeente Valkenswaard. Een Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven (Vestigia Rapport V2079), auteurs: D. IJdo, J. Kerpentier-McDonald, C.W. Koot, 2021.

Uniek nr.	8.40.1.054
Archis Zaak ID	4886101100
Coördinaten	X=163753 / Y=375669

	X=163591 / Y=375531
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Greveschutven
Naam vinder	RAAP
Datum vondst	2020
Verwerving	Archeologische begeleiding
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Vuursteenvindplaats: Tijdens de archeologische begeleiding zijn in de oostelijke oeverzone van het ven meerdere vuurstenen artefacten aangetroffen. Vanwege het ontbreken van diagnostische kenmerken zijn de vondsten algemeen in de steentijd gedateerd. Uitzondering is een microspits die een mesolithische datering moet worden toegekend. Gezien de grote hoeveelheid aan vindplaatsen van jager-verzamelaars uit het laat paleolithicum en mesolithicum in de omgeving van het onderzoeksgebied, is het zeer waarschijnlijk dat ook aan de overige artefacten een dergelijke datering moet worden toegekend. De vuurstenen artefacten getuigen dat rondtrekkende jager-verzamelaars ook het Greveschutven hebben bezocht. Of in deze zone ook hun kampement was opgeslagen, is nog maar de vraag. De oostelijke randzone leende zich wegens de natte omstandigheden slecht voor bewoning. Mogelijk moeten de vondsten in verband gebracht worden met een of meerdere kampementen die meer op de droge delen van de oostelijke oeverzone, buiten het onderzoeksgebied, gezocht moeten worden. Resten uit de Tweede Wereldoorlog: Tijdens de archeologische begeleiding zijn twee staartstukken van vliegtuigbommen in het Greveschutven aangetroffen. Volgens OCE deskundigen moeten de staartstukken in verband worden gebracht met 500 kilo zware bommen die zijn afgeworpen door de geallieerden. De ijzeren cilinder met springstof waaraan het staartstuk was bevestigd, is niet teruggevonden. Wel zijn er in de nabijheid van de staartstukken enkele bomscherven gevonden. Dit betekent dat de bommen zijn gesprongen. Hoogstwaarschijnlijk heeft een geallieerde piloot zijn bombardementsvlucht op Duitsland om één of andere reden moeten afbreken en heeft hij tijdens de terugreis zijn bommen gedropt in en op de oever van het Greveschutven. Of het vliegtuig de veilige thuishaven heeft weten te bereiken, is onbekend.
Literatuur	Onderzoeksgebied Greveschutven, gemeente Valkenswaard; een archeologische begeleiding (= RAAP-rapport 5006), auteurs: J.A.M. Roymans & M.H.P.M. Ruijters, 2021.
Uniek nr.	8.40.1.055
Archis Zaak ID	5041523100
Coördinaten	X=159501 / Y=373208
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Kromstraat
Naam vinder	VUhbs
Datum vondst	2021
Verwerving	Proefsleuven
Datering	late prehistorie - Nieuwe tijd
Toelichting	Tijdens het onderzoek zijn sporen en resten aangetroffen die duiden op bewoning. De kuil met het fragment prehistorisch aardewerk kan eventueel duiden op een prehistorische vindplaats richting het zuiden. De greppel die gegraven is rond 1901, loopt verder door langs de weg richting het oosten en het westen. Verder werden er geen noemenswaardige sporen aangetroffen.
Literatuur	M. v.d. Merwe, 2021: Een proefsleuvenonderzoek aan de Kromstraat 47 te Valkenswaard, Gemeente Valkenswaard (Zuidnederlandse Archeologische

Notities XXX).

Uniek nr.	8.40.1.056
Archis Zaak ID	5121957100
Coördinaten	X=160035 / Y=373942
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Eindhovenseweg
Naam vinder	BAAC
Datum vondst	2021
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Ten westen van de kerk, op de dekzandrug, zijn enkele sporen aangetroffen uit de nieuwe tijd. Het gaat om grondverbeteringssporen, een grote kuil en wat greppels. Uit de kuil en uit één greppel is wat vondstmateriaal afkomstig. Dit dateert uit de nieuwe tijd C.
Literatuur	Gemeente Valkenswaard, plangebied Anthonius van Paduakerk Inventariserend veldonderzoek, proefsleuven (BAAC-project A-21.0096), 2021, auteur: Mw. E.M. de Boo van Uijen

Uniek nr.	8.40.1.057
Archis Zaak ID	4878375100
Coördinaten	X=159592 / Y=372998
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Luikerweg
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2020
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Late-Middeleeuwen A
Toelichting	De sporen in het plangebied beperken zich tot enkele losse sporen in het uiterste westen en het uiterste oosten van het plangebied. Het gaat om grondsporen van de types greppels, kuilen en paalsporen, die wijzen op het type 'nederzettingscomplex'. Gelet op vondstmateriaal uit het afdekkende bouwlanddek en de vermeende oude cultuur- of akkerlaag, is een datering in de Late-Middeleeuwen A (Volle-Middeleeuwen) voor de meeste sporen aannemelijk.
Literatuur	E. Mol, 2020: Valkenswaard, Luikerweg - Korenstraat. Gemeente Valkenswaard (NB). Een Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, karterende en waarderende fase (= Transect-rapport 2992).

Uniek nr.	8.40.1.058
Archis Zaak ID	4920648100
Coördinaten	X=159905 / Y=372219
Plaats	Valkenswaard
Toponiem	Maastrichterweg
Naam vinder	Transect
Datum vondst	2020
Verwerving	Proefsleuven
Datering	Nieuwe tijd
Toelichting	Gesteld wordt dat er in totaal veertien sporen zijn aangetroffen: paalsporen, kuilen en een vlek. Laatstgenoemde blijkt echter volgens de toelichting de onderzijde van een laag te zijn. Deze sporen zijn verspreid door het plangebied in de top van het dekzand aangetroffen met een cluster in werkput 7. Gezien de zich scherp aftekenende vullingen zijn de paalsporen en kuilen gedateerd in de (late) Nieuwe Tijd; vondsten zijn in deze

grondsporen niet gedaan. Uit de paalsporen laat zich geen gebouwplattegrond afleiden. Vermoed wordt dat ze samenhangen met het gebruik van het terrein als bouwland. Wellicht zijn het de restanten van een hekwerk.

Literatuur M. Hartog, 2021: Valkenswaard, Maastrichterweg 92-96. Gemeente Valkenswaard. Een inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, karterende en waarderende fase (= Transect-rapport 3144)

Uniek nr. **8.40.1.059**

Archis Zaak ID 4754177100

Coördinaten X=159177 / Y=373450

Plaats Valkenswaard

Toponiem Barentszstraat 3

Naam vinder Transect

Datum vondst 2019

Verwerving Proefsleuven

Datering late prehistorie en Nieuwe tijd

Toelichting Bij het onderzoek zijn in totaal drie archeologische sporen aangetroffen en zijn 43 vondsten gedaan. De vondsten bevonden zich met name in een recente bouwvoor en een oude akkerlaag die dateert van ongeveer de 16e eeuw tot het begin van de 19e eeuw. Beakking heeft ervoor gezorgd dat het onderliggende natuurlijke niveau verstoord is geraakt. Hierdoor is de top van het dekzand (BC-horizont) op verschillende plaatsen verstoord geraakt. Op andere plaatsen, waar de BC-horizont wel intact was, bevonden zich in het plangebied enkele vondsten uit de Midden- en Late-IJzertijd. De vondsten uit dit niveau betroffen allen onevenredig gebakken, dikwandig, grof gemagerd handgevormd aardewerk. In dit niveau werden verder twee paalkuilen en één kuilspoor aangetroffen. Door de verstoringen van het niveau en de geringe hoeveelheid sporen konden de aard en het gebruik van de sporen en vondsten niet nader worden bepaald. De sporen en vondsten wijzen op extensief gebruik van het terrein door de mens in alle perioden.

Literatuur Valkenswaard, Barentszstraat 3. Gemeente Valkenswaard (NB). Een Inventariserend Veldonderzoek d.m.v. Proefsleuven en Archeologische Begeleiding (= Transect-rapport 2568), auteur: A.T.L.E. van Bussel, 2020.

Uniek nr. **8.40.1.060**

Archis Zaak ID 4743599100

Coördinaten X=161211 / Y=372235

Plaats Valkenswaard

Toponiem Zeelberg

Naam vinder Econsultancy

Datum vondst 2019

Verwerving Proefsleuven

Datering vroege ijzertijd - Nieuwe tijd

Toelichting Uit het onderzoek blijkt dat het noordoostelijke deel van het plangebied, ter plekke van werkput 1, als een oorspronkelijk lager gelegen oeverzone aan de rand van het dal van de Tongelreep kan worden geïnterpreteerd. Hier zijn op dekzandafzettingen, sterk venige beekafzettingen waargenomen, die worden afgedekt door een plaggendek dat in verschillende fasen is opgebracht. Ter plekke van het noordoostelijke deel van het plangebied zijn geen antropogene sporen aangetroffen, maar wel los vondstmateriaal (aardewerkfragmenten). Hieruit kan worden afgeleid dat de beekafzettingen en het ook waarschijnlijk aanwezige broekbos reeds in de Vroege- en Midden-IJzertijd aanwezig waren. Het vondstmateriaal geeft verder aan dat het plaggendek mogelijk in fasen vanaf de Late-Middeleeuwen B (14e eeuw

na Chr.) tot in de Nieuwe tijd B (18e eeuw na Chr.) is gevormd. Mogelijk zijn hierbij door de tijd heen, sinds de Late-Middeleeuwen, twee of meerdere loopniveaus aanwezig geweest, hoewel duidelijke aanwijzingen voor vertrapte loopoppervlakten of bodemvorming in de top van de verschillende ophooglagen binnen het plaggendek ontbreken. Daarnaast dient enige voorzichtigheid betracht te worden met de datering, omdat de aardewerkfragmenten van elders getransporteerd kunnen zijn bij het opbrengen van het plaggendek.

Literatuur Proefsleuvenonderzoek Zeelberg 37 te Valkenswaard [rapport 9232.001 van Econsultancy], auteurs: A.C. Mientjes en A.H. Schutte, versie 2 d.d. 23 januari 2020.

Uniek nr. **8.40.1.061**

Archis Zaak ID 5479240100

Coördinaten X=160007 / Y=33256

Plaats Valkenswaard

Toponiem Maastrichterweg 11

Naam vinder Econsultancy

Datum vondst 2023

Verwerving Proefsleuven

Datering Nieuwste tijd

Toelichting Tijdens het proefsleuvenonderzoek in het plangebied aan de Maastrichterweg 11 te Valkenswaard zijn 4 proefsleuven aangelegd met een gezamenlijke oppervlakte van circa 387 m². Op twee mogelijke grondverbeteringsgreppels in proefsleuf 1 na zijn alle sporen die tijdens het onderzoek zijn aangetroffen te relateren aan grondwerkzaamheden in de 20e eeuw. - Doordat er bij het archeologische proefsleuvenonderzoek geen archeologische waarden zijn aangetroffen is een waardestelling niet van toepassing. Het ontbreken van archeologische waarden in de proefsleuven leidt tot de conclusie dat er geen sprake is van een behoudenswaardige vindplaats. Het selectieadvies is daarom dan ook om geen vervolgonderzoek uit te voeren en het plangebied vrij te geven voor verdere ontwikkeling.

Literatuur Rapport Archeologisch proefsleuvenonderzoek Maastrichterweg 1, te Valkenswaard gemeente Valkenswaard. Econsultancy-projectcode 14381.004) auteur B.C. Tunker (versie 23-11-2022)

Uniek nr. **8.40.1.062**

Archis Zaak ID 5333131100

Coördinaten X=160007 / Y=33256

X=160007 / Y=33256

Plaats Valkenswaard

Toponiem Eindhoveneweg en Leenderweg

Naam vinder Econsultancy

Datum vondst 2024

Verwerving Archeologische begeleiding

Datering Nieuwe tijd

Toelichting Tijdens de reconstructie van de nutsvoorzieningen aan de Eindhoveneweg en Leenderweg in Valkenswaard (deelgebied Eindhoveneweg tussen Corridor en Valkenierstraat en deelgebied Leenderweg tussen Europalaan en Bakkerstraat), is een archeologische begeleiding uitgevoerd (protocol opgraven). Het onderzoek heeft meerdere resultaten opgeleverd. In het kort gaat het daarbij om een bakstenen kolk (riolering), boomplantgaten en de fundatie van een vermoedelijk woonhuis. Het gaat daarbij om civieltechnische en plantaardige resten uit de periode Nieuwe tijd C (1850-

heden). Daarnaast is een onverharde weg en een intacte veldpodzol, op gezette punten omzoomd door perceelgreppels gevonden. De origine van de indeling en landgebruik op deze locaties voert mogelijk terug tot in de middeleeuwen. Het aandeel vondsten aangetroffen tijdens het veldwerk is laag. In totaal gaat het daarbij om zeven fragmenten welke, met uitzondering van een baksteen- en mortelmonster, waarschijnlijk allemaal als afval zijn weggeworpen. De vermoedelijk oudste structuur kan geïnterpreteerd worden als een onverharde weg met bermgreppels of als houtwal, de afscheiding tussen landpercelen. Het fenomeen is vermoedelijk zichtbaar op het minuutplan uit 1811-1832 maar ook mogelijk op een reconstructie (situatie 1500 na chr.). De weg vormt vermoedelijk de verbinding tussen verschillende akkers, in noordwestelijke richting. - Andere relevante resten worden gevormd door perceelgreppels die een laagte in het landschap omzomen. Binnen de laagte is sprake van een intacte veldpodzol. De veldpodzol is daarbij primair in het centrale en noordelijke deel, ter hoogte van de noordwestelijke profielwand aangetroffen. Op topografische kaarten uit het begin van de 20e eeuw zijn vermoedelijk de perceelgreppels voor het eerst zichtbaar. Vermoedelijk valt het spaarzame vondstmateriaal te omschrijven als toeslagstof aan de mest. Een klein deel van de vondsten dateert uit de periode vanaf de late middeleeuwen tot aan de Nieuwe Tijd B. De mest met afvalstoffen is vervolgens uitgereden op de akkerpercelen. Tijdens het onderzoek in beide deelgebieden zijn, ter hoogte van de stoepen, de indrukken van boomplantgaten aangetroffen. Uit historische fotografie, in combinatie met minuutplannen, komt naar voren dat op deze plek gaandeweg de eeuwen bomen zijn aangeplant of vervangen. In de Leenderweg is geen intacte bodemopbouw aangetroffen. Wel is hier, ter hoogte van de kruising met Promenade, resten van fundatiewerk (S8) gevonden. Het gaat daarbij mogelijk om de resten van de woning van familie Staals welke in 1902 is gebouwd en in de jaren 70 van de vorige eeuw is afgebroken. Het aantreffen van de fundatie is mogelijk indicatief voor meer intacte bouwresten, op diepte, in de lokale bodem. Op het einde van de Leenderweg, ter hoogte van de kruising met de Europalaan is een oude opgemetselde kolk gevonden. Het trace van de riolering staat vermoedelijk in verbinding met een rioolstelsel dat tijdens een eerdere archeologische begeleiding, in een ander deel van het centrum is onderzocht.

Literatuur

Rapportage Opgraving-variant Archeologische Begeleiding Leenderweg-Eindhovenseweg, gemeente Valkenswaard. (Econsultancy 19064.004) auteur: M.C.M. Komen, 2024.

Uniek nr. 8.40.1.063

Archis Zaak ID

Coördinaten X= / Y=

Plaats Valkenswaard

Toponiem Heikant

Naam vinder onbekend

Datum vondst 1995

Verwerving Toevalsvondst

Datering onbekend

Toelichting In 1995 is op een akker in de Heikant een verbogen uiteinde van een koperen staaf met een breed open uiteinde gevonden. In rechte toestand heeft het voorwerp een lengte van 253 mm, de doorsnede bedraagt gemiddeld ca. 10 mm. Op het breukvlak en een enkele beschadiging na bestaat het oppervlak uit gladde groene patina. Deze patina wijst vermoedelijk op tenminste een laatmiddeleeuwse ouderdom. In het oppervlak staan op regelmatige afstanden reeksen gegraveerde tekens, waarvan een aantal in de vorm van het getal 13 of 18. Door gebruik van de staaf zijn deze tekens enigszins gesleten. In het uiteinde van de staaf staan twee met het voorwerp gegoten tekens. Het ene lijkt een rad te zijn, het

andere een pijlvormig merkteken (een huismerk?). Het voorwerp lijkt op een gedeelte van een maatstok. Het brede open gewerkte uiteinde, en mogelijk ook de tekens, lijken te wijzen op een Chinees voorwerp.

Literatuur

Arts, N. Archeologie in Valkenswaard, in: Merckenswaert, jaarboek 1996; Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard 5 (1996), 52-75.

Uniek nr. 8.40.1.064

Archis Zaak ID

Coördinaten X= / Y=

Plaats Valkenswaard

Toponiem Deelshurk

Naam vinder onbekend

Datum vondst 1994

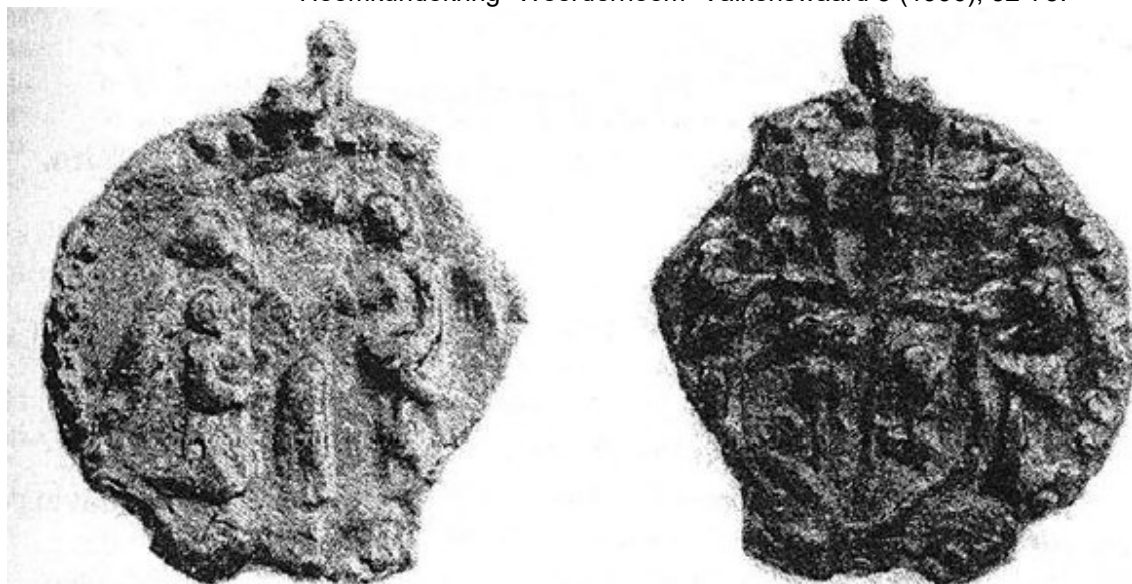
Verwerving Toevalsvondst

Datering onbekend

Toelichting In 1994 werd op een akker op de Deelshurk een groot fragment van een medaille van een lood/tin-legering gevonden met daarop in reliëf aan beide zijden een versiering. Deze stellen afbeeldingen voor van de annunciatie, dat is de aankondiging van de menswording van Christus.

Literatuur

Arts, N. Archeologie in Valkenswaard, in: Merckenswaert, jaarboek 1996; Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard 5 (1996), 52-75.

Afh. 12 Fragment van een 16e eeuwse (?) medaille van lood/tin, gevonden op de Deelshurk in 1994 (voor- en keerzijde). Grootste afmeting: 20 mm.

Uniek nr. 8.40.1.065

Archis Zaak ID

Coördinaten X= / Y=

Plaats Valkenswaard

Toponiem

Naam vinder

Datum vondst

Verwerving

Datering onbekend

Toelichting In het najaar van 1994 werden langs de Bakkerstraat in de dorpskern van Valkenswaard archeologische vondsten verzameld. Dit gebeurde op het terrein van de toen gesloopte Hofnarfabriek. Op de vindplaats zijn een drietal

Literatuur

waterputten en een rijk gevulde afvalkuil gevonden. De waterputten zijn voor zover bekend niet onderzocht. De inhoud van de afvalkuil is wel bekend. Deze bestaat uit een reeks scherven uit de 17e en 18^e eeuw, waarvan er enkele compleet zijn te restaureren. De samenstelling van dit afval wijst vermoedelijk op het afval van welgestelde gebruikers.

Arts, N. Archeologie in Valkenswaard, in: Merckenswaert, jaarboek 1996; Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard 5 (1996), 52-75.

Bibliografie Valkenswaard

Archieven

Archief Staatsbosbeheer, Tilburg
Archief Brabants Landschap, Haaren
Archief Natuurmonumenten, regiokantoor Eindhoven
Archief Natuurmonumenten, Centraal kantoor 's Gravenland

Literatuur

Aaftink, C.. *Drie eeuwen Sint Servatius Parochie in Borkel en Schaft 1690 – 1990*. Valkenswaard, 1990.

Adriaensen, L.F.W., 2007: *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meier van Den Bosch, 1572-1629*, Tilburg (Stichting Zuidelijk Historisch Contact).

Anonymus. Het graf van Brabants onbekende soldaat. *Zuid* 2 (1948) nr. 33, p. 18.

Anonymus. Oorkonden van Valkenswaard (en Waalre) vanaf de 14e eeuw. *Campinia* 2 (1972 - 73) 170 - 171; 3 (1973 - 74) 19 - 20; 4 (1974 - 75) 18 – 19.

Anonymus. Aalst in 1803. *Gruun Buukske* 9 (1980) 43 – 44. (1980a)

Anonymus. Valkenswaard in 1803. *Gruun Buukske* 9 (1980) 67 - 69. (1980b)

Anonymus. Kerkklokken voor Aalst. *Gruun Buukske* 11 (1982) 31 - 32, 70. (1982a)

Anonymus. Een stukje geschiedenis rond het Mandershuis. *Gruun Buukske* 11 (1982) 74 – 76. (1982b)

Anonymus. Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant: gemeente Valkenswaard, 's-Hertogenbosch (Provincie Noord-Brabant), 1983.

Anonymus [M.W.C.J.N.]. Perikelen rond de weg 's-Hertogenbosch – Luik. *'t Periodiekske* augustus 1987.

Anonymus. Zegelstempel van de heer van Waalre uit Valkenswaard, Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland 1-1 (1997), 12-13.

Anonymus. Romeinse vondsten tijdens moedwillige verwoestingen door gemeente Valkenswaard, Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland 2-4/5 (1998), 7.

Anonymus. Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland 6/1 (2002): omslag, voor- en binnenzijde.

Anonymus. Catalogus Inventarisatie en Waardering Archeologische Terreinen in de Provincie Noord-Brabant (IWAT) (2004), z.p.

Anonymus. Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant : gemeente Valkenswaard, Provincie Noord-Brabant (2008), 's-Hertogenbosch

Arts, N. Archeologie in Valkenswaard, in: Merckenswaert, jaarboek 1996; Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard 5 (1996), 52-75.

Arts, N., Bijsterveld, A.J., B.J. van der Veen. Een heilige plaats onder de grond: Aalst en zijn middeleeuwse kerk. *Brabants Heem* 52 (2000) 81 – 92.

Asseldonk, M.M.P. van. *Helmondse cijns Veghel I* (1406 - 1540). Zpl., 1988. (1988b)

- Asseldonk, M.M.P. van. *Cijnsboeken van de heer van Helmond (±1600 - 1783) betreffende Veghel*. zpl., 1988. (1988c)
- Asseldonk, M.M.P. van. *Helmondse cijnsregisters betreffende Veghel 1599 - 1783*. Zpl., 1988. (1988d)
- Asseldonk, M.M.P. van. *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200 - 1832*. Oosterhout, 2002. (ISBN: geen)
- Asseldonk, M.M.P. van. *De Meierij ontrafeld: plaatselijke bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832*. Tilburg (ZHC), 2003.
- Asseldonk, M.M.P. van. *Parochies in de Meierij van 's-Hertogenbosch circa 700-2000*. Woudrichem, 2025.
- Asseldonk, M.M.P. van, K.A.H.W. Leenders. 'Een middeleeuwse IJzeren Rijn? De route Antwerpen – Roermond'. *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) 53 – 92.
- Bannenbergh, G.P.J.. *Sint Willibrord in Valkenswaard en Valkenswaard. Ontstaan en ontwikkeling ener vroege christengemeenschap tot parochie*. [z.p.], 1952.
- Bannenbergh, W. (e.a.). *60 jaar kerk parochie H. Willibrordus Valkenswaard, 1924 - 1984*. Valkenswaard, 1984.
- Beex, G. Het Neolithicum in Noord-Brabant, *Brabants Heem* XI (1959), 2-16.
- Beex, G. Valkenswaard, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 65 (1966), *56, *88.
- Beex, G. Valkenswaard, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 66 (1967), *58.
- Beex, G. Valkenswaard, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 69 (1970), *44.
- Beex, G. Valkenswaard, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 70 (1971), *5.
- Beex, G. Valkenswaard, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 71 (1972), *91.
- Beex, G. Valkenswaard, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 72 (1973), *15.
- Beex, G. Valkenswaard, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 72 (1973), *105.
- Berkel, G. van, K. Samplonius. *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen*. Utrecht, 1995.
- Berkmortel, B. van den & C. Verbeek, 2010: *Valkenswaard (NB), Klappermanstraat 26* (BILAN-rapport 2010-B1682), Tilburg
- Berkvens, R. e.a., 2012: *Kempisch erfgoed in beeld. Een regionale erfgoedkaart voor de Kempen- en A2 gemeenten Bergeijk, Bladel, Eersel, Oirschot, Reusel-De Mierden, Waalre, Valkenswaard, Cranendonck en Heeze-Leende* (SRE Milieudienst), Eindhoven.
- Berkvens, R. & K. Leenders, 2014: *Cultuurhistorische Analyse Dommelkwartier Valkenswaard* (ODZOB), Eindhoven.

- Berkvens, R. & J. van Gelinck, 2022. Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek Schans van Weert, gemeente Valkenswaard (Rapport Projectnummer 296534), Omgevingsdienst Zuidoost Brabant, Eindhoven.
- Besselaar, Chr. Van de. De Tol van Valkenswaard 1819 tot 1872. *'t Periodiekske* 6 (1988).
- Besselaar, Chr. Van de. [z.titel?] *'t Periodiekske* 5 (1995).
- Besselaar, Chr. 2023: Leerlooierijen en schoenfabrieken. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.138-141). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Besselaar, Chr. 2023: De Eerste Wereldoorlog. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.158-161). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Besselaar, Chr. 2023: Het rijke Roomse Leven. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.162-165). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Besselaar, Chr. & H. v. Mierlo, 2023: Veranderingen in de landbouw. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.126-129). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Besselaar, Chr. & E. Poppeliers, 2023: De Tweede Wereldoorlog. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.175-177). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Besselaar, Chr. & E. Poppeliers, 2023: Voortgezet onderwijs maakt Valkenswaard aantrekkelijker. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.178-181). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Besselaar, Chr. & E. Poppeliers, 2023: Stappen in Valkenswaard. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.198-201). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Biemans, J.H.C. Merkwaardige vondst in Valkenswaard, *Brabants Heem* XXVII (1975), 122-124.
- Bijsterveld, A.J.. Albert Delahaye, Willibrord en Valkenswaard. De zwakheid van Delahaye's beweringen. *Brabants Heem* 35 (1983) 101 - 111, 150 - 159, 188 – 196.
- Bijsterveld, A.J.. Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard: ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400. In: Verhoeven, A., F. Theuws. *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Waalre, 1989, 57 – 96.
- Bijsterveld, A-J. Het oude kerkhof van Valkenswaard: een archeologisch en historisch monument, in: *'t Periodiekske* 4, nr. 6 (1989-90), 6-8.
- Bijsterveld, A.J. De parochie Valkenswaard en Valkenswaard en haar pastoors tot ongeveer 1570. *Merckenswaert* 5 (1996) 25 – 51.
- Bijsterveld, A.J.. *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk*. Valkenswaard (Stichting Valkenswaards Erfgoed), 1998.
- Bijsterveld, A.J. *Het Herengoed van Valkenswaard: de Heren, het Kasteel en de Loondermolen, circa 1300-1940*. Valkenswaard (Stichting Valkenswaards Erfgoed), 2000.
- Blécourt, W. de (samensteller). *Volksverhalen uit Noord-Brabant*. Utrecht, 1980. (geïll. door Harry van Lunenburg.)

- Bleumink, H., H. de Mars, A. de Vries-Oosterveen & G. Sturkenboom, 2019: Pilot Watermolenlandschappen in Het Groene Woud. Toekomstkansen voor watermolens. Eindrapport (Molenstichting Noord-Brabant), 's-Hertogenbosch.
- Blom, J.C.H., E. Lambert (red.). *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn, 2006.
- Boer, E. de, 2008: *Valkenswaard, (NB), Hoppenbrouwers. Archeologisch bureauonderzoek en IVO (karterende fase)*. (Bilan rapport 2008/8), Tilburg
- Boer, E. de, 2009. *Valkenswaard (NB), Weegbree. Archeologisch bureau- en Inventariserend Veldonderzoek (karterende fase (BILAN 2007)*, Tilburg.
- Boer, E. de, 2009: *Valkenswaard (NB), Maastrichterweg-Molenweg* (Bilan rapport 2009/093), Tilburg
- Bogaers, J.E.. Weer een steen met een probleem. *Brabants Heem* 35 (1983) 42 – 51.
- Bolmers, J.B.. Over zeer oude Linden. *Brabants Heem* 17 (1975) 40 - 45.
- Boots, G.J, 2016: *Archeologische begeleiding Fietspad Lage Heide te Dommelen in de gemeente Valkenswaard* (Econsultancy-rapport 14031317), Swalmen
- Boots, G.J, 2014: *Archeologische begeleiding rioleringswerkzaamheden te Dommelen in de gemeente Valkenswaard* (Econsultancy-rapport 13081594), Swalmen
- Boots, G.J. 2018: Proefsleuven met doorstart naar een opgraving Kromstraat 42-44 te Valkenswaard. Gemeente Valkenswaard (Econsultancy-rapport 1235.003).
- Bos, P.A. van den, 2012 : *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven te Waalreseweg, Valkenswaard* (Gemeente Valkenswaard) (IDDS Archeologie-rapport 1358), Noordwijk
- Bots, J., H. E.M. Mélotte. *Van Wedert tot Valkenswaard*. Valkenswaard, 1977.
- Broeke, P. v.d., 2019: Een proeve van protohistorie? Tekens op laat-prehistorisch 291 aardewerk uit Valkenswaard en Lent, in: S. Arnoldussen, E.A.G. Ball, J. van Dijk, E. Norde & N. de Vries, Metaaltijden 6. Bijdragen in de studie van de Metaaltijden, 291-308.
- Brokamp, B., 2007: Landweren in Nederland, deel I Beschrijving en deel II inventarisatie, Utrecht.
- Brokamp, B., 2012: Middeleeuwse landweren in Nederland, in: Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis. (red.: Henk Baas, Bert Groenewoudt, Pim Jungerius en Hans Renes) 2012: Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, hoofdstuk 6 (blz. 105-121).
- Brom F.H.H., W.A.C. Mandigers. *Veldkapellen in Valkenswaard Dommelen en Borkel en Schaft*. Valkenswaard, 1992.
- Brom, F.H.H., N. van Tuyl. *Beeldschoon Valkenswaard*. Valkenswaard, 2001.
- Brouwer, M.C., 2017: Van boomstam tot. Ruim 700 jaar bewoning langs de Luikerweg te Valkenswaard (BAAC-rapport A-15.0080/A-15.0129), 's-Hertogenbosch
- Brunsting, H., G.J. Verwers. Het urnenveld bij Valkenswaard, prov. Noord-Brabant, *Analecta Praehistorica Leidensia* VIII (1975), 53-77.
- Bulthuis-Van Tuyl, N., F. Brom. *De Dommel en haar watermolens*. Eindhoven, 1990.
- Buskens, R. e.a., 2011: *De Dommel. Stroom door tijd, natuur en landschap*, Wijk en Aalburg.
- Camps, H.P.H.. *Oorkondenboek van Noord - Brabant tot 1312. Deel I, De Meierij van 's - Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. Den Haag, 1979.

- Corver, B.A., M.E.D. Karssen, 2015: *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven Waalreseweg-Dijkstraat, Valkenswaard, gemeente Valkenswaard* (IDDS Archeologie-rapport 1794), Noordwijk
- Corver, B.A., 2016: *Inventariserend Veldonderzoek d.m.v. proefsleuven Amundsenstraat, Valkenswaard* (IDDS Archeologie-rapport 1898), Noordwijk
- Cleerdin, V.. *Brabantsche sagen*. 's-Hertogenbosch, 1922.
- Damen, J.. *Naar een Drie-eenheid. De geschiedenis van de parochies in Valkenswaard Noord 1920-2000*. Valkenswaard (Parochie Valkenswaard Noord), 2001.
- Dams, A., J. Mikkers. De Markt te Valkenswaard. *Gruun Buukske* 8 (1979) 29 – 32.
- Dekker, J.. Ongelofelijk' Fragmenten van middeleeuwse doopvonten uit Dommelen en Knegsel, *Nieuwsbrief Archeologie Kempen- en Peelland* 3-2 (1999), 11-15.
- Diependaal, S. en I. Beckers, 2014: *Archeologische begeleiding protocol opgraven Rioleringswerkzaamheden te Valkenswaard* (Synthegra rapport S110180), Heusden
- Diependaal, S., T.A. Spitzers en P van Luytelaar, 2010: *Archeologische Begeleiding Vispassage Loondermolen te Dommelen* (Synthegra rapport S100224), Valkenswaard
- Dijk, J.F. van. *125 jaar Walra v/h Van Dijk Manders & Co: 125 jaar directe linnenverkoop uit Woldere*. Valkenswaard, [z.j.].
- Dijk, Van. *Wachter, hoe ver is de nacht?* Den Haag 1999.
- Dijk, X.C.C. van. *Zes plangebieden te Valkenswaard, gemeente Valkenswaard : archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (= RAAP-notitie, 1246)*, Amsterdam, 2005.
- Dijk, X.C.C. van, 2017: *Nieuwe verbinding N69. Gemeenten Valkenswaard, Bergeijk en Veldhoven. Archeologisch vooronderzoek: een karterend en waarderend onderzoek door middel van boringen en zeefvakken* (RAAP-rapport 3188), Weert
- Dijk, X.C.C. van 2023: *Plangebied Schans van Weert te Valkenswaard, gemeente Valkenswaard. Een archeologisch vooronderzoek in de vorm van een karterend booronderzoek* (RAAP-rapport 6259).
- Dijk, X.C.C. van, 2024: *Plangebied Schans van Weerde te Valkenswaard, gemeente Valkenswaard. Een archeologisch vooronderzoek in de vorm van proefsleuven* (RAAP-rapport 6798).
- Eijkelenboom, J.P.. *Station Aalst-Valkenswaard en de spoorlijn Eindhoven-Valkenswaard-Hasselt-Luik*. Valkenswaard, 1991.
- Eijnden, G. van den. Mob-complex Valkenswaard. *Eindhovens Dagblad* 20 mei 2005.
- Ellenkamp, R., 2016: *Afgeplagd en afgezocht. Provincies Limburg en Noord-Brabant; archeologisch onderzoek: oppervlaktekarteringen na plagwerken in verschillende projectgebieden* (RAAP-rapport 1942), Weert
- Enklaar, D. Th.. *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen. In het licht gegeven door D.Th. Enklaar*. Utrecht, 1941.
- Evelein, M.A.. *Urnenveld bij Valkenswaard, Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden III*, 1909, 81-88.

- Haarhuis, H.F.A.. *Plangebied Schaapsloop 2, gemeente Valkenswaard; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie* (AAI) (= RAAP-rapport,), Amsterdam, 2000.
- Haarhuis, H.F.A. & W. de Baere, 2000: *Plangebied Schaapsloop 2, Een aanvullende archeologische inventarisatie* (AAI) (= RAAP-rapport 474), Amsterdam, 2000.
- Hartog, M. 2021: Evaluatierapport Valkenswaard, Kromstraat 75-77, gemeente Valkenswaard (NB). Een definitieve opgraving (DO).
- Hartog, M.J. 2022: Borkel en Schaft, Het Mortelke 3, Gemeente Valkenswaard (NB). Een archeologisch inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, karterende en waarderende fase, met mogelijke doorstart naar een Definitieve Opgraving (= Transect-rapport 3135).
- Hazen, P.L.M., 2015: *Proefsleuven in tuin en weide. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven aan de Maastrichterweg 118, 120 en 128 te Valkenswaard* (ADC-rapport 3917), Amersfoort
- Hazen, P.L.M. 2016: *Proefsleuven aan de Zeelberg. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven* (ADC-rapport 4084), Amersfoort.
- Hensen, G. *Plangebieden Groote Heide en Weerterbergen, gemeente Valkenswaard en Weert; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkennende fase)* (= RAAP-notitie, 2274), Weesp, 2007.
- Hanewinkel, S.. *Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch, in den jaare 1798-1799. (in brieven).* Amsterdam(Saakes), 1799-1800. Heruitgave: Meijneke, F.C.. *Op reis door de MeieriJ met Stephanus Hanewinkel: voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850.* Tilburg (ZHC), 2009.
- Heesters, W.. *Schijndel. Historische verkenningen.* Waalre, 1984.
- Horst, M. & T. Spek, 2011: *Landschapsbiografie Leendersbos, in: Leenderbos & Groote Heide Inrichtingsplan* (Universiteit Groningen en Strootman Landschapsarchitecten iov Staatbosbeheer), Amsterdam.
- Hos, T.H.L., 2014: *Archeologisch Proefsleuvenonderzoek Bosstraat 96 e.v. te Valkenswaard in de gemeente Valkenswaard* (Econsultancy-rapport 14112029), Swalmen
- Hos, T.H.L., 2013: *Archeologische begeleiding protocol proefsleuven Bergeijksedijk 11 te Borkel en Schaft* (Econsultancy-rapport 12122042.35 DIV.ABdK.ABG), Swalmen
- Hos, T.H.L., 2013: *Archeologische begeleiding protocol proefsleuven Dorpsstraat 130 te Borkel en Schaft* (Econsultancy-rapport 12122042.64 DIV.ABdK.ABG), Swalmen
- Houten, J. van. *Van Mierlo de wagenmaker.* Valkenswaard (Stichting Valkenswaards Erfgoed), 1992
- Hovens, H. 2023: Castelli Loon in pago Waelderren. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp. 62-65). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Hovens, H. 2023: Van Oranjeboom naar Dommelsche. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp. 94-97). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Hovens, H. & S. Tooten, 2023: Klooster Sint Agnetendal. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp. 66-69). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Ising, A.. *Onder de Schutse van het Gilde.* Hapert, 1984.

- Israel, J.. *De brug tot Market Garden: met de bevrijding van: Lommel, Overpelt, Neerpelt, Valkenswaard*. Hapert (Kempen Pers), 1992. (Publikaties van de V.Z.W. Museum Kempenland te Lommel)
- Jong, M.J.G. de. *Volksverhalen uit Noord-Brabant*. Den Haag, 1972.
- Kakebeeke, A.D.. Het beschermde dorpsgezicht Loon (gemeente Valkenswaard). *Brabants Heem* 27 (1975) 59 – 64.
- Kessel, J. van, F. Roijmans. *Natuurgebied het Kroonven: Kroonven, Klein Kroonven en Tjopvenneke (gemeente Bladel en Netersel)*. Bladel, 1993.
- Keijers. D.M.G.. *Plangebied Korfvlechterwei te Dommelen, gemeente Valkenswaard; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (= RAAP-notitie, 1925)*, Amsterdam, 2006.
- Keunen, L.J., 2018. Plangebied Lage Beemden / Malpie te Dommelen, gemeente Valkenswaard; een cultuurhistorisch onderzoek. RAAP-rapport 3674. Weesp.
- Kleijntjens, J., H.H. Knippenberg. *Brabantsche sagen*. Leiden, 1926. (met teekeningen door A.C. Ninaber van Eijben)
- Knaepen, R., Biemans, J., Nooijer, K. de, Vangheluwe, D.. *Bergeijk in kaart*. Bergeijk (Stichting Eicha), 2009.
- Kolman, C., B.O. Meierink, R. Stenvert. *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant*. Zwolle, 1997.
- Kooi, M. & C. Verbeek, 2009: Eikenhof fase 1. Bilan rapport 2009/173, Tilburg
- Kooi, M; Verbeek, C., 2011: *Valkenswaard (NB), Dommelseweg 28a en 30. Proefsleuvenonderzoek* (Baac rapport B1495), 's-Hertogenbosch
- Kooi, M. & C. Verbeek, 2009: *Eikenhof fase 1* (Bilan rapport 2009/173), Tilburg
- Kooi, M; Verbeek, C., 2011: *Valkenswaard (NB), Dommelseweg 28a en 30. Proefsleuvenonderzoek* (Baac rapport B1495), 's-Hertogenbosch
- Kooi, M., 2011: *Valkenswaard (NB), Unastraat. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven*. (BAAC-rapport B1701), 's-Hertogenbosch
- Kunst, H.. *Brabantsche sagen*. Turnhout, 1934.
- KNNV. *Loon en Elshouters, Valkenswaard : inventarisatierapport*. Eindhoven (Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging), 1974.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie; I: Laat-Paleolithicum, *Palaeohistoria* 37/38 (1995/1996), 71-125.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2001/2002: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, IV: bronstijd en vroege ijzertijd, *Palaeohistoria* 43/44 (2001/2002), 117-262 (speciaal 181).
- Latjes, P.. *Groeten uit Valkenswaard*. Valkenswaard, 1982.
- Latjes, P.. *Groeten uit Valkenswaard*. Valkenswaard, 1990.
- Lijten, J.P.J.. *Industriële monumenten Oirschot*. Oirschot, 1996.
- Maas, A.C., 1981: *Het gehucht Bruggerhuizen*, in: Heemkronyk, jrg.20, nr.3 en 4, blz.207- 221.

- Maas, A.. *Kerk & parochie van Aalst: jubileumjaar 2006 Parochiebestuur Heilige Familie Aalst*. Aalst NBr., 2006.
- Maes, N.C.M. *Genetische kwaliteit inheemse bomen en struiken. Deelproject: Randvoorwaarden en knelpunten bij behoud en toepassing van inheemse genenmateriaal*. Wageningen (Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO)), 1993. (IBN-rapport, ISSN 0928-6888; 020, ill., Rapport samengesteld in opdracht van het Informatie en Kennis Centrum, NBLF, Ministerie LNV, uitgevoerd door Ekologisch Adviesburo Maes, lit.opg., 86 p).
- Maes, B., 2016: *Atlas van het landschappelijk groen erfgoed van Nederland. Cultuurhistorisch waardevolle bossen, houtwallen en heggen* (Rapportage Onderzoek Nederlands Cultuurlandschap 2), Amersfoort.
- Mars, H. de, e.a., 2022: *Historisch-ecohydrologische systeemvisie voor de Venbergse molen en haar molenlandschap. Natuur- en klimaatadaptieve ontwikkelingen bij een eeuwenoude watermolen* (Royal HaskoningDHV), Maastricht.
- Mars, H. de & H. Bleumink, 2023: Het Dommeldal: een eeuwenoude cascade van watermolenlandschappen, in: G. v.d. Oetelaar, J. v.d. Straaten & J. Timmers (red.), *Het stroomgebied van de Dommel. Een landschapsbiografie*.
- Megens - Linders, A.M.H.. *Transcriptie van het cijsregister uit het archief van de raad en rentmeestergeneraal der domeinen, inv.nr. 193. Sint-Oedenrode 1646 - 1651*. (zjr, zpl, op BHIC beschikbaar)
- Meijs, E.. *Aalst-Waalre gezien vanaf de openbare weg, deel 1*. Waalre, 1993. (1993a)
- Meijs, E.. *Aalst-Waalre gezien vanaf de openbare weg, deel 2*. Waalre, 1993. (1993b)
- Meijs, E.. *Heden en verleden 1*. Waalre, 1994.
- Meijs, E.. *Heden en verleden 2*. Waalre, 1995. (1995a)
- Meijs, E., De Seyen in Waalre (dorp). *Gruun Buukske* 24 (1995) 22 – 27. (1995b)
- Meijs, E.. *Het vroegere dorpsleven van Aalst en Waalre, deel 1*. Waalre, 1996.
- Mélotte H.E.M., J. Molemans. *Valkenswaard*. Eindhoven, 1979 (Noordbrabantse plaatsnamen, monografie 1 in de reeks monografieën uitgegeven door de Stichting Brabants Heem, Valkenswaard.)
- Melssen, J.Th.M.. Over wapens en zegels: Valkenswaard. *Kroniek van de Kempen* 6 (1986) 113 - 115.
- Melssen, J.Th.M.. Wapen en vlag van Valkenswaard. *'t Periodiekske* 6 (1992) nr. 3, 8 - 14; nr. 4, 6 - 8.
- Melssen, J.Th.M.. Dorpsvlag Borkel. *Van Schild en Vaan* 6 (1999) 50.
- Mennen, J.. Een Romeinse weg door het Dommelgebied van Tongeren naar Rossum? *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) 10 - 46.
- Mientjes, A.C. 2024: Rapportage opgraving, variant archeologische begeleiding, en proefsleuvenonderzoek Luikerweg 100 te Valkenswaard, in de gemeente Valkenswaard (Econsultancy rapport nr. 14086.005).
- Mierlo, H. van. Valkenswaard omstreeks 1830, deel 8. *'t Periodiekske* 1994.
- Mierlo, H. van. Een soepel fabrieksk. *Merckenswaert* 1999.

- Mierlo, H. van. Gedane zaken: De Treksteen. *Kempener Koerier* 20 augustus 2003.
- Mierlo, H. van. Valkenswaard in beeld. *Kempener Koerier* 23 juni 2004.
- Mierlo, H. van. De laatste trein in het dorp. *Kempener Koerier* 16 feb. 2005. (2005a)
- Mierlo, H. van. De sigarenindustrie in Valkenswaard, 1865-2003. *Brabants Heem jrg. 2, p. 51-62* (2006).
- Mierlo, H. van. Valkenswaard in beeld. *Kempener Koerier* 29 juni 2005. (2005b)
- Mierlo, H. van. 'De herinnering blijft...' Beschermenswaardige kleine monumenten in Valkenswaard, Dommelen en Borkel en Schaft. Een eerste inventarisatie, Valkenswaard 2021.
- Mierlo, H. van 2023: Het begin van de industrialisatie. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.130-133). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Mierlo, H. van 2023: Aangesloten op het (inter)nationale spoorwegnet. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.134-137). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Mierlo, H. van 2023: Verkeer, vervoer en nutsvoorzieningen. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.166-169). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Mierlo, H. van 2023: Nieuwe industrie en bedrijvigheid. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.186-189). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Mierlo, H. van 2023: Woningbouw. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.194-197). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Mierlo, H. van & E. Poppeliers, 2023: Eén gemeente. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.170-174). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Moerman, S., P.A. van den Bos, 2015: Archeologische opgraving Waalreseweg 17, Valkenswaard Gemeente Valkenswaard (IDDS Archeologie-rapport 1551), Noordwijk
- Moerman, S., 2014: Archeologische opgraving: Lage Heide vindplaats 4, Dommelen, gemeente Valkenswaard (IDDS Archeologie-rapport 1590), Noordwijk
- Mol, E. & A. Pels-Ouweneel, 2020: Dommelen, Mgr. Smetsstraat 30. Gemeente Valkenswaard (NB). Een Inventariserend Veldonderzoek door middel van Proefsleuven (IVO-P) met doorstart naar een opgraving (DO) (= Transect-rapport 2262).
- Moolenbroek, A. van, D. Hermsen. *Toonaangevend Valkenswaard*. Valkenswaard (Historisch Genootschap Valkenswaard), 2010.
- Moolenbroek-Vogels, M.W.C.J.N. van. De reis van Balthasar Moretus anno 1644. *'t Periodiekske* 1991.
- Moolenbroek-Vogels, M.W.C.J.N. van. *Ter Orientatie*. [z.p.], oktober 2001.
- Moolenbroek-Vogels, M.W.C.J.N. van. *Met andere ogen bekeken*. Valkenswaard, 2006. (2006a)

- Moolenbroek-Vogels, M.W.C.J.N. van. *Valkenswaardse Cahiers N°1 – Goed getapt! - Drie kasteleins aan het woord*. Valkenswaard, 2006. (2006b)
- Moolenbroek-Vogels, M.W.C.J.N. van. *Valkenswaardse Cahiers n° 3 Stille Krachten*. Valkenswaard, 2007.
- Moolenbroek-Vogels, M.W.C.J.N. van. *Valkenswaard Centraal*. Valkenswaard, 2006 1ste, 2008 2de druk.
- Moonen, B.J. & Roymans, J.A.M., 2008: *Plangebied lage Heideweg, gemeenten Valkenswaard en Bergeijk; archeologisch vooronderzoek: een karterend veldonderzoek* (Raap Rapport R 1737), Weert
- Mostert, M., 2011: *Valkenswaard (NB). Dommelseweg 28a en 30* (Bilan rapport 2011/B1590), Tilburg
- Mostert, M., 2015: *Valkenswaard (NB) Unastraat* (BAAC-rapport F-10.0053), 'sHertogenbosch
- Mostert, M., Verbeek, C., 2011: *Valkenswaard (NB), De Weegbree en Hoppenbrouwers. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven* (BAAC-rapport B1696), 's-Hertogenbosch
- Nellen, J.H.M., 2024: *Biografie van een Noord-Zuidroute door het hart van het oostelijk Maas-Demer-Schelde-gebied Een ontdekkingsreis door Noord-Brabant en Belgisch-Limburg van Prehistorie tot in de Middeleeuwen*.
- Neynens, L. *Herinneringen aan Willem Buys*. Valkenswaard, 1990.
- Nieuwenhof, J. van de. *De Malpie*. [z.p.], [z.j.] (IVN Brochure)
- Nooijer, K. de, D. Vangheluwe & J. Biemans, 2022: *Westerhoven, Riethoven, Borkel & Schaft in Kaart. Historische geografie en toponymie, verkenning van grondbezit en grondgebruik, vanaf de middeleeuwen tot onze tijd* (Eicha Werkgroep Historische Geografie en Toponymie), Bergeijk.
- Oetelaar. G. v.d., J. v.d. Straaten & J. Timmers, 2023: *Het stroomgebied van de Dommel. Een landschapsbiografie*, z.p.
- Panken, P.N., A.F.O. van Sasse van Ysselt. *Beschrijving van Bergeijk*. Den Bosch, 1900.
- Panken, P.N., W.J.F. Juten. Drie Kempische dorpen (Waalre, Valkenswaard en Aalst). *Taxandria* 10 (1903) 28 - 32, 50 - 56, 65 - 73, 94 - 101, 154 - 161, 207 - 222, 267 - 273, 290 -298.
- Peels, W., 2020: *Landschapsbiografie Groene Entree* (HKK Weerderheem).
- Peels, W., 2022: *Landschapsbiografie 't Heike-Keersop-Papenhoek* (HKK Weerderheem).
- Peels, W., 2025: *De buurtschap de Brant binnen het gehucht Geenhoven. Beschrijving vanuit historisch perspectief* (HKK Weerderheem).
- Peels, W. 2023: Wedert wordt Valkenswaard. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.102-105). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. 2023: Van jaarmarkt tot weekmarkt. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.106-109). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. 2023: Zelfstandige gemeenten. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.110-113). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

- Peels, W. 2023: Aanleg steenweg van Luik naar Den Bosch. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.114-117). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & F. Hendriks 2023: Tussen Borkel en Schaft. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.118-121). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Natuurlijk landschap in wording. Een voortdurende wisselwerking van formidabele krachten. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.10-13). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Jagers en verzamelaars. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.14-17). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Van jager naar boer. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.18-21). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Urnenveld uit de late bronstijd. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.22-25). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Een Compleet servies uit de vroege IJzertijd. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.26-29). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Romeinse overheersing. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.30-33). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Een Merovingische nederzetting in Dommelen. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.34-37). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Ontbossing en nieuwe heideontginningen. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.58-61). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels, W. & B. Verbeek, 2023: Roerige tijden, landweren en schansen. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp. 74-77). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Peels-Mollen, J., M.W.C.J.N. van Moolenbroek-Vogels. *Verkenningen in Valkenswaard*. Valkenswaard 1995.
- Poels, J.. Valkenswaard in Nederland wappert met vlag van Oekraïne. *Van Schild en Vaan 2* (1995) 10 - 12.
- Poppeliers, E. 2023: Cultuur in valkenswaard. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.202-205). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Regteren Altena, H.H. van, 1989: Opgravingen te Dommelen 1982-1987., in: A. Verhoeven en F. Theuws (red), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen Centraal* (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem deel 33), Waalre 1989, 49-55.

- Regteren Altena, H.H. van & F. Theuws. Een middeleeuwse nederzetting onder de Kerkakkers van Dommelen, *Brabants Heem* XXXIII (1981), 61-75.
- Rondags, E., 2010: *Plangebied Barentszstraat gemeente Valkenswaard* (Raap Rapport 3353), Weert
- Roymans, J.A.M.. *Plangebied Tuincentrum Coppelmans, gemeente Valkenswaard; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie* (= RAAP-notitie, 1577), Amsterdam, 2000.
- Roymans, J.. *Plangebied Dommelen-Zuid : gemeente Valkenswaard : archeologische advieskaart en historisch-geografische waardenkaart* (= RAAP-rapport, 796), Amsterdam, 2002.
- Sanders, J.G.M., W.A. van Ham, J. Vriens (red.). *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572 - 1795. Een institutionele handleiding*. Den Bosch/Hilversum 1996.
- Sanders, J. 2023: Kloosters aan de Dommel ten tijde van het hertogdom Brabant, in: G. v.d. Oetelaar, J. v.d. Straaten & J. Timmers (red.), *Het stroomgebied van de Dommel. Een landschapsbiografie*, p. 512-535.
- Schaffels, J.. De sociaal-economische geschiedenis van Valkenswaard in de periode 1870-1914. Waalre, 1983.
- Schurmans, Miel, 2017: *Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (fase 6) in het plangebied Valkenswaard Zuid, gemeente Valkenswaard* (Zuidnederlandse archeologische rapporten 479), Amsterdam
- Schurmans, M.D.R., 2022: Begrensd, bewoond, bevochten en doorkruist. Grenscorridor N69 te Dommelen. Een archeologische opgraving in de gemeente Valkenswaard (RAAP rapport 5534), Weesp.
- Senders, W.. GA-Eindhoven, N1235-23 – De Leyenhuysinge/de groote huysinge. *'t Periodiekske* n° 6 (1988).
- Senders, W.. Molenaars op Venbergen. *'t Periodiekske* 1990.
- Sijpe, L. van de. *150 jaar Trappisten in Achel*. Hamont, 1996.
- Sinninghe, J.R.W.. *Brabantsche volkshumor*. Scheveningen, 1934.
- Sinninghe, J.R.W.. *Noordbrabants sagenboek*. Den Haag, 1964.
- Slofstra, J., H.H. van Regteren Altena en F. Theuws. *Het Kempenproject 2. Een regionaal-archeologisch onderzoek in uitvoering* (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem deel 33), Waalre 1985.
- Snippenburg, B.J.G. van, 2020: Malpiebeemden; greppels en watergangen; een cultuurhistorisch onderzoek (RAAP-rapport 4750), Weesp.
- Snippenburg, B.J.G. van & drs. H.B.G. Scholte Lubberink, 2021: De Schans van Weert, vloeiveiden en meer. Verdiepend onderzoek naar 4 locaties in de Malpiebeemden, Gemeente Valkenswaard (RAAP rapport 5310), Weesp.
- Sophie, G. en J.E. Colijn, 2018: *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven Dommelseweg 112-118 te Valkenswaard* (Antea Group Archeologie- 2018/73), Oosterhout
- Spijkers, A.P.A.M.. De charters van Waalre en Valkenswaard. *Merckenswaert* 4 (1995) 8 – 20.
- Spoorenberg, J.. De kwaliteit van de huizen in Aalst en Waalre in 1832. *Gruun Buukske* 11 (1982) 61-69; 12 (1983) 20 - 22, 37 – 39.

- Stege, H. ter, J. Walinga. *Toponiemen in Aalst & Waalre, deel 1: 'Van Aelsteren acker tot Zoerbeec', veldnamen in Aalst en hun betekenis*. Waalre (Stichting Waalres Erfgoed), 2003.
- Strijbos, H.. Overpeinzingen rond houten middeleeuwse kerken in de Kempen. *De Rosdoek* nr. 91 (september 1999) 3 – 13.
- Teding van Berkhout, D.J.W.. *De erwtenman en andere volksverhalen uit Noord-Brabant*. Utrecht, 1996.
- Theuws, F.C. The integration of the Kempen region into the Frankisch Empire (550-750): some hypothesis, In: *Helinium* 26 (1986), 121-136.
- Theuws, F.C.W.J.. *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen* (diss.), 1988.
- Theuws, F., A. Verhoeven, H.H. van Regteren Altena. Medieval settlement at Dommelen Parts I and II, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38 (1988), 229-430.
- Theuws, F.C.W.J.. Centre and periphery in Northern Austrasia (6th-8th centuries). An archaeological perspective. In: *Medieval Archaeology in the Netherlands* (Studies presented to H.H. van Regteren Altena), 1990.
- Theuws, F.C.W.J.. *Distributing the dead. Settlement burials in the pagus Texandrië and the transformation of Merovigian society c. 700 AD* (Southern Netherlands). Bonn 2023.
- Theuws, F. & A.-J. Bijsterveld. Der Maas-Demer-Schelde-Raum in ottonischer und salischer Kaiserzeit. In: *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. I In den nordlichen Landschaften des Reiches*, 1991.
- Thomson, L.. *Dommelen 't is mer dé ge 't weet*. Dommelen (Projectgroep Boek Dommelen), 1980.
- Timmers, J. 2023: Weijers in het landschap, in: G. v.d. Oetelaar, J. v.d. Straaten & J. Timmers (red.), *Het stroomgebied van de Dommel. Een landschapsbiografie*, p. 344-365.
- Tooten, S. 2023: Teuten uit Borkel en Schaft. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.90-93). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Tooten, S. 2023: Viskwekerij langs de Tongelreep. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp. 146-149). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Vaessen, R.A., S.P.H. Bouwmans, M. Verhoeven, N.A.M.C.F. Paffen, & C.A. van Halm, 2024: *Van het verleden naar de toekomst: het Dommeldal tussen de Belgische grens en Eindhoven, gemeenten Valkenswaard, Waalre, Veldhoven & Bergeijk. Een inventarisatie van aardkundige, archeologische en cultuurhistorische waarden* (RAAP-RAPPORT 6774).
- Vangheluwe, D.. Een schets van de villa Eicha. In: Knaepen, R., Biemans, J., Nooijer, K. de, Vangheluwe, D.. *Bergeijk in kaart*. Bergeijk (Stichting Eicha), 2009.
- Ven, H.P. van de. Toestand te Aalst. *Taxandria* 21 (1914) 87 – 89.
- Verbeek, B. (2023). Willibrord en de Abdij van Echternach. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.38–41). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Verbeek, B. (2023). De Hertog van Brabant. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.42–45). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.

- Verbeek, B. (2023). Afwisselend natuurlijk beekdalenlandschap. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp. 206-209). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Verbeek, B. & W. Peels. (2023). De heerlijkheid Valkenswaard en Waalre. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.54-57). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Verbeek, B. & W. Peels (2023). Van Wederde tot Weerd. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.46-49). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Verbeek, B. & W. Peels (2023). Watermolens op de dommel en zijrivieren. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.50-53). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Verbeek, B. & W. Peels (2023). Tussen Dommel en Keersop. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.70-73). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Verbeek, B. & W. Peels (2023). De bouw van de eerste kerken en kapellen. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.78-81). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Verbeek, B. & W. Peels (2023). Wedert wordt Valkenswaard. In T. Winters (red.), *De canon van Valkenswaard: Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters* (pp.102-105). Valkenswaard: Heemkundekring Weerderheem.
- Vercauteren, F.E.M.. *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745)*. Nijmegen, 1956. (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland 4)
- Vercauteren, F.E.M.. *De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745-1818)*. Nijmegen, 1958. (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland 5)
- Verhees, R.. Wilhelminabank bij Weerderhuis hersteld. *Valkenswaards Weekblad* 9 sept. 1998.
- Verhoeven, M. & L.J. Keunen, 2019: *Plangebied Tongelreep bij Valkenswaard, gemeenten Waalre, Valkenswaard, Heeze-Leende; een archeologisch bureauonderzoek en cultuurhistorische quickscan* (RAAP-Rapport 3823).
- Vermeulen, P., 1996: *Langs 's-Heren wegen. Veldkapellengids voor Noord-Brabant - Peter Vermeulen* (Eindhoven).
- Vilsteren, V.T. van, *Verkoolde vruchten en zaden van de middeleeuwse nederzetting bij Dommelen*, in: Slofstra, J., H.H. van Regteren Altena en F. Theuws 1985.
- Vos, S. de, 2006: *Valkenswaard (NB), Carillonplein* (Bilan rapport 2006/124), Tilburg
- Walinga, J., J. Jansen. *De Waalrese volmolen*. Waalre (Stichting Waalres Erfgoed), 1992.
- Walinga, J., T. van Dijk. *Wevers in Woldere: 150 jaar Linnenweverijen Van Dijk & Zonen*. Waalre, 1998.
- Walinga, J., J. Burghoorn. *Protestant in het Roomse land: 350 jaar Protestantse kerk in Waalre en Valkenswaard*. Valkenswaard/Waalre (Reformatische Kerkgemeenschap Valkenswaard ; Aalst-Waalre : Samen-op-weg gemeente Agnus Dei Samen-op-weg gemeente Agnus Dei), 1998. (1998b)

- Walinga, J.. *De kerk van Sint-Willibrord in Waalre: dertien eeuwen historie*. Waalre (Stichting Waalres Erfgoed), 2004.
- Waterbolk, H.T.. Borkel-Schaft, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* zesde serie 14 (1961), *242.
- Wauters, J.. Klein-Brabants sagenboek. *Jaarboek van de Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant* Vzw. 39 (2004).
- Weekers-Hendrikx, B.A.T.M. & H. Van Engeldorp Gastelaars 2023: Een boerenerf aan de Mgr. Smetsstraat 29 te Dommelen, gemeente Valkenswaard (NB). Een archeologische opgraving en gebintdatering (ADC-rapport XXX).
- Wiel, B. van de. *Dommelen 't is mer dé ge 't weet*. Dommelen (Projectgroep Boek Dommelen), 1980.
- Wilgen, L.R. van, 2008: *Uitbreiding agrarisch bouwblok Weebosch 2* (Raap rapport 1463-0804), Weert
- Winters, T. (red.), 2023: De Canon van Valkenswaard. Het verhaal van een landschap en samenleving in vijftig vensters. Een uitgave van Heemkundekring Weerderheem, Valkenswaard.
- Wit, G. de, A. Sloos. *De interpretatie van archeologische waarnemingen in Archis. Een concept voor een nieuwe set complextypen*. Amersfoort (RCE), 2008. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 165).
- Woerdeman T. Huize Robijnenhof. *Merckenswaert 2* (1993).
- Zoetmulder, S.H.A.M.. *Aalst en Waalre in oude ansichten*. Zaltbommel, 1974.
- Zoetmulder, S.H.A.M.. *Waalre en Aalst in het verleden, deel I*. Waalre (Gemeente Waalre), 1983.
- Zoetmulder, S.H.A.M.. *Waalre en Aalst in het verleden, deel II*. Waalre (Gemeente Waalre), 1984. (1984a)
- Zoetmulder, S.H.A.M.. *Waalre en Aalst in het verleden, deel III*. Waalre (Gemeente Waalre), 1984. (1984b)
- Zoetmulder, S.H.A.M.. Het Aalster Ekenrooi. *Gruun Buukske* 20 (1991) 78 – 79.